

પ્રકાશકનું નિવેદન

અલ્લાહના અંતિમ ગ્રંથ કુર્આન-મજીદનો અનુવાદ આજે મહદ્અંશે દુનિયાની તમામ ભાષાઓમાં અને આપણા દેશની મોટાભાગે દરેક પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં સરળતાથી મળે છે, ઉપરાંત ઉર્દૂ અને અંગ્રેજીમાં જુદી-જુદી તફ્સીરો (વિવરણો) પણ ઉપલબ્ધ છે. આનો હેતુ એ છે કે દુનિયા અને દેશના મુસલમાનો હોય કે બિનમુસ્લિમો, પોતાના સૃષ્ટા અને પાલનહાર અલ્લાહના સંદેશને પોતાની માતૃભાષામાં જાણી-સમજી શકે અને આ દિવ્ય માર્ગદર્શનને અનુરૂપ પોતાના જીવનને ઢાળીને દુનિયા અને આખિરત (પરલોક)ની સફળતાને પામી શકે. દુનિયા અને આખિરતની વાસ્તવિક સફળતાનો આ જ એક સીધો અને સાચો માર્ગ છે.

આ જ સંદર્ભમાં ઘણા વર્ષો પહેલાં, ઈસ્લામી સાહિત્ય પ્રકાશન-ગુજરાતે ૧૯૭૮ માં ૨૦મી સદીના ઈસ્લામી વિદ્વાન અને ચિંતક-લેખક મૌલાના સૈયદ અબુલઆ'લા મૌદૂદી રહ.એ લખેલ કુર્આનની વિશ્વ-પ્રસિદ્ધ અને લોકપ્રિય તફ્સીર (વિવરણ) 'તફ્હીમુલ કુર્આન'ના ૩૦ મા પારાનો અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. તે પછી તેની એક આવૃત્તિ ૧૯૮૨ માં પ્રકાશિત કરવામાં આવી હતી.

આ ૩૦ મા પારાની સૂર:ઓ ખૂબ ટૂંકી અને યાદ રહી જાય એવી છે, તેથી મુસલમાનો મોટાભાગે પોતાની દૈનિક નમાઝોમાં આ પારાની સૂર:ઓ પઢતા હોય છે. આ પારાની સંક્ષિપ્ત અને અર્થસભર સૂર:ઓમાં વિભિન્ન મહત્ત્વનાં વિષયો જેવાં કે - ઈમાન (આસ્થા), તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ), શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ), આખિરત (પરલોક), કયામત (મહાપ્રલય પછી પુનર્જીવન), જન્મત (સ્વર્ગ) અને જહન્નમ (નર્ક), નૈતિક ગુણો, માનવીની દુનિયા અને આખિરતની સફળતા અને નિષ્ફળતા વગેરેને ખૂબ જ સરળ, અત્યંત મધુર અને આકર્ષક શૈલીમાં સર્વોત્તમ સાહિત્યિક રંગમાં દેખાંતો આપીને વર્ણવવામાં આવેલ છે, જે વાંચતાં જ વાચકના મનો-મસ્તિષ્કમાં ઉતરી જાય છે.

ઈસ્લામી સાહિત્ય પ્રકાશન-ગુજરાત ઈસ્લામી સાહિત્યને અન્ય ભાષાઓમાંથી ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ કરીને પ્રસિદ્ધ કરવાનું કાર્ય હોય કે ઈસ્લામના સંદેશ અને તેની શિક્ષાઓને મૌલિક સ્વરૂપે તૈયાર કરીને પ્રકાશિત કરવાનું કાર્ય હોય, હંમેશા અગ્રેસર રહ્યું છે. ગુજરાતી અનુવાદિત આ ૩૦ મા પારાની મુસ્લિમ અને બિનમુસ્લિમ સમુદાયમાં આજે પણ ખૂબ જ માંગ છે, બલ્કે દિન-પ્રતિદિન તેમાં વધારો થઈ રહ્યો છે. તેને અનુલક્ષીને હવે ઘણાં વર્ષો પછી તેની નવી આવૃત્તિ, નવા રૂપ-રંગ અને આકર્ષક શૈલીમાં, પુનરવલોકન પછી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી રહી છે. એ અંગે અમે મહિમાવાન અલ્લાહના કૃતજ્ઞ છીએ અને ખૂબ જ હર્ષની લાગણી અનુભવીએ છીએ.

ખરેખર આ મહાન અલ્લાહની કૃપા છે કે તેણે આ કાર્યને અમારા માટે સરળ બનાવ્યું, અને તેની જ મદદથી પૂર્ણ થઈ શક્યું. તેનાથી દુઆ છે કે આમાં જાણે-અજાણે રહી ગયેલ ભૂલચૂકને માફ કરે.

ડૉ. શકીલ અહમદ

ચેરમેન,

ઈસ્લામી સાહિત્ય પ્રકાશન-ગુજરાત

અનુક્રમણિકા

અ.નં.	સૂર:નું નામ	સૂર:નો નંબર	પૃષ્ઠ
૧.	અલ-ફાતિહા	૧	૫
૨.	અન્-નબા	૭૮	૯
૩.	અન્-નાઝિઆત	૭૯	૨૧
૪.	અબસ	૮૦	૩૩
૫.	અત્-તકવીર	૮૧	૪૩
૬.	અલ-ઈન્ફિતાર	૮૨	૫૨
૭.	અલ-મુતફફિફીન	૮૩	૫૭
૮.	અલ-ઈન્શિકાક	૮૪	૬૪
૯.	અલ-બુરૂજ	૮૫	૭૦
૧૦.	અત્-તારિક (અને સૂર: તારિકનું પરિશિષ્ટ)	૮૬	૭૭
૧૧.	અલ-આ'લા	૮૭	૮૩
૧૨.	અલ-ગાશિયહ	૮૮	૯૨
૧૩.	અલ-ફજ	૮૯	૯૭
૧૪.	અલ-બલદ	૯૦	૧૦૭
૧૫.	અશ્-શમ્સ	૯૧	૧૧૮
૧૬.	અલ્-લૈલ	૯૨	૧૨૭
૧૭.	અઝ્-ઝુહા	૯૩	૧૩૫
૧૮.	અલમ્-નશરહ	૯૪	૧૪૨
૧૯.	અત્-તીન	૯૫	૧૪૯
૨૦.	અલ-અલક	૯૬	૧૫૬
૨૧.	અલ-કદ્ર	૯૭	૧૬૪
૨૨.	અલ-બય્યનહ	૯૮	૧૬૯
૨૩.	અઝ્-ઝિલઝાલ	૯૯	૧૭૬
૨૪.	અલ-આદિયાત	૧૦૦	૧૮૫
૨૫.	અલ-કારિઅહ	૧૦૧	૧૯૦
૨૬.	અત્-તકાસુર	૧૦૨	૧૯૪
૨૭.	અલ-અક્ક	૧૦૩	૨૦૦
૨૮.	અલ-હુમઝહ	૧૦૪	૨૦૭
૨૯.	અલ-ફીલ	૧૦૫	૨૧૧
૩૦.	કુરૈશ	૧૦૬	૨૨૨
૩૧.	અલ-માઝિન	૧૦૭	૨૨૭
૩૨.	અલ-કૌસર	૧૦૮	૨૩૫
૩૩.	અલ-કાફિરૂન	૧૦૯	૨૪૬
૩૪.	અલ-નક્ક	૧૧૦	૨૫૬
૩૫.	અલ્-લહબ	૧૧૧	૨૬૨
૩૬.	અલ-ઈબ્રાહિમ	૧૧૨	૨૭૦
૩૭.	મુઅવ્વિઝતૈન	-	૨૮૪
૩૮.	અલ-ફલક	૧૧૩	૩૦૧
૩૯.	અન્-નાસ	૧૧૪	૩૦૯

અલ-ફાતિહા

પરિચય

નામ :

આ સૂર:નું નામ **الفاتحة** (અલ-ફાતિહા) તેના વિષયને અનુરૂપ છે. **فاتحة** (ફાતિહા) તે વસ્તુને કહે છે, જેનાથી કોઈ વિષય અથવા પુસ્તક અથવા કોઈ વસ્તુની શરૂઆત થાય. બીજા શબ્દોમાં એમ કહી શકાય કે આ નામ 'પ્રસ્તાવના'નું સમાનાર્થી છે.

ઉત્તરાણકાળ :

આ સૂર: હઝરત મુહમ્મદ **ﷺ**ની નુબૂવ્વત (ઈશદૂતત્વ)ના તદ્દન આરંભકાળની સૂર: છે, બલ્કે વિશ્વસનીય અને પ્રમાણિત નોંધોથી જણાય છે કે સૌપ્રથમ સંપૂર્ણ સૂર:, જે હઝરત મુહમ્મદ **ﷺ** પર અવતરિત થઈ, તે આ જ છે. આ પહેલાં કેટલીક અલગ-અલગ આયતો ઊતરી હતી, જે સૂર: અલક, સૂર: મુઝ્ઝમ્મિલ અને સૂર: મુદ્દસિર વગેરેમાં સામેલ છે.

વિષય :

વાસ્તવમાં આ સૂર: એક દુઆ (પ્રાર્થના) છે, જે અલ્લાહે તે દરેક મુનખ્યને શીખવી છે, જે આ ગ્રંથનો અભ્યાસ શરૂ કરી રહ્યો હોય. ગ્રંથના આરંભમાં આને રાખવાનો અર્થ એ છે કે જો તમે વાસ્તવમાં આ ગ્રંથથી લાભ પ્રાપ્ત કરવા માગતા હોવ, તો પહેલાં સૃષ્ટિના સ્વામીથી આ દુઆ કરો.

મનુષ્ય સ્વાભાવિક રીતે દુઆ એ જ વસ્તુની કરતો હોય છે, જેની આકાંક્ષા-અભિલાષા અને ઈચ્છા તેના હૃદયમાં હોય છે, અને એ જ સ્થિતિમાં કરે છે જ્યારે કે તેને એ અહેસાસ હોય કે તેની અપેક્ષિત વસ્તુ એ હસ્તીના અધિકારમાં છે, જેનાથી તે દુઆ કરી રહ્યો છે. તેથી કુર્આનના આરંભમાં આ દુઆ શીખવાડીને જાણે મનુષ્યને એ પ્રોત્સાહન આપવામાં આવી રહ્યું છે કે તે આ ગ્રંથ સન્માર્ગની ખોજ માટે પઢે, સત્યના અભિલાષી જેવી મનોભાવના સાથે પઢે, અને એ જાણી લે કે જ્ઞાન (ઈલ્મ)નો સ્રોત સૃષ્ટિનો સ્વામી છે, તેથી તેનાથી જ માર્ગદર્શનનું નિવેદન કરીને પઢવાની શરૂઆત કરે.

આ વિષયને સમજી લીધા પછી એ વાત સ્વયં સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે કુર્આન અને સૂર: ફાતિહા વચ્ચે વાસ્તવિક સંબંધ પુસ્તક અને તેની પ્રસ્તાવના જેવો નહીં, બલ્કે દુઆ અને દુઆના જવાબ જેવો છે. સૂર: ફાતિહા એક દુઆ છે બંદા તરફથી, અને કુર્આન તેનો જવાબ છે અલ્લાહ તરફથી. બંદો દુઆ કરે છે કે હે માલિક અને પાલનહાર ! મારું માર્ગદર્શન કર. જવાબમાં માલિક અને પાલનહાર સંપૂર્ણ કુર્આન તેના સામે મૂકી દે છે કે આ છે તે સન્માર્ગ અને માર્ગદર્શન, જેની માગણી તેં મારાથી કરી છે.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

(۱) سُورَةُ الْفَاتِحَةِ مَكِّيَّةٌ (۵)

آيَاتُهَا

આ. ૭

સૂર: ૧ અલ-ફાતિહા (મક્કી)

દુક્કૂઅ-૧

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ۝ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ۝

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ^(૧) છે.

પ્રશંસા અલ્લાહ માટે જ છે^(૨), જે સમગ્ર સૃષ્ટિનો રબ^(૩) છે, અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ^(૪)

(૧) ઈસ્લામ જે સંસ્કાર માનવીને શીખવાડે છે, તેના નિયમોમાંનો એક નિયમ એ પણ છે કે તે પોતાના દરેક કાર્યનો આરંભ અલ્લાહના નામથી કરે. આ નિયમનું પાલન જો સભાનપણે અને નિખાલસતાથી કરવામાં આવે, તો તેનાથી અનિવાર્યપણે ત્રણ લાભો પ્રાપ્ત થશે : એક એ કે વ્યક્તિ ઘણાંબધા ખરાબ કાર્યોથી બચી જશે, કેમ કે અલ્લાહનું નામ લેવાની ટેવ દરેક કામ શરૂ કરતી વખતે તેને એ વિચારવા માટે વિવશ કરી દેશે કે શું ખરેખર હું આ કામમાં અલ્લાહનું નામ લેવામાં સાચો છું ? બીજું એ કે ઉચિત, સાચા અને નેક કાર્યોની શરૂઆત કરતી વખતે અલ્લાહનું નામ લેવાથી વ્યક્તિની માનસિકતા તદ્દન સાચી દિશા અપનાવશે અને તે હંમેશા સૌથી સાચા દષ્ટિબિદુથી પોતાના કાર્યનો આરંભ કરશે. ત્રીજો અને સૌથી મોટો લાભ એ છે કે જ્યારે તે અલ્લાહના નામથી પોતાનું કાર્ય શરૂ કરશે, તો અલ્લાહની મદદ અને તેની પ્રેરણા તેના સાથે રહેશે, અલ્લાહ તેના માટે અનુકૂળ વાતાવરણ ઊભું કરશે. તેના પ્રયાસમાં બરકત નાખવામાં આવશે અને શૈતાનના ષડયંત્રોથી તેની રક્ષા કરવામાં આવશે. અલ્લાહની રીત એ છે કે જ્યારે બંદો તેના તરફ ધ્યાન કરે છે, તો તે પણ બંદા તરફ બંદા તરફ ધ્યાન કરે છે.

(૨) જેમ કે અમે પરિચયમાં દર્શાવી ચૂક્યા છીએ કે સૂર: ફાતિહા વાસ્તવમાં તો એક દુઆ (પ્રાર્થના) છે, પરંતુ દુઆની શરૂઆત એ હસ્તીની પ્રશંસાથી કરવામાં આવી રહી છે, જેનાથી આપણે દુઆ માગવા ઈચ્છીએ છીએ. આ જાણે કે એ વાતની શિક્ષા છે કે દુઆ જ્યારે માગો, તો સત્યતા અને શિષ્ટતાથી માગો. એ કોઈ શિષ્ટતા અને સંસ્કાર નથી કે મોહું ખોલતાં તરત જ પોતાનો મતલબ પ્રસ્તુત કરી દીધો. સંસ્કાર અને શિષ્ટતાનો તકાદો એ છે કે જેનાથી દુઆ માગી રહ્યા હોવ, સૌપ્રથમ તેની ખૂબીનો, તેના ઉપકારોનો અને તેના ઉચ્ચ ગૌરવશાળી દરજ્જા અને સ્થાનનો સ્વીકાર કરો.

પ્રશંસા આપણે જેની પણ કરીએ છીએ તે બે કારણસર કરતા હોઈએ છીએ. એક એ કે તે સ્વયં સુંદરતા, ખૂબી અને નિપુણતા અને પરિપૂર્ણતા ધરાવતો હોય; એ જોયા વિના કે આપણા ઉપર તેની આ શ્રેષ્ઠતાઓની શું અસર થાય છે. બીજું એ કે તે આપણો ઉપકારક હોય અને આપણે તેની કૃપાઓના સ્વીકારની ભાવનાથી તરબોળ થઈને તેની ખૂબીઓનું વર્ણન કરીએ. અલ્લાહત્તઆલાની પ્રશંસા આ બંને હેતુઓને છે. આ આપણી કદરદાની, સંનિષ્ઠા અને વફાદારીનો તકાદો પણ છે અને કૃતજ્ઞતાનો પણ કે આપણે તેની અસ્ખલિત અને અનાયાસે પ્રશંસા કરતા રહીએ.

અને, વાત કેવળ એટલી જ નથી કે પ્રશંસા અલ્લાહ માટે છે, બલકે સાચું એ છે કે 'પ્રશંસા કેવળ અલ્લાહ માટે જ છે.' આ વાત કહીને એક મોટી હકીકત પરથી પરદો ઊંચકવામાં આવ્યો છે, અને તે હકીકત એવી છે, જેના પ્રથમ

مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ ۝ اِيَّاكَ تَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ ۝

ન્યાયના દિવસનો માલિક^(૫) છે. અમે તારી જ ઈબાદત^(૬) કરીએ છીએ અને તારી જ પાસે મદદ માગીએ છીએ.^(૭)

ધાર્મી સૃષ્ટિપૂજાનું મૂળ કપાઈ જાય છે. દુનિયામાં જ્યાં પણ, જે વસ્તુ અને જે રૂપમાં પણ કોઈ સૌંદર્ય, કોઈ ખૂબી, કોઈ નિપુણતા છે, તેનો સ્રોત અલ્લાહની જ હસ્તી છે. કોઈ મનુષ્ય, કોઈ ફરિશ્તી, કોઈ દેવી-દેવતા, કોઈ તારો કે નક્ષત્ર, ટૂંકમાં કોઈપણ મખ્લૂક (સર્જન, સજીવ-નિર્જીવ વસ્તુઓ)નું કૌશલ્ય તેનું પોતાનું નથી, બલ્કે અલ્લાહનું પ્રદાન કરેલ છે. બસ, જો કોઈ એ અધિકાર ધરાવે છે કે આપણે તેના આસંકત અને ઉપાસક, કૃતજ્ઞ અને આભારી તથા આજ્ઞાકિત અને સેવક બનીએ તો તે એ છે જે ખૂબીઓનો સર્જનહાર છે, ન કે ખૂબીઓ ધરાવનાર.

(૩) رَبِّ (રબ) શબ્દ અરબીમાં ત્રણ અર્થમાં બોલાય છે : (i) માલિક અને સ્વામી, (ii) આશ્રયદાતા અને સંરક્ષક (મુરબ્બી), પાલનહાર, દેખરેખ રાખનાર અને નિરીક્ષણ કરનાર, (iii) શાસક કે હાકેમ, સંચાલક અને વ્યવસ્થાપક. અલ્લાહત્તઆલા આ ત્રણેય અર્થોમાં સૃષ્ટિનો 'રબ' છે.

(૪) મનુષ્યની ખાસિયત છે કે જ્યારે કોઈ વસ્તુ તેની નજરમાં ખૂબ મહત્વની હોય છે, તો તે અતિશયોક્તિના રૂપમાં તેનું વર્ણન કરે છે, અને જો અતિશયોક્તિનો એક શબ્દ બોલીને તેને એવું લાગે છે કે હજુ આ વસ્તુની વ્યાપકતા અને સમૃદ્ધિનો હક્ક અદા નથી થયો, તો ફરી તે આ જ અર્થનો એક વધારે શબ્દ બોલે છે, જેથી એ કમી પૂરી થઈ જાય, જે તેના મતે અતિશયોક્તિમાં બાકી રહી ગઈ હતી. અલ્લાહની પ્રશંસામાં الرَّحْمٰن (રહમાન) શબ્દ પ્રયુક્ત કર્યા પછી ફરી الرَّحِیْم (રહીમ)નો વધારો કરવામાં પણ આ જ દષ્ટિબિંદુ રહેલું છે. 'રહમાન' અરબી ભાષામાં મોટું વિશેષણ છે. પરંતુ અલ્લાહની 'રહમત' (દયા) અને કૃપા પોતાનાં સર્જનો ઉપર એટલી વધારે અને એટલી વ્યાપક છે અને એટલી અનહદ છે કે તેના વર્ણનમાં વિશેષણનો મોટામાં મોટો શબ્દ બોલીને પણ મન ભરાતું નથી. તેથી તેની સૃમદ્ધિ અને વ્યાપકતાનો હક્ક અદા કરવા માટે ફરી 'રહીમ' શબ્દ વધારામાં પ્રયુક્ત કરવામાં આવ્યો. આનું ઉદાહરણ એવું છે, જાણે આપણે કોઈ વ્યક્તિની ઉદારતાના વર્ણનમાં 'સખી' શબ્દ બોલીને પછી તૃષ્ણા અનુભવીએ તો તેના સાથે 'દાતા'નો વધારો કરીએ છીએ (સખીદાતા). રંગના વખાણમાં જ્યારે 'ગોરું' શબ્દને પર્યાય નથી સમજતા તો તેની સાથે 'ગફ' શબ્દ વધારી દઈએ છીએ (ગોરોગફ). ઊંચાઈના ઉલ્લેખમાં જ્યારે 'લાંબો' શબ્દથી સંતોષ નથી થતો તો તેની સાથે 'તાડ' શબ્દ પણ કહીએ છીએ (લાંબોતાડ).

(૫) અર્થાત્, એ દિવસનો માલિક, જ્યારે આગળ-પાછળની તમામ પેઢીઓને એકત્ર કરીને તેમની જીવન-નોંધોનો હિસાબ લેવામાં આવશે, અને દરેક માનવીને તેના કાર્યનું પૂરેપૂરું વળતર કે બદલો મળી જશે. અલ્લાહની પ્રશંસામાં 'રહમાન' અને 'રહીમ' કહ્યા પછી ન્યાયના દિવસનો માલિક કહેવાથી એ વાત નીકળે છે કે તે કેવળ મહેરબાન જ નથી, બલ્કે ન્યાયી પણ છે, અને ન્યાયી પણ એવો સર્વસત્તાવાન કે અંતિમ નિર્ણયના દિવસે એ જ સંપૂર્ણ સત્તાનો સ્વામી હશે, ન તેની સજામાં કોઈ રુકાવટ બની શકશે અને ન વળતર અને બદલામાં અવરોધરૂપ. તેથી આપણે તેની 'રુબૂબિયત' (પાલનહારી અને સ્વામીત્વ) તથા 'રહમત' (દયા)ના કારણે તેનાથી કેવળ પ્રેમ જ નથી કરતા, બલ્કે તેના ન્યાયના કારણે તેનાથી ડરીએ પણ છીએ, અને એ ભાવના પણ રાખીએ છીએ કે આપણા અંજામની ભલાઈ અને બૂરાઈ સંપૂર્ણપણે તેના જ અધિકારમાં છે.

(૬) عِبَادَت (ઈબાદત) શબ્દ પણ અરબી ભાષામાં ત્રણ અર્થમાં પ્રયુક્ત થાય છે : (i) પૂજા-અર્ચના અને ઉપાસના, (ii) આજ્ઞાપાલન અને અનુસરણ, તથા (iii) બંદગી અને ગુલામી. અહીં આ ત્રણેય અર્થ એકી સાથે

إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ ۝ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ
عَلَيْهِمْ ۝ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ ۝

અમને સીધો માર્ગ બતાવ, (૯) એ લોકોનો માર્ગ જેમના ઉપર તેં કૃપા કરી, (૧૦) જેઓ પ્રકોપિત ન થયા, જેઓ પથભ્રષ્ટ નથી. (૧૦)

અભિપ્રેત છે. અર્થાત્ અમે તારા પૂજરી પણ છીએ, આજ્ઞાકિત પણ તથા બંદા અને ગુલામ પણ; અને વાત ફક્ત એટલી જ નથી કે અમે તારા સાથે આ સંબંધ રાખીએ છીએ, બલ્કે ખરેખર હકીકત એ છે કે અમારો આ સંબંધ કેવળ તારા સાથે જ છે. આ ત્રણેય અર્થમાંથી કોઈ અર્થમાં પણ કોઈ અન્ય અમારો મા'બૂદ (પૂજ્ય અને ઉપાસ્ય) નથી.

(૯) અર્થાત્, તારા સાથે અમારો સંબંધ માત્ર 'ઈબાદત'નો જ નથી, બલ્કે આશ્રયદાતા અને સહાયક (Recourse)નો સંબંધ પણ અમે તારા સાથે જ રાખીએ છીએ. અમને ખબર છે કે સમગ્ર સૃષ્ટિનો 'રબ' તું જ છે, અને તમામ શક્તિઓ તારા જ હાથમાં છે, અને બધી કૃપાઓનો તું જ એકલો માલિક અને સ્વામી છે. તેથી અમે અમારી જરૂરતોની માગણી માટે તારા સામે જ રજૂ થઈએ છીએ, તારા સમક્ષ જ અમારા હાથ ફેલાય છે અને તારી મદદ પર જ અમારો ભરોસો છે. આ કારણે જ અમે અમારી આ દરખાસ્ત લઈને તારી સેવામાં હાજર થઈ રહ્યા છીએ.

(૧૦) અર્થાત્, જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં આચાર-વિચાર અને વર્તન-વ્યવહારની એ રીત અમને બતાવ, જે તદ્દન સાચી અને સીધી હોય; જેમાં ખરાબ દષ્ટિ કે વિચાર અને ખરાબ કૃત્ય (પાપ કે ગુના) તેમજ ખરાબ પરિણામનું જોખમ ન હોય, જેના ઉપર ચાલીને અમે સાચી સફળતા અને સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કરી શકીએ. આ છે એ દરખાસ્ત, જે કુર્આનનો અભ્યાસ કરતી વખતે બંદો પોતાના અલ્લાહની સામે રજૂ કરે છે. તેની વિનંતી એ છે કે તમે અમારું માર્ગદર્શન કરો અને અમને બતાવો કે અનુમાન પર આધારિત વિચારધારાઓ અને ફિલસૂફીઓની આ ભુલભુલામણીમાં વાસ્તવિકતા અને સત્ય શું છે, નૈતિકતા અને નીતિમતાના આ વિભિન્ન દષ્ટિકોણોમાં સાચી નૈતિક વ્યવસ્થા કઈ છે, જીવનની આ અનેકાનેક પગદંડીઓ દરમ્યાન આચાર-વિચારનો સીધો અને સાફ રાજમાર્ગ કયો છે.

(૯) આ સીધા માર્ગ (સન્માર્ગ)ની વ્યાખ્યા અને સમજૂતી છે, જેનું જ્ઞાન આપણે અલ્લાહત્ આલાથી માગી રહ્યા છીએ. અર્થાત્ એ માર્ગ, જેના ઉપર હંમેશાથી તારા પ્રિય લોકો ચાલતા રહ્યા છે. એ દોષરહિત-ખામીરહિત માર્ગ કે પ્રાચીનતમ યુગથી આજ પર્યંત જે વ્યક્તિ અને જે સમુદાય તેના ઉપર ચાલ્યો, તે તારા ઈનામોને પાત્ર ઠર્યો અને તારી કૃપાઓ અને બક્ષિસોથી ભર્યો/ભાદર્યો અને ન્યાલ થઈને રહ્યો.

(૧૦) અર્થાત્, 'ઈનામ' મેળવનારાઓથી અમારો આશય એ લોકો નથી, જેઓ દેખીતી રીતે હંગામી રૂપમાં તારી દુનિયાની કૃપાઓના અધિકારી તો કરે છે, પણ વાસ્તવમાં તારા પ્રકોપને પાત્ર હોય છે અને પોતાનો સફળતા અને સૌભાગ્યનો રસ્તો ભૂલી ગયેલા હોય છે. આ નકારાત્મક સ્પષ્ટતાથી એ વાત આપોઆપ ખુલી જાય છે કે 'ઈનામ'થી અમારો આશય વાસ્તવિક તેમજ કાયમી અને સ્થાયી ઈનામો છે, જે સદાચાર અને અલ્લાહની પ્રસન્નતાના પરિણામે મળતાં હોય છે, ન કે હંગામી અને દેખાવ પૂરતા ઈનામો, જે અગાઉ પણ ફિરઝોનો અને નમરૂદો અને કાઝીનો મળતાં રહ્યા છે અને આજે પણ આપણી આંખોની સામે મોટા-મોટા અત્યાચારીઓ અને દુરાચારીઓ અને પથભ્રષ્ટ લોકોને મળેલાં છે.

૭૮ : અન્-નબા

પરિચય

નામ :

બીજી આયતના વાક્યાંશ **سُبْحَانَكَ اللَّهُمَّ** ના શબ્દ **سُبْحَانَ** ને આ સૂર:નું નામ આપવામાં આવ્યું છે, અને આ માત્ર નામ જ નથી, બલકે આ સૂર:ના વિષયોનું શીર્ષક પણ છે; કેમ કે **سُبْحَانَ** (નબા)થી અભિપ્રેત કયામત (મહાપ્રલય પછી પુનર્જીવન) અને આખિરત (પરલોક)ના સમાચાર છે અને સૂર:માં સમગ્ર ચર્ચા આ વાત પર જ કરવામાં આવી છે.

ઉત્તરાણકાળ :

જેમ કે સૂર: મુરસલાતના પરિચયમાં વર્ણવી ચૂક્યા છીએ, સૂર: કિયામહથી સૂર: નાઝિઆત સુધી સૌનો વિષય એકબીજાને મળતો છે અને આ બધી મક્કા-મુઅઝ્જમાના આરંભિક કાળમાં ઊતરેલી જણાય છે.

વિષય અને ચર્ચા :

આનો વિષય પણ એ જ છે, જે સૂર: મુરસલાતનો છે, અર્થાત્ કયામત અને આખિરતની પુષ્ટિ અને તેને માનવા કે ન માનવાના પરિણામોથી લોકોને સચેત કરવા.

મક્કા-મુઅઝ્જમામાં જ્યારે શરૂ-શરૂમાં અલ્લાહના રસૂલ ﷺ એ ઈસ્લામના પ્રચારનો આરંભ કર્યો તો તેનો આધાર ત્રણ વાતો હતી. એક એ વાત કે અલ્લાહની સાથે કોઈને પણ ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ)માં ભાગીદાર માનવામાં ન આવે. બીજી એ કે આપ સલ્વ.ને અલ્લાહે પોતાના રસૂલ નિયુક્ત કર્યા છે. ત્રીજી એ કે આ દુનિયા એક દિવસે સમાપ્ત થઈ જશે અને તે પછી એક બીજી દુનિયા ઊભી કરવામાં આવશે, જેમાં તમામ પુરોગામીઓ અને અનુગામીઓને ફરીથી જીવંત કરીને એ જ શરીરની સાથે ઉઠાવવામાં આવશે, જેમાં રહીને તેમણે દુનિયામાં કામ કર્યું હતું, પછી તેમનાં અકીદાઓ (આસ્થાઓ) અને કાર્યોનો હિસાબ લેવામાં આવશે અને આ હિસાબ-કિતાબમાં જે લોકો મોમિન અને સદાચારી સાબિત થશે, તેઓ હંમેશ માટે જન્મતમાં જશે અને જેઓ કાફિર (ઈન્કાર કરનારાઓ) અને ફાસિક (અવજ્ઞાકારી) હશે, તેઓ હંમેશ માટે જહન્નમમાં રહેશે.

આ ત્રણેય વાતોમાંથી પહેલી વાત આમ તો મક્કાવાસીઓને ખૂબ જ અપ્રિય હતી, તેમ છતાં તેઓ અલ્લાહત્ આલાની હસ્તીનો ઈન્કાર કરનારાં નહોતા. તેના સર્વોચ્ચ રબ (પ્રભુ-પાલનહાર) અને ખાલિક (સર્જનહાર) અને રઝઝાક (રોજ આપનાર) હોવાને પણ માનતા હતા, અને એ પણ સ્વીકારતા હતા કે બીજી જે-જે હસ્તીઓને તેઓ મા'બૂદ (ઉપાસ્ય) ઠેરવે છે, તે અલ્લાહના જ સર્જનો છે, તેથી ઝઘડો કેવળ એ વાતનો હતો કે ખુદાઈના ગુણો અને સત્તાઓમાં તેમજ 'ઉલૂહિય્યત' (ઈશ્વરત્વ)ની જાતમાં તેમની કોઈ ભાગીદારી છે કે નથી.

બીજી વાતને મક્કાના લોકો માનવા તૈયાર નહોતા, પરંતુ એ વાતનો ઈન્કાર કરવો તેમના માટે શક્ય નહોતો કે ચાળીસ વર્ષ સુધી જે જીવન હુઝૂર ﷺ એ પયગંબરીનો દાવો કરતાં પહેલાં તેમના જ વચ્ચે વિતાવ્યું હતું, તેમાં તેમણે કદી આપને જૂઠા કે ઢોંગી, કે મનેચ્છાઓ માટે અનુચિત રીતો અપનાવનાર જોયા નહોતા. તેઓ સ્વયં આપની બુદ્ધિમત્તા, વિવેકશીલતા અને વિદ્વતા, મિલનસાર અને ઉદાર સ્વભાવ-તથા

આપની ઉચ્ચ નૈતિકતાને માનતા અને સ્વીકારતા હતા. તેથી હજાર બહાનાઓ અને આરોપો ઘડવા છતાં તેમના માટે બીજા લોકોને સમજાવવું તો દૂરની વાત છે, પોતાની જગ્યાએ સ્વયંને પણ એ સમજવામાં મુશ્કેલી પડી રહી હતી કે હુઝૂર ﷺ તમામ બાબતોમાં તો પ્રમાણિક છે, પણ માત્ર રિસાલત (પયગંબરી)ના દાવામાં, મઆઝલ્લાહ, જૂઠા છે.

આમ, પહેલી બે વાતો મક્કાવાસીઓ માટે વાસ્તવમાં એટલી વધારે મૂઝવણનું કારણ નહોતી, જેટલી ત્રીજી વાત હતી. તેને જ્યારે તેમના સામે પ્રસ્તુત કરવામાં આવી, તો તેમણે સૌથી વધુ તેની જ હાંસી ઉડાવી, તેના પર જ સૌથી વધારે આશ્ચર્ય અને અચરજ પ્રગટ કર્યું, અને તેને તદ્દન બુદ્ધિહીન-તર્કહીન અને અશક્ય સમજીને ઠેક-ઠેકાણે તેને અવિશ્વસનીય અને બલ્કે અકલ્પનીય હોવા પર ચર્ચાઓ શરૂ કરી દીધી. પરંતુ ઈસ્લામના માર્ગે તેમને લાવવા નિશ્ચિતરૂપે એ જરૂરી હતું કે આખિરતની આસ્થા તેમના મનો-મસ્તિષ્કમાં ઉતારવામાં આવે, કેમ કે આ આસ્થાને માન્યા વિના સંભવ જ નહોતું કે સત્ય અને અસત્ય વિષે તેઓ ગંભીરતાથી વિચારી શકે, ભલાઈ અને બૂરાઈના મામલામાં તેમનું માપદંડ બદલાઈ શકે, અને તેઓ દુનિયાપરસ્તીનો માર્ગ છોડીને એ માર્ગ પર એક ડગલું પણ ચાલી શકે, જેના પર ઈસ્લામ તેમને ચલાવવા માગતો હતો. આ જ કારણ છે કે મક્કા-મુઅઝ્ઝમાના આરંભિક કાળની સૂર:ઓમાં વધુ ભાર આખિરતની આસ્થાને હૃદયોમાં ઉતારવા પર મૂકવામાં આવ્યો છે. અલબત્ત, તેના માટે દલીલો એવી રીતે આપવામાં આવી છે, જેનાથી તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ)ની ધારણા પણ આપોઆપ હૃદયમાં ઉતરતી જાય, અને વચ્ચે-વચ્ચે અલ્લાહના રસૂલ ﷺ અને કુર્આનના સત્ય હોવાની દલીલો પણ સંક્ષિપ્તમાં આપી દેવામાં આવી છે.

આ ગાળાની સૂર:ઓમાં આખિરતના વિષયને વારંવાર દોહરાવવાનું કારણ સારી રીતે સમજી લીધા પછી હવે આ સૂર:ના વિષયો પર એક નજર નાખી લો. આમાં સૌપ્રથમ તે ચર્ચાઓ અને જાત-જાતની વાતો તરફ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, જે કયામતના સમાચાર સાંભળીને મક્કાની દરેક શેરી, બજાર અને મક્કાવાસીઓની દરેક સભામાં થઈ રહી હતી. તે પછી ઈન્કાર કરનારાઓને પૂછવામાં આવ્યું છે કે શું તમને આ ધરતી દેખાતી નથી, જેને અમે તમારા માટે ફર્શ બનાવી રાખી છે? શું આ ઊંચા-ઊંચા પહાડો તમને દેખાતા નથી, જેમને અમે જમીનમાં ખોસી રાખ્યા છે? શું તમે પોતાને નથી જોતા કે કેવી રીતે અમે તમને પુરુષો અને સ્ત્રીઓના જોડાઓના રૂપમાં પેદા કર્યા છે? શું તમે પોતાની ઊંઘને નથી જોતા, જેના દ્વારા અમે તમને દુનિયામાં કામ કરવાના યોગ્ય બનાવી રાખવા માટે પ્રત્યેક અમુક કલાકોની મહેનત પછી પ્રત્યેક અમુક કલાક આરામ લેવા વિવશ કરી રાખ્યા છે? શું તમે રાત અને દિવસના પુનરાવર્તનને નથી જોતા, જેને બરાબર તમારી જરૂરત અનુસાર અમે નિયમિતતાથી અવિરત ચાલુ રાખ્યું છે? શું તમે પોતાના ઉપર આકાશોની મજબૂત બાંધેલ વ્યવસ્થાને નથી જોતા? શું આ સૂર્ય તમને નથી દેખાતો, જેના કારણે તમને પ્રકાશ અને ઉર્જા ઉપલબ્ધ થઈ રહી છે? શું એ વર્ષાને નથી જોતા, જે વાદળોથી વરસી રહી છે અને તેના દ્વારા અનાજ, શાકભાજીઓ અને ઘનઘોર બગીચાઓ (ખેતરો) ઊગી રહ્યા છે? આ તમામ વસ્તુઓ શું તમને એ જ બતાવી રહી છે કે જે સમર્થ-સર્વશક્તિશાળી હસ્તીએ તેને પેદા કરી છે, તેનું સામર્થ્ય કયામત લાવવા અને આખિરત ઊભી કરવામાં વિવશ છે? અને આ આખા કારખાનામાં જે શ્રેષ્ઠ પ્રકારની તત્ત્વદર્શિતા અને બુદ્ધિમત્તા સ્પષ્ટ રૂપે કાર્યરત છે, શું તેને જોઈને તમારી સમજમાં એ જ આવે છે કે આ કારખાનાનો એક-એક

અંશ અને તેનું એક-એક કામ તો ઉદ્દેશ્યપૂર્ણ છે, પરંતુ સ્વયં સમગ્ર કારખાનું નિરુદ્દેશ્ય છે? છેવટે આનાથી વધુ નિમ્ન અને નિરર્થક વાત શું હોઈ શકે છે કે આ કારખાનામાં મનુષ્યને Foreman ના પદ પર નિયુક્ત કરીને તેને અહીં ખૂબ વ્યાપક અધિકારો તો આપી દેવામાં આવે, પરંતુ જ્યારે તે પોતાનું કામ પૂરું કરીને અહીંથી રુખસદ થાય, તો તેને એમ જ છોડી દેવામાં આવે? ન કામ બનાવવા માટે પેન્શન અને ઈનામ, ન બગાડવા માટે પૂછપરછ અને સજા?

આ દલીલો આપ્યા પછી ભારપૂર્વક કહેવામાં આવ્યું છે કે ફેંસલાનો દિવસ ચોક્કસ પોતાના નિર્ધારિત સમયે આવીને રહેશે. સૂર (રણશિંગા)માં બસ એક ફૂંક મારવાની વાર છે, એ બધું જ, જેના સમાચાર તમને આપવામાં આવી રહ્યા છે, સામે આવી જશે અને તમે આજે ચાહે માનો કે ન માનો, એ વખતે જ્યાં-જ્યાં પણ તમે મૃત પડેલા હશો, ત્યાંથી ટોળેટોળા પોતાનો હિસાબ આપવા માટે નીકળી આવશો. તમારો ઈન્કાર આ ઘટનાને ઘટિત થવાથી રોકી શકશે નહીં.

તે પછી આયત ૨૧ થી ૩૦ સુધી બતાવવામાં આવ્યું છે કે જે લોકો હિસાબ-કિતાબની આશા નથી રાખતા અને જેમણે અમારી આયતને ખોટી ઠેરવી દીધી છે, તેમના એક-એક કરતૂક ગણી-ગણીને અમારા પાસે લખેલાં છે અને તેમની ખબર લઈ નાખવા માટે જહન્નમ ફાંસલો બનીને તૈયાર છે. પછી આયત ૩૧ થી ૩૬ સુધી એ લોકોના શ્રેષ્ઠ વળતરનું વર્ણન છે, જેમણે પોતાને જવાબદાર અને ઉત્તરદાયી સમજીને દુનિયામાં પોતાની આખિરત સુધારવાની ચિંતા અગાઉથી જ કરી લીધી છે, અને તેમને સંતોષ આપવામાં આવ્યો છે કે તેમને તેમની સેવાનો માત્ર બદલો જ આપવામાં નહીં આવે, બલકે તેનાથી વધારે ઈનામ પણ આપવામાં આવશે.

અંતમાં અલ્લાહની અદાલતનું દૃશ્ય પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યું છે કે ત્યાં કોઈના હઠાગ્રહ પર બેસી જવાનો અને પોતાના લોકોને માફ કરાવીને છોડાવી લેવાનો તો શું પ્રશ્ન, પરવાનગી વગર કોઈ મોહું પણ નહીં ખોલી શકે, અને પરવાનગી પણ એ શરતે મળશે કે જેના પક્ષમાં ભલામણની છૂટ હોય, માત્ર તેના જ માટે ભલામણ કરે અને ભલામણમાં કોઈ અનુચિત વાત ન કહે. ઉપરાંત, ભલામણની પરવાનગી માત્ર તે લોકો માટે આપવામાં આવશે, જેઓ દુનિયામાં સત્ય-સંદેશને સ્વીકારનારા રહ્યા છે અને માત્ર ગુનેગારો છે. અલ્લાહના વિદ્રોહી અને સત્યનો ઈન્કાર કરનારાઓ કોઈપણ ભલામણના હકદાર નહીં હોય.

પછી વાત એ ચેતવણી પર સમાપ્ત કરવામાં આવી છે કે જે દિવસના આવવાના સમાચાર આપવામાં આવી રહ્યા છે, તેનું આવવું સત્ય છે, તેને દૂર ન સમજો, તે ખૂબ નજીક આવી પહોંચ્યો છે. હવે જેનું મન ચાહે તેને માનીને પોતાના રબનો માર્ગ અપનાવી લે. પરંતુ આ ચેતવણી છતાં જે આનો ઈન્કાર કરશે, તેનું બધું કર્યું-કરાવ્યું તેના સામે આવી જશે અને પછી તે પસ્તાવો કરી-કરીને કહેશે કે, કદાચ ! હું દુનિયામાં પેદા જ ન થયો હોત ! તે વખતે તેનો આ અહેસાસ એ જ દુનિયા વિશે હશે, જેના પર તે આજે મોહિત થઈ રહ્યો છે.

﴿تَكْوِيْنًا﴾

﴿سُوْرَةُ النَّبَاِ مَكِّيَّةٌ (١٠)﴾

﴿اِيَّاكَ﴾

આ. ૪૦

સૂર: ૯૮ અનુ-નબા (મક્કી)

રુક્કૂ-૨

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ ۚ عَنِ النَّبَاِ الْعَظِيْمِ ۙ الَّذِي هُمْ فِيْهِ
مُخْتَلِفُونَ ۗ ۝۳ كَلَّا سَيَعْلَمُونَ ۗ ۝۴ ثُمَّ كَلَّا سَيَعْلَمُونَ ۗ ۝۵

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

આ લોકો કઈ વસ્તુ અંગે પૂછપરછ કરી રહ્યા છે? શું તે મોટા સમાચાર અંગે, જેના વિશે તેઓ જાત-જાતની વાતો કરવામાં લાગેલા છે? (૧) કદાપિ નહીં, (૨) ખૂબ જલ્દી એમને ખબર પડી જશે. હા, કદાપિ નહીં, ખૂબ જલ્દી એમને ખબર પડી જશે. (૩)

(૧) મોટા સમાચારનો અર્થ કયામત (મહાપ્રલય પછી પુનર્જીવન) અને આખિરત (પરલોક)ના સમાચાર છે, જેને મક્કાવાસીઓ આશ્ચર્યચકિત થઈને સાંભળતા હતા. પંછી દરેક બેઠકમાં તેના વિશે જાત-જાતની વાતો કરતા હતા. 'પૂછપરછ'નો અર્થ આ જ જાત-જાતની વાતો છે. લોકો જ્યારે એક-બીજાથી મળતા હતા તો કહેતા હતા કે ભાઈ, ક્યારેય અગાઉ તમે સાંભળ્યું છે કે મર્યા પછી કોઈ ફરીથી જીવતો થશે? શું એ માનવા જેવી વાત છે કે ગળી-સડીને જે હાડકાં ચૂરે-ચૂરા થઈ ગયા હોય, તેમાં નવેસરથી પ્રાણ ફૂંકાય? શું બુદ્ધિમાં એ વાત આવે છે કે આગળ-પાછળની બધી પેઢીઓ ઉઠીને એક જગ્યાએ એકત્ર થશે? શું એ સંભવ છે કે આ મોટા-મોટા જામેલા પહાડો હવામાં રૂની પૂણીની જેમ ઉડવા લાગશે? શું એવું બની શકે છે કે ચંદ્ર-સૂર્ય અને તારાઓ બધું જ ઓલવાઈને રહી જાય અને દુનિયાનું આ ગોઠવાયેલ વ્યવસ્થા-તંત્ર ઊલટપૂલટ થઈ જાય? આ સાહેબ, જેઓ કાલ સુધી સારા એવા શાણા માણસ હતા, આજે તેમને શું થઈ ગયું છે કે આપણને આવા વિચિત્ર અને વિલક્ષણ સમાચારો સંભળાવી રહ્યા છે. આ જન્મત (સ્વર્ગ) અને જહન્મત (નર્ક) છેવટે પહેલા ક્યાં હતા, જેનો ઉલ્લેખ અગાઉ ક્યારેય તેમના મોઢેથી નહોતો સાંભળ્યો? હવે આ એકાએક ક્યાંથી નીકળી આવ્યા છે કે તેમણે તેના અજીબો-ગરીબ દૃશ્યો અમારા સામે પ્રસ્તુત કરવાના શરૂ કરી દીધા છે?

﴿هُمُّ كَذِبٌ مُّخْتَلِفُونَ﴾ નો એક અર્થ તો એ છે કે "તેઓ આના વિશે જાત-જાતની વાતો કરી રહ્યા છે." બીજો અર્થ એ પણ હોઈ શકે છે કે દુનિયાના અંત વિશે આમની પોતાની પણ કોઈ એક સર્વસમંત આસ્થા નથી, બલકે "તેમના વચ્ચે આના વિશે જુદા-જુદા વિચારો જોવા મળે છે." તેમનામાંથી કોઈ ખ્રિસ્તીઓના વિચારોથી પ્રભાવિત હતો અને જીવન પછી મૃત્યુને માનતો હતો, પણ એવું સમજતો હતો કે તે બીજું જીવન શારીરિક નહીં, બલકે રૂહાની હશે. કોઈ આખિરતનો તદ્દન ઈન્કાર કરનાર નહોતો, પણ તેને શંકા હતી કે તે હોઈ શકે છે અથવા ના પણ હોઈ શકે. તેથી કુર્આન-મજીદમાં જ આ વિચારના લોકોનું એ કથન નોંધવામાં આવ્યું છે કે - **اِنْ تَطَّلُوْا اَكْاٰ كَلِمًا وَّمَا تَعْلَمُوْنَ بِسْتَيْقِيْنِيْنَ ۝** "અમે તો બસ એક કલ્પના માત્ર રાખીએ છીએ, વિશ્વાસ અમને નથી." (સૂર: જાસિયહ, આ. ૩૨)

أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ مِهْدًا ۝١ وَالْجِبَالَ أَوْتَادًا ۝٢ وَخَلَقْنَاكُمْ
 أَزْوَاجًا ۝٣ وَجَعَلْنَا نَوْمَكُمْ سُبَاتًا ۝٤ وَجَعَلْنَا اللَّيْلَ لِبَاسًا ۝٥

શું એ હકીકત નથી કે અમે ધરતીને પાથરણું બનાવી^(૧) અને પર્વતોને ખૂંટાઓની જેમ ખોસી દીધાં,^(૨) અને તમને (પુરુષો અને સ્ત્રીઓની) જોડીઓના રૂપમાં પેદા કર્યા,^(૩) અને તમારી નિદ્રાને શાંતિનું સાધન બનાવી,^(૪) અને રાત્રિને ઢાંકનાર

أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ مِهْدًا وَمَا تَخُنُّ بِسَبُؤِثِيرِينَ ۝

“જીવન જે કંઈ પણ છે, બસ આ અમારું દુનિયાનું જીવન છે, અને અમને મૃત્યુ પછી કદાપિ બીજાવાર ઉઠાવવામાં નહીં આવે.” (અન્-આમ, આ. ૨૯) પછી તેમનામાંથી કેટલાક લોકો નાસ્તિક હતા અને કહેતા હતા કે - مَا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا يُهْدِيكُمُ الْإِلَٰهَ الدَّاهِيَةَ “જીવન માત્ર આ જ અમારું દુનિયાનું જીવન છે, અહીં જ અમે મરીએ અને જીવીએ છીએ અને કાળચક્ર સિવાય કોઈ વસ્તુ નથી જે અમારો નાશ કરતી હોય.” (જાસિયહ, આ. ૨૪) અને બીજા કેટલાક લોકો નાસ્તિક તો નહોતા, પણ બીજા જીવનને અશક્ય ઠેરવતા હતા, અર્થાત્ તેમના મત મુજબ એ અલ્લાહના સામર્થ્યની બહાર હતું કે તે મૃત માનવોને ફરીથી જીવંત કરે. તેમનું કથન હતું - مَنْ يَتَّبِعِ الظُّلْمَ وَيَكْفُرْ بِهِ ۝ “કોણ આ હાડકાંને જીવંત કરશે, જ્યારે તે જર્જરિત થઈ ગયા હશે?” (યા-સીન, આ. ૭૮) આ તેમનાં વિભિન્ન કથનો સ્વયં એ વાતનો પુરાવો હતો કે તેમના પાસે આ બાબતે કોઈ જ્ઞાન નહોતું, બલ્કે તેઓ કેવળ અટકળ અને કલ્પનાના તીર ચલાવી રહ્યા હતા, નહિં તો જો જ્ઞાન હોત તો સૌ કોઈ એક જ વાતને માનતા હોત. (વધુ સમજૂતી માટે જુઓ : તફ્ફહીમુલ કુર્આન, ભા-૫, અર્-ઝારિયાત, નોંધ-૬)

(૨) અર્થાત્, આખરિત (પરલોક) વિશે જે વાતો આ લોકો બનાવી રહ્યા છે, બધી ખોટી છે. જે કંઈ આ લોકોએ સમજી રાખ્યું છે, તે કદાપિ સાચું નથી.

(૩) અર્થાત્, એ સમય દૂર નથી, જ્યારે એ જ વસ્તુ હકીકત બનીને તેમના સામે આવી જાય, જેના વિશે આ જાત-જાતની વ્યર્થ વાતો કરી રહ્યા છે. તે વખતે તેમને ખબર પડી જશે કે રસૂલે (ઈશદૂતે) જે સમાચાર આપ્યા હતા તે સાચા હતા, અને અટકળ અને અનુમાનથી જે વાતો આ લોકો બનાવી રહ્યા હતા, તેની કોઈ હકીકત નથી.

(૪) ધરતીને માનવી માટે પાથરણું, અર્થાત્ એક શાંતિપૂર્ણ રહેઠાણ બનાવવામાં શક્તિ તથા ડહાપણ અને તત્ત્વદર્શિતાનું જે કૌશલ્ય કાર્યરત છે, તેના ઉપર આનાથી પહેલાં તફ્ફહીમુલ કુર્આનમાં જુદી-જુદી જગ્યાએ વિસ્તૃત પ્રકાશ-નાખવામાં આવી ચૂક્યો છે. ઉદાહરણાર્થ જુઓ : તફ્ફહીમુલ કુર્આન, ભા-૩, અન્-નબ્લ, નોંધ ૭૩, ૭૪, ૮૧; ભા-૪, યા-સીન, નોંધ ૨૯; અલ-મુ'મિન, નોંધ ૯૦, ૯૧; અર્-રુખરૂફ, નોંધ ૭; અલ-જાસિયહ, નોંધ ૭; ભા-૫, કોફ, નોંધ ૧૮.

(૫) ધરતી પર પહાડ પેદા કરવાનો હેતુ અને તત્ત્વદર્શિતા વિશે જુઓ : તફ્ફહીમુલ કુર્આન, ભા-૨, અન્-નબ્લ, નોંધ ૧૨; ભા-૩, અન્-નબ્લ, નોંધ ૭૪, ભા-૬, અલ-મુરસલાત, નોંધ ૧૫.

(૬) માનવીને પુરુષો અને સ્ત્રીઓની જોડીઓના સ્વરૂપમાં પેદા કરવું પોતાનામાં જે મહાન ઉદ્દેશ્ય અને તત્ત્વદર્શિતા ધરાવે છે, તેની વિગત માટે જુઓ : તફ્ફહીમુલ કુર્આન, ભા-૩, અલ-હુરકાન, નોંધ ૬૯; અર્-રૂમ,

وَجَعَلْنَا النَّهَارَ مَعَاشًا ۝ وَبَيْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعًا شِدَادًا ۝
وَجَعَلْنَا سِرَاجًا وَهَاجًا ۝ وَأَنْزَلْنَا مِنَ الْمُعْصِرَاتِ مَاءً
ثَجَّاجًا ۝ لِنُخْرِجَ بِهِ حَبًّا وَنَبَاتًا ۝ وَجَبَّتِ الْقُفَاةُ ۝

અને દિવસને આજીવિકાનો સમય બનાવ્યો, (૯) અને તમારા ઉપર સાત મજબૂત આકાશો સ્થાપિત કર્યા, (૧૦) અને એક અત્યંત પ્રકાશિત અને ગરમ દીપ પેદા કર્યો, (૧૦) અને વાદળોમાંથી નિરંતર વરસાદ વરસાવ્યો, જેથી તેના દ્વારા અનાજ, શાકભાજીઓ અને ઘીય ભાગ-ભગીયા ઊગાડો? (૧૧)

નોંધ ૨૮-૩૦, ભા-૪, યા-સીન, નોંધ ૩૧; અશ્-શૂરા, નોંધ ૭૭, અઝ્-ઝુખરૂફ, નોંધ ૧૨; ભા-૬, અલ-કિયામા, નોંધ ૨૫.

(૭) માનવીને દુનિયામાં કામ કરવાને કાબેલ બનાવવા માટે અલ્લાહ તઆલાએ જે ડહાપણ અને તત્ત્વદર્શિતાની સાથે તેની પ્રકૃતિમાં નિદ્રા કે ઊંઘનું એક એવું પ્રેરક, પ્રયોજન અને ઉદ્દેશ્ય મૂકી દીધેલ છે, જે પ્રત્યેક અમુક કલાકોની મહેનત પછી તેને અમુક કલાક ઊંઘવા માટે મજબૂર કરી દે છે. આની સમજૂતી અમે તફ્ફહીમુલ કુર્આન, ભા-૩, અઝ્-ઝૂમ, નોંધ ૩૩ માં કરી ચૂક્યા છીએ.

(૮) અર્થાત્, રાતને એ હેતુ માટે અંધકારમય બનાવી દીધી છે કે એમાં તમે પ્રકાશથી સુરક્ષિત રહીને વધારે સરળતાથી ઊંઘની શાંતિ મેળવી શકો, અને દિવસને એ હેતુથી પ્રકાશિત બનાવ્યો કે એમાં તમે વધારે સરળતાથી પોતાની આજીવિકા માટે કામ કરી શકો. ધરતી પર નિયમબદ્ધ રીતે નિરંતર રાત અને દિવસની ઊલટફેર કરવાના અસંખ્ય ફાયદાઓમાંથી માત્ર આ એક ફાયદાની તરફ સંકેત એટલા માટે કરવામાં આવ્યો છે કે આ બધું હેતુવિહિન અથવા આકસ્મિક નથી થઈ રહ્યું, બલકે તેના પાછળ એક મોટી તત્ત્વદર્શિતા અને ડહાપણ કામ કરી રહી છે, જેનો પ્રત્યક્ષ રૂપે તમારા પોતાના લાભથી ઊંડો સંબંધ છે. તમારા શરીરની રચનાને પોતાની શાંતિ અને રાહત માટે જે અંધકારની જરૂર હતી તે રાત્રે તેમજ પોતાની આર્થિક પ્રવૃત્તિ માટે જે પ્રકાશની જરૂર હતી તે દિવસે ઉપલબ્ધ કરવામાં આવ્યો. તમારી જરૂરિયાતોને તદ્દન અનુકૂળ આ વ્યવસ્થા સ્વયં એ વાતની સાક્ષી આપી રહેલ છે કે આ કોઈ તત્ત્વદર્શીની તત્ત્વદર્શિતા અને ડહાપણવાળાના ડહાપણ વગર નથી થયું. (વધારે સમજૂતી માટે જુઓ : તફ્ફહીમુલ કુર્આન - ભા-૨, યૂનુસ, નોંધ ૬૫; ભા-૪, યા-સીન, નોંધ ૩૨; અલ-મુ'મિન, નોંધ ૮૫; અઝ્-ઝુખરૂફ, નોંધ ૪)

(૯) 'મજબૂત' શબ્દ એ અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે કે તેની સરહદો એટલી સુદઢ છે કે તેમાં સહેજ પણ ફેરફાર કે પરિવર્તન થઈ શકતું નથી અને આ સરહદોને પાર કરીને ઉચ્ચ આકાશોના અસંખ્ય તારાઓ અને નક્ષત્રોમાંથી કોઈ ન એક-બીજાથી ટકરાય છે, ન તમારી જમીન પર આવીને પડે છે. (વધારે સમજૂતી માટે જુઓ : તફ્ફહીમુલ કુર્આન - ભા-૧, અલ-બકરહ, નોંધ ૩૪; ભા-૨, અલ-રઝૂદ, નોંધ ૨; અલ-હિજર, નોંધ ૮ અને ૧૨; ભા-૩, અલ-મુ'મિનૂન, નોંધ ૧૫; ભા-૪, લુકમાન, નોંધ ૧૩; યા-સીન, નોંધ ૩૭; અસ્-સાફફાત, નોંધ ૫-૬; અલ-મુ'મિન, નોંધ ૯૦; ભા-૫, કોફ, નોંધ ૭, ૮)

(૧૦) આનાથી અભિપ્રેત સૂર્ય છે. વાસ્તવમાં حٰجًا શબ્દનો ઉપયોગ થયો છે, જેનો અર્થ અત્યંત ગરમ પણ

થાય છે અને અત્યંત પ્રકાશિત પણ; તેથી અનુવાદમાં અમે બંને અર્થ નોંધ્યા છે. આ સંક્ષિપ્ત વાક્યમાં અલ્લાહત્આલાની શક્તિ તથા ડહાપણ અને બુદ્ધિમતાની ભવ્ય નિશાનીઓ તરફ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. સૂર્યનો વ્યાસ પૃથ્વીના વ્યાસથી ૧૦૯ ગણો અને તેનું કદ પૃથ્વીના કદથી ૩ લાખ ૩૩ હજાર ગણું વધારે છે. તેનું ઉષ્ણતામાન એક કરોડ ચાળીસ લાખ ડિગ્રી સેન્ટિગ્રેડ છે. પૃથ્વીથી ૯ કરોડ ૩૦ લાખ માઈલ દૂર હોવા છતાં તેના પ્રકાશની સ્થિતિ એ છે કે મનુષ્ય જો ખુલ્લી આંખોથી તેના તરફ નજર જમાવવાની કોશિશ કરે, તો પોતાની દષ્ટિ ખોઈ બેસે, અને તેની ગરમીની સ્થિતિ એ છે કે પૃથ્વીના અમુક ભાગોમાં તેના તાપના કારણે ઉષ્ણતામાન ૧૪૦ ડિગ્રી ફેરનહિટ સુધી પહોંચી જાય છે. આ અલ્લાહની તત્ત્વદર્શિતા છે કે તેણે પૃથ્વીને તેનાથી બરાબર એટલા અંતરે રાખેલ છે કે ન તેનાથી ખૂબ નજીક હોવાને કારણે અત્યંત ગરમ છે અને ન ખૂબ દૂર હોવાને કારણે અત્યંત ઠંડી; આના કારણે જ અહીં મનુષ્ય, પશુ અને વનસ્પતિનું જીવન સંભવ બન્યું છે. તેનાથી જ શક્તિના અસંખ્ય અને અદ્ભુત બખજાનાઓ નીકળીને ધરતી પર પહોંચી રહ્યા છે, જે આપણા માટે જીવનનું કારણ બનેલ છે. તેનાથી જ આપણી પેતી પાકી રહી છે અને દરેક જીવને ખોરાક ઉપલબ્ધ થઈ રહ્યો છે. તેની જ ઉષ્ણતા સમુદ્રોના પાણીને ગરમ કરીને વરાળ ઉઠાવે છે, જે હવાઓ દ્વારા ધરતીના જુદા-જુદા ભાગો પર ફેલાય છે અને વરસાદના સ્વરૂપમાં વરસે છે. આ સૂર્યમાં અલ્લાહે એવી જબરજસ્ત ભઠ્ઠી સળગાવી રાખી છે, જે અબજો વર્ષથી પ્રકાશ, ગરમી અને વિભિન્ન પ્રકારના કિરણો સમગ્ર સૌરમંડળમાં ફેંકતી રહે છે.

(૧૧) ધરતી પર વરસાદની વ્યવસ્થા અને વનસ્પતિના ઊગવામાં અલ્લાહત્આલાની કુદરત અને તત્ત્વદર્શિતા અને ડહાપણના જે-જે આશ્ચર્યચકિત કરી દેનારાં કાર્યો કાર્યરત છે, તેના ઉપર વિસ્તારપૂર્વક તફલીમુલ કુર્આનની અહીં દશવિલ જગ્યાએ પ્રકાશ નાખવામાં આવ્યો છે : ભા-૨, અન-નહૂલ, નોંધ ૫૩(અંલીફ); ભા-૩, અલ-મુ'મિનૂન, નોંધ ૧૭; અશ-શુઆરા, નોંધ ૫; અર-રૂમ, નોંધ ૩૫; ભા-૪, ફાતિર, નોંધ ૧૯; યા-સીન, નોંધ ૨૯; અલ-મુ'મિન, નોંધ ૨૦; અઝ્-ઝુબરૂફ, નોંધ ૧૦, ૧૧; ભા-૫, અલ-વાકિઆ, નોંધ ૨૮-૩૦.

આ આયતમાં એક-પછી-એક ઘણી નિશાનીઓ અને સાક્ષીઓ પ્રસ્તુત કરીને કયામત અને આખિરતનો ઈન્કાર કરનારાઓને એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે જો તમે આંખો ખોલીને ધરતી અને પહાડો અને સ્વયં પોતાના જન્મ અને પોતાની ઊંઘ અને જાગવું અને રાત-દિવસની આ વ્યવસ્થાને જુઓ, સૃષ્ટિના નિયમબદ્ધ વ્યવસ્થા-તંત્ર અને આકાશમાં ચમકતા સૂર્યને જુઓ, વાદળોમાંથી વરસતા વરસાદ અને તેનાથી ઉત્પન્ન થતી વનસ્પતિને જુઓ, તો તમને બે વાતો તેમાં સ્પષ્ટ દેખાશે— એક એ કે આ બધું જ એક જબરજસ્ત કુદરત અને સામર્થ્ય વગર ન અસ્તિત્વમાં આવી શકે છે, ન તો આટલું નિયમબદ્ધ ચાલુ રહી શકે છે. બીજું એ કે તેમાંથી દરેક વસ્તુના અંદર એક મહાન તત્ત્વદર્શિતા કામ કરી રહી છે અને કોઈ કાર્ય પણ નિરર્થક નથી થઈ રહ્યું. હવે એ વાત કેવળ કોઈ અણસમજ જ કહી શકે છે કે જે શક્તિ આ તમામ વસ્તુઓને અસ્તિત્વમાં લાવવા સમર્થ છે, તે તેનો નાશ કરી દેવામાં અને ફરીથી તેને કોઈ અન્ય સ્વરૂપમાં પેદા કરવા સમર્થ નથી; અને એ વાત પણ કોઈ બુદ્ધિહીન જ કહી શકે છે કે જે તત્ત્વદર્શી અને ડહાપણવાળાએ આ સૃષ્ટિમાં કોઈપણ કાર્ય નિરુદ્દેશ્ય નથી કર્યું, તેણે પોતાની દુનિયામાં માનવીને સૂઝબૂજ, ભલાઈ અને બૂરાઈને પારખવાની શક્તિ, અનુપાલન અને ઉલ્લંઘનની સ્વતંત્રતા તેમજ પોતાના અગણિત સર્જનોના ઉપયોગનો અધિકાર વ્યર્થ જ આપી દીધો છે; માનવી તેણે પ્રદાન કરેલ આ વસ્તુઓનો સારી રીતે ઉપયોગ કરે કે ખરાબ રીતે, બંને સ્થિતિમાં તેનું કોઈ પરિણામ નથી નીકળતું; કોઈ સદ્કાર્યો કરતાં-કરતાં મૃત્યુ પામે તો પણ માટીમાં મળીને સમાપ્ત થઈ જશે અને દુષ્કર્મો કરતાં-કરતાં મૃત્યુ પામે તો પણ માટીમાં જ મળીને સમાપ્ત થઈ જશે, ન ભલા માણસને તેની ભલાઈનું કોઈ વળતર મળશે, ન બૂરાઈ કરનારની તેની બૂરાઈ માટે કોઈ પૂછપરછ થશે. જીવન પછી મૃત્યુ તેમજ કયામત અને આખિરત અંગેની આ જ દલીલો છે, જે કુર્આનમાં ઠેક-ઠેકાણે વર્ણવવામાં આવેલ છે. જેમ

إِنَّ يَوْمَ الْفُصْلِ كَانَ مِيقَاتًا ۝ يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَتَأْتُونَ أَقْوَابًا ۝
 وَفُتِحَتِ السَّمَاءُ فَكَانَتْ أَبْوَابًا ۝ وَسُيِّرَتِ الْجِبَالُ فَكَانَتْ سَرَابًا ۝
 إِنَّ جَهَنَّمَ كَانَتْ مِرْصَادًا ۝ لِلطَّاغِيْنَ مَأْبَأًا ۝ لِيُثْبِتْنَ فِيهَا أَحْقَابًا ۝

નિ:શંક, નિર્ણય (ન્યાય)નો દિવસ એક નિર્ધારિત સમય છે. જે દિવસે રણશિંગામાં ફૂંક મારી દેવામાં આવશે, તમે ટોળાબદ્ધ નીકળી આવશો, ^(૧૨) અને આકાશ ખોલી દેવામાં આવશે ત્યાં સુધી કે તે દરવાજા જ દરવાજા બનીને રહી જશે, અને પર્વતો ચલાવવામાં આવશે, ત્યાં સુધી કે તે મૃગજળ બની જશે. ^(૧૩)

હકીકતમાં જહન્નમ (નક) એક ફાંસલો છે, ^(૧૪) વિદ્રોહીઓનું સ્થાન ! જેમાં તેઓ યુગો સુધી

કે, નીચે જણાવેલ જગ્યાઓ જુઓ : તફ્ફીમુલ કુર્આન - ભા-૨, અર-રઅદ, નોંધ ૭; ભા-૩, અલ-હજજ, નોંધ ૯; અર-રૂમ, નોંધ ૬; ભા-૪, સબા, નોંધ ૧૦, ૧૨; અસ્-સાફફાત, નોંધ ૮, ૯.

(૧૨) આનો અર્થ એ અંતિમ સૂર (રણશિંગુ) છે, જેનો અવાજ તીવ્ર થતાં જ તમામ મૃત મનુષ્યો એકાએક જીવી ઉઠશે, અને 'તમે'નો અર્થ માત્ર એ જ લોકો નથી, જેઓ તે વખતે સંમુખ (સંબોધિત) હતા, બદકે એ તમામ મનુષ્યો છે, જેઓ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિથી કયામત સુધી પેદા થયા હોય. (સમજૂતી માટે જુઓ : તફ્ફીમુલ કુર્આન - ભા-૨, ઈબ્રાહીમ, નોંધ ૫૭; ભા-૩, અલ-હજજ, નોંધ ૧; ભાગ-૪, યા-સીન, નોંધ ૪૬, ૪૭; અર-રૂમ, નોંધ ૭૯)

(૧૩) અહીં એ વાત ધ્યાનમાં રહેવી જોઈએ કે અહીં પણ કુર્આનની બીજી જગ્યાઓની જેમ કયામતના ખુદા-ખુદા તબક્કાનો ઉલ્લેખ એક સાથે કરવામાં આવ્યો છે. પહેલી આયતમાં એ સ્થિતિનો ઉલ્લેખ છે, જે અંતિમ સૂર ફૂંકવામાં આવે ત્યારે ઊભી થશે, અને પછીની બે આયતોમાં એ સ્થિતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, જે બીજો સૂર ફૂંકવામાં આવે ત્યારે ઉત્પન્ન થશે. આની સ્પષ્ટતા અમે તફ્ફીમુલ કુર્આન, ભા-૬, તફ્ફીર સૂર: અલ-હાક્કા, નોંધ ૧૦ માં કરી ચૂક્યા છીએ. “આકાશ ખોલી દેવામાં આવશે”થી અભિપ્રેત એ છે કે ઉચ્ચ આકાશમાં કોઈ બંધન અને રુકાવટ બાકી નહીં રહે અને દરેક બાજુથી બધા પ્રકારની આકાશી આફતો એ રીતે તૂટી પડી રહી હશે કે એવું લાગશે કે જાણે તેના આવવા માટે તમામ દરવાજાઓ ખુલ્લા છે અને તેને રોકવા માટે કોઈ દરવાજો બંધ જ નથી રહ્યો. પહાડોના ચાલવા અને મૃગજળ બનીને રહી જવાનો અર્થ એ છે કે જોત-જોતામાં પહાડ પોતાની જગ્યાએથી ઉખડીને ઊડશે અને પછી કણ-કણ બનીને એ રીતે ફેલાઈ જશે કે જ્યાં અગાઉ ક્યારેક પહાડો હતા, ત્યાં રેતના વિશાળ મેદાનો સિવાય બીજું કંઈ નહીં હોય. આ સ્થિતિનું સૂર: તા-હા માં આ રીતે વર્ણન છે : “આ લોકો તમને પૂછે છે કે છેવટે તે દિવસે આ પર્વતો ક્યાં ચાલ્યા જશે ? કહો કે મારો રબ તેમને ધૂળ બનાવીને ઉડાવી દેશે, અને ધરતીને એવું સપાટ મેદાન બનાવી દેશે કે તેમાં તમે કોઈ વળ અને કરચલી નહીં જુઓ.” (આ. ૧૦૫ થી ૧૦૭ નોંધ ૮૩ સહિત)

(૧૪) ‘ફાંસલો’ એ જગ્યાને કહે છે, જે શિકારને ફાંસવા માટે બનાવવામાં આવે છે, જેથી તે અજાણતાંની હાલતમાં આવે અને અચાનક તેમાં ફસાઈ જાય. જહન્નમ માટે આ શબ્દ એટલા માટે પ્રયુક્ત કરવામાં આવ્યો છે કે અલ્લાહના વિદ્રોહીઓ તેનાથી નિર્ભય બનીને દુનિયામાં એવું સમજીને ઉછળી-ફૂદી રહ્યા છે કે ખુદાની ખુદાઈ તેમના

لَا يَذُوقُونَ فِيهَا بَرْدًا وَلَا شَرَابًا ۗ إِلَّا حَيْثُ مَا وَعَسَا قًا ۗ جَزَاءً
وَفَا قًا ۗ إِنَّهُمْ كَانُوا لَا يَرْجُونَ حِسَابًا ۗ وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا كِذَابًا ۗ

પડ્યા રહેશે. (૧૫) તેમાં કોઈ ઠંડક અને પીવા લાયક કોઈ વસ્તુનો સ્વાદ તેઓ નહીં ચાખે, કંઈ મળશે તો માત્ર ગરમ પાણી અને જખમોનું ધોવાણ, (૧૬) તેઓ કોઈ હિસાબની અપેક્ષા રાખતા ન હતા અને

માટે એક મુલ્લું મેદાન છે, અને અહીં કોઈ પકડનું જોખમ નથી. પરંતુ જહન્નમ તેમના માટે એક એવો છૂપો ફાંસલો છે, જેમાં તેઓ એકાએક ફસાઈ જશે અને બસ ફસાઈને જ રહી જશે.

(૧૫) મૂળ حَقَاب શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે, જેનો અર્થ છે એક પછી એક આવનારા લાંબા યુગો, એવા નિરંતર આવનારા યુગો કે એક યુગ સમાપ્ત થતાં જ બીજો યુગ શરૂ થઈ જાય. આ શબ્દથી કેટલાક લોકોએ એ દલીલ કરવાની કોશિશ કરી છે કે જન્મતના જીવનમાં તો નિત્યતા અને ચિરસ્થાયીત્વ હશે, પરંતુ જહન્નમમાં નિત્યતા અને ચિરસ્થાયીપણું નહીં હોય; કેમ કે આ મુદ્દતો ચાહે ગમે તેટલી લાંબી હોય, પણ જ્યારે ‘મુદ્દતો’ (કે યુગો) શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે તો તેનાથી એ જ ધારણા ઊભી થાય છે કે તે અનંત નહીં હોય, બલકે ક્યારેક તો જઈને સમાપ્ત થઈ જશે. પરંતુ આ દલીલ બે કારણોસર ખોટી છે. એક એ કે અરબી શબ્દકોષ અનુસાર حَقَب (યુગ) શબ્દમાં જ એ અર્થ સામેલ છે કે એક حَقَب (યુગ) ના પાછળ બીજો حَقَب (યુગ) હોય, તેથી حَقَاب અનિવાર્યપણે એવા યુગો માટે બોલવામાં આવશે, જે એક-પછી-એક એક-બીજાના પાછળ આવતા ચાલ્યા જાય અને કોઈ યુગ પણ એવો ન હોય, જેના પાછળ બીજો યુગ ન આવે. બીજું એ કે કોઈ વિષયના સંદર્ભમાં કુર્આન-મજીદની કોઈ આયતથી કોઈ એવો અર્થ લેવો સૈદ્ધાંતિક રીતે ખોટું છે, જે એ જ વિષય અંગે કુર્આનના બીજા વર્ણનોથી ટકરાતો હોય. કુર્આનમાં ૩૪ જગ્યાઓ પર જહન્નમવાસીઓ માટે خلوة (નિત્યતા, શાશ્વતતા) શબ્દનો ઉપયોગ થયો છે. ત્રણ જગ્યા પર તો ફક્ત خلوة શબ્દ પર જ સંતોષ માનવામાં નથી આવ્યો, બલકે તેના પર ابدًا (હંમેશા હંમેશા)નો પણ વધારો કરી દેવામાં આવ્યો છે; અને એક જગ્યાએ ચોખ્ખા શબ્દોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘તેઓ ઈચ્છશે કે જહન્નમમાંથી નીકળી જાય, પરંતુ તેઓ તેમાંથી કદાપિ નીકળવાના નથી અને તેમના માટે સ્થાયી રહેવાવાળી યાતના છે.’ (અલ-માઈદા, આ. ૩૭) એક અન્ય જગ્યાએ ફરમાવ્યું છે કે ‘આ જ સ્થિતિમાં તેઓ હંમેશા રહેશે, જ્યાં સુધી કે ધરતી અને આકાશ કાયમ છે, સિવાય એ કે તારો રબ બીજું કંઈ ઈચ્છે.’ અને આ જ વાત જન્મતવાસીઓ વિશે પણ ફરમાવવામાં આવી છે કે, ‘જન્મતમાં તેઓ હંમેશા રહેશે, જ્યાં સુધી ધરતી અને આકાશ કાયમ છે, સિવાય એ કે તારો રબ બીજું કંઈ ઈચ્છે.’ (સૂર: હૂદ, આ. ૧૦૭, ૧૦૮) આ સમજૂતી પછી حَقَاب શબ્દના આધારે છેવટે એવું કહેવાનો અવકાશ ક્યાં રહી જાય છે કે જહન્નમમાં અલ્લાહના વિદ્રોહીઓનું સ્થાન કાયમ નહીં હોય, બલકે ક્યારેક તો તે સમાપ્ત થઈ જશે ?

(૧૬) મૂળભૂત રીતે عَسَا قًا શબ્દનો ઉપયોગ થયો છે, જે પરુ, લોહી, લોહી અને પીપનું મિશ્રણ તથા આંખો અને ચામડીઓમાંથી વહેતાં એ તમામ પ્રવાહી પદાર્થો પર લાગુ પડે છે, જે ભારે પીડાને કારણે નીકળતું હોય. તદ્દુપરાંત, આ શબ્દ એવી વસ્તુઓ માટે પણ બોલવામાં આવે છે, જેમાં અત્યંત સડો અને કોહવાટ હોય.

وَكُلُّ شَيْءٍ أَحْصَيْنَاهُ كِتَابًا ۝ فَذُوقُوا أَفْئِن تَزِيدُكُمْ إِلَّا عَذَابًا ۝
 إِنَّ لِلْمُتَّقِينَ مَفَازًا ۝ حَدَائِقَ وَأَعْنَابًا ۝ وَكَوَاعِبَ أَتْرَابًا ۝
 وَكَأْسًا دِهَاقًا ۝ لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا وَلَا كِذْبًا ۝ جَزَاءً مِمَّنْ

અમારી આયતોને તેમણે તદ્દન ખોટી ઠેરવી દીધી હતી, ^(૧૭) અને સ્થિતિ એ હતી કે અમે દરેક વસ્તુ ગણી-ગણીને લખી રાખી હતી. ^(૧૮) હવે ચાખો મજા! અમે તમારા માટે યાતના સિવાય કોઈ વસ્તુમાં કદાપિ વધારો નહીં કરીએ. (રુકૂઅ-૧)

નિ:શંક, મુત્તકીઓ (સંયમી-ઈશપરાયણ લોકો) ^(૧૯) માટે સફળતાનું એક સ્થાન છે, બાગ અને દ્રાક્ષ, અને નવયુવાન સમવયસ્ક કુમારિકાઓ, ^(૨૦) અને છલકાતા જામ. ત્યાં કોઈ બેહુદી અને જૂઠી વાત તેઓ નહીં સાંભળે. ^(૨૧)

(૧૭) આ છે કારણ, જેના આધારે તેઓ જહન્નમની ભયાનક યાતનાને પાત્ર ઠરશે. એક એ કે દુનિયામાં તેઓ એમ સમજીને જીવન વ્યતીત કરતા રહ્યા કે ક્યારેય એ સમય આવવાનો નથી, જ્યારે તેમને અલ્લાહ સમક્ષ હાજર થઈને પોતાના કાર્યોનો હિસાબ આપવો પડે. બીજું એ કે અલ્લાહત્તઆલાએ પોતાના પયગંબરોના માધ્યમથી તેમનાં માર્ગદર્શન માટે જે આયતો મોકલી હતી, તેમને માનવાનો તેમણે તદ્દન ઈન્કાર કરી દીધો અને તેમને ખોટી ઠેરવી.

(૧૮) અર્થાત્, તેમનાં કથનો અને આચરણ, તેમની પ્રવૃત્તિઓ અને કાર્યો, ત્યાં સુધી કે તેમનાં ઈરાદાઓ અને વિચારો અને હેતુઓ સુદ્ધાનો સંપૂર્ણ રેકર્ડ અમે તૈયાર કરતા જઈ રહ્યા હતા, જેમાંથી કોઈ વસ્તુ છૂટી ગઈ નહોતી, અને તે મૂર્ખ લોકો આનાથી અજાણ પોતાની જગ્યાએ એમ સમજી બેસ્યા હતા કે તેઓ કોઈ અંધેરી નગરીમાં જીવી રહ્યા છે, જ્યાં તેઓ પોતાની મરજી અને ઈચ્છાથી જે કંઈ ચાહે કરતા રહે, તેમની પૂછપરછ કરનારું કોઈ નથી.

(૧૯) અહીં મુત્તકીઓ (ઈશભય રાખનારા લોકો, સંયમી લોકો)નો શબ્દ એ લોકોના વિરુદ્ધમાં પ્રયુક્ત કરવામાં આવ્યો છે, જેઓ કોઈ હિસાબની આશા રાખતા નહોતા અને જેમણે અલ્લાહની આયતને ખોટી ઠેરવી દીધી હતી. તેથી અનિવાર્યપણે આ શબ્દથી અભિપ્રેત એ લોકો છે, જેમણે અલ્લાહની આયતને માની અને દુનિયામાં એવું સમજીને જીવન વ્યતીત કર્યું કે તેમને તેમના કાર્યોનો હિસાબ આપવાનો છે.

(૨૦) આનો એ અર્થ પણ થઈ શકે છે કે તેઓ પરસ્પર સમવયસ્ક હશે, અને એ પણ કે તેઓ એ લોકોથી સરખી ઉંમરની હશે, જેમના દાંપત્યમાં તેણીઓને આપવામાં આવે. સૂર: સોદ, આ. ૫૨ અને સૂર: વાકેઆ, આ. ૩૭ માં પણ આ વિષય આવી ચૂક્યો છે.

(૨૧) કુર્આન-મજ્દમમાં વિભિન્ન જગ્યાએ એ વાતનો જન્મની મોટી ને'મતો (કૃપાઓ)માં સમીવેશ કરવામાં આવ્યો છે કે વ્યક્તિના કાન ત્યાં અસંસ્કારી અને હલકટ તેમજ જૂઠી અને ગંદી વાતો સાંભળવાથી સુરક્ષિત રહેશે. ત્યાં કોઈ વાહિયાત અને નકામી ગપ્પાબાજી નહીં હોય, કોઈ કોઈનાથી જૂઠ નહીં બોલે, ન કોઈને ખોટો ઠેરવશે. દુનિયામાં ગાબાગાબી, બદનક્ષી, બદગોઈ, મનઘંડંત વાતો, ઠગાઈ, જૂઠો આરોપ અને આક્ષેપબાજીઓનાં જે

رَّبِّكَ عَطَاءٌ حِسَابًا ۝٣٦ رَبِّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا
الرَّحْمَنِ لَا يَبْتَلُونَ مِنْهُ خَطَابًا ۝٣٧ يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ
وَالْمَلَائِكَةُ صَفًّا ۝٣٨ لَا يَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ أذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ

બદલો અને પર્યાપ્ત ઈનામ^(૨૩) તમારા રબ (પ્રભુ) તરફથી, તે અત્યંત કૃપાળુ અલ્લાહ તરફથી જે ધરતી અને આકાશો તથા તેમના વચ્ચેની દરેક વસ્તુનો માલિક છે, જેના સામે કોઈને પણ બોલવાની હિંમત નથી.^(૨૩)

જે દિવસે રૂહ^(૨૪) અને ફરિશ્તાઓ કતારબદ્દ ઊભા હશે, કોઈ બોલશે નહીં સિવાય તેના જેને રહમાન (પરમ્ કૃપાળુ) પરવાનગી આપે અને જે યોગ્ય વાત કહે.^(૨૫) તે દિવસ સત્ય છે, હવે જેની ઈચ્છા થાય તે પોતાના રબ તરફ પાછા ફરવાનો માર્ગ અપનાવી લે.

તોફાન ઉઠ્યા છે, તેનું કોઈ નામ-નિશાન ત્યાં નહીં હોય. (વધુ સમજૂતી માટે જુઓ : તફ્ફહીમુલ કુર્આન - ભા-૩, મરયમ, નોંધ ૩૮; ભા-૫, અલ-વાકેઆ, નોંધ ૧૩, ૧૪)

(૨૨) વળતર પછી અઢળક ઈનામ આપવાના ઉલ્લેખનો અર્થ એ છે કે તેમને કેવળ એ જ વળતર નહીં આપવામાં આવે, જેના માટે તે પોતાના સદ્કાર્યોના કારણે પાત્ર હશે, બલકે તેનાથી પણ વધારે ઈનામ અને અઢળક ઈનામ પણ તેમને આપવામાં આવશે. તેનાથી વિપરીત, જહન્નમવાસીઓ વિશે ફક્ત એટલું ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે તેમને તેમના કરતૂકોનો ભરપૂર બદલો આપવામાં આવશે, અર્થાત્ ન તેમના ગુનાઓથી ઓછી સજા આપવામાં આવશે, ન તેનાથી વધુ. આ વાત કુર્આન-મજ્હદમાં ઘણી જગ્યાએ સ્પષ્ટ વર્ણવવામાં આવી છે. જેમ કે - યૂનુસ, આ. ૨૬, ૨૭; અનુ-નમ્લ, આ. ૮૯, ૯૦; અલ-કસસ, આ. ૮૪; સબા, આ. ૩૩ થી ૩૪; અલ-મુમિન, આ. ૪૦.

(૨૩) અર્થાત્ હશ્રના મેદાનમાં અલ્લાહના દરબારમાં રુઆબ, દબદબો અને વૈભવની સ્થિતિ એ હશે કે ધરતીવાળાઓ હોય કે આકાશવાળાઓ, કોઈની પણ એ મજાલ નહીં હોય કે પોતાની મરજીથી અલ્લાહત્આલા સામે મોહું ખોલી શકે, અથવા અદાલતના કામમાં હસ્તેક્ષપ કરી શકે.

(૨૪) મોટાભાગના તફ્ફહીમુલ કુર્આન (કુર્આનનાં વિવરણકર્તાઓ)નું એવું જ માનવું છે કે આનાથી અભિગ્રેત જિબ્રઈલ ~~જે~~ છે અને અલ્લાહત્આલાને ત્યાં તેમનું જે ઉચ્ચ સ્થાન છે, તેના કારણે ફરિશ્તાઓથી અલગ તેમનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. (વધુ સમજૂતી માટે જુઓ : તફ્ફહીમુલ કુર્આન, ભા-૬, અલ-મઆરિજ, નોંધ ૩)

(૨૫) બોલવાનો અર્થ 'શફાઅત' (ભલામણ) છે, અને ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે તે ફક્ત બે શરતોની સાથે સંભવ હશે. એક શરત એ કે જે વ્યક્તિને જે ગુનેગારના પક્ષમાં શફાઅતની પરવાનગી અલ્લાહત્આલા તરફથી મળશે, માત્ર એ જ વ્યક્તિ તેના જ પક્ષમાં શફાઅત કરી શકશે. બીજી શરત એ કે શફાઅત કરવાવાળો યોગ્ય અને સાચી વાત કહે, અનુચિત પ્રકારની ભલામણ ન કરે, અને જેના મામલામાં તે ભલામણ કરી રહ્યો હોય તે દુનિયામાં

وَقَالَ صَوَابًا ﴿٣٨﴾ ذٰلِكَ الْيَوْمُ الْحَقُّ ۗ فَمَنْ شَاءَ اتَّخَذْ اِلٰى رَبِّهِ
مَا بَابًا ﴿٣٩﴾ اِنَّا اَنْذَرْنٰكُمْ عَذَابًا قَرِيْبًا ۙ يَوْمَ يَنْظُرُ الْبَرُّ مَا قَدَّمَتْ
يَدَاهُ وَيَقُوْلُ الْكٰفِرُ يَلِيْتَنِيْ كُنْتُ تُرْبًا ۙ

અમે તમને તે યાતનાથી ડરાવી દીધા છે જે નજીક આવી પહોંચી છે. ^(૩૮) જે દિવસે મનુષ્ય તે બધું જોઈ લેશે જે તેના હાથોએ આગળ મોકલ્યું છે, અને કાફિર (ઈન્કાર કરનાર) પોકારી ઊઠશે કે કદાચ હું ધૂળ હોત! ^(૩૯) (રુકૂઅ-૨)

ઓછામાં ઓછો કલ્મએ-હકક (સાચી વાત)ને સ્વીકારનાર હોવો જોઈએ, અર્થાત્ કેવળ ગુનેગાર કે કાફિર ન હોય. (વધુ સમજૂતી માટે જુઓ : તફ્ફહીમુલ કુર્આન - ભા-૧, અલ-બકરહ, નોંધ ૨૮૧; ભા-૨, યૂનુસ, નોંધ ૫; હૂદ, નોંધ ૧૦૬; ભા-૩, મરયમ, નોંધ ૫૨; તા-હા, નોં ૮૫, ૮૬; અલ-અંબિયા, નોંધ ૨૭; ભા-૪, સબા, નોંધ ૪૦, ૪૧; અલ-મુ'મિન, નોંધ ૩૨; અર-રુખરુફ, નોંધ ૬૮; ભા-૫, અલ-નજ્મ, નોંધ ૨૧; ભા-૬, અલ-મુદસ્સિર, નોંધ ૩૬)

(૨૬) દેખીતી રીતે એક માણસ એવું વિચારી શકે છે કે જે લોકોને સંબોધીને આ વાત કહેવામાં આવી છે, તેમને મૃત્યુ પામે ૧૪૦૦ વર્ષ પસાર થઈ ચૂક્યા છે, અને હજુ પણ એ કહી શકાય એમ નથી કે કયામત હજુ કેટલા સો, કે કેટલા હજાર, કે કેટલા લાખ વર્ષ પછી આવશે. પછી એ વાત કયા અર્થમાં કહેવામાં આવી છે કે જે યાતનાથી ડરાવવામાં આવ્યા છે, તે ખૂબ જ નજીક આવી ગઈ છે? અને સૂર:ના આરંભમાં એવું શા માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે ખૂબ જ જલ્દી તેમને ખબર પડી જશે? આનો જવાબ એ છે કે માનવીને સમયનું ભાન ફક્ત ત્યાં સુધી જ રહે છે, જ્યાં સુધી તે આ દુનિયામાં સમય અને સ્થળની સીમાઓની અંદર શારીરિક રૂપમાં જીવન વ્યતીત કરી રહ્યો છે. મૃત્યુ પછી જ્યારે કેવળ આત્મા બાકી રહી જશે, સમયનું ભાન અને ચેતના બાકી નહીં રહે, અને કયામતના દિવસે જ્યારે માનવી ફરીથી જીવંત થઈને ઉઠશે, તે વખતે તેને એવું લાગશે કે હજુ તે ઊંઘી રહ્યો હતો અને ઊંઘતા-ઊંઘતા જ તેને કોઈએ જગાડી દીધો છે. તેને એ ભાન તદ્દન નહીં હોય કે તે હજારો વર્ષ પછી ફરીથી જીવતો થયો છે. (વધુ સમજૂતી માટે જુઓ : તફ્ફહીમુલ કુર્આન - ભા-૨, અલ-નહલ, નોંધ ૨૬; બની ઇસરાઈલ, નોંધ ૫૬; ભા-૩, તા-હા, નોંધ ૮૦; ભા-૪, યા-સીન, નોંધ ૪૮)

(૨૭) અર્થાત્ દુનિયામાં જન્મ્યો જ ન હોત, અથવા મરીને માટીમાં ભળી જતો અને ફરીથી જીવંત થઈને ઉઠવાની નોબત જ ન આવતી.

૭૯ : અન્-નાઝિઆત

પરિચય

નામ :

પ્રથમ જ આયતના શબ્દ وَالْقُرْآنِ થી લેવામાં આવ્યું છે.

ઉત્તરાણકાળ :

હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન અબ્બાસ رضي الله عنه કહે છે કે આ સૂર:નું અવતરણ સૂર: નબા (وَالْقُرْآنِ) પછી થયું છે. આનો વિષય પણ એ જ બતાવી રહ્યો છે કે આ આરંભિક કાળમાં ઉત્તરેલી સૂર:ઓ પૈકી છે.

વિષય અને ચર્ચા :

આનો વિષય ક્યામત અને મૃત્યુ પછીના જીવનની પુષ્ટિ છે અને સાથે-સાથે એ વાતની ચેતવણી પણ કે અલ્લાહના રસૂલ (ઈશદૂત)ને ખોટા ઠેરવવાનું પરિણામ શું હોય છે.

વાણીના આરંભમાં જ મૃત્યુ સમયે જીવ કાઢનાર અને અલ્લાહના આદેશોનું વિના વિલંબે પાલન કરનાર અને અલ્લાહના આદેશાનુસાર સમગ્ર સૃષ્ટિની વ્યવસ્થા કરનાર ફરિશ્તાઓના સોગંદ ખાઈને એ વિશ્વાસ અપાવવામાં આવ્યો છે કે ક્યામત જરૂર આવશે અને મૃત્યુ પછી બીજું જીવન ચોક્કસ આવીને રહેશે, કેમ કે જે ફરિશ્તાઓ દ્વારા આજે જીવ કાઢવામાં આવે છે, તેમના જ દ્વારા બીજી વાર જીવ નાખી પણ શકાય છે અને જે ફરિશ્તાઓ આજે અલ્લાહના આદેશોનો અમલ વિના વિલંબે કરે છે અને સૃષ્ટિનો પ્રબંધ કરે છે, એ જ ફરિશ્તાઓ કાલે એ જ અલ્લાહના આદેશથી સૃષ્ટિની આ વ્યવસ્થાને છિન્નભિન્ન પણ કરી શકે છે અને એક બીજી વ્યવસ્થા સ્થાપી પણ શકે છે.

તે પછી લોકોને બતાવવામાં આવ્યું છે કે આ કામ જેને તમે તદ્દન અસંભવ સમજો છો, અલ્લાહ ત્તઆલા માટે મૂળથી જ કોઈ મુશ્કેલ કામ નથી, જેના માટે કોઈ મોટી તૈયારીની જરૂર હોય. બસ, એક ઝાટકો દુનિયાની આ વ્યવસ્થાને છિન્નભિન્ન કરી નાખશે અને એક બીજો ઝાટકો તેના માટે પૂરતો હશે કે તમે એકાએક પોતાને બીજી દુનિયામાં જીવતા હાજર જુઓ. તે પછી એ જ લોકો, જેઓ તેનો ઈન્કાર કરી રહ્યા હતા, ભયથી ધ્રુજી રહ્યા હશે અને ભયભીત નજરથી એ બધું જ જોઈ રહ્યા હશે, જેને તેઓ પોતાની રીતે અસંભવ સમજતા હતા.

પછી હઝરત મૂસા عليه السلام અને ફિરઓનનો કિસ્સો ટૂંકમાં વર્ણવીને લોકોને સચેત કરવામાં આવ્યા છે કે પયગંબરને ખોટા ઠેરવવા તેમજ તેના માર્ગદર્શન અને નિર્દેશને રદ કરવા તથા ચાલબાજીઓ દ્વારા તેને પરાસ્ત કરવાના પ્રયત્નોનો કેવો અંજામ ફિરઓન જોઈ ચૂક્યો છે. તેનાથી બોધપાઠ મેળવીને આ વલણથી રોકાશો નહીં તો એ જ પરિણામ તમારે પણ ભોગવવું પડશે.

તે પછી આયત ૨૭ થી ૩૩ સુધી આખિરત (પરલોક) અને મૃત્યુ પછીના જીવન અંગેની દલીલો વર્ણવવામાં આવી છે. આ સંદર્ભમાં સૌપ્રથમ ઈન્કાર કરનારાઓને પૂછવામાં આવ્યું છે કે તમને ફરીથી પેદા કરી દેવું વધારે કઠિન કામ છે કે આ વિશાળ સૃષ્ટિને પેદા કરવી, જે ઉચ્ચ આકાશોમાં પોતાના અસંખ્ય અને અગણિત તારાઓ અને નક્ષત્રોની સાથે ફેલાયેલી છે? જે અલ્લાહ માટે આ કામ મુશ્કેલ નહોતું, તેના માટે

તમારું ફરીથી સર્જન કરવું છેવટે કેવી રીતે મુશ્કેલ હશે? માત્ર એક વાક્યમાં આખિરતની સંભાવનાની આ ચૂપ કરી દેનારી દલીલ પ્રસ્તુત કર્યા પછી ધરતી અને એ સરસામાન તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરાવ્યું છે, જે ધરતીમાં મનુષ્ય અને પશુઓની શોભા માટે ઉપલબ્ધ કરવામાં આવેલ છે અને જેની દરેક વસ્તુ એ વાતની સાક્ષી આપી રહી છે કે તે અત્યંત તત્ત્વદર્શિતા અને હહાપણની સાથે કોઈને કોઈ હેતુની પૂર્તિ માટે બનાવવામાં આવેલ છે. આ સંકેત કરીને એ પ્રશ્નને માનવીની બુદ્ધિ માટે છોડી દેવામાં આવ્યો છે કે તે સ્વયં પોતાની જગ્યાએ વિચારીને નિર્ણય કરે કે છેવટે આ બુદ્ધિગમ્ય વ્યવસ્થામાં મનુષ્ય જેવા સર્જનને અધિકારો અને જવાબદારીઓ સોંપીને તેનો હિસાબ-કિતાબ કરવો એ વધારે બુદ્ધિમત્તા અને હહાપણનો તકાદો દેખાય છે, કે પછી જમીન પર દરેક કાર્યો કરીને તે મૃત્યુ પામે અને માટીમાં મળીને હંમેશ માટે નાશ પામે અને ક્યારેય તેનો હિસાબ ન લેવામાં આવે કે આ અધિકારોનો તેણે કેવી રીતે ઉપયોગ કર્યો અને આ જવાબદારીઓને તેણે કેવી રીતે પૂરી કરી? આ પ્રશ્નની ચર્ચા કર્યા પછી આ. ૩૪ થી ૪૧માં એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે જ્યારે આખિરત આવશે, તો માનવીના સ્થાયી અને શાશ્વત ભાવિનો ફેંસલો એ આધારે થશે કે કોણે દુનિયામાં બંદગીની સીમાઓનું ઉલ્લંઘન કરીને પોતાના રબ (પ્રભુ-પાલનહાર) સામે વિદ્રોહ કર્યો અને દુનિયાના લાભો અને લિજ્જતોને ઉદ્દેશ્ય બનાવી લીધો અને કોણે પોતાના રબના સામે ઊભા થવાનો ભય રાખ્યો અને કોણ મનની અવૈધ ઈચ્છાઓને પૂરી કરવાથી બચીને રહ્યો. આ વાત આપોઆપ ઉપરના પ્રશ્નનો સાચો જવાબ પ્રત્યેક એ વ્યક્તિને બતાવી દે છે, જે જીવ અને હકાઅહથી દૂર રહીને પ્રમાણિક્તાથી તેના પર વિચાર કરે, કેમ કે માનવીને દુનિયામાં અધિકારો અને જવાબદારીઓ સોંપવાનો તદ્દન બુદ્ધિગમ્ય, તાર્કિક અને નૈતિક તકાદો એ જ છે કે આના જ આધારે તેનો હિસાબ કરવામાં આવે તેમજ તેને વળતર અને ઈનામ કે સજા આપવામાં આવે.

અંતે, મક્કાના કાફિરો (ઈસ્લામ-વિરોધીઓ)ના તે પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે કે એ કયામત આવશે ક્યારે? આ પ્રશ્ન તેઓ રસૂલુલ્લાહ ﷺ થી વારંવાર કરતા હતા. જવાબમાં ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે તેના સમયનું જ્ઞાન અલ્લાહ સિવાય અન્ય કોઈને નથી. રસૂલનું કામ માત્ર સચેત કરી દેવાનું છે કે તે સમય આવશે ચોક્કસ. હવે જેનું મન ચાહે, તે તેના આવવાનો ભય રાખીને પોતાનું વલણ સુધારી લે અને જેનું મન ચાહે, નિર્ભય બનીને વંડેલની જેમ ફરતો ફરે. જ્યારે તે સમય આવશે, તો એ જ લોકો જેઓ આ દુનિયાના જીવન પર મરી ફીટતા હતા અને એને જ સર્વસ્વ સમજતા હતા, એવું અનુભવશે કે દુનિયામાં તેઓ ફક્ત ક્ષણવાર જ રોકાયા હતા. તે વખતે તેમને જણાશે કે તેમણે આ અલ્પ જીવન માટે કેવી રીતે કાયમ માટે પોતાનું ભવિષ્ય બરબાદ કરી નાખ્યું.

رُكُوْعَاتُهَا ۲۱

(۷۹) سُورَةُ التَّوْبَةِ مَكِّيَّةٌ

اِيَّاهَا ۳۱

આ. ૪૬

સૂર: ૭૯ અન્-નાઝિઆત (મક્કી)

રુકૂઅ-૨

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

وَالَّتِزِعَتِ عَرَقًا ۱ وَاللَّيْثَاتِ نَسَطًا ۲ وَالسَّيْحَتِ سَبْحًا ۳
فَالسَّيْقَتِ سَبْقًا ۴ فَاَلْمُدْبِرَاتِ اَمْرًا ۵ يَوْمَ تَرْجُفُ الرَّاجِفَةُ ۶

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

સોગંદ છે તે (ફરિશ્તાઓ)ના જેઓ ડૂબીને ખેંચે છે, અને ધીરેથી કાઢીને લઈ જાય છે, અને (તે ફરિશ્તાઓના જેઓ સૃષ્ટિમાં) ઝડપથી તરતા ફરે છે, પછી (આદેશ-પાલનમાં) એકબીજાથી આગળ વધે છે, પછી (અલ્લાહના આદેશાનુસાર) મામલાઓની વ્યવસ્થા કરે છે. (૧) જે દિવસે

(૧) અહીં પાંચ લક્ષણો ધરાવનાર હસ્તીઓના સોગંદ જે વાત માટે ખાવામાં આવ્યા છે, તેની સ્પષ્ટતા નથી કરવામાં આવી. પરંતુ પછીનો વિષય આ બાબત પર સ્વયં નિર્દેશ કરે છે કે આ સોગંદ એ વાત પર ખાવામાં આવ્યા છે કે કયામત જરૂર આવશે અને તમામ મૃત મનુષ્યોને જરૂર નવેસરથી જીવંત કરીને ઉઠાવવામાં આવશે. તેની સ્પષ્ટતા પણ નથી કરવામાં આવી કે આ પાંચ લક્ષણો કઈ હસ્તીઓના છે, પરંતુ સહાબા અને તાબેઈનની મોટી સંખ્યાએ તથા મોટાભાગનાં તફસીરવેત્તાઓ (કુર્આનના વિવરણકર્તાઓ)એ કહ્યું છે કે આનાથી અભિપ્રેત ફરિશ્તાઓ છે. હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન મસ્૊દ અહ, હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન અબ્બાસ, મસ્૊ક, સઈદ બિન જુબૈર, અબૂ સાલેહ, અબૂ-સુહા અને સુદી રહ. કહે છે કે ડૂબીને ખેંચનારાઓ અને ધીરેથી કાઢીને લઈ જનારાંથી અભિપ્રેત એ ફરિશ્તાઓ છે, જેઓ મૃત્યુ સમયે માનવીના પ્રાણને તેના શરીરના ઊંડે સુધી ઉતરીને અને તેની નસ-નસથી ખેંચીને કાઢી લે છે. તીવ્ર ગતિથી તરતા ફરનારાઓથી અભિપ્રેત પણ હઝરત અલી અહ, હઝરત ઈબ્ને મસ્૊દ અહ, મુજાહિદ, સઈદ બિન જુબૈર અને અબૂ સાલેહ રહ. એ ફરિશ્તાઓ જ લીધા છે, જેઓ અલ્લાહના આદેશોના પાલનમાં એવી રીતે તીવ્ર ગતિથી હરતા-ફરતા રહે છે, જાણે તેઓ વાતાવરણમાં તરી રહ્યા હોય. આ જ અર્થ 'એક-બીજાથી આગળ વધી જનારાઓ' માટે હઝરત અલી અહ, મુજાહિદ, મસ્૊ક, અબૂ સાલેહ અને હસન બસરી રહ. એ લીધો છે; અને એક-બીજાથી આગળ વધી જવાનો અર્થ એ છે કે અલ્લાહના આદેશનો ઈશારો મળતાં જ તેમનામાંથી પ્રત્યેક તેના પાલન માટે દોડી પડે છે. 'મામલાઓની વ્યવસ્થા કરનારાઓ'નો અર્થ પણ ફરિશ્તાઓ છે, જેમ કે હઝરત અલી અહ, મુજાહિદ, અતા, અબૂ સાલેહ, હસન બસરી, કતાદા, રબીઅ બિન અનસ અને સુદી રહ. નોંધ્યું છે. બીજા શબ્દોમાં સૃષ્ટિના સામ્રાજ્યના આ એ કાર્યકરો છે, જેમના હસ્તે દુનિયાની તમામ વ્યવસ્થા અલ્લાહત્તઆલાના આદેશાનુસાર ચાલી રહી છે. આ આયતોનો આવો અર્થ જો કે કોઈ સહીહ હદીસમાં રસૂલુલ્લાહ ઈથી સાબિત નથી, પરંતુ કેટલાક મોટા સહાબીઓએ અને એ તાબેઈનોએ, જેઓ સહાબાના જ શિષ્યો હતા, જ્યારે તેમણે આ અર્થ વર્ણવ્યો છે તો ધારણા કરી શકાય છે કે આ જ્ઞાન હુઝૂર ઈથી જ પ્રાપ્ત કર્યું હશે.

હવે એ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે કયામતની ઘટના અને મૃત્યુ પછી જીવન પર આ ફરિશ્તાઓના સોગંદ કેમ

تَبِعَهَا الرَّادِفَةُ ۞ قُلُوبٌ يُّؤْمِنُ وَّاجِفَةٌ ۞ اِبْصَارُهَا خَاشِعَةٌ ۞

હયમયાવી નાખશે ધરતીકંપનો આંચકો અને તેના પાછળ એક વધુ આંચકો લાગશે, (૨) કેટલાક હૃદય હશે જે તે દિવસે ભયથી ધ્રુજી રહ્યા હશે, (૩) નજરો તેમની ભયભીત હશે.

ખાવામાં આવ્યા છે, જ્યારે કે તેઓ પોતે પણ ઈન્દ્રિયાતીત (ઈન્દ્રિયો જેને પામી ન શકે એવા) અને અમૂર્ત છે, જેને ઘટવા કે આવવા માટે તેમને સાક્ષી અને દલીલ રૂપે પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યા છે. અમારી દૃષ્ટિએ આનું કારણ એ છે, વ-લ્લાહ આ'લમ (અલ્લાહ સર્વજ્ઞાની છે), કે આરબવાસીઓ ફરિશ્તાઓની હસ્તીનો ઈન્કાર કરનારા નહોતા. તેઓ પોતે એ વાતને કબૂલ કરતા હતા કે મૃત્યુ સમયે માનવીના પ્રાણ ફરિશ્તાઓ જ કાઢે છે. તેમની એવી માન્યતા પણ હતી કે ફરિશ્તાઓની ગતિ અત્યંત ઝડપી છે, જમીનથી આકાશ સુધી પળવારમાં જ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ પહોંચી જાય છે અને દરેક કામ, જેનો તેમને આદેશ આપવામાં આવે, વિના વિલંબે પૂરું કરે છે. તેઓ એ પણ માનતા હતા કે ફરિશ્તાઓ અલ્લાહની આજ્ઞાને તાબે છે અને સૃષ્ટિની વ્યવસ્થા અલ્લાહત્તઆલાના આદેશથી ચલાવે છે, સ્વતંત્ર અને પોતાની મરજીના માલિક નથી. અજ્ઞાનતાના કારણે તેમને અલ્લાહની પુત્રીઓ અવશ્ય કહેતા હતા અને તેમને ઉપાસ્ય પણ માનતા હતા, પરંતુ તેમની એ શ્રદ્ધા નહોતી કે અસલ અધિકારો અને સત્તા તેમના જ હાથમાં છે. તેથી અહીં કયામતની ઘટના અને મૃત્યુ પછી જીવન માટે તેમના ઉપરોક્ત ગુણોનો દલીલ તરીકે એટલા માટે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે કે જે ખુદાના આદેશથી ફરિશ્તાઓ તમારા પ્રાણ કાઢે છે, એના આદેશથી તેઓ ફરીથી પ્રાણ નાખી પણ શકે છે, અને જે ખુદાના આદેશથી તેઓ સૃષ્ટિની વ્યવસ્થા ચલાવી રહ્યા છે, તેના જ આદેશથી, જ્યારે પણ તેનો આદેશ હશે, આ સૃષ્ટિને તેઓ ચૂરેચૂરા પણ કરી શકે છે, અને એક બીજી દુનિયા બનાવી પણ શકે છે. તેના આજ્ઞાપાલનમાં તેમના તરફથી સહેજ પણ સુસ્તી કે આળસ અને ક્ષણભર વિલંબ નથી થઈ શકતો.

(૨) પહેલા આંચકાનો અર્થ એ આંચકો છે, જે જમીન અને તેની દરેક વસ્તુને નષ્ટ-વિનષ્ટ કરી નાખશે અને બીજા આંચકાનો અર્થ એ આંચકો છે, જેના પછી તમામ મૃત લોકો જીવંત થઈને જમીનમાંથી નીકળી આવશે. આ સ્થિતિને સૂર: સુમરમાં આ રીતે વર્ણવવામાં આવી છે : “અને તે દિવસે રણશિંગુ ફૂંકવામાં આવશે અને તેઓ સૌ મરીને પડી જશે જેઓ આકાશો અને ધરતીમાં છે, સિવાય તે લોકોના જેમને અલ્લાહ જીવંત રાખવા યાહે. ફરી એક બીજું રણશિંગુ ફૂંકવામાં આવશે અને સહસ્રા સૌ ઊઠીને જોવા લાગશે.” (આ. ૬૮)

(૩) ‘કેટલાક હૃદય’ ના શબ્દો એટલા માટે પ્રયુક્ત કરવામાં આવ્યા છે કે કુર્આન-મજ્હદની દૃષ્ટિએ કેવળ કાફિરો અને કુજ્જારો (દુરાચારીઓ, પાપીઓ) અને મુનાફિકો (દંભીઓ) પર જ કયામતની આ દહેશત, થયરાટ અને ભય છવાશે. સદાચારી મોમિનો આ દહેશત અને થયરાટથી સુરક્ષિત રહેશે. સૂર: અંબિયામાં આમના વિશે ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે, “તે અત્યંત ગભરાટનો સમય તેમને સહેજ પણ પરેશાન નહીં કરે અને ફરિશ્તાઓ આગળ વધીને તેમનું સ્વાગત કરશે કે “આ તમારો તે જ દિવસ છે જેનો તમારાથી વાયદો કરવામાં આવતો હતો.” (આ. ૧૦૩)

يَقُولُونَ ءِإِنَّا لَنَرُدُّوهُنَّ فِي الْحَافِرَةِ ۗ ﴿١٠﴾ ءِإِذَا كُنَّا عِظَامًا
نَّجْرَةً ۗ ﴿١١﴾ قَالُوا تِلْكَ إِذًا كَرَّةٌ خَاسِرَةٌ ۗ ﴿١٢﴾ فَإِنَّمَا هِيَ
زَجْرَةٌ وَاحِدَةٌ ۗ ﴿١٣﴾ فَإِذَا هُمْ بِالسَّاهِرَةِ ۗ ﴿١٤﴾ هَلْ آتَاكَ
حَدِيثٌ مُّوسَىٰ ۗ ﴿١٥﴾ إِذْ نَادَاهُ رَبُّهُ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى ۗ ﴿١٦﴾

આ લોકો કહે છે, “શું ખરેખર અમને પલટાવીને ફરી પાછા લાવવામાં આવશે ? શું જ્યારે અમે પોલા જીર્ણ હાડકાં બની ગયા હોઈશું ?” કહેવા લાગ્યા, “આ પાછું આવવું તો ખૂબ નુકસાન પહોંચાડનારું હશે !”^(૪) જો કે આ માત્ર એટલું જ કામ છે કે એક જોરદાર ધમકી અપાશે અને આ લોકો અચાનક ખુલ્લા મેદાનમાં ઉપસ્થિત હશે.^(૫)

શું^(૬) તમને મૂસાની ઘટનાની જાણ થઈ છે ? જ્યારે તેના રબે તેને તુવાની પવિત્ર ખીણ^(૭)માં

(૪) અર્થાત્, જ્યારે તેમને જવાબ આપવામાં આવ્યો કે હા, આવું જ થશે, તો તેઓ મજાકના રૂપમાં પરસ્પર એક-બીજાને કહેવા લાગ્યા કે, બિત્તો ! જો ખરેખર આપણને પલટીને ફરીથી જીવનની સ્થિતિમાં પાછા આવવું પડ્યું ત્યારે તો આપણે માર્યા ગયા, તે પછી તો આપણી ખેર નથી.

(૫) અર્થાત્, આ લોકો આને એક અશક્ય વસ્તુ સમજીને તેની હાંસી ઉડાવી રહ્યા છે, જ્યારે કે અલ્લાહ માટે આ કોઈ મુશ્કેલ કામ નથી, જેને પૂર્ણ કરવામાં તેને કોઈ વિસ્તૃત તૈયારીઓ કરવાની જરૂર હોય. તેના માટે ફક્ત એક ઠપકો કે થપાટો જ પર્યાપ્ત છે, જેના સાથે જ તમારી માટી કે રાખ, ચાહે ગમે ત્યાં પડી હોય, દરેક બાજુથી સમેટાઈને એક જગ્યાએ એકત્ર થઈ જશે અને તમે એકાએક પોતાને જમીનની પીઠ પર જીવતા જોશો. આ પાછા ફરવાને નુકસાનભર્યું પાછા ફરવાનું સમજીને, ચાહે તમે તેનાથી ગમે તેટલા દૂર ભાગવાનો પ્રયત્ન કરો, આ તો બંનીને જ રહેવાનું છે, તમારા ઈન્કાર કે ફરાર કે હાંસી ઉડાવવાથી આ રોકાઈ શકવાનું નથી.

(૬) મક્કાના કાફિરોનું કયામત અને આખિરતને ન માનવું અને તેની હાંસી ઉડાવવું વાસ્તવમાં કોઈ ફિલસૂફીને રદ કરવું નહોતું, બલ્કે અલ્લાહના રસૂલને ખોટા ઠેરવવું હતું, અને જે ચાલબાજીઓ તેઓ રસૂલુલ્લાહ ﷺ ના વિરુદ્ધ ચાલી રહ્યા હતા, તે કોઈ સામાન્ય માણસના વિરુદ્ધ નહીં, બલ્કે અલ્લાહના પયગંબરની દા'વત (ઈસ્લામના આમંત્રણના કાર્ય)ને નુકસાન પહોંચાડવા માટે હતી, તેથી આખિરતની ઘટનાની વધારે દલીલો આપતાં પહેલા તેમને હઝરત મૂસા ﷺ અને ફિરઓનનો પ્રસંગ સંભળાવવામાં આવી રહ્યો છે, જેથી તેઓ સચેત થઈ જાય કે રિસાલતથી ટકરાવાનું અને પયગંબરને મોકલનાર ખુદાના મુકાબલામાં માથું ઉંચકવાનું પરિણામ શું હોય છે.

(૭) પવિત્ર ખીણ તુવાનો અર્થ સામાન્ય રીતે તફ્ફીરવેત્તાઓએ એ વર્ણવ્યો છે કે, ‘એ પવિત્ર ખીણ, જેનું નામ તુવા હતું.’ પરંતુ આ સિવાય તેના બે અર્થ બીજા પણ વર્ણવવામાં આવ્યા છે. એક એ કે ‘એ ખીણ જે બે વખત પવિત્ર કરવામાં આવી’, કેમ કે એક વખત તેને તે વખતે પ્રવિત્ર કરવામાં આવી, જ્યારે પહેલી વાર અલ્લાહ તુવાલાએ ત્યાં

وقف الإبراهيم
وقف الإبراهيم

إِذْهَبْ إِلَى فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَى ﴿١٦﴾ فَقُلْ هَلْ لَكَ إِلَىٰ أَنْ تَزْكَىٰ ﴿١٧﴾ وَ
 أَهْدِيكَ إِلَىٰ رَبِّكَ فَتَخْشَىٰ ﴿١٨﴾ فَأَرَاهُ الْآيَةَ الْكُبْرَىٰ ﴿١٩﴾ فَكَذَّبَ وَ

પોકાર્યો હતો કે “ફિરઓન પાસે જાઓ, તે વિદ્રોહી બની ગયો છે, અને તેને કહો કે શું તું એ માટે તૈયાર છે કે પવિત્રતા અપનાવે અને હું તારા રબ (પ્રભુ) તરફ તારું માર્ગદર્શન કરું તો (તેનો) ભય તારા અંદર પેદા થાય ?”^(૮) પછી મૂસાએ (ફિરઓન પાસે જઈને) તેને મોટી નિશાની^(૯) બતાવી,

હઝરત મૂસા عليه السلامને સંબોધિત કર્યા, અને બીજી વખત તેને પવિત્ર થવાનું સૌભાગ્ય ત્યારે સાંપડ્યું, જ્યારે હઝરત મૂસા عليه السلام મિસર (ઈજિપ્ત)થી બની ઈસરાઈલને કાઢીને આ ખીણમાં લઈ આવ્યા. બીજું એ કે ‘રાતના સમયે પવિત્ર ખીણમાં પોકાર્યો’ અરબી ભાષામાં કહેવત છે **جاء بعد طوى** અર્થાત્ ફલાણો માણસ મારા પાસે રાત્રિનો અમુક ભાગ પસાર થઈ ગયા પછી આવ્યો.

(૮) અહીં અમુક વાતો સારી રીતે સમજી લેવી જોઈએ :

(i) હઝરત મૂસા عليه السلامને નુબૂવ્વતના પદ પર નિયુક્ત કરતી વખતે જે વાતો તેમના અને અલ્લાહત્આલાની વચ્ચે થઈ હતી, તેને કુર્આન-મજીદમાં આવશ્યકતાનુસાર ક્યાંક સંક્ષિપ્તમાં અને ક્યાંક વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવવામાં આવી છે. અહીં પ્રસંગ એવો હતો કે વાત ટૂંકમાં કહેવામાં આવે, તેથી તેનો ફક્ત સાર પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યો છે. સૂર: તા-હા, આ. ૮ થી ૪૮; સૂર: શુ’અરા, આ. ૧૦ થી ૧૭; સૂર: નમ્લ, આ. ૭ થી ૧૨ અને સૂર: કસસ, આ. ૨૯ થી ૩૫ માં આની વિગત વર્ણવવામાં આવી છે.

(ii) ફિરઓનના જે વિદ્રોહનું અહીં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેનાથી અભિપ્રેત બંદગીની સીમાનું ઉલ્લંઘન કરીને ખાલિક (સર્જનહાર) અને ખલ્ક (માનવો, સૃષ્ટિ) બંને વિરુદ્ધ વિદ્રોહ છે. સર્જનહાર વિરુદ્ધ તેના વિદ્રોહનો ઉલ્લેખ તો આગળ આવી રહ્યો છે કે તેણે પોતાની પ્રજાને એકત્ર કરીને એલાન કર્યું કે, ‘હું તમારો સૌથી મોટો રબ (પ્રભુ-પાલનહાર) છું’; અને માનવો વિરુદ્ધ વિદ્રોહ એ હતો કે તેણે પોતાના રાજ્યના રહેવાસીઓને જુદા-જુદા જૂથો અને વર્ગોમાં વહેંચી રાખ્યા હતા, કમજોર પર અત્યાચાર અને હિંસાચાર કરી રહ્યો હતો, અને પોતાની આખી કોમને મૂર્ખ બનાવીને તેણે ગુલામ બનાવી રાખી હતી, જેમ કે સૂર: કસસ, આ. ૧૪ અને સૂર: ઝુખરુફ, આ. ૫૪ માં વર્ણન કરવામાં આવેલ છે.

(iii) હઝરત મૂસા અલૈ.ને નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો કે, **فَقُولْ لِي يَا فِرْعَوْنُ إِنَّكَ كُفْرَانٌ** “તમે અને હારૂન બંને ભાઈ તેના સાથે નરમાશથી વાત કરજો, કદાચ તે શિખામણ સ્વીકારે અને ખુદાથી ડરે.” (સૂર: તા-હા, આ. ૪૪) આ નમ્રતાથી વાતચીતનું એક ઉદાહરણ તો આ આયતમાં આપવામાં આવ્યું છે, જેનાથી ખ્યાલ આવે છે કે એક પ્રચારકે કોઈ ખરાબ વ્યક્તિના માર્ગદર્શન માટે કેવી હિકમત (વિવેકશીલતા)ની સાથે પ્રચાર કરવો જોઈએ. અન્ય ઉદાહરણો સૂર: તા-હા, આ. ૪૯ થી ૫૯, સૂર: શુ’અરા, આ. ૨૩ થી ૨૮, અને સૂર: કસસ, આ. ૩૭ માં આપવામાં આવેલ છે. આ એ આયતો છે, જેમાં અલ્લાહત્આલાએ કુર્આન-મજીદમાં વિવેકપૂર્ણ અને ડહાપણભર્યા પ્રચારની શિક્ષા આપી છે.

(iv) હઝરત મૂસા عليه السلام કેવળ બની ઈસરાઈલની મુક્તિ માટે જ ફિરઓન પાસે મોકલવામાં આવ્યા નહોતા, જેમ કે અમુક લોકોનું માનવું છે, બલકે તેમને મોકલવાનો પહેલો હેતુ ફિરઓન અને તેની જાતિને સન્માર્ગ

عَصَىٰ ۙ ثُمَّ أَدْبَرَ يَسْعَىٰ ۙ فَحَسْرَةً قَادَىٰ ۙ فَقَالَ أَنَا رَبُّكُمُ الْإِلَهَىٰ ۗ ﴿٢١﴾

પરંતુ તેણે ખોટું ઠેરવી દીધું અને ન માન્યું, પછી ચાલબાજીઓ કરવા માટે પાછો ફર્યો^(૧૦) અને લોકોને એકઠા કરીને તેણે પોકારીને કહ્યું, “હું તમારો સૌથી મોટો રબ છું.”^(૧૧) છેવટે અલ્લાહે તેને

દેખાડવાનો હતો, અને બીજો હેતુ એ હતો કે જો તે સન્માર્ગ ન સ્વીકારે તો બની ઇસરાઈલને (જે વાસ્તવમાં એક મુસ્લિમ કોમ હતી) તેની ગુલામીથી છોડાવીને મિસર (ઇજિપ્ત)થી બહાર કાઢી લાવે. આ વાત આ આયતોથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે, કેમ કે આમાં ખરેખર બની ઇસરાઈલની મુક્તિનો ઉલ્લેખ જ નથી, બલકે હઝરત મૂસા عليه السلامને ફિરઔનની સામે ફક્ત સત્ય વાત પ્રસ્તુત કરવાનો આદેશ આપવામાં આવ્યો છે, અને એ જગ્યાઓથી આનો પુરાવો મળે છે, જ્યાં હઝરત મૂસા عليه السلامએ ઇસ્લામનો પ્રચાર પણ કર્યો છે અને બની ઇસરાઈલની મુક્તિની માગણી પણ કરી છે; જેમ કે - જુઓ, અલ-આ'રાફ, આ. ૧૦૪-૧૦૫, સૂર: તા-હા, આ. ૪૭ થી ૫૨, સૂર: શુ'અરા, આ. ૧૬, ૧૭ અને ૨૩ થી ૨૮. (વધુ સમજૂતી માટે જુઓ - તફ્ફીમુલ કુર્આન, ભા-૨, પૃનુસ, નોંધ ૭૪)

(v) અહીં પવિત્રતા (کَرَامَة) અપનાવવાનો અર્થ આસ્થા કે શ્રદ્ધા, અને નૈતિક ગુણો અને આચરણની પવિત્રતા અપનાવવાનો, અથવા બીજા શબ્દોમાં ઇસ્લામ સ્વીકારી લેવાનો થાય છે. ઇબ્ને કૈદ રહ. કહે છે કે કુર્આનમાં જ્યાં પણ کَرَامَة (તઝકકા) શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે, ત્યાં તેનો અર્થ ઇસ્લામ સ્વીકારવાનો થાય છે. આમ, ઉદાહરણ રૂપે કુર્આન-મજ્હદની નીચે મુજબની ત્રણ આયતો તેઓ પ્રસ્તુત કરે છે: وَكَرَّمْنَا مَنْزِلَنا ۙ “અને આ બદલો છે એનો, જે પવિત્રતા અપનાવે.” (તા-હા, આ. ૭૬) અર્થાત્ ઇસ્લામ લઈ આવે. وَكَرَّمْنَا مَنْزِلَنا ۙ “અને તમને શું ખબર કદાચ તે પવિત્રતા અપનાવે.” (અબસ, આ. ૩) અર્થાત્ મુસલમાન બની જાય. وَكَرَّمْنَا مَنْزِلَنا ۙ “અને તમારા પર શું જવાબદારી છે, જો તે પવિત્રતા ન અપનાવે.” (અબસ, આ. ૭) અર્થાત્ મુસલમાન ન બને. (ઇબ્ને જરીર)

(vi) એ ઈરશાદ કે ‘હું તારા રબ તરફથી માર્ગદર્શન કરું તો (તેનો ભય) તારા હૃદયમાં પેદા થાય’ આનો અર્થ એ છે કે જ્યારે તું પોતાના રબને ઓળખી લઈશ અને તને ખબર પડી જશે કે તું તેનો બંદો છે, સ્વતંત્ર નથી, તો અનિવાર્યપણે તારા હૃદયમાં તેનો ભય ઉત્પન્ન થશે, અને અલ્લાહનો ડર જ એ વસ્તુ છે, જેના પર દુનિયામાં માનવીના સારા વર્તનનો આધાર છે. અલ્લાહની ઓળખ વગર અને તેના ભય વિના કોઈપણ પ્રકારની પવિત્રતાની કલ્પના કરી શકાતી નથી.

(૯) ‘મોટી નિશાની’નો અર્થ અસા (લાકડી કે દંડૂકો)નું અજગર બની જવું છે, જેનો ઉલ્લેખ કુર્આન-મજ્હદમાં વિભિન્ન ઠેકાણે કરવામાં આવ્યો છે. સ્પષ્ટ છે કે એનાથી વધારે મોટી નિશાની બીજી કઈ હોઈ શકે છે કે એક નિર્જીવ લાકડી તમામ જોવાવાળાઓની આંખો સામે પ્રગટ રૂપે અજગર બની જાય અને જાદુગરો તેના મુકાબલામાં લાઠીઓ અને રસ્સીઓના જે કૃત્રિમ અજગરો બનાવીને બતાવે તે સૌને ગળી જાય, અને પછી હઝરત મૂસા عليه السلام જ્યારે તેને પકડીને ઉઠાવી લે તો તે ફરી લાઠીની લાઠી બનીને રહી જાય. આ એ વાતની સ્પષ્ટ નિશાની હતી કે તે અલ્લાહ રબુલ આલમીન (સૃષ્ટિનો પ્રભુ-પાલનહાર અલ્લાહ) જ છે, જેના તરફથી હઝરત મૂસા عليه السلام ને મોકલવામાં આવ્યા હતા.

(૧૦) આની વિગત બીજી જગ્યાઓએ કુર્આન-મજ્હદમાં એ વર્ણવવામાં આવી છે કે તેણે આખા મિસરથી નિપુણ જાદુગરોને બોલાવ્યા અને એક જાહેર સભામાં તેમનાથી લાઠીઓ અને રસ્સીઓને અજગરો બનાવીને દેખાડ્યા, જેથી લોકોને વિશ્વાસ આવી જાય કે મૂસા عليه السلام કોઈ નબી (ઈશદૂત) નથી, બલકે એક જાદુગર છે, અને લાઠીનું અજગર બનાવી દેવાનો જે ચમત્કાર તેમણે બતાવ્યો છે, તે બીજા જાદુગરો પણ બતાવી શકે છે. પરંતુ તેની

فَاخَذَهُ اللَّهُ نَكَالَ الْأَخْرِةِ وَالْأُولَىٰ ۗ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَعِبْرَةً
لِّمَن يَخْشَىٰ ۚ ۞٤٦ ۝ ۞٤٧ ۝ ۞٤٨ ۝ ۞٤٩ ۝ ۞٥٠ ۝ ۞٥١ ۝ ۞٥٢ ۝ ۞٥٣ ۝ ۞٥٤ ۝ ۞٥٥ ۝ ۞٥٦ ۝ ۞٥٧ ۝ ۞٥٨ ۝ ۞٥٩ ۝ ۞٦٠ ۝ ۞٦١ ۝ ۞٦٢ ۝ ۞٦٣ ۝ ۞٦٤ ۝ ۞٦٥ ۝ ۞٦٦ ۝ ۞٦٧ ۝ ۞٦٨ ۝ ۞٦٩ ۝ ۞٧٠ ۝ ۞٧١ ۝ ۞٧٢ ۝ ۞٧٣ ۝ ۞٧٤ ۝ ۞٧٥ ۝ ۞٧٦ ۝ ۞٧٧ ۝ ۞٧٨ ۝ ۞٧٩ ۝ ۞٨٠ ۝ ۞٨١ ۝ ۞٨٢ ۝ ۞٨٣ ۝ ۞٨٤ ۝ ۞٨٥ ۝ ۞٨٦ ۝ ۞٨٧ ۝ ۞٨٨ ۝ ۞٨٩ ۝ ۞٩٠ ۝ ۞٩١ ۝ ۞٩٢ ۝ ۞٩٣ ۝ ۞٩٤ ۝ ۞٩٥ ۝ ۞٩٦ ۝ ۞٩٧ ۝ ۞٩٨ ۝ ۞٩٩ ۝ ۞١٠٠ ۝

આખિરત અને દુનિયાની યાતનામાં ઝડપી લીધો. હકીકતમાં આમાં મોટો બોધપાઠ છે દરેક તે વ્યક્તિ માટે જે ડરે. ^(૧૨) (રુકૂઅ-૧)

શું ^(૧૩) તમારા લોકોનું સર્જન વધુ મુશ્કેલ કામ છે કે આકાશનું? ^(૧૪) અલ્લાહે તેનું સર્જન કર્યું,

આ ચાલ ઊલ્ટી પડી અને જાદુગરોએ-હાર માનીને પોતે સ્વીકારી લીધું કે મૂસા عليه السلام એ જે કંઈ બતાવ્યું છે, તે જાદૂ નહિ, બલ્કે મો'અજિઓ (ઈશ્વરદત્ત ચમત્કાર) છે.

(૧૧) ફિરઔનનો આ દાવો ઘણી જગ્યાએ કુર્આન-મજ્હદમાં વર્ણવવામાં આવ્યો છે. એક પ્રસંગે તેણે હઝરત મૂસા عليه السلام ને કહ્યું કે, 'જો તેં મારા સિવાય કોઈ બીજાને ખુદા બનાવ્યો, તો હું તને કેદ કરી દઈશ.' (શુ'અરા, આ. ૨૯) એક અન્ય પ્રસંગે તેણે પોતાના દરબારમાં લોકોને સંબોધીને કહ્યું કે, 'હે કોમના સરદારો ! હું નથી જાણતો કે તમારો કોઈ બીજો પણ ખુદા છે.' (અલ-કસસ, આ. ૩૮) આ તમામ વાતોથી ફિરઔનનો આશય એ નહોતો અને ન હોઈ શકે છે કે એ જ સૃષ્ટિનો સર્જનહાર છે અને તેણે જ દુનિયાનું સર્જન કર્યું છે. એ આશય પણ નહોતો કે તે અલ્લાહત્તઆલાની હસ્તીનો ઈન્કાર કરનાર અને પોતે રબ્બુલ આલમીન હોવાનો દાવેદાર હતો. એ મતલબ પણ નહોતો કે તે ધાર્મિક રીતે માત્ર પોતાને જ લોકોનો ઉપાસ્ય ઠેરવતો હતો. કુર્આન-મજ્હદમાં જ એ વાતની સાક્ષી છે કે જ્યાં સુધી ધર્મનો સંબંધ છે, તે સ્વયં બીજા ઉપાસ્યોની પૂજા-અર્ચના કરતો હતો, તેથી તેના દરબારીઓ એક પ્રસંગે તેને સંબોધીને કહે છે કે, 'શું તિમે મૂસા અને તેની કોમને એ આઝાદી આપતા જશો કે તેઓ દેશમાં બગાડ ફેલાવે અને તમને અને તમારા ઉપાસ્યોને છોડી દે?' (આ'રાફ, આ. ૧૨૭), અને કુર્આન-મજ્હદમાં ફિરઔનનું એ કથન પણ જોવા મળે છે કે જો મૂસા ખુદાનો મોકલેલ હોત તો શા માટે તેના પર સોનાના કંગન ઉતારવામાં ન આવ્યા? અથવા તેના સાથે ફરિશ્તાઓ તેની ચાકરી માટે કેમ ન આવ્યા? (સુખરુફ, આ. ૫૩) આમ, વાસ્તવમાં તે ધાર્મિક રીતે નહિ, બલ્કે રાજકીય અર્થમાં પોતાને ઈલાહ (ઉપાસ્ય) અને રબ્બે-આ'લા (સર્વોચ્ચ પ્રભુ) કહેતો હતો, અર્થાત્ તેનો એ મતલબ હતો કે સર્વોચ્ચ સત્તાનો માલિક હું છું, મારા સિવાય કોઈને મારા રાજ્યમાં આજ્ઞા કરવાનો અધિકાર નથી, અને મારા ઉપર કોઈ સર્વોચ્ચ શક્તિ નથી, જેનું ફરમાન અહીં જારી થઈ શકે છે. (વધુ સમજૂતી માટે જુઓ, તફ્હીમુલ કુર્આન : ભાગ-૨, અલ-આ'રાફ, નોંધ ૮૫; ભા-૩, તા-હા, નોંધ ૨૧; અલ-શુ'અરા, નોંધ ૨૪, ૨૬; અલ-કસસ, નોંધ ૫૨, ૫૩; ભા-૪, અઝ્-સુખરુફ, નોંધ ૪૯)

(૧૨) અર્થાત્, અલ્લાહના પયગંબરને ખોટા ઠેરવવાના એ પરિણામથી ડરો, જે ફિરઔન જોઈ ચૂક્યો છે.

(૧૩) હવે ક્યામત અને મૃત્યુ પછી જીવન સંભવિત અને ડહાપણભર્યું અને બુદ્ધિગમ્ય હોવાની દલીલો વર્ણવવામાં આવી રહી છે.

(૧૪) 'સર્જન'થી અભિપ્રેત મનુષ્યોનું ફરીથી સર્જન છે અને આકાશથી અભિપ્રેત આખું ઉચ્ચ આકાશ છે, જેમાં અસંખ્ય તારાઓ અને નક્ષત્રો, અગણિત સૌર્યમંડળો અને આકાશગંગાઓ છે. આનો અર્થ એ છે તમે મૃત્યુ પછી ફરીથી જીવતા કરવાને અશક્ય બાબત સમજો છો અને વારંવાર કહો છો કે ભલા એ કેવી રીતે સંભવ છે કે જ્યારે

رَاقِعَ سَنَكهَا فَسَوَّبَهَا ۝۲۸ وَأَغْطَشَ لَيْلَهَا وَأَخْرَجَ صُحُفَهَا ۝۲۹
 الْآرْضَ بَعْدَ ذَلِكَ دَحَاهَا ۝۳۰ أَخْرَجَ مِنْهَا مَاءَهَا وَمَرْعَهَا ۝۳۱

તેની છત અત્યંત ઊંચી ઉઠાવી, પછી તેનું સંતુલન સ્થાપિત કર્યું, અને તેની રાત ઢાંકી અને તેનો દિવસ કાઢ્યો. ^(૧૫) એના પછી ધરતીને તેણે પાથરી, ^(૧૬) તેમાંથી તેનું પાણી અને ચારો કાઢ્યો, ^(૧૭) અને તેમાં

અમારાં હાડકાઓ જર્જરિત થઈ ચૂક્યા હશે એ સ્થિતિમાં અમારાં વેરવિખેર શારીરિક અંગો ફરીથી એકત્ર કરી દેવામાં આવે અને તેમાં પ્રાણ નાખી દેવામાં આવે, ક્યારેય એ વાત પર વિચાર કરો છો કે આ મહાન સૃષ્ટિની રચના વધારે મુશ્કેલ કામ છે કે તમને એક વાર પેદા કર્યા પછી ફરીથી, એ જ રૂપમાં પેદા કરી દેવા? જે ખુદા માટે તે કોઈ મુશ્કેલ કામ નહોતું, તેના માટે છેવટે આ કેવી રીતે મુશ્કેલ કામ છે કે તે તેના પર સમર્થ ન થઈ શકે? મૃત્યુ પછી જીવન પર આ જ દલીલ કુર્આન-મજ્હદમાં વિભિન્ન જગ્યાઓએ આપવામાં આવી છે; જેમ કે - સૂર: યા-સીન માં છે: “અને શું તે, જેણે આકાશો અને ધરતીને બનાવ્યા, એ માટે સમર્થ નથી કે આમના જેવાઓને (ફરીથી) પેદા કરે? કેમ નહીં, તે તો ખૂબ મોટો જબરજસ્ત સર્જનહાર છે, સર્જનના કામને સારી રીતે જાણે છે.” (આ. ૮૧); અને સૂર: મુ’મિનમાં ફરમાવ્યું: “નિશ્ચિતપણે આકાશો અને ધરતીને પેદા કરવું મનુષ્યોને પેદા કરવાથી વધારે મોટું કામ છે, પરંતુ મોટાભાગના લોકો જાણતા નથી.” (આ. ૫૭)

(૧૫) રાત અને દિવસને આકાશ તરફ નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવેલ છે, કેમ કે આકાશનો સૂર્ય અસ્ત થવાથી રાત આવે છે અને એ જ રીતે ઉદય થવાથી દિવસ નીકળે છે. રાત માટે ઢાંકવાનો શબ્દ એ અર્થમાં પ્રયુક્ત કરવામાં આવ્યો છે કે સૂર્ય અસ્ત થયા પછી રાતનો અંધકાર જમીન પર એ રીતે છવાઈ જાય છે, જાણે ઉપરથી તેના ઉપર નાખીને ઢાંકી દેવામાં આવ્યો હોય.

(૧૬) ‘એના પછી ધરતીને પાથરી’નો અર્થ એ નથી કે આકાશના સર્જન પછી અલ્લાહ તઆલાએ ધરતીનું સર્જન કર્યું, બલકે આ એવી વર્ણનશૈલી છે, જેમ કે આપણે એક વાતનો ઉલ્લેખ કર્યા પછી કહીએ છીએ, ‘પછી આ વાત વિચારણીય છે.’ આનો અર્થ આ બંને વાતો દરમ્યાન પ્રાસંગિક ક્રમ બતાવવાનો નથી હોતો કે પહેલા આ વાત થઈ અને પછી બીજી વાત, બલકે હેતુ એક વાત પછી બીજી વાત તરફ ધ્યાન આકર્ષિક કરાવવાનું હોય છે, ચાહે તે બંને એક સાથે જોવા મળતી હોય. આ વર્ણનશૈલીના વિભિન્ન દૃષ્ટાંતો સ્વયં કુર્આનમાં છે - જેમ કે, સૂર: કલમમાં ફરમાવ્યું **عَلَّمَ بِعَمَلٍ ذُرِّيَّتَكَ رَبِّمُحَمَّدٌ** અને તે પછી નીચ. (આ. ૧૩) આનો એ અર્થ નથી કે પહેલા એ કૂર બન્યો અને તે પછી નીચ બન્યો, બલકે તેનો અર્થ એ છે કે તે વ્યક્તિ કૂર છે અને વધારામાં એ કે નીચ પણ છે. એ જ રીતે સૂર: બલદમાં ફરમાવ્યું: **ثُمَّ كَانُوا مِنَ الَّذِينَ يُكْفَرُونَ ... ثُمَّ كَانُوا ...** “ગુલામ આઝાદ કરે... પછી ઈમાન લાવનારાઓમાં હોય.” (સૂર: ૧૩ થી ૧૭) આનો પણ અર્થ એ નથી કે પહેલા એ સદ્કાર્યો કરે, પછી ઈમાન લાવે, બલકે આનો અર્થ એ છે કે સદ્કાર્યોની સાથે-સાથે તેનામાં મોમિન હોવાનો ગુણ પણ હોય. અહીં એ વાત પણ સમજ લેવી જોઈએ કે કુર્આનમાં ક્યાંક ધરતીના સર્જનનો ઉલ્લેખ પહેલા કરવામાં આવ્યો છે અને આકાશોના સર્જનનો ઉલ્લેખ પછી, જેમ કે - સૂર: બકરહ, આ. ૨૮ માં છે, અને કોઈ જગ્યાએ આકાશના સર્જનનો ઉલ્લેખ પહેલા અને ધરતીના સર્જનનો ઉલ્લેખ પછી કરવામાં આવ્યો છે, જેમ કે આ આયતમાં આપણે જોઈ રહ્યા છીએ. આ વાસ્તવમાં વિરોધાભાસ નથી. આ જગ્યાઓમાંથી કોઈપણ ઠેકાણે કહેવાનો આશય એ બતાવવાનો નથી કે કોનું સર્જન પહેલા કર્યું અને કોનું પછી,

وَالْجِبَالِ أَرْسَاهَا ۚ مَتَاعًا لَّكُمْ وَ لِأَعْمَالِكُمْ ۝

પર્વતો ખોસી દીધા, જીવન-નિર્વાહના સાધન તરીકે તમારા માટે અને તમારા ઢોરો માટે. (૧૯) પછી

બલ્કે જ્યાં સંદર્ભ અને પૂર્વાપર સંબંધ એવું ઈચ્છતો હોય કે અલ્લાહત્તઆલાની પૂર્ણ ખૂબીઓ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે, ત્યાં આકાશનો ઉલ્લેખ પહેલા કરવામાં આવ્યો છે અને ધરતીનો પછી; અને જ્યાં વાણીનો ક્રમ એ વાતનો તકાદો કરે છે કે લોકોને એ નેમતો (કૃપાઓ)નું ભાન કરાવવામાં આવે, જે તેમને ધરતી પર પ્રાપ્ત થઈ રહી છે, ત્યાં ધરતીનો ઉલ્લેખ આકાશના ઉલ્લેખથી પહેલા કરવામાં આવ્યો છે. (વધુ સમજૂતી માટે જુઓ : તફ્ફીમુલ કુર્આન, ભા-૪, અસૂ-સજદહ, નોંધ ૧૩, ૧૪)

(૧૭) 'ચારો' થી અભિપ્રેત અહીં કેવળ પશુઓનો ચારો નથી, બલ્કે એ તમામ વનસ્પતિ છે, જે મનુષ્યો અને પશુઓ બંનેના ખોરાકનું કામ આપે છે. رَعَىٰ અને رَعَىٰ મોટાભાગે અરબી ભાષામાં પશુઓના ચારા માટે વપરાય છે, પરંતુ ક્યારેક માનવીઓ માટે પણ પ્રયુક્ત કરી લેવામાં આવે છે; જેમ કે - સૂર: યૂસુફમાં આવ્યું છે કે હઝરત યૂસુફ ۑ ભાઈઓએ પોતાના આદરણીય પિતાને કહ્યું - اَرْسِلْهُ مَعَنَا غَدًا يَرْتَمِكُمْ وَيُكَلِّبُكُمْ - "તમે કાલે યૂસુફને અમારા સાથે મોકલી દો કે કંઈક ચરી લે અને રમી લે." (આ. ૧૨) અહીં બાળક માટે ચરવા (رَعَىٰ) નો શબ્દ જંગલમાં ચાલી-ફરીને ફળ તોડવા અને ખાવાના અર્થમાં વાપરવામાં આવ્યો છે.

(૧૮) આ આયતોમાં કયામત અને મૃત્યુ પછી જીવન માટે બે રીતે દલીલો કરવામાં આવી છે. એક એ કે એ ખુદાના સામર્થ્ય દ્વારા તેમને ફરી ઉઠાવવા કદાપિ મુશ્કેલ નથી, જેણે આ વિશાળ અને મહાન સૃષ્ટિ આટલા અદ્ભુત સંતુલનની સાથે અને આ ધરતી આટલા સરસામાન સાથે બનાવી છે. બીજું એ કે અલ્લાહની પૂર્ણ તત્ત્વદર્શિતા અને હડાપણની જે નિશાનીઓ આ સૃષ્ટિ અને આ ધરતીમાં સ્પષ્ટ જોવા મળી રહી છે, તે એ વાતની દલીલ છે કે અહીં કોઈપણ કાર્ય નિરર્થક અને નિરુદ્દેશ્ય નથી થઈ રહ્યું. ઉચ્ચ આકાશમાં અસંખ્ય તારાઓ અને નક્ષત્રો તથા આકાશગંગાઓ દરમ્યાન જે સંતુલન સ્થાપિત છે, તે દલીલ છે કે આ બધું જેમ-તેમ અને ઠેકાણા વગરનું નથી થઈ ગયું, બલ્કે કોઈ ખૂબ જ સમજૂતીની યોજના તેના પાછળ કાર્યરત છે. આ રાત અને દિવસનું નિયમિત આવવું એ વાત પર સાક્ષી છે કે ધરતીને આબાદ કરવા માટે આ વ્યવસ્થા સંપૂર્ણ બુદ્ધિપૂર્વક સ્થાપિત કરવામાં આવી છે. સ્વયં આ ધરતી પર એવા ભાગો પણ છે, જ્યાં ૨૪ કલાકમાં દિવસ અને રાતની ઊલટફેર થઈ જાય છે અને એ ભાગો પણ છે, જ્યાં ખૂબ જ લાંબા દિવસ અને ખૂબ લાંબી રાત હોય છે. ધરતીની વસ્તીનો મોટો ભાગ પહેલા પ્રકારના ભાગોમાં વસેલો છે, અને જ્યાં રાત અને દિવસ જેટલા વધારે લાંબા હોય છે, ત્યાં જીવન વધારેમાં વધારે મુશ્કેલ અને વસ્તી ઓછામાં ઓછી થતી જાય છે, ત્યાં સુધી કે ૬ મહિનાના દિવસો અને ૬ મહિનાની રાત્રિઓવાળાં પ્રદેશો આબાદી માટે બિલકુલ યોગ્ય નથી. આ બંને નમૂનાઓ આ ધરતી પર બતાવીને અલ્લાહત્તઆલાએ એ હકીકતની સાક્ષી પ્રસ્તુત કરી દીધી છે કે રાત અને દિવસની હેરફેરની આ નિયમબદ્ધ વ્યવસ્થા કંઈ આકસ્મિક નથી થઈ ગઈ, બલ્કે આ ધરતીને આબાદીને યોગ્ય બનાવવા માટે ખૂબ જ હડાપણ અને વિવેકશીલતાની સાથે બરાબર એક અંદાજના આધારે કરવામાં આવી છે. એ જ પ્રમાણે ધરતીને એ રીતે બિછાવવી કે તે રહેઠાણને લાયક બની શકે, તેમાં એ પાણી ઉત્પન્ન કરવું જે માનવી અને પશુઓના પીવાને યોગ્ય અને વનસ્પતિ માટે ઊગવા અને વિકસવાને લાયક હોય, તેમાં પહાડોને જમાવવા અને એ તમામ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવી, જે માનવી અને દરેક પ્રકારનાં પશુઓ માટે જીવન વિતાવવાનું સાધન બની શકે, આ તમામ કાર્યો એ વાતની ચોખ્ખી નિશાની છે કે આ આકસ્મિક ઘટનાઓ કે કોઈ ખેલાડીના હેતુવિહિન કાર્યો નથી, બલ્કે તેમાંથી દરેક કાર્ય એક મહાન તત્ત્વદર્શી, હડાપણવાળી અને જ્ઞાની હસ્તીએ

فَإِذَا جَاءَتِ الطَّامَّةُ الْكُبْرَىٰ ﴿٣٣﴾ يَوْمَ يَتَذَكَّرُ الْإِنْسَانُ مَا سَعَىٰ ﴿٣٥﴾ وَ
 بُرِّدَتِ الْجَحِيمُ لِمَن يَرَىٰ ﴿٣٦﴾ فَأَمَّا مَنْ طَغَىٰ ﴿٣٧﴾ وَآثَرَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا ﴿٣٨﴾
 فَإِنَّ الْجَحِيمَ هِيَ الْمَأْوَىٰ ﴿٣٩﴾ وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ
 وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ ﴿٤٠﴾ فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَىٰ ﴿٤١﴾

જ્યારે તે મોટી આફત આવશે, ^(૧૯) જે દિવસે માનવી પોતાનું બધું કર્યું-કરાવ્યું યાદ કરશે, ^(૨૦) અને દરેક જોવાવાળાના સામે જહન્નમ (નક)ને ખોલીને મૂકી દેવામાં આવશે, તો જેણે વિદ્રોહ કર્યો હતો અને દુનિયાના જીવનને પ્રાથમિકતા આપી હતી, જહન્નમ (નક) જ તેનું ઠેકાણું હશે, અને જેણે પોતાના રબ સમક્ષ ઊભા થવાનો ભય રાખ્યો હતો અને મનને ખરાબ ઈસ્તિગ્લાઓથી દૂર રાખ્યું હતું, જન્નત (સ્વર્ગ) તેનું ઠેકાણું હશે. ^(૨૧)

હેતુપૂર્વક કરેલ છે. હવે એ દરેક સમજદાર અને બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિએ સ્વયં વિચારવાની વાત છે કે છેવટે આખિરતનું ઘટવું ડહાપણ અને બુદ્ધિનો તકાદો છે કે નથી? જે વ્યક્તિ આ તમામ વસ્તુઓને જોવા છતાં એવું કહે છે કે આખિરત નહીં આવે, તે જાણે એમ કહે છે કે અહીં બીજું બધું તો ડહાપણની સાથે અને હેતુપૂર્વક થઈ રહ્યું છે, પણ ધરતી પર માનવીને સમજદાર અને સ્વતંત્ર બનાવીને પેદા કરવું નિરર્થક અને નિરુદ્દેશ્ય અને બુદ્ધિહીન કાર્ય છે; કેમ કે આનાથી મોટી બીજી કોઈ નિરર્થક અને નિરુદ્દેશ્ય તથા બુદ્ધિહીન વાત નથી હોઈ શકતી કે આ ધરતીમાં ઉપભોગના વ્યાપક અધિકારો આપીને માનવીને અહીં દરેક પ્રકારનાં સારા અને ખરાબ કાર્યો કરવાની તક તો આપી દેવામાં આવે, પરંતુ ક્યારેય તેનો હિસાબ કરવામાં ન આવે.

(૧૯) આનો અર્થ છે કયામત, અને તેના માટે الطَّامَّةُ الْكُبْرَىٰ ના શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. طَّامَّةٌ સ્વયં કોઈ એવી મોટી આફતને કહે છે, જે સૌના ઉપર છવાઈ જાય. ત્યારબાદ તેના માટે کِبْرَىٰ નો શબ્દ વધારામાં પ્રયુક્ત કરવામાં આવ્યો છે, જેનાથી આપોઆપ એ સ્પષ્ટ થાય છે કે તેની તીવ્રતાની કલ્પના કરવા માટે માત્ર طَّامَّةٌ શબ્દ પર્યાપ્ત નથી.

(૨૦) અર્થાત્, જ્યારે મનુષ્ય જોઈ લેશે કે એ જ હિસાબ-કિતાબનો દિવસ આવી ગયો છે, જેના સમાચાર તેને દુનિયામાં આપવામાં આવી રહ્યા હતા, તો એ પહેલાં કે તેની કર્મનોંધ તેના હાથમાં આપવામાં આવે, તેને એક-એક કરીને પોતાના એ તમામ કૃત્યો યાદ આવવા લાગશે, જે તે દુનિયામાં કરીને આવ્યો છે. કેટલાક લોકોને આ અનુભવ સ્વયં આ દુનિયામાં પણ થાય છે કે જો એકાએક ક્યારેક તેને કોઈ એવા જોખમનો સામનો થઈ જાય છે, જેમાં મૃત્યુ તેને તદ્દન નજીક ઊભેલું દેખાવા લાગે છે, તો પોતાના સમગ્ર જીવનની ફિલ્મ તેની કલ્પનાની આંખોની સામે એક ક્ષણમાં પસાર થઈ જાય છે.

(૨૧) અહીં ટૂંકમાં એ બતાવી દેવામાં આવ્યું છે કે આખિરતમાં અસલ નિશ્ચય કઈ વસ્તુ પર થવાનો છે.

يَسْأَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ أَيَّانَ مُرْسَاهَا ۗ فِيمَ أَنْتَ مِنْ ذِكْرِهَا ۗ ﴿٣٢﴾
 إِلَىٰ رَبِّكَ مُنْتَهَاهَا ۗ إِنَّمَا أَنْتَ مُنذِرٌ مَّنْ يَخْشَاهَا ۗ ﴿٣٣﴾
 كَالَّذِينَ يَرُونَهَا لَمْ يَلْبَثُوا إِلَّا عَشِيَّةً أَوْ ضُحَاهَا ۗ ﴿٣٤﴾

આ લોકો તમને પૂછે છે, “છેવટે તે ઘડી કયારે આવી પહોંચશે?”^(૨૨) તમારું શું કામ કે તેનો સમય બતાવો. તેનું જ્ઞાન તો અલ્લાહ પર સમાપ્ત છે. તમે માત્ર સચેત કરનારા છો તે દરેક વ્યક્તિને જે તેનો ભય રાખે,^(૨૩) જે દિવસે આ લોકો તેને જોઈ લેશે તો એમને એવું લાગશે કે (દુનિયામાં કે મૃત હાલતમાં આ લોકો) માત્ર એક દિવસના આગળના કે પાછળના પહોર સુધી રોકાયા છે.^(૨૪) (રુકૂઅ-૨)

દુનિયામાં જીવન અંગેનું એક વલણ એ છે કે વ્યક્તિ બંદગીની સીમાનું ઉલ્લંઘન કરીને પોતાના ખુદાના મુકાબલામાં વિદ્રોહ કરે અને એ નક્કી કરી લે કે આ જ દુનિયાના ફાયદાઓ અને લિજ્જતો તેને અપેક્ષિત છે; ચાહે કોઈપણ રીતે તે પ્રાપ્ત થાય. બીજું વલણ એ છે કે અહીં જીવન વિતાવતાં માણસ એ વાતને નજર સામે રાખે કે છેવટે એક દિવસે તેને પોતાના રબની સામે ઊભા થવાનું છે અને નફ્સ (મન)ની ખરાબ ઈચ્છાઓને પૂરી કરવાથી એટલા માટે બચે કે જો અહીં તેણે પોતાના મનનું કહું માનીને કોઈ નાજાયઝ (અનુચિત) લાભ ઉઠાવ્યો અથવા કોઈ અયોગ્ય આનંદ પ્રાપ્ત કરી લીધો તો પોતાના રબને શું જવાબ આપશે. આખિરતમાં નિર્ણય એ વાત પર જ થવાનો છે કે માનવીએ આ બંનેમાંથી કયું વર્તન આ દુનિયામાં અપનાવ્યું. પહેલું વર્તન અપનાવ્યું, તો તેનું હંમેશાનું ઠેકાણું જહન્નમ છે અને બીજું વર્તન અપનાવ્યું તો તેનું હંમેશનું રહેઠાણ જન્નત.

(૨૨) મક્કાના કાફિરો રસૂલુલ્લાહ ﷺ થી આ પ્રશ્ન વારંવાર કરતા હતા, અને આનાથી અભિપ્રેત કયામતના આવવાનો સમય અને તેની તારીખ જાણવાનો નહોતો, બલ્કે તેની હાંસી ઉડાવવાનો હતો. (વધુ સમજૂતી માટે જુઓ, તફ્ફીમુલ કુર્આન, ભા-૬, તફ્ફીર સૂર: મુલ્ક, નોંધ ૩૫)

(૨૩) આની સમજૂતી પણ અમે તફ્ફીર સૂર: મુલ્ક, નોંધ ૩૬ માં કરી ચૂક્યા છીએ. રહી એ વાત કે તમે પ્રત્યેક એ વ્યક્તિને સચેત કરી દેવાવાળા છો, જે તેનો ભય રાખે, તો આનો અર્થ એ નથી કે ડર ન રાખનારાઓને સચેત કરવું તમારું કામ નથી, બલ્કે આનો અર્થ એ છે કે તમારા સચેત કરવાનો ફાયદો તેને જ પહોંચશે, જે એ દિવસના આવવાનો ભય રાખે.

(૨૪) આ વિષયનું વર્ણન આનાથી અગાઉ અનેક ઠેકાણે કુર્આન-મજીદમાં થઈ ચૂક્યું છે, અને અમે તેનું વિવરણ કરી ચૂક્યા છીએ. જુઓ : તફ્ફીમુલ કુર્આન, ભા-૨, યુનુસ, નોંધ ૫૩; બની ઈસરાઈલ, નોંધ ૫૬; ભા-૩, તા-હા, નોંધ ૮૦; અલ-મુ'મિનૂન, નોંધ ૧૦૧; અર-રૂમ, નોંધ ૮૧, ૮૨; ભા-૪, યા-સીન, નોંધ ૪૮. આ ઉપરાંત આ વિષય સૂર: અહકાફ, આ. ૩૫ માં પણ આવી ચૂક્યો છે, જેનું વિવરણ અમે ત્યાં નથી કર્યું, કેમ કે અગાઉ ઘણી જગ્યાએ આની સમજૂતી થઈ ચૂકી છે.

૮૦ : અબસ

પરિચય

નામ :

પ્રથમ જ શબ્દ عَبَسَ ને આ સૂર:નું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

ઉત્તરાણકાળ :

તફ્ફીરવેત્તાઓ અને હદીસવેત્તાઓએ સર્વાનુમતે આ સૂર:ના અવતરણનું કારણ એ બતાવ્યું છે કે એક વખતે અલ્લાહના રસૂલ ﷺની સભામાં મક્કા-મુઅજ્જમાના કેટલાક મોટા સરદારો બેઠાં હતા અને હુઝૂર ﷺ તેમને ઈસ્લામ સ્વીકારવા માટે તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. એટલામાં ઈબ્ને ઉમ્મે મક્તૂમ નામના એક અંધ વ્યક્તિ હુઝૂર ﷺની સેવામાં ઉપસ્થિત થયા અને તેમણે આપને ઈસ્લામ વિષે કંઈક પૂછવાની ઈચ્છા દર્શાવી. હુઝૂર ﷺને તેમનો આ હસ્તક્ષેપ પસંદ ન પડ્યો અને આપ ﷺએ તેમના તરફ ધ્યાન ન આપ્યું. આના પર અલ્લાહત્આલા તરફથી આ સૂર:નું અવતરણ થયું. આ ઐતિહાસિક પ્રસંગથી આ સૂર:નો ઉત્તરાણકાળ સરળતાથી નક્કી થઈ જાય છે.

એક, એ વાત સિદ્ધ છે કે હઝરત ઈબ્ને ઉમ્મે મક્તૂમ ﷺ તદ્દન આરંભિક કાળમાં ઈસ્લામ સ્વીકાર કરનારાઓમાંથી છે. હાફિઝ ઈબ્ને હજર અને હાફિઝ ઈબ્ને કસીર સ્પષ્ટતા કરે છે કે اَسْلَمَ بِمَكَّةَ قَدِيمًا અને هُوَ مِمَّنْ اَسْلَمَ قَدِيمًا, અર્થાત્ આ એ લોકોમાંથી હતા, જેમણે મક્કા મુઅજ્જમામાં ખૂબ પહેલાં ઈસ્લામ સ્વીકાર કર્યો હતો.

બીજું, હદીસની જે નોંધોમાં આ પ્રસંગ વર્ણવવામાં આવ્યો છે, તેમાંથી કેટલાકથી જાણ થાય છે કે તે વખતે તેઓ ઈસ્લામ સ્વીકારી ચૂક્યા હતા અને કેટલાકથી જણાય છે કે તેઓ ઈસ્લામ સ્વીકારવા તરફ આગળ વધી ચૂક્યા હતા અને સત્યની શોધમાં હુઝૂર ﷺ પાસે આવ્યા હતા. હઝરત આઈશા ﷺનું કથન છે કે તેમણે આવીને નિવેદન કર્યું હતું : يا رسول الله ارشدني "હે અલ્લાહના રસૂલ ! મને સીધો માર્ગ બતાવો." (તિરમિઝી, હાકિમ, ઈબ્ને હબ્બાન, ઈબ્ને જરીર, અબૂ યાહ્યા) હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન અબ્બાસ ﷺની રિવાયત છે કે તેઓ આવીને કુર્આનની એક આયતનો અર્થ પૂછવા લાગ્યા અને હુઝૂર ﷺથી અરજ કરી : يا رسول الله علمني مما علمك الله "હે અલ્લાહના રસૂલ ! મને એ જ્ઞાન શીખવાડો, જે અલ્લાહે આપને શીખવાડ્યું છે." (ઈબ્ને જરીર, ઈબ્ને અબી હાતિમ) આ કથનોથી ખ્યાલ આવે છે કે તેઓ હુઝૂર ﷺને અલ્લાહના રસૂલ અને કુર્આનને અલ્લાહનો ગ્રંથ સ્વીકારી ચૂક્યા હતા. બીજી બાજુ ઈબ્ને ઝૈદ ﷺ આ. ૩ ના શબ્દો كَلَّمَكَ نُوનો અર્થ كَلَّمَكَ نُو "કદાય કે તેઓ ઈસ્લામ સ્વીકારી લે" વર્ણવે છે. (ઈબ્ને જરીર) અને અલ્લાહત્આલાનો પોતાનો આ ઈરશાદ પણ કે "તમને શું ખબર, કદાય તેઓ સુધરી જાય અથવા શિખામણ પર ધ્યાન આપે અને શિખામણ કરવું તેના માટે લાભદાયક હોય?" અને એ કે "જે પોતે તમારા પાસે દોડીને આવે છે અને તે ડરી રહ્યો હોય છે, તેનાથી તમે મોઢું ફેરવો છો" એ વાત તરફ સંકેત કરે છે કે તે વખતે તેમના અંદર સત્યની ઊંડી ભાવના ઉત્પન્ન થઈ ચૂકી હતી, તેઓ હુઝૂર ﷺને જ માર્ગદર્શનનો સ્રોત સમજીને આપની સેવામાં એટલા માટે ઉપસ્થિત થયા હતા કે તેમની આ સત્યની અભિલાષા અહીંથી જ પૂરી થશે, અને આ વાત એમની હાલતથી પ્રગટ થઈ રહી હતી કે તેમને માર્ગદર્શન આપવામાં આવે, તો તેઓ તેનાથી લાભાન્વિત થશે.

ત્રીજું, હુઝૂર ﷺની સભામાં જે લોકો તે વખતે બેઠા હતા, વિભિન્ન નોંધોમાં તેમના નામોની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે. આ યાદીમાં આપણને ઉત્બા, શૈબા, અબૂ જહલ, ઉમૈયા બિન ખલફ અને ઉબઈ બિન ખલફ જેવા ઈસ્લામના સૌથી કઠ્ઠર શત્રુઓના નામો મળે છે. આનાથી જણાય છે કે આ પ્રસંગ તે વખતે બન્યો હતો, જ્યારે અલ્લાહના રસૂલ ﷺ સાથે આ લોકોનો મેળ-મેળાપ હજુ બાકી હતો અને સંઘર્ષ એટલો ઉગ્ર બન્યો નહોતો કે આપના ત્યાં તેમની અવર-જવર અને આપના સાથે તેમની મુલાકાતોનો કમ બંધ થઈ ગયો હોય. આ બધી બાબતો એનું પ્રમાણ છે કે આ સૂર: તદ્દન આરંભિક કાળમાં ઊતરેલી સૂર:ઓ પૈકી છે.

વિષય અને ચર્ચા :

પ્રત્યક્ષ રૂપે સૂર:ની આરંભિક વર્ણનશૈલી જોઈને વ્યક્તિને એવું લાગે છે કે અંધ વ્યક્તિથી મોહું ફેરવવા અને મોટા-મોટા સરદારો તરફ ધ્યાન આપવાને કારણે આ સૂર:માં નબી ﷺ પર રોષ વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ આખી સૂર: પર સમગ્રતયા વિચાર કરવામાં આવે તો જણાય છે કે વાસ્તવમાં રોષ કુરૈશના કાફિરોના એ સરદારો પર વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે, જેઓ પોતાના ઘમંડ, હઠાપ્રહ અને સચ્ચાઈથી ઉપેક્ષાને કારણે રસૂલુલ્લાહના ﷺના સત્ય-પ્રચારનું તિરસ્કાર સાથે ખંડન કરી રહ્યા હતા, અને હુઝૂર ﷺને પ્રચારની સાચી રીત બતાવવાની સાથે એ રીતની ભૂલ સમજાવવામાં આવી છે, જે પોતાની પયગંબરીના આરંભમાં આપ અપનાવી રહ્યા હતા. આપનું એક અંધ વ્યક્તિ પ્રત્યે દુર્લક્ષ સેવવાનું અને કુરૈશના સરદારો પ્રત્યે ધ્યાન આપવાનું કારણ કંઈ એટલા માટે નહોતું કે આપ મોટા લોકોને પ્રતિષ્ઠિત અને એક બિચારા અંધને તુચ્છ સમજતા હતા, અને મઆઝલ્લાહ (અલ્લાહ માફ કરે), આવી કોઈ દુર્ગુણ આપ ﷺમાં જોવા મળતો હતો, જેના પર અલ્લાહત્આલાએ પકડ કરી; બલ્કે મામલાનું વાસ્તવિક પાસુ એ છે કે એક દાઈ (આવાહક) જ્યારે પોતાના આમંત્રણની શરૂઆત કરવા લાગે છે, તો સ્વાભાવિક રીતે તેનું વલણ એ તરફ હોય છે કે જાતિના પ્રભાવી લોકો તેના આમંત્રણનો સ્વીકાર કરી લે, જેથી કામ સરળ થઈ જાય, નહિ તો સામાન્ય અપ્રભાવી, અક્ષમ અને નબળા લોકોમાં સંદેશ ફેલાઈ પણ જાય, તો તેનાથી કોઈ મોટો ફરક નથી પડી શકતો. મહદ્અંશે આવું જ વલણ શરૂઆતમાં અલ્લાહના રસૂલ ﷺએ પણ અપનાવ્યું હતું, જેનું પ્રેરક સંપૂર્ણપણે નિષ્ઠા અને સત્ય-સંદેશને આગળ વધાવવાની ભાવના હતી, ન કે મોટા લોકોનું સન્માન અને નાના લોકોના અપમાનનો વિચાર. પરંતુ અલ્લાહત્આલાએ આપને સમજાવ્યું કે ઈસ્લામી આહવાનની ખરી રીત આ નથી, બલ્કે આ આહવાનના દષ્ટિબિંદુથી પ્રત્યેક એ વ્યક્તિ મહત્વ ધરાવે છે, જે સત્યનો અભિલાષી હોય, ચાહે તે ગમે તેવો નબળો, અપ્રભાવી અથવા અક્ષમ હોય, અને દરેક એ વ્યક્તિ મહત્વહીન છે, જે સત્યની ઉપેક્ષા કરે, ચાહે તે સમાજમાં ગમે તેટલું ઉચ્ચ સ્થાન ધરાવતો હોય. તેથી આપ ઈસ્લામની શિક્ષાઓ ખુલ્લેઆમ-જાહેરમાં સૌને સંભળાવો, પરંતુ આપના ધ્યાનના ખરા અધિકારી એ લોકો છે, જેમનામાં સત્યને સ્વીકારવાની તત્પરતા જોવા મળતી હોય, અને આપના ઉચ્ચ સ્તરીય આહવાનના સ્થાનથી એ વાત ઉતરતી કક્ષાની છે કે આપ તેને એ ઘમંડી અને અહંકારી લોકો સામે મૂકો, જેઓ પોતાની મોટાઈના ઘમંડમાં એવું સમજતા હોય કે તેમને આપની નહીં, બલ્કે આપને તેમની જરૂર છે.

આ વિષય સૂર:ના આરંભથી આ. ૧૬ સુધીનો છે. તે પછી આ. ૧૭થી રોષની દિશા પ્રત્યક્ષ રૂપે એ કાફિરો (ઈન્કાર કરનારાઓ) તરફ ફરી જાય છે, જેઓ અલ્લાહના રસૂલ ﷺના સંદેશને રદ કરી રહ્યા હતા, અને અંતમાં તેમને સાવધાન કરવામાં આવ્યા છે કે કયામતના દિવસે તેઓ પોતાના આ વર્તનનું કેવું ભયંકર પરિણામ જોશે.

رُكُوعَهَا

(۸۰) سُورَةُ عَبَسَ مَكِّيَّةٌ (۳۳)

اَيَاتُهَا

આ. ૪૨

સૂર: ૮૦ અબસ (મક્કી)

રુકૂઆ-૨

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

عَبَسَ وَتَوَلَّى ۱۰ اَنْ جَاءَهُ الْاَعْمٰی ۲ وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّهٗ
يُرٰكِي ۳ اَوْ يَذَّكَّرُ فَتَنْفَعَهُ الذِّكْرٰی ۴ اَمَّا مَنْ اَسْتَعْتٰ ۵

અલ્લાહનાં નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

ભવાં ચઢાવ્યા અને ઉપેક્ષા કરી એ વાત પર કે તે અંધ તેના પાસે આવી ગયો. (૧) તમને શું ખબર, કદાચ તે સુધરી જાય અથવા શિખામણ પર ધ્યાન આપે અને શિખામણ આપવી તેના માટે લાભદાયક હોય ? જે વ્યક્તિ બેપરવાઈ કરે છે તેના તરફ તો તમે ધ્યાન આપો છો, જો કે તે ન સુધરે

(૧) આ પ્રથમ વાક્યની વર્ણનશૈલી પોતાનામાં અનોખું લાલિત્ય અને મનોહરતા ધરાવે છે; જો કે પછીના વાક્યોમાં પ્રત્યક્ષ રૂપે અલ્લાહના રસૂલ ﷺ ને સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે, જેનાથી એ વાત સ્વયં સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે મોટું બગાડવાનું અને રુક્ષતા દાખવવાનું આ કૃત્ય હુઝૂર ﷺ થી જ થયું હતું, પરંતુ વાતની શરૂઆત એ રીતે કરવામાં આવી છે કે જાણે હુઝૂર ﷺ નહીં, બલકે કોઈ અન્ય વ્યક્તિ છે, જેનાથી આ કૃત્યનું આચરણ થયું છે. આ વર્ણનશૈલીથી એક ખૂબ જ સૌમ્ય-સુંદર રીતે અલ્લાહના રસૂલ ﷺ ને એ ભાન કરાવવામાં આવ્યું છે કે આ એવું કાર્ય હતું, જે આપને કરવાનું નહોતું. આપના ઉચ્ચ ગુણો અને સર્વોત્તમ ચરિત્રને જાણવાવાળો તેને નિહાળતો, તો એવું વિચારતો કે આ આપ નથી, બલકે કોઈ બીજું છે, જે આવું વર્તન અપનાવી રહ્યો છે.

જે અંધ વ્યક્તિનો ઉલ્લેખ અહીં કરવામાં આવ્યો છે, તેનાથી અભિપ્રેત, જેમ કે અમે પરિચયમાં વર્ણવી ચૂક્યા છીએ, પ્રસિદ્ધ સહાબી હઝરત ઈબ્ને ઉમ્મે મક્તૂમ ﷺ છે. હાકિઝ ઈબ્ને અબ્દુલ-બર્રે 'અલ-ઇસ્તિઆબ'માં અને હાકિઝ ઈબ્ને હજરે 'અલ-ઇસાબા'માં વર્ણવ્યું છે કે તેઓ ઉમ્મુલ મુ'મિનીન હઝરત ખદીજા ﷺ ના કોઈના દીકરા હતા, તેમની માતા ઉમ્મે મક્તૂમ અને હઝરત ખદીજા ﷺ ના પિતા ખુવૈલિદ પરસ્પર ભાઈ-બહેન હતા. હુઝૂર ﷺ ની સાથે તેમનો આ સંબંધ જાણી લીધા પછી એ સંદેહનો કોઈ અવકાશ નથી રહેતો કે આપ ﷺ એ તેમને ગરીબ કે તુચ્છ વ્યક્તિ સમજીને તેમની ઉપેક્ષા કરી અને મોટા માણસો તરફ ધ્યાન આપ્યું હતું; કેમ કે તેઓ હુઝૂર ﷺ ના સગપણમાં સાળા હતા, ખાનદાની વ્યક્તિ હતા, કોઈ સામાન્ય વ્યક્તિ નહોતા. ખરું કારણ, જેને લઈને આપ ﷺ એ તેમના સાથે આવું વલણ અપનાવ્યું, અમી (અંધ વ્યક્તિ) શબ્દથી જણાય છે, જેને અલ્લાહ તત્ત્વ આલાએ હુઝૂર ﷺ ની દુર્લક્ષતાના રૂપમાં સ્વયં બતાવી દીધું છે; અર્થાત્ હુઝૂર ﷺ નો વિચાર એ હતો કે અત્યારે હું જે લોકોને સન્માર્ગ પર લાવવાની કોશિશ કરી રહ્યો છું, તેમાંથી કોઈ એક વ્યક્તિ પણ સન્માર્ગ પામી લે, તો ઈસ્લામની મજબૂતીનું ખૂબ મોટું માધ્યમ બની શકે છે; તેનાથી વિપરીત ઈબ્ને મક્તૂમ ﷺ અંધ વ્યક્તિ છે, પોતાની અક્ષમતાના કારણે તેઓ ઈસ્લામ માટે એટલા લાભદાયક સાબિત નથી થઈ શકતા, જેટલા આ સરદારોમાંથી કોઈ મુસલમાન બનીને લાભદાયક બની શકે છે. તેથી તેમણે આવા પ્રસંગે વાતચીતમાં હસ્તક્ષેપ ન કરવી જોઈએ, તેઓ જે કંઈ સમજવા કે જાણવા માગે છે, તે પછી પણ પૂછી શકે છે.

فَأَنْتَ لَهُ تَصَدَّى ۖ وَمَا عَلَيْكَ أَلَا يَرَىٰ كَيْفَ ۚ وَأَمَّا مَنْ جَاءَكَ
يَسْتَعِي ۙ وَهُوَ يَخْشَى ۙ فَأَنْتَ عَنْهُ تَلَهَّى ۗ ۝ ١٠ ۝ كَلَّا

તો તમારા પર તેની શું જવાબદારી છે ? અને જે સ્વયં તમારા પાસે દોડતો આવે છે અને ડરી રહ્યો હોય છે તેની તમે ઉપેક્ષા કરો છો. (૨) કદાપિ નહીં, (૩)

(૨) આ જ એ મુદ્દો છે, જેના તરફ અલ્લાહના રસૂલ ﷺ એ દીનના પ્રચારના મામલામાં આ પ્રસંગે ધ્યાન આપ્યું નહોતું, અને આ વાતને સમજાવવા માટે અલ્લાહ તઆલાએ પહેલા ઈબ્ને ઉમ્મે મક્તૂમ રાની સાથે આપના વ્યવહાર પર પકડ કરી, પછી આપને બતાવ્યું કે સત્યના આવાહકની નજરમાં સારું મહત્ત્વ કઈ વસ્તુનું હોવું જોઈએ અને કોનું ન હોવું જોઈએ. એક એ વ્યક્તિ છે, જેની પ્રગટ સ્થિતિ સાફ બતાવી રહી છે કે તે સત્યનો અભિલાષી છે, એ વાતથી ડરી રહ્યો છે કે ક્યાંક અસત્યનું અનુસરણ કરીને ખુદાના પ્રકોપમાં ન સપડાઈ જાય, તેથી તે સીધા માર્ગનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે સ્વયં ચાલીને આવે છે. બીજો એ વ્યક્તિ છે, જેનું વલણ સ્પષ્ટ જાહેર કરી રહ્યું છે કે તેનામાં સત્યની કોઈ અભિલાષા જોવા નથી મળતી, બલકે તે પોતાને આનાથી નિસ્પૃહ અને સ્વતંત્ર સમજે છે કે તેને સન્માર્ગ બતાવવામાં આવે. આ બંને પ્રકારના માણસો દરમ્યાન જોવાની વસ્તુ એ નથી કે કોણ ઈમાન લઈ આવે તો દીન માટે ખૂબ લાભદાયક બની શકે છે અને કોનું ઈમાન લાવવું દીનના પ્રસાર માટે કંઈ વધારે લાભદાયક નથી હોઈ શકતું; બલકે જોવું એ જોઈએ કે કોણ માર્ગદર્શનનો સ્વીકાર કરીને સુધરવા માટે તૈયાર છે અને કોણ આ બહુમૂલ્ય વસ્તુનો મૂળેથી કદરદાન જ નથી. પહેલા પ્રકારનો માણસ, ચાહે અંધ હોય, અપંગ હોય, લૂલો હોય, ફકીર-કંગાળ હોય, દેખીતી રીતે દીનના પ્રસારમાં કોઈ મોટી સેવા આપવાને લાયક ન દેખાતો હોય, તેમ છતાં સત્યના આવાહક માટે એ જ કીમતી માણસ છે. તેના જ તરફ તેણે ધ્યાન આપવું જોઈએ, કેમ કે આ સંદેશનો મૂળભૂત હેતુ અલ્લાહના બંદાઓની સુધારણા છે, અને એ વ્યક્તિની હાલત બતાવી રહી છે કે તેને શિખામણ આપવામાં આવશે, તો તે શિખામણને કબૂલ કરશે. રહ્યો બીજો વ્યક્તિ, તો ચાહે તે સમાજમાં ગમે તેટલો પ્રભાવી હોય, તેના પાછળ પડવાની દીનના આવાહકે કોઈ આવશ્યકતા નથી, કેમ કે તેનું વલણ પ્રગટ રૂપે એ બતાવી રહ્યું છે કે તે સુધરવા માગતો નથી, તેથી તેની સુધારણાના પ્રયાસમાં સમય ખર્ચ કરવો સમય બંગાડવું છે, તે જો સુધરવા ન માગે તો ન સુધરે, નુકસાન તેનું પોતાનું થશે, દીનના આવાહકની કોઈ જવાબદારી નથી.

(૩) અર્થાત્, આવું કદાપિ ન કરો. અલ્લાહને ભુલાવી બેસેલા અને પોતાના દુન્યવી મોભા પર ફુલાયેલા લોકોને અજુગતું મહત્ત્વ ન આપો. ન ઈસ્લામી શિક્ષા એવી વસ્તુ છે કે જે તેની અવગણના કરે, તેને કાલાવાલા કરીને પ્રસ્તુત કરવામાં આવે, અને ન તમારી એ શાન છે કે આ અહંકારી લોકોને ઈસ્લામ તરફ લાવવા માટે કોઈ એવી રીતથી કોશિશ કરો, જેનાથી તેઓ એવી ગેરસમજમાં પડી જાય કે તમારી કોઈ ગરજ તેમનાથી છે, આ લોકો માની લેશે તો દા'વત (ઈસ્લામી સંદેશ) ફેલાશે, નહિં તો નિષ્ફળ થઈ જશે. સત્ય તેમનાથી એટલું જ બેનિયાઝ (નિસ્પૃહ, સ્વતંત્ર) છે, જેટલાં આ લોકો સત્યથી બેનિયાઝ છે.

إِنهَا تَذَكَّرَةٌ ۝ فَسِنَّ شَاءَ ذِكْرًا ۝ فِي صُحُفٍ مَّكَرَّمَةٍ ۝
مَّرْفُوعَةٍ مُّطَهَّرَةٍ ۝ بِأَيْدِي سَفَرَةٍ ۝ كِرَامٍ بَرَرَةٍ ۝

આ તો એક ઉપદેશ છે, (૪) જેનું દિલ ચાહે આને સ્વીકારે. આ એવી પુસ્તિકાઓમાં લિખિત છે જે આદરણીય છે, ઉચ્ચ કોટિની છે, પવિત્ર છે, (૫) પ્રતિષ્ઠિત અને પ્રમાણિક લખનારાઓ (૬) ના હાથોમાં રહે છે. (૭)

(૪) અર્થાત્, કુર્આન.

(૫) અર્થાત્, દરેક પ્રકારની ભેળસેળથી શુદ્ધ છે. આમાં શુદ્ધ સત્યનું શિક્ષણ પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યું છે. કોઈપણ પ્રકારનું અસત્ય અને ખરાબ વિચારો અને દષ્ટિકોણો આમાં પ્રવેશી શક્યા નથી. જે ગંદકીઓથી દુનિયાના બીજા ધર્મગ્રંથોને દૂષિત કરી દેવામાં આવ્યા છે, તેનો નાનો સરખો અંશ પણ આમાં દાખલ થઈ શક્યો નથી. માનવીય વિચારો હોય કે શૈતાની વસવસાઓ (શંકા-કુશંકાઓ), તે સૌથી આને પવિત્ર રાખવામાં આવેલ છે.

(૬) આનો અર્થ એ ફરિશતાઓ છે, જેઓ કુર્આનના આ પૃષ્ઠોને અલ્લાહત્ આલાના પ્રત્યક્ષ માર્ગદર્શન મુજબ લખી રહ્યા હતા, તેની સુરક્ષા કરી રહ્યા હતા અને અલ્લાહના પયગંબર ﷺ સુધી તેમને યથાવત પહોંચાડી રહ્યા હતા. તેમની પ્રશંસામાં બે શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. એક - **کرام** અર્થાત્ પ્રતિષ્ઠિત. બીજો **برر** અર્થાત્ નેક, સદાચારી. પહેલા શબ્દથી એ બતાવવાનો હેતુ છે કે તેઓ એટલા પ્રતિષ્ઠિત છે કે જે અમાનત તેમને સુપ્રત કરવામાં આવી છે, તેમાં સહેજ પણ અપ્રમાણિકતા આચરવી એમના જેવી ઉચ્ચ હસ્તીઓ માટે સંભવ નથી; અને બીજો શબ્દ એ બતાવવામાં માટે પ્રયુક્ત કરવામાં આવ્યો છે કે આ પૃષ્ઠોને લખવા, તેની સુરક્ષા કરવા અને પયગંબર સુધી તેને પહોંચાડવાની જે જવાબદારી તેમને સુપ્રત કરવામાં આવી છે, તેનો હક તેઓ પૂર્ણ પ્રમાણિકતાથી અદા કરે છે.

(૭) જે વર્ણન-ક્રમમાં આ આયત ઈરશાદ થઈ છે, તેના પર વિચાર કરવામાં આવે, તો ખ્યાલ આવે છે કે આ જગ્યાએ કુર્આન-મજીદની આ પ્રશંસા કેવળ તેની મહાનતા વર્ણવવા માટે કરવામાં નથી આવી, બલ્કે ખરો હેતુ એ તમામ અહંકારી લોકોને, જેઓ તિરસ્કારની સાથે તેના સંદેશથી મોઢું ફેરવી રહ્યા છે, સાફ-સાફ બતાવી દેવું છે કે આ મહાનતમ્ ગ્રંથ એનાથી અનેકગણો ઉચ્ચ અને શ્રેષ્ઠ છે કે તમારા સામે તેને પ્રસ્તુત કરવામાં આવે અને તમારાથી એવી ઈચ્છા કરવામાં આવે કે તમે તેને સ્વીકૃતિનું સૌભાગ્ય પ્રદાન કરો. આ ગ્રંથ તમારો મોહતાજ નથી, બલ્કે તમે તેના મોહતાજ છો. પોતાની ભલાઈ ચાહો છો, તો જે દુષ્ટતા અને નૃશંસતા તમારા મગજમાં ભરેલી છે, તેને બહાર કાઢીને સીધી રીતે તેના સંદેશની સામે માથું ઝુકાવી દો, નહિ તો જેટલા તમે આનાથી નિસ્પૃહ (બેનિયાઝ) બનો છો, તેનાથી વધારે તે તમારાથી બેનિયાઝ છે. તમારી અવમાનનાથી તેની મહાનતામાં સહેજ પણ ફરક નહીં આવે, અલબત્ત તમારી મોટાઈનું બધું ઘમંડ ધૂળમાં મેળવીને મૂકી દેવામાં આવશે.

قَتَلَ الْإِنْسَانَ مَا أَكْفَرَهُ ۗ ﴿١٤﴾ مِنْ أَيْ شَيْءٍ خَلَقَهُ ۗ ﴿١٨﴾
 مِنْ تُطْفَأِ خَلَقَهُ فَقَدَّرَاهُ ۗ ﴿١٩﴾ ثُمَّ السَّبِيلَ يَسَّرَاهُ ۗ ﴿٢٠﴾

ફિટકાર^(૮) પરે મનુષ્ય^(૯) પર ! સત્યનો કેવો કટ્ટર ઈન્કાર કરનારો છે આ !^(૧૦) કઈ વસ્તુમાંથી અલ્લાહે એને પેદા કર્યો છે ? વીર્યના એક ટીપામાંથી.^(૧૧) અલ્લાહે એને પેદા કર્યો, પછી એનું ભાગ્ય નિશ્ચિત કર્યું,^(૧૨) પછી એના માટે જીવનનો માર્ગ સરળ બનાવ્યો,^(૧૩)

(૮) અહીંથી રોષની દિશા પ્રત્યક્ષ રૂપે એ કાફિરો તરફ ફરે છે, જે સત્યથી બેનિયાઝી વર્તી રહ્યા હતા. આનાથી પહેલા સૂરના આરંભથી આ. ૧૬ સુધી સંબોધન નબી ﷺ થી હતું અને રોષ અપ્રત્યક્ષ રૂપે કાફિરો પર કરવામાં આવી રહ્યો હતો. તેની વર્ણનશૈલી એ પ્રકારની હતી કે હે નબી ! એક સત્યના અભિલાષીને છોડીને તમે આ ક્યા લોકો પર ધ્યાન આપી રહ્યા છો, જેઓ સત્ય-સંદેશની દૃષ્ટિએ તદ્દન મંહત્વહીન અને નકામા છે અને જેમની એ હેસિયત નથી કે આપ જેવા મહાનતમ પયગંબર કુર્આન જેવી ઉચ્ચતમ વસ્તુને તેમના આગળ પ્રસ્તુત કરો.

(૯) કુર્આન-મજીદમાં એવા તમામ સ્થળો પર મનુષ્યથી અભિપ્રેત માનવ-જાતિનો દરેક વ્યક્તિ નથી હોતો, બલકે એ લોકો હોય છે, જેમના અપ્રિય ગુણોની નિંદા કરવાનો હેતુ હોય. 'માનવી' શબ્દ ક્યાંક તો એટલાં માટે વાપરવામાં આવે છે કે માનવ-જાતિના મોટાભાગના લોકોમાં આવાં નિંદનીય ગુણો જોવા મળે છે, અને ક્યાંક તેના ઉપયોગનું કારણ એ હોય છે કે વિશેષ લોકોને લક્ષ્ય બનાવીને જો નિંદા કરવામાં આવે, તો તેમનામાં હઠાગ્રહ પેદા થઈ જાય છે. તેથી શિખામણની એ રીત વધારે અસરકારક હોય છે કે પ્રચલિત અંદાજમાં વાત કરવામાં આવે. (વધુ સમજૂતી માટે જુઓ : તફ્ફીમુલ કુર્આન, ભા-૪, હા-મીમ-સજદહ, નોંધ ૬૫; અશૂ-શૂરા, નોંધ ૭૫)

(૧૦) બીજો અર્થ એ પણ હોઈ શકે છે કે 'કઈ વસ્તુએ તેને કુફર પર તૈયાર કર્યો?' અર્થાત્, બીજા શબ્દોમાં, ક્યા જોરે તે કુફર કરે છે ? કુફરથી અભિપ્રેત અહીં સત્યનો ઈન્કાર પણ છે, પોતાના ઉપકારકના ઉપકારોની કૃતઘ્નતા અને નિમકહરામી પણ, અને પોતાના સર્જનહાર, પાલનહાર અને માલિકની સરખામણીમાં વિદ્રોહી વર્તન પણ.

(૧૧) અર્થાત્, પહેલા તો તે પોતાની હકીકત પર વિચાર કરે કે કઈ વસ્તુથી તે અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે ? કઈ જગ્યાએ તેનો ઉછેર થયો ? ક્યા માર્ગે તે દુનિયામાં આવ્યો ? અને કેટલી વિવશતાની હાલતથી દુનિયામાં તેના જીવનનો આરંભ થયો ? પોતાની આ મૂળ હેસિયતને ભૂલીને 'અમે બીજાઓ જેવા નથી'ની ભ્રમણામાં તે કેવી રીતે ગ્રસ્ત થઈ જાય છે અને ક્યાંથી તેના મગજમાં એ હવા ભરાઈ જાય છે કે પોતાના સર્જનહારના મોઢે લાગે ? (આ જ વાત છે, જે સૂર: યા-સીન, આ. ૭૭, ૭૮ માં ફરમાવવામાં આવી છે.)

(૧૨) અર્થાત્, તે હજુ માતાના પેટમાં બની રહ્યો હતો કે તેનું ભાગ્ય નિર્ધારિત કરી દેવામાં આવ્યું. તેની જાતિ કઈ હશે, તેનો રંગ કેવો હશે, તેનું કદ કેટલું હશે, તેનો બાંધો કેવો અને કેટલો હશે. તેના અંગો ક્યાં સુધી સારા અને સ્વસ્થ તથા કેટલા ખામીવાળાં હશે. તેનું રૂપ-આકાર અને અવાજ કેવો હશે. તેના શરીરમાં શક્તિ કેટલી હશે. તેના મગજની યોગ્યતાઓ કેવી હશે. કઈ જમીન પર, ક્યા પરિવારમાં, કઈ પરિસ્થિતિમાં અને ક્યા વાતાવરણમાં તે પેદા થશે, તેનું પાલન-પોષણ અને પ્રશિક્ષણ થશે અને શું બનીને ઉઠશે. તેના વ્યક્તિત્વના નિર્માણમાં વારસાગત પ્રભાવ, માહોલની અસરો અને તેના પોતાના સ્વત્વ (own self)ની શું અને કેટલી અસર થશે. દુનિયાના

ثُمَّ آمَاتُهُ فَاقْبِرْهَا ۝ ثُمَّ إِذَا شَاءَ أَسْرَاهُ ۝ كَلَّا

પછી એને મૃત્યુ આપ્યું અને કબરમાં પહોંચાડ્યો. (૧૩) પછી જ્યારે ઈચ્છે ત્યારે તે એને બીજાવાર ઉઠાવીને ઊભો કરે. (૧૪) કદાપિ નહીં,

જીવનમાં તે કઈ ભૂમિકા નિભાવશે, અને કેટલો સમય તેને ધરતી પર કામ કરવા માટે આપવામાં આવશે. આ ભાગ્યથી તે વાળ બરાબર પણ હટી નથી શકતો, ન તેમાં સહેજ પણ ફેરફાર થઈ શકે છે. પછી કેવી અજબ વાત છે કે તેની એ હિંમત કે જે સર્જનહારે બનાવેલ ભાગ્યના આગળ તે આટલો વિવશ છે, તેના મુકાબલામાં કુફ કરે છે.

(૧૩) અર્થાત્ દુનિયામાં એ તમામ સાધન-સામગ્રી આપી, જેનાથી તેઓ કામ લઈ શકે, નહિં તો તેના શરીર અને બુદ્ધિની બધી શક્તિઓ નકામી સાબિત થતી, જો સર્જનહારે તેના ઉપયોગ માટે ધરતી પર આ સાધન-સામગ્રી ઉપલબ્ધ ન કરી દીધી હોત અને આ સંભાવનાઓ ઊભી ન કરી હોત. વધુમાં, સર્જનહારે તેને એ તક પણ આપી દીધી કે પોતાના માટે ભલાઈ કે બૂરાઈ, શુક (કૃતજ્ઞતા અને વફાદારી) કે કુફ (ઈન્કાર અને નિમકહરામી), આજ્ઞાપાલન કે વિદ્રોહ અને પાપનો જે માર્ગ પણ તે અપનાવવા માગે, અપનાવી શકે. તેણે બંને માર્ગો તેના સામે ખોલીને મૂકી દીધા અને પ્રત્યેક માર્ગ તેના માટે સાનુકૂળ કરી દીધો, જેના પર તે ચાલવા માગે, ચાલે.

(૧૪) અર્થાત્ પોતાના જન્મ અને પોતાના ભાગ્યના મામલામાં જ નહિં, બલકે પોતાના મૃત્યુના મામલામાં પણ તે પોતાના સર્જનહાર સમક્ષ તદ્દન વિવશ છે. ન પોતાની મરજીથી જન્મી શકે છે, ન પોતાની ઈચ્છાથી મરી શકે છે, અને ન પોતાના મૃત્યુને એક લાજ માટે પણ ટાળી શકે છે. જે સમયે, જ્યાં, જે સ્થિતિમાં પણ તેના મૃત્યુનો નિર્ણય કરી દેવામાં આવ્યો છે તે સમયે, એ જ જગ્યાએ અને એ જ સ્થિતિમાં તે મૃત્યુ પામીને રહે છે, અને જે પ્રકારની કબર પણ તેના માટે નિર્ધારિત કરી દેવામાં આવી છે, એ જ પ્રકારની કબરમાં મૂકી દેવામાં આવે છે, ચાહે તે ધરતીનું પેટ હોય, કે સમુદ્રનું પેટાળ, કે આગની જવાળાઓ, કે કોઈ ખાઉધરા જંગલી પ્રાણીનું પેટ. માનવી તો દૂરની વાત છે, સમગ્ર દુનિયા મળીને પણ જો ઈચ્છે તો કોઈ વ્યક્તિના મામલામાં સર્જનહારના આ નિર્ણયને બદલી નથી શકતી.

(૧૫) અર્થાત્, તેની એ મજાલ નથી કે સર્જનહાર જ્યારે તેના મૃત્યુ પછી ફરીથી તેને જીવતો કરીને ઉઠાવવા માગે, તો તે ઉઠવાથી ઈન્કાર કરી શકે. પહેલા જ્યારે તેને પેદા કરવામાં આવ્યો હતો, તેને પૂછીને પેદા કરવામાં નહોતો આવ્યો. તેનાથી તેની મરજી પૂછવામાં નહોતી આવી કે તું પેદા થવા માગે છે કે નહીં. તે ઈન્કાર પણ કરી દેતો, તો પણ તે પેદા થઈને જ રહેતો. એ જ રીતે હવે પુનઃ જન્મ પણ તેની મરજી પર સ્થગિત નથી કે તે મૃત્યુ પામીને ઉઠવા ચાહે તો ઉઠે અને ઉઠવાથી ઈન્કાર કરી દે તો ન ઉઠે. સર્જનહારની મરજીની સામે આ મામલામાં પણ તે તદ્દન વિવશ છે. જ્યારે પણ તે ઈચ્છે, તેને ઉઠાવીને ઊભો કરી દેશે અને તેને ઉઠવું પડશે, ચાહે તે રાજ હોય કે ન હોય.

لَبَّاسٍ يُقْضَىٰ مَا أَمَرْنَا ۖ فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ إِلَىٰ طَعَامِهِ ۗ أَنَا صَبَبْنَا
الْبَاءَ صَبًّا ۚ ثُمَّ شَقَقْنَا الْأَرْضَ شَقًّا ۚ فَأَنْبَتْنَا فِيهَا حَبًّا ۚ

એણે તે કર્તવ્ય નિભાવ્યું નથી જેનો અલ્લાહે એને આદેશ આપ્યો હતો. (૧૬) પછી જરા માનવી પોતાના ભોજનને જુએ. (૧૭) અમે પુષ્કળ પાણી રેડ્યું, (૧૮) પછી ધરતીને અદ્ભુત રીતે ફાડી, (૧૯) પછી તેમાં

(૧૬) 'હુકમ'થી અભિપ્રેત આદેશ પણ છે, જે અલ્લાહત્તઆલાએ પ્રાકૃતિક માર્ગદર્શનના સ્વરૂપે દરેક માનવીના અંદર મૂકી દીધેલ છે. તે 'હુકમ' પણ, જેના તરફ માનવીના પોતાના અસ્તિત્વ અને ધરતીથી લઈને આકાશ સુધી સૃષ્ટિનું એક-એક કણ તથા અલ્લાહની કુદરતનું દરેક દૃશ્ય સંકેત કરી રહ્યું છે, અને એ 'હુકમ' પણ, જે દરેક યુગમાં અલ્લાહત્તઆલાએ પોતાના પયગંબરો અને પોતાના ગ્રંથોના માધ્યમથી મોકલ્યો અને દરેક યુગના સદાચારીઓ દ્વારા ફેલાવ્યો છે. (સમજૂતી માટે જુઓ : તફ્ફીમુલ કુર્આન, ભા-૬, તફ્ફીર સૂર: ૬૬૨, નોંધ પ) આ વર્ણન-ક્રમમાં આ વાત એ સંદર્ભમાં ફરમાવવામાં આવી છે કે જે હકીકતો ઉપરની આયતોમાં વર્ણવવામાં આવી છે, તેનાં આધારે માનવીનું કર્તવ્ય તો એ હતું કે તે પોતાના સર્જનહારનું આજ્ઞાપાલન કરતો, પરંતુ તેણે ઊલ્ટો અવજ્ઞાનો માર્ગ અપનાવ્યો, અને બંદા અને સર્જન હોવાનો જે તકાદો હતો તે પૂરો ન કર્યો.

(૧૭) અર્થાત્, જે ખોરાકને તેઓ એક મામૂલી વસ્તુ સમજે છે, તેના પર સહેજ વિચાર તો કરે કે તે છેવટે કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. જો અલ્લાહે તેના સાધનો અને પ્રયોજનો ઉપલબ્ધ ન કર્યા હોત, તો શું માનવીના વશમાં એ હતું કે આ ખોરાક તે સ્વયં ઉત્પન્ન કરી લેતો?

(૧૮) આનો અર્થ વરસાદ છે. સૂર્યની ગરમીથી પ્રચંડ અને સમુદ્રોના પાણીને અતિશય માત્રામાં વરાળ બનાવીને ઉઠાવવામાં આવે છે. પછી તેનાથી ધનધોર વાદળો બને છે. પછી હવાઓ તેમને લઈને દુનિયાના જુદા-જુદા ભાગોમાં ફેલાવે છે, પછી ઉચ્ચ આકાશની શીતળતા (ધનીભવન)થી એ વરાળ નવેસરથી પાણીનું રૂપ ધારણ કરે છે અને દરેક વિસ્તારમાં એક ખાસ પ્રમાણથી વરસે છે. પછી એ પાણી સીધેસીધું પણ જમીન પર વરસે છે, જમીનના નીચે ફૂવાઓ અને ઝરણાઓનું રૂપ પણ ધારણ કરે છે, નદીઓ અને વહેણના રૂપમાં વહે છે, અને પહાડો પર બરફના રૂપમાં જમીને ફરી પીગળે છે અને વર્ષાઋતુ સિવાય બીજા ઋતુઓમાં પણ નદીઓમાં વહેતુ રહે છે. શું આ તમામ વ્યવસ્થાઓ માનવીએ પોતે કરી છે? તેનો સર્જનહાર તેની આજીવિકા માટે આ વ્યવસ્થા ન કરતો, તો શું માનવી જમીન પર જીવી શકતો?

(૧૯) ધરતીને ફાડવાનો અર્થ તેને એ રીતે ફાડવું છે કે જે બીજ તથા દાણા અને ગોટલી કે વનસ્પતિના રોપાઓ માનવી તેમાં વાવે, અથવા જે હવાઓ અને પક્ષીઓ દ્વારા, અથવા કોઈ અન્ય રીતે તેના અંદર પહોંચી જાય, તે કુંપળો કાઢી શકે. માનવી એનાથી વધારે કંઈ જ કરી શકતો નથી કે તે જમીનને ખોદે કે ખેડે છે અથવા તેમાં હળ ચલાવે છે, અને જે પરાગ-રજ કે બીજ અલ્લાહે ઉત્પન્ન કર્યા છે, તેને જમીનમાં ઉતારી દે છે. આના સિવાય બધું જ અલ્લાહનું કામ છે. તેણે અસંખ્ય પ્રકારની વનસ્પતિઓના બી પેદા કર્યા છે. તેણે જ આ બિયારણો અને પરાગરજોમાં એ ખાસિયત પેદા કરી છે કે જમીનમાં પહોંચીને તે ફૂટે, અને દરેક બીજથી તેના જ પ્રકારની વનસ્પતિ ઊગે; અને તેણે જ

وَ عِنَبًا وَقَضْبًا ۝ ۲۸ وَ زَيْتُونًا وَ نَخْلًا ۝ ۲۹ وَ حَادِيقَ غُلَبَابًا ۝ ۳۰
 وَ فَاكِهَةً ۝ ۳۱ وَ اَبًا ۝ ۳۲ مَتَاعًا لَكُمْ وَ لِاَعْمَالِكُمْ ۝ ۳۳
 فَاِذَا جَاءَتِ الصَّاحَةُ ۝ ۳۴ يَوْمَ يَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ اَخِيهِ ۝ ۳۵
 وَ اُمِّهِ وَ اَبِيهِ ۝ ۳۶ وَ صَاحِبَتِهِ وَ بَنِيهِ ۝ ۳۷ لِكُلِّ اَمْرٍ مِّنْهُمْ

ઉગાડ્યા અનાજ અને દ્રાક્ષ અને શાકભાજીઓ અને જેતૂન અને બજૂરો અને ઘીય બગીચા અને જાત-જાતના ફળો અને ચારો, તમારા માટે અને તમારા ઢોરો માટે જીવન-સામગ્રી તરીકે. (૨૦)

છેવટે જ્યારે તે કાન બહેરા કરી નાખે તેવો અવાજ^(૨૧) બુલંદ થશે - તે દિવસે મનુષ્ય (દૂર) ભાગશે પોતાના ભાઈ અને પોતાની માતા અને પોતાના પિતા અને પોતાની પત્ની અને પોતાના સંતાનોથી. (૨૨)

જમીનમાં એ યોગ્યતા પેદા કરી છે કે પાણીની સાથે મળીને તે આ બિયારણોને ખોલે અને દરેક પ્રકારની વનસ્પતિઓ માટે તેને લાયક પોષક-તત્ત્વો પહોંચાડીને તેને ઉછેરે. આ બિયારણો તેના ગુણોની સાથે, અને જમીનના ઉપરી સ્તરો આ ગુણોની સાથે અલલાહે પેદા ન કર્યા હોત, તો શું માનવી કોઈ ખોરાક અહીંથી મેળવી શકતો હતો ?

(૨૦) અર્થાત્, કેવળ તમારા માટે જ નહીં, બલ્કે એ પશુઓ માટે પણ, જેનાથી તમે માંસ, ચરબી, દૂધ, માખણ વગેરે ખોરાક પ્રાપ્ત કરો છો અને જે તમારા આજીવિકા માટે પણ બીજી અનેક સેવાઓ કરે છે. શું આ બધું એટલા માટે છે કે તમે આ સાધન-સામગ્રીથી લાભાન્વિત થાઓ અને જે અલલાહની રોજ પર ગુજારો કરી રહ્યા છો; તેનાથી જ કુફ (ઈન્કાર, કૃતબ્ધતા) કરો ?

(૨૧) આનો અર્થ છે, અંતિમ સૂર (રણશિંગા)નો ભયાનક પ્રલયકારી અવાજ, જેના બુલંદ થતાં જ તમામ મૃત મનુષ્યો જીવી ઉઠશે.

(૨૨) આનાથી મળતો વિષય સૂર: મઆરિજ, આ. ૧૦ થી ૧૪ માં આવી ચૂક્યો છે. ભાગવાનો અર્થ એ પણ થઈ શકે છે કે તે પોતાના એ સ્નેહીઓને, જે દુનિયામાં તેને સૌથી વધારે વહાલાં હતા, મુસીબતમાં સપડાયેલા જોઈને, તેને મદદ માટે દોડવાને બદલે ઊલટા તેમનાથી દૂર ભાગશે કે ક્યાંક તેઓ તેને મદદ માટે ન બોલાવે; અને એ અર્થ પણ હોઈ શકે છે કે દુનિયામાં અલલાહથી નિર્ભય અને આખિરતથી ગાર્કેલ બનીને જે રીતે આ બધા એક-બીજા માટે ગુનાઓ અને પાપો આચરતા રહ્યા અને એક-બીજાને ગુમરાહ કરતા રહ્યા, તેના ખરાબ પરિણામો સામે આવતાં જોઈને તેમનામાંથી પ્રત્યેક એક-બીજાથી ભાગશે કે ક્યાંક તેઓ પોતાની ગુમરાહીઓ અને ગુનાઓની જવાબદારી તેના ઉપર ન નાખવા લાગે. ભાઈને ભાઈથી, અને સંતાનોને માતા-પિતાથી, પતિને પત્નીથી, અને માતા-પિતાને સંતાનોથી જોખમ હશે કે આ દુર્ભાગી હવે અમારા વિરુદ્ધ મુકદ્દમાના સાક્ષી બનવાના છે.

يَوْمِئِذٍ شَأْنٌ يُعْنِيهِ ۝ ٢٤ ۝ وَجُودًا يَوْمِئِذٍ مُّسْفِرَةً ۝ ٢٥ ۝ ضَاحِكَةً
 مُّسْتَبْشِرَةً ۝ ٢٦ ۝ وَوَجُودًا يَوْمِئِذٍ عَلَيْهَا غَبَرَةٌ ۝ ٢٧ ۝ تَرْهَقُهَا قَتَرَةٌ ۝ ٢٨ ۝
 أُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرَةُ الْفَجَاءَةُ ۝ ٢٩ ۝

તેમાંથી દરેક વ્યક્તિ પર તે દિવસે એવો સમય આવી પડશે કે તેને પોતાના સિવાય કોઈનું ભાન નહીં હોય. (૨૩) કેટલાક ચહેરા તે દિવસે ઝળહળી રહ્યા હશે, પ્રસન્ન-ને-પ્રફુલ્લિત અને આનંદિત હશે, અને કેટલાક ચહેરાઓ પર તે દિવસે ધૂળ ઉડી રહી હશે અને કાલિમા છવાયેલી હશે. આ જ કાફિર (ઈન્કાર કરનાર) અને દુરાચારી લોકો હશે. (રુકૂઅ-૧)

(૨૩) હદીસોમાં જુદી-જુદી રીતે અને સનદોથી એ રિવાયત આવી છે કે રસૂલુલ્લાહ ﷺ એ ફરમાવ્યું : “કયામતના દિવસે તેમાંમ લોકો નગ્ન અવસ્થામાં ઉઠશે.” આપની પુનિત પત્નીઓમાંથી કોઈએ (કેટલાક લોકોની નોંધ અનુસાર હઝરત આઈશા ﷺ અને બીજા કેટલાક લોકોની નોંધ અનુસાર હઝરત સૌદા ﷺ અને કેટલીક નોંધો અનુસાર એક મહિલાએ) ગભરાઈને પૂછ્યું, “હે અલ્લાહના પયગંબર! શું અમારા સતર (છૂપા અંગો) તે દિવસે બંધોની સામે ખુલ્લા હશે?” હુઝૂર ﷺ એ આ જ આયત તિલાવત કરીને બતાવ્યું કે તે દિવસે કોઈને કોઈની તરફ જોવાનું ભાન નહીં હોય. (નિસાઈ, તિરમિઝી, ઇબ્ને અબી હાતિમ, ઇબ્ને જરીર, તબરાની, ઇબ્ને મરદૂયા, બયહકી, હાકિમ)

૮૧ : અત્-તકવીર

પરિચય

નામ :

પ્રથમ જ આયતના શબ્દ **تَكْوِيْرٌ** થી લેવામાં આવ્યું છે. **تَكْوِيْرٌ** એ **تَكْوِيْرٌ** નો ભૂતકાળનો કર્મણી પ્રયોગ છે, જેનો અર્થ થાય છે લપેટી લેવામાં આવ્યું. આ નામનો અર્થ એ છે કે તે સૂર: જેમાં લપેટી લેવાનો ઉલ્લેખ આવ્યો છે.

ઉત્તરાણકાળ:

વિષય અને વર્ણનશૈલીથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ મક્કા-મુઅજ્જમાંનાં આરંભિક કાળમાં અવતરિત સૂર:ઓમાંથી છે:

વિષય અને ચર્ચા :

આના બે વિષયો છે : એક આખિરત (પરલોક); બીજો રિસાલત (ઈશદૂતવ).

પ્રથમ દ આયતોમાં ક્યામતના પ્રથમ ચરણનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે; જ્યારે સૂર્ય પ્રકાશહીન થઈ જશે, તારાઓ વિખેરાઈ જશે; પહાડ જમીનથી ઉખડીને ઉડવા લાગશે; લોકોને પોતાનાં સૌથી પ્રિયજનો અને વસ્તુઓ સુદ્ધાનું ભાન નહીં હોય; જંગલોના જાનવરો ગભરાઈને એકત્ર થઈ જશે અને સમુદ્રો ભડકી ઉઠશે. પછી સાત આયતોમાં બીજા ચરણનો ઉલ્લેખ છે, જ્યારે આત્માઓ નવેસરથી શરીરોની સાથે જોડી દેવામાં આવશે, કર્મનો ધો ખોલી દેવામાં આવશે; ગુનાઓની પૂછપરછ થશે, આકાશના તમામ પરદાઓ દૂર થઈ જશે અને જહન્નમ-જન્નત (સ્વર્ગ-નર્ક) તમામ વસ્તુઓ આંખોની સામે ખુલ્લી થઈ જશે. આખિરતનું આ સંપૂર્ણ ચિત્રણ કર્યા પછી એમ કહીને મનુષ્યને વિચાર કરવા માટે છોડી દેવામાં આવ્યો છે કે તે સમયે દરેક મનુષ્યને સ્વયં ખબર પડી જશે કે તે શું લઈને આવ્યો છે.

તે પછી રિસાલતનો વિષય લેવામાં આવ્યો છે. એમાં મક્કાવાસીઓને કહેવામાં આવ્યું છે કે મુહમ્મદ **ﷺ** જે કઈ તમારા સંમક્ષ પ્રસ્તુત કરી રહ્યા છે; તે ન કોઈ પાગલની બકવાસ છે, ન કોઈ શૈતાન-પ્રેરિત વસવસો (શંકા-કુશંકા), બલ્કે અલ્લાહે મોકલેલા એક વિદ્વાન; મહાન અને પ્રતિષ્ઠિત તથા પ્રમાણિક અને વિશ્વસનીય સંદેશવાહકનું વર્ણન છે, જેને મુહમ્મદ **ﷺ** એ ખુલ્લા આકાશની ક્ષિતિજ પર દિવસના પ્રકાશમાં પોતાની આંખે જોયું છે. આ શિક્ષણથી વિમુખ થઈને છેવટે તમે ક્યાં જઈ રહ્યા છો ?

﴿رُكُوعَهَا ۱﴾ (۸۱) سُورَةُ التَّكْوِيْرِ مَكِّيَّةٌ ﴿۴﴾ ﴿يَاقُوتَهَا ۲۹﴾

આ. ૨૯

અંક: ૮૧ અત્-તકવીર (મક્કી)

રુકૂઆ-૧

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

اِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ ۱؎ وَاِذَا النُّجُومُ انْكَدَرَتْ ۲؎ وَاِذَا الْجِبَالُ
سِيَّرَتْ ۳؎ وَاِذَا الْعِشَارُ عُطِّلَتْ ۴؎ وَاِذَا الْوُحُوْشُ حُشِرَتْ ۵؎

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

જ્યારે સૂર્ય લપેટી દેવામાં આવશે, (૧) અને જ્યારે તારાઓ વિખેરાઈ જશે, (૨) અને જ્યારે પર્વતો ચલાવવામાં આવશે, (૩) અને જ્યારે દસ મહિનાની ગાભણી ઊંટણીઓ પોતાના હાલ પર છોડી દેવામાં આવશે, (૪) અને જ્યારે જંગલી પશુઓ સમેટીને એકત્ર કરી દેવામાં આવશે, (૫) અને

(૧) સૂર્યના પ્રકાશહીન કરી દેવા અંગે આ એક અનુપમ રૂપક છે. અરબી ભાષામાં તકવીર (તકવીર)નો અર્થ લપેટવાનો થાય છે. માથા પર અમામા (સાફો) બાંધવા માટે કુવૈર અમામા (તકવીરુલ અમામા) શબ્દો બોલવામાં આવે છે, કેમ કે સાફો ફેલાયેલો હોય છે અને પછી માથાના આસપાસ તેને લપેટવામાં આવે છે. આ જ અનુસંધાનમાં એ પ્રકાશને, જે સૂર્યથી નીકળીને સમગ્ર સૂર્ય-મંડળમાં ફેલાય છે, સાફાથી તેની તુલના કરવામાં આવી છે, અને બતાવવામાં આવ્યું છે કે ક્યામતના દિવસે આ ફેલાયેલો સાફો સૂર્ય પર લપેટી દેવામાં આવશે, અર્થાત્ તેના પ્રકાશનું ફેલાવવાનું બંધ થઈ જશે.

(૨) અર્થાત્, એ બંધન, જેણે તેમને પોતાની ધરી અને સ્થાન પર બાંધી રાખ્યા છે, ખુલી જશે અને તમામ તારાઓ અને નક્ષત્રો સૃષ્ટિમાં વેરવિખેર થઈ જશે. આ ઉપરાંત, انكدار માં کدورت નો અર્થ પણ સામેલ છે, જેનાથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે તે કેવળ વેરવિખેર જ નહીં થાય, બલકે અંધકારમય પણ થઈ જશે.

(૩) બીજા શબ્દોમાં જમીનનું ગુરુત્વાકર્ષણ પણ સમામ થઈ જશે, જેનાં કારણે પહાડો વજનદાર અને જમેલા છે. આમ, જ્યારે તે બાકી નહીં રહે, તો તમામ પહાડો પણ પોતાના સ્થાનેથી ઉખડી જશે અને વજનહીન થઈને જમીન પર એ રીતે ચાલવા લાગશે, જે રીતે આકાશમાં વાદળો ચાલે છે.

(૪) આરબોને ક્યામતની તીવ્રતાનો ખ્યાલ અપાવવા માટે આ શ્રેષ્ઠ વર્ણન શૈલી છે. વર્તમાન યુગના ટૂક અને બસના પહેલાં આરબવાસીઓ માટે એ ઊંટણીથી વધારે કીમતી માલ બીજો કોઈ નહોતો, જે તેનું બચ્ચુ જણવાના નજીક હોય. આ સ્થિતિમાં તેની સૌથી વધારે સુરક્ષા અને દેખરેખ કરવામાં આવતી હતી કે તે ખોવાઈ ન જાય, તેને કોઈ ચોરાવી ન લે, અથવા કોઈ રીતે તેને નુકસાન ન પહોંચે. આવી ઊંટણીઓથી લોકોના ગાંઠેલ થઈ જવાનો અર્થ એ હતો કે તે વખતે કોઈ એવી મોટી આફત લોકો ઉપર આવી પડશે કે તેમને પોતાના આ સૌથી પ્રિય માલની સુરક્ષાનું પણ ભાન નહીં રહે.

(૫) દુનિયામાં જ્યારે કોઈ સાર્વજનિક મુસીબતનો પ્રસંગ બને છે, તો દરેક પ્રકારના જાનવરો ભાગીને એક ઠેકાણે એકત્ર થઈ જાય છે. તે વખતે ન સાપ ડંશ દે છે, ન વાઘ ફાડી ખાય છે.

وَإِذَا الْبِحَارُ سُجِّرَتْ ۖ ﴿٦﴾ وَإِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ ﴿٧﴾ وَإِذَا الْمَوْءِدَةُ
سُيِّتَتْ ﴿٨﴾ بِأَيِّ ذَنْبٍ قُتِلَتْ ﴿٩﴾ وَإِذَا الصُّحُفُ نُشِرَتْ ﴿١٠﴾

જ્યારે સમુદ્રો સળગાવી દેવામાં આવશે, (૬) અને જ્યારે (૭) આત્માઓ (શરીરોથી) જોડી દેવામાં આવશે, (૮) અને જ્યારે જીવતી દાટવામાં આવેલી બાળકીને પૂછવામાં આવશે કે તે કયા અપરાધ માટે મારી નાખવામાં આવી ? (૯) અને જ્યારે કર્મનોંધો ખોલવામાં આવશે, અને જ્યારે

(૬) મૂળ سُجِّرَتْ શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, જે سَجِرٌ થી ભૂતકાળનો કર્મણી પ્રયોગ છે. سَجِرٌ અરબી ભાષામાં ભઠ્ઠીમાં આગ ભડકાવવા માટે બોલવામાં આવે છે. દેખીતી રીતે આ વાત વિચિત્ર છે કે કયામતના દિવસે સમુદ્રોમાં આગ ભડકી ઉઠશે. પરંતુ જો પાણીની હકીકત લોકોની નજરમાં હોય તો એમાં કોઈ વસ્તુ પણ આશ્ચર્યજનક નહીં લાગે. આ સરાસર અલ્લાહત્ આલાનો ચમત્કાર છે કે તેણે ઓક્સિજન અને હાઈડ્રોજન, બે એવા વાયુઓને પરસ્પર ભેળવી દીધા, જેમાંથી એક આગ ભડકાવવાવાળો અને બીજો ભડકી ઉઠવાવાળો છે, અને આ બંનેના સંયોજનથી પાણી જેવો પદાર્થ ઉત્પન્ન કર્યો, જે આગ બુઝાવવાળું છે. અલ્લાહની કુદરતનો એક ઈશારો એ વાત માટે બિલકુલ પૂરતો છે કે તે પાણીના આ સંયોજનને બદલી નાખે અને આ બંને વાયુઓ એક-બીજાથી અલગ થઈને ભડકવા અને ભડકાવવામાં લાગી જાય, જે તેમનું મૂળ લક્ષણ છે.

(૭) અહીંથી કયામતના બીજા ચરણનો ઉલ્લેખ શરૂ થાય છે.

(૮) અર્થાત્, મનુષ્યોને નવેસરથી એ જ રીતે જીવતા કરવામાં આવશે, જે રીતે તેઓ દુનિયામાં મૃત્યુ પહેલા શરીર અને આત્માની સાથે જીવતા હતા.

(૯) આ આયતની વર્ણનશૈલીમાં એવો સખત કોષ જોવા મળે છે, જેનાથી વધારે સખત કોષની કલ્પના નથી કરી શકાતી. પુત્રીને જીવતી દાટી દેવાવાળા માતા-પિતા અલ્લાહની નજરમાં એવા નિંદનીય અને ઘૃણાપાત્ર હશે કે તેમને સંબોધન કરીને એ નહીં પૂછવામાં આવે કે તમે આ માસૂમ અને નિર્દોષની હત્યા કેમ કરી, બલકે તેમનાથી નજર ફેરવીને માસૂમ બાળકીને પૂછવામાં આવશે કે તને બિચારીને છેવટે કયા ગુનાસર મારી નાખવામાં આવી ? અને તે પોતાનું વૃત્તાંત સંભળાવશે કે અત્યાચારી માતા-પિતાએ તેના સાથે શું અત્યાચાર કર્યો અને કેવી રીતે તેને જીવતી દાટી દીધી. તદુપરાંત, આ સંક્ષિપ્ત આયતમાં બે ખૂબ મોટા વિષયો સમેટી લેવામાં આવ્યા છે, જે શબ્દોમાં વર્ણવ્યા વગર આપોઆપ તેના ભાવાર્થથી પ્રગટ થાય છે. એક એ કે એમાં આરબવાસીઓને એ અહેસાસ કરાવવામાં આવ્યો છે કે અજ્ઞાનતાએ તેમને નૈતિક પતનના કયા અધોબિંદુએ પહોંચાડી દીધા છે કે તેઓ પોતાના જ સંતાનને પોતાના હાથે જીવતા માટીમાં દાટી દે છે, તેમ છતાં તેમનો દુરાગ્રહ એ છે કે તેઓ પોતાની આ જ અજ્ઞાનતા પર કાયમ રહેશે અને એ સુધારણાનો સ્વીકાર નહીં કરે, જે તેમના બગડેલા સમાજમાં અલ્લાહના પયગંબર હઝરત મુહમ્મદ ﷺ કરવા માગે છે. બીજું એ કે આમાં આધિરતના જરૂરી હોવાની એક સ્પષ્ટ દલીલ પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે. જે બાળકીને જીવતી દાટી દેવામાં આવી, છેવટે તેની ફરિયાદ ક્યાંક તો સંભળાવી જોઈએ, અને જે અત્યાચારીઓએ આ અત્યાચાર કર્યો, છેવટે ક્યારેક તો એ સમય આવવો જોઈએ, જ્યારે તેમનાથી આ નિર્દયી અત્યાચારની પૂછપરછ કરવામાં આવે. દફન થવાવાળી બાળકીની ફરિયાદ દુનિયામાં તો કોઈ સંભળવાવાળું નહોતું.

અજ્ઞાનતાના સમાજમાં આ કૃત્યને તદ્દન જાયઝ (યોગ્ય) ઠેરવી દેવામાં આવ્યું હતું. ન માતા-પિતાને આના પર કોઈ શરમ આવતી હતી, ન પરિવારમાંથી કોઈ તેની નિંદા કરવાવાળું હતું, ન સમાજમાંથી કોઈ તેની પકડ કરવાવાળું હતું. પછી શું ખુદાની ખુદાઈમાં આ મોટો અપરાધ બિલકુલ ન્યાય વગર રહી જવો જોઈએ?

આરબોમાં બાળકીઓને જીવતી દાટી દેવાની આ નિર્દયી રીત પ્રાચીન કાળથી જુદા-જુદા કારણસર પ્રચલિત હતી. એક આર્થિક નિર્ધનતા, જેના કારણે લોકો ઈચ્છતા હતા કે ખાવાવાળા ઓછા હોય અને સંતાનોને પાળવા-પોષવાનો બોજ તેમના ઉપર ન પડે. પુત્રોને તો એ આશાએ પાળી-પોષી લેતા હતા કે પછી તેઓ આજીવિકા મેળવવામાં તેમની મદદ કરશે, પરંતુ પુત્રીઓને એટલા માટે મારી નાખતા હતા કે યુવાન થાય ત્યાં સુધી તેમનું ભરણ-પોષણ કરવું પડશે, અને પછી તેમનાં લગ્ન કરવા પડશે. બીજું એ કે જાહેર અશાંતિ, અવ્યવસ્થા અને અંધાધૂંધી, જેના કારણે પુત્રોને એટલા માટે પાળવા-પોષવામાં આવતા હતા કે જેનાં જેટલા વધારે પુત્રો હશે તેના એટલા જ હિમાયતી અને મદદગાર હશે, પરંતુ પુત્રીઓને એટલા માટે મારી નાખવામાં આવતી હતી કે કબીલાઓ વચ્ચેની લડાઈઓમાં ઊલટી તેમની રક્ષા કરવી પડતી હતી અને સંરક્ષણમાં તેઓ કોઈ કામ આવી શકતી નહોતી. ત્રીજું એ કે જાહેર અંધાધૂંધી અને અશાંતિનું એક નુકસાન એ પણ હતું કે દુશ્મન કબીલાઓ જ્યારે એક-બીજા પર અચાનક છાપો મારતા હતા, તો જે છોકરીઓ પણ તેમના હાથ લાગતી હતી તેમને લઈ જઈને કાં તો દાસીઓ બનાવીને રાખતા હતા, અથવા ક્યાંક વેચી નાખતા હતા. આ કારણોસર અરબસ્તાનમાં એ રીત ચાલી નીકળી હતી કે ક્યારેક તો પ્રસૂતિ વખતે જ સ્ત્રીને એક ખાડો ખોદીને તેમાં જ મૂકવામાં આવતી હતી, જેથી જો બાળકી જન્મે તો એ જ વખતે તેને ખાડામાં ફેંકીને માટી નાખી દેવામાં આવે, અને જો ક્યારેક માતા આના માટે રાજી ન થાય અથવા કુટુંબીજનો આમાં અવરોધરૂપ બને તો પિતા અનિચ્છાએ તેને અમુક સમય સુધી પાળતો-પોષતો અને પછી ક્યારેક રક્ષામાં લઈ જઈને જીવતી દફન કરી દેતો. આ બાબતે જે નિર્દયતા અને ક્રૂરતાનું આચરણ કરવામાં આવતું હતું તેની વાત એક વ્યક્તિએ સ્વયં નબી ﷺ ને એક વખતે કરી. 'સુનન દારમી'ના પહેલા જ પ્રકરણમાં આ હદીસ નોંધવામાં આવી છે કે એક વ્યક્તિએ હુઝૂર ﷺ ને પોતાના અજ્ઞાનતા-કાળ (ઈસ્લામ પહેલાં)નો એક પ્રસંગ વર્ણવ્યો કે મારી એક પુત્રી હતી, જે મને ખૂબ પ્રેમ કરતી હતી. જ્યારે હું તેને બોલાવતો તો દોડતી-દોડતી મારા પાસે આવતી હતી. એક દિવસે મેં તેને બોલાવી અને મારા સાથે લઈને ચાલી નીકળ્યો. રસ્તામાં એક કૂવો આવ્યો. મેં તેનો હાથ પકડીને તેને કૂવામાં ધક્કો મારી દીધો. તેનો છેલ્લો અવાજ, જે મારા કાને પડ્યો તે એ હતો કે - હાય અબ્બા ! હાય અબ્બા ! આ સાંભળીને અલ્લાહના રસૂલ ﷺ રડી પડ્યા અને આપના આંસુ વહેવા લાગ્યા. હાજરજનોમાંથી એક વ્યક્તિએ કહ્યું, હે માણસ ! તે હુઝૂર ﷺ ને ગમગીન કરી નાખ્યા. હુઝૂર ﷺ એ ફરમાવ્યું : 'તેને ન રોકો. જે વસ્તુનો તેને આટલો ઊંડો અહેસાસ છે, તેના વિશે તેને સવાલ કરવા દો.' પછી આપ ﷺ એ તેને કહ્યું કે પોતાનો કિસ્સો ફરીથી સંભળાવો. તેણે ફરીથી તેનું વર્ણન કર્યું અને આપ ﷺ સાંભળીને એટલા રડ્યા કે આપની દાઢી આંસુઓથી તર થઈ ગઈ. તે પછી આપ ﷺ એ ફરમાવ્યું કે અજ્ઞાનતામાં જે કંઈ થઈ ગયું, અલ્લાહે તેને માફ કરી દીધું, હવે નવેસરથી પોતાના જીવનનો આરંભ કર.

એ વિચારવું સાચું નથી કે આરબવાસીઓ આ અત્યંત અમાનવીય કૃત્ય વિશે અજ્ઞાનતાની કોઈ લાગણી સુદ્ધા નહોતા રાખતા. સ્પષ્ટ વાત છે કે કોઈ સમાજ ચાહે ગમે તેટલો બગડી ગયો હોય, તે આવા ક્રૂર અને હિંસક કૃત્યોની બૂરાઈની લાગણીથી તદ્દન ખાલી નથી હોઈ શકતો. આ જ કારણસર કુર્આન-પાકમાં આ કૃત્યની બૂરાઈ પર કોઈ લાંબુલય પ્રવચન આપવામાં આવ્યું નથી, બલકે રૂંવાડા ઊભા થઈ જાય એવા શબ્દોમાં માત્ર એટલી વાત કહીને છોડી દેવામાં આવેલ છે કે એક સમય આવશે, જ્યારે જીવતી દાટી દેવામાં આવેલ બાળકીને પૂછવામાં આવશે કે તને કયા ગુનાસર મારી નાખવામાં આવી. અરબસ્તાનના ઈતિહાસથી પણ જાણકારી મળે છે કે ઘણા લોકોને અજ્ઞાનતા

કાળમાં (અર્થાત્ ઈસ્લામ પહેલાં) પણ આની બૂરાઈનો અહેસાસ હતો. 'તબરાની'ની રિવાયત છે કે ફરઝદક શાયર (કવિ)ના દાદા સંઅસઆ બિન નાજિયહ અલ-મુજાશીઈએ રસૂલુલ્લાહ ﷺને નિવેદન કર્યું કે, હે અલ્લાહના રસૂલ ﷺ! મેં અજ્ઞાનતાકાળમાં અમુક સારા કાર્યો પણ કર્યા છે, જેમાંથી એક એ છે કે મેં ૩૬૦ બાળકીઓને જીવતી દાટી દેવાથી બચાવી અને દરેકના પ્રાણ બચાવવા માટે બે-બે ઊંટ ફિદયામાં (વળતરરૂપે) આપ્યા. શું મને આનો અજૂર (પુણ્ય) મળશે? હુઝૂર ﷺએ ફરમાવ્યું : હા, તારા માટે અજૂર છે અને તે એ છે કે અલ્લાહે તને ઈસ્લામની ને'મત (કૃપા) પ્રદાન કરી.

વાસ્તવમાં આ ઈસ્લામની બરકતોમાંથી એક મોટી બરકત છે કે તેણે ન માત્ર એ કે અરબસ્તાનમાંથી આ અત્યંત પાશવી અને નિહુર પ્રથાને સમાપ્ત કરી, બલકે એ વિચારને જ મિટાવી-દીધો કે પુત્રીનો જન્મ કોઈ અકસ્માત અને મુસીબત છે, જેને અનિચ્છાએ સહન કરવામાં આવે. તેનાથી વિપરીત, ઈસ્લામે એ શિક્ષણ આપ્યું કે પુત્રીઓનું પાલન-પોષણ કરવું, તેમને ઉમદા શિક્ષણ આપવું અને તેમનું સારી રીતે ઘડતર કરવું તેમજ તેમને એ યોગ્ય બનાવવી કે તે એક સારી ગૃહિણી બની શકે એ ખૂબ મોટી નેકી (પુણ્ય)નું કામ છે. અલ્લાહના પયગંબર ﷺએ આ મામલામાં છોકરીઓ વિશે લોકોની પ્રચલિત માન્યતાને જે રીતે બદલી છે, તેનું અનુમાન આપ ﷺના એ અનેક કથનોથી થઈ શકે છે, જે હદીસોમાં નોંધેલ છે. ઉદાહરણ તરીકે નીચે અમે આપ ﷺ ના કેટલાક કથનો નોંધીએ છીએ :

من ابتلي من هذه البنات بشيء فاحسن اليهن كن له سترًا ان النار. (بخارى، مسلم)

“જે વ્યક્તિ આ છોકરીઓના જન્મ વડે અજમાયશમાં મૂકવામાં આવે અને પછી તે તેમનાથી સારો વ્યવહાર કરે, તો તે તેના માટે જહન્નમની આગથી બચવાનું સાધન બનશે.”

من عال جاريتين حتى تبلغاً جاء يوم القيمة انا و هكذا و ضم اصابعه. (مسلم)

“જેણે બે છોકરીઓનું પાલન-પોષણ કર્યું, ત્યાં સુધી કે તે પુષ્પ થઈ ગઈ, તો કયામતના દિવસે મારા સાથે તે આ રીતે આવશે; એમ ફરમાવીને હુઝૂર ﷺ એ પોતાની આંગળીઓને જોડીને બતાવી.”

من عال ثلاث بنات او مثلهن من الاخوات فادبهن ورحمهن حتى يغنيهن الله او جب

الله له الجنة. فقال رجل يا رسول الله او ثنتين حتى لو قالوا الواحدة لقال واحدة. (شرح السنن)

“જે વ્યક્તિએ ત્રણ પુત્રીઓ કે બહેનોનું પાલન-પોષણ કર્યું, તેમને સારી રીતભાત શીખવાડી અને તેમનાથી મમતાભર્યું વર્તન કર્યું, ત્યાં સુધી કે તે તેની મદદની મોહતાજ ન રહી, તો અલ્લાહ તેના માટે જન્મ વાજિબ (આવશ્યક) કરી દેશે. એક વ્યક્તિએ નિવેદન કર્યું : હે અલ્લાહના રસૂલ! અને બે? હુઝૂર ﷺએ ફરમાવ્યું : અને બે પણ. હદીસ રિવાયત કરનાર ઈબ્ને અબ્બાસ ﷺ કહે છે કે જો લોકો તે વખતે એક વિશે પૂછતા તો હુઝૂર ﷺ તેના વિશે પણ આવું જ ફરમાવતા.”

من كانت له انثى فلم يندمها ولم يهتها ولم يؤثر ولده عليها ادخله الله الجنة. (ابوداود)

“જેના ત્યાં છોકરી હોય અને તે તેને જીવતી દાંટી ન-દે, ન અપમાનિત દશામાં રાખે, ન પુત્રને તેના પર પ્રાથમિકતા આપે - અલ્લાહ તેને જન્મતમાં દાખલ કરશે.”

من كان له ثلاث بنات و صبر عليهن و كساهن من جدته كن له حجاباً من النار. (بخارى في الادب المفرد، ابن ماجه)

“જેના ત્યાં ત્રણ પુત્રીઓ હોય અને તેના પર ધૈર્ય રાખે અને પોતાની હેસિયત અનુસાર તેમને સારા કપડા પહેરાવે, તે તેના માટે જહન્નમની આગથી બચવાનું સાધન બનશે.”

ما من مسلم تدر كه ابنتان فيحسن صحبتهما آل ادخلتاه الجنة. (بخارى، ادب المفرد)

وَإِذَا السَّمَاءُ كُشِطَتْ ۝۱۱ وَ إِذَا الْجِبِّمُ سُعِرَتْ ۝۱۲ وَ إِذَا
 الْجِنَّةُ أُرْفِئَتْ ۝۱۳ عَلِمْتَ نَفْسٌ مَّا أَحْضَرْتَ ۝۱۴ فَلَا أُقْسِمُ
 بِالْخُبْرِ ۝۱۵ الْجَوَارِ الْكُنَّسِ ۝۱۶ وَاللَّيْلِ إِذَا عَسَسَ ۝۱۷

આકાશનું આવરણ હટાવી દેવામાં આવશે, ^(૧૦) અને જ્યારે જહન્નમ (નર્ક) ધગધગાવવામાં આવશે, અને જન્નત (સ્વર્ગ) નજીક લઈ આવવામાં આવશે, ^(૧૧) તે સમયે દરેક મનુષ્યને ખબર પડી જશે કે તે શું લઈને આવ્યો છે.

તો નહીં, ^(૧૨) હું સોગંદ ખાઉં છું પલટનારા અને છૂપાઈ જનારા તારાઓના ! અને રાત્રિના

“જે મુસલમાનના ત્યાં બે પુત્રીઓ હોય અને તેને સારી રીતે રાખે, તે તેને જન્નતમાં પહોંચાડશે.”

إِنَّ النَّبِيَّ ﷺ قَالَ لِسُرَاقَةَ بِنْتِ جُعْثَمِ بْنِ الْأَدْلَكِ عَلَىٰ عَظْمِ الصَّدَقَةِ أَوْ مِنْ عَظْمِ
 الصَّدَقَةِ قَالَ بَلَىٰ يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ ابْتِئْتِ الْمُرْدُودَةَ أَيْكَ لَيْسَ لَهَا كَاسِبٌ غَيْرُكَ. (ابن ماجه، بخاری، فی الأدب المفرد)

“નબી ﷺ એ સુરાકા બિન જુઅ્શમને ફરમાવ્યું : હું તમને બતાવું કે સૌથી મોટો સદકો (દાન, અથવા કહ્યું કે મોટા સદકાઓમાંથી એક) શું છે? તેમણે અરજ કરી, જરૂર બતાવો હે અલ્લાહના રસૂલ ! ફરમાવ્યું : તારી એ પુત્રી, જે (તલાક, અર્થાત્ છૂટાછેડા મેળવીને કે વિધવા બનીને) તારા તરફ પાછી આવે અને તારા સિવાય કોઈ તેના માટે કમાવાવાળું ન હોય.”

આ જ શિક્ષણ છે, જેણે છોકરીઓ વિશે લોકોનો દષ્ટિકોણ કેવળ અરબસ્તાનમાં જ નહિ, બલકે દુનિયાની એ તમામ કોમોમાં બદલી નાખ્યો, જે ઈસ્લામની ને'મત (કૃપા)થી લાભાન્વિત થતી ગઈ.

(૧૦) અર્થાત્, જે કંઈ હવે નજરોથી છૂપાયેલું છે, તે બધું જાહેર થઈ જશે. અત્યારે તો માત્ર અવકાશ જ દેખાય છે કે પછી વાદળ, ધૂળ અને માટી, ચંદ્ર, સૂર્ય અને તારાઓ. પરંતુ તે વખતે ખુદાની ખુદાઈ પોતાના સાચા સ્વરૂપની સાથે સૌની સામે ખુલ્લી થઈ જશે.

(૧૧) અર્થાત્, હજ્રના મેદાનમાં જ્યારે લોકોના મુકદ્દમાઓની સુનાવણી થઈ રહી હશે, ત્યારે જહન્નમની ભડકતી આગ પણ બધાને દેખાતી હશે અને જન્નત પણ પોતાની તમામ કૃપાઓની સાથે સૌની સામે ઉપસ્થિત હશે, જેથી દુરાચારીઓ પણ જાણી લે કે કઈ વસ્તુથી વંચિત થઈને તે ક્યાં જવાના છે, અને સદાચારીઓ પણ જાણી લે કે તે કઈ વસ્તુથી બચીને કઈ કૃપાઓથી સન્માનિત થવાના છે.

(૧૨) અર્થાત્, તમારું એ અનુમાન સાચું નથી કે આ જે કંઈ કુર્આનમાં વર્ણવવામાં આવી રહ્યું છે, તે કોઈ તરંગી અને અવિચારી માણસ કે દીવાનાની બકવાસ છે અથવા કોઈ શૈતાની વસવસો (શંકા-કુશંકા) છે.

وَالصُّبْحِ إِذَا تَنَفَّسَ ۝ إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ ۝ ذِي قُوَّةٍ

જ્યારે કે તે વિદાય થઈ અને પ્રભાતના જ્યારે તેણે શ્વાસ લીધો, ^(૧૩) વાસ્તવમાં આ એક પ્રતિષ્ઠિત સંદેશવાહકના બોલ છે, ^(૧૩) જે ખૂબ શક્તિશાળી છે, ^(૧૪) અર્શવાળા (સિંહાસનના માલિક)ના ત્યાં

(૧૩) આ સોગંદ જે વાત પર ખાવામાં આવ્યા છે, તે આગળની આયતમાં વર્ણવવામાં આવેલ છે. આ સોગંદનો અર્થ એ છે કે મુહમ્મદ ﷺ એ અંધારામાં કોઈ સ્વપ્ન નથી જોયું, બલકે જ્યારે તારાઓ છુપાઈ ગયા હતા, રાત વિદાય લઈ ચૂકી હતી અને પ્રકાશિત પ્રભાત દેખાવા લાગ્યું હતું, તે વખતે ખુલ્લા આકાશ પર તેમણે અલ્લાહના ફરિશ્તાઓને જોયા હતા. તેથી તેઓ જે કંઈ કહી રહ્યા છે, તે તેમની આંખે જોયેલાં દૃશ્યો અને સંપૂર્ણ જાગૃતાવસ્થામાં દિવસના પ્રકાશમાં થનાર અનુભવ પર આધારિત છે.

(૧૪) અહીં ‘પ્રતિષ્ઠિત સંદેશવાહક’ (રસૂલ કરીમ)નો અર્થ વહી (દિવ્ય વાણી) લાવનાર ફરિશ્તા છે, જે આગળની આયતથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે; અને કુર્આનને ‘પયગંબર’ (સંદેશવાહક)ના બોલ કહેવાનો અર્થ એ નથી કે આ એ ફરિશ્તાની પોતાની વાણી છે, બલકે ‘સંદેશવાહકના બોલ’ના શબ્દો જ એ સ્પષ્ટ કરી રહ્યા છે કે આ એ હસ્તીની વાણી છે, જેણે તેને સંદેશવાહક બનાવીને મોકલ્યો છે. સૂર: અલ-હાક્કા, આ. ૪૦ માં આ જ પ્રમાણે કુર્આનને મુહમ્મદ ﷺ ની વાણી કહેવામાં આવેલ છે અને ત્યાં પણ તેનો અર્થ એ નથી કે આ હુજૂર ﷺ એ પોતે રચેલ છે, બલકે તેને ‘સંદેશવાહકનો બોલ’ કહીને ચોખવટ કરી દેવામાં આવી છે કે આ વસ્તુને હુજૂર ﷺ અલ્લાહના રસૂલ (સંદેશવાહક)ની હેસિયતે પ્રસ્તુત કરી રહ્યા છે, ન કે મુહમ્મદ બિન અબ્દુલ્લાહ (ﷺ)ની હેસિયતે. બંને જગ્યાએ વાણીને ફરિશ્તા અને મુહમ્મદ ﷺ તરફ એટલા માટે સાંકળવામાં આવેલ છે કે અલ્લાહનો સંદેશ મુહમ્મદ ﷺ સમક્ષ સંદેશ લાવનાર ફરિશ્તાના મુખેથી અને લોકો સમક્ષ મુહમ્મદ ﷺ ના મુખેથી અદા થઈ રહ્યો છે. (વધુ સમજૂતી માટે જુઓ : તફ્ફીમુલ કુર્આન - ભા-૬, અલ-હાક્કા, નોંધ ૨૨)

(૧૫) સૂર: નજૂમ, આ. ૪, ૫ માં આ વિષયને આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલ છે કે:

إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ ۖ عَلَيْهِ سَدِيدٌ الْقُوَىٰ ۖ

“આ તો એક વહી છે, જે તેના પર અવતરિત કરવામાં આવે છે, તેને જબરજસ્ત શક્તિશાળીએ શિક્ષણ આપ્યું છે.”

આ વાત વાસ્તવમાં ‘મુત્તાશાબિહાત’ (ગર્ભિત અર્થમાં કહેવામાં આવેલ વાત)માંથી છે કે જિબ્રઈલ ﷺ ની એ જબરજસ્ત શક્તિઓ અને તેમની મહાન તાકાતનો અર્થ શું છે. તેમ છતાં આનાથી એટલી વાત અવશ્ય જાણવા મળે છે કે ફરિશ્તાઓમાં પણ તેઓ પોતાની અસાધારણ શક્તિઓની રીતે વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે. મુસ્લિમ, કિતાબુલ-ઈમાનમાં હઝરત આઈશા ﷺ રસૂલુલ્લાહ ﷺ ના એ કથનની નોંધ કરે છે કે મેં બે વાર જિબ્રઈલને તેમના મૂળ રૂપમાં જોયા છે. તેમની મહાન હસ્તી જમીન અને આકાશની વચ્ચે સમગ્ર વાતાવરણ પર છવાયેલ હતી. બુખારી, તિરમિઝી અને મુસ્નદ અહમદમાં હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન મસ્'ઉદ ﷺ ની રિવાયત છે કે રસૂલુલ્લાહ ﷺ એ તેમને એ ભવ્ય રૂપમાં જોયા કે તેમની છસો (૬૦૦) પાંખો હતી. આનાથી કેટલેક અંશે તેમની જબરજસ્ત શક્તિનું અનુમાન કરી શકાય છે.

عِنْدَ ذِي الْعَرْشِ مَكِينٍ ﴿٢٠﴾ مُطَاعٍ ثَمَّ أَمِينٍ ﴿٢١﴾ وَمَا صَاحِبُكُمْ
بِعَجُونَ ﴿٢٢﴾ وَلَقَدْ رَأَاهُ بِالْأُفُقِ الْبَيْنِ ﴿٢٣﴾ وَمَا هُوَ عَلَى الْغَيْبِ
بِضَنِينٍ ﴿٢٤﴾ وَمَا هُوَ بِقَوْلِ شَيْطَانٍ رَجِيمٍ ﴿٢٥﴾ فَأَيْنَ تَذُهَبُونَ ﴿٢٦﴾

ઉચ્ચ પદવાળો છે, ત્યાં તેની આજ્ઞાને માનવામાં આવે છે, ^(૧૯) તે ભરોસાપાત્ર છે; ^(૨૦) અને (હે મક્કાવાસીઓ!) તમારો સાથી ^(૨૧) ઉન્માદી નથી, તેણે તે સંદેશવાહકને સ્પષ્ટ અને સાફ ક્ષિતિજ પર જોયો છે; ^(૨૨) અને તે પરોક્ષ (ના આ જ્ઞાનને લોકો સુધી પહોંચાડવા)ની બાબતમાં કંજૂસ નથી; ^(૨૩) અને આ કોઈ હડધૂત શૈતાનના બોલ નથી. ^(૨૪) પછી તમે લોકો કઈ તરફ જઈ રહ્યા છો ?

(૧૬) અર્થાત્, તેઓ ફરિશ્તાઓના વડા છે. તમામ ફરિશ્તાઓ તેમના આદેશ હેઠળ કામ કરે છે.

(૧૭) અર્થાત્, તેઓ પોતાના તરફથી કોઈ વાત અલ્લાહની વહીમાં મેળવી દેનારા નથી, બલ્કે એવા અમાનતદાર-પ્રમાણિક અને નિષ્ઠાવાન છે કે જે કંઈ અલ્લાહ તરફથી ઈરશાદ થાય છે, તેને યથાવત પહોંચાડી દે છે.

(૧૮) 'સાથી' (રફીક)નો અર્થ રસૂલુલ્લાહ ﷺ છે, અને આપને મક્કાવાસીઓના 'રફીક' કહીને વાસ્તવમાં એ વાતનો અહેસાસ અપાવવામાં આવ્યો છે કે આપ ﷺ તેમના માટે કોઈ અજાણ્યા માણસ નથી, બલ્કે તેમની જ કોમ (જાતિ) અને કબીલા (બિરાદરી)ના છે. તેમના જ વચ્ચે આપનું સમગ્ર જીવન પસાર થયું છે, અને તેમના શહેરનું પ્રત્યેક બાળક જાણે છે કે આપ કેટલા બુદ્ધિશાળી અને સમજદાર માણસ છે. આવા માણસને સારી રીતે જાણતા-સમજતાં હોવા છતાં ઉન્મત્ત અને દીવાનો કહેવામાં તેમને કંઈક તો શરમ આવવી જોઈએ. (વધુ સમજૂતી માટે જુઓ - તફ્ફહીમુલ કુર્આન : ભા-૫, અલ-નજમ, નોંધ ૨, ૩)

(૧૯) સૂર: નજમ, આ. ૭ થી ૮માં રસૂલુલ્લાહ ﷺના આ અનુભવને વધારે વિગતવાર વર્ણવવામાં આવેલ છે. (સમજૂતી માટે જુઓ - તફ્ફહીમુલ કુર્આન : ભા-૫, અલ-નજમ, નોંધ ૭, ૮)

(૨૦) અર્થાત્, રસૂલુલ્લાહ ﷺ તમારાથી કોઈ વાત છુપાવીને નથી રાખતા. ગૈબ (ગુપ્ત કે પરોક્ષ)ની જે પણ હકીકતો અલ્લાહ ત્આલા તરફથી તેમના પર જાહેર કરવામાં આવે છે, ચાહે અલ્લાહની હસ્તી અને ગુણો વિશે હોય કે ફરિશ્તાઓ વિશે, અથવા મૃત્યુ પછી જીવન અને કયામત (મહાપ્રલય) અને આખિરત અને જન્મ અને જહન્મ વિશે, બધું જ તમારા સામે કંઈપણ વધારા-ઘટાડા વગર વર્ણવી દે છે.

(૨૧) અર્થાત્, તમારું એ માનવું ખોટું છે કે કોઈ શૈતાન આવીને મુહમ્મદ ﷺના કાનમાં આ વાતો ફૂંકી દે છે. શૈતાનનું છેવટે એ કામ કેવી રીતે હોઈ શકે છે કે તે માનવીને શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ) અને મૂર્તિપૂજા તેમજ નાસ્તિકતા અને અનિશ્વરવાદથી હટાવીને ખુદાપરસ્તી (ઈશનિષ્ઠા) અને તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ)ની શિક્ષા આપે. માનવીને

إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ ﴿٢٤﴾ لَسَنَ شَاءَ مِنْكُمْ أَنْ يَسْتَقِيمَ ﴿٢٥﴾
 وَمَا تَشَاءُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ ﴿٢٦﴾

આ તો સમસ્ત જગતવાસીઓ માટે એક ઉપદેશ છે, તમારામાંથી તે દરેક વ્યક્તિ માટે જે સન્માર્ગ પર ચાલવા ઈચ્છતો હોય, ^(૨૨) અને તમારા ઈચ્છવાથી કંઈ થતું નથી જ્યાં સુધી સમગ્ર સૃષ્ટિનો રબ (માલિક અને પાલનહાર) અહલાહ ન ઈચ્છે. ^(૨૩) (રુકૂઅ-૧)

નિરંકૂશ બનીને રહેવાને બદલે ખુદા સમક્ષ જવાબદારી અને ઉત્તરદાયિત્વનું ભાન કરાવે. અજ્ઞાનતાપૂર્ણ રિવાજો અને અન્યાય-અત્યાચાર તથા અનૈતિકતા અને દુરાચારથી મનાઈ કરીને પવિત્ર જીવન, ન્યાય અને ઈશભય તેમજ ઉચ્ચ નીતિમત્તા તરફ માર્ગદર્શન કરે. (વધુ સમજૂતી માટે જુઓ - તફ્હીમુલ કુર્આન : ભા-૩, અશ્-શુઅરા, આ. ૨૧૦ થી ૨૧૨, નોંધ ૧૩૦ થી ૧૩૩ અને આ. ૨૨૧ થી ૨૨૩, નોંધ ૧૪૦, ૧૪૧)

(૨૨) બીજા શબ્દોમાં આ વાણી શિખામણ છે તો સમગ્ર માનવજાતિ માટે, પરંતુ આનાથી લાભ એ જ વ્યક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, જે સ્વયં સન્માર્ગ અપનાવવાની ઈચ્છા રાખતો હોય. માનવીનું સત્યના અભિલાષી હોવું અને સન્માર્ગપ્રિય હોવું આનાથી લાભ પ્રાપ્ત કરવાની પહેલી શરત છે.

(૨૩) આ વિષય આનાથી અગાઉ સૂર: મુદ્દસ્સિર, આ. ૫૬, અને સૂર: દહર, આ. ૩૦ માં આવી ગયો છે. સમજૂતી માટે જુઓ - તફ્હીમુલ કુર્આન : ભા-૬, અલ-મુદ્દસ્સિર, નોંધ ૪૧)

૮૨ : અલ-ઈન્ફિતાર

પરિચય

નામ :

પહેલી જ આયતના શબ્દ **انْفَطَرَتْ** થી લેવામાં આવ્યું છે. **انْفَطَرَتْ** ક્રિયાત્મક મૂળ સંજ્ઞા છે, જેનો અર્થ છે — ફાટી જવું. આ નામનો અર્થ એ છે કે આ એ સૂર: છે, જેમાં આકાશના ફાટી જવાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

ઉત્તરાણકાળ :

આનો તથા સૂર: તકવીરનો વિષય એકબીજાને ખૂબ જ મળતો છે. તેનાથી જણાય છે કે બંને સૂર:ઓ લગભગ એક જ સમયે અવતરિત થઈ છે.

વિષય અને ચર્ચા :

આનો વિષય આધિરત (પરલોક) છે. મુસ્નદ અહમદ, તિરમિઝી, ઈબ્ને મન્ઝર, તબરાની, હાકિમ અને ઈબ્ને મરદૂયાની રિવાયત છે કે હઝરત અબ્દુલ્લાહ ઈબ્ને ઉમર رضي الله عنه એ રસૂલુલ્લાહ ﷺ ના આ ઈરશાદનું વર્ણન કર્યું:

مَنْ سَرَّهُ أَنْ يَنْظُرَ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ كَأَنَّهُ رَأَى عَيْنَ فُلَيْقِرَاءَ إِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ، وَإِذَا السَّمَاءُ انْفَطَرَتْ، وَإِذَا السَّمَاءُ انشَقَّتْ.

“જે વ્યક્તિ ઈચ્છતો હોય કે ક્યામતના દિવસને એવી રીતે જોઈ લે, જેવી રીતે આંખોથી જોવામાં આવે છે, તો તે સૂર: તકવીર, સૂર: ઈન્ફિતાર અને સૂર: ઈન્શિકાક પઢી લે.”

આમાં સૌપ્રથમ ક્યામતના દિવસનું ચિત્રણ કરવામાં આવ્યું છે અને એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે જ્યારે તે સામે આવશે તો દરેક વ્યક્તિના સામે તેનું કર્યુ-કરાવ્યું બધું આવી જશે. તે પછી મનુષ્યને ભાન કરાવવામાં આવ્યું છે કે જે રબે (પ્રભુ-પાલનહારે) તને જીવન પ્રદાન કર્યું અને જેની કૃપા અને દયાના કારણે આજે તું બીજા તમામ સર્જનો (સજીવો-નિર્જીવો) કરતાં સારું શરીર અને અંગો લઈને ફરી રહ્યો છે, તેના વિષે તને એ ધોખો ક્યાંથી લાગુ થઈ ગયો કે તે ફક્ત કૃપા જ કરવાવાળો છે, ન્યાય કરવાવાળો નથી? તેની કૃપાનો અર્થ એ તો નથી કે તું તેના ન્યાયથી નિર્ભય અને નિશ્ચિત થઈ જાય. પછી માનવીને સચેત કરી દેવામાં આવ્યો છે કે તું કોઈ ભ્રમમાં ન રહેજે, તારી સંપૂર્ણ કર્મનોંધ તૈયાર કરવામાં આવી રહી છે, અને અત્યંત વિશ્વસનીય કર્મનોંધ લખનારાઓ હર પળ તારી તમામ હરકતો-પ્રવૃત્તિઓની નોંધ કરી રહ્યા છે. અંતે અત્યંત ભારપૂર્વક કહેવામાં આવ્યું છે કે બદલા અને વળતરનો દિવસ ચોક્કસ આવવાનો છે, જેમાં સત્કર્મીઓને જન્મ (સ્વર્ગ)નું સુખ અને આનંદ પ્રાપ્ત થશે અને દુષ્કર્મીઓને જહન્નમ (નર્ક)ની યાતના મળશે. તે દિવસે કોઈ કોઈના કામ નહીં લાગી શકે, તમામ સત્તાઓ બિલકુલ અલ્લાહના હાથમાં હશે.

سُوْرَةُ الْاِنْفِطَارِ مَكِّيَّةٌ (۱۲) رُكُوْعُهَا ۱

આ. ૧૯

સૂર: ૯૯ અલ-ઈન્કિતાર (મક્કી)

રુકૂઆ-૧

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

اِذَا السَّمَاءُ انْفَطَرَتْ ۙ (۱) وَاِذَا الْاَكْوَابُ اَنْتَثَرَتْ ۙ (۲) وَاِذَا الْبِحَارُ فُجِّرَتْ ۙ (۳)
وَ اِذَا الْقُبُوْرُ بُعْثِرَتْ ۙ (۴) عَلِمْتَ نَفْسٌ مَّا قَدَّمَتْ وَاَخَّرَتْ ۙ (۵)

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

જ્યારે આકાશ ફાટી જશે, અને જ્યારે તારા વિખેરાઈ જશે, અને જ્યારે સમુદ્રો ફાડી નાખવામાં આવશે, (૧) અને જ્યારે કબરો ખોલી દેવામાં આવશે, (૨) ત્યારે દરેક વ્યક્તિને તેનું આગળ-પાછળનું બધું કર્યું-કરાવ્યું જણાઈ જશે. (૩)

(૧) સૂર: તકવીરમાં ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે સમુદ્રોમાં આગ ભડકાવી દેવામાં આવશે, અને અહીં ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે સમુદ્રોને ફાડી નાખવામાં આવશે. બંને આયતોને મેળવીને જોવામાં આવે અને એ વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે કે કુર્આનની દૃષ્ટિએ કયામતના દિવસે એક એવો ભયંકર ધરતીકંપ આવશે, જે કોઈ વિસ્તાર સુધી સીમિત નહીં હોય, બહે સમગ્ર ધરતી એકી સમયે હચમચાવી નાખવામાં આવશે, તો સમુદ્રોના ફાટવા અને તેમાં આગ ભડકી ઉઠવાની સ્થિતિ આપણી સમજમાં એ આવે છે કે પહેલા આ અતિ ભયંકર ધરતીકંપના કારણે સમુદ્રોની નીચેનો ભાગ ફાટી જશે અને તેનું પાણી જમીનના અંદરના ભાગમાં ઉતરવા લાગશે; જ્યાં હંમેશા એક અત્યંત ગરમ લાવા ઉકળતો રહે છે. પછી આ લાવા સુધી પહોંચીને પાણી પોતાના એ બે મૂળભૂત ઘટકોના રૂપમાં ફેરવાઈ જશે, જેમાંથી એક ઓક્સિજન - બાળનારું અને બીજું હાઈડ્રોજન - જલ્દીથી સળગી ઉઠનારું છે, અને આ રીતે પરિવર્તન અને આગ પ્રગટવાની એક સતત પ્રતિક્રિયા (Chain Reaction) શરૂ થઈ જશે, જેનાથી દુનિયાના તમામ સમુદ્રોમાં આગ લાગી જશે. આ આપણું અનુમાન છે; બાકી સાચું જ્ઞાન અલ્લાહ ત્આલા સિવાય કોઈને નથી.

(૨) પહેલી ત્રણ આયતોમાં કયામતથી પહેલાના તબક્કાનો ઉલ્લેખ છે અને આ આયતમાં બીજા તબક્કાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. કબરોને ખોલી દેવાનો અર્થ લોકોને નવેસરથી જીવંત કરીને ઉઠાવવું છે.

(૩) મૂળ શબ્દો છે - مَا كَفَرْتُمْ وَاَخَّرْتُمْ, આ શબ્દોના ઘણાં અર્થ થઈ શકે છે અને તે બધા જ અહીં અપેક્ષિત છે. ૧- જે સારું કે ખરાબ કાર્ય માનવીએ કરીને આગળ મોકલ્યું તે مَا كَفَرْتُمْ છે અને જેના કરવાથી તે દૂર રહ્યો તે مَا اَخَّرْتُمْ એ રીતે આ શબ્દ મહદ્અંશે અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દ Commission અને Omission નો સમાનાર્થી છે. ૨- જે કંઈ પહેલાં કર્યું તે مَا كَفَرْتُمْ છે અને જે કંઈ પાછળથી કર્યું તે مَا اَخَّرْتُمْ. અર્થાત્ માણસની સંપૂર્ણ કાર્ય-નોંધ ક્રમાનુસાર અને તારીખવાર તેના સામે આવશે.

૩- જે સારા અને ખરાબ કાર્યો માનવીએ પોતાના જીવનમાં કર્યા તે مَا كَفَرْتُمْ છે અને એ કાર્યોનાં જે અવશેષો અને પરિણામો તે માનવીય સમાજમાં પોતાના પાછળ મૂકી ગયો તે مَا اَخَّرْتُمْ.

يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ ۝٦ الَّذِي خَلَقَكَ
فَسَوَّكَ فَعَدَلَكَ ۝٧ فِي أَيِّ صُورَةٍ مَّا شَاءَ رَكَّبَكَ ۝٨ كَلَّا
بَلْ تَكْدِبُونَ بِالرِّيَاسِ ۝٩ وَإِنَّ عَلَيْكُمْ لَحَافِظِينَ ۝١٠ كَرَامًا

હે મનુષ્ય ! કઈ વસ્તુએ તને પોતાના એ કૃપાળુ રબ (પ્રભુ-પાલનહાર) વિષે ધોખામાં નાખી દીધો, જેણે તને પેદા કર્યો, તને નખશિખથી દુરસ્ત બનાવ્યો, તને એક સંતુલન સાથે બનાવ્યો, અને જે રૂપમાં ઈચ્છ્યો તને જોડીને તૈયાર કર્યો ?^(૪) કદાપિ નહીં,^(૫) પરંતુ (સાચી વાત એ છે કે) તમે લોકો જગા (ઈનામ) તથા સજાને ખોટા ઠેરવો છો,^(૬) જો કે તમારા પર નિરીક્ષકો નિયુક્ત કરવામાં આવેલા

(૪) અર્થાત્, સૌપ્રથમ તો એ ઉપકારક માલિક અને પાલનહારના ઉપકારો અને કૃપાઓનો તકાદો એ હતો કે તું કૃતજ્ઞ અને આભારી બનીને તેનો આજ્ઞાકિત બનતો અને તેની અવજ્ઞા કરવામાં તને શરમ આવતી, પરંતુ તું એ ધોખામાં પડી ગયો કે તું જે કંઈ પણ બન્યો છે, જાતે જ બની ગયો છે અને એ વિચાર તને કદી ન આવ્યો કે આ અસ્તિત્વ બક્ષનારનો ઉપકાર માને. બીજું, તારા રબની એ કૃપા છે કે દુનિયામાં જે કંઈ તું ચાહે છે, કરી નાખે છે અને એવું નથી થતું કે જેવી તારાથી કોઈ ભૂલ થાય, તને અપંગ કે લકવાગ્રસ્ત બનાવી દે, અથવા તારી આંખો આંધળી કરી દે, અથવા તારા પર વીજળી પાડે. પરંતુ તે આ મહેરબાનીને નબળાઈ સમજી લીધી અને એ ધોખામાં પડી ગયો કે તારા ખુદાની ખુદાઈમાં ન્યાય નામની કોઈ વસ્તુ નથી.

(૫) અર્થાત્, કોઈ ઉચિત કારણ આ ધોખામાં પડવાનું નથી. તારું અસ્તિત્વ બતાવી રહ્યું છે કે તું સ્વયં નથી બની ગયો, તારા માતા-પિતાએ પણ તને નથી બનાવ્યો, તત્ત્વોના આપોઆપ જોડાઈ જવાથી પણ અચાનક તું માનવી બનીને પેદા નથી ગયો, બલ્કે એક તત્ત્વદર્શી-હડાપણવાળા અને શક્તિશાળી ખુદાએ તને આ પૂર્ણ માનવીય રૂપમાં ઢાળ્યો છે. તારા સામે દરેક પ્રકારના પશુઓ છે, જેની સરખામણીમાં તારી સર્વશ્રેષ્ઠ બનાવટ અને તારી સર્વોત્તમ અને શ્રેષ્ઠ શક્તિઓ ચોખ્ખી દેખાઈ આવે છે. બુદ્ધિનો તકાદો એ હતો કે આને જોઈને તારું માથું ઉપકારવશ નમી જતું અને એ મહેરબાન રબની સામે તું ક્યારેય અવજ્ઞાનું સાહસ ન કરતો. તું એ પણ જાણે છે કે તારો રબ માત્ર રહીમ (પરમ્ દયાળુ) અને કરીમ (પરમ્ કૃપાળુ) જ નથી, મહા જોરાવર-સર્વશક્તિશાળી અને મહાકોપી પણ છે. જ્યારે તેના તરફથી કોઈ ભૂકંપ કે આંધી-તોફાન કે પૂર આવી જાય છે, તો તારી બધી યુક્તિઓ તેના સામે નિષ્ફળ થઈ જાય છે. તને એ પણ ખબર છે કે તારો રબ અજ્ઞાની અને નાસમજ નથી, બલ્કે તત્ત્વદર્શી અને બુદ્ધિશાળી-હડાપણવાળો છે, અને તત્ત્વદર્શિતા અને બુદ્ધિનો અનિવાર્ય તકાદો એ છે કે જેને બુદ્ધિ આપવામાં તેને તેના કાર્યો માટે ઉત્તરદાયી પણ ઠેરવવામાં આવે, જેને સત્તા અને અધિકારો આપવામાં આવે તેનાથી હિસાબ પણ લેવામાં આવે કે તેણે પોતાની સત્તા અને અધિકારોનો ઉપયોગ કેવી રીતે કર્યો, અને જેને પોતાની જવાબદારી પર ભલાઈ અને બૂરાઈ કરવાની શક્તિ આપવામાં આવે તેને ભલાઈ માટે વળતર અને બૂરાઈ માટે સજા પણ આપવામાં આવે. આ તમામ હકીકતો તારા સામે પ્રકાશિત દિવસની જેમ સ્પષ્ટ છે, તેથી તું એ નથી કહી શકતો કે પોતાના કૃપાળુ રબ તરફથી જે ધોખામાં તું પડી ગયો છે, તેનું કોઈ યોગ્ય કારણ છે. તું સ્વયં જ્યારે કોઈનો વડો હોય છે તો પોતાના આધીન એ વ્યક્તિને કૃતઘ્ન અને

كَاتِبِينَ ۝ يَلْعَبُونَ مِمَّا قَلَّوْنَ ۝ إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ ۝ وَإِنَّ
 الْفَجَّارَ لَفِي جَحِيمٍ ۝ يَصَلُّونَهَا يَوْمَ الدِّينِ ۝ وَمَاهُمْ عَنْهَا
 بِغَائِبِينَ ۝ وَمَا آذُرُكَ مَا يَوْمَ الدِّينِ ۝ ثُمَّ مَا آذُرُكَ مَا يَوْمَ
 الدِّينِ ۝ يَوْمَ لَا تَبْلُغُ نَفْسٌ لِنَفْسٍ شَيْئًا ۝ وَالْأُمْرُؤُ مِمَّنْ لَبَّيْهُ ۝

છે, એવા પ્રતિષ્ઠિત લખનારાઓ જે તમારા પ્રત્યેક કાર્યને જાણે છે. (૭)

નિશ્ચિતપણે સદાચારી લોકો આનંદમાં હશે અને દુરાચારી લોકો જહનમ (નર્ક)માં જશે. બદલાના દિવસે તેઓ તેમાં પ્રવેશ કરશે અને તેનાથી કદાપિ અદશ્ય નહીં થઈ શકે. અને તમે શું જાણો કે તે બદલાનો દિવસ શું છે? હા, તમને શું ખબર કે તે બદલાનો દિવસ શું છે? આ તે દિવસ છે જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ માટે કંઈ કરવું કોઈના અધિકારમાં નહીં હોય, (૮) નિર્ણય તે દિવસે સંપૂર્ણપણે અલ્લાહના અધિકારમાં હશે. (રુકૂઅ-૧)

અને નિમકહરામ અને અપ્રમાણિક સમજે છે, જે તારી સજજનતા અને નમ્રતાને નબળાઈ સમજીને તારા માથે ચઢી જાય. તેથી તારી પોતાની પ્રકૃતિ એ વાતની સાક્ષી આપવા માટે પૂરતી છે કે માલિકની મહેરબાની કદાપિ એ વાતનું કારણ ન હોવું જોઈએ કે બંદો કે દાસ તેના સામે ઘૃષ્ટ બની જાય અને એ ગેરસમજમાં પડી જાય કે હું જે ઈચ્છું, કરું, મારું કોઈ કંઈ જ બગાડી શકવાનું નથી.

(૬) અર્થાત્, વાસ્તવમાં જે વસ્તુએ તમને લોકોને ધોખામાં નાખ્યા છે, તે કોઈ ઉચિત દલીલ નથી, બલ્કે કેવળ તમારો મૂખમીભર્યો વિચાર છે કે દુનિયાના આ કાર્ય-ક્ષેત્રના પાછળ કોઈ બદલા અને સજનું સ્થાન નથી. આ જ ભૂલ અને નિરાધાર અનુમાને તમને અલ્લાહથી બેપરવા, તેના ન્યાયથી નિર્ભય અને નિશ્ચિત તથા પોતાના નૈતિક વલણમાં બિનજવાબદાર બનાવી દીધા છે.

(૭) અર્થાત્, તમે લોકો ચાહે બદલા અને સજના સ્થાનનો ઈન્કાર કરો અથવા તેને ખોટું ઠેરવો અથવા તેની હાંસી ઉડાવો, તેનાથી હકીકત નથી બદલાઈ જતી. હકીકત એ છે કે તમારા રબે તમને દુનિયામાં નિરંકૂશ બનાવીને છોડી નથી મૂક્યા, બલ્કે તેણે તમારામાંથી દરેક વ્યક્તિ પર અત્યંત સત્યનિષ્ઠ નિરીક્ષકો નિયુક્ત કરી રાખ્યા છે, જેઓ તંદન નિષ્પક્ષ રીતે તમારા તમામ સારા-નરસા કાર્યોની નોંધ કરી રહ્યા છે, અને તેમનાથી તમારું કોઈ કાર્ય છૂપું નથી, ચાહે તમે અંધારામાં કરો, એકાંતમાં કરો, વેરાન જંગલોમાં કરો, અથવા બીજી કોઈ એવી સ્થિતિમાં તે કરો જ્યાં તમને સંપૂર્ણ સંતોષ હોય કે જે કંઈ તમે કર્યું છે તે લોકોની નજરોથી છૂપું રહી ગયું છે. આ નિરીક્ષક ફરિશ્તાઓ માટે અલ્લાહત્ આલાએ 'કિરામન્ કાતિબીન'ના શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો છે, એટલે કે એવા લાહિયાઓ કે લખનારાઓ જે કરીમ (અત્યંત આદરણીય અને પ્રતિષ્ઠિત) છે. કોઈનાથી ન અંગત પ્રેમ રાખે છે, ન વેર કે જેથી એકને ગેરવાજબી

છૂટછાટ અને બીજાનો અનુચિત વિરોધ કરીને તથ્ય અને સચ્ચાઈ વિરુદ્ધ નોંધ તૈયાર કરે. અપ્રમાણિક પણ નથી કે પોતાની ડ્યૂટી પર હાજર થયા વગર આપમેળે જ ખોટી નોંધ કરી લે. ભ્રષ્ટાચારી અને રુસ્વતખોર પણ નથી કે કંઈ આપ-લે કરીને કોઈના પક્ષમાં અથવા કોઈના વિરુદ્ધ ખોટો રીપોર્ટ કરી નાખે. તેમનું સ્થાન આ તમામ નૈતિક નબળાઈઓથી ઉચ્ચતર છે, તેથી સદાચારી અને દુરાચારી બંને પ્રકારના માનવીઓએ સંતુષ્ટ રહેવું જોઈએ કે પ્રત્યેકની નેકી અને સદ્કાર્ય જરા પણ વધારા-ઘટાડા વગર નોંધાશે, અને કોઈના માથે કોઈ એવી ભૂરાઈ નાખી દેવામાં નહીં આવે, જે તેણે ન કરી હોય. પછી આ ફરિશ્તાઓનો બીજો ગુણ એ બતાવવામાં આવ્યો છે કે 'જે કંઈ તમે કરો છો તેને તેઓ જાણે છે.' અર્થાત્ તેમની સ્થિતિ દુનિયાની સીઆઈડી અને ઈન્ટેલિજન્સની એજન્સીઓ જેવી નથી કે તમામ દોડધૂપ છતાં ઘણી વાતો તેમનાથી છૂપી રહી જાય છે. તેઓ દરેકના કાર્યોથી સંપૂર્ણપણે વાકેફ છે, દરેક ઠેકાણે અને દરેક સ્થિતિમાં દરેક વ્યક્તિની સાથે એવી રીતે લાગેલા છે કે તેને એ ખબર પણ નથી હોતી કે કોઈ તેનું નિરીક્ષણ કરી રહ્યું છે, અને તેમને એની જાણકારી પણ હોય છે કે કોઈ વ્યક્તિએ કઈ નિયત અને ઈરાદાથી કોઈ કામ કર્યું છે. તેથી તેણે તૈયાર કરેલ નોંધ કે રેકર્ડ એ પૂર્ણ નોંધ અને રેકર્ડ છે, જેમાં નોંધવાથી કોઈ વાત રહી નથી ગઈ. આ અનુસંધાનમાં જ સૂર: કહ્ફ, આ. ૪૯ માં ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે કયામતના દિવસે ગુનેગારો એ જોઈને હેરાન અને આશ્ચર્યચકિત રહી જશે કે તેમની જે કર્મનોંધ પ્રસ્તુત કરવામાં આવી રહી છે, તેમાં કોઈ નાની કે મોટી વાત નોંધ કરવાથી રહી ગઈ નથી, જે કંઈ તેમણે કર્યું હતું તે બધું જ યથાવત તેમના સામે હાજર છે.

(૮) અર્થાત્, કોઈની ત્યાં એ મજાલ નહીં હોય કે તે કોઈ વ્યક્તિને તેના કાર્યોના પરિણામ ભોગવવાથી બચાવી શકે. કોઈ ત્યાં એવો પ્રભાવી અથવા જોરાવર અથવા અલ્લાહનો વ્હાલો નહીં હોય કે અલ્લાહની અદાલતમાં હઠ લઈને બેસી જાય અને એમ કહી શકે કે ફલાણો માણસ મારો સગો અથવા આશ્રિત છે, તેને તો બક્ષવો જ પડશે, ચાહે તે દુનિયામાં ગમે તેવા ખરાબ કાર્યો કરીને આવ્યો હોય.

૮૩ : અલ-મુતફ્ફિહીન

પરિચય

નામ :

પહેલી જ આયત **لَا يُكْفِرُونَ** થી લેવામાં આવ્યું છે.

ઉત્તરાણકાળ :

આની વર્ણનશૈલી અને વિષયોથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે આ મક્કા-મુઅઝ્ઝમાના આરંભિક કાળમાં ઊતરી છે, જ્યારે મક્કાવાસીઓના મનમાં આખિરત (પરલોક)ની આસ્થા બેસાડવા માટે નિરંતર સૂરઃઓ એવતરિત થઈ રહી હતી, અને આનું અવતરણ તે સમયે થયું છે જ્યારે મક્કાવાસીઓએ રસ્તાઓ પર, બજારોમાં અને સભાઓમાં મુસલમાનોને મહેણાં મારવાનું અને તેમનું અપમાન અને તિરસ્કાર કરવાનું શરૂ કરી દીધું હતું, પરંતુ અન્યાય, અત્યાચાર અને મારપીટનો ક્રમ હજુ શરૂ થયો નહોતો. કેટલાક તફ્ફીરવેત્તાઓએ આ સૂરઃને મદની ઠેરવી છે. આ ગેરસમજનું મૂળ કારણ ઈબ્ને અબ્બાસ **رضي الله عنه**ની એ રિવાયત છે કે જ્યારે નબી **ﷺ** મદીના તશરીફ લાવ્યાં, તો ત્યાંના લોકોમાં ઓછું માપવા અને તોલવાનો રોગ ખરાબ રીતે ફેલાયેલ હતો. પછી અલ્લાહત્તઆલાએ **لَا يُكْفِرُونَ** ને ઉતારી અને લોકો ખૂબ સારી રીતે માપવા અને તોલવા લાગ્યા. (નિસાઈ, ઈબ્ને માજા, ઈબ્ને મરદૂયા, ઈબ્ને જરીર, બયહકી ફી શોઅબુલ ઈમાન) પરંતુ જેમ કે આનાથી અગાઉ અમે સૂરઃ દહરની પ્રસ્તાવનામાં વર્ણન કરી ચૂક્યા છીએ કે સહાબા અને તાબેઈનની એ સામાન્ય રીત હતી કે એક આયત જે મામલા પર લાગુ પડતી હોય, તેના વિશે એવું કહ્યા કરતા હતા કે આ ફલાણી બાબત વિશે અવતરી છે. તેથી ઈબ્ને અબ્બાસ **رضي الله عنه**ની રિવાયતથી જે કંઈ સાબિત થાય છે તે માત્ર એ છે કે જ્યારે હિજરત પછી નબી **ﷺ** એ મદીનાના લોકોમાં આ ખરાબ આદત ફેલાયેલી જોઈ, તો અલ્લાહત્તઆલાના આદેશથી આપ **ﷺ**એ આ સૂરઃ તેમને સંભળાવી અને તેનાથી તેમના મામલાઓ દુરસ્ત થઈ ગયા.

વિષય અને ચર્ચા :

આનો વિષય પણ આખિરત છે.

પ્રથમ છ આયતોમાં તે પ્રચલિત બેઈમાની અને ભ્રષ્ટાચાર પર પકડ કરવામાં આવી છે, જે વેપારીઓમાં ખૂબ જ વ્યાપક રીતે ફેલાયેલી હતી કે બીજાઓથી લેવાનું થતું તો પૂરેપૂરું માપીને અને તોલીને લેતા હતા, પરંતુ જ્યારે બીજાઓને આપવાનું થતું તો માપ-તોલમાં દરેકને કંઈને કંઈ ઓછું આપતા હતા. સમાજના અનેક દૂષણોમાંથી આ એક દૂષણને, જેના ખરાબ હોવા વિષે કોઈ ઈન્કાર કરી શકતું નહોતું, ઉદાહરણ રૂપે લઈને એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે આ આખિરતથી ગફલતનું અનિવાર્ય પરિણામ છે. જ્યાં સુધી લોકોને એ વાતનું ભાન ન હોય કે એક દિવસ અલ્લાહ સમક્ષ રજૂ થવાનું છે અને પાઈ-પાઈનો હિસાબ આપવાનો છે, ત્યાં સુધી એ શક્ય જ નથી કે તેઓ પોતાના વર્તન-વ્યવહારમાં સંપૂર્ણ પ્રમાણિકતા અપનાવી શકે. કોઈ વ્યક્તિ પ્રમાણિકતાને 'સારી નીતિ' સમજીને કેટલાક નાના-નાના મામલાઓમાં પ્રમાણિકતા બતાવી પણ દે, તો એવા પ્રસંગે તે કદી પ્રમાણિકતા આચરી શકતો નથી, જ્યારે બેઈમાની અને ભ્રષ્ટાચાર એક

‘લાભપ્રદ નીતિ’ સાબિત થતી હોય. માણસની અંદર સાચી અને કાયમી પ્રમાણિકતા જો ઉત્પન્ન થઈ શકતી હોય તો માત્ર અલ્લાહના ડર અને આખિરત પર વિશ્વાસથી જ થઈ શકે છે, કેમ કે આ સ્થિતિમાં પ્રમાણિકતા એક ‘નીતિ’ નહીં, બલકે ‘કર્તવ્ય’ ઠરે છે અને માણસનું તેના પર કાયમ રહેવા કે ન રહેવાનો આધાર દુનિયામાં તેના લાભપ્રદ હોવા કે લાભપ્રદ ન હોવા પર નથી રહેતો.

આમ, નૈતિકતાની સાથે આખિરત (પરલોક) પર આસ્થાનો સંબંધ ખૂબ જ પ્રભાવશાળી અને હૃદયંગમ રીતે સ્પષ્ટ કર્યા પછી આ. ૭ થી ૧૭ સુધી બતાવવામાં આવ્યું છે કે દુરાચારી લોકોની કર્મ-નોંધ અગાઉથી જ ગુનેગાર લોકોના રજિસ્ટર (Black list)માં નોંધાઈ રહી છે. અને આખિરતમાં તેમને સખત વિનાશનો સામનો કરવાનો છે. ત્યારબાદ આ. ૧૮ થી ૨૮ સુધી સદાચારી લોકોના ઉત્તમ પરિણામનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે અને એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે તેમની કર્મ-નોંધ ઉચ્ચ પ્રકારના લોકોના રજિસ્ટરમાં નોંધાઈ રહી છે, જેના માટે પ્રતિષ્ઠિત ફરિશ્તાઓ નિયુક્ત છે.

અંતમાં, ઈમાનવાળાઓને સાંત્વનાં આપવામાં આવી છે અને તે સાથે કાફિરો (સત્યના વિરોધીઓ)ને સચેત પણ કરવામાં આવ્યા છે કે આજે જે લોકો ઈમાન લાવનારાઓને અપમાનિત કરી રહ્યા છે, કયામતના દિવસે આ જ અપરાધી લોકો પોતાના આ વલણનું ખૂબ મારું પરિણામ જોશે અને આ જ ઈમાનવાળાઓ આ અપરાધીઓના ભૂરા પરિણામો જોઈને પોતાની આંખો ઠંડી કરશે.

رُكُوعُهَا ۱

(۸۳) سُورَةُ الْمُطَفِّفِينَ مَكِّيَّةٌ (۸۲)

آيَاتُهَا ۳

આ. ૩૬

સૂર: ૮૩ અલ-મુતફફિનીન (મક્કી)

રુકૂઆ-૧

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وَيْلٌ لِّلْمُطَفِّفِينَ ۱ الَّذِينَ إِذَا أَكْتَالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ ۲
وَإِذَا كَالُوهُمْ أَوْ وَزَنُوهُمْ يُخْسِرُونَ ۳ أَلَا يَظُنُّ أُولَٰئِكَ أَنَّهُمْ
مَبْعُوثُونَ ۴ لِيَوْمٍ عَظِيمٍ ۵ يَوْمَ يَقُومُ النَّاسُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ ۶

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

વિનાશ છે તોલ-માપમાં હાથચાલાકી કરનારાઓ માટે^(૧) જેમની સ્થિતિ એવી છે કે જ્યારે લોકો પાસેથી લે છે, તો પૂરેપૂરું લે છે અને જ્યારે તેમને માપીને કે તોલીને આપે છે, ત્યારે તેમને ઓછું આપે છે.^(૨) શું આ લોકો નથી સમજતા કે એક મોટા દિવસે^(૩) એમને ઉઠાવીને લાવવામાં આવનાર છે? તે દિવસે જ્યારે સૌ લોકો સમગ્ર સૃષ્ટિના રબ (માલિક) સામે ઊભા હશે.

(૧) વાસ્તવમાં **مُطَفِّفِينَ** શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, જે **تَطْفِيفٌ** થી નીકળ્યો છે. અરબી ભાષામાં નાની અને હલકી વસ્તુ માટે **تَطْفِيفٌ** બોલવામાં આવે છે અને **تَطْفِيفٌ** શબ્દ પારિભાષામાં માપ-તોલમાં ચોરીદૂપે કમી કરવા માટે પ્રયુક્ત થાય છે, કેમ કે આ કામ કરનાર માપીને કે તોલીને વસ્તુ આપતાં કોઈ મોટો જથ્થો નથી ઉડાવતો, બલકે હાથની સફાઈ બતાવીને દરેક ખરીદ કરનારના ભાગમાંથી થોડું-થોડું કરીને ઉડાવતો રહે છે અને ખરીદનાર બિચારાને કંઈ જ ખબર પડતી નથી કે વેપારીએ તેને શું અને કેટલું નુકસાન કર્યું છે.

(૨) કુર્આન-મજ્દમાં ઠેક-ઠેકાણે માપતોલમાં કમી કરવાની કઠોર નિંદા અને સાચી રીતે માપવા-તોલવાની સખત તાકીદ કરવામાં આવી છે. સૂર: અનૂઆમમાં ફરમાવ્યું, “ન્યાયની સાથે પૂરેપૂરું માપો અને તોલો, અમે કોઈ વ્યક્તિને તેના સામર્થ્યથી વધારે જવાબદાર ઠરાવતા નથી.” (આ. ૧૫૨) સૂર: બની ઈસરાઈલમાં કહેવામાં આવ્યું, “જ્યારે માપો તો પૂરેપૂરું માપો અને સાચા ત્રાજવાથી તોલો.” (આ. ૩૫) સૂર: રહમાનમાં તાકીદ કરવામાં આવી કે, “તોલવામાં અતિરેક ન કરો, બરાબર ન્યાયની સાથે વજન કરો અને ત્રાજવાથી ઓછું ન આપો.” (આ. ૮, ૯) શુએબની જાતિ પર જે ગુનાસર પ્રકોપ ઉતારવામાં આવ્યો તે એ જ હતો કે તેમનામાં માપ-તોલમાં કમી કરવાનો રોગ બધી બાજુ ફેલાઈ ગયો હતો અને હઝરત શુએબ **رضي الله عنه**ની વારંવારની શિખામણો છતાં આ જાતિના લોકો તેની અવગણના કરતા હતા.

(૩) કયામતના દિવસને ‘મોટો દિવસ’ એટલા માટે કહેવામાં આવ્યો છે કે આ દિવસે તમામ મનુષ્યો અને જિનોનો હિસાબ અલ્લાહની અદાલતમાં એકી સમયે લેવામાં આવશે અને અઝાબ (યાતના) અને સવાબ (પુણ્ય)ના ખૂબ જ મહત્વના નિર્ણયો કરવામાં આવશે.

كَلَّا إِنَّ كِتَابَ الْفُجَارِ لَفِي سِجِّينٍ ﴿٨﴾ وَمَا أَدْرَاكَ مَا سِجِّينٌ ﴿٩﴾
 كِتَابٌ مَّرْقُومٌ ﴿٩﴾ وَيْلٌ لِّيَوْمِئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ ﴿١٠﴾ الَّذِينَ
 يَكْذِبُونَ بِيَوْمِ الدِّينِ ﴿١١﴾ وَمَا يَكْذِبُ بِهِ إِلَّا كُلُّ مُعْتَدٍ
 أَثِيمٍ ﴿١٢﴾ إِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِ آيَاتُنَا قَالَ أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ ﴿١٣﴾
 كَلَّا بَلْ سَاءَ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ ﴿١٤﴾ كَلَّا

કદાપિ નહીં, ^(૪) ચોક્કસપણે દુરાચારીઓની કર્મનોંધ કારાવાસના દફતરમાં છે; ^(૫) અને તમે શું જાણો કે શું છે તે કારાવાસનું દફતર? તે એક ગ્રંથ છે, લેખિત. વિનાશ છે તે દિવસે ખોટું ઠેરવનારાઓ માટે, જેઓ બદલાના દિવસને ખોટું ઠેરવે છે; અને તેને ખોટું નથી ઠેરવતો પણ દરેક તે મનુષ્ય જે હદથી વધી જનાર દુરાચારી છે. તેને જ્યારે અમારી આયતો સંભળાવવામાં આવે છે ^(૬) તો કહે છે, “આ તો જૂના જમાનાની વાર્તાઓ છે.” કદાપિ નહીં, બલ્કે વાસ્તવમાં તેમના હૃદયો પર તેમના દુરાચારોનો કાટ ચઢી ગયો છે. ^(૭) કદાપિ નહીં, નિશ્ચિતપણે તે દિવસે આ લોકો પોતાના રબના દર્શનથી

(૪) અર્થાત્, આ લોકોનું એ અનુમાન ખોટું છે કે દુનિયામાં આ ગુનાઓ આચર્યા પછી તેઓ આમ જ છૂટી જશે અને ક્યારેય તેમને પોતાના અલ્લાહની સામે જવાબ આપવા માટે હાજર નહીં થવું પડે.

(૫) વાસ્તવમાં સિજ્જિન શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, જે સજ્જ (જેલ કે કેદખાના)થી નીકળ્યો છે અને આગળ તેની જે સમજૂતી કરવામાં આવી છે, તેનાથી ખ્યાલ આવી જાય છે કે તેનાથી તાત્પર્ય એ રજિસ્ટર છે, જેમાં સજ્જને પાત્ર લોકોના કર્મ-પત્રકોની નોંધ કરવામાં આવે છે.

(૬) અર્થાત્, એ આયત, જેમાં બદલાના દિવસના સમયાંતર આપવામાં આવ્યા છે.

(૭) અર્થાત્, બદલા અને સજ્જને પ્રાચીન દંત-કથા કે કાલ્પનિક વાર્તા ઠરાવવાનું કોઈ ઉચિત કારણ નથી, પરંતુ જે કારણસર આ લોકો તેને દંત-કથા કહે છે તે એ છે કે જે ગુનાઓનું આચરણ કરતા રહ્યા છે, તેમનો કાટ તેમના હૃદયો પર સંપૂર્ણપણે ચઢી ગયો છે, તેથી જે વાત સરાસર ઉચિત અને યોગ્ય છે તે તેમને દંત-કથા દેખાય છે. આ કાટની સમજૂતી-રસૂલુલ્લાહ ﷺ એ આ રીતે કરી છે કે બંદો જ્યારે કોઈ ગુનો કરે છે, તો તેના હૃદય પર એક કાળો ડાઘ લાગી જાય છે. જો તે તૌબા (પશ્ચાતાપ) કરી લે તો તે ડાઘ સાફ થઈ જાય છે. પરંતુ જો તે ગુનાઓનું આચરણ કરતો જ ચાલ્યો જાય, તો આખા હૃદય પર તે છવાઈ જાય છે. (મુસ્નદ અહમદ, તિરમિઝી, નિસાઈ, ઇબ્ને માજા, ઇબ્ને જરીર, હાકિમ, ઇબ્ને અબી હાતિમ, ઇબ્ને હિબ્બાન વગેરે.)

إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمَحْجُوبُونَ ﴿١٥﴾ ثُمَّ إِنَّهُمْ لَصَالُوا
 الْجَحِيمِ ﴿١٦﴾ ثُمَّ يُقَالُ هَذَا الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تُكَذِّبُونَ ﴿١٧﴾ كَلَّا إِنَّ
 كِتَابَ الْأَبْرَارِ لَفِي عِلِّيِّينَ ﴿١٨﴾ وَمَا أَدْرَاكَ مَا عِلِّيُّونَ ﴿١٩﴾
 كِتَابٌ مَرْقُومٌ ﴿٢٠﴾ يُشَاهِدُ الْمُقَرَّبُونَ ﴿٢١﴾ إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي
 نَعِيمٍ ﴿٢٢﴾ عَلَى الْأَرَآئِكِ يَنْظُرُونَ ﴿٢٣﴾ تَعْرِفُ فِي وُجُوهِهِمْ نَضْرَةَ
 النَّعِيمِ ﴿٢٤﴾ يُسْقَوْنَ مِنْ رَحِيقٍ مَحْمُومٍ ﴿٢٥﴾ خَبِيرَةٌ مَسْكُ

વંચિત રાખવામાં આવશે, (૯) પછી આ લોકો જહન્નમમાં જઈ પડશે, પછી તેમને કહેવામાં આવશે કે આ એ જ વસ્તુ છે જેને તમે ખોટી ઠેરવતા હતા.

કદાપિ નહીં, (૯) નિ:શંક સદાચારીઓની કર્મનોંધ ઉચ્ચ શ્રેણીના લોકોના દફતરમાં છે; અને તમને શું ખબર કે શું છે તે ઉચ્ચ શ્રેણીના લોકોનું દફતર? એક લેખિત ગ્રંથ, જેની દેખરેખ નિકટવર્તી ફરિશ્તાઓ કરે છે. નિ:શંક સદાચારી લોકો ખૂબ આનંદમાં હશે, ઊંચી બેઠકો પર બિરાજીને નિહાળી રહ્યા હશે, તેમના મુખ પર તમને સુખ-સમૃદ્ધિની તેજસ્વિતા જણાશે. તેમને સર્વોત્તમ અને વિશુદ્ધ સીલબંધ શરાબ પીવડાવવામાં આવશે, જેના પર કસ્તુરીની મહોર લાગેલી હશે. (૧૦) જે લોકો બીજાઓથી આગળ વધી જવા માગતા હોય તેઓ આ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવામાં આગળ વધવાનો પ્રયત્ન

(૮) અર્થાત્, અલ્લાહના દીદાર (દર્શન)નું જે સૌભાગ્ય સદાચારી લોકોને મળશે, તેનાથી આ લોકો વંચિત રહેશે. (વધુ સમજૂતી માટે જુઓ: તફ્ફીમુલ કુર્આન, ભા-૬, અલ-કિયામહ, નોંધ ૧૭)

(૯) અર્થાત્, આ લોકોનો વિચાર ખોટો છે કે કોઈ બદલા અને સજાની ઘટના ઘટિત થવાની નથી.

(૧૦) મૂળ શબ્દો છે **خَيْرَةٌ مَسْكُ**. આનો એક અર્થ તો એ છે કે જે વાસણોમાં શરાબ મૂકવામાં આવી હશે, તેના પર માટી કે મીણના બદલે મુશ્કની મહોર હશે. આ અર્થને ધ્યાનમાં રાખતાં આયતનો અર્થ એ છે કે આ શરાબનો એક અત્યંત સુંદર અને ઉમદા પ્રકાર હશે, જે નહેરોમાં વહેતી શરાબથી શ્રેષ્ઠ અને સર્વોત્તમ હશે કે તેને જન્મતના સેવકો મુશ્કની મહોર લાગેલ વાસણોમાં લાવીને જન્મતવાસીઓને પીવડાવશે. બીજો અર્થ એ પણ હોઈ શકે છે કે એ શરાબ જ્યારે પીવાવાળાઓના ગળાથી નીચે ઉતરશે, તો અંતે તેમને મુશ્કની સુગંધની અનુભૂતિ થશે. આ અનુભૂતિ દુનિયાની શરાબોથી તદ્દન વિપરીત છે, જેની બોતલ ખૂલતાં જ દુર્ગંધનો એક ભપકો નાકમાં આવે છે, પીતા પણ

وَفِي ذَٰلِكَ فَلْيَتَنَافَسِ الْمُتَنَافِسُونَ ﴿٢٢﴾ وَمِرَاجُهُ مِنْ تَسْبِيمٍ ﴿٢١﴾
 عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا الْمُقَرَّبُونَ ﴿٢٠﴾ إِنَّ الَّذِينَ أَجْرَمُوا كَانُوا مِنَ
 الَّذِينَ آمَنُوا يَصْحَكُونَ ﴿١٩﴾ وَإِذَا مَرُّوا بِهِمْ يَتَغَامَرُونَ ﴿١٨﴾
 وَإِذَا انْقَلَبُوا إِلَىٰ أَهْلِهِمْ انْقَلَبُوا فَكِهِينَ ﴿١٧﴾ وَإِذَا رَأَوْهُمْ
 قَالُوا إِنَّ هَٰؤُلَاءِ لَضَالُّونَ ﴿١٦﴾ وَمَا أُرْسِلُوا عَلَيْهِمْ حَٰفِظِينَ ﴿١٥﴾

કરે. તે શરાબમાં તસ્નીમ^(૧૧)નું મિશ્રણ હશે, આ એક ઝરણું છે જેના પાણી સાથે નિકટવર્તી લોકો મદિરાપાન કરશે.

અપરાધી લોકો દુનિયામાં ઈમાન લાવનારાઓની હાંસી ઉડાવતા હતા, જ્યારે તેમના પાસેથી પસાર થતા તો આંખો મિચકારીને તેમના તરફ ઈશારા કરતા હતા, પોતાના કુટુંબીજનો તરફ પાછા ફરતા ત્યારે ખૂબ મજા લેતા-પાછા ફરતા હતા;^(૧૨) અને જ્યારે તેમને જોતા તો કહેતા હતા કે આ બહેકી ગયેલા લોકો છે,^(૧૩) જો કે તેઓ તેમના પર દેખરેખ રાખનાર બનાવીને મોકલવામાં આવ્યા ન

તેની દુર્ગંધનો અનુભવ થાય છે અને ગળાથી જ્યારે તે ઉતરે છે તો મગજ સુધી તેની દુર્ગંધ પહોંચી જાય છે, જેના કારણે સ્વાદની ખરાબી અને નિરસતાની અસરો તેના ચહેરા પર પ્રગટ થાય છે.

(૧૧) 'તસ્નીમ'નો અર્થ ઊંચાઈ છે, અને કોઈ ઝરણાને 'તસ્નીમ' કહેવાનો અર્થ એ છે કે તે ઊંચાઈથી વહેતું નીચે આવી રહ્યું હોય.

(૧૨) અર્થાત્, એ વિચારતાં પાછા ફરે છે કે આજે તો મજા આવી ગઈ, મેં ફલાણા મુસલમાનની મજાક ઉડાવીને અને તેને મહેણાં માર્યાં અને કટાક્ષ કરીને ખૂબ આનંદ ઉઠાવ્યો અને લોકોમાં પણ તેની ખૂબ દુર્દશા કરી.

(૧૩) અર્થાત્, તેમની બુદ્ધિ બહેર મારી ગઈ છે. પોતાને દુનિયાના લાભો અને લિજ્જતોથી માત્ર એટલા માટે વંચિત કરી લીધા છે અને દરેક પ્રકારના જોખમો અને મુસીબતો કેવળ એટલા માટે વહોરી લીધી છે કે મુહમ્મદ (ﷺ)એ તેમને આંખિરત તેમજ જન્મત અને દોઝખના ચક્કરમાં નાખી દીધા છે. જે કંઈ હાજર છે, તેને એ કાલ્પનિક આશા પર છોડી દીધેલ છે કે મૃત્યુ પછી કોઈ જન્મતના મળવાનું તેમને વચન આપવામાં આવ્યું છે, અને જે તકલીફો આજે પહોંચી રહી છે, તેને એ ખોટા વિચારના કારણે સહન કરી રહ્યા છે કે બીજી દુનિયામાં કોઈ જહન્નમ હશે, જેના અઝાબથી તેમને ડરાવવામાં આવ્યા છે.

فَالْيَوْمَ الَّذِينَ آمَنُوا مِنَ الْكُفَّارِ يَصْحَكُونَ ﴿٣٦﴾ عَلَى الْأَسْرَائِكِ
يَنْظُرُونَ ﴿٣٧﴾ هَلْ تُؤِتُونَ الْكُفَّارَ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ ﴿٣٨﴾

હતા. (૧૪) આજે ઈમાન લાવનારાઓ કાફિરો (ઈન્કાર કરનારાઓ) પર હસી રહ્યા છે, આસનો પર બિરાજીને તેમની દશા જોઈ રહ્યા છે, મળી ગયું ને કાફિરોને તેમના તે કૃત્યોનું પુણ્ય જે તેઓ કર્યા કરતા હતા! (૧૫) (રુકૂઅ-૧)

(૧૪) આ સંક્ષિપ્ત વાક્યમાં એ હાંસી ઉડાવનારાઓને બોધગ્રેરક ચેતવણી આપવામાં આવી છે. મતલબ એ છે કે એમ માની લેવામાં આવે કે એ બધું ખોટું છે જેના પર મુસલમાનો ઈમાન લાવ્યા છે, પરંતુ તેઓ તમારું તો કંઈ બગાડી નથી રહ્યા. જે વસ્તુને તેમણે સત્ય સમજી છે, તે અનુસાર તેઓ પોતાની જગ્યાએ પોતે જ એક વિશેષ નૈતિક વલણ અપનાવી રહ્યા છે. હવે શું ખુદાએ તમને કોઈ ફોજદાર બનાવીને મોકલ્યા છે કે જે તમને સતાવી નથી રહ્યો તેને તમે હેરાન કરો, અને જે તમને કોઈ તકલીફ નથી આપી રહ્યો તમે કોઈ કારણ વગર તેને તકલીફ આપો ?

(૧૫) આ વાક્યમાં એક સુંદર વ્યંગ્ય છે. એ કાફિરો (વિધર્મીઓ) પુણ્યનું કાર્ય સમજીને મોમિનોને તંગ કરતા હતા, તેથી ફરમાવવામાં આવ્યું કે આખિરતમાં મોમિનો જન્મતમાં આનંદથી બેસીને જહન્નમમાં બળનારા એ કાફિરોની હાલત જોશે અને પોતાના મનમાં કહેશે કે ખૂબ પુણ્ય તેમને તેમનાં કાર્યોનું મળ્યું.

૮૪ : અલ-ઈન્શિકાક

પરિચય

નામ :

પહેલી જ આયતના શબ્દ **تَكْوِيْنًا** થી લેવામાં આવ્યું છે. **تَكْوِيْنًا** ક્રિયાત્મક મૂળ સંજ્ઞા છે, જેનો અર્થ થાય છે 'ફાટી જવું' અને આ નામનો અર્થ એ છે કે આ એ સૂર : છે, જેમાં આકાશના ફાટવાનું વર્ણન છે.

ઉત્તરાણકાળ :

આ પણ મક્કા-મુઅઝ્જમાના આરંભિક કાળમાં અવતરિત સૂર :ઓમાંથી છે. તેના વિષયનો આંતરિક પુરાવો એ બતાવી રહ્યો છે કે હજુ અત્યાચાર અને અતિરેકનો ક્રમ શરૂ થયો નહોતો, જો કે કુર્આનના સંદેશને મક્કામાં ખુલ્લેઆમ ખોટો ઠેરવવામાં આવી રહ્યો હતો અને લોકો એ માનવાનો ઈન્કાર કરી રહ્યા હતા કે ક્યારેક ક્યામત આવશે અને તેમને પોતાના ખુદા સમક્ષ જવાબ આપવા માટે હાજર થવું પડશે.

વિષય અને ચર્ચા :

આનો વિષય ક્યામત અને આખિરત (પ્રલય અને પરલોક) છે.

પ્રથમ પાંચ આયતોમાં ન માત્ર ક્યામતની સ્થિતિનું વર્ણન છે, બલકે તેના સત્ય હોવાની દલીલ પણ આપી દેવામાં આવી છે. તેની સ્થિતિ એ બતાવવામાં આવી છે કે એ દિવસે આકાશ ફાટી જશે, ધરતીને ફેલાવીને સમતળ મેદાન બનાવી દેવામાં આવશે, જે કંઈ જમીનના પેટાળમાં છે (અર્થાત્ મૃત મનુષ્યોના શરીરના અંગો અને તેમનાં કાર્યોના પુરાવાઓ) બધાને બહાર કાઢીને ફેંકી દેશે, ત્યાં સુધી કે તેના અંદર કંઈ જ બાકી નહીં રહે, અને તેની દલીલ એ આપવામાં આવી છે કે આકાશ અને ધરતી માટે તેમના રબનો આદેશ આ જ હશે અને બંને તેના સર્જન છે, તેથી તેઓ તેના આદેશનું ઉલ્લંઘન નથી કરી શકતા, તેમના માટે સારું એ જ છે કે તેઓ પોતાના રબના આદેશનું પાલન કરે.

તે પછી આ. ૬ થી ૧૯ સુધી બતાવવામાં આવ્યું છે કે માણસને, ચાહે તેની ખબર હોય કે ન હોય, પ્રત્યેક સ્થિતિમાં તે એ મંજિલ તરફ ઈચ્છા-અનિચ્છાએ ચાલી જઈ રહ્યો છે, જ્યાં તેને પોતાના રબ સામે ઉપસ્થિત થવાનું છે. પછી તમામ મનુષ્યો બે વર્ગોમાં વહેંચાઈ જશે. એક, તેઓ જેમની કર્મનોંધ તેમના સીધા (જમણા) હાથમાં આપવામાં આવશે. તેમને કોઈ કડક હિસાબ-કિતાબ વગર માફ કરી દેવામાં આવશે. બીજા, તેઓ જેમની કર્મનોંધ તેમની પીઠ પાછળથી આપવામાં આવશે. તેઓ ઈચ્છશે કે કોઈપણ રીતે તેમને મૃત્યુ આવી જાય, પરંતુ મરવાને બદલે તેમને જહન્નમ (નર્ક)માં ફેંકી દેવામાં આવશે. તેમનો આ અંજામ એટલા માટે હશે કે તેઓ દુનિયામાં એ ગેરસમજમાં રાયતા રહ્યા કે કદી અલ્લાહ સમક્ષ જવાબ આપવા માટે હાજર થવાનું નથી, જ્યારે કે તેમનો રબ તેમના બધા કાર્યોને જોઈ રહ્યો હતો અને કોઈ કારણ નથી કે તે આ કાર્યોની પૂછપરછથી બચી જાય. તેમનું દુનિયા (આલોક)ના જીવનથી આખિરત

(પરલોક)ના ઈનામ અને સજા સુધી તબક્કાવાર પહોંચવું એટલું જ નિશ્ચિત છે, જેટલું સૂર્યના આથમ્યા પછી સંધ્યાની લાલિમાનું દેખાવું, દિવસ પછી રાતનું આવવું અને તેમાં મનુષ્યો અને પશુઓનું પોત-પોતાના રહેઠાણો તરફ પાછા ફરવું અને ચંદ્રનું બીજના ચંદ્રથી વધતાં-વધતાં પૂર્ણિમાના ચંદ્ર બની જવું નિશ્ચિત છે.

અંતમાં તે કાફિરો (સત્યનો ઈન્કાર કરનારાઓ)ને દુઃખદાયી સજાના સમાચાર આપી દેવામાં આવ્યા છે, જેઓ કુર્આનને સાંભળ્યા પછી અલ્લાહ સામે ઝૂકી જવાને બદલે ઊલટા ખોટું ઠેરવે છે, અને તે લોકોને અસીમ વળતરની ખુશખબર આપી દેવામાં આવી છે, જેઓ ઈમાન લાવીને સદ્કાર્યો કરે છે.

رُكُوعًا ١

(۸۳) سُورَةُ الْاِنْشَاقِ مَكِّيَّةٌ

اِيَاتُهَا ۲۵

આ. ૯૫

સૂર: ૮૪ અલ-ઈન્શિકાક (મક્કી)

રુકૂઆ-૧

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

اِذَا السَّمَاءُ انشَقَّتْ ۱ وَاذِنْتَ لِرَبِّهَا وَحُقَّتْ ۲ وَاِذَا الْاَرْضُ
مُدَّتْ ۳ وَاَلْقَتْ مَا فِيهَا وَتَخَلَّتْ ۴ وَاذِنْتَ لِرَبِّهَا وَحُقَّتْ ۵

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

જ્યારે આકાશ ફાટી જશે, અને પોતાના રબ (પ્રભુ)ના આદેશનું પાલન કરશે^(૧) અને તેના માટે સાચું એ જ છે (કે પોતાના રબના આદેશને માને), અને જ્યારે ધરતી ફેલાવી દેવામાં આવશે,^(૨) અને જે કંઈ તેના અંદર છે તેને બહાર ફેંકીને ખાલી થઈ જશે^(૩) અને પોતાના રબના આદેશનું પાલન કરશે અને તેના માટે સાચું એ જ છે (કે તેના આદેશનું પાલન કરે).^(૪) હે મનુષ્ય! તું અનિવાર્યપણે

(૧) વાસ્તવમાં انشَقَّتْ શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, જેનો શાબ્દિક અર્થ છે 'તે પોતાના રબનો આદેશ સાંભળશે.' પરંતુ અરબી ભાષામાં રૂઢિપ્રયોગ તરીકે انشَقَّتْ નો અર્થ માત્ર એ જ નથી થતો કે તેણે આદેશ સાંભળ્યો, બલકે તેનો અર્થ એ થાય છે કે તેણે આદેશ સાંભળીને એક આજ્ઞાકિતની જેમ તેનું પાલન કર્યું અને સહેજ પણ અવજાન કરી.

(૨) ધરતીને ફેલાવી દેવાનો અર્થ એ છે કે સમુદ્ર અને નદીઓને પૂરીને સમતળ કરી દેવામાં આવશે અને પહાડોને ટુકડે-ટુકડા અને કણ-કણ કરીને વિખેરી નાખવામાં આવશે, અને ધરતી પર જોવા મળતા તમામ ઊંચા-નીચા ભાગોને એક સમતળ મેદાન બનાવી નાખવામાં આવશે. સૂર: તા-હા માં આ સ્થિતિને આ રીતે વર્ણવવામાં આવી છે કે - "અલ્લાહ તુઆલા તેને સપાટ મેદાન બનાવી દેશે, જેમાં તમે કોઈ વળ અને કચલી નહીં જુઓ." (આ. ૧૦૬, ૧૦૭) હાકિમે 'મુસ્તદરક'માં પર્યાપ્ત સંનંદની સાથે હઝરત જાબિર બિન અબ્દુલ્લાહ રાઝીના હવાલાથી રસૂલુલ્લાહ ﷺ નો એ ઈરશાદ નોંધ્યો છે કે, "કયામતના દિવસે ધરતીને એક દસ્તરખાનની જેમ ફેલાવીને બિછાવી દેવામાં આવશે, પછી મનુષ્યો માટે તેના ઉપર માત્ર પગ મૂકવાની જગ્યા હશે." આ વાતને સમજવા માટે એ હકીકત ધ્યાનમાં રહેવી જોઈએ કે એ દિવસે તમામ મનુષ્યોને, જેઓ સૃષ્ટિના સર્જનના પ્રથમ દિવસથી કયામત સુધી પેદા થયા હશે, એકી સમયે જીવંત કરીને અલ્લાહની અદાલતમાં રજૂ કરવામાં આવશે. આટલી મોટી વસ્તીને એકત્ર કરવા માટે અનિવાર્ય છે કે સમુદ્રો, નદીઓ, પહાડો, જંગલ, ખીણો અને તમામ ઊંચા-નીચા વિસ્તારોને સમતળ કરીને આખી પૃથ્વીને એક મેદાન બનાવી દેવામાં આવે, જેથી તેના ઉપર સમગ્ર માનવ-જાતિના લોકોને ઊભા રહેવાની જગ્યા મળી શકે.

(૩) મતલબ એ છે કે જેટલા મૃત માનવીઓ તેના અંદર પડેલા હશે, બધાને બહાર કાઢી નાખશે, અને એ જ રીતે તેમના કાર્યોના જે પુરાવાઓ તેના અંદર હશે, તે તમામ પણ સંપૂર્ણપણે બહાર આવી જશે, કોઈ વસ્તુ પણ તેમાં છૂપી અને દબાયેલી રહી જવા નહીં પામે.

(૪) એ સ્પષ્ટતા કરવામાં નથી આવી કે જ્યારે આ બધી ઘટનાઓ ઘટશે, તો શું થશે? કેમ કે પછીનો એ વિષય

يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ إِنَّكَ كَادِحٌ إِلَىٰ رَبِّكَ كَدْحًا فَمُتَّقِيهِ ۝٦
 فَمَا مِنْ أُمَّةٍ أُوْتِيَ كِتَابَهُ بَيِّنَاتٍ ۝٧ فَسَوْفَ يُحَاسَبُ
 حِسَابًا نُّيْسِرًا ۝٨ وَ يُنْقَلِبُ إِلَىٰ أَهْلِهِ مَسْرُورًا ۝٩

ખેંચાતો-તણાતો પોતાના રબના તરફ ચાલ્યો જઈ રહ્યો છે, (૬) અને તેને મળવાનો છે. પછી જેની કર્મનોંધ તેના સીધા (જમણા) હાથમાં આપી દેવામાં આવી, તેનાથી હળવો હિસાબ લેવામાં આવશે, (૭) અને તે પોતાના લોકો તરફ ખુશી-ખુશી પાછો ફરશે. (૮) રહી તે વ્યક્તિ જેની કર્મનોંધ તેની

તેને આપોઆપ સ્પષ્ટ કરી દે છે કે હે મનુષ્ય ! તું પોતાના રબની તરફ ચાલ્યો જઈ રહ્યો છે, તેના સામે હાજર થવાનો છે, તારી કર્મ-નોંધ તને આપવામાં આવનાર છે, અને જેવી તારી કર્મ-નોંધ હશે, તેના અનુસાર તને ઈનામ કે સજા મળવાની છે.

(૫) અર્થાત્, એ તમામ કોશિશ અને દોડધામ જે તું દુનિયામાં કરી રહ્યો છે, તેના સંબંધે ચાહે તું એમ સમજતો રહે કે આ માત્ર દુનિયાના જીવન સુધી છે અને દુન્યવી હેતુઓ માટે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તું જાણે-અજાણે પોતાના રબની તરફ જઈ રહ્યો છે અને છેવટે ત્યાં જ તું પહોંચવાનો છે.

(૬) અર્થાત્, તેનાથી કડક હિસાબ નહીં લેવામાં આવે. તેને એ પૂછવામાં નહીં આવે કે ફલાણા કાર્યો તેં કેમ કર્યા હતા અને તારા પાસે એ કાર્યો માટે શું કારણ છે. તેની ભલાઈઓની સાથે તેની બૂરાઈઓ પણ તેની કર્મ-નોંધમાં જરૂર હશે, પણ માત્ર એ જોઈને કે ભલાઈઓનું પલ્લું બૂરાઈઓથી ભારે છે, તેની ભૂલોથી દરગુજર કરવામાં આવશે અને તેને માફ કરી દેવામાં આવશે. કુર્આન-મજીદમાં દુરાચારી લોકોથી કડક હિસાબ માટે سُوءُ الْحِسَاب (ખરાબ રીતે હિસાબ લેવા)ના શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. (અર-રઅદ, આ. ૧૮) અને સદાચારી લોકો વિશે ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે; “આ એ લોકો છે, જેમનાથી અમે તેમનાં સર્વશ્રેષ્ઠ કાર્યો કબૂલ કરીશું અને તેમની બૂરાઈઓથી દરગુજર કરીશું.” (અલ-અહકાફ, આ. ૧૬) રસૂલુલ્લાહ ﷺ એ આની જે સમજૂતી ફરમાવી છે તેને ઈમામ અહમદ, બુખારી, મુસ્લિમ, તિરમિઝી, નિસાઈ, અબૂ દાઉદ, હાકિમ, ઈબ્ને જરીર, અબ્દ બિન હુમૈદ અને ઈબ્ને મરદૂયાએ જુદા-જુદા શબ્દોમાં હઝરત આઈશા રાઝી અલૈહી 'નૌંધી' છે. એક રિવાયતમાં છે કે હુઝૂર ﷺ એ ફરમાવ્યું : “જેનાથી પણ હિસાબ લેવામાં આવ્યો તે માર્યો ગયો.” હઝરત આઈશા રાઝી અલૈહી 'નૌંધી' એ અરજ કરી, હે અલ્લાહના રસૂલ ! શું અલ્લાહ તુ આલાએ એવું નથી ફરમાવ્યું કે ‘જેની કર્મ-નોંધ તેના સીધા હાથમાં આપવામાં આવી, તેનાથી હળવો હિસાબ લેવામાં આવશે.’ હુઝૂર ﷺ એ જવાબ આપ્યો, “તે તો કેવળ કર્મોની રજૂઆત જ છે, પરંતુ જેનાથી પૂછપરછ કરવામાં આવી તે માર્યો ગયો.” એક અન્ય રિવાયતમાં હઝરત આઈશા રાઝી અલૈહી 'નૌંધી' ફરમાવે છે કે મેં એક વખત હુઝૂર ﷺ ને નમાઝમાં આ દુઆ માંગતા સાંભળ્યા કે - ‘હે અલ્લાહ ! મારાથી હળવો હિસાબ લેજે.’ આપ ﷺ એ જ્યારે સલામ ફેરવ્યો, તો મેં આનો અર્થ પૂછ્યો. આપ ﷺ એ ફરમાવ્યું, ‘હળવા હિસાબનો અર્થ એ છે કે બંદાની કર્મ-નોંધને જોવામાં આવશે અને તેનાથી દરગુજર કરવામાં આવશે. હે આઈશા ! એ દિવસે જેનો હિસાબ લેવામાં આવ્યો તે માર્યો ગયો.”

(૭) ‘પોતાના લોકો’નો અર્થ વ્યક્તિના કુટુંબીજનો, સગાસંબંધીઓ અને સાથીઓ છે, જેમને તેની જેમ જ માફ કરી દેવામાં આવ્યા હશે.

وَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ وَرَأَى ظَهْرَهُ ۙ ﴿١٠﴾ فَسَوْفَ يَدْعُوا ثُبُورًا ۙ ﴿١١﴾
 وَيَصِلُ سَعِيرًا ۙ ﴿١٢﴾ إِنَّهُ كَانَ فِي أَهْلِهِ مَسْرُورًا ۙ ﴿١٣﴾ إِنَّهُ ظَنَّ أَنْ لَنْ
 يَحُورَ ۙ ﴿١٤﴾ بَلَىٰ ۙ إِنَّ رَبَّهُ كَانَ بِهِ بَصِيرًا ۙ ﴿١٥﴾ فَلَا أُقْسِمُ بِالشَّقِيقِ ۙ ﴿١٦﴾ وَ
 اللَّيْلِ وَمَا وَسَقَ ۙ ﴿١٧﴾ وَالْقَمَرِ إِذَا اتَّسَقَ ۙ ﴿١٨﴾ لَتَتْرَكُنَّ طَبَقًا عَن طَبِقٍ ۙ ﴿١٩﴾

પીઠ પાછળ આપવામાં આવશે^(૮) તો તે મૃત્યુને પોકારશે અને ભડકે બળતી આગમાં જઈ પડશે. તે પોતાના કુટુંબીજનોમાં મગ્ન હતો.^(૯) તેણે સમજ્યું હતું કે તેને ક્યારેય પાછા ફરવાનું નથી. પાછા ફરવાનું કેવી રીતે ન હતું, તેનો રબ તેના કરતૂક જોઈ રહ્યો હતો.^(૧૦)

તો નહીં, હું સોગંદ ખાઉં છું સંધ્યાની લાલિમાના, અને રાત્રિના અને જે કંઈ તે સંકેલી લે છે, અને ચંદ્રના જ્યારે તે પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર થઈ જાય છે, તમને ચોક્કસપણે તબક્કાવાર અને એક સ્થિતિથી બીજી સ્થિતિ તરફ પસાર થતા ચાલ્યા જવાનું છે.^(૧૧) પછી આ લોકોને શું થઈ ગયું છે કે આ ઈમાન

(૮) સૂર: અલ-હાક્કામાં ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે જેની કર્મ-નોંધ તેના ડાબા હાથમાં આપવામાં આવશે, અને અહીં કહેવામાં આવ્યું છે કે તેની પીઠ પાછળથી આપવામાં આવશે. સંભવતઃ આની સ્થિતિ એ હશે કે તે વ્યક્તિ એ વાતથી તો અગાઉથી જ નિરાશ હશે કે તેને જમણા હાથમાં તેની કર્મ-નોંધ મળે, કેમ કે પોતાના કરતૂકોથી તે ખૂબ વાકેફ હશે અને તેને વિશ્વાસ હશે કે મને કર્મ-નોંધ ડાબા હાથમાં મળવાની છે. અલબત્ત, તમામ સર્જનો સામે ડાબા હાથમાં કર્મ-નોંધ લેતાં તે શરમ અને નામોશી અનુભવશે, તેથી તે પોતાનો હાથ પાછળ કરી લેશે. પરંતુ આ યુક્તિથી એ શક્ય નહીં હોય કે તે પોતાની કર્મ-નોંધ પોતાના હાથમાં લેવાથી બચી જાય. તે તો તેને પકડાવી જ દેવામાં આવશે, ચાહે તે હાથ આગળ વધારીને લે કે પીઠ પાછળ છુપાવી લે.

(૯) અર્થાત્, તેમની સ્થિતિ અલ્લાહના સદાચારી બંદાઓથી જુદી હતી, જેમના વિશે સૂર: તૂર (આ. ૨૬) માં ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે તેઓ પોતાના ઘરવાળાઓમાં અલ્લાહથી ડરીને જીવન પસાર કરતા હતા, એટલે કે હંમેશા તેમને એ ભય રહેતો હતો કે ક્યાંક બાળ-બચ્ચાઓના પ્રેમમાં સપડાઈને અમે તેમની દુનિયા બનાવવા માટે પોતાની આખિરત બરબાદ ન કરી લઈએ. તેનાથી વિપરીત, એ વ્યક્તિની દશા એ હતી કે પોતાના ઘરમાં તે ચેનની વાંસળી વગાડી રહ્યો હતો અને બાળ-બચ્ચાઓને ખૂબ એશ કરાવી રહ્યો હતો, ચાહે તે ગમે તેટલા હરામ કાર્યો કરીને અને કેટલાય લોકોના હક્કો મારીને આ વૈભવ-વિલાસનો સામાન ઉપલબ્ધ કરે, અને આ મોજમજા અને લિજ્જત માટે અલ્લાહે બાંધેલી સીમાઓનું ગમે તેટલું ઉલ્લંઘન કરતો રહે.

(૧૦) અર્થાત્, આ અલ્લાહના ન્યાય અને તેની તત્વદર્શિતા-ડહાપણના વિરુદ્ધ હતું કે જે કરતૂકો તે કરી રહ્યો હતો, તેની અવગણના કરી દેતો અને તેને પોતાના સામે બોલાવીને તેનાથી કોઈ પૂછપરછ ન કરતો.

(૧૧) અર્થાત્, તમને એક સ્થિતિમાં નથી રહેવાનું, બલકે યુવાનીથી ઘડપણ, ઘડપણથી મૃત્યુ, મૃત્યુથી કબર, કબરથી ફરીથી જીવન, પુનર્જીવનથી હશ્રનું મેદાન, પછી હિસાબ-કિતાબ અને પછી ઈનામ અને સજાના અનેક

فَمَا لَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿٢٠﴾ وَإِذَا قُرِئَ عَلَيْهِمُ الْقُرْآنُ لَا يَسْجُدُونَ ﴿٢١﴾
 بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا يَكْذِبُونَ ﴿٢٢﴾ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُوعُونَ ﴿٢٣﴾
 فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ ﴿٢٤﴾ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ
 أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ ﴿٢٥﴾

નથી લાવતા અને જ્યારે કુર્આન એમના સામે પઢવામાં આવે છે ત્યારે સિજદો નથી કરતા? (૧૨) બલકે આ ઈન્કાર કરનારાઓ તો ઊલટાનું ખોટું ઠેરવે છે, જો કે જે કંઈ આ લોકો (પોતાની કર્મનોંધમાં) એકત્રિત કરી રહ્યા છે અલ્લાહ તેને ખૂબ સારી રીતે જાણે છે. (૧૩) તેથી આમને દુઃખદાયક યાતનાની શુભસૂચના આપી દો. અલબત્ત જે લોકો ઈમાન લઈ આવ્યા છે અને જેમણે સત્કાર્યો કર્યા છે તેમના માટે કદી સમાપ્ત ન થનાર બદલો છે. (રુકૂઅ-૧)

તબક્કાઓમાંથી અનિવાર્યપણે તમારે પસાર થવું પડશે. આ વાત માટે ત્રણ વસ્તુઓના સોગંદ ખાવામાં આવ્યા છે. સૂર્ય ડૂબ્યા પછી સંધ્યાની લાલિમાના, દિવસ પછી રાતના અંધકારના અને એમાં એ કેટલાય મનુષ્યો અને પ્રાણીઓના સમેટાઈને આવવાના જેઓ દિવસના સમયે જમીન પર ફેલાઈ જતા હોય છે, અને ચંદ્રના બીજના ચંદ્રથી તબક્કાવાર વધીને પૂર્ણિમાના ચંદ્ર બનવાના. આ જાણે કેટલીક વસ્તુઓ છે, જે એ વાતની સાક્ષી આપી રહી છે કે જે સૃષ્ટિમાં મનુષ્ય રહે છે, તેમાં ક્યાંય સ્થિરતા નથી, એક નિરંતર અને તબક્કાવાર પરિવર્તન દરેક જગ્યાએ જોવા મળે છે, તેથી કાફિરોની એ માન્યતા સાચી નથી કે મૃત્યુના છેલ્લા ડચકાની સાથે મામલો સમાપ્ત થઈ જશે.

(૧૨) અર્થાત્, તેમના હૃદયમાં અલ્લાહનો ડર ઉત્પન્ન નથી થતો અને તેઓ તેના આગળ ટુકતા નથી. આ જગ્યાએ સિજદો કરવો રસૂલુલ્લાહ ﷺના અમલથી સાબિત છે. ઈમામ માલિક, મુસ્લિમ અને નિસાઈએ હઝરત અબૂ હુરૈરા رضي الله عنه વિશે એ રિવાયત નોંધી છે કે તેમણે નમાઝમાં આ સૂર: પઢીને આ જગ્યાએ સિજદો કર્યો અને કહ્યું કે રસૂલુલ્લાહ ﷺએ અહીં સિજદો કર્યો છે. બુખારી, મુસ્લિમ, અબૂ દાઉદ અને નિસાઈએ અબૂ રાફેઅનું એ કથન નોંધ્યું છે કે હઝરત અબૂ હુરૈરા رضي الله عنهએ ઈશાની નમાઝમાં આ સૂર: પઢી અને સિજદો કર્યો. મેં તેનું કારણ પૂછ્યું, તો તેમણે ફરમાવ્યું કે મેં અબૂલ કાસિમ رضي الله عنهના પાછળ નમાઝ પઢી છે અને હુઝૂર ﷺએ આ જગ્યાએ સિજદો કર્યો છે. તેથી હું મૃત્યુ-પર્યંત આ સિજદો કરતો રહીશ. મુસ્લિમ, અબૂ દાઉદ, તિરમિઝી, નિસાઈ અને ઈબ્ને માજા વગેરેએ એક અન્ય રિવાયતની નોંધ કરી છે, જેમાં હઝરત અબૂ હુરૈરા رضي الله عنه ફરમાવે છે કે અમે રસૂલુલ્લાહ ﷺના પાછળ આ સૂર:માં અને 'ઈકરઅ બિસ્મિ રબ્બિકલ્લઝી ખલક' માં સિજદો કર્યો છે.

(૧૩) બીજો અર્થ એ પણ હોઈ શકે છે કે પોતાની છાતીઓમાં કુફ અને દ્વેષ અને સત્ય સાથે દુશ્મની તથા મલિન ઇરાદાઓ અને બગડેલી નિયતોની જે ગંદકી તેમણે ભરી રાખી છે, અલ્લાહ તેને સારી રીતે જાણે છે.

૮૫ : અલ-બુરૂજ

પરિચય

નામ :

પહેલી આયતના શબ્દ **حُرُوجًا** ને આનું નામ ઠરાવવામાં આવ્યું છે.

ઉત્તરાણકાળ :

આનો વિષય સ્વયં એ બતાવી રહ્યો છે કે આ સૂર: મક્કા-મુઅઝ્જમાના તે કાળમાં ઊતરી છે, જ્યારે જુલ્મ અને અત્યાચારે ઉગ્ર રૂપ ધારણ કરી લીધું હતું અને મક્કાના કાફિરો મુસલમાનોને ખૂબ જ કઠોર યાતનાઓ આપીને ઈમાનથી ફેરવી દેવાના પ્રયત્નો કરી રહ્યા હતા.

વિષય અને ચર્ચા :

આનો વિષય કાફિરોને એ જુલ્મ અને અત્યાચારના માઠાં પરિણામોથી ચેતવવાનો છે, જે તેઓ ઈમાન લાવનારાઓ પર કરી રહ્યા હતા, અને ઈમાનવાળાઓને એ સાંત્વના આપવાનો છે કે જો તેઓ અત્યાચારોની સામે મક્કમ રહેશે તો તેમને તેનું શ્રેષ્ઠ વળતર મળશે અને અલ્લાહતૂઆલા અત્યાચારીઓથી બદલો લેશે.

આ સંદર્ભમાં સૌપ્રથમ 'અસ્હાબુલ્ ઉખદૂદ' (ખાડાવાળા)નો પ્રસંગ સંભળાવવામાં આવ્યો છે, જેમણે ઈમાન લાવનારાઓને આગથી ભરેલા ખાડામાં ફેંકી-ફેંકીને બાળી નાખ્યા હતા, અને આ પ્રસંગના પરિપ્રેક્ષ્યમાં કેટલીક વાતો મોમિનો અને કાફિરો (સત્યના વિરોધીઓ)ના મનમાં ઉતારવામાં આવી છે. એક એ કે જેવી રીતે 'અસ્હાબુલ્ ઉખદૂદ' અલ્લાહની માર અને તેની ફિટકારને લાયક ઠર્યા, એ જ રીતે મક્કાના સરદારો પણ તેને પાત્ર બની રહ્યા છે. બીજી એ કે જેવી રીતે ઈમાન લાવનારાઓએ તે વખતે આગના ખાડાઓમાં પડીને ત્રાણ આપી દેવાનું સ્વીકારી લીધું હતું, પણ ઈમાનથી ફરી જવાનું સ્વીકાર્યું નહોતું, એ જ રીતે અત્યારે પણ જરૂર છે કે ઈમાનવાળાઓ દરેક પ્રકારની કઠોરથી કઠોર યાતનાઓ સહન કરી લે, પરંતુ ઈમાનના માર્ગથી ચલિત ન થાય. ત્રીજી એ કે જે અલ્લાહને માનવા બદલ કાફિરો મોહું બગાડે છે અને ઈમાનવાળાઓ આગ્રહ કરે છે, તે અલ્લાહ સૌના ઉપર પ્રભુત્વ ધરાવે છે, ધરતી અને આકાશના સામ્રાજ્યનો માલિક છે, પોતાની જાતમાં સ્વયં પ્રશસિત છે, અને તે બંને જૂથોની સ્થિતિને જોઈ રહ્યો છે; તેથી એ વાત નિશ્ચિત છે કે કાફિરોને ન માત્ર તેમના કુફ્રની સજા જહન્નમના સ્વરૂપમાં મળે, બલ્કે વધારામાં તેમના જુલ્મની સજા પણ તેમને આગના ડાંમના રૂપમાં ભોગવવી પડે. એ જ રીતે એ વાત પણ નિશ્ચિત છે કે ઈમાન લાવીને નેક અમલ કરનારાઓ જન્નતમાં જશે, અને આજ મોટી સફળતા છે. એ પછી કાફિરોને ચેતવવામાં આવ્યા છે કે અલ્લાહની પકડ ઘણી સખત છે. જો તમે તમારા જૂથની શક્તિના ઘમંડમાં ચૂર હોવ, તો તમારા કરતાં પણ મોટા જૂથો ફિરઝૌન અને સમૂદ પાસે હતા. તેમના લશ્કરોનું જે પરિણામ આવ્યું છે, તેનાથી બોધ ગ્રહણ કરો. અલ્લાહની શક્તિએ એ રીતે તમને ઘેરામાં લઈ રાખ્યા છે કે તેના ઘેરામાંથી તમે નીકળી શકતા નથી, અને આ કુર્આન, જેને ખોટું ઠેરવવા તમે હઠાગ્રહી છો, તેની દરેક વાત અટલ છે. તે એ 'લૌહે મહફૂઝ' (સુરક્ષિત પાટી)માં અંકિત છે, જેનું લખાણ કોઈના બદલવાથી બદલી શકાતું નથી.

ذِكْرُهَا ۱

(۸۵) سُورَةُ الْبُرُوجِ مَكِّيَّةٌ (۲۷)

آيَاتُهَا ۲۲

આ. ૯૯

સૂર: ૮૫ અલ-બુરજ (મક્કી)

દુકૂઅ-૧

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الْبُرُوجِ ۝۱ وَالْيَوْمِ الْبَوُّعُودِ ۝۲ وَشَاهِدٍ وَمَشْهُودٍ ۝۳ قَتِيلٍ أَصْحَبِ الْأَحْدُودِ ۝۴ النَّارِ ذَاتِ الْوُقُودِ ۝۵ إِذْ عَلَيْهَا قُوعُودٌ ۝۶ وَعَلَىٰ مَا يَفْعَلُونَ بِالْمُؤْمِنِينَ شُهُودٌ ۝۷

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

સોગંદ છે મજબૂત કિલ્લાવાળા આકાશના, ^(૧) અને તે દિવસના જેનો વાયદો કરવામાં આવ્યો છે, ^(૨) અને જોવાવાળાના અને જોવામાં આવનારી વસ્તુના ^(૩) કે માર્યા ગયા ખાડાવાળા. (તે ખાડાવાળા) જેમાં ખૂબ તેજ સળગતા ઈંધણની આગ હતી, જ્યારે કે તેઓ તે ખાડાના કિનારે બેસેલા હતા અને જે કંઈ તેઓ ઈમાન લાવનારાઓ સાથે કરી રહ્યા હતા તેને જોઈ રહ્યા હતા; ^(૪) અને તે

(૧) મૂળ શબ્દો છે ذَاتِ الْبُرُوجِ, એટલે કે મજબૂત કિલ્લાવાળા આકાશના. કુર્આનના વિવરણકર્તાઓમાંથી અમુકે આનાથી અભિપ્રેત પ્રાચીન ખગોળશાસ્ત્ર અનુસાર આકાશના ૧૨ બુરજ લીધા છે, અને ઈબ્ને અબ્બાસ, મુજાહિદ, કતાદા, હસન બસરી, ઝહ્હાક અને સુદી રહ. ની દષ્ટિએ આનાથી અભિપ્રેત આકાશના મોટા-મોટા તારા અને નક્ષત્રો છે.

(૨) અર્થાત્, કયામતનો દિવસ.

(૩) 'જોવાવાળા અને જોવામાં આવનારી વસ્તુ' વિશે તફસીરવેત્તાઓનાં ઘણા કથનો છે, પરંતુ અમારી દષ્ટિએ વાણીના કમથી જે વાત અનુસંધાન રાખે છે, તે એ છે કે 'જોવાવાળા'થી અભિપ્રેત દરેક એ વ્યક્તિ છે જે કયામતના દિવસે હાજર હશે અને 'જોવામાં આવનારી વસ્તુ'નો અર્થ સ્વયં કયામત છે, જેની ભયાનક સ્થિતિને તમામ જોવાવાળા જોશે. આ મુજાહિદ, ઈકરિમા, ઝહ્હાક, ઈબ્ને નુજૈહ અને બીજા અમુક તફસીરવેત્તાઓનું કથન છે.

(૪) 'ખાડાવાળા'નો અર્થ એ લોકો છે, જેમણે મોટા-મોટા ખાડાઓમાં આગ ભડકાવીને ઈમાન લાવનારાં લોકોને તેમાં ફેંક્યા અને પોતાની આંખોથી તેમનાં બળવાનો તમાશો જોયો હતો. 'માર્યા ગયા'નો અર્થ એ છે કે તેમના પર અલ્લાહની ફિટકાર પડી અને તેઓ અલ્લાહના અઝાબ (યાતના)ને પાત્ર થઈ ગયા; અને આ વાત માટે ત્રણ વસ્તુના સોગંદ ખાવામાં આવ્યા છે. એક, મજબૂત કિલ્લાવાળા આકાશના. બીજા, કયામતના દિવસના જેનો વાયદો કરવામાં આવ્યો છે. ત્રીજા, કયામતના ભયંકર દશ્યોના અને એ તમામ સર્જનોનાં (પ્રાણીઓનાં) જેઓ આ દશ્યો જોશે. પહેલી વસ્તુ એ વાતની સાક્ષી આપી રહી છે કે જે સર્વસત્તાધારી હસ્તી સૃષ્ટિના ભવ્ય તારાઓ અને નક્ષત્રો પર શાસન કરી રહી છે, તેની પકડથી આ તુચ્છ અને અધમ માનવી ક્યાં બચીને જઈ શકે છે. બીજી વસ્તુના

સોગંદ એ કારણસર ખાવામાં આવ્યા છે કે દુનિયામાં એ લોકોએ જે અત્યાચાર કરવા ચાહ્યો, કરી લીધો, પરંતુ એ દિવસ છેવટે આવવાનો છે જેનાથી માનવીઓને સચેત કરવામાં આવી ચૂક્યા છે કે તેમાં દરેક પીડિત વ્યક્તિની ફરિયાદ સાંભળવામાં આવશે અને દરેક અત્યાચારીની પકડ થશે. ત્રીજી વસ્તુના સોગંદ એટલા માટે ખાવામાં આવ્યા છે કે જે રીતે આ અત્યાચારીઓએ એ વિવશ ઈમાનવાળાનો બળવાનો તમાશો જોયો, એ જ રીતે કયામતના દિવસે આખી સૃષ્ટિ જોશે કે તેમની ખબર કેવી રીતે લેવામાં આવે છે.

ખાડાઓમાં આગ સળગાવીને ઈમાનવાળાઓને તેમાં ફેંકવાની અનેક ઘટનાઓ રિવાયતોમાં વર્ણવવામાં આવેલ છે, જેનાથી જાણ થાય છે કે દુનિયામાં કેટલીય વાર આ પ્રકારના અત્યાચારો કરવામાં આવ્યા છે.

તેમાંથી એક ઘટના હઝરત સુહૈબ રૂમી رضي الله عنه એ રસૂલુલ્લાહ ﷺ થી રિવાયત કરી છે કે એક બાદશાહની પાસે એક જાદુગર હતો. તે જયારો ઘરડો થયો તો તેણે બાદશાહને કહ્યું કે કોઈ છોકરો એવો નિયુક્ત કરી દે, જે મારા પાસેથી જાદુ શીખી લે. બાદશાહે એક છોકરાને નિયુક્ત કરી દીધો. પરંતુ એ છોકરો જાદુગરની પાસે આવતાં-જતાં એક સંન્યાસીને પણ (જે સંભવતઃ મસીહ ﷺ ના અનુયાયીઓમાંથી હતો) મળવા લાગ્યો અને તેની વાતોથી પ્રભાવિત થઈને ઈમાન લઈ આવ્યો, ત્યાં સુધી કે તેના પ્રશિક્ષણથી ચમત્કારી વ્યક્તિ બની ગયો અને આંધળાઓને દેખતો અને કોઢવાળાઓને સાજા કરવા લાગ્યો. બાદશાહને જયારે એ વાતની ખબર પડી કે આ છોકરો તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ) પર ઈમાન લઈ આવ્યો છે, તો તેણે પહેલા તો સંન્યાસીને કતલ કરી નાખ્યો, પછી એ છોકરાને મારી નાખવાની કોશિશ કરી, પરંતુ કોઈ હથિયાર અને કોઈ યુક્તિ તેના પર ન ચાલી. છેવટે છોકરાએ કહ્યું કે જુ તું મને મારી નાખવા માગે છે, તો લોકોની જાહેર સભામાં (આ છોકરાના રબના નામ પર) કહીને મને તીર માર, હું મરી જઈશ. આ રીતે બાદશાહે આવું જ કર્યું અને છોકરો મરી ગયો. આ જોઈને લોકો પોકારી ઉઠ્યા કે અમે આ છોકરાના રબ પર ઈમાન લઈ આવ્યા. બાદશાહના સાથીદારો-દરબારીઓએ તેને કહ્યું કે આ તો એવું જ થઈ ગયું, જેનાથી તમે બચવા માગતા હતા. લોકોએ તમારા દીન (ધર્મ)ને છોડીને આ છોકરાના દીનને માની લીધો. બાદશાહ આ સ્થિતિ જોઈને ગુસ્સાથી ભરાઈ ગયો. તેણે રસ્તાઓના કિનારા પર ખાડાઓ ખોદાવ્યા, તેમાં આગ ભડકાવી અને જે-જે લોકો ઈમાનથી ફરી જવા તૈયાર ન થયા, તેમને આગમાં ફેંકાવી દીધા. (અહમદ, મુસ્લિમ, નિસાઈ, તિરમિઝી, ઇબ્ને જરીર, અબ્દુર-રઝઝાક, ઇબ્ને અબી શીબા, તબરાની, અબ્દ બિન હુમૈદ)

બીજી ઘટનાની રિવાયત હઝરત અલી رضي الله عنه એ કરી છે. તેઓ ફરમાવે છે કે ઈરાનના એક બાદશાહે દારૂ પીને પોતાની બહેન સાથે વ્યભિચાર કર્યો અને બંને દરમ્યાન અનુચિત સંબંધો બંધાઈ ગયા. વાત ખુલી તો બાદશાહે લોકોમાં એલાન કરાવ્યું કે ખુદાએ બહેનથી લગ્ન વૈધ કરી દીધા છે. લોકોએ તેનો સ્વીકાર ન કર્યો, તો તેણે અનેક પ્રકારની યાતનાઓ આપીને પ્રજાને એ વાત માનવા માટે મજબૂર કરી, ત્યાં સુધી કે તે આગથી ભરેલા ખાડાઓમાં પ્રત્યેક એ વ્યક્તિને ફેંકાવતો ગયો, જેણે તેને માનવાનો ઈન્કાર કર્યો. હઝરત અલી رضي الله عنه નું કથન છે કે એ જ વખતથી મજૂસીઓ (અગ્નિપૂજકો)માં જેમનાથી લગ્ન અવૈધ હોય તેમનાથી લગ્ન કરવાની પ્રથા ચાલુ થઈ છે. (ઇબ્ને જરીર)

ત્રીજી ઘટના ઇબ્ને અબ્બાસ رضي الله عنه સંભવતઃ ઈસરાઈલી રિવાયતોથી નોંધી છે કે બેબિલોનવાસીઓએ બની ઈસરાઈલને મૂસા رضي الله عنه ના દીનથી ફરી જવા માટે મજબૂર કર્યા હતા, ત્યાં સુધી કે તેમણે આગથી ભરેલા ખાડાઓમાં એ લોકોને ફેંકી દીધા, જેઓ આનાથી ઈન્કાર કરતા હતા. (ઇબ્ને જરીર, અબ્દ બિન હુમૈદ)

સૌથી પ્રસિદ્ધ ઘટના નજરાનની છે, જેને ઇબ્ને હિશામ, તબરી, ઇબ્ને ખલદૂન અને ‘મુઅ્જમ અલ-બલદાન’ના લેખક વગેરે ઈસ્લામી ઇતિહાસકારોએ વર્ણવી છે. આનો સાર એ છે કે હિમયાર (યમન)ના બાદશાહ તુબાન અસ’દ અબૂ કરીબ એક વખતે યસરબ ગયો, જ્યાં યહૂદીઓથી પ્રભાવિત થઈને તેણે યહૂદી-ધર્મ સ્વીકારી લીધો અને બની કુરૈઝાના બે યહૂદી આલિમો (વિદ્વાનો)ને પોતાની સાથે યમન લઈ ગયો. ત્યાં તેણે મોટા પાયે યહૂદી

ધર્મનો પ્રસાર કર્યો. તેનો પુત્ર ઝુ-નુવાસ તેનો ઉત્તરાધિકારી થયો અને તેણે નજરાન પર, જે દક્ષિણ અરબસ્તાનમાં ખ્રિસ્તીઓનો ગઢ હતો, હુમલો કર્યો, જેથી ત્યાંથી ખ્રિસ્તીઓને સમાપ્ત કરી નાખે અને તેના રહેવાસીઓને યહૂદી ધર્મ અપનાવવા માટે મજબૂર કરે. (ઈબ્ને હિશામ કહે છે કે આ લોકો હઝરત ઈસા ~~જી~~ના મૂળ ધર્મ પર હતા.) નજરાન પહોંચીને તેણે લોકોને યહૂદી ધર્મ સ્વીકારવાનું આમંત્રણ આપ્યું, પરંતુ તેમણે તેનો ઇન્કાર કર્યો. આના માટે તેણે અસંખ્ય લોકોને આગથી ભરેલા ખાડાઓમાં ફેંકીને બાળી નાખ્યા અને ઘણાંખરાને મારી નાખ્યા, ત્યાં સુધી કે બધા મળીને ૨૦ હજાર લોકો માર્યા ગયા. નજરાનવાસીઓમાંથી એક વ્યક્તિ દાઉસ ઝૂ-મા-લબાન ભાગી ગયો અને એક રિવાયત અનુસાર તેણે રોમના કેસર (બાદશાહ)ની પાસે જઈને, અને બીજી રિવાયત અનુસાર હબ્શા (ઈથોપિયા)ના બાદશાહ નજાશીના ત્યાં જઈને આ અત્યાચારની ફરિયાદ કરી, પહેલી નોંધ મુજબ કેસરે હબશના બાદશાહને લખ્યું, અને બીજી રિવાયત અનુસાર નજાશીએ કેસરને સમુદ્રી કાફલો ઉપલબ્ધ કરાવવાની વિનંતી કરી. જે હોય તે, છેવટે હબશના ૭૦ હજારના લશ્કરે આર્યાત નામના એક જનરલના નેતૃત્વમાં યમન પર આક્રમણ કર્યું, ઝુ-નુવાસ માર્યો ગયો, યહૂદી હકૂમતનો નાશ થયો અને યમન હબશની સલ્તનતનો એક ભાગ બની ગયું.

ઈસ્લામી ઇતિહાસકારોના નિવેદનોની પુષ્ટિ ન માત્ર બીજા ઐતિહાસિક માધ્યમોથી થાય છે, બલકે તેમનાથી વધુ વિગતો પણ જાણવા મળે છે. યમન પર સૌપ્રથમ ખ્રિસ્તી હબ્શીઓનો કબજો ઈ.સ.૩૪૦ થયો હતો અને ઈ.સ.૩૭૮ સુધી ચાલુ રહ્યો હતો. તે જમાનામાં ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ (પ્રચારકો)એ યમનમાં પ્રવેશવાનું શરૂ કર્યું. તેના નજીકના કાળમાં એક 'ઝાહિદ' (તપસ્વી), મુજાહિદ (ધર્મનિષ્ઠ વ્યક્તિ) અને દૈવી અને ચમત્કારી ખ્રિસ્તી પ્રવાસી ફૈમિયૂન (Faymiyun) નામનો માણસ નજરાન પહોંચ્યો અને તેણે ત્યાંના લોકોને મૂર્તિપૂજાની બૂરાઈ સમજાવી અને તેના પ્રચારથી નજરાનવાસીઓ ખ્રિસ્તી બની ગયા. આ લોકોની વ્યવસ્થા ત્રણ સરદારો ચલાવતા હતા. એક 'સૈયદ', જે કબીલાના શૈખની જેમ મોટો સરદાર હતો અને વિદેશી મામલાઓ, કરારો અને સંધિઓ, તથા સૈન્યના નેતૃત્વ માટે જવાબદાર હતો. બીજો, 'આકિબ', જે આંતરિક મામલાઓનો નિરીક્ષક હતો; અને ત્રીજો 'ઉસૂફૂફ' (બિશપ), જે ધાર્મિક વડો હતો. દક્ષિણ અરબસ્તાનમાં નજરાનને ખૂબ મહત્ત્વ પ્રાપ્ત હતું. આ એક મોટું વેપારી અને ઔદ્યોગિક મથક હતું. અહીં રેશમ, ચામડું અને શસ્ત્રોના ઉદ્યોગો ચાલી રહ્યા હતા. પ્રખ્યાત યમની" ઝબ્બા અને ડગલા (hulls Yamani, Yarnanite wrapper and cloak) પણ અહીં જ બનતા હતા. આથી કેવળ ધાર્મિક કારણોસર જ નહિ, બલકે રાજકીય અને આર્થિક કારણે પણ ઝુ-નુવાસે આ મહત્ત્વના સ્થળે હુમલો કર્યો. નજરાનના સૈયદ હારિસાને, જેને સીરિયાના ઇતિહાસકારો Arethas લખે છે, મારી નાખવામાં આવ્યો, તેની પત્ની રૂમાની સામે તેની બે પુત્રીઓને મારી નાખવામાં આવી અને તેને તેમનું લોહી પીવા માટે મજબૂર કરી, પછી તેને પણ કતલ કરી નાખી. ઉસૂફૂફ પોલ (Paul)ના હાડકાઓ કબરમાંથી કાઢીને બાળી નાખવામાં આવ્યા, અને આગથી ભરેલા ખાડાઓમાં સ્ત્રીઓ, પુરુષો, બાળકો, વૃદ્ધો, પાદરીઓ, સંન્યાસીઓ બધાને ફેંકાવી દીધા. બધા મળીને ૨૦ થી વધારે ૪૦ હજાર સુધી મૃતકોની સંખ્યા બતાવવામાં આવે છે. આ ઘટના ઓકટોબર, ઈ.સ.૫૨૩માં બની હતી. છેવટે ઈ.સ.૫૨૫માં હબ્શીઓએ યમન પર હુમલો કરીને ઝુ-નુવાસ અને તેની હિમયરી સલ્તનત સમાપ્ત કરી નાખી. આની પુષ્ટિ હિસ્ન ગુરાબના શિલાલેખથી થાય છે, જે યમનમાં અર્વાચીન યુગના પુરાતત્ત્વ સંશોધકોને મળેલ છે.

છઠ્ઠી સદી ઈસ્વીના વિભિન્ન ખ્રિસ્તી લેખોમાં 'અસ્લાબુલ ઉખૂદૂદ' (ખાડાવાળા)ની આ ઘટનાની વિગતો વર્ણવવામાં આવેલ છે, જેમાંથી કેટલીક તો જ્યારે ઘટના ઘટી હતી બરાબર એ જ વખતની લખેલ છે અને નજરે જોનાર સાક્ષીઓને સાંભળીને લખવામાં આવેલ છે. તેમાંથી ત્રણ પુસ્તકોના લેખકો આ ઘટનાના સમકાલીન છે. એક પ્રોકોપિયસ (Procopius), બીજો કોસ્મોસ ઇન્ડિકોપ્લ્યુસ્ટિસ (Cosmos Indicopleustis), જે

وَمَا تَقْبُوا مِنْهُمْ إِلَّا أَنْ يُؤْمِنُوا بِاللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ ۝۸ الَّذِي لَهُ
مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ ۖ وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ ۝۹

ઈમાનવાળાઓથી તેમની દુશ્મની તે સિવાય કોઈ કારણે ન હતી કે તેઓ એ અલ્લાહ પર ઈમાન લાવ્યા હતા જે સર્વશક્તિમાન અને પોતાનામાં સ્વયં પ્રશંસિત છે, જે આકાશો અને ધરતીના રાજ્યનો માલિક છે, અને તે અલ્લાહ બધું જ જોઈ રહ્યો છે. (૫)

નજ્રાશી ઈલેસબોન (Ilesboan)ના આદેશથી એ જમાનામાં Ptolemy ના યૂનાની પુસ્તકોનો અનુવાદ કરી રહ્યો હતો અને હબશના તટીય શહેર એડોલિસ (Adolis)માં સ્થાયી હતો. ત્રીજો જોહાનીસ મલાલા (Johannes Malala), જેનાથી અનેક અનુગામી ઇતિહાસકારોએ આ ઘટનાને નોંધી છે. તે પછી જોહાનીસ ઓફ ઈફેસસ (Johannes of Ephesus, મૃ. ઈ.સ. ૫૮૫) એ તેના ચર્ચના ઇતિહાસમાં નજરાનના ખ્રિસ્તીઓ પર ગુજારવામાં આવેલ ત્રાસની ઘટના પોતાના સમકાલીન વર્ણનકર્તા ઉસુકુફ મારસિમૂન (MarSimeon) ના એક પત્રથી નોંધી છે, જે તેણે દૈરેજબૂલાના ધનવાન Abbot von Gabula ના નામે લખ્યો હતો, અને મારસિમૂને પોતાના પત્રમાં આ ઘટના એ યમનવાસીઓના નજરે જોનારાઓના નિવેદનથી નોંધી છે, જેઓ તે વખતે ત્યાં હાજર હતા. આ પત્ર ઈ.સ. ૧૮૮૧માં રોમથી અને ઈ.સ. ૧૮૯૦માં ખ્રિસ્તી શહીદોની સ્થિતિના સંદર્ભમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે. યા'કૂબી પેટ્રિઆર્ક ડાયોનીસિયસ (Patriarch Dionysius) અને ઝકરિયા મુદલલ્લી (Zacharia of Mitylene) એ પોતાના સીરિયન ઇતિહાસોમાં પણ આ ઘટનાની નોંધ કરી છે. યાકૂબ સરુજી (Ya'qub Saruji)ના પુસ્તક 'દરબારે નસારા નજરાન'માં પણ આનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. અર્-રહા (Edessa)ના પાદરી પુલસ (Pulus)એ નજરાનના માર્યા ગયેલાઓ અંગે શોકગીત લખ્યું, જે અત્યારે પણ ઉપલબ્ધ છે. સીરિયન ભાષામાં લખાયેલ પુસ્તક 'કિતાબ અલ-હિમયારિન' (Book of the Himyarites) ઈ.સ. ૧૯૨૪માં લંડનથી પ્રસિદ્ધ થયું છે અને તે મુસ્લિમ ઇતિહાસકારોની પુષ્ટિ કરે છે. બ્રિટિશ મ્યૂઝીયમમાં તે કાળ અને તેનાથી નજીકના કાળના કેટલાક હબ્શી શિલાલેખો પણ જોવા મળે છે, જે આ ઘટનાનું સમર્થન કરે છે. ફિલ્બી (Philby)એ પોતાના સફરનામા (Arabian Highlands)માં લખ્યું છે કે નજરાનના લોકોમાં હજુ સુધી એ જગ્યા જાણીતી છે, જ્યાં 'અસ્હાબુલ ઉખ્દૂદ' (ખાડાવાળા)ની ઘટના ઘટી હતી. ઉમ્મે ખરકની પાસે એક જગ્યાએ યઠાનોમાં કોતરેલ કેટલાક ચિત્રો પણ મળ્યા છે, અને કા'બાએ નજરાન જે જગ્યાએ સ્થિત હતું, તેને પણ આજના નજરાનવાસીઓ જાણે છે.

હબ્શી ખ્રિસ્તીઓએ નજરાન પર કબજો કર્યા પછી અહીં કા'બાના સ્વરૂપની એક ઈમારત બનાવી હતી, જેને તેઓ મક્કાના કા'બાની જગ્યાએ મુખ્ય દરજ્જો આપવા માગતા હતા. તેના પાદરીઓ સાફો બાંધતા હતા અને તેને 'હરમ' (પ્રતિષ્ઠિત) ઠેરવવામાં આવ્યું હતું. રોમન સલ્તનતે પણ આ કા'બા માટે નાણાકીય મદદ મોકલી હતી. આ જ કા'બાના પાદરીઓ પોતાના 'સૈયદ' અને 'આકિબ' અને 'ઉસુકુફ'ના નેતૃત્વમાં મુનાઝરા (ધાર્મિક સંવાદ) માટે નબી ﷺની સેવામાં હાજર થયા હતા અને 'મુબાહલા' (Trial through Prayer)ની એ પ્રખ્યાત ઘટના એ વખતે બની હતી, જેનો ઉલ્લેખ સૂર: આલે ઈમરાન, આ. ૬૧માં વર્ણવવામાં આવ્યો છે. (જુઓ : તફ્ફહીમુલ કુર્આન, ભા-૧, આલે ઈમરાન, નોંધ ૨૯ અને નોંધ ૫૫)

إِنَّ الَّذِينَ قَتَلُوا الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَتُوبُوا فَلَهُمْ
 عَذَابُ جَهَنَّمَ وَلَهُمْ عَذَابُ الْحَرِيقِ ⑩ إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا
 الصَّالِحَاتِ لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ ⑪ ذَلِكَ الْفَوْزُ
 الْكَبِيرُ ⑫ إِنَّ بَطْشَ رَبِّكَ لَشَدِيدٌ ⑬ إِنَّهُ هُوَ يُبَدِّلُ
 وَيُعِيدُ ⑭ وَهُوَ الْعَفْوَ الْوَدُودُ ⑮ ذُو الْعَرْشِ الْمَجِيدُ ⑯ فَعَالٌ
 لِّمَا يُرِيدُ ⑰ هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ الْجُنُودِ ⑱ فِرْعَوْنَ وَثَمُودَ ⑲

જે લોકોએ ઈમાનવાળા પુરુષો અને સ્ત્રીઓ પર અત્યાચાર કર્યો અને પછી તેનાથી તૌબા (ક્ષમા અને પશ્ચાતાપ) ન કરી નિશ્ચિતપણે તેમના માટે જહન્નમ (નક)ની યાતના છે અને તેમના માટે બળવાની સજા છે. ⑩ જે લોકો ઈમાન લાવ્યા અને જેમણે સત્કર્મો કર્યા, નિશ્ચિતપણે તેમના માટે જન્મતના ભાગ છે જેના નીચે નહેરો વહેતી હશે, આ છે ભવ્ય સફળતા!

હકીકતમાં તમારા રબ (પ્રભુ)ની પકડ ખૂબ જ સખત છે. એ જ પહેલી વાર પેદા કરે છે અને એ જ ફરી વાર પેદા કરશે. તે ક્ષમા આપનાર છે, પ્રેમ કરનાર છે, અર્શ (સિંહાસન)નો માલિક છે, પ્રતિષ્ઠિત અને ઉચ્ચ છે, અને જે કંઈ ઇચ્છે કરી નાખનાર છે. ⑩ શું તમને લશ્કરોના સમાચાર પહોંચ્યા છે? ફિરઝોન અને સમૂદ (ના લશ્કરો)ના? ⑱ પરંતુ જેમણે ઈન્કાર (કુફ) કર્યો છે તેઓ

(પ) આ આયતમાં અલ્લાહત્તઆલાના એ ગુણોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, જેના આધારે એ જ એનો અધિકારી છે કે તેના પર ઈમાન લાવવામાં આવે, અને એ લોકો અત્યાચારી છે જેઓ આ વાત પર ગુસ્સે થાય છે કે કોઈ તેના પર ઈમાન લાવે.

(૬) જહન્નમના અઝાબથી અલગ બાળવામાં આવનાર સજાનો ઉલ્લેખ એટલા માટે કરવામાં આવ્યો છે કે તેમણે પીડિત લોકોને આગના ખાડામાં ફેંકીને જીવતા બાળી નાખ્યા હતા. સંભવતઃ આ જહન્નમની આગથી અલગ અને તેનાથી વધારે સખત કોઈ અન્ય આગ હશે, જેમાં તેમને બાળવામાં આવશે.

(૭) 'ક્ષમા આપનાર' કહીને એ આશા આપવામાં આવી છે કે કોઈ વ્યક્તિ જો પોતાના ગુનાઓને છોડી દઈને તૌબા (પશ્ચાતાપ) કરી લે, તો તેની (અલ્લાહની) દયાના દામનમાં જગ્યા મેળવી શકે છે. 'પ્રેમ કરનાર' કહીને એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે તેને પોતાના સર્જનોથી વેર નથી કે અકારણે તેમને યાતનામાં નાખે, બલકે જે સૃષ્ટિનું તેણે

بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي تَكْذِيبٍ ۝۱۹ وَ اللَّهُ مِنْ وَرَائِهِمْ
مُحِيطٌ ۝۲۰ بَلِ هُوَ قَرِيبٌ ۝۲۱ فِي لَوْحٍ مَحْفُوظٍ ۝۲۲

ખોટું ઠેરવવામાં લાગેલા છે, જો કે અલ્લાહે તેમને ઘેરામાં લઈ રાખ્યા છે (તેમના ખોટા ઠેરવવાથી આ કુર્આનનું કંઈ નથી બગડતું) બલકે આ કુર્આન ઉચ્ચ કોટિનું છે, તે લોહ (પાટી)માં (અંકિત છે) જે સુરક્ષિત છે. (૯) (રુકૂઅ-૧)

સર્જન કર્યું છે, તેનાથી તે પ્રેમ રાખે છે અને સજા કેવળ ત્યારે આપે છે જ્યારે તે અવજ્ઞા અને વિદ્રોહને છોડે જ નહીં. 'અર્શ (સિંહાસન)નો માલિક' કહીને માનવીને એ ભાન કરાવવામાં આવ્યું છે કે સૃષ્ટિના સામ્રાજ્યનો શાસક અને સર્વસત્તાધીશ એ જ છે, તેનાથી વિદ્રોહ કરવાવાળો તેની પકડથી બચીને ક્યાંય જઈ નથી શકતો. 'પ્રતિષ્ઠિત અને ઉચ્ચ' કહીને માનવીને એ અધમતાથી સચેત કરવામાં આવ્યો છે કે તે આવી હસ્તીની સામે અશિષ્ટતા અને ઘૃષ્ટતાનું વલણ અપનાવે છે, અને છેલ્લો ગુણ એ વર્ણવવામાં આવ્યો છે કે તે 'જે કંઈ ઈચ્છે કરી નાખનાર છે', અર્થાત્ સમગ્ર સૃષ્ટિમાં કોઈપણ એ શક્તિ ધરાવતું નથી કે અલ્લાહ જે કાર્યનો ઈરાદો કરે, તેમાં તે અવરોધરૂપ કે અડચણરૂપ બની શકે.

(૮) સંબોધન એ લોકોને છે, જેઓ પોતાની શક્તિ અને જૂથબળના ધમંડમાં અલ્લાહની ધરતી પર વિદ્રોહ કરી રહ્યા છે. તેમને કહેવામાં આવી રહ્યું છે કે તમને કંઈ ખબર પણ છે કે આનાથી પહેલાં જે લોકોએ પોતાના જૂથબળોની શક્તિના આધારે આ જ પ્રકારનો વિદ્રોહ કર્યો હતો, તેમને કેવાં પરિણામોના ભોગ બનવું પડ્યું છે.

(૯) મતલબ એ છે કે આ કુર્આનનું લખેલું મિટાવી શકાય એમ નથી, અટલ છે, અલ્લાહના એ 'લોહ મહફૂઝ' (સુરક્ષિત પાટી)માં અંકિત છે, જેમાં કોઈ ફેરફાર નથી થઈ શકતો, જે વાત તેમાં લખી દેવામાં આવી છે તે પૂરી થઈને રહેવાવાળી છે, સમગ્ર દુનિયા મળીને પણ તેને અસત્ય ઠરાવવા ચાહે તો નથી ઠરાવી શકતી.

૮૬ : અત્-તારિક

પરિચય

નામ :

પહેલી જ આયતના શબ્દ **قُرْآن** ને આનું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

ઉતરાણકાળ :

આના વિષયની વર્ણન-શૈલી મક્કા-મુઅઝ્જમાની આરંભિક સૂરઃઓને મળતી આવે છે. પરંતુ આ તે સમયની અવતરિત સૂરઃ છે, જ્યારે મક્કાનાં કાફિરો (ઇસ્લામ-વિરોધીઓ) કુર્આન અને હઝરત મુહમ્મદ **ﷺ**ના આહવાનને નુકસાન પહોંચાડવા માટે દરેક પ્રકારની ચાલબાજીઓ કરી રહ્યા હતા.

વિષય અને ચર્ચા :

આમાં બે વિષયો વર્ણવવામાં આવ્યા છે. એક એ કે માણસે મૃત્યુ પછી અલ્લાહના સામે હાજર થવાનું છે. બીજું એ કે કુર્આન એક 'કૌલે-ફૈસલ' (નિર્ણાયક કથન કે વાણી) છે, જેને વિરોધીઓની કોઈ ચાલ કે યુક્તિ હાનિ પહોંચાડી શકતી નથી.

સૌપ્રથમ આકાશના તારાઓને એ વાતની સાક્ષીમાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યા છે કે સૃષ્ટિની કોઈ વસ્તુ એવી નથી, જે એક હસ્તીની દેખભાળ વિના પોતાના સ્થાને સ્થિર અને બાકી રહી શકતી હોય. પછી માણસનું ધ્યાન સ્વયં તેની જાત તરફ આકૃષ્ટ કરાવવામાં આવ્યું છે કે કેવી રીતે વીર્યના એક ટીપામાંથી તેને અસ્તિત્વમાં લાવવામાં આવ્યો અને જીવતો-જાગતો મનુષ્ય બનાવી દેવામાં આવ્યો. તે પછી કહેવામાં આવ્યું છે કે જે અલ્લાહ આવી રીતે તેને અસ્તિત્વમાં લાવ્યો છે, તે નિશ્ચિતપણે તેને ફરીથી પેદા કરવા માટે સમર્થ છે, અને બીજી વારનો જન્મ એ હેતુ માટે હશે કે માનવીના તે તમામ રહસ્યોની તપાસ કરવામાં આવે, જેના પર દુનિયામાં પરદો પડેલો રહી ગયો હતો. તે વખતે પોતાના કર્મોનું પરિણામ ભોગવવાથી મનુષ્ય ન તો પોતાની રીતે બચી શકશે, ન કોઈ તેની સહાયતા માટે આવી શકશે.

વાતના સમાપનમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જેવી રીતે આકાશમાંથી વરસાદનું વરસવું અને ધરતીમાંથી વૃક્ષો અને પાકનું ઊગવું કોઈ રમત નથી, બલકે એક ગંભીર કાર્ય છે, એ જ રીતે કુર્આનમાં જે હકીકતોનું વર્ણન થયું છે તે પણ કંઈ ઠઠ્ઠા-મશકરી નથી, બલકે સુદૃઢ અને અટળ વાતો છે. કાફિરો (સત્ય-વિરોધીઓ) એ ગેરસમજમાં છે કે તેમની ચાલબાજીઓ આ કુર્આનના આહવાનને હાનિ પહોંચાડશે, પરંતુ તેમને ખબર નથી કે અલ્લાહ પણ એક યુક્તિમાં લાગેલો છે અને તે યુક્તિ સામે વિરોધીઓની બધી ચાલબાજીઓ જેમની તેમ રહી જશે. પછી એક વાક્યમાં અલ્લાહના રસૂલ **ﷺ**ને એ સાંત્વના અને પરોક્ષ રીતે કાફિરોને એ ધમકી આપીને વાતનું સમાપન કરવામાં આવ્યું છે કે આપ (**ﷺ**) થોડાંક ધૈર્યથી કામ લે અને થોડા સમય સુધી કાફિરોને મન-માન્યું કરી લેવા દે, વધુ વાર નહીં લાગે કે તેમને સ્વયં ખબર પડી જશે કે તેમની ચાલબાજીઓ કુર્આનને નુકસાન પહોંચાડે છે કે કુર્આન એ જ જગ્યાએ પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરીને રહે છે, જ્યાં તેઓ તેને નુકસાન પહોંચાડવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યા છે.

سُورَةُ الطَّارِقِ مَكِّيَّةٌ (۸۱) رُكُوعًا ۱

આ. ૧૭

સૂર: ૮૧ અત્-તારિક (મક્કી)

રુકૂઆ-૧

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وَالسَّاءِ وَالطَّارِقِ ۝۱ وَمَا أَدْرَاكَ مَا الطَّارِقُ ۝۲
النَّجْمِ الثَّاقِبِ ۝۳ إِنَّ كُلَّ نَفْسٍ لَّمَّا عَلَيْهَا حَافِظٌ ۝۴
فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ مِمَّ خُلِقَ ۝۵ خُلِقَ مِنْ مَّاءٍ دَافِقٍ ۝۶

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

સોગંદ છે આકાશના અને રાત્રે પ્રગટ થનારના! અને તમે શું જાણો કે તે રાત્રે પ્રગટ થનાર શું છે? ચમકતો તારો! કોઈ જીવ એવો નથી જેના ઉપર કોઈ દેખરેખ રાખનાર ન હોય. ^(૧) પછી જરા મનુષ્ય એ જ જોઈ લે કે તે કઈ વસ્તુથી પેદા કરવામાં આવ્યો છે. ^(૨) એક ઊછળતા પાણીથી પેદા કરવામાં

(૧) 'દેખરેખ રાખનાર'નો અર્થ સ્વયં અલ્લાહત્તઆલાની હસ્તી છે, જે ધરતી અને આકાશના પ્રત્યેક નાના-મોટા સર્જનની દેખભાળ અને રક્ષા કરી રહી છે, જેના અસ્તિત્વમાં લાવવાથી દરેક વસ્તુ અસ્તિત્વમાં આવી છે, જેના બાકી રાખવાથી દરેક વસ્તુ બાકી રહી છે, જેના સંભાળવાથી દરેક વસ્તુ પોતાની જગ્યાએ સંભાળેલી રેહી છે, અને જેણે દરેક વસ્તુને તેની જરૂરિયાતની ઉપલબ્ધિ કરાવવા તથા તેને એક નિશ્ચિત મુદત સુધી આફતોથી બચાવવાની જવાબદારી લઈ રાખી છે. આ વાત માટે આકાશના અને રાત્રિના અંધકારમાં પ્રગટ થનાર દરેક તારા અને પ્રહના સોગંદ ખાવામાં આવ્યા છે. (النَّجْمِ الثَّاقِبِ) શબ્દ આમ તો ભાષાની રીતે એકવચન છે, પરંતુ અભિપ્રેત તેનાથી એક જ તારો નહીં, બલકે તમામ પ્રકારનાં તારાઓ છે.) આ સોગંદ એ અર્થમાં છે કે રાત્રે આકાશમાં આ અસંખ્ય તારાઓ જે ચમકતા દેખાય છે, તેમાંથી દરેકનું અસ્તિત્વ એ વાતની સાક્ષી આપી રહ્યું છે કે કોઈ છે જેણે તેનું સર્જન કર્યું છે, પ્રકાશિત કરેલ છે, વાતાવરણમાં લટકતા છોડ્યા છે અને એ રીતે તેની રક્ષા કરી રહ્યો છે કે ન તે પોતાના સ્થાનેથી પડે છે, ન અસંખ્ય તારાઓના પરિભ્રમણ દરમ્યાન તે કોઈનાથી ટકરાય છે અને ન કોઈ બીજો તારો તેનાથી ટકરાય છે.

(૨) ઉચ્ચ આકાશની તરફ ધ્યાન આકર્ષિત કરાવ્યા પછી હવે માનવીને આમંત્રણ આપવામાં આવી રહ્યું છે કે તે સ્વયં જરા પોતાની હસ્તી અંગે વિચાર કરી લે કે તે કેવી રીતે પેદા કરવામાં આવ્યો છે. કોણ છે, જે પોતાના શરીરમાંથી નીકળતા અબજો શુક્રાણુઓમાંથી એક શુક્રાણુ અને માતાના અંદરથી નીકળતા અસંખ્ય બીજકોષોમાંથી એક બીજકોશની પસંદગી કરીને બંનેને કોઈક સમયે જોડી દે છે અને તેનાથી એક વિશિષ્ટ માનવીનું ગર્ભધારણ થઈ જાય છે? પછી કોણ છે, જે ગર્ભધારણ પછી માતાના પેટમાં તબક્કાવાર તેને ઉછેરીને એ સ્થિતિએ પહોંચાડે છે કે તે એક જીવંત બાળકના રૂપમાં જન્મ લે છે? પછી કોણ છે, જે માતાના ગર્ભમાં જ તેના શરીરની રચના અને તેની શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓનું સંતુલન કાયમ કરે છે? પછી કોણ છે, જે જન્મથી લઈને મૃત્યુના સમય સુધી તેની નિરંતર દેખભાળ કરતો રહે છે? તેને બીમારીઓથી બચાવે છે? અકસ્માતોથી બચાવે છે? આફતોથી બચાવે છે? તેના માટે જીવનના એટલા સાધનો ઉપલબ્ધ કરાવે છે, જેનો હિસાબ નથી થઈ શકતો? અને તેના માટે ડગલે-

يَخْرُجُ مِنْ بَيْنِ الصُّلْبِ وَ التَّرَائِبِ ۝ إِنَّهُ عَلَى رَاجِعِهِ
لَقَادِرٌ ۝ يَوْمَ تَبْيَسُّ السَّرَائِرُ ۝ فَمَالَهُ مِنْ قُوَّةٍ وَلَا نَاصِرٍ ۝

આવ્યો છે, જે પીઠ અને છાતીના હાડકાઓના વચ્ચેથી નીકળે છે. (૩) ચોક્કસપણે તે (સૃષ્ટા) તેને ફરી વાર પેદા કરવા સમર્થ છે. (૪) જે દિવસે છૂપા રહસ્યોની તપાસ થશે, તે વખતે મનુષ્ય પાસે ન પોતાની કોઈ શક્તિ હશે અને ન કોઈ મદદ કરનાર હશે. સોગંદ છે વરસાદ વરસાવનાર

ને-પગલે દુનિયામાં જીવંત રહેવાની એ તકો ઉપલબ્ધ કરે છે, જેમાંથી મોટાભાગની તે કલ્પના પણ કરી શકતો નથી કે તે પોતે પણ તેને ઉપલબ્ધ કરાવી શકતો કે નહીં. શું આ બધું એક અલ્લાહની યુક્તિ અને નિરીક્ષણ વગર થઈ રહ્યું છે ?

(૩) વાસ્તવમાં **صُلْب** અને **تَرَائِب** શબ્દોનો ઉપયોગ થયો છે. **صُلْب** કરોડરજજીને કહે છે અને **تَرَائِب** નો અર્થ છાતીના હાડકાં, અર્થાત્ પાંસળીઓ છે. સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેના પ્રજોત્પત્તિ સ્ત્રાવ (પ્રજનન દ્રવ્ય) માનવીના એ ધડથી નીકળે છે, જે **صُلْب** (કરોડરજજી) અને છાતીની વચ્ચે આવેલ છે. તેથી ફરમાવવામાં આવ્યું કે માનવીનું સર્જન એ પાણીથી કરવામાં આવ્યું છે, જે પીઠ અને છાતીની વચ્ચેથી નીકળે છે. આ દ્રવ્ય એ સ્થિતિમાં પણ નીકળે છે, જ્યારે કે હાથ અને પગ કપાઈ જાય, તેથી એ કહેવું સાચું નથી કે તે માનવીના આખા શરીરમાંથી નીકળે છે. વાસ્તવમાં શરીરના મુખ્ય અંગો તેનો સ્રોત છે, અને તે તમામ માનવીઓના ધડમાં આવેલ છે. મગજનો અલગ ઉલ્લેખ એટલા માટે કરવામાં નથી આવ્યો કે **صُلْب** મગજનો એ ભાગ છે, જેના કારણે જ શરીરની સાથે મગજનો સંબંધ સ્થાપિત થાય છે. (ઉપરાંત જુઓ : પરિશિષ્ટ)

(૪) અર્થાત્, જે રીતે તે માનવીને અસ્તિત્વમાં લાવે છે અને ગર્ભધારણથી લઈને મૃત્યુ સુધી તેની દેખરેખ રાખે છે, આ જ એ વાતનો સ્પષ્ટ પુરાવો છે કે તે તેને મૃત્યુ પછી પલટાવીને ફરીથી અસ્તિત્વમાં લાવી શકે છે. જો તે પહેલી વસ્તુ માટે સમર્થ હતો અને એ જ સામર્થ્યના કારણે માનવી દુનિયામાં જીવતો મોજૂદ છે, તો છેવટે કઈ ઉચિત દલીલ એ અનુમાન કરવા માટે પ્રસ્તુત કરી શકાય છે કે બીજી વસ્તુ પર તે સમર્થ નથી ? આ સામર્થ્યના ઈન્કાર કરવા માટે માનવીએ મૂળેથી એ વાતનો જ ઈન્કાર કરવો પડશે કે ખુદા તેને અસ્તિત્વમાં લાવ્યો છે, અને જે વ્યક્તિ આ વાતનો ઈન્કાર કરે, તેના માટે એ અસંભવ નથી કે એક દિવસે તેના મગજની ખરાબી તેના પાસે એ દાવો કરાવી દે કે દુનિયાના તમામ પુસ્તકો અકસ્માતે જ છપાઈ ગયા છે, દુનિયાના તમામ શહેરો અકસ્માતે જ બની ગયા છે, અને જમીન પર કોઈ યોગાનુયોગ એવો અકસ્માત થઈ ગયો હતો જેનાથી તમામ કારખાનાઓ બનીને સ્વયં ચાલવા લાગ્યા. વાસ્તવિકતા એ છે કે માનવીનું સર્જન અને તેના શરીરની રચના તથા તેના અંદર કામ કરનારી શક્તિઓ અને યોગ્યતાઓનું પેદા થવું અને તેનું એક જીવંત હસ્તીની હેસિયતે બાકી રહેવું એ તમામ કામોથી અનેક રીતે વધારે જટીલ કાર્ય છે, જે માનવીના હાથે દુનિયામાં થયા અને થઈ રહ્યા છે. આટલું મોટું જટીલ કાર્ય, આવી તત્ત્વદર્શિતા અને હડાપણ તથા સંતુલન અને વ્યવસ્થાની સાથે, જો યોગાનુયોગ અકસ્માતના રૂપમાં થઈ શકતું હોય, તો પછી કઈ વસ્તુ છે, જેને કોઈ માનસિક રોગી અકસ્માત ન કહી શકે ?

(૫) 'છૂપા રહસ્યો'થી અભિપ્રેત દરેક વ્યક્તિનાં એ કાર્યો પણ છે, જે દુનિયામાં એક રહસ્ય બનીને રહી ગયા, અને એ મામલાઓ પણ છે જે પોતાના બાહ્ય રૂપે તો દુનિયાના સામે આવ્યા, પણ તેના પાછળ જે નિયતો, આશયો અને ઈચ્છાઓ કામ કરી રહી હતી, અને તેમના જે પરોક્ષ પ્રેરકો હતા, તેની સ્થિતિ લોકોથી છૂપી રહી ગઈ. કયામતના દિવસે આ બધું જ ખુલીને સામે આવી જશે અને તપાસ ફક્ત એ જ વાતની નહીં થાય કે કયા વ્યક્તિએ

وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الرَّجْمِ ۝ وَالْأَرْضِ ذَاتِ الصَّدْعِ ۝ إِنَّهُ لَقَوْلُ
 فَصْلٍ ۝ وَمَا هُوَ بِالنَّهْزِلِ ۝ إِنَّهُمْ يَكِيدُونَ كَيْدًا ۝ وَأَكِيدُ
 كَيْدًا ۝ فَسَهِّلْ الْكُفْرَيْنَ أَمْهَلُهُمْ مُرْوِدًا ۝

આકાશના^(૯) અને (વનસ્પતિ ઊગતી વખતે) ફાટી જનાર જમીનના, આ એક સટીક અને ખરી વાત છે, ઠઠ્ઠા-મશકરી નથી.^(૧૦) આ લોકો (અર્થાત્ મક્કાના કાફિરો) કેટલીક ચાલો ચાલી રહ્યા છે^(૧૧) અને હું પણ એક ચાલ ચાલી રહ્યો છું.^(૧૨) તો છોડી દો, હે નબી (સલ્લ.) ! આ ઈન્કાર કરનારાઓને થોડાંક સમય માટે, એમના હાલ પર છોડી દો.^(૧૩) (રુકૂઅ-૧)

શું કર્યું, બલ્કે એ વાતની પણ થશે કે કયા કારણસર કર્યું, કયા આશયથી અને કઈ નિયતથી અને કયા હેતુસર કર્યું. એ જ રીતે એ વાત પણ સમગ્ર દુનિયાથી, ત્યાં સુધી કે સ્વયં કાર્ય કરનાર વ્યક્તિથી પણ છૂપી રહી ગઈ છે કે જે કાર્ય તેણે કર્યું તેની કેવી અસરો દુનિયામાં ઊભી થઈ, તે ક્યાં-ક્યાં પહોંચી અને કેટલા સમય સુધી ચાલતી રહી. આ રહસ્ય પણ કયામતના દિવસે જ ખુલશે અને તેની સંપૂર્ણ તપાસ થશે કે જે બીજ કોઈ વ્યક્તિ દુનિયામાં વાવી ગયો હતો, તેનો પાક કયા-કયા રૂપમાં, ક્યાં સુધી લણાતો રહ્યો અને કોણ-કોણ તેને લણતું રહ્યું.

(૬) આકાશ માટે الرَّجْمِ ના શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. رَجْمٌ નો શાબ્દિક અર્થ તો 'પલટવા' નો થાય છે, પરંતુ અલંકારિક રીતે અરબી ભાષામાં આ શબ્દ વરસાદ માટે પ્રયુક્ત કરવામાં આવે છે, કેમ કે તે કેવળ એક જ વાર વરસીને રહી જતો નથી, બલ્કે વારંવાર પોતાના મોસમમાં અને ક્યારેક મોસમ વિરુદ્ધ વળી-વળીને આવે છે અને સમયાંતરે વરસતો રહે છે. એક બીજું કારણ વરસાદને رَجْمٌ કહેવાનું એ પણ છે કે ધરતીના સમુદ્રોથી પાણી વરાળ બનીને ઉઠે છે અને પછી પાણું ફરીને ધરતી પર જ વરસે છે.

(૭) અર્થાત્, જે પ્રમાણે આકાશથી વરસાદનું વરસવું અને ધરતીનું ફાટીને વનસ્પતિનું તેના અંદરથી ઊગવું કોઈ ઠઠ્ઠા-મશકરી નથી, બલ્કે એક ગંભીર હકીકત છે, એ જ પ્રમાણે કુર્આન, જે વાતના સમાચાર આપી રહ્યું છે કે માનવીએ ફરીથી પોતાના ખુદા તરફ પલટવાનું છે, એ પણ કોઈ ઠઠ્ઠા-મશકરીની વાત નથી, બલ્કે એક ચોખ્ખી વાત છે, એક ગંભીર હકીકત છે, એક અટલ સત્ય વાત છે, જે પૂરી થઈને જ રહેવાની છે.

(૮) અર્થાત્, આ કાફિરો આ કુર્આનના આમંત્રણને પરાજિત કરવા માટે જુદા-જુદા પ્રકારની ચાલબાજીઓ ચાલી રહ્યા છે. પોતાની ફૂંકોથી આ દીપકને ઓલવવા માગે છે. દરેક પ્રકારની શંકા-કુશંકાઓ લોકોના દિલોમાં નાખી રહ્યા છે. એકથી વધીને એક જુદા આરોપો ઘડીને તેને પ્રસ્તુત કરનાર નબી (ﷺ) પર મૂકી રહ્યા છે, જેથી દુનિયામાં તેમની વાત ચાલવા ન પામે અને કુફ (સત્યનો ઈન્કાર) અને અજ્ઞાનતાનો એ જ અંધકાર છવાયેલો રહે, જેને દૂર કરવાની તેઓ કોશિશ કરી રહ્યા છે.

(૯) અર્થાત્, હું એ યુક્તિ કરી રહ્યો છું કે તેમની કોઈ ચાલ સફળ ન થવા પામે, અને છેવટે તેઓ ધોર પરાજય પામે, અને એ નૂર (પ્રકાશ) ફેલાઈને રહે, જેને આ લોકો ઓલવવા માટે પોતાનું યથાસંભવ જોર લગાવી રહ્યા છે.

(૧૦) અર્થાત્, તેમને થોડી મહેતલ આપો કે જે કંઈ તેઓ કરવા માગે છે, કરી લે. વધુ વાર નહીં લાગે કે પંરિણામ તેમના સામે આવી જશે અને તેમને ખબર પડી જશે કે મારી યુક્તિની સામે તેમની ચાલ કેટલી સફળ થઈ.

પરિશિષ્ટ

સૂર: અત્-તારિક, નોંધ ઉનું અનુસંધાન

સૂર: તારિક આ. ૬ અને ૭ ની સમજૂતી કરતાં જે કંઈ અમે નોંધ-ઉમાં લખ્યું છે, તેના ઉપર ડોક્ટર સાહેબે અમને લખ્યું કે—

“તમારી સમજૂતી મેં ધ્યાનથી ઘણી વખત વાંચી છે; પરંતુ હું સમજી ન શક્યો. જ્યાં સુધી વ્યવહાર અનુભવનો સંબંધ છે, તો આ દ્રવ્ય અંડકોશ (Testicles)માં ઉત્પન્ન થાય છે અને નાની નળીઓ દ્વારા મોટી નળીઓમાંથી પસાર થઈને પેટમાં કૂલ્ડાના હાડકાના બરાબર સમાંતર એક નળી Inguinal Canal માંથી પસાર થઈને નજીકની જ એક ગ્રંથિ (Gland) માં દાખલ થઈ જાય છે. ગ્રંથિનું નામ Prostate છે, અને પછી ત્યાંથી પ્રવાહી લઈને તે બહાર નીકળે છે. છાતીના હાડકા અને કરોડરજજીના વચ્ચેથી તેના પસાર થવાની વાતને હું ન સમજી શક્યો. અલબત્ત, તેનું નિયંત્રણ એક એવી નર્વસ સિસ્ટમથી થાય છે, જે છાતીના હાડકા અને કરોડરજજીની વચ્ચે જાળની જેમ ફેલાયેલ છે: તે પણ એક વિશેષ હદ સુધી. તેનું નિયંત્રણ એક અન્ય ગ્રંથિ, જે મગજમાં થાય છે, તેના પ્રવાહીથી થાય છે. પરંતુ પ્રશ્ન અહીં બહાર નીકળવાનો છે. (જે એક નસ દ્વારા જ થઈ શકે છે.) મારું નિવેદન છે કે તમે મને વિગતવાર લખો કે આની સમજૂતી શું છે. મેં તમને એટલા માટે તકલીફ આપી છે (જેના માટે હું ક્ષમા પાચું છું) કે તમે વિજ્ઞાન પર વિશ્વાસ રાખો છો.”

આના જવાબમાં અમે નવેમ્બર ઈ.સ. ૧૯૭૧માં ‘તર્જુમાનુલ કુર્આન’ સામયિકમાં લખ્યું કે—

“તમે એક ડોક્ટર હોવાના કારણે એ વાતને વધારે સારી રીતે સમજી શકો છો કે આમ તો શરીરના જુદા-જુદા ભાગો (અંગો)ના કાર્યો (Functions) જુદા-જુદા છે; પરંતુ કોઈ અંગ પણ પોતે એકલું કોઈ કાર્ય કરી શકતું નથી, બલકે બીજા અંગના સહયોગ (Coordination)થી પોતાનું કાર્ય કરવાને યોગ્ય બને છે. વીર્ય (શુક્રાણુ) બનવાની જગ્યા નિઃશંકપણે અંડકોશ છે અને ત્યાંથી તેનું નિષ્કાસન (બહાર નીકળવું) પણ એક વિશેષ માર્ગથી થાય છે. પરંતુ પેટ, કાળજું, ફેફસા, હૃદય, મગજ, મૂત્રપિંડ (Kidney) જો પોતાનું કામ ન કરી રહ્યા હોય તો શું વીર્ય (શુક્રાણુ)ના બનવા અને બહાર નીકળવાની આ વ્યવસ્થા સ્વયં પોતાનું કામ કરી શકે છે? એ જ પ્રમાણે, ઉદાહરણાર્થ જુઓ. મૂત્ર મૂત્રપિંડમાં બને છે અને એક નળી દ્વારા મૂત્રાશયમાં પહોંચીને મૂત્ર-માર્ગથી બહાર નીકળે છે. પરંતુ કઈ વસ્તુના પરિણામે? લોહી બનાવનાર અને તેને આખા શરીરમાં પરિભ્રમણ કરાવીને મૂત્રપિંડ સુધી પહોંચાડનાર અંગો જો પોતાનું કાર્ય ન કરી રહ્યા હોય, તો શું એકલું મૂત્રપિંડ લોહીમાંથી એ દ્રવ્ય અલગ કરીને મૂત્રાશયમાં મોકલી શકે છે, જેના સંયોજનનું નામ મૂત્ર છે? તેથી કુર્આન-મજીદમાં એ નથી ફરમાવ્યું કે આ દ્રવ્ય કરોડરજજી અને છાતીના હાડકામાંથી નીકળે છે, બલકે એવું ફરમાવ્યું છે કે “આ બંને વચ્ચે શરીરનો જે ભાગ આવેલો છે તેનાથી આ દ્રવ્ય નિષ્કાસિત થાય છે.” આ એ વાતનો ઈન્કાર નથી કે વીર્યના બનવા અને તેના નિષ્કાસનનું એક ખાસ વ્યવસ્થા-તંત્ર (Mechanism) છે, જેને શરીરના અમુક ખાસ ભાગો કરે છે, બલકે તેનાથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે આ વ્યવસ્થા-તંત્ર પૂર્ણરૂપે સ્વતંત્ર નથી. તે પોતાનું કાર્ય એ સમગ્ર શારીરિક અંગોની વ્યવસ્થાના સામૂહિક કાર્યના આધારે કરે છે, જે અલ્લાહત્-આલાએ **صَلْب** અને **تَرَائِب** ની વચ્ચે મૂકી દીધી છે. તેથી મેં એ સ્પષ્ટતા કરી છે કે આખું શરીર આમાં સામેલ નથી, કેમ કે જે હાથ અને પગ કપાઈ જાય તો પણ આ વ્યવસ્થા કામ કરતી રહે છે, અલબત્ત, **صَلْب** અને **تَرَائِب** ની વચ્ચે જે મુખ્ય અંગો આવેલા છે, તેમાંથી કોઈ એક પણ અંગ બાકી ન રહે, તો આ વ્યવસ્થા પોતાનું કાર્ય ચાલુ રાખી શકતી નથી.”

આ પ્રશ્ન અને જવાબ વાંચ્યા પછી બે જુદા-જુદા સ્થળેથી બે ડોક્ટરોએ અમને જે વૈદ્યકીય માહિતી પહોંચાડી છે, તે નીચે મુજબ છે:

ગર્ભવૃદ્ધિશાસ્ત્ર (Embryology) અનુસાર એ સિદ્ધ હકીકત છે કે ગર્ભ કે વિકસિત બૃણ (Foetus)ની અંદર અંડકોશ (Testis) અર્થાત્ એ ગ્રંથિ જેનાથી વીર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, કરોડરજજી અને પાંસળીઓ દરમ્યાન મૂત્રપિંડ (Kidney)ના નજીક થાય છે, જ્યાંથી તત્પશ્ચાત્ તે ધીમે-ધીમે અંડકોશોમાં ઉતરી જાય છે. આ કાર્ય જન્મથી પહેલા અને કેટલીક વખતે તેના અમુક સમય પછી થાય છે. તેમ છતાં તેના મજજાતંતુ કે જ્ઞાનતંતુ તથા નસોનું કેન્દ્ર હંમેશા એ જ સ્થાન (بَيْنِ الصُّلْبِ وَالرَّأْسِ) જ રહે છે. બલકે તેની ધમની (Artery) પીઠના નજીક મુખ્ય ધોરી નસ (Aorta)થી નીકળે છે અને આખા પેટનો પ્રવાસ કરીને તેને લોહી ઉપલબ્ધ કરાવે છે. આમ, હકીકતમાં અંડકોશ પીઠનો જ એક ભાગ છે, જે શરીરનું વધારે તાપમાન સહન ન કરી શકવાને કારણે અંડકોશોમાં પરિવર્તિત કરી દેવામાં આવેલ છે. ઉપરાંત, વીર્ય આમ તો અંડકોશ ઉત્પન્ન કરે છે અને તે વીર્યની નાની કોથળી (Seminal Vesicles)માં એકત્ર થઈ જાય છે, પરંતુ તેના નિષ્કાસનનું પ્રેરક-કેન્દ્ર بَيْنِ الصُّلْبِ وَالرَّأْسِ જ હોય છે અને મગજમાંથી જ્ઞાનતંતુનો પ્રવાહ એ કેન્દ્ર પર પહોંચે છે ત્યારે આ કેન્દ્રની ઉત્પ્રેરણા (Triger Action)થી વીર્ય સંકોચાય છે અને તેનાથી વીર્ય પિચકારીની જેમ નીકળે છે. તેથી કુર્આનનું વર્ણન તદ્દન મેડિકલ સાયન્સના આધુનિક સંશોધન અનુસાર છે.

૮૭ : અલ-આ'લા

પરિચય

નામ :

પ્રથમ જ આયત **لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ** ના શબ્દ **لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ** ને આ સૂર:નું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

ઉત્તરાણકાળ :

આ સૂર:ના વિષયથી પણ એમ જણાય છે કે આ તદ્દન આરંભિક કાળમાં ઊતરેલી સૂર:ઓ પૈકી છે અને આ. ૬ના એ શબ્દો પણ કે 'અમે તમને પઢાવી દઈશું, પછી તમે ભૂલશો નહીં' બતાવે છે કે આ સૂર: તે વખતે ઊતરી હતી, જ્યારે અલ્લાહના રસૂલ ﷺ ને હજુ વહી (દિવ્ય પ્રકાશના) ગ્રહણ કરવાનો સારી રીતે મહાવરો થયો નહોતો અને વહીના અવતરણ સમયે આપને એવી આશંકા રહેતી હતી કે ક્યાંક હું તેના શબ્દો ભૂલી ન જાઉં. આ આયતની સાથે જો સૂર: તા-હાની આ. ૧૪ અને સૂર: કિયામહની આ. ૧૬-૧૮ને મેળવીને જોવામાં આવે, અને ત્રણેય આયતોની વર્ણન-શૈલી તથા તેના પૂર્વાપર સંબંધ અને સંદર્ભને ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે, તો ઘટનાઓનો ક્રમ એ જાણવા મળે છે કે સૌપ્રથમ આ સૂર:માં હુજૂર ﷺ ને સાંત્વના આપવામાં આવી કે તમે ચિંતા ન કરો, અમે આ કલામ આપને પઢાવી દઈશું અને આપ તેને ભૂલશો નહીં. ત્યારબાદ એક મુદત પછી, બીજા પ્રસંગે જ્યારે સૂર: કિયામહનું અવતરણ થઈ રહ્યું હતું, હુજૂર ﷺ આપોઆપ વહીના શબ્દોને દોહરાવવા લાગ્યા. તે વખતે ફરમાવવામાં આવ્યું કે, "હે પયગંબર ﷺ ! આ વહીને જલ્દી-જલ્દી યાદ કરી લેવા માટે પોતાની જાભ હલાવો નહીં, આને યાદ કરાવી દેવું અને પઢાવી દેવું અમારા શિરે છે, તેથી જ્યારે અમે આને પઢી રહ્યા હોઈએ ત્યારે આના પઢવાને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતા રહો, પછી આનો અર્થ સમજાવી દેવો પણ અમારા શિરે છે." છેલ્લી વખતે સૂર: તા-હાના અવતરણ પ્રસંગે હુજૂર ﷺ ને માનવીય લાગણીવશ ફરીથી તેમને આશંકા થઈ કે આ ૧૧૩ આયતો જે નિરંતર ઊતરી રહી છે, તેમાંથી કોઈ વસ્તુ મારી સ્મૃતિમાંથી નીકળી ન જાય અને આપ તેને યાદ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. આના પર ફરમાવવામાં આવ્યું, "અને જુઓ, કુર્આન પઢવામાં ઉતાવળ ન કરો, જ્યાં સુધી તમારા તરફ તેની વહી સંપૂર્ણ ન થઈ જાય..." આના પછી ફરી ક્યારેય એની જરૂર નથી પડી કે હુજૂર ﷺ ને આવો કોઈ ભય લાગ્યો હોય, કેમ કે આ ત્રણેય જગ્યા સિવાય કોઈ ચોથી જગ્યા કુર્આનમાં એવી નથી, જ્યાં આ મામલા તરફ કોઈ ઈશારો જોવા મળતો હોય.

વિષય અને થર્યા :

આ નાનકડી સૂર:ના ત્રણ વિષયો છે : તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ), નબી ﷺ ને નિર્દેશો, અને આખિરત (પરલોક).

પ્રથમ આયતમાં તૌહીદની શિક્ષાને એક વાક્યમાં સમેટી લેવામાં આવી છે કે અલ્લાહત્તઆલાના નામની 'તસ્બીહ' (ગુણગાન) કરવામાં આવે, અર્થાત્ તેને કોઈ એવા નામથી યાદ કરવામાં ન આવે, જે પોતાનામાં કોઈક પ્રકારની ઊણપ, દોષ, કમજોરી કે સર્જનોના સમરૂપ હોવાનું કોઈ પાસું ધરાવતા હોય; કારણ કે દુનિયામાં જેટલી પણ બગાડ ફેલાવનાર માન્યતાઓ-શ્રદ્ધાઓ પેદા થઈ છે, તે સૌના મૂળમાં

અલ્લાહત્ આલા વિષે કોઈ-ને-કોઈ ખોટી ધારણા અને માન્યતા હોય છે, જેણે તે પવિત્ર હસ્તી માટે કોઈ ખોટા નામનું રૂપ લઈ લીધું છે. તેથી આસ્થા કે શ્રદ્ધાની શુદ્ધિ માટે સૌપ્રથમ જરૂરી એ છે કે પ્રતાપવાન અલ્લાહને ફક્ત એવા સારા નામોથી જ યાદ કરવામાં આવે, જે તેના માટે ઉચિત અને ઉપયુક્ત હોય.

તે પછી ત્રણ આયતોમાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે તમારો રબ, જેના નામની તસ્બીહનો આદેશ આપવામાં આવી રહ્યો છે, એ છે જેણે સૃષ્ટિની તમામ વસ્તુઓનું સર્જન કર્યું, તેનું સંતુલન સ્થાપિત કર્યું, તેનું ભાગ્ય બનાવ્યું, તેને એ કાર્ય પૂરું કરવાનો માર્ગ બતાવ્યો જેના માટે તે સર્જવામાં આવી છે, અને તમે પોતાની આંખોથી તેની કુદરતના ચમત્કારો જોઈ રહ્યા છો કે તે ધરતી પર વનસ્પતિને પેદા કરે છે અને પછી તેને કચરો પણ બનાવી દે છે. કોઈ હસ્તી ન વસંત લાવવા સમર્થ છે, ન પાનખરને આવવાથી રોકી શકે છે.

પછી બે આયતોમાં અલ્લાહના રસૂલ ﷺ ને નિર્દેશ આપવામાં આવ્યો છે કે આપ એ ચિંતા ન કરો કે આ કુર્આન, જે આપના ઉપર અવતરિત કરવામાં આવી રહ્યું છે, તે શબ્દશઃ આપને યાદ કેવી રીતે રહેશે. તેને આપની સ્મૃતિમાં સુરક્ષિત કરી દેવાનું કામ અમારું છે અને તેનું સુરક્ષિત રહેવું એ આપની કોઈ વ્યક્તિગત યોગ્યતાનું પરિણામ નથી, બલકે અમારી કૃપાનું પરિણામ છે, નહીં તો અમે ઇચ્છીએ તો તેને ભુલાવી દઈએ.

ત્યારપછી અલ્લાહના રસૂલ ﷺ ને કહેવામાં આવ્યું છે કે દરેકને સન્માર્ગે લઈ આવવાનું કામ આપને સુપ્રત કરવામાં આવ્યું નથી, બલકે આપનું કામ માત્ર સત્યનો પ્રચાર કરી દેવાનું છે, અને પ્રચારની સીધી-સાદી રીત એ છે કે જે વ્યક્તિ શિખામણ સાંભળવા અને અપનાવવા માટે તૈયાર હોય તેને શિખામણ આપવામાં આવે, જે તેના માટે તૈયાર ન હોય તેના પાછળ પડવામાં ન આવે. જેના હૃદયમાં ગુમરાહી (પયભ્રષ્ટતા)ના ખરાબ પરિણામનો ભય હશે, તે સત્ય વાત સાંભળીને સ્વીકારી લેશે અને જે દુર્ભાગી તેને સાંભળવા અને સ્વીકારવાથી દૂર ભાગશે, તે પોતાનું ખરાબ પરિણામ પોતે જ જોઈ લેશે.

અંતે, ચચનિ એ વાત પર પૂરી કરવામાં આવી છે કે સફળતા માત્ર તેમના માટે છે જેઓ શ્રદ્ધા, નીતિમત્તા અને આચરણમાં પવિત્રતા અપનાવે, અને પોતાના રબનું નામ લઈને નમાઝ પઢે. પરંતુ લોકોની હાલત એ છે કે તેમને બધી ચિંતા માત્ર આ જ દુનિયા (આલોક)ના આરામ અને વૈભવ તથા ફાયદાઓ અને લિજ્જતોની છે, જ્યારે કે ખરી ચિંતા આખિરત (પરલોક)ની હોવી જોઈએ; કેમ કે દુનિયા નાશવંત છે અને આખિરત શાશ્વત, અને દુનિયાની ને'મતો (કૃપાઓ)થી આખિરતની ને'મતો કેટલાય ગણી ચઢિયાતી છે. આ હકીક્ત કેવળ કુર્આનમાં જ બતાવવામાં આવી રહી નથી, બલકે હઝરત ઈબ્રાહીમ عليه السلام અને હઝરત મૂસા عليه السلام ની પુસ્તિકાઓમાં પણ મનુષ્યને આ જ હકીક્તથી વાકેફ કરાવવામાં આવ્યો હતો.

رَكْعَتَيْنِ

(۸۴) سُورَةُ الرَّاعِي مَكِّيَّةٌ (۸)

آيَاتُهَا ۱۱

આ. ૧૯

સૂર: ૮૭ અલ-આ'લા (મક્કી)

રુકૂઆ-૧

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى ۝۱ الْأَزْمِيُّ خَلَقَ فَسَوَّى ۝۲ وَالزَّمِيُّ

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

(હે પયગંબર ﷺ!) પોતાના સર્વોચ્ચ રબ (પ્રભુ-પાલનહાર)નાં નામની તસ્બીહ (ગુણગાન) કરો, (૧) જેણે પેદા કર્યાં અને તનાસુબ (સંતુલન, પ્રમાણ) સ્થાપ્યું, (૨) જેણે ભાગ્ય

(૧) શાબ્દિક અનુવાદ થશે - 'પોતાના સર્વોચ્ચ રબના નામને પવિત્ર કરો.' આના ઘણા અર્થ થઈ શકે છે, અને તે બધા જ અપેક્ષિત છે. ૧. - અલ્લાહત્તઆલાને એ નામોથી યાદ કરવામાં આવે, જે તેના માટે યોગ્ય છે અને એવા નામો તેની સર્વોચ્ચ હસ્તી માટે પ્રયુક્ત કરવામાં ન આવે, જે પોતાના અર્થ અને વિભાવના કે તાત્પર્યની રીતે તેના માટે યોગ્ય નથી, અથવા જેમાંથી તેના માટે ઊણપ કે ઘૃષ્ટતા-અશિષ્ટતા કે શિક્ક (અનેકેશ્વરવાદ)નું કોઈ પાસું નીકળતું હોય, અથવા જેમાં તેની જાત કે ગુણો કે કાર્યો વિશે કોઈ ખોટી માન્યતા જેવા મળતી હોય. આ હેતુ માટે અત્યંત સુરક્ષિત રીત એ છે કે અલ્લાહત્તઆલા માટે એ જ નામોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે, જે તેણે સ્વયં કુર્આન-મજહદમાં વર્ણવી દીધા છે, અથવા જે બીજા ભાષાઓમાં તેનો સાચો અનુવાદ હોય. ૨. - અલ્લાહ માટે સર્જનો જેવા નામ અથવા સર્જનો માટે અલ્લાહના નામો જેવા નામોનો ઉપયોગ ન કરવામાં આવે; અને જો કેટલાક ગુણવાચક નામો એવા હોય, જે અલ્લાહત્તઆલા માટે વિશેષ નથી, બલ્કે બંદાઓ માટે પણ તેનો ઉપયોગ કરી શકાય છે - જેમ કે, રહીમ (મહેરબાન), રહીમ (દયાળુ), કરીમ (કૃપાળુ), સમીઅ (સાંભળનાર), બસીર (દષ્ટા) વગેરે, તો તેમાં એ સાવધાની રાખવી જોઈએ કે બંદાઓ માટે તેનો ઉપયોગ એ રીતે ન હોય જે રીતે અલ્લાહ માટે થાય છે. ૩. - અલ્લાહનું નામ આદર-માન સાથે લેવામાં આવે. કોઈ એવી રીત કે કોઈ એવી સ્થિતિમાં ન લેવામાં આવે જે તેના આદરના વિરુદ્ધ હોય; જેમ કે - મજાક-મશકરીમાં અથવા જાજરૂમાં કે કોઈ ગુનો કરતી વખતે તેનું નામ લેવું, અથવા એવા લોકોની સામે તેનો ઉલ્લેખ કરવો જેઓ તેને સાંભળીને ઘૃષ્ટતા પર ઉતરી આવે, અથવા એવી સભાઓમાં તેનું નામ લેવું જ્યાં લોકો નિર્લજ્જતાઓમાં મગ્ન હોય અને તેનું નામ સાંભળીને મજાકમાં ઉડાવી દે, અથવા એવા પ્રસંગે તેનું પવિત્ર નામ જીભ પર લાવવું જ્યાં આશંકા હોય કે સાંભળવાવાળો તેને અરુચિની સાથે સાંભળશે. ઈમામ માલિક રહ.ના જીવન-પ્રસંગોમાં ઉલ્લેખ છે કે જ્યારે કોઈ માગનારો તેમના પાસે કંઈ માગતો અને તેઓ તે વખતે તેને કંઈ આપી ન શકતા, તો સામાન્ય લોકોની જેમ 'અલ્લાહ આપશે' એવું ન કહેતા, બલ્કે બીજી કોઈ રીતે દિલગીરી વ્યક્ત કરી લેતા હતા. લોકોએ આનું કારણ પૂછ્યું, તો તેમણે કહ્યું કે માંગનારને જ્યારે કંઈ આપવામાં ન આવે અને તેનાથી દિલગીરી વ્યક્ત કરી લેવામાં આવે, તો નિશ્ચિત રૂપે તેને આ નથી ગમતું. આવા પ્રસંગે હું અલ્લાહનું નામ લેવાનું ઉચિત નથી સમજતો કે કોઈ વ્યક્તિ તેને અણગમ્યાની સાથે સાંભળે.

હદીસોમાં હઝરત ઉકૂબા બિન આમિર જહ્દની થી નોંધવામાં આવ્યું છે કે રસૂલુલ્લાહ ﷺ એ સિજદામાં سُبْحَانَ رَبِّيَ الْأَعْلَى પઢવાનો આદેશ આ જ આયતના આધારે આપ્યો હતો અને રુકૂઆમાં سُبْحَانَ رَبِّيَ الْأَعْلَى પઢવાની

قَدَّمَ قَهْدًا ۞ وَالَّذِي آخَرَهُ الْمَرْعَى ۞ فَجَعَلَهُ غُثَاءً أَحْوَى ۞

બનાવ્યું, (૩) પછી માર્ગ દેખાડ્યો, (૪) જેણે વનસ્પતિઓ ઉગાડી (૫) પછી તેને કાળો કચરો બનાવી દીધી. (૬)

સલ્લ. એ નક્કી કરી હતી તે સૂર: વાકિઆની છેલ્લી આયત **فَسَيُخْرِجُنَا بِأَسْمِ رَبِّكَ الْمَوْطِنِ** પર આધારિત હતી. (મુસ્નદ અહમદ, અબૂ દાઉદ, ઇબ્ને માજા, ઇબ્ને હિબ્બાન, હાકિમ, ઇબ્ને અલ-મુન્ઝર)

(૨) અર્થાત્, ધરતીથી આકાશ સુધી સૃષ્ટિની દરેક વસ્તુનું સર્જન કર્યું, અને જે વસ્તુ પેદા કરી તેને તદ્દન સીધી, સરળ, સાચી અને યથાર્થ તેમજ બરોબર અને દોષ કે ક્ષતિરહિત અને ન્યાયોચિત બનાવી. તેનું સંતુલન અને પ્રમાણ ઠીક-ઠીક સ્થાપિત કર્યું. તેને એવા રૂપ-સ્વરૂપ પર પેદા કરી કે તેના જેવી વસ્તુ માટે તેનાથી વધારે શ્રેષ્ઠની કલ્પના કરી શકાતી નથી. આ જ વાત છે, જે સૂર: સજદહમાં આ રીતે ફરમાવવામાં આવી છે કે, **الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ** “જે વસ્તુ પણ તેણે બનાવી ઉમદા બનાવી.” (આ. ૭) આમ, દુનિયાની તમામ વસ્તુઓનું યોગ્ય, અનુકૂળ, સુસંગત અને પર્યાપ્ત તેમજ પ્રમાણસર, સમતોલ અને પોષક પેદા થવું એ વાતની સ્પષ્ટ નિશાની છે કે ડહાપણવાળો-તત્ત્વદર્શી સૃષ્ટા આ બધાનો સર્જનહાર છે. કોઈ આકસ્મિક ઘટનાથી, કે ઘણાબધા સર્જકોના કાર્યથી સૃષ્ટિના આ અસંખ્ય ભાગોના સર્જનમાં આવી શૈલી તથા સર્વાંગી રૂપે આ તમામ ભાગોના એકીકરણથી સૃષ્ટિમાં આવું સૌંદર્ય તેમજ મનોહરતા અને લાવણ્યતા ઉત્પન્ન થઈ શકતા નહોતા.

(૩) અર્થાત્, દરેક વસ્તુ પેદા કરતાં પહેલાં એ નક્કી કરી દીધું કે તેણે દુનિયામાં શું કાર્ય કરવાનું છે અને આ કાર્ય માટે તેનું પ્રમાણ શું હોય, તેનું સ્વરૂપ શું હોય, તેની લાક્ષણિકતાઓ શું હોય, તેનું સ્થાન ક્યાં હોય, તેના અસ્તિત્વ અને સ્થાયિત્વ તથા કાર્ય માટે શું તકો અને ક્યા સાધનો ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવે, ક્યારે તે અસ્તિત્વમાં આવે, ક્યાં સુધી પોતાને સોંપેલું કાર્ય કરે અને ક્યારે કેવી રીતે સમાપ્ત થઈ જાય. આ સમગ્ર યોજનાનું સમાવેશક નામ તેનું ‘ભાગ્ય’ કે ‘નસીબ’ છે, અને આ ભાગ્ય અલ્લાહત્-આલાએ સૃષ્ટિની પ્રત્યેક વસ્તુ માટે અને સર્વાંગી રૂપે સમગ્ર સૃષ્ટિ માટે બનાવ્યું છે. આનો અર્થ એ છે કે સર્જન કોઈ પૂર્વ આયોજન વગર કંઈ આમ જ નિરુદ્દેશ્ય અને ગમે-તેમ નથી થઈ ગયું, બલકે તેના માટે એક સંપૂર્ણ યોજના સર્જનહારની નજર સામે હતી અને બધું જ આ યોજના અનુસાર થઈ રહ્યું છે. (વધુ સમજૂતી માટે જુઓ - તફ્હીમુલ કુર્આન : ભા-૨, અલ-હિજ્જર, નોંધ ૧૩, ૧૪; ભા-૩, અલ-ફુરકાન, નોંધ ૮; ભા-૬, અલ-કમર, નોંધ ૨૫; અબસ, નોંધ ૧૨)

(૪) અર્થાત્, કોઈ વસ્તુને કેવળ પેદા કરીને છોડી નથી દીધી, બલકે જે વસ્તુ, જે કાર્ય માટે પેદા કરી, તેને એ કાર્ય કરવાની રીત બતાવી. બીજા શબ્દોમાં, તે માત્ર સર્જનહાર જ નહિં, માર્ગદર્શક પણ છે. તેણે એ જવાબદારી લીધી છે કે જે વસ્તુ, જે હેતુસિયતમાં તેણે પેદા કરી છે, તેને એવું જ માર્ગદર્શન આપે જેને તે લાયક છે અને એ જ રીતે માર્ગદર્શન આપે જે તેના માટે ઉચિત છે. એક પ્રકારનું માર્ગદર્શન ધરતી, સૂર્ય, ચંદ્ર તેમજ તારાઓ અને ગ્રહો માટે છે, જેના અનુસાર તે સૌ મળીને ચાલી રહ્યા છે અને પોતાના ભાગનું કાર્ય કરી રહ્યા છે. એક અન્ય પ્રકારનું માર્ગદર્શન પાણી અને હવા અને પ્રકાશ તથા જડ પદાર્થો અને ખનીજો માટે છે, જેના અનુસાર તેઓ બરાબર એ જ સેવાઓ બજાવી રહ્યા છે, જેના માટે તેમને પેદા કરવામાં આવેલ છે. એક બીજા પ્રકારનું માર્ગદર્શન વનસ્પતિ માટે છે, જેના અનુસરણમાં તે જમીનમાં પોતાનાં મૂળિયા નાખે છે અને ફેલાવે છે, તેના પેટાળમાંથી ફૂટી નીકળે છે, જ્યાં-જ્યાં અલ્લાહે તેમના માટે ખોરાક ઉત્પન્ન કરેલ છે, ત્યાંથી તેને મેળવી લે છે; થડ, ડાળીઓ, પાંદડાઓ, ફળફૂલ લાવે

سَقِرْتِكَ فَلَا تَتَّسَى ۖ إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ ۗ إِنَّهُ يَعْلَمُ الْجَهْرَ وَمَا يَخْفَى ۗ ﴿٤﴾

અમે તમને પઢાવી દઈશું, પછી તમે ભૂલશો નહીં, (૭) સિવાય તેના જે અલ્લાહ ઈચ્છે, (૮) તે જાહેરને પણ જાણે છે અને જે કંઈ છૂપાયેલું છે તેને પણ. (૯)

છે અને એ કાર્ય પૂરું કરે છે જે તેમનામાંથી દરેક માટે નિર્ધારિત કરવામાં આવેલ છે. એક એ માર્ગદર્શન પણ મેદાનો, સમુદ્ર અને હવાના પ્રાણીઓની એ અસંખ્ય જાતો અને તેમનામાંના પ્રત્યેક જીવ માટે છે; જેના આશ્ચર્યજનક આવિર્ભાવો પશુઓના જીવન અને તેમના કાર્યોમાં જોવા મળે છે, ત્યાં સુધી કે એક નાસ્તિક વ્યક્તિ પણ એ માનવા વિવશ થઈ જાય છે કે વિભિન્ન પ્રકારના પશુઓને કોઈ સહજ જ્ઞાન કે અંતર્જ્ઞાન (ઈલ્હામી ઈલ્મ) પ્રાપ્ત છે, જે માનવીને પોતાની જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી તો દૂરની વાત છે, પોતાના સાધનોના માધ્યમથી પણ પ્રાપ્ત નથી થતું. ઉપરાંત, માનવી માટે બે અલગ-અલગ પ્રકારના માર્ગદર્શનો છે, જે તેની બે જુદી-જુદી હેસિયતોથી સંબંધિત છે. એક એ માર્ગદર્શન, જે તેના પાશવિક જીવન માટે છે, જેના કારણે પ્રત્યેક બાળક જન્મતાં જ દૂધ પીવાનું શીખી લે છે, જે અનુસાર માનવીની આંખ, નાક, કાન, હૃદય, મગજ, ફેફસાં, કીડની (મૂત્રપિંડ), કાળજું, જઠર, આંતરડાઓ, સ્નાયુઓ, નસો અને રક્તવાહિનીઓ, બધાં જ પોતાનું કાર્ય કર્યે જાય છે, ચાહે માનવીને તેનું ભાન હોય કે ન હોય, અથવા તેના ઈરાદાનો આ અંગોના કાર્યોમાં કોઈ હસ્તક્ષેપ હોય કે ન હોય. આ જ માર્ગદર્શન છે, જેના હેઠળ માનવીમાં બાળપણ, પુષ્ટતા, યુવાની, આયેડતા અને વૃદ્ધત્વના એ તમામ શારીરિક અને માનસિક ફેરફારો થતાં ચાલ્યા જાય છે, જે તેના ઈરાદા અને મરજી, બલ્કે તેની સભાનતાના પણ મોહતાજ નથી. બીજું માર્ગદર્શન માનવીના બૌદ્ધિક અને ચેતન જીવન માટે છે, જેનું સ્વરૂપ અભાનાવસ્થા કે અચેતનાવસ્થાના જીવનથી તદ્દન જૂદું છે; કેમ કે જીવનના આ વિભાગમાં માનવીને એક પ્રકારનો અધિકાર અને સ્વાયત્તતા પ્રદાન કરવામાં આવેલ છે, જેના માટે માર્ગદર્શનની એ પદ્ધતિ ઉચિત અને અનુકૂળ નથી, જે બિનસ્વાયત્ત જીવન માટે ઉચિત અને અનુકૂળ છે. માનવી આ અંતિમ પ્રકારના માર્ગદર્શનથી મોહું ફેરવવા માટે ગમે તેટલી દલીલબાજીઓ કરી લે, પરંતુ એ વાત માનવાને લાયક નથી કે જે સર્જનહારે આ સમગ્ર સૃષ્ટિમાં દરેક વસ્તુ માટે તેની રચના અને હેસિયત અનુસાર માર્ગદર્શનની વ્યવસ્થા કરી છે, તેણે માનવી માટે એ ભાગ્ય તો બનાવી નાખ્યું કે તે આ દુનિયામાં પોતાના અધિકાર અને સ્વાયત્તતાનો ઉપભોગ કરે, પણ તેને એ બતાવવાની કોઈ વ્યવસ્થા નહીં કરી હોય કે આ અધિકાર અને સ્વતંત્રતાના ઉપયોગની સાચી રીત અને સ્વરૂપ શું છે અને ખોટી રીત અને ખોટું સ્વરૂપ શું. (વધુ સમજૂતી માટે જુઓ - તફ્હીમુલ કુર્આન : ભા-૨, અન્-નહ્લ, નોંધ ૯, ૧૦, ૧૪, ૫૬; ભા-૩, તા-હા, નોંધ ૨૩; ભા-૫, અર-રહમાન, નોંધ ૨, ૩; ભા-૬, અલ-દહર, નોંધ ૫)

(૫) વાસ્તવમાં مَرْغَى શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, જે પશુઓના ચારા માટે બોલવામાં આવે છે, પરંતુ લખાણના સંદર્ભથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અહીં ફક્ત ચારો જ નહીં, બલ્કે દરેક પ્રકારની વનસ્પતિ અભિપ્રેત છે, જે જમીનમાં ઊગે છે.

(૬) અર્થાત્, તે કેવળ વસંત લાવવાવાળો જ નથી, પાનખર પણ લાવવાવાળો છે. તમારી આંખો તેની કુદરતના બંને ચમત્કારો જોઈ રહી છે. એક તરફ તે એવી હરિયાળી વનસ્પતિ ઊગાડે છે, જેની તાજગી અને ફળદ્રુપતા જોઈને હૃદય પ્રહલિત થઈ જાય છે, અને બીજી તરફ એ વનસ્પતિને તે પીળી, સૂકી અને કાળી કરીને એવો કચરો બનાવી દે છે જેને હવા ઉડાવતી ફરે છે અને પૂર તણખલાની જેમ વહાવી લઈ જાય છે. તેથી કોઈએ પણ અહીં

وَ نُسِرِكَ لِلْيُسْرَى ﴿٨﴾ فَذَكِّرْ إِنَّ نَفْعَ الذِّكْرِى ﴿٩﴾

અને અમે તમને સરળ પદ્ધતિની સુવિધા આપીએ છીએ, તેથી તમે ઉપદેશ આપો જો ઉપદેશ લાભદાયક હોય. ^(૧૦)

એ ગેરસમજમાં ન રહેવું જોઈએ કે તે દુનિયામાં કેવળ વસંત જોશે, પાનખરનો સામનો તેને નહીં કરવો પડે. આ જ વિષય કુર્આન-મજ્હદમાં જુદા-જુદા સ્થાનોએ બીજી રીતે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. જેમ કે જુઓ, તકલીમુલ કુર્આન : સૂર: યૂનુસ, આ. ૨૪, સૂર: કહફ, આ. ૪૫, સૂર: હદીદ, આ. ૨૦.

(૭) હાકિમે હઝરત સઅદ બિન અબી વક્કાસ رضي الله عنه થી અને ઈબ્ને મરદૂયાએ હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન અબ્બાસ رضي الله عنه થી રિવાયત કરી છે કે રસૂલુલ્લાહ صلى الله عليه وسلم કુર્આનના શબ્દોને એ ડરથી દોહરાવતા જતા હતા કે ક્યાંક ભૂલી ન જાય. મુજાહિદ અને કલ્બી કહે છે કે જિબ્રઈલ عليه السلام વહી સંભળાવવાનું પૂરું કરતા કે તરત જ હુઝૂર صلى الله عليه وسلم ભૂલી જવાની આશંકાથી શરૂઆતનો ભાગ દોહરાવવા લાગતા હતા. આના કારણે જ અલ્લાહત્તઆલાએ નબી صلى الله عليه وسلم ને એ સાંત્વના આપી કે વહીના અવતરણ સમયે આપ શાંતિથી સંભળતા રહો, અમે આપને પઢાવી દઈશું અને તે હંમેશ માટે આપને યાદ થઈ જશે, એ વાતની કોઈ આશંકા તમે ન રાખો કે આનો કોઈ એક શબ્દ પણ તમે ભૂલી જશો. આ ત્રીજો પ્રસંગ છે, જ્યાં રસૂલુલ્લાહ صلى الله عليه وسلم ને વહી ગ્રહણ કરવાની રીત શીખવાડવામાં આવી છે. આનાથી અગાઉના બે પ્રસંગો સૂર: તા-હા, આ. ૧૧૪ અને સૂર: કિયામહ, આ. ૧૬ થી ૧૮માં આવી ચૂક્યા છે. આ આયતથી એ વાત સાબિત થાય છે કે કુર્આન જે પ્રકારના ચમત્કાર સ્વરૂપે આંહુઝૂર صلى الله عليه وسلم પર અવતરિત કરવામાં આવ્યું હતું, એ જ પ્રકારના ચમત્કાર સ્વરૂપે જ તેનો શબ્દ-શબ્દ આપની યાદગીરીમાં સુરક્ષિત પણ કરી નાખવામાં આવ્યું હતું અને એ વાતની કોઈ સંભાવના બાકી રહેવા દેવામાં આવી નહોતી કે આપ એમાંથી કોઈ વસ્તુ ભૂલી જાય, અથવા તેના કોઈ શબ્દની જગ્યાએ કોઈ બીજો સમાનાર્થી શબ્દ આપની જીભ-મુબારકથી અદા થઈ જાય.

(૮) આ વાક્યના બે અર્થ થઈ શકે છે. એક એ કે આખા કુર્આનનો શબ્દ-શબ્દ આપની સ્મૃતિમાં સુરક્ષિત થઈ જવો આપની પોતાની શક્તિનો ચમત્કાર નથી, બલકે અલ્લાહની કૃપા અને તેની તૌફિક (પ્રેરણા)નું પરિણામ છે, નહિ તો અલ્લાહ ચાહે તો તેને ભુલાવી શકે છે. આ એ જ વિષય છે, જે કુર્આન-મજ્હદમાં બીજી જગ્યાએ આ રીતે વર્ણવેલ છે - وَلَقَدْ نَزَّلْنَاهُ بِذِكْرِ لَيْسَ بِشَيْءٍ مِّنْ عِندِ رَبِّكَ إِلاَّ وَحْيٌ (બની ઈસરાઈલ, આ. ૮૬) “જો અમે ઈચ્છીએ તો એ બધું જ તમારાથી છીનવી લઈએ, જે અમે વહી દ્વારા તમને પ્રદાન કરેલ છે.” બીજો અર્થ એ પણ થઈ શકે છે કે ક્યારેક હંગામી રૂપે આપને વિસ્મરણ થઈ જવું અને આપના દ્વારા કોઈ આયત કે કોઈ શબ્દ ક્યારેક ભુલાઈ જવું આ વચનથી અપવાદરૂપ છે. વચન જે વાતનું આપવામાં આવ્યું છે, તે એ છે કે આપ સ્થાયી રૂપે કુર્આનના કોઈ શબ્દને ભૂલશો નહીં. આ અર્થની પુષ્ટિ સહીહ બુખારીની એ રિવાયતથી થાય છે કે એક વખતે સવારની નમાઝ પઢાવતાં રસૂલુલ્લાહ صلى الله عليه وسلم કિરા'ત દરમ્યાન એક આયત પઢવાનું ભૂલી ગયા. નમાઝ પછી હઝરત ઉબ્બી બિન કઅબ رضي الله عنه એ પૂછ્યું, શું આ આયત મન્સૂખ (નિરસ્ત, રદ) થઈ ચૂકી છે? હુઝૂર صلى الله عليه وسلم એ ફરમાવ્યું: ના, હું ભૂલી ગયો હતો.

(૯) આમ તો આ શબ્દો સામાન્ય છે અને તેનો અર્થ એ છે કે અલ્લાહ દરેક વસ્તુને જાણે છે, ચાહે જાહેર હોય કે છૂપી. પરંતુ જે અનુસંધાનમાં આ વાત કહેવામાં આવી છે, તેને ધ્યાનમાં રાખીને જોવામાં આવે તો આનો અર્થ એ જણાય છે કે આપ જે કુર્આનને જિબ્રઈલ عليه السلام ની સાથે-સાથે પઢતા જઈ રહ્યા છો, તેનું જ્ઞાન પણ અલ્લાહને છે અને ભૂલી જવાના જે ડરના કારણે આપ આવું કરી રહ્યાં છો તે પણ અલ્લાહની જાણમાં છે. તેથી આપને એ સંતોષ

سَيِّدًا كَرِيمًا مِّنْ يَّحْيَىٰ ۝۱۰ وَيَتَجَنَّبُهَا الْأَشْقَى ۝۱۱ الَّذِي يَصْلَى النَّاسَ
الْكُبْرَىٰ ۝۱۲ ثُمَّ لَا يَمُوتُ فِيهَا وَلَا يَحْيَىٰ ۝۱۳ قَدْ أَفْلَحَ مَن تَرَكَّى ۝۱۴

જે વ્યક્તિ ડરે છે તે ઉપદેશ સ્વીકારી લેશે, ^(૧૧) અને તેનાથી દૂર ભાગશે તે અત્યંત દુર્ભાગી, જે મોટા અગ્નિમાં જશે, પછી ન તેમાં મરશે, ન જીવશે. ^(૧૨)

સફળ થઈ ગયો તે જેણે પવિત્રતા અપનાવી, ^(૧૩)

આપવામાં આવી રહ્યો છે કે આપ તેને ભુલશો નહીં.

(૧૦) સામાન્ય રીતે તફ્ફીરવેત્તાઓએ આ બે વાક્યો (આયતોના ભાગો)ને અલગ-અલગ સમજ્યા છે. પહેલા વાક્યનો અર્થ તેમણે એ લીધો છે કે અમે તમને એક સરળ શરીર (ધર્મશાસ્ત્ર) આપી રહ્યા છીએ જેના પર અમલ કરવું સરળ છે, અને બીજા વાક્યનો એ અર્થ લીધો છે કે શિખામણ કરો, જો તે લાભપ્રદ હોય. પરંતુ અમારા મતે فَكْرٌ શબ્દ બંને વાક્યોને પરસ્પર જોડે છે અને પછીના વાક્યનો વિષય પહેલા વાક્યના વિષયથી કમબદ્ધ થાય છે. તેથી અમે અલ્લાહના આ ઈરશાદનો મતલબ એ સમજીએ છીએ કે હે નબી ﷺ ! અમે દીનના પ્રચારના મામલામાં તમને કોઈ મુશ્કેલીમાં મૂકવા નથી માગતા કે તમે બહેરાઓને સંભળાવો અને આંધળાઓને રસ્તો બતાવો, બલકે એક સરળ રીત તમારા માટે ઉપલબ્ધ કરી દઈએ છીએ, અને તે એ છે કે શિખામણ કરો, જ્યાં તમને લાગે કે કોઈ તેનાથી લાભ ઉઠાવવા માટે તૈયાર છે. હવે રહી એ વાત કે કોણ તેનાથી લાભ ઉઠાવવા માટે તૈયાર છે અને કોણ નથી, તો સ્પષ્ટ છે કે તેની ખબર જાહેર પ્રચારથી જ પડી શકે છે. તેથી જાહેર પ્રચાર તો ચાલુ રાખવો જોઈએ, પરંતુ તેનાથી તમારો હેતુ એ હોવો જોઈએ કે અલ્લાહના બંદાઓમાંથી એ લોકોને શોધો, જેઓ આનાથી લાભ ઉઠાવીને સન્માર્ગ અપનાવી લે. આ જ લોકો તમારા ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે અને તેમનાં જ શિક્ષણ-પ્રશિક્ષણ પર તમારે ધ્યાન આપવું જોઈએ. તેમને છોડીને એવા લોકોના પાછળ પડવાની તમને કોઈ જરૂર નથી, જેમના વિશે અનુભવથી તમને ખબર પડી જાય કે તેઓ કોઈ શિખામણ સ્વીકારવા માગતા નથી. આ મહદ્અંશે એ જ વિષય છે, જે સૂર: અબસમાં બીજી રીતે આ રીતે વર્ણવવામાં આવ્યો છે કે જે વ્યક્તિ બેપરવાઈ દાખવે છે, તેના તરફ તો તમે ધ્યાન આપો છો, જ્યારે કે જો તે ન સુધરે તો તમારા ઉપર તેની શું જવાબદારી છે? અને જે સ્વયં તમારા પાસે દોડતો આવે છે અને તે ડરી રહ્યો હોય છે, તેનાથી તો તમે ઉપેક્ષા કરો છો. કદાપિ નહીં, આ તો એક શિખામણ છે, જેનું મન ચાહે તેનો સ્વીકાર કરી લે. (આ. પ થી ૧૨)

(૧૧) અર્થાત્, જે વ્યક્તિના હૃદયમાં અલ્લાહનો ડર અને દુષ્પરિણામની આશંકા હશે, તેને તો એ ચિંતા હશે કે ક્યાંક હું ખોટા માર્ગ પર તો નથી જઈ રહ્યો ને ! અને એ જ વ્યક્તિ અલ્લાહના એ બંદાની શિખામણને ધ્યાનથી સાંભળશે, જે તેને માર્ગદર્શન અને પથભ્રષ્ટતા વચ્ચેનો ભેદ તેમજ સફળતા અને સૌભાગ્યનો માર્ગ બતાવી રહ્યો હોય.

(૧૨) અર્થાત્, ન તેને મૃત્યુ જ આવશે કે અઝાબ (યાતના)થી છૂટી જાય, અને ન જીવવાની જેમ જીવશે કે જીવનનો કોઈ આનંદ તેને પ્રાપ્ત થાય. આ સજા એ લોકો માટે છે, જેઓ મૂળથી જ અલ્લાહ અને તેના પયગંબરની શિખામણનો સ્વીકાર જ ન કરે અને મૃત્યુ-પર્યંત કુફર (સત્યનો ઈન્કાર) અને શિર્ક (અનેકથરવાદ) કે નાસ્તિકતા પર

وَذَكَرَ اسْمَ رَبِّهِ فَصَلَّى ۝۱۵ بَلْ تُؤَكَّدُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا ۝۱۶
 وَالْآخِرَةَ خَيْرٌ وَأَبْقَى ۝۱۷ إِنَّ هَذَا لَفِي الصُّحُفِ الْأُولَى ۝۱۸
 صُحُفِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى ۝۱۹

અને પોતાના રબ (પ્રભુ)નું નામ યાદ કર્યું, (૧૫) પછી નમાઝ પઢી. (૧૬) પરંતુ તમે લોકો દુનિયા (આલોક)ના જીવનને પ્રાથમિકતા આપો છો, (૧૭) જો કે આખિરત (પરલોક) વધુ સારી છે અને બાકી રહેનારી છે. (૧૮) આ જ વાત અગાઉ આવેલ પુસ્તિકાઓમાં પણ કહેવામાં આવી હતી, ઈબ્રાહીમ عليه السلام અને મૂસા عليه السلام ની પુસ્તિકાઓમાં. (૧૯) (રુકૂઅ-૧)

કાયમ રહે. રહ્યા એ લોકો, જેઓ હૃદયમાં ઈમાન રાખતા હોય, પરંતુ પોતાના ખરાબ કાર્યોના કારણે જહન્નમમાં નાખવામાં આવે, તો તેમના વિશે હદીસોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જ્યારે તેઓ પોતાની સજા ભોગવી લેશે, તો અલ્લાહત્તઆલા તેમને મૃત્યુ આપી દેશે, પછી તેમના હકમાં શફાઅત (બલામણ) સ્વીકારી લેવામાં આવશે અને તેમની બળી ગયેલી લાશો જન્મતની નહેરો પર લાવીને મૂકવામાં આવશે અને જન્મતવાસીઓથી કહેવામાં આવશે કે તેમના ઉપર પાણી નાખો અને આ પાણીથી તેઓ એ રીતે જીવી ઉઠશે, જેવી રીતે વનસ્પતિ પાણી પડવાથી ઊગી નીકળે છે. આ વિષય રસૂલુલ્લાહ عليه السلام થી મુસ્લિમમાં હઝરત અબૂ સઈદ ખુદરી رضي الله عنه અને બઝઝારમાં હઝરત અબૂ હુરૈરા رضي الله عنه ના હવાલાથી નોંધવામાં આવેલ છે.

(૧૩) 'પવિત્રતા' નો અર્થ છે કુફ અને શિર્ક છોડીને ઈમાન લાવવું, ખરાબ ચારિત્ર્યને છોડીને સારા ચારિત્ર્યને અપનાવવું અને દુષ્કાર્યોને છોડીને સદ્કાર્યો કરવા. 'સફળતા'થી અભિપ્રેત દુનિયાની ખુશહાલી કે સુખ અને સમૃદ્ધિ નહીં, બલકે વાસ્તવિક ખુશહાલી છે, ચાહે દુનિયાની ખુશહાલી તેના સાથે મળે કે ન મળે. (સમજૂતી માટે જુઓ - તફ્હીમુલ કુર્આન, ભા-૨, યૂનુસ, નોંધ ૨૩; ભા-૩, અલ-મુ'મિનૂન, નોંધ ૧, ૧૧, ૫૦; ભા-૪, લુકમાન, નોંધ ૪)

(૧૪) 'યાદ'થી અભિપ્રેત હૃદયમાં પણ અલ્લાહને યાદ કરવું છે અને જીભથી પણ તેનું સ્મરણ કરવું છે. બંને વસ્તુઓ 'ઝિક્રે ઈલાહી' (અલ્લાહનું નામ યાદ કરવા)ની વ્યાખ્યામાં સામેલ છે.

(૧૫) અર્થાત્, કેવળ યાદ કરીને અટકી ન ગયો, બલકે નમાઝની પાબંદી અપનાવીને તેણે એ સાબિત કરી દીધું કે જે અલ્લાહને તે પોતાનો ખુદા માની રહ્યો છે, તેના આજ્ઞાપાલન માટે તે વ્યવહારિક રીતે તૈયાર છે અને તેને હંમેશા યાદ કરતા રહેવાની કાળજી રાખી રહ્યો છે. આ આયતમાં કમવાર બે વાતોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવી રહ્યો છે. પહેલી, અલ્લાહને યાદ કરવું અને પછી નમાઝ પઢવી. આના અનુસાર જ એ રીત નિર્ધારિત કરવામાં આવી છે કે 'અલ્લાહુ અકબર' કહીને નમાઝની શરૂઆત કરવામાં આવે. આ બધું એ પુરાવાઓમાંથી છે, જેનાથી ખબર પડે છે કે નમાઝની જે રીત અલ્લાહના રસૂલ عليه السلام એ બતાવી છે, તેના તમામ અંશો કુર્આનના નિર્દેશો પર આધારિત છે.

પરંતુ અલ્લાહના રસૂલ ﷺ સિવાય આ નિર્દેશોને એકત્ર કરીને કોઈ વ્યક્તિ પણ નમાઝનું આ સ્વરૂપ ઘડી શકતો નહોતો.

(૧૬) અર્થાત્, તમારા લોકોની બધી ચિંતાઓ બસ, દુનિયા અને તેના સુખચેન તથા તેના લાભો અને મોજમજા માટે છે. અહીં જે કંઈ મળી જાય, તમે સમજો છો કે બસ, એ જ ખરો અને સાચો લાભ છે જે તમને મળી ગયો અને અહીં જે વસ્તુથી વંચિત રહ્યા, તમારું માનવું છે કે બસ, એ જ સાચું નુકસાંન છે જે તમને પહોંચ્યું.

(૧૭) અર્થાત્, આખિરત બે રીતે દુનિયાની સરખામણીમાં પ્રાથમિકતા આપવાને પાત્ર છે. એક એ કે રાહત આપનાર તેની સુખ-સગવડો અને લિજજતો દુનિયાની તમામ ને'મતો (કૃપાઓ)થી વધારે શ્રેષ્ઠ છે, અને બીજું એ કે દુનિયા નાશવંત છે અને આખિરત શાશ્વત, હંમેશા રહેનારી.

(૧૮) આ બીજું સ્થાન છે, જ્યાં કુર્આનમાં હઝરત ઈબ્રાહીમ عليه السلام અને હઝરત મૂસા عليه السلام ના સહીફાઓ (પુસ્તિકાઓ)ની શિક્ષાઓનો સંદર્ભ આપવામાં આવ્યો છે. આનાથી અગાઉ સૂર: નજૂમ, રુકૂઅ ૩ માં એક સંદર્ભ આવી ચૂક્યો છે.

૮૮ : અલ-ગાશિયહ

પરિચય

નામ :

પહેલી જ આયતના શબ્દ **بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ** ને આ સૂર:નું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

ઉત્તરાણકાળ :

સૂર:નો સમગ્ર વિષય એ વાતનું પ્રમાણ છે કે આ પણ આંરંભિક કાળમાં ઉતરેલી સૂર:ઓમાંથી છે. પરંતુ આ તે સમય હતો, જ્યારે હુગૂર **ﷺ** જાહેર પ્રચાર શરૂ કરી ચૂક્યા હતા અને મક્કાના લોકો મોટાભાગે તેને સાંભળી-સાંભળીને તેની અવગણના કરતા જઈ રહ્યા હતા.

વિષય અને ચર્ચા :

આના વિષયને સમજવા માટે એ વાત નજરમાં રહેવી જોઈએ કે શરૂઆતના તબક્કામાં અલ્લાહના રસૂલ **ﷺ**નો પ્રચાર મોટાભાગે બે જ વાતોને લોકોના મનમાં ઉતારવા પર કેન્દ્રિત હતો. એક તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ), બીજી આખિરત (પરલોક); અને મક્કાવાસીઓ આ બંને વાતોને સ્વીકારવાથી ઈન્કાર કરી રહ્યા હતા. આ પશ્ચાદભૂમિને સમજી લીધા પછી હવે આ સૂર:ના વિષય અને તેની વર્ણનશૈલી પર વિચાર કરો.

આમાં સૌપ્રથમ ગફલતમાં પડેલા લોકોને ચોંકાવવા માટે અયાનક તેમના સામે એ પ્રશ્ન મૂકવામાં આવ્યો છે કે તમને તે સમયની પણ કંઈ ખબર છે, જ્યારે સમગ્ર દુનિયા પર છવાઈ જનારી એક આફત ઉતરશે? તે પછી તરત જ એ વિવરણ આપવાનું શરૂ કરી દેવામાં આવ્યું છે કે તે સમયે બધા મનુષ્યો બે અલગ-અલગ જૂથોમાં વહેંચાઈને બે જુદા-જુદા પરિણામો નિહાળશે. એક એ જે જહન્નમ (નર્ક)માં જશે અને તેમને આવી અને આ પ્રકારની યાતનાઓ ભોગવવી પડશે. બીજું એ જે સર્વશ્રેષ્ઠ સ્થાન જન્મત (સ્વર્ગ)માં જશે અને તેમને આવી અને આ પ્રકારની ને'મતો (કૃપાઓ અને ઈનામો) ઉપલબ્ધ હશે.

આ રીતે લોકોને ચોંકાવ્યા પછી એકાએક વિષય બદલાય છે અને પ્રશ્ન કરવામાં આવે છે કે શું એ લોકો, જેઓ કુર્આનની તૌહીદની શિક્ષા અને આખિરતના સમાચારને સાંભળીને મોહું વાંકું કરી રહ્યા છે, પોતાના સામેની તે વસ્તુઓને નથી જોતાં જેનો પ્રત્યેક ક્ષણે તેમને અનુભવ થાય છે? આરબ પ્રદેશના રણમાં જે ઊંટો પર તેમના સંમગ્ર જીવનનો આધાર છે; ક્યારેય આ લોકો વિચારતા નથી કે આ કેવી રીતે બરાબર એ જ ખાસિયતો પ્રમાણે બની ગયા, જેવી ખાસિયતોના પશુની જરૂરિયાત તેમના રણ-જીવન માટે હતી? પોતાના પ્રવાસોમાં તેઓ જ્યારે જાય છે, ત્યારે તેમને કાં તો આકાશ દેખાતું હોય છે અથવા પર્વતો અથવા જમીન. આ જ ત્રણ વસ્તુઓ પર આ લોકો વિચાર કરે. ઉપર આ આકાશ કેવી રીતે છવાઈ ગયું? સામે આ પર્વતો કેવી રીતે ઊભા થઈ ગયા? નીચે આ ધરતી કેવી રીતે પથરાઈ ગઈ? શું આ બધું કોઈ સર્વશક્તિમાન તત્ત્વદર્શી રચયિતાની કારીગરી વિના જ થઈ ગયું છે? જો તેઓ માને છે કે એક સર્જનહારે મોટી તત્ત્વદર્શિતા અને ડહાપણ તેમજ ખૂબ સામર્થ્યની સાથે આ વસ્તુઓને બનાવી છે, અને કોઈ બીજો તેના આ સર્જનમાં ભાગીદાર નથી, તો તેને જ એક માત્ર રબ (પ્રભુ-પાલનહાર) માનવાથી તેઓ કેમ ઈન્કાર કરી રહ્યા છે?

અને જો તેઓ માને છે કે એ અલ્લાહ આ બધું પેદા કરવા માટે સમર્થ હતો, તો પછી ક્યા ઉચિત તર્કને લઈને તેમને એ માનવામાં સંકોચ છે કે એ જ અલ્લાહ ક્યામત લાવવા માટે પણ સમર્થ છે ? મનુષ્યોને બીજીવાર પેદા કરવા માટે પણ સમર્થ છે ? જન્મ અને દોઝખ બનાવવા માટે પણ સમર્થ છે ?

આ સંક્ષિપ્ત અને અત્યંત ઉચિત દલીલથી વાત સમજાવ્યા પછી કાફિરો તરફથી રૂબ ફેરવીને નબી ﷺને સંબોધવામાં આવે છે અને આપને કહેવામાં આવે છે કે આ લોકો નથી માનતા, તો ન માને, તમને તેમના ઉપર બળજબરી કરનાર બનાવીને તો થોપી બેસાડવામાં આવ્યા નથી કે બળજબરીપૂર્વક તેમને મનાવીને છોડો. તમારું કામ શિખામણ આપવાનું છે, તો તમે શિખામણ આપતા રહો. છેવટે એમને આવવાનું તો અમારા પાસે જ છે. તે વખતે અમે તેમનાથી પૂરેપૂરો હિસાબ લઈ લઈશું અને ન માનનારાઓને ભારે સજા આપીશું.

رُكُوعَهَا

(۸۸) سُورَةُ الْغَاشِيَةِ مَكِّيَّةٌ (۲۸)

آيَاتُهَا ۳

આ. ૯૬

સૂર: ૮૮ અલ-ગાશિયહ (મક્કી)

રુકૂઆ-૧

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ الْغَاشِيَةِ ۝ ۱ ۝ وَجُودٌ يَوْمَئِذٍ خَاشِعَةٌ ۝ ۲ ۝
 عَامِلَةٌ تَأْصِبَةٌ ۝ ۳ ۝ تَصَلِي نَارًا حَامِيَةً ۝ ۴ ۝ تُسْقَى مِنْ عَيْنٍ
 أَنْبِيَّةٍ ۝ ۵ ۝ لَيْسَ لَهُمْ طَعَامٌ إِلَّا مِنْ صَرِيْعٍ ۝ ۶ ۝ لَا يُسْمِنُ وَلَا يُغْنِي
 مِنْ جُوعٍ ۝ ۷ ۝ وَجُودٌ يَوْمَئِذٍ نَاعِمَةٌ ۝ ۸ ۝ لِسَعِيهَا رَاضِيَةٌ ۝ ۹ ۝

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

શું તમને તે છવાઈ જનારી આફતના સમાચાર પહોંચ્યા છે ?^(૧) કેટલાક ચહેરા^(૨) તે દિવસે ભયભીત હશે, સખત પરિશ્રમ કરી રહ્યા હશે, થાકી જતા હશે, ધીખતી આગમાં ઢાઝી રહ્યા હશે, ઉકળી રહેલા ઝરણાનું પાણી તેમને પીવા માટે આપવામાં આવશે, કાંટાળી સૂકી ઘાસ સિવાય કોઈ ભોજન તેમના માટે નહીં હોય,^(૩) જે ન હૃષ્ટપુષ્ટ કરે, ન ભૂખ મટાડે. કેટલાક ચહેરા તે દિવસે તેજસ્વી હશે, પોતાની કામગીરી પર ખુશ હશે,^(૪)

(૧) હેતુ છે ક્યામત; અર્થાત્ એ આફત જે સમગ્ર સૃષ્ટિ પર છવાઈ જશે. અહીં એ વાત ધ્યાનમાં રાખવા લાયક છે કે સમગ્રપણે આભિરતની સૃષ્ટિનો ઉલ્લેખ થઈ રહ્યો છે, જે આ દુનિયાની વ્યવસ્થાના છિન્નભિન્ન થઈ જવાથી શરૂ થઈને તમામ મનુષ્યોને ફરીથી ઉઠવા અને અલ્લાહત્આલાની અદાલતથી બદલો અને સજા મેળવ્યા સુધીના તમામ તબક્કાઓને આવરી લે છે.

(૨) 'ચહેરાઓ' શબ્દ અહીં વ્યક્તિઓના અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે. માનવીના શરીરની સૌથી વધારે સ્પષ્ટ દેખાતી વસ્તુ તેનો ચહેરો છે, જેનાથી તેનું વ્યક્તિત્વ ઓળખાય છે, અને માનવી સારી કે ખરાબ જે પરિસ્થિતિઓમાંથી પસાર થાય છે, તેની અભિવ્યક્તિ તેના ચહેરાથી થાય છે. તેથી 'કેટલાક લોકો' કહેવાને બદલે 'કેટલાક ચહેરાઓ'ના શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

(૩) કુર્આન-મજ્હદમાં ક્યાંક ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે જહન્નમના લોકોને ઝક્કૂમ (થોર જેવું કાંટાળુ વૃક્ષ) ખાવા માટે આપવામાં આવશે, ક્યાંક કહેવામાં આવ્યું છે કે غَسْلِينَ (જમ્બોનું ધોવાણ) સિવાય કોઈ ભોજન નહીં હોય, અને અહીં ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે તેમને કાંટાળી સૂકી ઘાસ સિવાય બીજું કંઈ જ ખાવાનું નહીં મળે. આ વર્ણનોમાં વાસ્તવમાં કોઈ વિરોધાભાસ નથી. તેનો અર્થ એ પણ હોઈ શકે છે કે જહન્નમના ઘણા દરજ્જાઓ હશે, જેમાં વિભિન્ન પ્રકારના ગુનેગારો પોતાના ગુનાઓના લિહાજથી નાખવામાં આવશે અને જુદી-જુદી પ્રકારની યાતનાઓ તેમને આપવામાં આવશે, અને એ પણ હોઈ શકે છે કે તેઓ ઝક્કૂમ ખાવાથી બચવા માગશે, તો غَسْلِينَ

فِي جَنَّةٍ عَالِيَةٍ ۙ لَا تَسْعُ فِيهَا لَا غِيَةَ ۙ فِيهَا عَيْنٌ جَارِيَةٌ ۙ^(۱۳)
 فِيهَا سُرُرٌ مَّرْفُوعَةٌ ۙ وَ أَكْوَابٌ مَّوْضُوعَةٌ ۙ وَ نَبَارِقُ
 مَصْفُوفَةٌ ۙ وَ زَرَائِبٌ مَبْثُوثَةٌ ۙ أَفَلَا يَنْظُرُونَ إِلَى
 الْإِبِلِ كَيْفَ خُلِقَتْ ۙ وَ إِلَى السَّيِّئَاتِ كَيْفَ رُفِعَتْ ۙ وَ إِلَى
 الْجِبَالِ كَيْفَ نُصِبَتْ ۙ وَ إِلَى الْأَرْضِ كَيْفَ سُطِحَتْ ۙ^(۱۴)

ઉત્તમ શ્રેણીની જન્મતમાં હશે, કોઈ વ્યર્થ અને અશિષ્ટ વાત તેઓ ત્યાં નહીં સાંભળે, ^(૧૩) તેમાં ઝરણાં વહેતાં હશે, તેમાં ઉચ્ચ આસનો હશે, જામ મૂકેલા હશે, ^(૧૪) ગાવ-તકિયાની કતારો લાગેલી હશે અને ઉત્તમ અને કીમતી જાજમો પાથરેલી હશે.

(આ લોકો નથી માનતા) તો શું આ લોકો ઊંટોને નથી જોતા કે કેવા બનાવવામાં આવ્યા ? આકાશને નથી જોતા કે કેવું ઊંચું ઉઠાવવામાં આવ્યું ? પર્વતોને નથી જોતા કે કેવા જમાવવામાં આવ્યા ? અને ધરતીને નથી જોતા કે કેવી પાથરવામાં આવી ?^(૧૫)

તેમને મળશે, તેનાથી પણ બચવા માગશે તો કાંટાળી સૂકી ઘાસ, તેના સિવાય બીજું કંઈ નહીં મળે. ટૂંકમાં, કોઈપણ સ્વાદિષ્ટ ભોજન કોઈપણ સંજોગોમાં તેમને મળશે નહીં.

(૪) અર્થાત્, દુનિયામાં જે કાર્યો અને પ્રવૃત્તિઓ કરીને તેઓ આવ્યા હશે, તેનું સર્વશ્રેષ્ઠ પરિણામ તેઓ આધિરતમાં જોઈને ખુશ થઈ જશે. તેમને સંતોષ થઈ જશે કે દુનિયામાં ઈમાન અને સદાચાર અને તકવા (ઈશાભય, સંયમ)નું જીવન અપનાવીને તેમણે નફ્સ (મન) અને તેની ઈચ્છાઓનું જે બલિદાન આપ્યું, ફરાઈઝ (અનિવાર્ય કર્તવ્યો) અદા કરીને જે તકલીફો ઉઠાવી, અલ્લાહના આદેશોના પાલનમાં જે કષ્ટો સહન કર્યા, બૂરાઈઓથી બચવાની કોશિશમાં જે નુક્સાન ઉઠાવ્યું અને જે લાભો અને લિજ્જતોથી પોતાને વંચિત કરી લીધા, આ બધું જ હકીકતમાં મોટા નફાનો સોદો હતો.

(૫) આ એ જ વસ્તુ છે, જેને કુર્આન-મજીદમાં ઠેક-ઠેકાણે જન્મતની ને'મતો (કૃપાઓ અને ઈનામો)માંથી એક મોટી ને'મતની હેસિયતથી વર્ણવવામાં આવેલ છે. (સમજૂતી માટે જુઓ - તફ્ફીમુલ કુર્આન : ભા-૩, મરયમ, નોંધ ૩૮; ભા-૫, અત્-તૂર, નોંધ ૧૮; અલ-વાકિઆ, નોંધ ૧૩; ભા-૬, અન્-નબા, નોંધ ૨૧)

(૬) અર્થાત્, ભરેલા જામ પ્રત્યેક ક્ષણે તેમના સામે હશે. તેની જરૂરત જ નહીં હોય કે તેઓ ઈચ્છા કરીને તેને મંગાવે.

(૭) અર્થાત્, જો આ લોકો આધિરતની આ વાતો સાંભળીને કહે છે કે છેવટે આ બધું કેવી રીતે બની શકે છે, તો શું સ્વયં પોતાની આસપાસની દુનિયા પર નજર નાખીને તેમણે ક્યારેય વિચાર્યું નથી કે આ ઊંટ કેવી રીતે બની ગયા ? આ આકાશ કેવી રીતે ઊંચું ઉઠી ગયું ? આ પર્વતો કેવી રીતે સ્થાપિત થઈ ગયા ? આ જમીન કેવી રીતે બિલાવાઈ

فَذَكِّرْ ۗ إِنَّمَا أَنْتَ مُذَكِّرٌ ۚ لَسْتَ عَلَيْهِمْ بِبَصِيرٍ ۝ (۲۱) إِلَّا مَنْ تَوَلَّى وَكُفِرَ ۚ فَيُعَذِّبُهُ اللَّهُ الْعَذَابَ الْأَكْبَرَ ۗ إِنَّ إِلَيْنَا إِيَابَهُمْ ۚ ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا حِسَابَهُمْ ۚ (۲۲)

ભલે તો (હે નબી ﷺ !), ઉપદેશ આપતા રહો, તમે માત્ર ઉપદેશ જ આપવાવાળા છો, કંઈ એમના પર બળજબરી કરવાવાળા નથી. (૨) અલબત્ત, જે વ્યક્તિ મોઢું ફેરવશે અને ઈન્કાર કરશે, તો અલ્લાહ તેને ભારે સજા આપશે. આ લોકોએ પાછા ફરવાનું અમારા તરફ જ છે, પછી એમનો હિસાબ લેવો અમારા જ શિરે છે. (રુકૂઅ-૧)

ગઈ? આ તમામ વસ્તુઓ જો બની શકતી હતી અને બનેલી તેમના સામે છે, તો કયામત કેવી રીતે નથી આવી શકતી? આખિરતમાં એક બીજી દુનિયા કેવી રીતે નથી બની શકતી? દોઝખ અને જન્મત કેવી રીતે નથી બની શકતા? આ તો એક બુદ્ધિહીન અને નચિંત વ્યક્તિનું કામ છે કે દુનિયામાં આંખો ખોલતાં જ જે વસ્તુઓને તેણે ઉપસ્થિત જોઈ છે, તેના વિશે તે એમ સમજી લે કે તેમનું અસ્તિત્વમાં આવવું તો સંભવ છે, કેમ કે આ અસ્તિત્વમાં છે, પરંતુ જે વસ્તુઓ તેના અનુભવમાં હજુ નથી આવી, તેના વિશે તે નિઃસંકોચ એ નિર્ણય કરી નાખે કે તેમનું હોવું સંભવ નથી. તેના મગજમાં જો બુદ્ધિ છે, તો તેણે વિચારવું જોઈએ કે જે કંઈ અસ્તિત્વમાં છે, તે છેવટે કેવી રીતે અસ્તિત્વમાં આવી ગયું? આ ઊંટ બરાબર એ ખાસિયતો અનુસાર કેવી રીતે બની ગયા, જે ખાસિયતોના પશુઓની આરબ પ્રદેશના રણમાં રહેનારા માનવીઓને આવશ્યકતા હતી? આ આકાશ કેવી રીતે બની ગયું, જેના વાતાવરણમાં શ્વાસ લેવા માટે હવા ભરેલી છે, જેના વાદળો વરસાદ લઈને આવે છે, જેનો સૂર્ય દિવસે પ્રકાશ અને ઉષ્ણતામાન ઉપલબ્ધ કરે છે, જેનો ચંદ્ર અને તારાઓ રાત્રે ચમકે છે? આ ધરતી કેવી રીતે બિછાવાઈ ગઈ, જેના ઉપર માનવી રહે-વસે છે, જેની ઉપજથી તેની તમામ જરૂરિયાતો પૂરી થાય છે, જેના પાણીના સ્ત્રોતો અને કૂવાઓ પર તેનું જીવન નિર્ભર છે? આ પર્વતો અને પહાડો જમીનની સપાટી પર કેવી રીતે ઉભરી આવ્યા, જે રંગબેરંગી માટી અને પથ્થર અને જુદા-જુદા પ્રકારના ખનીજો સહિત સ્થિર ઊભા છે? શું આ બધું સર્વશક્તિશાળી હડાપણવાળા-તત્ત્વદર્શી રચયિતાની કારીગરી વગર થઈ ગયું છે? કોઈ વિચારશીલ અને સમજદાર મગજ આ પ્રશ્નનો જવાબ નકારમાં નથી આપી શકતું? તે જો જિદ્દી અને હઠાગ્રહી નથી, તો તેણે માનવું પડશે કે આમાંથી પ્રત્યેક વસ્તુ અસંભવ હતી, જો કોઈ જબરજસ્ત સામર્થ્ય અને હડાપણવાળા-તત્ત્વદર્શીએ તેને સંભવ ન બનાવ્યું હોત, અને જ્યારે એક સામર્થ્યવાન-શક્તિશાળીના સામર્થ્યથી દુનિયાની આ વસ્તુઓનું બનવું સંભવ છે, તો કોઈ કારણ નથી કે જે વસ્તુઓ વિશે ભવિષ્યમાં અસ્તિત્વમાં આવવાના સમાચાર આપવામાં આવી રહ્યા છે, તેને અસંભવિત સમજવામાં આવે.

(૮) અર્થાત્, જો તાર્કિક અને સમજમાં આવે એવી દલીલથી કોઈ વ્યક્તિ વાત નથી માનતો, તો ન માને. તમારા સુપ્રત એ કામ કરવામાં નથી આવ્યું કે ન માનવાવાળાઓને બળજબરીથી મનાવો. તમારું કામ ફક્ત એટલું છે કે લોકોને સાચા અને ખોટાનો ભેદ બતાવો અને ખોટા માર્ગ પર ચાલવાના પરિણામથી સાવધાન કરી દો.

૮૮ : અલ-ફજ

પરિચય

નામ :

પહેલા જ શબ્દ ٱلْفَجْرِ ને આનું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

ઉત્તરાણકાળ :

આના વિષયોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આ તે કાળમાં ઉતરી હતી, જ્યારે મક્કા-મુઅઝ્ઝમામાં ઈસ્લામ સ્વીકાર કરનારાઓ વિરુદ્ધ મોટા પ્રમાણમાં અત્યાચાર શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો. આ જ કારણસર મક્કાવાસીઓને આદ અને સમૂદ અને ફિરઝૌનના પરિણામથી ચેતવવામાં આવ્યા છે.

વિષય અને ચર્ચા :

આનો વિષય આખિરત (પરલોક)ના ઈનામ અને સજાની પુષ્ટિ છે, જેનો ઈન્કાર મક્કાવાસીઓ કરી રહ્યા હતા. આ ઉદ્દેશ્ય માટે જે કમબદ્ધ રીતે દલીલ કરવામાં આવી છે, તેને એ જ કમબદ્ધતાની સાથે ધ્યાનથી જુઓ.

સૌપ્રથમ ફજ (પરોઢ) અને દસ રાત્રિઓ તથા યુગ્મ (બેકી, Even) અને વિષમ (એકી, Odd) તેમજ વિદાય લેતી રાત્રિના સોગંદ ખાઈને શ્રોતાઓને પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે કે જે વાતનો તમે ઈન્કાર કરી રહ્યા છો, તેના સત્ય હોવાની સાક્ષી આપવા માટે શું આ વસ્તુઓ પૂરતી નથી? આગળ નોંધમાં આ ચારેય વસ્તુઓની જે સમજૂતી અમે કરી છે, તેનાથી તમને ખ્યાલ આવી જશે કે આ વસ્તુઓ એ નિયમબદ્ધતાની નિશાની છે, જે રાત-દિવસની વ્યવસ્થામાં જોવા મળે છે, અને તેમનાં સોગંદ ખાઈને તે પ્રશ્ન એ અર્થમાં કરવામાં આવ્યો છે કે ખુદાએ સ્થાપિત કરેલ આ ડહાપણભરી વ્યવસ્થાને જોયા પછી પણ શું એ વાતની સાક્ષી આપવા માટે કોઈ અન્ય વસ્તુની આવશ્યકતા બાકી રહી જાય છે કે આ વ્યવસ્થા જે ખુદાએ સ્થાપિત કરી છે, તેના સામર્થ્યથી બહારની વાત નથી કે તે આખિરત લાવે, અને તેના ડહાપણ અને તત્ત્વદર્શિતાનો તકાદો એ છે કે માનવીથી તેના કાર્યોની પૂછપરછ કરે?

તે પછી માનવ-ઈતિહાસમાંથી દલીલ રજૂ કરતાં ઉદાહરણ રૂપે આદ અને સમૂદ અને ફિરઝૌનના અંજામને પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલ છે કે જ્યારે તેઓ મર્યાદા ઓળંગી ગયા અને ધરતી પર તેમણે ખૂબ ઉપદ્રવ અને બગાડ ફેલાવ્યો, તો અલ્લાહના પ્રકોપનો કોરડો તેમના પર વીંઝાયો. આ એ વાતની નિશાની છે કે સૃષ્ટિની વ્યવસ્થા કંઈ આંધળી-બહેરી શક્તિઓ નથી ચલાવી રહી, ન તો આ દુનિયા કોઈ ગંડુ રાજાની અંધેર નગરી છે, બલ્કે એક તત્ત્વદર્શી-ડહાપણવાળા સર્વસત્તાધીશ અને પરમ્ બુદ્ધિશાળી તેના પર શાસન કરી રહ્યો છે, જેની વિવેકબુદ્ધિ અને ડહાપણ તથા ન્યાયનો એ તકાદો સ્વયં આ દુનિયામાં માનવ-ઈતિહાસમાં અવિરત જોવા મળે છે કે બુદ્ધિ અને નૈતિક ચેતના અને સહજવૃત્તિ આપીને જે સર્જન (માનવી)ને તેણે અહીં ઉપભોગના અધિકારો આપ્યા છે, તેનો હિસાબ-કિતાબ કરે અને તેને ઈનામ અને બદલો તથા સજા આપે.

ત્યારબાદ માનવ-સમાજની સામાન્ય નૈતિક સ્થિતિની સમીક્ષા કરવામાં આવી છે, જેમાં આરબોની

આરબોની અજ્ઞાનાવસ્થા તો તે વખતે વ્યવહારિક રૂપે સૌ-કોઈની આંખો સામે હતી; અને મુખ્ય રૂપે તેના બે પાસાઓની આલોચના કરવામાં આવી છે. એક, લોકોનો ભૌતિકવાદી દૃષ્ટિકોણ, જેના કારણે તેઓ ચારિત્ર્યની ભલાઈ અને બૂરાઈને અવગણીને માત્ર દુનિયાના ધન તથા હોદ્દા અને સત્તાની પ્રાપ્તિ કે વંચિતતાને પ્રતિષ્ઠા અને અપમાનનો માપદંડ ઠેરવી બેસ્યા હતા અને એ વાત ભૂલી ગયા હતા કે ન અમીરી કોઈ ઈનામ છે, ન રોજની તંગી કોઈ સજા, બલકે અલ્લાહત્ આલા આ બંને સ્થિતિઓમાં માનવીની પરીક્ષા કરી રહ્યો છે કે ધન-સંપત્તિ મેળવીને તે શું વલણ અપનાવે છે અને તંગીની સ્થિતિમાં સપડાઈને કયા માર્ગે ચાલી નીકળે છે. બીજું, લોકોની એ વર્તણૂક કે અનાથ બાળક પિતાનું મૃત્યુ થતાં જ તેમના ત્યાં નિઃસહાયતા અને લાચારીની સ્થિતિમાં મૂકાઈ જાય છે, ગરીબોને કોઈ પૂછવાવાળું નથી હોતું, જેનું જોર ચાલે તે મૃતકનો બધો વારસો સમેટીને બેસી જાય છે અને નિર્બળ-નિઃસહાય હકદારોને અંગૂઠો બતાવી દે છે, અને ધનદોલતની લાલચ લોકોને ન બુઝાનારી એક એવી તરસની જેમ લાગેલી છે કે ચાહે ગમે તેટલી ધનદોલત મળી જાય, તેમનું મન સંતૃપ્ત થતું નથી. આ આલોચનાનો હેતુ લોકોને એ વાત ગળે ઉતારવાનો છે કે દુનિયાના જીવનમાં જે માણસોની વર્તણૂક આવી છે, તેમનો હિસાબ-કિતાબ છેવટે શા માટે ન થાય.

પછી ચર્ચાનું સમાપન એ વાત પર કરવામાં આવ્યું છે કે હિસાબ-કિતાબ થશે અને ચોક્કસ થશે, અને એ તે દિવસે થશે જ્યારે અલ્લાહત્ આલાની અદાલત સ્થપાશે. તે વખતે બદલા અને સજાનો ઈન્કાર કરનારાઓની સમજમાં એ વાત આવી જશે, જેને આજે સમજાવવા છતાં તેઓ નથી માની રહ્યા, પરંતુ તે વખતે સમજવાથી કોઈ ફાયદો નહીં થાય. ઈન્કાર કરનાર વ્યક્તિ હાથ મસળતો રહી જશે કે કદાચ, મેં દુનિયામાં આ દિવસ માટે કોઈ પ્રબંધ કર્યો હોત ! પરંતુ તેનો આ પશ્ચાતાપ તેને અલ્લાહની સંજામાંથી બચાવી શકશે નહીં. અલબત્ત, જે લોકોએ દુનિયામાં સંપૂર્ણ હૃદયપૂર્વક એ સત્યને સ્વીકારી લીધું હશે, જેને આકાશી પુસ્તિકાઓ અને અલ્લાહના પયગંબરો પ્રસ્તુત કરી રહ્યા હતા, અલ્લાહ તેમનાથી રાજી હશે અને તેઓ અલ્લાહે આપેલ વળતરથી રાજી હશે. તેમને આમંત્રણ આપવામાં આવશે કે તેઓ યોતાના રબના માનીતા બંદાઓમાં સામેલ થઈ જાય અને જન્મત (સ્વર્ગ)માં દાખલ થઈ જાય.

رُكُوعَهَا ۱

(۸۹) سُورَةُ الْفَجْرِ مَكِّيَّةٌ (۱۰)

آيَاتُهَا ۳۰

આ. ૩૦

સૂર: ૮૯ અલ-ફજ્ર (મક્કી)

રુકૂઆ-૧

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وَالْفَجْرِ ۱
وَلَيْلٍ ۲
عَشْرِ ۳
هَلْ فِي ذَلِكَ قَسَمٌ لِّذِي حِجْرِ ۴
وَالْوَتْرِ ۵

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

સોગંદ છે વહેલી પરોઢના, અને દસ રાત્રિઓના, અને યુગ્મ (બેકી) અને વિષમ (એકી)ના, અને રાત્રિના જ્યારે તે વિદાય થઈ રહી હોય. શું આમાં કોઈ બુદ્ધિશાળી માટે કોઈ સોગંદ છે? (૧)

(૧) આ આયતની સમજૂતીમાં તફ્ફહીરવેત્તાઓ વચ્ચે મોટા મતભેદો છે, ત્યાં સુધી કે 'જુફત' અને 'તાક' (યુગ્મ અને વિષમ - બેકી અને એકી) વિશે તો ઉદ્ધ કથનો મળે છે. કેટલીક રિવાયતોમાં આની સમજૂતીને રસૂલુલ્લાહ ﷺ સાથે પણ જોડવામાં આવેલ છે. પરંતુ હકીકત એ છે કે કોઈ તફ્ફહીર હુજૂર ﷺ થી સાબિત નથી, નહિ તો એ સંભવ નહોતું કે સહાબા અને તાબેઈન તેમજ પાછળના તફ્ફહીરવેત્તાઓમાંથી કોઈ પણ આપ ﷺ ની સમજૂતી પછી પોતે આ આયતનો અર્થ અને તેની વ્યાખ્યાનું નિર્ધારણ કરવાનું સાહસ કરતું.

વાણીની શૈલી પર વિચાર કરવાથી સ્પષ્ટ લાગે છે કે અગાઉથી કોઈ ચર્ચા ચાલી રહી હતી, જેમાં અલ્લાહના રસૂલ ﷺ એક વાત પ્રસ્તુત કરી રહ્યા હતા અને ઈન્કાર કરનારાઓ તેનો ઈન્કાર કરી રહ્યા હતા. આના પર હુજૂર ﷺ ના કથનની પુષ્ટિ કરતાં ફરમાવવામાં આવ્યું કે સોગંદ છે ફલાણી અને ફલાણી વસ્તુઓના. મતલબ એ હતો કે એ વસ્તુઓના સોગંદ, જે કંઈ મુહમ્મદ ﷺ કહી રહ્યા છે, તે તદ્દન સત્ય છે. પછી વાતને એ પ્રશ્ન પર સમાપ્ત કરી નાખવામાં આવી કે શું કોઈ બુદ્ધિશાળી માટે આમાં કોઈ સોગંદ છે? એટલે કે શું આ સાચી વાત પર સાક્ષી આપવા માટે આના પછી કોઈ બીજા સોગંદની જરૂરત બાકી રહી જાય છે? શું આ સોગંદ આના માટે પૂરતા નથી કે એક સમજદાર વ્યક્તિ એ વાતને માની લે, જેને મુહમ્મદ ﷺ પ્રસ્તુત કરી રહ્યા છે?

હવે પ્રશ્ન એ છે કે એ ચર્ચા શું હતી, જેના પર આ ચાર વસ્તુઓના સોગંદ ખાવામાં આવ્યા. તેના માટે આપણે એ સમગ્ર વિષય પર વિચાર કરવો પડશે, જે પછીની આયતોમાં "તમે જોયું નહીં કે તમારા રબે આદની સાથે શું કર્યું થી શરૂ થઈને સૂરના અંત સુધી ચાલે છે. તેનાથી ખ્યાલ આવી જાય છે કે ચર્ચા બદલા (ઈનામ) અને સજા વિશે હતી, જેને માનવાથી મક્કાવાસીઓ ઈન્કાર કરી રહ્યા હતા અને અલ્લાહના રસૂલ ﷺ તેમને તેમની સ્વીકારી લેવા માટે સતત પ્રચાર અને તાકીદ કરી રહ્યા હતા. આના પર ફજ્ર તેમજ દસ રાત્રિઓ અને યુગ્મ (બેકી) અને વિષમ (એકી) તથા વિદાય લઈ રહેલી રાત્રિના સોગંદ ખાઈને ફરમાવવામાં આવ્યું કે આ વાતને માનવા માટે શું આ ચાર વસ્તુઓ પર્યાપ્ત નથી કે કોઈ બુદ્ધિશાળી અને સમજદાર વ્યક્તિની સામે અન્ય કોઈ વસ્તુ પ્રસ્તુત કરવાની આવશ્યકતા હોય?

આ સોગંદોનો પૂર્વાપર સંબંધ અને સંદર્ભ નક્કી થઈ ગયા પછી અનિવાર્યપણે આપણે આમાંથી દરેકનો એ અર્થ લેવો પડશે, જે પછીના વિષય માટે દલીલ બનતો હોય. સૌપ્રથમ ફરમાવ્યું : 'ફજના સોગંદ !' ફજ વહેલી પરોઢને કહે છે, એટલે કે એ સમય જ્યારે રાતના અંધકારમાંથી દિવસનો આરંભિક પ્રકાશ પશ્ચિમ તરફથી એક સફેદ ધારના સ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે. પછી ફરમાવ્યું : 'દસ રાત્રિઓના સોગંદ !' વાણીના કમને ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે તો જણાય છે કે આનાથી અભિપ્રેત મહિનાની ત્રીસ રાત્રિઓમાંથી પ્રત્યેક દસ રાત્રિઓ છે. પહેલી દસ રાત્રિઓ, જેમાં ચંદ્ર એક બારીક નખનાં સ્વરૂપેથી શરૂ થઈને દરેક રાત્રે વધતો રહે છે, ત્યાં સુધી કે અડધાથી વધારે પ્રકાશિત થઈ જાય છે. બીજી દસ રાત્રિઓ, જેમાં રાત્રિનો મોટો ભાગ ચંદ્રથી પ્રકાશિત રહે છે. અંતિમ દસ રાત્રિઓ, જેમાં ચંદ્ર નાનાથી નાનો અને રાત્રિનો મોટો ભાગ વધુને વધુ અંધકારમય થતો જાય છે, ત્યાં સુધી કે મહિનાની સમાપ્તિએ આખી રાત અંધકારમય થઈ જાય છે. આના પછી ફરમાવ્યું : 'જુફત અને તાકના સોગંદ !' જુફત એ સંખ્યાને કહે છે, જેને બે સરખા ભાગમાં વહેંચી શકાય છે, જેમ કે - ૨, ૪, ૬, ૮; અને તાક એ સંખ્યાને કહે છે, જેનું વિભાજન નથી કરી શકાતું, જેમ કે - ૧, ૩, ૫, ૭. સામાન્ય રીતે જોવામાં આવે તો આનો અર્થ સૃષ્ટિની તમામ વસ્તુઓ હોઈ શકે છે, કેમ કે દરેક વસ્તુ કાં તો જોડા-જોડામાં છે અથવા એકલી. પરંતુ અહીં વાત દિવસ અને રાતની થઈ રહી છે, તેથી વિષયના અનુસંધાન મુજબ 'જુફત' અને 'તાક'નો અર્થ સમયમાં આવતું પરિવર્તન છે કે મહિનાની તારીખો એકથી બે અને બેથી ત્રણ થતી જાય છે અને દરેક ફેરફાર એક નવી સ્થિતિ લઈને આવે છે. અંતમાં ફરમાવ્યું : 'રાત્રિના સોગંદ, જ્યારે કે તે વિદાય લઈ રહી હોય.' એટલે કે એ અંધકાર, જે સૂચિત્ત થયા પછી દુનિયામાં છવાઈ ગયો હતો, સમાપ્ત થવા લાગ્યો હોય અને પરોઢ નીકળવાનું હોય.

હવે આ ચારેય વસ્તુઓ પર સમગ્રપણે એક નજર નાખો, જેના સોગંદ એ વાત માટે ખાવામાં આવ્યા છે કે મુહમ્મદ ﷺ બદલા તથા સજાના જે સમાચાર આપી રહ્યા છે, તે તદ્દન સત્ય છે. આ તમામ વસ્તુઓ એ હકીકતની પુષ્ટિ કરી રહી છે કે એક સર્વશક્તિશાળી રબ આ સૃષ્ટિ પર શાસન કરી રહ્યો છે, અને તે જે કાર્ય પૂજા કરી રહ્યો છે, તે નિરુપયોગી, અનુચિત અને ક્ષતિયુક્ત તથા હેતુવિહિન, અતર્કસંગત અને બુદ્ધિહીન તેમજ નિરર્થક, અનિચ્છનીય અને લાભહીન નથી કરી રહ્યો, બલકે તેના પ્રત્યેક કાર્યમાં સ્પષ્ટપણે એક બુદ્ધિપૂર્વકની યોજના કાર્યરત છે. તેની દુનિયામાં તમે એવું કદી નહીં જુઓ કે હમણા રાત હતી અને એકાએક સૂર્ય મધ્યાહને આવી ઊભો છે, અથવા એક દિવસ ચંદ્ર બીજાના આકાર જેવો ઊગ્યો અને બીજા દિવસે પૂર્ણિમાની રાતનો આખો ચંદ્ર પ્રગટ થઈ જાય, અથવા રાત આવી હોય તો કોઈપણ રીતે તેના સમાપ્ત થવાની નોબત જ ન આવે અને તે હંમેશા માટે સ્થાયી થઈને જ રહી જાય, અથવા સમયના ફેરફારનો મૂળથી કોઈ નિયમિત ક્રમ જ ન હોય કે વ્યક્તિ તારીખોનો કોઈ હિસાબ રાખી શકે અને એ જાણી શકે કે આ કયો મહિનો છે, તેની કઈ તારીખ છે, કઈ તારીખથી તેનું કયું કામ શરૂ અને ક્યારે પૂરું થવાનું છે, ગરમીની ઋતુની તારીખો કઈ છે અને વર્ષાઋતુની કે શિયાળાની તારીખો કઈ છે. સૃષ્ટિની બીજી અસંખ્ય વસ્તુઓને છોડીને જો વ્યક્તિ રાત-દિવસની આ નિયમિતતાને જ આંખો ખોલીને જુએ અને મગજને વિચારવાની તકલીફ પણ આપે, તો તેને એ વાતની સાક્ષી મળશે કે આ જબરજસત વ્યવસ્થા અને નિયમિતતા તેમજ શિસ્ત અને અનુશાસન કોઈ સર્વશક્તિશાળીએ સ્થાપેલ છે અને તેની સ્થાપનાથી એ સજીવો-નિર્જીવોના અનેકાનેક હિતો સંકળાયેલાં છે, જેને તેણે આ ધરતી પર પેદા કર્યાં છે. હવે જો આવા તત્ત્વદર્શી-ડહાપણવાળા અને બુદ્ધિશાળી તથા સર્વશક્તિશાળી સર્જનહારની દુનિયામાં રહેવાવાળો કોઈ માણસ આધિરતના બદલા અને સજાનો ઈન્કાર કરે છે, તો તે બે મૂર્ખામીઓમાંથી કોઈ એક મૂર્ખામીમાં અનિવાર્યપણે ગ્રસ્ત છે - કાં તો તે તેના સામર્થ્યનો ઈન્કાર કરે છે અને એમ સમજે છે કે તે આ સૃષ્ટિને આ પ્રકારે અનુપમ વ્યવસ્થાની સાથે પેદા કરવાની શક્તિ તો ધરાવે છે, પરંતુ માનવીને ફરીથી પેદા કરીને તેને બદલા અને સજા આપવા શક્તિમાન નથી; અથવા તે તેની તત્ત્વદર્શિતા અને બુદ્ધિમતાનો

أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِعَادٍ ﴿٦﴾ إِرَامَ ذَاتِ
الْعِبَادِ ﴿٧﴾ الَّتِي لَمْ يُخَلِّقْ مِثْلَهَا فِي الْعَالَمِ ﴿٨﴾

તમે^(૬) જોયું નહીં કે તમારા રબે (પ્રભુએ) શું વ્યવહાર કર્યો ઊંચા સ્તંભોવાળા આદે-ઈરમ સાથે,^(૭) જેમના સમાન કોઈ જાતિ દુનિયાના દેશોમાં પેદા કરવામાં આવી ન હતી?^(૮)

ઈન્કાર કરે છે અને તેના વિશે એવું સમજી બેસ્યો છે કે તેણે દુનિયામાં માનવીને બુદ્ધિ અને અધિકારો આપીને પેદા તો કરી દીધો, પરંતુ તે ન તો તેનાથી કદી હિસાબ લેશે કે તેણે પોતાની બુદ્ધિ અને પોતાના અધિકારોથી કામ શું કર્યું, અને ન સારા કાર્યોનું ઈનામ આપશે, ન ખરાબ કાર્યોની સજા. આ બંને વાતોમાં જે વાતને પણ કોઈ વ્યક્તિ માને છે અને સ્વીકારે છે, તે એક નંબરનો મૂર્ખ છે.

(૨) બદલા અને સજા માટે રાત અને દિવસની વ્યવસ્થાની દલીલો કર્યા પછી હવે તેના એક ચોક્કસ અને વિશ્વસનીય હકીકત હોવા અંગે માનવ-ઈતિહાસથી દલીલ કરવામાં આવી રહી છે. ઈતિહાસની કેટલીક પ્રસિદ્ધ જાતિઓના વર્તન અને તેના પરિણામના ઉલ્લેખનો હેતુ એ દર્શાવવાનો છે કે આ સૃષ્ટિ કોઈ આંધળા-બહેરા કુદરતી કાનૂન પર નથી ચાલી રહી, બલકે એક તત્ત્વદર્શી-હકામણવાળો ખુદા તેને ચલાવી રહ્યો છે અને એ ખુદાની ખુદાઈમાં કેવળ એક એ જ કાનૂન કાર્યરત નથી, જેને તમે કુદરતી કાનૂન સમજો છો, બલકે એક નૈતિક કાનૂન પણ કાર્યરત છે, જેનો અનિવાર્ય તકાદો કર્મ-ફળ તેમજ વળતર અને સજા છે. આ કાનૂનના કાર્યરત હોવાની નિશાનીઓ સ્વયં આ દુનિયામાં પણ વારંવાર પ્રગટ થતી રહી છે, જે બુદ્ધિ રાખવાવાળાઓને એ બતાવે છે કે સૃષ્ટિના સામ્રાજ્યનો સ્વભાવ શું છે. અહીં જે જાતિઓએ પણ આભિરતથી નિશ્ચિત અને ખુદા તરફથી વળતર અને સજાથી નિર્ભય બનીને પોતાના જીવનની વ્યવસ્થા ચલાવી તે છેવટે ઉપદ્રવી અને બગાડ પેદા કરનાર બનીને રહી, અને જે જાતિઓ આ માર્ગે ચાલી તેના ઉપર સૃષ્ટિના રબે છેવટે અઝાબ (યાતના)નો કોરડો વરસાવી દીધો. માનવ-ઈતિહાસનો આ હંમેશનો અનુભવ બે વાતોની સ્પષ્ટ સાક્ષી આપી રહ્યો છે. એક એ કે આભિરતનો ઈન્કાર દરેક જાતિને બગાડવા અને છેવટે વિનાશની ખાઈમાં ધકેલી દેવાનું કારણ બન્યો છે, તેથી આભિરત વાસ્તવમાં એક હકીકત છે, જેનાથી ટકરાવાનું પરિણામ એ જ હોય છે, જે દરેક હકીકત અને સત્યથી ટકરાવાનું હોય છે. બીજું એ કે કર્મોના વળતરનો પ્રસંગ તેના પૂર્ણ રૂપમાં પણ એક સમયે આવવાનો છે, કેમ કે બગાડ અને ઉપદ્રવની છેલ્લી હદ પર પહોંચીને અઝાબ (યાતના)નો કોરડો જે લોકો પર વરસ્યો, તેમનાથી અગાઉ સદીઓ સુધી ઘણા લોકો એ બગાડ અને ઉપદ્રવનું બીજ વાવીને દુનિયાથી વિદાય થઈ ચૂક્યા હતા અને તેમના ઉપર કોઈ અઝાબ આવ્યો નહોતો. અલ્લાહના ન્યાયનો તકાદો એ છે કે ક્યારેક એ બધાની પૂછપરછ પણ થાય અને તેઓ પણ પોતાના કર્મોની સજા ભોગવે. (કુર્આન-મજ્દમાં આભિરત અંગે આ ઐતિહાસિક અને નૈતિક દલીલ ઘણી જગ્યાએ કરવામાં આવી છે અને દરેક ઠેકાણે તેની સમજૂતી આપવામાં આવી છે. ઉદાહરણ રૂપે નીચે દર્શાવેલ સ્થાનો જુઓ - તફ્ફીમુલ કુર્આન : ભા-૨, અલ-આ'રાફ, નોંધ ૫, ૬; યુનુસ, નોંધ ૧૨; હૂદ, નોંધ ૫૭, ૧૦૫, ૧૧૫; ઈબ્રાહીમ, નોંધ ૯; ભા-૩, અલ-નમ્લ, નોંધ ૬૬, ૮૬; અર-રૂમ, નોંધ ૮; ભા-૪, સંબા, નોંધ ૨૫; સોદ, નોંધ ૨૯, ૩૦; અલ-મુ'મિન, નોંધ ૮૦; અદ્-દુખાન, નોંધ ૩૩, ૩૪; અલ-જાસિયહ, નોંધ ૨૭, ૨૮; ભા-૫, ફોફ, નોંધ ૧૭; અઝ્-ઝારિયાત, નોંધ ૨૧)

(૩) 'આદે ઈરમ' એટલે એ પ્રાચીન આદની જાતિ છે, જેને કુર્આન-મજ્દ અને આરબ ઈતિહાસમાં 'આદે ઊલા'નું નામ આપવામાં આવ્યું છે. સૂર: નજ્મમાં ફરમાવ્યું છે કે ﴿لَا يُؤْتِيهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ شَيْئًا﴾ (આ. ૫૦) 'અને એ કે

و شُودَ الَّذِينَ جَابُوا الصَّخْرَ بِالْوَادِ ۙ وَ فِرْعَوْنَ ذِي
الْأَوْتَادِ ۙ الَّذِينَ طَعَوْا فِي الْبِلَادِ ۙ فَأَكْثَرُوا فِيهَا الْفُسَادَ ۙ

અને સમૂહ સાથે, જેમણે ખીણમાં ખડકો કોતર્યા હતા? (૧) અને ખૂંટાવાળા ફિરઝૌન (૨) સાથે? આ તે લોકો હતા જેમણે દુનિયાના દેશોમાં ખૂબ વિદ્રોહ કર્યો હતો અને તેમાં ખૂબ બગાડ ફેલાવ્યો હતો.

તેણે પ્રાચીન જાતિ આદને વિનષ્ટ કરી નાખી." અર્થાત્ એ આદની જાતિને, જેના તરફ હઝરત હુદ عليه السلامને મોકલવામાં આવ્યા હતા, અને તેના ઉપર અઝાબ (પ્રકોપ) ઉતર્યો હતો. તેના સામે અરબનો ઇતિહાસ આ જાતિના એ લોકોને, જેઓ પ્રકોપથી બચીને પાછળથી કુલ્યા-ફાલ્યા હતા, આદે-ઉખરા (છેલ્લા આદવાળા)ના નામથી યાદ કરે છે. પ્રાચીન જાતિ આદને 'આદે ઈરમ' એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે આ લોકો 'સામી' વંશની એ શાખા સાથે સંબંધ ધરાવતા હતા, જેઓ ઈરમ બિન સામ બિન નૂહ عليه السلامથી શરૂ થઈ હતી. આ જ શાખાની બીજી ગૌણ શાખાઓ ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે, જેમાંથી એક સમૂહ છે, જેનો ઉલ્લેખ કુર્આનમાં છે અને બીજા 'આરામી' (Aramaens) છે, જે શરૂઆતમાં સીરિયાના ઉત્તરીય પ્રદેશોમાં વસતા હતા અને જેમની 'આરામી' (Aramaic) ભાષા સામી (સીમાઈટ કે યહૂદી લોકોની) ભાષાઓમાં ખૂબ મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.

આદ માટે **ذات العباد** (ઊંચા સ્તંભોવાળા)ના શબ્દોનો ઉપયોગ એટલા માટે કરવામાં આવ્યો છે કે તેઓ મોટી-મોટી ઊંચી ઈમારતો બનાવતા હતા અને દુનિયામાં ઊંચા સ્તંભો પર ઈમારતો ઊભી કરવાની પદ્ધતિ સૌથી પહેલાં તેમણે જ શરૂ કરી હતી. કુર્આન-મજીદમાં બીજી જગ્યાએ તેમની આ વિશેષતાનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે કે હઝરત હુદ عليه السلامએ તેમને ફરમાવ્યું: **اَكْبَنُونَ بِكُلِّ رَيْبٍ اَبِيَّةٍ تَعْبَثُونَ ۙ وَتَجِدُونَ مَصَابِرَكُمْ لَكُمْ تُكَلِّدُونَ ۙ** "આ તમારી શું હાલત છે કે દરેક ઊંચા સ્થળે વ્યર્થ એક યાદગાર ઈમારત બનાવી નાખો છો અને મોટા-મોટા મહેલોનું નિર્માણ કરો છો, જાણે તમારે હંમેશા અહીં જ રહેવાનું હોય." (અશ્-શુઅરા, આ. ૧૨૮-૧૨૯)

(૪) અર્થાત્, તેઓ પોતાના કાળની એક અનુમત જાતિ હતા. પોતાની શક્તિ અને વૈભવના સંદર્ભમાં કોઈ જાતિ તે વખતે દુનિયામાં તેમની બરાબરીની નહોતી. કુર્આનમાં બીજા સ્થાનોએ તેમના વિશે ફરમાવવામાં આવ્યું છે: **وَإِذْ كُنْتُمْ فِي الْكَلْبِ بِطَطْطِ ۙ** "તમને શારીરિક બંધારણની રીતે ખૂબ હજુપુષ્ટ બનાવ્યા." (અલ-આ'રાફ, આ. ૬૯) **فَأَنصَبْنَا فِي الْأَرْضِ بِحَيْرِ الْحَقِّ وَكَأَنَّ مَنَّا كَلْبًا مِّنْ أَقْوَامٍ ۙ** "રહ્યા આદ, તો તેમણે ધરતીમાં કોઈ અધિકાર વગર પોતાની મોટાઈનો ઘમંડ કર્યો અને કહેવા લાગ્યા - કોણ છે અમારાથી વધારે શક્તિશાળી?" (હા-મીમ-સજદહ, આ. ૧૫) **وَإِذْ بَطَّشْتُمْ بَطْشَتُمْ جَبَّارِينَ ۙ** "અને તમે જ્યારે કોઈના ઉપર હાથ નાખ્યો, તો અત્યાચારી બનીને નાખ્યો." (અશ્-શુઅરા, આ. ૧૩૦)

(૫) 'ખીણ'થી અભિપ્રેત 'વાદીએ કુરા' ('કુરા'ની ખીણ છે), જ્યાં આ જાતિના લોકોએ પહાડોને કોતરી-કોતરીને તેમાં ઈમારતો બનાવી હતી અને સંભવત: ઇતિહાસમાં એ પહેલી જાતિ હતી, જેણે કોતરોના અંદર આ પ્રકારની ઈમારતો બનાવવાની શરૂઆત કરી હતી. (સમજૂતી માટે જુઓ - તર્કહીમુલ કુર્આન : ભા-૨, અલ-આ'રાફ, નોંધ ૫૭-૫૮; અલ-હિજર, નોંધ ૪૫; ભા-૩, અશ્-શુઅરા, નોંધ ૮૫-૮૬ ચિત્રો સહિત)

(૬) ફિરઝૌન માટે **ذِي الْأَوْتَادِ** (ખૂંટાવાળા) ના શબ્દો આનાથી અગાઉ સૂર: સોદ, આ. ૧૨ માં પણ વાપરવામાં આવ્યા છે. તેના ઘણા અર્થ હોઈ શકે છે. સંભવ છે કે તેની સેનાઓને ખૂંટાઓથી સરખાવવામાં આવી હોય અને 'ખૂંટાવાળા'નો અર્થ સેનાઓવાળા થતો હોય, કેમ કે તેમના કારણે જ તેનું સામ્રાજ્ય આ રીતે ટકી રહ્યું

فَصَبَّ عَلَيْهِمْ رَبُّكَ سَوْطَ عَذَابٍ ﴿١٣﴾ إِنَّ رَبَّكَ لِبِالْبُرُصَادِ ﴿١٤﴾ فَأَمَّا
 الْإِنْسَانُ إِذَا مَا ابْتَلَاهُ رَبُّهُ فَأَكْرَمَهُ وَنَعَّمَهُ ۖ فَيَقُولُ رَبِّي أَكْرَمَنِ ﴿١٥﴾
 وَأَمَّا إِذَا مَا ابْتَلَاهُ فَقَدَرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُ ۖ فَيَقُولُ رَبِّي أَهَانَنِ ﴿١٦﴾

છેવટે તમારા રબે તેમના પર યાતનાનો કોરડો વરસાવી દીધો. હકીકત એ છે કે તમારો રબ ફાંસલો તૈયાર કરી બેઠો છે. (૯)

પરંતુ (૯) મનુષ્યની સ્થિતિ એ છે કે તેનો રબ જ્યારે તેને અજમાયશમાં નાખે છે અને તેને પ્રતિષ્ઠા અને કૃપાઓ આપે છે ત્યારે તે કહે છે કે મારા રબે મને પ્રતિષ્ઠિત બનાવી દીધો, અને જ્યારે તેને અજમાયશમાં નાખે છે અને તેની રોજી તેના પર તંગ કરી દે છે તો તે કહે છે કે મારા રબે મને અપમાનિત કરી દીધો. (૯)

હતું, જેમ કે તંબુઓ ખૂંટાઓ વડે મજબૂતીની સાથે ઊભા થાય છે. એ પણ સંભવ છે કે આની અર્થ સેનાઓની ખૂબ મોટી સંખ્યા હોય અને મતલબ એ હોય કે તેની સેનાઓ જ્યાં પણ જઈને રોકાણ કરતી હતી, ત્યાં દરેક બાજુએ તેના તંબુઓના રોપવામાં આવેલાં ખૂંટાઓ જ ખૂંટાઓ નજરે પડતા હતા. એવું પણ બની શકે છે કે આનાથી અભિપ્રેત એ ખૂંટાઓ કે ખીલાઓ હોય, જેને ઠોકીને તે લોકોને યાતનાઓ આપતો હતો, અને એ પણ શક્ય છે કે ઈજિપ્તના પિરામીડોને ખૂંટાઓથી સરખાવવામાં આવ્યા હોય, કેમ કે તે ફિરઓનીઓની મહાનતા અને વૈભવની એ નિશાનીઓ છે, જે સદીઓથી જમીન પર મજબૂત ઊભા છે.

(૭) અત્યાચારીઓ અને ઉપદ્રવકારીઓના કૃત્યો પર નજર રાખવા માટે 'ફાંસલો તૈયાર કરવા'ના શબ્દો રૂપક તરીકે વાપરવામાં આવ્યા છે. 'ફાંસલો' એ જગ્યાને કહે છે, જ્યાં કોઈ વ્યક્તિ કોઈની રાહ જોઈને એ આશયથી છુપાઈને બેસ્યો હોય છે કે જ્યારે તે લક્ષ્ય પર આવી જાય એ જ વખતે તેના ઉપર હુમલો કરી દે. તે જેની રાહ જોઈને બેસેલો હોય છે, તેને કંઈ ખબર નથી હોતી કે તેની ખબર લઈ નાખવા કોણ ક્યાં સંતાઈને બેસ્યો છે. પરિણામથી ગાફેલ, નચિંત થઈને તે એ જગ્યા પાસેથી પસાર થાય છે અને અચાનક શિકાર બની જાય છે. આ જ સ્થિતિ અલ્લાહત્તઆલાની સામે એ અત્યાચારીઓની છે, જેઓ દુનિયામાં બગાડ અને ઉપદ્રવનું તોફાન મચાવી રાખતા હોય છે. તેમને તેનું કોઈ ભાન નથી હોતું કે ખુદા પણ કંઈ છે, જે તેમનાં કૃત્યોને જોઈ રહ્યો છે. તેઓ પૂરેપૂરી નિર્ભયતાથી રોજ-બરોજ વધારેને વધારે દુષ્ટતાઓ કરતા ચાલ્યા જાય છે, ત્યાં સુધી કે જ્યારે એ હદ આવી જાય છે, જેનાથી આગળ અલ્લાહત્તઆલા તેમને વધવા દેવા માગતો નથી, એ જ વખતે તેમના ઉપર અચાનક તેના પ્રકોપનો કોરડો વરસી જાય છે.

(૮) હવે લોકોની સામાન્ય નૈતિક હાલત ઉપર આલોચના કરીને એ બતાવવામાં આવી રહ્યું છે કે દુનિયામાં આ પ્રકારનું વર્તન જે લોકોએ અપનાવી રાખ્યું છે, છેવટે શું કારણ છે કે તેમની પુછપરછ કરવામાં ન આવે; અને એ વાતને બુદ્ધિ અને નીતિમત્તાનો તકાદો કેવી રીતે માની શકાય છે કે આ બધું કરીને જ્યારે વ્યક્તિ દુનિયાથી વિદાય થઈ જાય, તો તેને કોઈ વળતર કે સજાનો સામનો ન કરવો પડે.

(૯) એટલે કે, આ છે જીવન અંગેનો માનવીનો ભૌતિકવાદી દષ્ટિકોણ. આ જ દુનિયાના ધનદોલત તથા હોદ્દા

كَلَابِلٌ لَا تَكْرُمُونَ الْيَتِيمَ ﴿١٨﴾ وَلَا تَحْضُونَ عَلَىٰ طَعَامِ الْمَسْكِينِ ﴿١٩﴾
 تَأْكُلُونَ الثَّرَاثَ أَكْلًا لَّمًّا ﴿٢٠﴾ وَتُحِبُّونَ الْمَالَ حُبًّا جَبًّا ﴿٢١﴾ كَلَّا
 إِذَا دُكَّتِ الْأَرْضُ دَكًّا دَكًّا ﴿٢٢﴾ وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا ﴿٢٣﴾

કદાપિ નહીં, ^(૧૦) પરંતુ તમે અનાથ સાથે સન્માનભર્યું વર્તન કરતા નથી, ^(૧૧) અને ગરીબને ભોજન કરાવવા માટે એકબીજાને પ્રેરિત કરતા નથી, ^(૧૨) અને વારસાની બધી સંપત્તિ સમેટીને ખાઈ જાઓ છો, ^(૧૩) અને ધનના પ્રેમમાં ખૂબ ખરાબ રીતે ગ્રસ્ત છો. ^(૧૪) કદાપિ નહીં, ^(૧૫) જ્યારે ધરતીને સતત ફૂટી-ફૂટીને રેતાળ મેદાન બનાવી દેવામાં આવશે, અને તમારો રબ વિદ્યમાન થશે ^(૧૬) એ સ્થિતિમાં કે ફરિશ્તાઓ કતારબદ્ધ ઊભા હશે,

અને સત્તાને તે સર્વસ્વ સમજી લે છે. આ વસ્તુઓ મળે તો ફુલાઈ જાય છે અને કહે છે કે ખુદાએ મને પ્રતિષ્ઠિત અને ઈજ્જતવાળો બનાવી દીધો, અને આ વસ્તુઓ ન મળે તો કહે છે કે ખુદાએ મને અપમાનિત કરી નાખ્યો; જાણે માન-સન્માન અને અપમાનનું માપદંડ તેની દૃષ્ટિએ ધનદોલત તેમજ હોદ્દા અને સત્તાનું મળી જવું કે ન મળવું છે, જ્યારે કે અસલ હકીકત, જેને તે નથી સમજતો, એ છે કે અલ્લાહે જેને દુનિયામાં જે કંઈ પણ આપ્યું છે, પરીક્ષા માટે આપ્યું છે. ધનદોલત અને શક્તિ આપ્યા છે, તો પરીક્ષા માટે આપ્યા છે કે તેને મેળવીને કૃતજ્ઞ અને આભારી બને છે કે કૃતઘ્નતા અને નિમકહરામી કરે છે. ગરીબ, કંગાળ અને નિર્ધન બનાવ્યો છે, તો તેમાં પણ તેની પરીક્ષા છે કે ધૈર્ય અને સંતોષની સાથે અલ્લાહની મરજી સામે રાજી રહે છે અને જાયઝ (કાયદેસર, ઉચિત) હદોમાં રહેતાં પોતાની મુશ્કેલીઓનો સામનો કરે છે, કે પછી નૈતિકતા અને પ્રમાણિકતાની દરેક હદને પાર કરવા તૈયાર થઈ જાય છે અને પોતાના ખુદાને ભાંડવા માંડે છે.

(૧૦) અર્થાત્, આ ઈજ્જત અને અપમાનનું માપદંડ કદાપિ નથી. તમે ઊંડી ગેરંસમજમાં છો કે ચારિત્ર્યની ભલાઈ અને બૂરાઈના બદલે તમે આને ઈજ્જત અને અપમાનનું માપદંડ બનાવી રાખેલ છે.

(૧૧) અર્થાત્, જ્યાં સુધી તેનો પિતા જીવતો રહે છે, તેના સાથે તમારું વર્તન બીજું કંઈ હોય છે, અને જ્યારે તેનો પિતા મૃત્યુ પામે છે, તો પાડોસી અને નજીકના સગાઓની વાત તો દૂર રહી, કાકા અને મામા અને મોટા ભાઈઓ સુદ્ધા તેનાથી મોઢું ફેરવી લે છે.

(૧૨) અર્થાત્, તમારા સમાજમાં ગરીબોને ભોજન કરાવવાની કોઈ ચર્ચા નથી, ન કોઈ સ્વયં કોઈને ભોજન કરાવવા માટે તૈયાર હોય છે, ન લોકોમાં એ ભાવના જોવા મળે છે કે ભૂખ્યાઓની ભૂખ મટાડવા માટે કોઈ ચિંતા કરે અને એક-બીજાને તેની વ્યવસ્થા કરવા માટે પ્રોત્સાહન આપે.

(૧૩) અરબ પ્રદેશમાં સ્ત્રીઓ અને બાળકોને તો વારસાથી સામાન્ય રીતે વંચિત રાખવામાં આવતા હતા અને લોકોનો દૃષ્ટિકોણ આ સંબંધે એ હતો કે વારસાનો અધિકાર માત્ર એ પુરુષોને છે, જેઓ લડવા અને પરિવારની સુરક્ષા કરવાને કાબેલ હોય. આના સિવાય મૃતકના વારસોમાં જે વધારે શક્તિશાળી અને પ્રભાવી હતો, તે નિઃસંકોચ સમગ્ર વારસો હડપ કરી જતો હતો અને એ તમામ લોકોનો હિસ્સો મારી ખાતો હતો, જે પોતાનો હિસ્સો મેળવવાની શક્તિ રાખતો ન હોય. હક્ક અને ફરજનું કોઈ મહત્ત્વ તેમની નજરમાં નહોતું કે પ્રમાણિકતાથી પોતાની ફરજ સમજીને હક્કદારને તેનો હક્ક આપે, ચાહે તેને પ્રાપ્ત કરવાની તે શક્તિ ધરાવતો હોય કે ન ધરાવતો હોય.

وَجَاءَ يَوْمَئِذٍ بِجَهَنَّمَ يَوْمَئِذٍ يَتَذَكَّرُ الْإِنْسَانُ وَأَنَّى لَهُ
 الذِّكْرَى ﴿٢٣﴾ يَقُولُ يَلَيَّتَنِي قَدَمْتُ لِحَيَاتِي ﴿٢٤﴾ فَيَوْمَئِذٍ لَا
 يُعَذِّبُ عَذَابَ أَحَدٍ ﴿٢٥﴾ وَلَا يُؤْتِي وَثِقًا أَحَدٌ ﴿٢٦﴾ يَا أَيُّهَا
 النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ﴿٢٧﴾ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً ﴿٢٨﴾

અને જહન્નમ (નક) તે દિવસે સામે લઈ આવવામાં આવશે, તે દિવસે મનુષ્યને સમજ આવશે અને તે વખતે તેના સમજવાથી શું લાભ ?^(૧૭) તે કહેશે કે કદાચ, મેં મારા આ જીવન માટે અગાઉથી કંઈ તૈયારી કરી હોત ! તો અલ્લાહ તે દિવસે જે યાતના આપશે તેવી યાતના આપનાર કોઈ નથી, અને અલ્લાહ જેવી રીતે બાંધશે તેવો બાંધનાર કોઈ નથી.

(બીજી તરફ કહેવામાં આવશે) હે શાંત અને સંતુષ્ટ આત્મા !^(૧૮) ચાલ પોતાના રબ તરફ^(૧૯), એ સ્થિતિમાં કે તું (પોતાના ઉત્તમ પરિણામથી) ખુશ અને (પોતાના રબના સમીપ) પ્રિય છે.

(૧૪) અર્થાત્, જા્યઝ (ઉચિત) અને નાજા્યઝ (અનુચિત) તેમજ હલાલ (વૈધ) અને હરામ (અવૈધ)ની તમને કોઈ ચિંતા નથી. જે રીતે પણ ધન મેળવી શકાતું હોય, તે મેળવવામાં તમને કોઈ સંકોચ કે શરમ નથી હોતી, અને ચાહે ગમે તેટલું ધન મળી જાય, તમારા લોભ અને લાલચની આગ ક્યારેય ઠંડી પડતી નથી.

(૧૫) અર્થાત્ તમારો એ વિચાર ખોટો છે કે તમે દુનિયામાં જીવો ત્યાં સુધી આ બધું કરતા રહો અને તેની પૂછપરછનો સમય કદાપિ ન આવે. જે વળતર અને સજાનો ઈન્કાર કરીને તમે જીવનનું આ ધોરણ અને રંગદંગ અપનાવી રાખેલ છે, તે કોઈ અસંભવિત કે કાલ્પનિક વાત નથી, બલકે તે સમય અવશ્ય આવવાનો છે, અને તે એ વખતે આવશે, જેનો ઉલ્લેખ આગળ આવી રહ્યો છે.

(૧૬) ખરા શબ્દો છે - **لَا يُؤْتِي وَثِقًا أَحَدٌ**, જેનો શાબ્દિક અનુવાદ છે 'તારો રબ આવશે.' પરંતુ દેખીતું છે કે અલ્લાહત્તઆલાના એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ સ્થળાંતર કરવાનો તો કોઈ પ્રશ્ન જ ઊભો થતો નથી, તેથી અનિવાર્યપણે આને એક ઉપમાયુક્ત વર્ણનશૈલી જ સમજવી પડશે, જેનાથી એ કલ્પના અપાવવાનો હેતુ છે કે તે વખતે અલ્લાહત્તઆલાની સત્તા અને તેની બાદશાહી અને સાર્વભૌમત્વ તેમજ તેના પ્રતાપની નિશાનીઓ એ રીતે પ્રગટ થશે, જેમ કે દુનિયામાં કોઈ બાદશાહની તમામ સેનાઓ અને રાજ્યના બધા દરબારીઓના આગમનથી દબદબો અને રૂઆબ છવાતો નથી, જે સ્વયં બાદશાહના આગમનથી દરબારમાં છવાય છે.

(૧૭) ખરા શબ્દો છે - **يَلَيَّتَنِي قَدَمْتُ لِحَيَاتِي** આનાં બે અર્થ થઈ શકે છે. એક એ કે તે દિવસે માનવી યાદ કરશે કે તે દુનિયામાં શું કરીને આવ્યો છે અને તેના પર પસ્તાવો કરશે, પરંતુ તે વખતે યાદ કરવા અને પસ્તાવો કરવાથી શું લાભ. બીજો અર્થ એ છે કે એ દિવસે માનવીને ભાન આવશે, તેને શીખ મળશે, તેની સમજમાં એ વાત

فَادْخُلِي فِي عِبَادِي ۝۱۹ وَاَدْخُلِي جَنَّتِي ۝۲۰

સામેલ થઈ જા મારા (સદાચારી) બંદાઓમાં અને દાખલ થઈ જા મારી જન્નતમાં. (રુકૂઅ-૧)

આવશે કે જે કંઈ તેને પયગંબરોએ બતાવ્યું હતું, એ જ સાચું હતું, અને તેમની વાત ન માનીને તેણે મૂખામી કરી છે, પરંતુ તે વખતે ભાનમાં આવવા અને શીખ હાંસલ કરવાથી તથા પોતાની ભૂલને સમજવાથી શું લાભ.

(૧૮) 'નફસે મુત્મઈન' (શાંત અને સંતુષ્ટ આત્મા)નો અર્થ એ વ્યક્તિ છે, જેણે કોઈ શંકા અને સંદેહ વગર પૂર્ણસંતોષ અને શાંત હૃદયે અલ્લાહ વહદહૂ લાશરીક (એક જ અલ્લાહ, જેનો કોઈ ભાગીદાર નથી)ને પોતાનો રબ (પ્રભુ-પાલનહાર, માલિક અને સ્વામી) માન્યો અને પયગંબરોએ લાવેલ સત્ય-દીનને પોતાનો દીન (જીવન-વ્યવસ્થા, ધર્મ) ઠેરવ્યો; જે આસ્થા-શ્રદ્ધા અને જે આદેશ કે આજ્ઞા પણ અલ્લાહ અને તેના રસૂલથી મળ્યા તેને સંપૂર્ણ સત્ય માન્યા; જે વસ્તુથી પણ અલ્લાહના દીને મનાઈ કરી, તેનાથી અણગમા અને અનિચ્છાએ નહિ, બલ્કે એ વિશ્વાસ સાથે રોકાઈ ગયો કે વાસ્તવમાં તે ખરાબ વસ્તુ છે; જે કુરબાની (ત્યાગ અને બલિદાન)ની પણ સત્યની રાહમાં જરૂરત પડી, નિઃસંકોચ તેને પ્રસ્તુત કરી દીધી; જે મુશ્કેલીઓ અને તકલીફો તેમજ મુસીબતો અને કષ્ટોનો પણ આ માર્ગમાં સામનો કરવો પડ્યો, તેને શાંત દિલથી અને હૃદયના પૂર્ણસંતોષ સાથે સહન કરી લીધા, અને બીજા માર્ગોએ ચાલવાવાળાઓને દુનિયામાં જે નફો અને લાભો તેમજ આનંદ પ્રાપ્ત થતા દેખાતા હતા, તેનાથી વંચિત રહી જવા અંગે તેનામાં કોઈ ઝંખના કે ઉત્કંઠા ન ઉદ્ભવી, બલ્કે તે એ વાત પર સંપૂર્ણપણે સંતુષ્ટ રહ્યો કે સત્ય-દીનના અનુસરણે તેને એ ગંદકીઓથી સુરક્ષિત રાખ્યો છે. આ જ અનુભૂતિ અને મનોસ્થિતિને કુર્આનમાં બીજે ઠેકાણે 'શરૂહ સદ્દર'થી સરખાવેલ છે. (અલ-અનુઆમ, આ. ૧૨૫)

(૧૯) આ વાત તેને મૃત્યુ વખતે પણ કહેવામાં આવશે, કયામતના દિવસે જ્યારે તે ફરીથી ઉઠીને હશ્રના મેદાનની તરફ આગળ વધશે તે વખતે પણ કહેવામાં આવશે, અને જ્યારે અલ્લાહની અદાલતમાં તેને રજૂ કરવામાં આવશે તે વખતે પણ કહેવામાં આવશે. દરેક તબક્કે તેને સંતોષ અપાવવામાં આવશે કે તે અલ્લાહની દયા તરફ જઈ રહ્યો છે.

૯૦ : અલ-બલદ

પરિચય

નામ :

પહેલી જ આયત **لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ** ના શબ્દ **اللَّهُ** ને આનું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

ઉત્તરાણકાળ :

આનો વિષય અને વર્ણનશૈલી મક્કા-મુઅઝ્જમાના આરંભિક કાળમાં ઊતરેલી સૂર:ઓ જેવાં છે, પરંતુ આમાં એક એવો સંકેત છે જે બતાવે છે કે તેના અવતરણનો સમય એ હતો, જ્યારે મક્કાના કાફિરો (વિધર્મીઓ) અલ્લાહના રસૂલ ﷺ ની દુશ્મની પર ઉતરી આવ્યા હતા અને આપના વિરુદ્ધ દરેક જુલમ અને અત્યાચારને તેમણે પોતાના માટે વૈધ કરી લીધા હતા.

વિષય અને ચર્ચા :

આ સૂર:માં એક મહત્વના વિષયને અમુક ટૂંક વાક્યોમાં સમટી લેવામાં આવ્યો છે અને આ કુર્આનના સંક્ષેપની વિશિષ્ટતા છે કે એક સંપૂર્ણ જીવન-દષ્ટિકોણ, જેને મુશ્કેલીથી એક દળદાર પુસ્તકમાં વર્ણવી શકાતો હતો, આ નાની સરખી સૂર:ના નાના-નાના વાક્યોમાં અત્યંત અસરકારક રીતે વર્ણવી દેવામાં આવ્યો છે. આનો વિષય દુનિયામાં માનવીની, અને માનવી માટે દુનિયાની ખરી હેસિયત સમજાવવાનો અને એ બતાવવાનો છે કે અલ્લાહે માનવી માટે સૌભાગ્ય અને દુર્ભાગ્યના બંને માર્ગો ખોલીને મૂકી દીધા છે, તેને જોવા અને તેના પર ચાલવાના સાધનો પણ તેને ઉપલબ્ધ કરી દીધા છે, અને હવે એ માનવીની પોતાની કોશિશ અને મહેનત પર નિર્ભર છે કે તે સૌભાગ્યના માર્ગે ચાલીને સારા પરિણામે પહોંચે છે કે દુર્ભાગ્યનો માર્ગ અપનાવીને ખરાબ પરિણામનો સામનો કરે છે.

સૌથી પહેલા મક્કા શહેર અને તેમાં અલ્લાહના રસૂલ ﷺ પર પડતી મુસીબતો અને આદમના તમામ સંતાનોની સ્થિતિને એ હકીકતની સાક્ષીની હેસિયતે રજૂ કરવામાં આવ્યા છે કે આ દુનિયા માણસ માટે વિશ્રામગૃહ નથી, જેમાં તે મોજમજા ઉડાવવા માટે પેદા કરવામાં આવ્યો હોય, બલકે અહીં તેનો જન્મ જ કષ્ટની હાલતમાં થયો છે. આ વિષયને જો સૂર: નજૂમની આ.૩૯ **لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى** (એ કે મનુષ્ય માટે આ સિવાય કશું જ નથી, પરંતુ તે જેના માટે તેણે પ્રયાસ કર્યો છે) સાથે મેળવીને જોવામાં આવે તો વાત તદ્દન સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે દુનિયાના આ કારખાનામાં મનુષ્યનું ભાવિ તેની દોડધૂપ અને કોશિશ તથા તેની મહેનત અને તેણે ઉઠાવેલ કષ્ટ પર નિર્ભર છે.

તે પછી મનુષ્યની એ ગેરસમજ દૂર કરવામાં આવી છે કે અહીં, બસ એ જ છે અને ઉપર કોઈ સર્વોચ્ચ સત્તા નથી, જે તેના કામની દેખરેખ રાખનારી અને તેણે કરેલ ભૂલ કે ગુના માટે પકડ કરનારી હોય.

પછી માનવીના ઘણા અજ્ઞાનતાપૂર્ણ નૈતિક દષ્ટિકોણોમાંથી એક વસ્તુને ઉદાહરણ તરીકે લઈને બતાવવામાં આવ્યું છે કે તેણે દુનિયામાં મોટાઈ અને શ્રેષ્ઠતાના કેવા ખોટા માપદંડો ઘડી રાખ્યા છે. જે વ્યક્તિ પોતાની મોટાઈ અને મહત્તા માટે લખલૂટ ધન ઉડાવે છે, તે પોતે પણ પોતાના આ વૈભવી ખર્ચાઓ પર ગર્વ કરે છે અને લોકો પણ તેને ખૂબ દાદ આપે છે અને તેની વાહવાહ કરે છે, જ્યારે કે જે હસ્તી તેના

કામની દેખરેખ રાખી રહી છે, તે એ જુએ છે કે તેણે આ ધનદોલત કઈ રીતે પ્રાપ્ત કરેલ છે અને કયા માર્ગે, કઈ નિયત અને ઈરાદાથી તથા કયા આશયથી તેનો ખર્ચ કર્યો.

તે પછી અલ્લાહત્તઆલા ફરમાવે છે કે અમે માનવીને જ્ઞાનના સાધનો અને વિચારવા-સમજવાની યોગ્યતાઓ આપીને તેના સામે ભલાઈ અને બૂરાઈના બંને રસ્તાઓ ખોલીને મૂકી દીધા છે. એક રસ્તો એ છે, જે નૈતિક પતન તરફ જાય છે, અને તેના પર જવા માટે કોઈ કષ્ટ ઉઠાવવું પડતું નથી, બલ્કે મનને ખૂબ મજા આવે છે. બીજો રસ્તો નૈતિક ઉન્નતિ તરફ જાય છે, જે એક દુર્ગમ પહાડી જેવો છે કે તેના પર ચાલવા માટે માણસને પોતાની મનેચ્છાઓનું દમન કરવું પડે છે. આ માનવીની નબળાઈ છે કે તે આ પહાડી પર ચઢવાની સરખામણીમાં ખાઈમાં ગબડવાને પ્રાથમિકતા આપે છે.

પછી અલ્લાહત્તઆલાએ બતાવ્યું છે કે તે ખીણ શું છે, જેમાંથી પસાર થઈને માણસ ઉન્નતિ તરફ જઈ શકે છે. તે એ છે કે આડંબર અને ઘમંડ અને દેખાડાના ખર્ચને છોડીને માણસ પોતાનું ધન અનાથો અને ગરીબોની સહાયતા માટે ખર્ચ કરે, અલ્લાહ અને તેના દીન પર ઈમાન લાવે, અને ઈમાન લાવનારાઓના સમૂહમાં સામેલ થઈને એક-એવા સમાજના નિર્માણમાં ભાગ લે, જે ધૈર્યની સાથે સત્ય-નિષ્ઠાના તકાદાઓને પૂરા કરનારો અને લોકો પર દયા કરવાવાળો હોય. આ રસ્તા પર ચાલનારાઓનું પરિણામ એ છે કે માણસ અલ્લાહની કૃપાઓનો હકદાર બને, અને આનાથી વિપરીત બીજો રસ્તો અપનાવનારાઓનો અંજામ દોઝખ (નર્ક)ની આગ છે, જેમાંથી નીકળવાના બધા જ દરવાજાઓ બંધ છે.

﴿سُوْرَةُ الْبَلَدِ مَكِّيَّةٌ﴾ (૧૦) ﴿بِأَيِّ لَآئِحَةٍ﴾

આ. ૨૦

સૂર: ૯૦ અલ-બલદ (મક્કી)

સુક્ષ્મ-૧

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

لَا اُقْسِمُ بِهٰذَا الْبَلَدِ ۙ ۝۱ وَ اَنْتَ حِلٌّ بِهٰذَا الْبَلَدِ ۙ ۝۲

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

નહીં, ^(૧) હું સોગંદ ખાઉં છું આ શહેરના, ^(૨) અને સ્થિતિ એ છે કે (હે નબી ﷺ!) આ શહેરમાં તમને હલાલ (વૈધ) કરી લેવામાં આવ્યા છે, ^(૩)

(૧) આનાથી અગાઉ અમે સૂર: કિયામહ, નોંધ ૧ માં એ વાતની સ્પષ્ટતા કરી ચૂક્યા છીએ કે વાણીની શરૂઆત 'નહીં'થી કરવી અને પછી સોગંદ ખાઈને આગળની વાત શરૂ કરવાનો અર્થ એ છે કે લોકો કોઈ ખોટી વાત કહી રહ્યા હતા, જેનું ખંડન કરતાં ફરમાવવામાં આવ્યું કે નહીં, વાંત એ નથી, જે તમે સમજી બેઠાં છો, બહુ હું ફલાણી-ફલાણી વસ્તુઓના સોગંદ ખાઉં છું કે ખરી વાત આ છે. હવે રહ્યો એ પ્રશ્ન કે એ વાત શું હતી, જેના ખંડનમાં આ વાણી અવતરિત થઈ, તો તેના પર પછીનો વિષય સ્વયં દલીલ કરી રહ્યો છે. મક્કાના કાફિરો એવું કહેતા હતા કે અમે જે જીવન-પદ્ધતિ પર ચાલી રહ્યા છીએ તેમાં કોઈ ખરાબી નથી. દુનિયાનું જીવન બસ આ જ છે કે ખાવ, પીવો, અને જ્યારે સમય આવી જાય તો મરી જાવ. મુહમ્મદ (ﷺ) વિના કારણ અમારી આ જીવન-શૈલીને ખોટી ઠેરવી રહ્યા છે અને અમને ડરાવી રહ્યા છે કે આ અંગે ક્યારેક અમારી પૂછપરછ થશે અને અમને વળતર અને સજાનો સામનો કરવો પડશે.

(૨) અર્થાત્, મક્કા શહેરના. આ જગ્યાએ એ વાત સ્પષ્ટ કરવાની કોઈ આવશ્યકતા નહોતી કે આ શહેરના સોગંદ કેમ ખાવામાં આવી રહ્યા છે. મક્કાવાસીઓ પોતાના શહેરની પશ્ચાદભૂમિ સ્વયં જાણતા હતા કે કેવી રીતે એક નિર્જન ખીણમાં સુનસાન પહાડો વચ્ચે હજરત ઈબ્રાહીમ (કાશમ) પોતાની એક પત્ની અને એક ધાવણા બાળકને અહીં લાવીને નિ:સહાય છોડ્યા હતા, કેવી રીતે અહીં એક ઘર બનાવીને એવી સ્થિતિમાં હજજની ધોષણા કરી, જ્યારે કે દૂર-દૂર સુધી કોઈ આ ધોષણાને સાંભળવાવાળું નહોતું, અને પછી કેવી રીતે આ શહેર છેવટે તમામ આરબ પ્રદેશનું કેન્દ્ર બની ગયું અને એવું 'હરમ' (પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન) ઠેરવવામાં આવ્યું કે સદીઓ સુધી અરબની કાયદા-કાનૂન વિનાની ધરતીમાં આના સિવાય કોઈ શાંતિનું સ્થાન નહોતું.

(૩) મૂળ શબ્દો છે - بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ. આના ત્રણ અર્થ તફસીરવેત્તાઓએ વર્ણવ્યા છે. એક એ કે આપ ﷺ આ શહેરમાં રહો છો અને આપના રહેવાસી હોવાથી આની મહાનતામાં ખૂબ વધારો થઈ ગયો છે. બીજો એ કે, આમ તો આ શહેર હરમ (પ્રતિષ્ઠિત) છે, પણ એક સમય આવશે, જ્યારે થોડાક સમય માટે અહીં યુદ્ધ કરવું અને દીન (સત્ય-ધર્મ)ના દુશ્મનોને કતલ કરવું તમારા માટે વૈધ થઈ જશે. ત્રીજો એ કે આ શહેરમાં જંગલના જાનવરો સુદાને મારવા અને વૃક્ષોને પણ કાપવા આરબવાસીઓની નજીક હરામ (અવૈધ) છે અને દરેકને અહીં શાંતિ ઉપલબ્ધ છે, પરંતુ સ્થિતિ એ થઈ ગઈ છે કે હે નબી ﷺ! તમને અહીં કોઈ શાંતિ નથી, તમને સતાવવું અને તમારી હત્યાની યોજનાઓ બનાવવી વૈધ કરી લેવામાં આવ્યું છે. આમ તો આ શબ્દોમાં ત્રણેય અર્થનો અવકાશ છે, પરંતુ જ્યારે આપણે આગળના વિષય પર વિચાર કરીએ છીએ, તો લાગે છે કે પહેલા બે અર્થ આનાથી જરાય સુસંગત નથી, અને ત્રીજો અર્થ જ તેનાથી મેળ ખાય છે.

وَاللِّدِّ وَمَا وَلَدَ ۝ لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي
كَبِيرٍ ۝ أَيَحْسَبُ أَنْ لَنْ يَّقْدِرَ عَلَيْهِ أَحَدٌ ۝

અને સોગંદ ખાઉં છું પિતાના અને એ સંતતિના જે તેનાથી જન્મી, (૪) હકીકતમાં અમે મનુષ્યને કષ્ટમાં પેદા કર્યો છે. (૫) શું તેણે એમ સમજી લીધું છે કે તેના પર કોઈ કાબૂ નહીં મેળવી શકે? (૬)

(૪) અહીં માત્ર પિતા અને તેનાથી ઉત્પન્ન થનારી સંતતિના શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે અને આગળ માનવીનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તેથી પિતાનો અર્થ આદમ عليه السلام જ હોઈ શકે છે, અને તેમનાથી ઉત્પન્ન થનારી સંતતિનો અર્થ તમામ મનુષ્યો છે, જે દુનિયામાં જોવા મળ્યા હતા, અત્યારે જોવા મળે છે અને ભવિષ્યમાં જોવા મળશે.

(૫) આ છે એ વાત, જેના માટે એ સોગંદો ખાવામાં આવેલ છે, જેનો ઉલ્લેખ ઉપર કરવામાં આવ્યો છે. માનવીને કષ્ટમાં પેદા કરવાનો મતલબ એ છે કે માનવી આ દુનિયામાં મોજમજી કરવા અને સુખચેનની વાંસળી વગાડવા માટે પેદા કરવામાં આવ્યો નથી, બલકે તેના માટે આ દુનિયા મહેનત અને પ્રયાસ તેમજ સખાઈઓ સહન કરવાની જગ્યા છે અને કોઈપણ માનવી આ સ્થિતિમાંથી પસાર થયા વગર નથી રહી શકતો. આ મક્કા શહેર સાક્ષી છે કે કોઈક અલ્લાહના બંદાએ પોતાનો જીવ ઘોળી નાખ્યો હતો ત્યારે વસ્યું અને આરબ પ્રદેશનું કેન્દ્ર બન્યું. આ મક્કા શહેરમાં મુહમ્મદ عليه السلامની સ્થિતિ સાક્ષી છે કે તે એક ઉદ્દેશ્ય માટે જાત-જાતની મુસીબતો સહન કરી રહ્યા છે, ત્યાં સુધી કે અહીં જંગલી જાનવરોને પણ સુરક્ષા છે, પરંતુ તેમના માટે નથી; અને દરેક માનવીનું જીવન માતાની ઉદરમાં ગર્ભ રહેવાથી લઈને મૃત્યુના અંતિમ શ્વાસ સુધી એ વાત પર સાક્ષી છે કે તેને ડગલે-ને-પગલે તકલીફ, કષ્ટ, મહેનત, જોખમ અને સખાઈઓના તબક્કાઓમાંથી પસાર થવું પડે છે. જેને તમે ખૂબ જ ઈર્ષ્યા કરવા લાયક સ્થિતિમાં જુઓ છો, તે પણ જ્યારે માતાના પેટમાં હતો, પ્રત્યેક ક્ષણે એ જોખમમાં હતો કે અંદર જ મૃત્યુ પામે અથવા તેનો ગર્ભપાત થઈ જાય. જન્મ વખતે તેના મૃત્યુ અને જીવન દરમિયાન વાળ બરાબર પણ અંતર નહોતું. જન્મ્યો તો એટલો વિવશ હતો કે કોઈ દેખભાળ કરવાવાળું ન હોત તો પડ્યો-પડ્યો અત્યંત તકલીફમાં જ મૃત્યુ પામતો. ચાલવાને લાયક થયો તો ડગલે-ને-પગલે પડી-પડી જતો હતો. બાળપણથી યુવાની અને વૃદ્ધત્વ સુધી એવા-એવા શારીરિક ફેરફારોમાંથી તેને પસાર થવું પડ્યું કે જો કોઈ એક ફેરફાર પણ ખોટી દિશામાં થઈ જતો, તો જાન જોખમમાં મૂકાઈ જાત. તે જો બાદશાહ કે સરમુખત્યાર પણ છે, તો ગમે ત્યારે એ આશંકાથી તેને ચેન નથી મળતું કે ક્યાંક તેના વિરુદ્ધ કોઈ કાવતરું ન થઈ જાય. તે જો વિશ્વ-વિજેતા પણ છે, તો ગમે ત્યારે એ જોખમના કારણે તેને શાંતિ નથી હોતી કે તેના સેનાપતિઓમાંથી કોઈ વિદ્રોહ ન કરી બેસે. તે જો પોતાના સમયનો 'કારૂન' (અત્યંત ધનવાન) પણ છે, તો એ ચિંતામાં હંમેશા આકુળ-વ્યાકુળ રૂબેલો રહે છે કે પોતાની ધનદોલત કેવી રીતે વધારે અને કેવી રીતે તેની સુરક્ષા કરે. ટૂંકમાં, કોઈ વ્યક્તિ પણ સંપૂર્ણપણે અને બધી રીતે સુખચેનની કૃપાથી સૌભાગ્યશાળી નથી, કેમ કે માનવીને કષ્ટમાં જ પેદા કરવામાં આવ્યો છે.

(૬) અર્થાત્, શું એ માનવી, જે આ સ્થિતિઓમાં ઘેરાયેલો છે, એવા મિથ્યાભિમાનમાં છે કે તે દુનિયામાં જે કંઈ ઈચ્છે કરે, કોઈ સર્વોચ્ચ સત્તા તેને પકડવા અને તેનું માથું નીચું કરવાવાળી નથી? જ્યારે કે આખિરતથી પહેલા સ્વયં આ દુનિયામાં પણ હર પળ તે જોઈ રહ્યો છે કે તેના ભાગ્ય પર કોઈ બીજાની સત્તા ચાલી રહી છે, જેના નિર્ણયો સામે

يَقُولُ أَهْلَكْتُ مَالًا لُبَدًا ۖ أَيْحَسِبُ أَنْ لَمْ يَرَهُ أَحَدًا ۚ أَلَمْ
 نَجْعَلْ لَهُ عَيْنَيْنِ ۚ وَلِسَانًا وَشَفَتَيْنِ ۚ وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ ۚ

કહે છે કે મેં પુષ્કળ ધન ઉડાવી નાખ્યું. (૭) શું તે એમ સમજે છે કે કોઈએ તેને નથી જોયો? (૮) શું
 અમે તેને બે આંખો અને એક જીભ અને બે હોઠ નથી આપ્યા? (૯) અને બંને સ્પષ્ટ માર્ગો તેને (નથી)
 બતાવી દીધા? (૧૦)

તેની બધી યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ ધૂળ ખાતી રહી જાય છે. ધરતીકંપનો એક ઝાટકો, હવાનું એક તોફાન, નદીઓ અને
 સમુદ્રોનો એક જળપ્રલય તેને એ બતાવવા માટે પૂરતાં છે કે ખુદાઈ (દિવ્ય) શક્તિઓની સામે તે કેટલું બળ અને જોર
 ધરાવે છે. અચાનક થતો અકસ્માત એક સારા-તંદુરસ્ત માણસને અપંગ બનાવીને મૂકી દે છે. ભાગ્યનો એક પલટો
 મોટા-મોટા શક્તિશાળી વ્યક્તિને આકાશમાંથી જમીન પર ધૂળ ચાટતો કરી નાખે છે. આકાશની ઊંચાઈએ
 પહોંચેલી કોમો અને માનવ-સમૂહોની તકદીરો જ્યારે બદલાય છે, તો તે એ જ દુનિયામાં અપમાનિત અને બેઆબરૂ
 થઈને રહી જાય છે, જ્યાં કોઈ તેમનાથી આંખ મેળવવાનું સાહસ કરી શકતું નહોતું. આ માનવીના મગજમાં છેવટે
 ક્યાંથી એ હવા ભરાઈ ગઈ કે કોઈનું તેના પર જોર નથી ચાલી શકતું?

(૭) اَلَمْ يَرَهُ أَحَدًا 'મેં પુષ્કળ ધન ખર્ચ કરી નાખ્યું' નથી કહ્યું, બલ્કે اَهْلَكْتُ مَالًا કહ્યું છે, જેનો શાબ્દિક
 અનુવાદ છે - 'મેં પુષ્કળ ધનનો નાશ કરી નાખ્યો.' અર્થાત્ લુટાવી દીધું, અથવા વેડફી નાખ્યું કે ઉડાવી નાખ્યું. આ
 શબ્દો બતાવે છે કે કહેવાવાળાને પોતાની અમીરી ઉપર કેટલું અભિમાન હતું કે જે અઢળક ધન તેણે ખર્ચ કર્યું તે ધન,
 તેના સંપૂર્ણ ધનની સરખામણીમાં એટલું તુચ્છ હતું કે તેને લુટાવી દેવા કે ઉડાવી દેવાની તેને કોઈ પરવા નહોતી, અને
 આ ધન ઉડાવી દેવાનું હતું કયા કામમાં? કોઈ સાચી નેકી કે ભલાઈના કામમાં નહીં, જેમ કે આગળની આવૃત્તી
 સ્વયં સ્પષ્ટ થાય છે, બલ્કે પોતાની અમીરીના દેખાડામાં અને પોતાના અભિમાન અને પોતાની મોટાઈના
 પ્રદર્શનમાં. પ્રશસ્તિ ગીતો ગાતા અને લખતા કવિઓ અને શાયરોને ભારે ઈનામો આપવા, લર્ગન અને દુ:ખના
 રીત-રિવાજોમાં સેંકડો-હજારો વ્યક્તિઓને ભોજન કરાવી નાખવું, જુગારમાં પુષ્કળ નાણા હારી જવા, જુગાર જીતી
 જવા પર ઊંટોની મિજબાનીઓ કરવી અને મિત્રો-પરિચિતોને જમણવાર કરાવવું, મેળાઓમાં લાવલશકરની સાથે
 જવું અને બીજા સરદારોથી વધીને શાન-શૌકતનું પ્રદર્શન કરવું, સમારંભો-ઉત્સવો અને ધાર્મિક વિધિઓના
 પ્રસંગોમાં પુષ્કળ ભોજન બનાવડાવવું અને જાહેર આમંત્રણ આપી દેવું કે જેનું મન ચાહે આવે અને જે જમવું હોય તે
 જમે, અથવા પોતાના પડાવ કે રહેઠાણ પર જાહેર લંગર ચાલુ કરવું કે દૂર-દૂર સુધી એ ખ્યાતિ ફેલાઈ જાય કે ફલાણા
 ધનવાનનું દસ્તરખાન અને રસોડું ખૂબ વિશાળ છે અને દરેક માટે ખુલ્લું છે. આ અને આવા જ બીજા દેખાડાના
 ખર્ચાઓ હતા, જેને અજ્ઞાનતાકાળમાં માણસની ઉદારતા અને વિશાળ-હૃદયતાની નિશાની તથા તેની મોટાઈના
 સૂચક સમજવામાં આવતા હતા. આના પર જ તેમની પ્રશંસાઓના ડંકા ગૂંજતા હતા, તેના પર જ તેમનાં પ્રશસ્તિ
 ગાન ગાવામાં આવતા હતા, અને પોતે પણ બીજા લોકોની સરખામણીમાં ગર્વ લેતા હતા.

(૮) અર્થાત્, શું આ ગર્વ લેનાર વ્યક્તિ એ નથી સમજતો કે કોઈ ખુદા પણ છે, જે જોઈ રહ્યો છે કે કયા સાધનોથી
 તેણે આ ધન પ્રાપ્ત કર્યું છે, કયા કાર્યોમાં તેને ખંપાવ્યું છે, અને કઈ નિયત અને ઈરાદાથી અને કયા હેતુસર તેણે આ
 તમામ કામો કર્યા છે? શું તે એમ સમજે છે કે ખુદાના ત્યાં આ વ્યર્થ અને નકામા ખર્ચ, આ ખ્યાતિ-ભૂખ અને આ ધમંડ
 અને અહંકારની કોઈ કદર થશે? શું તે એવું માને છે કે દુનિયાની જેમ અલ્લાહ પણ તેનાથી ધોકો ખાશે?

فَلَا اقْتَحَمَ الْعَقَبَةَ ۝ وَمَا أَدْرَاكَ مَا الْعَقَبَةُ ۝ فَكُلُّ رَاقِبَةٍ ۝ أَوْ اطَّعِمَ
 فِي يَوْمٍ ذِي مَسْغَبَةٍ ۝ يَتَّبِعًا ذَا مَقْرَبَةٍ ۝ أَوْ مَسْكِينًا ذَا مَتْرَبَةٍ ۝

પરંતુ તેણે દુર્ગમ ખીણમાંથી પસાર થવાની હિંમત ન કરી;^(૧૧) અને તમે શું જાણો કે શું છે તે દુર્ગમ ખીણ ? કોઈ ગળાને ગુલામીમાંથી મુક્ત કરાવવું, અથવા ફાકા (નિરાહાર) ના દિવસે કોઈ નજીકના અનાથ અથવા ધૂળમાં રગદોળાતા કોઈ ગરીબને ભોજન કરાવવું.^(૧૨)

(૯) મતલબ એ છે કે શું અમે તેને જ્ઞાન અને બુદ્ધિના સાધનો નથી આપ્યા ? બે આંખોથી અભિપ્રેત ગાય-ભેંસની આંખો નથી, બલ્કે એ માનવીય આંખો છે, જેને ખોલીને માણસ જુએ તો તેને દરેક બાજુ એ નિશાનીઓ દેખાશે, જે હકીકતની ઓળખ કરાવે છે તેમજ સાચા અને ખોટાનો ભેદ સમજાવે છે. જીભ અને હોઠથી અભિપ્રેત કેવળ બોલવાના અવયવો નથી, બલ્કે ‘નફ્ફસે નાતિકા’ (Rational Soul) છે, જે આ અવયવોના આધારે વિચારવા-સમજવાનું કામ કરે છે અને પછી તેનાથી આત્માના અવાજની અભિવ્યક્તિનું કામ કરે છે.

(૧૦) અર્થાત્, અમે કેવળ બુદ્ધિ અને વિચારવાની શક્તિઓ પ્રદાન કરીને તેને છોડી નથી દીધો કે પોતાનો માર્ગ સ્વયં શોધે, બલ્કે તેનું માર્ગદર્શન પણ કર્યું અને તેના સામે ભલાઈ અને બૂરાઈ, સદાચાર અને દુરાચારના બંને માર્ગો સ્પષ્ટ કરીને બતાવી દીધા, જેથી તે ખૂબ સમજ-વિચારીને તેમાંથી જેને ઈચ્છે તેને પોતાની જવાબદારીથી અપનાવી લે. આ એ જ વાત છે, જે સૂર: દહરમાં ફરમાવવામાં આવી છે કે “અમે માનવીને એક સુરક્ષિત ટીપાથી પેદા કર્યો, જેથી તેની પરીક્ષા કરીએ અને આ હેતુસર અમે તેને સાંભળવાવાળો અને જોવાવાળો બનાવ્યો. અમે તેને માર્ગ બતાવી દીધો, ચાહે આભાર વ્યક્ત કરવાવાળો બને અથવા કુફ (કૃતખતા) કરવાવાળો.” (આ. ૨-૩) સમજૂતી માટે જુઓ : તફ્ફહીમુલ કુર્આન, ભા-૬, અલ-દહર, નોંધ ૩ થી ૫.

(૧૧) મૂળ શબ્દો છે - فَكُلُّ رَاقِبَةٍ. નો અર્થ છે પોતાને કોઈ કઠોર અને કષ્ટદાયક કાર્યમાં નાખવું; અને عَقِبَهُ એ દુર્ગમ માર્ગને કહે છે, જે ઊંચાઈ પર જવા માટે પહાડોમાં થઈને પસાર થાય છે. આમ, આયતનો અર્થ એ છે કે બે માર્ગો, જે અમે તેને બતાવ્યા, તેમાંથી એક ઊંચાઈ તરફ જાય છે, પરંતુ કષ્ટદાયક અને દુર્ગમ છે. તેમાં માણસને પોતાના નફ્ફસ (મન) અને તેની ઈચ્છાઓથી તથા શૈતાનના પ્રલોભનો અને ઉત્તેજનાઓથી લડીને ચાલવું પડે છે; અને બીજો માર્ગ સરળ છે, જે ખાડાઓમાં ઊતરે છે, પરંતુ તેનાથી પતન તરફ જવા માટે કોઈ મહેનતની આવશ્યકતા નથી પડતી, બલ્કે બસ, પોતાના નફ્ફસ (મન)ની લગામને ઢીલી મૂકી દેવી પૂરતું છે, પછી માણસ સ્વયં ઢોળાવ કે પડતી તરફ ગબડતો ચાલ્યો જાય છે. હવે એ માણસ, જેને અમે બંને માર્ગો બતાવી દીધા હતા, તેણે તેમાંથી પડતી તરફ જતા માર્ગને અપનાવી લીધો અને એ દુર્ગમ અને કષ્ટદાયક માર્ગને છોડી દીધો, જે ઊંચાઈ અને ઉન્નતિ તરફ જવાવાળો છે.

(૧૨) ઉપર તેના નકામા અને નિરર્થક ખર્ચોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, જે તે પોતાની મોટાઈના પ્રદર્શન અને પોતાનું અભિમાન બતાવવા માટે કરે છે, તેથી હવે તેનાથી વિરુદ્ધ બતાવવામાં આવ્યું છે કે એ કયો ખર્ચ અને ધનનો એ કયો ઉપયોગ છે, જે નીતિમત્તા અને ચારિત્ર્યની ખાઈઓમાં પડવાને બદલે માણસને ઉન્નતિ અને ઊંચાઈ તરફ લઈ જાય છે, પરંતુ તેમાં નફ્ફસ (મન)ને કોઈ લિજ્જત મળતી નથી, બલ્કે માણસને તેના માટે પોતાના નફ્ફસ પર અંકૂશ મૂકીને ત્યાગ અને બલિદાનથી કામ લેવું પડે છે. તે ખર્ચ એ છે કે માણસ કોઈ ગુલામ (દાસ)ને સ્વયં મુક્ત કરે અથવા તેની નાણાકીય સહાયતા કરે. જેથી તે પોતાનો ‘ફિદયો’ (મુક્તિ-વળતર) ચૂકવીને મુક્તિ મેળવી

લે, અથવા કોઈ ગરીબની ગરદનને દેવાની જાળથી મુક્ત કરે, અથવા કોઈ નિઃસહાય અને નિરાધાર માણસ જો કોઈ દંડના બોજથી દબાઈ ગયો હોય તો તેનો જીવ તેમાંથી છોડાવે. એ જ પ્રમાણે તે ખર્ચ એ છે કે માણસ ભૂખની હાલતમાં કોઈ નજીકના અનાથ (અર્થાત્, સગો કે પાડોસી હોય એવો અનાથ) અને કોઈ એવા વિવશ વંચિતને ભોજન કરાવે, જેને ગરીબી અને નિર્ધનતાની કઠણાઈઓએ બરબાદ કેરી નાખ્યો હોય અને જેની સહાયતા કરવાવાળું કોઈ ન હોય. આવા લોકોની મદદથી માણસની ખ્યાતિના ડંકા તો નથી વાગતાં અને ન તેમને ખવડાવીને માણસની અમીરી અને દાનશીલતાની એવી બોલબાલા થાય છે, જે હજારો ખાતા-પીતા સુખી લોકોની વૈભવી પાર્ટીઓ અને ભોજન-સમારંભો કરવાથી થાય છે, પરંતુ નીતિમત્તા અને ચારિત્ર્યની ઉન્નતિ અને ઊંચાઈઓ તરફ જવાનો માર્ગ આ જ દુર્ગમ ખીણમાં થઈને પસાર થાય છે.

આ આયતમાં નેકી (સદાચાર)ના જે કાર્યોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તેના ઘણા 'ફઝાઈલ' (પુણ્ય અને શ્રેષ્ઠતા) અલ્લાહના રસૂલ ﷺ એ પોતાના કથનોમાં બતાવ્યા છે. જેમ કે - (ગરદન છોડાવવા) વિશે હુઝૂર ﷺ ની અનેક હદીસો રિવાયતોમાં નોંધવામાં આવેલ છે, જેમાંથી એક હઝરત અબૂ હુરૈરા રાહીની એ રિવાયત છે કે હુઝૂર ﷺ એ ફરમાવ્યું : "જે વ્યક્તિએ એક મોમિન ગુલામને આઝાદ કર્યો, અલ્લાહ ત્આલા તે ગુલામના પ્રત્યેક અંગના બદલામાં આઝાદ કરાવનાર વ્યક્તિના દરેક અંગને દોઝખથી બચાવશે - હાથના બદલામાં હાથ, પગના બદલામાં પગ, ગુદોન્દ્રિયના બદલામાં ગુદોન્દ્રિય." (મુસ્નદ અહમદ, બુખારી, તિરમિઝી, નિસાઈ) હઝરત અલી બિન હુસૈન રહ.એ (ઈમામ ઝૈનુલ આબેદીને) આ હદીસના રિવાયત કરનાર સઅદ બિન મરજાનાથી પૂછ્યું કે, શું તમે અબૂ હુરૈરા રાહીની આ હદીસ પોતે સાંભળી છે? તેમણે કહ્યું, હાં. આના પર ઈમામ ઝૈનુલ આબેદીન રહ.એ પોતાના સૌથી વધારે કીમતી ગુલામને બોલાવ્યો અને તેને આઝાદ કરી દીધો. 'મુસ્લિમ'માં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે કે આ ગુલામ માટે તેમને દસ હજાર દિરહમ કિંમત મળી રહી હતી. ઈમામ અબૂ હનીફા રહ. અને ઈમામ શાફઈ રહ.એ આ જ આયતના આધારે કહ્યું છે કે ગુલામને આઝાદ કરવું 'સદકા' (દાન)થી શ્રેષ્ઠ છે, કેમ કે અલ્લાહ ત્આલાએ આનો ઉલ્લેખ 'સદકા'થી પહેલા કર્યો છે.

'મસાકીન' (ગરીબો)ની મદદના ફઝાઈલ પણ હુઝૂર ﷺ એ ઘણી હદીસોમાં બતાવ્યા છે. આમાંથી એક હઝરત અબૂ હુરૈરા રાહીની એ હદીસ છે કે હુઝૂર ﷺ એ ફરમાવ્યું :

السَّاعِي عَلَى الْارْمَلَةِ وَالْمَسْكِينِ كَالسَّاعِي فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَاحْسِبْهُ قَالَ كَالْقَائِمِ لَا يَفْتَرُو كَالصَّائِمِ لَا يَفْطُرُ .

"વિધવા અને મિસ્કીન (ગરીબ)ની મદદ માટે દોડધૂપ કરવાવાળો એવો છે, જાણે જિહાદ ફી સબીલિલ્લાહમાં દોડધૂપ કરવાવાળો. (અને હઝરત અબૂ હુરૈરા રાહીની કહે છે કે) મને એવું લાગે છે કે હુઝૂર ﷺ એ એ પણ ફરમાવ્યું હતું કે જેમ કે એ વ્યક્તિ, જે નમાઝમાં ઊભો રહે અને આરામ ન કરે અને જે એક-પછી-એક રોઝા રાખે અને ક્યારેય રોઝા ન છોડે." (બુખારી, મુસ્લિમ)

અનાથો વિશે તો હુઝૂર ﷺ ના અનેક કથનો છે. હઝરત સહલ બિન સઅદ રાહીની રિવાયત છે કે, "અલ્લાહના રસૂલ ﷺ એ ફરમાવ્યું : હું અને એ વ્યક્તિ, જે કોઈ સગામાંથી અનાથનું ભરણ-પોષણ કરે, જન્મતમાં આ રીતે હોઈશું. આમ ફરમાવીને આપ ﷺ એ શહાદતની (પહેલી) આંગળી અને વચ્ચેની આંગળીને ઉઠાવીને બતાવી અને બંને આંગળીઓ વચ્ચે થોડું અંતર રાખ્યું." (બુખારી) હઝરત અબૂ હુરૈરા રાહીની હુઝૂર ﷺ નો આ ઈરશાદ નોંધે છે કે, "મુસલમાનોના ઘરોમાં સૌથી ઉત્તમ ઘર એ છે, જેમાં કોઈ અનાથથી સારો વ્યવહાર કરવામાં આવી રહ્યો હોય અને સૌથી ખરાબ ઘર એ છે, જેમાં કોઈ અનાથ સાથે ખરાબ વ્યવહાર કરવામાં આવી રહ્યો હોય." (ઈબ્ને માજા, બુખારી ફીલ-અદબુલ-મુફરદ) હઝરત અબૂ ઉમામા રાહીની કહે છે કે હુઝૂર ﷺ એ ફરમાવ્યું, "જેણે કોઈ અનાથના માથા પર હાથ ફેરવ્યો અને માત્ર અલ્લાહ માટે ફેરવ્યો, તે બાળકના દરેક વાળના બદલામાં જેના પર એ વ્યક્તિનો હાથ ફર્યો,

ثُمَّ كَانَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا وَتَوَّصُوا بِالصَّبْرِ وَتَوَّصُوا بِالرِّحَّةِ ﴿١٦﴾

પછી (એના સાથે એ કે) વ્યક્તિ એ લોકોમાં સામેલ થાય, જેઓ ઈમાન લાવ્યા^(૧૬) અને જેમણે એકબીજાને ધૈર્ય અને (અલ્લાહના સર્જનો પર) દયાની તાકીદ કરી.^(૧૭)

તેના માટે નેકીઓ લખવામાં આવશે, અને જેણે કોઈ અનાથ છોકરા કે છોકરીની સાથે સદ્વ્યવહાર કર્યો તે અને હું જન્મતમાં આ રીતે હોઈશું, અને આવું ફરમાવીને હુજૂર ﷺ એ બે આંગળીઓ મેળવીને બતાવી.” (મુસ્નદ અહમદ, તિરમિઝી) ઈબ્ને અબ્બાસ ﷺ નું કથન છે કે સરકાર રિસાલત મઆબ ﷺ એ ફરમાવ્યું, “જેણે કોઈ અનાથને પોતાના ખાવા-પીવામાં સામેલ કર્યો, અલ્લાહે તેના માટે જન્મ વાજિબ (આવશ્યક) કરી દીધી, સિવાય કે તે કોઈ એવો ગુનો કરી બેસે, જે માફ ન કરી શકાતો હોય.” (શરહુસ્-સુત્રહ) હઝરત અબૂ હુરૈરા ﷺ ફરમાવે છે કે એક વ્યક્તિએ અલ્લાહના રસૂલ ﷺ થી ફરિયાદ કરી કે મારું હૃદય કઠોર છે. હુજૂર ﷺ એ ફરમાવ્યું, “અનાથના માથા પર હાથ ફેરવ અને ગરીબને ભોજન કરાવ.” (મુસ્નદ અહમદ)

(૧૩) અર્થાત્, આ ગુણોની સાથે એ જરૂરી છે કે વ્યક્તિ મોમિન (ઈમાનવાળો) હોય, કેમ કે ઈમાન વગર ન કોઈ અમલ ‘અમલે સાલેહ’ (સદ્કાર્ય) છે અને ન અલ્લાહના ત્યાં સ્વીકૃતિ પામી શકે છે. કુર્આન-મજ્હદમાં અનેક ઠેકાણે આની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે કે નેકી (સદાચાર) એ જ સ્વીકાર્ય અને ‘નજાત’ (મુક્તિ)નું માધ્યમ છે, જે ઈમાનની સાથે હોય. જેમ કે - સૂર: નિસામાં ફરમાવ્યું : “જે સદ્કાર્યો કરે, ચાહે પુરુષ હોય કે સ્ત્રી, અને હોય તે મોમિન, તો આવા લોકો જન્મતમાં દાખલ થશે.” (આ. ૧૨૪) સૂર: નહ્લમાં ફરમાવ્યું, “જે સદ્કાર્ય કરે, ચાહે પુરુષ હોય કે સ્ત્રી, અને હોય તે મોમિન, તો અમે તેને પવિત્ર અને શુદ્ધ જીવન જીવાડીશું અને આવા લોકોને તેમનું વળતર તેમનાં સર્વશ્રેષ્ઠ કાર્યો અનુસાર પ્રદાન કરીશું.” (આ. ૯૭) સૂર: મુ’મિનમાં ફરમાવ્યું, “ અને જે સદ્કાર્ય કરે, ચાહે પુરુષ હોય કે સ્ત્રી, અને હોય તે મોમિન, એવા લોકો જન્મતમાં દાખલ થશે અને ત્યાં તેમને બેહદ રોજ આપવામાં આવશે.” (આ. ૪૦) કુર્આન-પાકનો જે વ્યક્તિ પણ અભ્યાસ કરશે, તે એ જોશે કે આ ગ્રંથમાં જ્યાં પણ ‘અમલે-સાલેહ’ (સદ્કાર્યો)નો બદલો અને તેના સારા વળતરનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, ત્યાં અનિવાર્યપણે તેની સાથે ઈમાનની શરત લાગેલી છે. ઈમાન વગરના અમલને અલ્લાહને ત્યાં સ્વીકૃતિ આપવામાં આવી નથી અને ન તેના પર કોઈ વળતરની આશા અપાવવામાં આવી છે.

અહીં એ મહત્વનો મુદ્દો પણ ધ્યાન બહાર ન રહી જવો જોઈએ કે આયતમાં એવું નથી ફરમાવ્યું કે, ‘પછી તે ઈમાન લાવ્યો’, બલકે એવું ફરમાવવામાં આવ્યું કે, ‘પછી તે એ લોકોમાં સામેલ થયો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા.’ આનો અર્થ એ છે કે કેવળ વ્યક્તિગત રીતે પોતાની જગ્યાએ ઈમાન લાવીને રહી જવું અપેક્ષિત નથી, બલકે અપેક્ષિત એ છે કે દરેક ઈમાન લાવનાર એ બીજા લોકો સાથે ભળી જાય, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છે, જેથી તેનાથી ઈમાનવાળાની એક ‘જમાઅત’ (સમૂહ) બને, એક મોમિન સમાજનું નિર્માણ થાય, અને સામૂહિક રીતે એ ભલાઈઓને સ્થાપિત અને પ્રચલિત કરવામાં આવે જેની સ્થાપના અને પ્રચલિત કરવી તથા એ બૂરાઈઓને નાબૂદ કરવામાં આવે જેને નાબૂદ કરવી ઈમાનનો તકાદો છે.

(૧૪) આ ઈમાનવાળા સમાજની બે મુખ્ય વિશેષતાઓ છે, જેને બે સંક્ષિપ્ત વાક્યોમાં વર્ણવી દેવામાં આવેલ છે. પહેલી વિશેષતા એ છે કે તેના લોકો એક-બીજાને ‘સબ્ર’ (ધૈર્ય)ની પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન આપે, અને બીજી વિશેષતા એ છે કે તેઓ એક-બીજાને ‘રહમ’ (દયા)ની તાકીદ કરે.

જ્યાં સુધી ‘સબ્ર’ નો સંબંધ છે, અમે આનાથી અગાઉ અનેકવાર એ વાતની સ્પષ્ટતા કરી ચૂક્યા છીએ કે

કુર્આન-મજીદ જે વ્યાપક અર્થમાં આ શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે, તે અનુસાર મોમિનનું સમગ્ર જીવન ધૈર્યનું જીવન છે, અને ઈમાનના માર્ગ પર પગ મૂકતાં જ માણસના ધૈર્યની પરીક્ષા શરૂ થઈ જાય છે. અલ્લાહે ફર્જ (અનિવાર્ય) કરેલ ઈબાદતોને પૂરી કરવામાં ધૈર્યની જરૂર છે. અલ્લાહના આદેશોના પાલન અને અનુસરણમાં ધૈર્યની જરૂર છે. અલ્લાહે હરામ (અવેધ) કરેલ વસ્તુઓથી બચવું ધૈર્ય વગર સંભવ નથી. નૈતિક ભૂરાઈઓને છોડવી અને પવિત્ર આચરણ અપનાવવામાં ધૈર્ય આવશ્યક છે. ડગલે-ને-પગલે ગુનાઓનું પ્રલોભન સામે આવે છે, જેનો સામનો ધૈર્યથી થઈ શકે છે. જીવનમાં અનેક પ્રસંગો એવા આવે છે, જેમાં અલ્લાહના કાનૂનનું પાલન કરવામાં આવે તો નુકસાન, તકલીફો, મુસીબતો અને વંચિતતાઓનો સામનો કરવો પડે છે અને તેનાથી વિપરીત, અવજ્ઞાનો માર્ગ અપનાવવામાં આવે તો ફાયદાઓ અને લિજ્જતો પ્રાપ્ત થતી દેખાય છે. ધૈર્ય વગર આ પ્રસંગોમાંથી કોઈ મોમિન સલામત નીકળી શકતો નથી. તે પછી ઈમાનનો માર્ગ અપનાવતાં જ માણસને પોતાના ‘નફ્સ’ (મન) અને તેની ઈચ્છાઓથી લઈને પોતાની પત્ની અને બાળકો, પોતાના પરિવારજનો, પોતાના સમાજ, પોતાનો દેશ અને સમુદાય, અને દુનિયાભરના શૈતાન મનુષ્યો અને શૈતાન જિંજાતોની પ્રતિરોધક શક્તિઓ અને અડચણોનો સામનો કરવો પડતો હોય છે, ત્યાં સુધી કે અલ્લાહની રાહમાં હિજરત (વતનનો ત્યાગ) અને જિહાદ (ધર્મયુદ્ધ) કરવાનો પ્રસંગ પણ આવી જાય છે. આ તમામ પરિસ્થિતિઓમાં ‘સબ્ર’ (ધૈર્ય)નો ગુણ જ માણસને અડગ અને મક્કમ રાખી શકે છે. આમ, એ દેખીતું છે કે એક-એક મોમિન એકલો આ કઠોર પરીક્ષામાં પડી જાય, તો હર પળ પરાજિત થઈ જવાનું જોખમ તેને રહેશે, અને મુશ્કેલીથી સફળતા મેળવી શકશે. તેનાથી વિપરીત, જો એક મોમિન સમાજ એવો હોય, જેનો દરેક સભ્ય સ્વયં પણ ‘સાબિર’ (ધૈર્યવાન) હોય અને જેના તમામ લોકો એક-બીજાને ‘સબ્ર’ (ધૈર્ય)ની આ વ્યાપક અને બધાને આવરી લેતી પરીક્ષામાં સહારો પણ આપી રહ્યા હોય, તો સફળતાઓ આવા સમાજના કદમ ચૂમશે. ભૂરાઈના મુકાબલામાં વ્યાપક અને નક્કર શક્તિ પેદા થઈ જશે. માનવ-સમાજને ભલાઈ અને કલ્યાણના માર્ગ પર લાવવા માટે એક જબરજસ્ત લશ્કર તૈયાર થઈ જશે.

રહી વાત ‘રહમ’ (દયા)ની, તો ઈમાનવાળા સમાજનો વિશિષ્ટ અને નિરાળો ગુણ જ એ છે કે તે પાપાણ-હદયી, નિર્દયી અને અન્યાયી-અત્યાચારી સમાજ નથી હોતો, બલ્કે માનવતા માટે અત્યંત દયાળુ અને અત્યંત માયાળુ તેમજ પરસ્પર એક-બીજાના હમદર્દ તથા પીડા કે મુશ્કેલીમાં એક-બીજાને રાહત પહોંચાડનાર અને સહાનુભૂતિ ધરાવનાર સમાજ હોય છે. વ્યક્તિની હેસિયતે પણ એક મોમિન અલ્લાહના પરમ્ દયાળુ હોવાના ગુણનો અભિવક્તા હોય છે, અને ‘જમાઅત’ (સમુદાય)ની હેસિયતે પણ મોમિનોનો સમૂહ અલ્લાહના એ રસૂલનો પ્રતિનિધિ હોય છે, જેની ઓળખમાં ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે **وَكَأَنَّكَ إِذَا رَحِمْتَ لَأَعْلَمِينَ** “અમે તમને સમગ્ર સંસાર-જગત માટે સર્વથા દયાળુ બનાવીને મોકલ્યા છે.” (અલ-અંબિયા, આ. ૧૦૬) આંહજરત **ﷺ** એ સૌથી વધારે જે ઉચ્ચ નૈતિક ગુણને પોતાની ‘ઉમ્મત’ (સમુદાય)માં પ્રચલિત કરવાની કોશિશ કરી છે, તે આ જ દયાનો ગુણ છે. જેમ કે, આપના નીચે દર્શાવેલ કથનો જુઓ, જેનાથી ખ્યાલ આવે છે કે આપની દૃષ્ટિએ આનું મહત્વ શું હતું.

હજરત જરીર બિન અબ્દુલ્લાહ **ﷺ**ની રિવાયત છે કે અલ્લાહના રસૂલ **ﷺ** એ ફરમાવ્યું :

لا يرحم الله من يرحم الناس.

“અલ્લાહ એ વ્યક્તિ પર દયા નથી કરતો, જે મનુષ્યો પર દયા નથી કરતો.” (બુખારી, મુસ્લિમ)

હજરત અબ્દુલ્લાહ બિન ઉમરૂ બિન અલ-આસ **ﷺ** કહે છે કે હુઝૂર **ﷺ** એ ફરમાવ્યું :

الراحمون يرحمهم الرحمن، الرحموا من في العرض يرحمكم في السماء.

“દયા કરવાવાળાઓ પર રહમાન (પરમ્ દયાળુ) દયા કરે છે. ધરતીવાળાઓ પર દયા કરો, આકાશવાળો તમારા પર દયા કરશે.” (અબૂ દાઉદ, તિરમિઝી)

હઝરત અબૂ સઈદ ખુદરી رضي الله عنه હુઝૂર ﷺના આ કથનને નોંધે છે :

من لا يرحم لا يرحم

“જે દયા નથી કરતો, તેના પર દયા કરવામાં નથી આવતી.” (બુખારી ફીલ અદબુલ મુફરદ)

ઇબ્ને અબ્બાસ رضي الله عنه કહે છે કે અલ્લાહના રસૂલ ﷺએ ફરમાવ્યું :

ليس منا من لم يرحم صغيرنا ولم يُوقر كبيرنا

“એ વ્યક્તિ અમારામાંથી નથી, જે અમારા (ઉંમરમાં) નાના પર દયા ન કરે અને અમારા મોટાનો આદર ન કરે.”

(તિરમિઝી)

અબૂ દાઉદે હુઝૂર ﷺના આ કથનને હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન ઉમરૂ رضي الله عنه ના હવાલાથી નોંધેલ છે :

من لم يرحم صغيرنا ويعرف حق كبيرنا فليس منا

“જેણે અમારા (ઉંમરમાં) નાનાઓ પર દયા ન કરી અને અમારા મોટાઓના હક્કને ન ઓળખ્યો, તે અમારામાંથી નથી..”

હઝરત અબૂ હુરૈરા رضي الله عنه કહે છે કે મેં અબૂલ કાસિમ સાદિક-વ-મસ્દૂક (સત્ય-નિષ્ઠ, સાચા અને વિશ્વસનીય) رضي الله عنهને આવું ફરમાવતા સાંભળ્યા છે :

لا تُنزع الرحمة إلا من شقى

“દુર્ભાગી અને દુર્ભાવી માણસના હૃદયમાંથી દયા કાઢી લેવામાં આવે છે.” (મુસ્નદ અહમદ, તિરમિઝી)

હઝરત અયાઝ બિન હમ્માદ رضي الله عنه ની રિવાયત છે કે હુઝૂર ﷺએ ફરમાવ્યું : “ત્રણ પ્રકારના લોકો જન્મતી છે. તેમાંથી એક -

رجل رحيم رقيق القلب لكل ذي قربى و مسلم

“એ વ્યક્તિ છે, જે દરેક સગા-સંબંધી અને દરેક મુસલમાન માટે અત્યંત દયાળુ અને નરમ દિલનો હોય છે.”

(મુસ્લિમ)

હઝરત નુ'માન બિન બશીર رضي الله عنه કહે છે કે અલ્લાહના રસૂલ ﷺએ ફરમાવ્યું :

تري المؤمنين وتراحمهم وتوادهم وتعاطفهم كمثل الجسد اذا اشتكى عضواً تداعى له سائر الجسد بالسهر والحمى.

“તમે મોમિનોને પરસ્પર દયા અને પ્રેમ અને હમદર્દી કરવાના મામલામાં એક શરીરની જેમ જોશો. કે જો એક અંગમાં કોઈ તકલીફ હોય તો આખું શરીર તેના સાથે અનિદ્રા અને તાવમાં સપડાઈ જાય છે.” (બુખારી, મુસ્લિમ)

હઝરત અબૂ મૂસા અશ્શઅરી رضي الله عنه કહે છે કે હુઝૂર ﷺએ ફરમાવ્યું :

المؤمن للمؤمن كالبنيان يشد بعضه بعضاً.

“મોમિન બીજા મોમિન માટે એક દીવાલની જેમ છે, જેનો એક ભાગ બીજા ભાગને મજબૂત કરે છે.”

(બુખારી, મુસ્લિમ)

હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન ઉમર رضي الله عنه હુઝૂર ﷺનું આ કથન નોંધે છે :

المسلم اخو المسلم لا يظلمه ولا يُسلمه ومن كان في حاجة أخيه كان الله في حاجته ومن فرج
عن مسلم كربة فرج الله عنه كربة من كربات يوم القيامة ومن ستر مسلماً ستره الله يوم القيامة.

أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْمَيْمَةِ ۗ وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِنَاهُمْ أَصْحَابُ

الْمَشْأَمَةِ ۗ عَلَيْهِمْ نَارٌ مُّؤَصَّدَةٌ ۗ

આ લોકો છે જમણી બાજુવાળા; અને જેમણે અમારી આયતોને માનવાનો ઈન્કાર કર્યો, તેઓ ડાબી બાજુવાળા છે, ^(૧૫) તેમના પર આગ છવાયેલી હશે. ^(૧૬) (રુકૂઅ-૧)

“મુસલમાન, મુસલમાનો ભાઈ છે, ન તેના સાથે અન્યાય-અત્યાચાર કરે છે, ન તેની મદદથી દૂર રહે છે. જે વ્યક્તિ પોતાના ભાઈની કોઈ જરૂરતને પૂરી કરવામાં લાગેલ હશે, અલ્લાહ તેની જરૂરત પૂરી કરવામાં લાગી જશે, અને જે વ્યક્તિ કોઈ મુસલમાનને કોઈ મુસીબતથી બહાર કાઢશે, અલ્લાહત્તઆલા તેને ક્યામતના દિવસની મુસીબતોમાંથી કોઈ મુસીબતથી બહાર કાઢી લેશે, અને જે વ્યક્તિ કોઈ મુસલમાનના દોષોને છુપાવશે, અલ્લાહ ક્યામતના દિવસે તેના દોષોને છુપાવશે.” (બુખારી, મુસ્લિમ)

આ કથનોથી ખ્યાલ આવી જાય છે કે સદ્કાર્યો કરવાવાળાઓએ ઈમાન લાવ્યા પછી ઈમાનવાળાઓના સમૂહમાં સામેલ થવાનો જે નિર્દેશ કુર્આન-મજીદમાં આપવામાં આવેલ છે, તેનાથી ક્યા પ્રકારના સમાજની રચના અપેક્ષિત છે.

(૧૫) જમણી બાજુ અને ડાબી બાજુની સમજૂતી અમે સૂર: વાકિઆની તફ્હીરમાં કરી ચૂક્યા છીએ. જુઓ : તફ્હીમુલ કુર્આન, ભા-૫, અલ-વાકિઆ, નોંધ ૫, ૬.

(૧૬) અર્થાત્, આગ એ રીતે તેમને દરેક બાજુથી ઘેરી વળેલી હશે કે તેનાથી નીકળવાનો કોઈ રસ્તો નહીં હોય.

૯૧ : અસુ-શમ્સ

પરિચય

નામ :

પહેલા જ શબ્દ **الشمس** ને આ સૂર:નું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

ઉત્તરાણકાળ :

વિષય અને વંણનશૈલીથી જણાય છે કે આ સૂર: પણ મક્કા-મુઅઝ્જમાના આરંભિક કાળમાં ઊતરી છે. પરંતુ આનું અવતરણ એ કાળમાં થયું છે, જ્યારે મક્કામાં અલ્લાહના રસૂલ ﷺનો વિરોધ ખૂબ જોર પકડી ચૂક્યો હતો.

વિષય અને ચર્ચા :

આનો વિષય નેકી (સદાચાર, ભલાઈ) અને બદી (દુરાચાર, બૂરાઈ) વચ્ચેનો ભેદ સમજાવવાનો અને એવા લોકોને ખરાબ અંજામથી ડરાવવાનો છે, જેઓ આ ભેદને સમજવાથી ઈન્કાર કરે છે અને બૂરાઈના માર્ગ પર ચાલવાનો આગ્રહ રાખે છે.

વિષયની દૃષ્ટિએ આ સૂર: બે ભાગો પર આધારિત છે. પ્રથમ ભાગ સૂર:ના આરંભથી લઈને આ. ૧૦ પર સમાપ્ત થાય છે, અને બીજો ભાગ આ. ૧૧ થી અંત સુધી ચાલે છે. પહેલા ભાગમાં ત્રણ વાતો સમજાવવામાં આવી છે. એક એ કે જે રીતે સૂર્ય અને ચંદ્ર, દિવસ અને રાત, ધરતી અને આકાશ એક-બીજાથી જુદા અને પોતાની અસરો અને પરિણામોમાં પરસ્પર વિરોધી છે, એ જ રીતે 'નેકી' અને 'બદી' પણ એકબીજાથી જુદા અને પોતાની અસરો અને પરિણામોમાં પરસ્પર વિરોધી છે. આ બંને ન પોતાના સ્વરૂપમાં સમાન છે અને ન તેમનાં પરિણામો સમાન હોઈ શકે છે. બીજું એ કે અલ્લાહત્તઆલાએ મનુષ્યને શરીર, ઈન્દ્રિયો અને બૌદ્ધિક શક્તિઓ આપીને દુનિયામાં તદ્દન અજાણ નથી છોડી દીધો, બલ્કે એક પ્રાકૃતિક 'ઈલ્હામ' (અંતર્જ્ઞાન, દિવ્ય પ્રેરણા) વડે તેના અચેતનમાં ભલાઈ અને બૂરાઈનો ભેદ, સારા-નરસાની ઓળખ તથા ભલાઈના ભલાઈ અને બૂરાઈના બૂરાઈ હોવા વિષેનું ભાન ઉતારી દીધું છે. ત્રીજું એ કે માણસનું ભવિષ્ય એ વાત નિર્ભર છે કે તેના અંદર ભેદ કરવાની અને પારખવાની વિશેષતા તેમજ ઈરાદા અને નિર્ણયની જે શક્તિઓ અલ્લાહે મૂકી દીધી છે, તેનો ઉપયોગ કરીને તે પોતાના મનના સારા અને ખરાબ વલણોમાંથી કોને ઉભારે છે અને કોને દબાવે છે. જો તે સારા વલણોને ઉભારે અને ખરાબ વલણોથી પોતાના મનને શુદ્ધ કરે તો સફળતા પામશે, અને તેનાથી વિપરીત, જો તે મનનાં સારાપણાંને દબાવે અને બૂરાઈને ઉભારે તો નિષ્ફળ થશે.

બીજા ભાગમાં સમૂદ જાતિનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંત આપીને રિસાલત (ઈશદૂતત્વ)ના મહત્વને સમજાવવામાં આવ્યું છે. પયગંબર દુનિયામાં એટલા માટે મોકલવામાં આવે છે કે ભલાઈ અને બૂરાઈનું જે 'ઈલ્હામી' જ્ઞાન અલ્લાહે માનવીની પ્રકૃતિમાં મૂકી દીધું છે, કેવળ એ જ મનુષ્યના માર્ગદર્શન માટે પૂરતું નથી, બલ્કે તેને પૂરી રીતે ન સમજવાને કારણે જ માનવી ભલાઈ અને બૂરાઈની ખોટી વિચારસરણીઓ

અને માપદંડ નક્કી કરીને પથબ્રષ્ટ થાય છે. આ કારણસર અલ્લાહત્તઆલાએ એ પ્રાકૃતિક 'ઇલ્હામ'ની સહાયતા માટે પયગંબરો ﷺ પર સ્પષ્ટ અને સાફ-સાફ વહી ઊતારી, જેથી તેઓ લોકોને ખોલીને બતાવે કે ભલાઈ શું છે અને બૂરાઈ શું? આવા જ એક પયગંબર હઝરત સાલેહ ﷺ સમૂદ જાતિ તરફ મોકલવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ તે જાતિ પોતાના મનની બૂરાઈમાં ડૂબી જઈને એટલી વિદ્રોહી બની ગઈ હતી કે તેણે તેમને ખોટા ઠેરવી દીધા, અને તેમણે પોતે માગેલ મો'જિઝહ (દિવ્ય ચમત્કાર), જ્યારે તેમણે એક ઊંટણીના રૂપમાં પ્રસ્તુત કર્યો, તો તેમની ચેતવણી છતાં એ જાતિના એક અત્યંત દુષ્ટ માણસે સમગ્ર જાતિની ઈચ્છા અને માગણી અનુસાર તેને પણ મારી નાખી. તેનું પરિણામ છેવટે એ આવ્યું કે આખી કોમને વિનષ્ટ કરી દેવામાં આવી.

સમૂદનો આ પ્રસંગ પ્રસ્તુત કરતાં આખી સૂર:માં ક્યાંય એ નથી કહેવામાં આવ્યું કે, હે કુરૈશ જાતિનો લોકો ! જો તમે સમૂદની જેમ પોતાના નબી, મુહમ્મદ ﷺને ખોટા ઠેરવશો તો એ જ પરિણામ જોશો, જે સમૂદે જોયું છે. મક્કામાં તે વખતે પરિસ્થિતિ એવી જ હતી, જે હઝરત સાલેહ ﷺના મુકાબલામાં સમૂદ જાતિના દુષ્ટોએ ઊભી કરી રાખી હતી. તેથી તે પરિસ્થિતિમાં આ પ્રસંગ સંભળાવી દેવો, પોતાનામાં જ મક્કાવાસીઓને એ સમજાવવા માટે પૂરતું હતું કે સમૂદનું આ ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંત તેમને કેવી રીતે લાગુ પડી રહ્યું છે.

رُكُوتُهَا ۱

(۹۱) سُورَةُ الشَّمْسِ مَكِّيَّةٌ

آيَاتُهَا ۱۵

આ. ૧૫

સૂર:૯૧ અસ-શમ્સ (મક્કી)

દુકૂઅ-૧

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

وَالشَّمْسِ وَضُحَاهَا ۱ وَالْقَمَرِ إِذَا تَلَّهَا ۲ وَالنَّهَارِ إِذَا جَلَّهَا ۳ وَاللَّيْلِ إِذَا يَغْشَاهَا ۴ وَالسَّمَاءِ وَمَا بَنَاهَا ۵ وَالْأَرْضِ وَمَا طَرَاهَا ۶

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

સૂર્ય અને તેના તડકા^(૧)ના સોગંદ, અને ચંદ્રના સોગંદ જ્યારે તે તેના પાછળ આવે છે, અને દિવસના સોગંદ જ્યારે તે (સૂર્યને) સ્પષ્ટ કરી દે છે, અને રાત્રિના સોગંદ જ્યારે તે (સૂર્યને) ઢાંકી લે છે,^(૨) અને આકાશના અને તે હસ્તીના સોગંદ જેણે તેને સ્થાપિત કર્યું,^(૩) અને ધરતીના અને તે હસ્તીના સોગંદ જેણે તેને પાથરી,

(૧) મૂળ **ضَحَى** શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, જે સૂર્યના પ્રકાશ અને તેની ગરમી બંને અર્થને સમાવે છે. જો કે અરબી ભાષામાં તેનો પ્રચલિત અર્થ 'ચાશત' નો સમય છે, જ્યારે કે સૂર્ય ઊગ્યા પછી ઘણો ઊંચે આવી જાય છે. પરંતુ જ્યારે સૂર્ય ઊંચે ચઢે છે તો કેવળ પ્રકાશ જ નહીં, બલકે ગરમી પણ આપે છે. તેથી **ضَحَى** શબ્દ જ્યારે સૂર્ય માટે પ્રયુક્ત થાય તો તેનો સાચો અર્થ તેના પ્રકાશ કે તેના કારણે નીકળતા દિવસના બદલે તેના તડકાથી જ વધારે સાચી રીતે વ્યક્ત થાય છે.

(૨) અર્થાત્, રાત આવે છે તો સૂર્ય છુપાઈ જાય છે અને તેનો પ્રકાશ રાતભર અદૃશ્ય રહે છે. આ સ્થિતિને એ રીતે વર્ણવવામાં આવી છે કે રાત સૂર્યને ઢાંકી લે છે, કેમ કે રાતની સાચી હકીકત સૂર્યનું ક્ષિતિજથી નીચે ઉતરી જવું છે, જેના કારણે તેનો પ્રકાશ ધરતીના એ ભાગ સુધી નથી પહોંચી શકતો, જ્યાં રાત છવાઈ ગઈ હોય.

(૩) અર્થાત્, છતની જેમ તેને જમીન પર ઊભું કર્યું. આ આયત પછીની બે આયતોમાં **لَم** શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે; અર્થાત્ **لَم** અને **لَم** અને **لَم**. આ **لَم** શબ્દને તફસીરવેત્તાઓના એક જૂથે મૂળ સ્રોતના રૂપમાં લીધો છે અને તેઓ આ આયતોનો અર્થ એ બતાવે છે કે આકાશ અને તેને સ્થાપિત કરવાના સોગંદ, ધરતી અને તેને બિછાવવાના સોગંદ તથા નફસ (આત્મા) અને તેને ઠીકઠાક કરવાના સોગંદ. પરંતુ આ અર્થ એટલા માટે યોગ્ય નથી કે આ ત્રણેય વાક્યો પછી એ વાક્ય કે 'પછી તેની બૂરાઈ અને તેની પરહેજગારી (સંયમ) તેના હૃદયમાં નાખી દીધા' વાણીના કમની સાથે સુસંગત નથી. બીજા તફસીરવેત્તાઓએ અહીં **لَم** ને **مَنْ** અથવા **الَّذِي** ના અર્થમાં લીધેલ છે, અને તેઓ આ વાક્યોનો અર્થ એ લે છે કે જેણે આકાશને સ્થાપિત કર્યું, જેણે ધરતીને બિછાવી અને જેણે આત્મા (નફસ)ને ઠીકઠાક કર્યો. આ જ બીજો અર્થ અમારી દૃષ્ટિએ સાચો છે અને તેના પર એ વાંધો નથી લઈ શકાતો કે **لَم** શબ્દ અરબીમાં નિર્જીવ વસ્તુઓ અને બુદ્ધિહીન પ્રાણીઓ માટે પ્રયુક્ત થાય છે. સ્વયં કુર્આનમાં આના અનેક ઉદાહરણો જોવા મળે છે કે **لَم** નો **مَنْ** ના અર્થમાં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જેમ કે,

وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا ۖ فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا ۗ قَدْ
 أَفْلَحَ مَن زَكَّاهَا ۙ وَقَدْ خَابَ مَن دَسَّاهَا ۙ

અને મનુષ્યના આત્માના અને તે હસ્તીના સોગંદ જેણે તેને સંતુલિત અને સપ્રમાણ^(૪) કર્યો; પછી તેની ભૂરાઈ અને તેની પરહેજગારી (સંયમ) તેના હૃદયમાં નાખી દીધા.^(૫) ખરેખર સફળ થઈ ગયો તે, જેણે આત્માને વિશુદ્ધ અને વિકસિત કર્યો, અને નિષ્ફળ થયો તે, જેણે તેને દબાવી દીધો.^(૬)

وَلَا تَنفَخُ الْعُودَ وَأَلَّا تَكُونَ مَن كَانَتْ تَكُنَّ (અને ન તમે તેની બંદગી કરવાવાળા છો, જેની બંદગી હું કરું છું. - સૂર: કાફિરૂન),
 فَاتَّخِذُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ (તો સ્ત્રીઓમાંથી જે તમને પસંદ પડે, તેનાથી નિકાલ કરી લો. - સૂર: નિસા),
 وَلَا تَتَّخِذُوا مَا كُنَّ آبَاءُكُمْ مِنَ النِّسَاءِ (અને જે સ્ત્રીઓથી તમારા પિતાઓએ નિકાલ કર્યા હોય, તેમનાથી નિકાલ ન કરો. - સૂર: નિસા).

(૪) 'સંતુલિત અને સપ્રમાણ' કરવાનો અર્થ તેને એવું શરીર પ્રદાન કર્યું, જે પોતાના સીધા કદ, પોતાના હાથ-પગ અને પોતાના મગજની રીતે માનવ જેવું જીવન જીવવા માટે સૌથી વધારે યોગ્ય હતું. તેને જોવા, સાંભળવા, સ્પર્શ કરવા અને સૂંઘવાની એવી ઈન્દ્રિયો આપી, જે પોતાની સપ્રમાણતા અને ગુણોના કારણે તેના માટે સૌથી ઉત્તમ જ્ઞાનનાં માધ્યમો બની શકતા હતા. તેને બુદ્ધિ અને વિચારવાની શક્તિ, તર્ક અને અનુમાનશક્તિ, કલ્પનાશક્તિ, સ્મરણશક્તિ, બે વસ્તુઓ વચ્ચે ભેદ કરવાની શક્તિ, નિર્ણયશક્તિ, ઈચ્છાશક્તિ અને બીજી એવી માનસિક શક્તિઓ પ્રદાન કરી, જેના કારણે તે દુનિયામાં એ કાર્યને લાયક બન્યો જે માનવીએ કરવાનું છે. તદુપરાંત, 'સંતુલિત અને સપ્રમાણ' કરવામાં એ ભાવાર્થ પણ સામેલ છે કે તેને જન્મજાત પાપી તેમજ દુષ્ટ અને ગુનેગાર બનાવીને નહીં, બલ્કે સાચી, ઉચિત અને ન્યાયી તથા સ્વસ્થ, નિર્વિકાર અને નક્કર પ્રકૃતિ સાથે પેદા કર્યો અને તેના બંધારણમાં કોઈ જન્મજાત વિકૃતિ નથી મૂકી દીધી કે તે સીધો અને સાચો માર્ગ અપનાવવા ઈચ્છે તો પણ અપનાવી ન શકે. આ જ વાત છે, જેને સૂર: રૂમમાં બીજા શબ્દોમાં કહેવામાં આવી છે: فَطَرَتِ اللَّهُ النَّاسَ خُلُقًا بَدِيئًا (આ. ૩૦) અને આ જ વાતને નબી ﷺ એ હદીસમાં આ રીતે ફરમાવી છે કે, "કોઈ બાળક એવું નથી, જે પ્રકૃતિ સિવાય કોઈ અન્ય વસ્તુ પર પેદા થયું હોય, પછી તેના માતા-પિતા તેને યહૂદી કે ખ્રિસ્તી કે અગ્નિપૂજક બનાવી દે છે. આ એવું જ છે, જેમ કે પશુના પેટમાંથી સાજું-સમું બચ્ચું પેદા થાય છે. શું તેમાંથી તમે કોઈના કાન કપાયેલા જુઓ છો?" (બુખારી, મુસ્લિમ) અર્થાત્, મુશ્રિકો (અને કેશ્વરવાદીઓ) છે, જેઓ તે પછી પોતાની અજ્ઞાનતાકાળની અંધશ્રદ્ધાના કારણે પશુઓના કાન કાપે છે, નહિં તો અલ્લાહ કોઈ પશુને માતાના પેટમાંથી કપાયેલા કાન લઈને પેદા નથી કરતો. એક અન્ય હદીસમાં હુઝૂર ﷺ નું કથન છે, "મારો રબ ફરમાવે છે કે મેં મારા તમામ બંદાઓને 'હનીફ' (સાચી પ્રકૃતિવાળા) પેદા કર્યા હતા, પછી શૈતાનોએ આવીને તેમને તેમના દીન (અર્થાત્ તેમના પ્રાકૃતિક દીન)થી પથભ્રષ્ટ કરી દીધા અને તેમના ઉપર એ વસ્તુઓ હરામ કરી દીધી, જે મેં તેમના માટે હલાલ કરી હતી અને તેમને આદેશ આપ્યો કે મારા સાથે તેમને ભાગીદાર બનાવે, જેમના ભાગીદાર હોવા અંગે મેં કોઈ દલીલ અવતરિત કરી નથી." (મુસ્નદ અહમદ, મુસ્લિમ પણ આનાથી મળતા આવતા શબ્દોમાં હુઝૂર ﷺ ના આ કથનની નોંધ કરી છે.)

(૫) 'ઇલ્હામ' શબ્દ لَهُمْ થી નીકળ્યો છે, જેનો અર્થ ગળી જવું થાય છે. لَهُمُ الشُّعْرُ وَاللَّهُمَّ નો અર્થ છે - ફલાણો

માણસ આ વસ્તુને ગળી ગયો, અને **الْهَيْمَةُ السُّبْحَانِي** નો અર્થ છે - મેં ફલાણી વસ્તુ તેને ગળાવી દીધી અથવા તેના ગળામાં ઉતારી દીધી. આ જ મૂળ ભાવાર્થને ધ્યાનમાં લઈને 'ઇલ્લામ' શબ્દ પરિભાષાના રૂપમાં અલ્લાહત્તઆલા તરફથી કોઈ વિચાર કે ખ્યાલને અચેતનાવસ્થામાં બંદાના મનો-મસ્તિષ્કમાં ઉતારી દેવા માટે પ્રયુક્ત થાય છે. માનવ-આત્મામાં તેની બૂરાઈ અને તેની ભલાઈ અને પરહેજગારી 'ઇલ્લામ' કરી દેવાના બે અર્થ હોઈ શકે છે. એક એ કે તેનામાં સર્જનહારે નેકી અને બદી, બંનેના વલણો અને વૃત્તિઓ મૂકી દીધા છે, અને આ એ વસ્તુ છે જેને દરેક માણસ પોતાના અંદર અનુભવે છે. બીજો અર્થ એ છે કે દરેક માનવીના અચેતનમાં અલ્લાહત્તઆલાએ એ વિભાવના કે કલ્પના મૂકી દીધી છે કે નૈતિકતામાં કોઈ વસ્તુ ભલાઈ છે અને કોઈ વસ્તુ બૂરાઈ, સારું ચરિત્ર અને સારા કાર્યો એક સરખા નથી હોતા, 'ફૂજૂર' (દુરાચાર) એક અધમ અને ઘૃણાસ્પદ વસ્તુ છે અને તકવા (બૂરાઈઓથી દૂર રહેવું) એક સારી વસ્તુ. આ વિભાવનાઓ માનવી માટે અજાણી નથી, બલ્કે તેની પ્રકૃતિ તેનાથી પરિચિત છે અને સર્જનહારે સારા અને ખરાબનો ભેદ કરવાની શક્તિ જન્મજાત તેને પ્રદાન કરી દીધી છે. આ જ વાત સૂર: બલદમાં ફરમાવવામાં આવી છે કે - **وَهَذِيئَةُ التَّجْدِيئِي** "અને અમે તેને ભલાઈ અને બૂરાઈના બંને સ્પષ્ટ માર્ગો બતાવી દીધા." (આ. ૧૦) આને જ સૂર: દહરમાં આ રીતે વર્ણવવામાં આવેલ છે - **إِنَّا هَدَيْنَا السَّبِيلَ إِنَّا سَاكِرًا وَإِنَّا كَفُورًا** "અમે તેને માર્ગ બતાવી દીધો, ચાહે કૃતજ્ઞ (આત્મારી) બનીને રહે અથવા કાફિર (કૃતઘ્ન, અપકારી)." (આ. ૩) અને આ જ વાતને સૂર: કિયામહમાં આ રીતે દર્શાવવામાં આવી છે કે મનુષ્યમાં એક 'નફસે લવ્વામા' (અંતરાત્મા) મોજૂદ છે, જે બૂરાઈ કરવા માટે તેને ઉત્પ્રેરિત કરે છે. (આ. ૨), અને દરેક મનુષ્ય, ચાહે તે ગમે તેટલા બહાના રજૂ કરે, પરંતુ તે પોતાને સારી રીતે જાણે છે કે તે શું છે." (આ. ૧૪-૧૫)

અહીં એ વાત પણ સારી રીતે સમજી લેવી જોઈએ કે સ્વાભાવિક 'ઇલ્લામ' અલ્લાહત્તઆલાએ દરેક 'મખ્લૂક' (સર્જન, પ્રાણી) પર તેની હેસિયત અને પ્રકારને ધ્યાનમાં રાખીને કરેલ છે, જેમ કે સૂર: તા-હામાં ઇશાદ છે કે - **الَّذِي اعْطَى كُلَّ شَيْءٍ حَكْمًا ثُمَّ هَدَىٰ** "જેણે દરેક વસ્તુને તેનું રૂપ અને આકાર આપ્યા અને માર્ગ દેખાડ્યો." (આ. ૫૦) જેમ કે, પશુઓની દરેક જાતને તેની જરૂરિયાત પ્રમાણે 'ઇલ્લામી' જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે; જેના આધારે માછલીને આપોઆપ તરતા, પક્ષીઓને ઊડતા, મધમાખીને મધપૂડો બનાવતા અને સુગરીને માળો તૈયાર કરવાનું આવડી જાય છે. માનવીને પણ તેની ભિન્ન-ભિન્ન હેસિયતો અનુસાર અલગ-અલગ પ્રકારનું 'ઇલ્લામી' જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે. માનવીની એક હેસિયત એ છે કે તે એક પાશવી અસ્તિત્વ છે અને એ હેસિયતે તેને જે 'ઇલ્લામી' જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે, તેનું એક ખૂબ જ સ્પષ્ટ ઉદાહરણ બાળકનું જન્મતાંની સાથે જ માતાનું દૂધ ચૂસવું છે, જેની શિક્ષા અલ્લાહે પ્રાકૃતિક રૂપે તેને ન આપી હોત તો કોઈ તેને આ કળા શીખવાડી શકે તેમ નહોતું. તેની બીજી હેસિયત એ છે કે તે એક બૌદ્ધિક અસ્તિત્વ છે. આ હેસિયતથી અલ્લાહે માનવીને સૃષ્ટિનાં સર્જનના આરંભથી નિરંતર તેને 'ઇલ્લામી' માર્ગદર્શન આપ્યું છે, જેના કારણે તે એક-પછી-એક સંશોધનો અને અન્વેષણો કરીને સંસ્કૃતિનો વિકાસ કરતો રહ્યો છે. આ અન્વેષણો અને સંશોધનોના ઇતિહાસનો જે વ્યક્તિ અભ્યાસ કરશે, તે અનુભવશે કે તેમાંથી ભાગ્યે જ કોઈ એવું હશે, જે કેવળ માનવીય ચિંતન અને પ્રયાસોનું પરિણામ હોય, નહિ તો દરેકનો આરંભ એ જ પ્રમાણે થયો છે કે એકાએક કોઈ વ્યક્તિના મગજમાં એક વાત આવી ગઈ અને તેના કારણે તેણે કોઈ વસ્તુની શોધ કરી નાખી અથવા કોઈ વસ્તુ બનાવી નાખી. આ બંને હેસિયતો ઉપરાંત, માનવીની એક વધુ હેસિયત એ છે કે તે એક નૈતિક અસ્તિત્વ છે, અને આ હેસિયતથી પણ અલ્લાહત્તઆલાએ તેને ભલાઈ અને બૂરાઈનો ભેદ પારખવાની શક્તિ તથા ભલાઈને ભલાઈ અને બૂરાઈને બૂરાઈ હોવાની સભાનતા 'ઇલ્લામી' રૂપે પ્રદાન કરેલ છે. આ ભેદ પારખવાની શક્તિ અને સભાનતા એક વૈશ્વિક હકીકત છે, જેના કારણે દુનિયામાં ક્યારેય કોઈ માનવ-સમાજ ભલાઈ અને બૂરાઈની કલ્પનાઓથી ખાલી રહ્યો નથી, અને કોઈ એવો સમાજ ન ઇતિહાસમાં કદી જોવા મળ્યો છે, ન અત્યારે જોવા મળે છે, જેની વ્યવસ્થામાં ભલાઈ અને બૂરાઈ માટે ઈનામ અને સજાનું કોઈ-ને-કોઈ સ્વરૂપ અપનાવવામાં આવ્યું ન હોય. આ વસ્તુનું દરેક યુગમાં અને દરેક સ્થળે તથા સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાના દરેક

તબક્કામાં જોવા મળવું તેના પ્રાકૃતિક હોવાનો સ્પષ્ટ પુરાવો છે, અને વધુમાં તે એ વાતની પણ સાબિતી છે કે એક તત્વદર્શી-હાહાપણવાળા, બુદ્ધિશાળી અને દૂરદેશ સર્જનહારે તેને માનવીની પ્રકૃતિમાં મૂકી દીધી છે; કેમ કે જે ભાગો-અવયવોથી મનુષ્ય બન્યો છે અને જે કાનૂનો હેઠળ દુનિયાની ભૌતિક વ્યવસ્થા ચાલી રહી છે, તેમાં ક્યાંય નૈતિકતાના સ્ત્રોતનો નિર્દેશ કરી શકાતો નથી.

(૬) આ છે એ વાત, જેના પર એ વસ્તુઓના સોગંદ ખાવામાં આવ્યા છે, જેનો ઉલ્લેખ ઉપરની આયતમાં કરવામાં આવ્યો છે. હવે વિચાર કરો કે આ વસ્તુઓ તેના માટે કેવી રીતે દલીલ બને છે. કુર્આનમાં અલલાહ-ત્આલાનો નિયમ છે કે જે હકીકતોને તે મનુષ્યના મનો-મસ્તિષ્કમાં ઉતારવા માગે છે, તેની સાક્ષીમાં આંખો સામે રહેલી કેટલીક એવી વસ્તુઓ પ્રસ્તુત કરે છે, જે દરેક માણસને પોતાના આસપાસની દુનિયામાં અથવા સ્વયં પોતાના અસ્તિત્વમાં દેખાતી હોય છે. આ જ નિયમ અનુસાર અહીં બે વસ્તુઓને એક-બીજાના મુકાબલામાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે, જે પરસ્પર એક-બીજાથી વિરોધી અને વિસંગત છે. તેથી તેની અસરો અને પરિણામો પણ એક સમાન નથી, બલકે અનિવાર્યપણે એક-બીજાથી અલગ છે. એક તરફ સૂર્ય છે અને બીજી તરફ ચંદ્ર. સૂર્યનો પ્રકાશ અત્યંત તીવ્ર છે અને તેમાં ગરમી પણ છે. તેના સામે ચંદ્ર પોતાનો કોઈ પ્રકાશ ધરાવતો નથી. સૂર્યની ઉપસ્થિતિમાં તે આકાશમાં હોય તો પણ પ્રકાશહીન હોય છે. તે ત્યારે ચમકે છે, જ્યારે સૂર્ય છુપાઈ જાય, અને ત્યારે પણ તેનો પ્રકાશ ન એટલો તીવ્ર હોય છે કે રાતને દિવસ બનાવી નાખે, ન તેમાં કોઈ ગરમી હોય છે કે તે એ કામ કરે, જે સૂર્યની ગરમી કરે છે. પરંતુ તેની પોતાની કેટલીક અસરો છે, જે સૂર્યની અસરોથી તદ્દન જુદી હોય છે. એ જ પ્રમાણે એક તરફ દિવસ છે અને બીજી તરફ રાત. બંને એક-બીજાના વિરોધી છે. બંનેની અસરો અને પરિણામો પરસ્પર એટલા બધા ભિન્ન છે કે કોઈ તેને એક સમાન નથી કહી શકતો, ત્યાં સુધી કે કોઈ અત્યંત મૂર્ખ માણસ માટે પણ એ કહેવું સંભવ નથી કે રાત થઈ તો શું અને દિવસ હોય તો શું, કોઈનાથી કોઈ ફરક પડતો નથી. એ જ પ્રમાણે એક તરફ આકાશ છે, જેને સર્જનહારે ઊંચું ઉઠાવ્યું છે અને બીજી તરફ ધરતી છે, જેને પેદા કરવાવાળાએ આકાશની નીચે ફર્શની જેમ બિછાવી દીધી છે. બંને આમ તો એક જ સૃષ્ટિ અને તેની વ્યવસ્થા અને તેના હિતો અને ઉપયોગિતાની સેવા કરી રહ્યા છે, પરંતુ બંનેના કાર્ય અને તેની અસરો અને તેના પરિણામોમાં જમીન-આકાશ જેટલો ફરક છે. આ સાર્વભૌમિક અને સર્વસામાન્ય પુરાવાઓને પ્રસ્તુત કર્યા પછી સ્વયં માનવીના પોતાના નફસ (માનવીની પોતાની જાત)ની વાત કરવામાં આવી છે અને બતાવવામાં આવ્યું છે કે તેને અવયવો, ઈન્દ્રિયો અને માનસિક-બૌદ્ધિક શક્તિઓના યોગ્ય સંયોજનથી સંતુલિત અને સપ્રમાણ કરીને સર્જનહારે તેનામાં ભલાઈ અને બૂરાઈ બંનેના વલણો, વૃત્તિઓ અને પ્રેરકો મૂકી દીધા છે, જે એક-બીજાના વિરોધી છે અને ‘ઇલ્હામી’ રૂપે તેને આ બંને વચ્ચેના ભેદને સમજાવી દેવામાં આવેલ છે કે એક ‘કુજૂર’ (દુરાચાર) છે અને તે અત્યંત ખરાબ વસ્તુ છે, અને બીજું તકવા છે, અને તે સારી વસ્તુ છે. હવે જો સૂર્ય અને ચંદ્ર, દિવસ અને રાત, ધરતી અને આકાશ એક સમાન નથી, બલકે તેમની અસરો અને પરિણામો એક-બીજાથી અનિવાર્યપણે અલગ છે, તો નફસનો દુરાચાર (કુજૂર) અને તકવા (સંયમ અને પરહેજગારી) બંને એક-બીજાના વિરોધી હોવા છતાં એક સમાન કેવી રીતે હોઈ શકે છે. મનુષ્ય પોતે પણ આ દુનિયામાં નેકી અને બદીને સરખી સમજતો નથી અને માનતો પણ નથી, ચાહે તેણે પોતે બનાવેલ ફિલસૂફીઓ અનુસાર ભલાઈ અને બૂરાઈના ગમે તે માપદંડો તેણે નક્કી કરી લીધા હોય, છેવટે જે વસ્તુને તે નેકી સમજે છે તેના વિશે તે એ અભિપ્રાય રાખે છે કે તે ઈચ્છનીય અને મલ્યવાન છે; પ્રશંસા, બદલા અને ઈનામને લાયક છે. તેનાથી વિપરીત જે વસ્તુને પણ તે બદી (બૂરાઈ) સમજે છે, તેના વિશે તેનો પોતાનો સ્પષ્ટ મત એ છે કે તે નિંદનીય અને સજાને લાયક છે. પરંતુ ખરો નિર્ણય માનવીના હાથમાં નથી, બલકે એ સર્જનહારના હાથમાં છે, જેણે માનવીને ‘કુજૂર’ (દુરાચાર) અને તકવા (સંયમ)ની પ્રાકૃતિક પ્રેરણા કે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આપેલ છે. ‘કુજૂર’ એ જ છે, જે સર્જનહારની દષ્ટિએ ‘કુજૂર’ છે અને

‘તકવા’ એ જ છે, જે તેના નજીક ‘તકવા’ છે; અને સર્જનહારના ત્યાં આ બંનેના બે અલગ-અલગ પરિણામો છે. એકનું પરિણામ એ છે કે જેણે પોતાના ‘નફ્સ’ (માનવ-આત્મા/માનવીની પોતાની જાત)ને વિશુદ્ધ અને વિકસિત કર્યો, તે સફળતા પામે અને બીજાનું એ છે કે જેણે પોતાના ‘નફ્સ’ને દબાવી દીધો, તે નિષ્ફળ અને નિરાશ થાય.

‘તઝકિયા’ નો અર્થ છે, પવિત્ર કરવું, ઉન્નત કરવું, વિકસિત કરવું અને ખીલવવું. સંદર્ભ અને પૂર્વાપર સંબંધને જોતાં તેનો ચોખ્ખો અર્થ એ છે કે જે પોતાના આત્મા અને પોતાની જાત (Self)ને ‘કુજૂર’ (દુરાચાર)થી પવિત્ર કરે, તેને ઉન્નત કરીને ‘તકવા’ (સંયમ)ના ઉચ્ચ શિખરે લઈ જાય અને તેના અંદર ભલાઈને વિકસિત કરે અને ખીલવે, તે સફળતા પ્રાપ્ત કરશે. તેના સામે **كَسَبَهَا** શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, જેનો સ્ત્રોત **تَدْبِيسِهِ** છે. **تَدْبِيسِهِ** નો અર્થ દબાવી દેવું, છુપાવવું, કપટથી ઉઠાવી જવું કે અપહરણ કરવું તથા છેતરવું, ભૂલાવામાં નાખવું, ખોટા રસ્તે દોરવવું, પથભ્રષ્ટ કરવું થાય છે. સંદર્ભ અને પૂર્વાપર સંબંધ જોતાં આનો અર્થ પણ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે એ વ્યક્તિ નિષ્ફળ થશે, જે પોતાના આત્મા અને પોતાની જાતમાં રહેલ નેકીના વલણો અને વૃત્તિને ઉન્નત કરવા અને વિકસિત અને ખીલવવાને બદલે તેને દબાવી દે, તેને ફોસલાવીને-છેતરીને ભૂરાઈના વલણો અને વૃત્તિ તરફ લઈ જાય, અને ‘કુજૂર’ (દુરાચાર)ને તેના ઉપર એટલું પ્રભુત્વ આપી દે કે ‘તકવા’ (સંયમ) તેના નીચે છુપાઈને રહી જાય, જેમ કે કોઈ લાશ કબર પર માટી નાખી દીધા પછી છુપાઈ જાય છે. કેટલાક તફ્હીમુલનાઓએ આ આયતનો અર્થ એ બતાવ્યો છે કે **قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّىٰ ٱللَّهَ نَفْسَهُ وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّىٰ ٱللَّهَ نَفْسَهُ**, અર્થાત્ સફળતા પામ્યો એ, જેના નફ્સને અલ્લાહે પવિત્ર કરી દીધો અને નિષ્ફળ થયો એ, જેના નફ્સને અલ્લાહે દબાવી દીધો. પરંતુ આ સમજૂતી સૌપ્રથમ તો ભાષાના સંદર્ભમાં કુર્આનની વર્ણનશૈલીથી વિરુદ્ધ છે, કેમ કે અલ્લાહે આ જ વાત કહેવાની હોત તો તે આ રીતે ફરમાવતો કે **قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّىٰ ٱللَّهَ ٱللَّهُ وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّىٰ ٱللَّهَ ٱللَّهُ** (સફળતા પામી ગયો એ નફ્સ, જેને અલ્લાહે પવિત્ર કરી દીધો અને નિષ્ફળ થયો એ નફ્સ, જેને અલ્લાહે દબાવી દીધો.) બીજું એ કે આ સમજૂતી આ જ વિષયના અનુ-સંધાનમાં કુર્આનના બીજા વર્ણનોથી ટકરાય છે. સૂર: આ’લામાં અલ્લાહત્-આલાનો ઇરશાદ છે **كَلَّا أَكْفَلَهُ مَن ذَكَرَكَ** “સફળતા પામ્યો એ વ્યક્તિ જેણે પવિત્રતા અપનાવી.” (આ. ૧૪) સૂર: અબસમાં અલ્લાહત્-આલાએ રસૂલુલ્લાહ ﷺ ને સંબોધન કરતાં ફરમાવ્યું: **وَمَا كُنَّا بِٱلْأَكْفَالِكُمْ** “અને તમારા પર શું જવાબદારી છે, જો તે પવિત્રતા ન અપનાવે.” આ બંને આયતોમાં પવિત્રતા અપનાવવી એ બંદાનું કાર્ય ઠેરવવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરાંત, કુર્આનમાં ઘણી જગ્યાએ એ હકીકત વર્ણવવામાં આવી છે કે આ દુનિયામાં માનવીની પરીક્ષા લેવામાં આવી રહી છે. જેમ કે - સૂર: દહરમાં ફરમાવ્યું: “અમે મનુષ્યને એક મિશ્રિત વીર્યના ટીપાંથી પેદા કર્યો, જેથી તેની પરીક્ષા કરીએ, તેથી અમે તેને સાંભળવાવાળો અને જોવાવાળો બનાવ્યો.” (આ. ૨) અને સૂર: મુલકમાં ફરમાવ્યું: “જેણે મૃત્યુ અને જીવનનું સર્જન કર્યું, જેથી તમારી પરીક્ષા કરે કે કોણ તમારામાંથી શ્રેષ્ઠ અમલ કરવાવાળો છે.” (આ. ૨) હવે દેખીતું છે કે પરીક્ષા મૂળથી નિરર્થક થઈ જાય છે, જો પરીક્ષા લેવાવાળો જ એક ઉમેદવારને ઉન્નત કરે અને બીજાને દબાવી દે. તેથી સાચી સમજૂતી એ જ છે, જે કતાદા, ઇકરિમા, મુજાહિદ અને સઈદ બિન જુબૈર રહ. એ વર્ણવી છે કે **زَكَّىٰ** અને **دَسَّىٰ** નો કર્તા બંદો છે, ન કે અલ્લાહ. રહી એ હદીસ જે ઇબ્ને અબી હાતિમે જુવૈબિર બિન સઈદ, તેમણે ઝહહાક, અને તેમણે ઇબ્ને અબ્બાસ **رضي الله عنه** ની સનદથી નોંધી છે કે સ્વયં રસૂલુલ્લાહ **ﷺ** એ આ આયતનો અર્થ એ વર્ણવ્યો કે - **قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّىٰ ٱللَّهَ ٱللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ** (સફળતા પામ્યો એ નફ્સ, જેને મહાન અને પ્રતાપી અલ્લાહે પવિત્ર કર્યો), તો આ કથન વાસ્તવમાં હુજૂર **ﷺ** થી સાબિત નથી, કેમ કે આની સનદમાં જુવૈબિર ‘મતરુકુલ હદીસ’ (હદીસને રદ કરનાર) છે અને ઇબ્ને અબ્બાસ **رضي الله عنه** થી ઝહહાકની મુલાકાત થઈ નથી. અલબત્ત, એ હદીસ ‘સહીહ’ છે, જે ઇમામ અહમદ, મુસ્લિમ, નિસાઈ અને ઇબ્ને અબી શિબાએ હઝરત ઝૈદ બિન અરકમ **رضي الله عنه** થી રિવાયત કરેલ છે કે હુજૂર **ﷺ** આ દુઆ આગ્યા કરતા હતા કે - **ٱللَّهُمَّ ٱتِّ ٱنْفُسَى تَقْوَاهَا وَزَكَّيْهَا ٱنتَ خَيْرٌ مِّن زَكَّاهَا، ٱنتَ وَلِيَّهَا وَمَوْلَاهَا.**

كَذَّبَتْ ثَمُودُ بِطَغْوَاهَا ۖ إِذِ انبَعَثَ أَشْقَاهَا ۗ

સમૂદ^(૭) પોતાના વિદ્રોહના જ કારણે ખોટું ઠેરવ્યું.^(૮) જ્યારે તે જાતિનો સૌથી વધુ દુર્ભાગી માણસ વીફરીને ઊભો થયો,

“હે અલ્લાહ ! મારા નફસને તેનો તકવા (પરહેજગારી) પ્રદાન કર અને તેને પવિત્ર કર, તું જ એ સર્વશ્રેષ્ઠ હસ્ટી છે જે તેને પવિત્ર-કરે, તું જ તેનો સંરક્ષક અને સહાયક છે.” આનાથી મળતા શબ્દોમાં હુજૂર ﷺની આ દુઆ હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન અબ્બાસ ﷺથી તબારાની, ઈબ્ને મરદૂયા અને ઈબ્ને અલ-મન્ઝરે તથા હઝરત આઈશા ﷺથી ઈમામ અહમદ રહ. એ નોંધી છે. આનો અર્થ વાસ્તવમાં એ છે કે બંદો તો કેવળ તકવા અને તઝકિયાની ઈચ્છા અને માગણી જ કરી શકે છે, રહ્યું તેને તે પ્રાપ્ત થઈ જવું, તો તે છેવટે અલ્લાહની તૌફિક (પ્રેરણા અને સહાયતા) પર નિર્ભર છે; અને આ જ સ્થિતિ તમ્સિહે ની પણ છે કે અલ્લાહ બળજબરીથી કોઈના નફસને નથી દબાવતો, પણ બંદો એવું કરવા માટે તત્પર જ થઈ જાય, તો અલ્લાહ તુઆલા તેને તકવા અને તઝકિયાની તૌફિકથી વંચિત કરી દે છે અને તેને છૂટો મૂકી દે છે કે પોતાના નફસને જે ગંદકીના ઢગલા નીચે દબાવવા ઈચ્છે, દબાવી દે.

(૭) ઉપરની આયતમાં જે વાતો ખરેખર વર્ણવવામાં આવી છે, હવે તેની જ સ્પષ્ટતા એક ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંતથી કરવામાં આવી રહી છે. આ કઈ વાતનું દૃષ્ટાંત છે અને ઉપરના વર્ણનથી તેનો શું સંબંધ છે, તેને સમજવા માટે કુર્આન-મજ્દના અન્ય વર્ણનોના પ્રકાશમાં એ બે પાયાની હકીકતો પર સારી રીતે વિચાર કરવો જોઈએ, જે આ. ૭ અને ૧૦ માં વર્ણવવામાં આવેલ છે.

સૌપ્રથમ, તેમાં ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે માનવ-આત્મા કે માનવીની જાતને એક સપ્રમાણ-સંતુલિત અને સ્વસ્થ પ્રકૃતિ સાથે પેદા કરીને અલ્લાહ તુઆલાએ તેના દુરાચાર અને તેના તકવા (પરહેજગારી, સંયમ)નું તેને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આપી દીધું. કુર્આન આ હકીકતને વર્ણવવાની સાથે એ પણ સ્પષ્ટ કરે છે કે ‘હુજૂર’ અર્થાત્ દુરાચાર અને તકવા અર્થાત્ સંયમ કે પરહેજગારીનું આ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન એ વાત માટે પૂરતું નથી કે દરેક વ્યક્તિ પોતે જ તેનાથી વિસ્તૃત અને વિગતવાર માર્ગદર્શન પ્રાપ્ત કરી લે, બલકે આ હેતુ માટે અલ્લાહ તુઆલાએ ‘વહી’ (દિવ્ય પ્રકાશના, દિવ્ય અવતરણ) દ્વારા પયગંબરો ﷺને સવિસ્તાર માર્ગદર્શન આપ્યું, જેમાં સ્પષ્ટતા સાથે એ બતાવી દેવામાં આવ્યું કે દુરાચારમાં કઈ-કઈ વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે, જેનાથી બચવું જોઈએ અને તકવા કઈ વસ્તુનું નામ છે અને તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. જો મનુષ્ય વહી દ્વારા આવનાર આ સ્પષ્ટ માર્ગદર્શનનો સ્વીકાર ન કરે, તો તે ન દુરાચારથી બચી શકે છે, ન તકવાનો માર્ગ પામી શકે છે.

દ્વિતીય, આ આયતમાં ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે વળતર કે ઈનામ અને સજા એ અનિવાર્ય પરિણામ છે, જે દુરાચાર અને તકવામાંથી કોઈ એકને અપનાવવાના કારણે મળે છે. નફસને દુરાચારથી પવિત્ર કરવા અને તકવાથી વિકસિત કરવાનું પરિણામ સફળતા છે, અને તેના સારા વલણો અને વૃત્તિઓને દબાવીને દુરાચારમાં ડૂબાડી દેવાનું પરિણામ નિષ્ફળતા અને વિનાશ અને બરબાદી છે.

આ જ વાતને સમજાવવા માટે એક ઐતિહાસિક પ્રમાણ પ્રસ્તુત કરવામાં આવી રહ્યું છે અને તેના માટે સમૂદ જાતિને એક ઉદાહરણના રૂપમાં લેવામાં આવેલ છે, કેમ કે અગાઉની નાશ પામેલી જાતિઓમાંથી જે જાતિનો વિસ્તાર મક્કાવાસીઓના નજીક હતો, તે આ જ હતી. ઉત્તર હિજાજમાં તેના ઐતિહાસિક અવશેષો આવેલા હતા, જ્યાંથી મક્કાવાસીઓ સીરિયા તરફ પોતાના વેપારી પ્રવાસોમાં હંમેશા પસાર થતા હતા, અને અજ્ઞાનતાકાળની શાયરીઓમાં જે રીતે આ જાતિનો ઉલ્લેખ વારંવાર આવ્યો છે, તેનાથી જાણવા મળે છે કે આરબવાસીઓમાં તેની

فَقَالَ لَهُمْ رَسُولُ اللَّهِ نَاقَةَ اللَّهِ وَسُقْيَاهَا ﴿١٣﴾ فَكَذَّبُوهُ فَعَقَرُوهَا
فَدَامَ عَلَيْهِمْ رَبُّهُمْ بِذُنُوبِهِمْ قَسْوٰهُمَا ﴿١٤﴾ وَلَا يَخَافُ عُقْبَاهَا ﴿١٥﴾

તો અલ્લાહના રસૂલે તે લોકોને કહ્યું કે સાવધાન ! અલ્લાહની ઊંટણીને (હાથ ન લગાવતા) અને તેના પાણી પીવામાં (અડચણ ન બનતા).^(૯) પરંતુ તેમણે તેની વાતને ખોટી ઠેરવી અને ઊંટણીને મારી નાખી.^(૧૦) છેવટે તેમના ગુનાના આરોપમાં તેમના રબે (પ્રભુએ) તેમના પર એવી આફત મોકલી કે એકી સાથે સૌને ધૂળ ભેગા કરી દીધા, અને તેને (પોતાના આ કાર્યના) કોઈ ખરાબ પરિણામનો ભય નથી.^(૧૧) (રુકૂઅ-૧)

તબાહીની ચર્ચા સામાન્ય હતી.

(૮) અર્થાત્, હઝરત સાલેહ عليه السلامની નુબૂવ્વતને ખોટી ઠેરવી દીધી, જેમને તેમના માર્ગદર્શન માટે મોકલવામાં આવ્યા હતા, અને આ ખોટું ઠેરવવાનું કારણ તેમનો એ વિદ્રોહ હતો કે તેઓ એ દુરાચારને છોડવા તૈયાર નહોતા, જેમાં તેઓ સપડાયેલા હતા અને એ તકવા તેમને સ્વીકાર્ય નહોતો, જેના તરફ હઝરત સાલેહ અલૈ. તેમને આમંત્રણ આપી રહ્યા હતા. આની વિગત માટે જુઓ : અલ-આ'રાફ, આ. ૭૩ થી ૭૬; હૂદ, આ. ૬૧-૬૨; અશુ-શુઅરા, આ. ૧૪૧ થી ૧૫૩; અલ-નમ્લ, આ. ૪૫ થી ૪૮; અલ-કમર, આ. ૨૩ થી ૨૫.

(૯) કુર્આન-મજ્હદમાં અન્ય સ્થાનોએ આની વિગત આપવામાં આવી છે કે સમૂદના લોકોએ હઝરત સાલેહ عليه السلامને પડકાર ફેંક્યો હતો કે જો તમે સાચા છો, તો કોઈ નિશાની (ચમત્કાર) પ્રસ્તુત કરો. આના પર હઝરત સાલેહ عليه السلامએ એક ઊંટણીને નિશાનીના રૂપમાં તેમના સામે હાજર કરી દીધી અને તેમને કહ્યું કે આ અલ્લાહની ઊંટણી છે, તે જમીનમાં જ્યાં ઈચ્છશે, ચરતી ફરશે, એક દિવસ બધું પાણી તેના માટે વિશિષ્ટ હશે અને બીજો દિવસ તમારા સૌના માટે અને તમારા પશુઓ માટે રહેશે. જો તમે તેને હાથ લગાવ્યો, તો યાદ રાખો કે તમારા પર કઠોર યાતના ઉતરી આવશે. આના પર તેઓ અમુક સમય સુધી ડરતા રહ્યા, પછી તેમણે પોતાના એક સૌથી વધારે દુષ્ટ અને માથાકરેલા સરદારને પોકાર્યો કે આ ઊંટણીનો કિસ્સો પૂરો કરી નાખે અને તે આ કામની જવાબદારી લેવા તૈયાર થઈ ગયો. (અલ-આ'રાફ, આ. ૭૩; અશુ-શુઅરા, આ. ૧૫૪ થી ૧૫૬; અલ-કમર, આ. ૨૮)

(૧૦) સૂર: આ'રાફમાં છે કે ઊંટણીને મારી નાખ્યા પછી સમૂદના લોકોએ હઝરત સાલેહ عليه السلامને કહ્યું, હવે લઈ આવો એ યાતના, જેનાથી તમે અમને ડરાવી રહ્યા હતા ! (આ. ૭૭) અને સૂર: હૂદમાં છે કે હઝરત સાલેહ عليه السلامએ તેમને કહ્યું કે ત્રણ દિવસ પોતાના ઘરોમાં હજુ મોજમજા કરી લો, તેના પછી યાતના આવી જશે અને આ એવી ચેતવણી છે કે જે ખોટી સાબિત નહીં થાય. (આ. ૬૫)

(૧૧) અર્થાત્, અલ્લાહ દુનિયાના બાદશાહો અને અહીંની હકૂમતોના સત્તાધીશોની જેમ નથી કે તે કોઈ જાતિ વિરુદ્ધ કોઈ પગલું ઉઠાવતી વખતે એ વિચારવા માટે વિવશ હોય છે કે આ પગલાનું પરિણામ શું આવશે. તેની સત્તા સર્વોચ્ચ છે. તેને એ વાતની કોઈ આશંકા નહોતી કે સમૂદની સહાયક કોઈ એવી શક્તિ છે, જે તેનાથી બદલો લેવા માટે આવશે.

૯૨ : અલ્-લૈલ

પરિચય

નામ :

પહેલા જ શબ્દ لَيْلٍ ને આ સૂર:નું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

ઉતરાણકાળ :

આ સૂર:નો વિષય સૂર: શમ્સથી એટલો બધો મળતો આવે છે કે આ બંને સૂર:ઓ એક-બીજાની સમજૂતી લાગે છે. એક જ વાત છે, જેને સૂર: શમ્સમાં એક રીતે સમજાવવામાં આવી છે અને આ સૂર:માં બીજી રીતે. એનાથી એવું લાગે છે કે આ બંને સૂર:ઓ લગભગ એક જ જમાનામાં ઊતરી છે.

વિષય અને ચર્ચા :

આનો વિષય જીવનના બે ભિન્ન માર્ગોનો ફરક અને તેમના અંજામ અને પરિણામોનો ભેદ વર્ણવવાનો છે. વિષયાનુસાર આ સૂર: બે ભાગો પર આધારિત છે. પ્રથમ ભાગ આરંભથી આ. ૧૧ સુધી છે, અને બીજો ભાગ આ. ૧૨ થી અંત સુધી.

પહેલા ભાગમાં સૌથી પહેલા એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે માનવ-જાતિના લોકો, જાતિઓ અને સમૂહો દુનિયામાં જે પણ કોશિશો અને કામ કરી રહ્યા છે, તે અનિવાર્યપણે પોતાના નૈતિક સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ એવી જ રીતે ભિન્ન છે, જેવી રીતે દિવસ રાતથી અને નર માદાથી ભિન્ન છે. તે પછી કુર્આનની નાની સૂર:ઓની સામાન્ય વર્ણનશૈલી અનુસાર ત્રણ નૈતિક ગુણો એક પ્રકારની અને ત્રણ નૈતિક ગુણો બીજા પ્રકારની કોશિશો અને કાર્યોના વિશાળ સમૂહમાંથી લઈને ઉદાહરણ રૂપે પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યા છે, જેને સાંભળીને દરેક વ્યક્તિ ખૂબ સરળતાથી એ અનુમાન લગાવી શકે છે કે એક પ્રકારના ગુણો કયા પ્રકારની જીવન-પદ્ધતિનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે અને બીજા પ્રકારના ગુણો તેનાથી વિપરીત કઈ જીવન-પદ્ધતિની નિશાની છે. આ બંને ઉદાહરણો એવા નાના-નાના સુંદર, સુરુચિપૂર્ણ અને ઠીક-ઠીક વાક્યોમાં વર્ણવવામાં આવેલ છે કે સાંભળતાં જ માણસના હૃદયમાં ઉતરી જાય અને યાદ રહી જાય. પહેલા પ્રકારની વિશેષતાઓ એ છે કે માણસ ધન આપે, ઈશનિષ્ઠા અને સંયમ અપનાવે તેમજ ભલાઈને ભલાઈ માને. બીજા પ્રકારની વિશેષતાઓ એ છે કે તે કંજૂસી કરે, અલ્લાહની ખુશી અને નારાજગીથી બેપરવા થઈ જાય તથા ભલી અને સાચી વાતને જૂઠી ઠેરવે. પછી બતાવવામાં આવ્યું છે કે આ બંને કાર્ય-પદ્ધતિઓ, જે દેખીતી રીતે જ એકબીજાથી ભિન્ન છે, પોતાના પરિણામોની દૃષ્ટિએ કદાપિ સમાન નથી, બલ્કે જેટલા પ્રમાણમાં તે પોતાના સ્વરૂપ અને પ્રકારની દૃષ્ટિએ એકબીજાથી વિરોધી છે, તેટલા જ એમના પરિણામો પણ એકબીજાથી વિપરીત છે. પહેલી કાર્ય-પદ્ધતિને જે માણસ અથવા સમૂહ અપનાવશે, અલ્લાહત્આલા તેના માટે જીવનના સાફ અને સીધા માર્ગને સરળ બનાવી દેશે, ત્યાં સુધી કે તેના માટે નેકી કરવી સરળ કરી દેશે અને બૂરાઈ કરવી મુશ્કેલ થઈ જશે; અને બીજી કાર્ય-પદ્ધતિને જે પણ અપનાવશે, અલ્લાહત્આલા તેના માટે જીવનના વિકટ અને મુશ્કેલ રસ્તાને સરળ કરી દેશે, ત્યાં સુધી કે તેના માટે બૂરાઈ કરવી સરળ અને ભલાઈ કરવી મુશ્કેલ થઈ જશે.

બીજા ભાગમાં પણ આ જ રીતે ટૂંકમાં ત્રણ હકીકતો વર્ણવવામાં આવી છે. એક એ કે અલ્લાહે દુનિયાના આ પરીક્ષા-સ્થળમાં માનવીને અજ્ઞાન રાખીને છોડી મૂક્યો નથી, બલકે તેણે એ બતાવી દેવાનું પોતાના શિરે લીધું છે કે જીવનના વિવિધ માર્ગોમાંથી સીધો માર્ગ કયો છે. તેના સાથે એ કહેવાની આવશ્યકતા નહોતી કે પોતાનો પયગંબર અને પોતાનો ગ્રંથ મોકલીને તેણે પોતાની આ જવાબદારી પૂરી કરી દીધી છે, કેમ કે પયગંબર ﷺ અને કુર્આન બંને માર્ગદર્શન આપવા માટે સૌના સામે મોજૂદ હતાં. બીજી હકીકત એ વર્ણવવામાં આવી છે કે દુનિયા (આલોક) અને આખિરત (પરલોક) બંનેનો માલિક અલ્લાહ જ છે. દુનિયા માગશો તો તે પણ તેના પાસેથી જ મળશે અને આખિરત માગશો તો તેનો આપનાર પણ એ જ છે. હવે એ નિર્ણય કરવાનું કામ તમારું છે કે તમે તેના પાસે શું માગો છો. ત્રીજી હકીકત એ વર્ણવવામાં આવી છે કે જે દુર્ભાગી તે ભલાઈને ખોટી ઠેરવશે, જે પયગંબર અને ગ્રંથ મારફત રજૂ કરવામાં આવી રહી છે, અને તેનાથી મોઢું ફેરવશે, તેના માટે ધગધગતી આગ તૈયાર છે, અને જે અલ્લાહથી ડરવાવાળો-ઈશાનિજ માણસ પૂરેપૂરી નિખાલસતા સાથે માત્ર પોતાના રબની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવા માટે પોતાનું ધન ભલાઈના માર્ગમાં ખર્ચ કરશે, તેનો રબ તેનાથી પ્રસન્ન થશે અને તેને એટલું બધું આપશે કે તે ખુશ થઈ જશે.

رُكُوعًا ۱

(۹۲) سُورَةُ الْبَيْلِ مَكِّيَّةٌ

آيَاتُهَا ۲۱

આ. ૯૧

સૂર: ૯૨ અલ્-બૈલ (મક્કી)

કુલુઅ-૧

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وَالْبَيْلِ إِذَا يُعْشَى ۝۱ وَالنَّهَارِ إِذَا تَجَلَّى ۝۲ وَمَا خَلَقَ الذَّكَرَ
وَالْأُنثَى ۝۳ إِنَّ سَعْيَكُمْ لَشَتَّى ۝۴ فَأَمَّا مَنْ أَعْطَى وَاتَّقَى ۝۵
وَصَدَّقَ بِالْحُسْنَى ۝۶ فَسَنِّيْرُهُ لِيُسْرَى ۝۷ وَأَمَّا مَنْ بَخِلَ

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

સોગંદ છે રાત્રિના જ્યારે કે તે છવાઈ જાય, અને દિવસના જ્યારે કે તે પ્રકાશિત થાય, અને તે હસ્તીના જેણે નર અને માદાને પેદા કર્યા, હકીકતમાં તમારી કોશિશો ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારની છે. (૧) તો જેણે (અલ્લાહના માર્ગમાં) ધન આપ્યું અને (અલ્લાહની અવજાથી) બચ્યો, અને ભલાઈને સાચી માની, (૨) તેને અમે સરળ માર્ગની સુવિધા આપીશું; (૩) અને જેણે કંજૂસી કરી

(૧) આ એ વાત છે, જેના પર રાત અને દિવસ તેમજ નર અને માદાના સર્જનના સોગંદ ખાવામાં આવ્યા છે. મતલબ એ છે કે જે રીતે રાત અને દિવસ તેમજ નર અને માદા એક-બીજાથી ભિન્ન છે, અને તેમાંથી દરેક બેની અસરો અને પરિણામો પરસ્પર વિરોધી છે, એ જ રીતે તમે લોકો જે રસ્તાઓ અને હેતુઓ માટે પોતાની કોશિશો કરી રહ્યા છો, તે પણ પોતાના સ્વરૂપની રીતે જુદી-જુદી અને પોતાના પરિણામોના સદર્ભમાં અલગ-અલગ છે. તે પછી આયતમાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે આ તમામ અલગ-અલગ કોશિશો બે મોટા પ્રકારમાં વહેંચાઈ જાય છે.

(૨) આ માનવીય પ્રયાસોનો એક પ્રકાર છે, જેમાં ત્રણ વસ્તુઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, અને ધ્યાનથી જોવામાં આવે તો ખ્યાલ આવે છે કે તે તમામ ખૂબીઓને આવરી લે છે. એક એ કે મનુષ્ય ધન-સંપત્તિના અનહદ પ્રેમમાં ગ્રસ્ત ન થાય, બલકે વિશાળ હૃદયથી પોતાનું ધન, જેટલું પણ અલ્લાહે તેને આપ્યું છે, અલ્લાહ અને તેના બંદાઓના હક્કો પૂરા કરવામાં, નેકી અને ભલાઈના કાર્યોમાં, અને અલ્લાહના બંદાઓની સહાયતા કરવામાં ખર્ચ કરે. બીજું એ કે તેના હૃદયમાં અલ્લાહનો ડર હોય અને તે ચારિત્ર્ય, આચરણ, સમાજ-જીવન, રોજગાર અને આર્થિક મામલાઓ, ટૂંકમાં પોતાના જીવનના દરેક વિભાગમાં એ કાર્યોથી બચે, જે અલ્લાહની નારાજગીનું કારણ હોય. ત્રીજું એ કે તે ભલાઈને સાચી માને. ભલાઈ એક વ્યાપક અર્થ ધરાવતો શબ્દ છે, જેમાં શ્રદ્ધા (અકીદો), નૈતિકતા અને આચરણ ત્રણેયની ભલાઈઓ સામેલ છે. શ્રદ્ધા કે આસ્થામાં ભલાઈને સાચું માનવું એ છે કે માણસ શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ) અને નાસ્તિકતા અને કુફ (સત્યના ઈન્કાર)ને છોડીને તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ), આધિરત (પરલોક) અને રિસાલત (ઈશદૂતત્વ)ને સાચું માને; અને નૈતિકતા અને આચરણમાં ભલાઈ એ છે કે માણસથી કેવળ અભાનાવસ્થા કે અજ્ઞાણાવસ્થામાં કોઈ નિર્ધારિત વ્યવસ્થા વગર ભલાઈઓનું આચરણ ન થઈ રહ્યું હોય, બલકે તે ભલાઈ તથા સચ્ચાઈ અને ઈશપરાયણતાની એ વ્યવસ્થાને સાચી માને, જે અલ્લાહ તરફથી આપવામાં આવેલ છે, જે ભલાઈઓને તેના તમામ પ્રકારો અને સ્વરૂપોની સાથે એક વ્યવસ્થામાં જોડી દે છે, જેનું સર્વમાન્ય

નામ છે 'શરીઅતે ઈલાહીયા' (અલ્લાહની શરીઅત અર્થાત્ ઈશ્વરીય ધર્મશાસ્ત્ર).

(૩) આ છે કોશિશોના આ પ્રકારનું પરિણામ. સરળ માર્ગનો અર્થ એ માર્ગ છે, જે માનવીની પ્રકૃતિ અનુસાર છે, જે તેના સર્જનહારની મરજી અનુસાર છે, જેણે માનવી અને સમગ્ર સૃષ્ટિનું સર્જન કર્યું છે, જેમાં માનવીને પોતાના આત્માથી લડવું નથી પડતું, જેમાં માનવી પોતાના શરીર અને પ્રાણ તેમજ બુદ્ધિ અને મનની શક્તિઓ પર બળજબરી કરીને તેનાથી એ કામ નથી લેતો, જેના માટે આ શક્તિઓ તેને પ્રદાન કરવામાં નહોતી આવી; બલ્કે એવા કામ લે છે, જેના માટે તે શક્તિઓ વાસ્તવમાં તેને પ્રદાન કરવામાં આવી છે; જેમાં માનવીને દરેક બાજુએ એ લડાઈ, વિરોધ અને સંઘર્ષનો સામનો કરવો પડતો નથી, જેનો સામનો ગુનાઓથી ભરેલા જીવનમાં કરવો પડતો હોય છે, બલ્કે માનવ-સમાજમાં ડગલે-ને-પગલે તેને સુલેહ-શાંતિ અને સ્વસ્થતા તેમજ ગૌરવ, પ્રતિષ્ઠા અને ઉચ્ચ સ્થાનો પ્રાપ્ત થતાં જાય છે. દેખીતું છે કે જે વ્યક્તિ પોતાનું ધન અલ્લાહના બંદાઓની ભલાઈ માટે વાપરી રહ્યો હોય, જે સદાચારી અને પ્રમાણિક હોય, જે કોઈની સાથે બેઈમાની, વચનભંગ અને બેવફાઈ ન કરે, જેનાથી કોઈને અપ્રમાણિકતા, અત્યાચાર-અન્યાય અને અતિરેકની આશંકા ન હોય, જે દરેક વ્યક્તિની સાથે સારું વર્તન કરતો હોય અને કોઈને તેના ચરિત્ર અને વ્યક્તિત્વ પર આંગળી ઉઠાવવાની તક ન મળે, તે સ્વયં ગમે તેટલા ખરાબ સમાજમાં રહેતો હોય, તેમ છતાં તેની કદર થઈને જ રહે છે, હદયો તેના તરફ ખેંચાય છે, લોકોની નજરોમાં તેની ઈજ્જત બેસી જાય છે, તેનું પોતાનું હદય અને અંતરાત્મા પણ સંતુષ્ટ હોય છે અને સમાજમાં પણ તેને એ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે જે ક્યારેય કોઈ દુરાચારી વ્યક્તિને પ્રાપ્ત નથી થતી. આ જ વાત છે, જે સૂર: નહ્લમાં ફરમાવવામાં આવી છે કે - "مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِّنْ ذَكَرٍ أَوْ اُنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّاهُ حَيٰوةً طَيِّبَةً" - "જે વ્યક્તિ સદ્કાર્ય કરે, ચાહે તે પુરુષ હોય કે સ્ત્રી, અને હોય તે મોમિન, તેને અમે સારું જીવન વ્યતીત કરાવીશું." (આ. ૯૭) અને આ જ વાતને સૂર: મરયમમાં આ રીતે વર્ણવવામાં આવી છે કે - "النَّشِيطِ وَالْمُؤْمِنِ وَالْعَمَلِ الصَّالِحِ سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمٰنُ وُدًّا" - "નિશ્ચિતપણે જે લોકો ઈમાન લાવ્યા અને જેમણે સદ્કાર્યો કર્યા, રહમાન (પરમ્ કૃપાળુ) તેમના હૃદયોમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન કરી દેશે." (આ. ૯૬) પછી આ જ એ માર્ગ છે, જેમાં દુનિયાથી લઈને આખિરત સુધી માનવી માટે આનંદ જ આનંદ અને રાહત જ રાહત છે. તેના પરિણામો હંગામી અને સામયિક નહીં, બલ્કે અનંત અને શાશ્વત છે.

આ બાબતમાં અલ્લાહત્આલાનો ઈરશાદ છે કે અમે તેને આ માર્ગ પર ચાલવાની સરળતા કરી આપીશું. તેનો અર્થ એ છે કે જ્યારે ભલાઈનો સ્વીકાર કરીને એ નિર્ણય કરી લેશે કે આ જ માર્ગ મારા માટે યોગ્ય છે અને બૂરાઈનો માર્ગ મારા માટે લાયક નથી, અને જ્યારે તે વ્યવહારિક રીતે આર્થિક ત્યાગ અને તકવા (પરેહજગારી અને સંયમ)નું જીવન અપનાવીને એ સાબિત કરી દેશે કે તેનું આ માનવું સાચું છે, તો અલ્લાહત્આલા આ માર્ગ પર ચાલવું તેના માટે સરળ કરી દેશે. તેના માટે પછી ગુનો કરવું મુશ્કેલ અને નેકી કરવી સરળ થઈ જશે. હરામ (અવૈધ) ધન-સંપત્તિ તેના સામે આવશે, તો તે એવું નહીં સમજે કે આ નફાનો સોદો છે, બલ્કે તેને એવું લાગશે કે આ આગનો અંગારો છે, જેને તે હાથમાં નથી લઈ શકતો. દુરાચારની તકો તેના સામે આવશે, તો તેને આનંદ અને મોજમજા કરવાની તક સમજીને તેના તરફ નહીં દોડે, બલ્કે જહન્નમનો દરવાજો સમજીને તેનાથી દૂર ભાગશે. નમાઝ તેને ભાર નહીં લાગે, બલ્કે તેને ચેન નહીં પડે, જ્યાં સુધી સમય પર તે તેને અદા ન કરી લે. ઝકાત (અનિવાર્ય દાન) આપતાં તેનું દિલ દુ:ખશે નહીં, બલ્કે પોતાનું ધન તેને અપવિત્ર અને અશુદ્ધ લાગશે, જ્યાં સુધી તે તેમાંથી ઝકાત ન કાઢી લે. ટૂંકમાં, ડગલે-ને-પગલે અલ્લાહત્આલા તરફથી તેને આ માર્ગ પર ચાલવાની તૌફિક (પ્રેરણા) અને સહાયતા મળશે, સંજોગોને તેના માટે સાનુકૂળ કરી નાખવામાં આવશે અને તેની મદદ કરવામાં આવશે.

અહીં એ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે આનાથી અગાઉ સૂર: બલદમાં આ જ માર્ગને દુર્ગમ ખીણ કહેવામાં આવ્યો હતો અને અહીં તેને સરળ માર્ગ કહેવામાં આવેલ છે. આ બંને વાતોમાં સુમેળ કેવી રીતે થશે? આનો જવાબ એ છે કે આ માર્ગને અપનાવ્યા પહેલા આ માણસને તે દુર્ગમ ખીણ જ લાગતો હતો, જેના પર ચઢવા માટે તેને પોતાની મનેચ્છાઓથી, દુનિયા-પ્રેમી પોતાની પત્ની અને બાળ-બચ્ચાઓથી, પોતાના સગા-સંબંધીઓથી, પોતાના

وَاسْتَعْنِي ۝۸ وَكَذَّبَ بِالْحَسَنِي ۝۹ فَسَيَسِيرُهُ لِلْعُسْرَى ۝۱۰

અને (પોતાના અલ્લાહ પ્રત્યે) બેપરવાઈ દાખવી અને ભલાઈને ખોટી ઠેરવી,^(૪) તેને અમે મુશ્કેલ માર્ગ માટે સુવિધા આપીશું;^(૫)

મિત્રોથી અને તેની સાથે વ્યવહાર કરનારાઓ અને પરિચિતોથી, અને સૌથી વધારે શૈતાનથી લડવું પડતું હતું, કેમ કે આમાંથી દરેક તેના માર્ગમાં અવરોધો ઊભા કરે છે અને તેને ભયંકર બનાવીને તેના સામે પ્રસ્તુત કરે છે. પરંતુ જ્યારે માણસ ભલાઈને સાચી માનીને તેનો સ્વીકાર કરી લે છે અને તેના પર ચાલવાનો દૃઢ ઈરાદો કરી લે છે અને પોતાનું ધન અલ્લાહની રાહમાં આપીને અને તકવાની રીત અપનાવીને વ્યવહારિક રીતે આ ઈરાદાને મજબૂત કરી લે છે, તો આ ખીણ પર ચઢવું તેના માટે સરળ અને નૈતિક અધઃપતનની ખાઈમાં ગબડવું તેના માટે મુશ્કેલ બની જાય છે.

(૪) આ માનવીય પ્રયાસોનો બીજો પ્રકાર છે, જે પોતાના દરેક ભાગમાં પહેલા પ્રકારના દરેક ભાગથી જુદો છે. 'બુખ્લ' (કંજૂસાઈ, કૃપણતા)નો અર્થ માત્ર એ કંજૂસાઈ નથી, જેના કારણે સામાન્ય રીતે લોકો એ માણસને કંજૂસ કહે છે, જે એક-એક રૂપિયો ભેગો કરીને રાખે છે અને તેને ન પોતાના ઉપર ખર્ચ કરે છે, ન પોતાના પત્ની-બાળકો પર, બલકે અહીં કંજૂસનો અર્થ અલ્લાહની રાહમાં તથા નેકી અને ભલાઈના કાર્યોમાં ધન ખર્ચ ન કરવું છે અને આ સંદર્ભમાં એ વ્યક્તિ પણ કંજૂસ છે, જે પોતાની જાત પર, પોતાના એશઆરામ પર, પોતાની રુચિ-અભિરુચિઓ અને મોજશોખ પર, અને હરવા-ફરવા પર તો ખૂબ દિલ ખોલીને ધન લૂંટાવે છે; પરંતુ કોઈ સારા કાર્ય માટે તેના ખિસ્સામાંથી કંઈ જ નથી નીકળતું, અથવા જો નીકળે પણ છે તો એ જોયા પછી નીકળે છે કે તેના બદલામાં તેને કીર્તિ, ખ્યાતિ તેમજ લોકોમાં પ્રસિદ્ધિ અને દેખાવ, અમલદારો-અધિકારીઓ સુધી પહોંચ, અથવા કોઈ અન્ય પ્રકારનો ફાયદો થશે. 'બેનિયાજી' (બેપરવાઈ) દાખવવાનો અર્થ એ છે કે માણસ દુનિયાના ભૌતિક લાભોને જ પોતાની તમામ દોડધૂપ અને મહેનત અને કોશિશનો હેતુ બનાવી લે અને અલ્લાહથી તદ્દન બેપરવા બનીને એ વાતની કોઈ ચિંતા ન કરે કે કયા કાર્યથી તે ખુશ અને કયા કાર્યથી તે નારાજ થાય છે. રહ્યું ભલાઈને ખોટી ઠેરવવું, તો તે પોતાની તમામ વિગતોમાં ભલાઈને સાચી માનવાથી વિરુદ્ધ છે. તેથી તેની સમજૂતીની આવશ્કયતા નથી, કેમ કે ભલાઈને સાચી માનવાની સમજૂતી અમે સ્પષ્ટ કરી ચૂક્યા છીએ.

(૫) આ માર્ગને મુશ્કેલ અને કઠિન એટલા માટે કહેવામાં આવેલ છે કે આના પર ચાલવાવાળો, આમ તો ભૌતિક લાભો અને દુનિયાની મોજમજા તેમજ દેખીતી સફળતાઓના લાલચમાં તેના તરફ જાય છે, પરંતુ આમાં દરેક પળે પોતાની પ્રકૃતિથી, સૃષ્ટિના સર્જનદારે બનાવેલ નિયમો અને કાનૂનથી, અને પોતાના આસપાસના સમાજથી તેનો સંઘર્ષ ચાલુ રહે છે. સચ્ચાઈ, પ્રમાણિકતા, અમાનતદારી અને વિશ્વસનીયતા, શિષ્ટતા અને સૌજન્યશીલતા તથા ચારિત્ર્યની શુદ્ધતા અને માન-મર્યાદાની નૈતિક સીમાઓને તોડીને જ્યારે તે દરેક રીતે પોતાના સ્વાર્થો અને ઈચ્છાઓને પૂરી કરવાની કોશિશ કરે છે, જ્યારે તેની જાતથી અલ્લાહના બંદાઓને ભલાઈના બદલે બૂરાઈ જ પહોંચે છે, અને જ્યારે તે બીજા લોકોના હક્કો અને તેમની ઈજાત પર હાથ નાખે છે, તો પોતાની નજરમાં તે સ્વયં અપમાનિત અને હડધૂત થાય છે અને જે સમાજમાં તે રહે છે તેનાથી પણ ડગલે-ને-પગલે લડીને તેને આગળ વધવું પડે છે. જો તે કમજોર હોય તો તેના વર્તન-વ્યવહારના કારણે તેને જાત-જાતની સજાઓ ભોગવવી પડે છે, અને જો તે ધનવાન, શક્તિશાળી અને પ્રભાવી અને વગદાર હોય, તો ભલે ને દુનિયા તેના જોરના આગળ દબાઈ જાય, પરંતુ કોઈનાય હૃદયમાં તેના માટે સહાનુભૂતિ, ઈજાત અને પ્રેમની કોઈ લાગણી નથી હોતી, ત્યાં સુધી કે તેના સાથીદારો પણ તેને એક દુષ્ટ અને નાલાયક માણસ સમજે છે; અને આ પ્રામલો કેવળ વ્યક્તિઓ સુધી જ સીમિત નથી, દુનિયાની મોટીમાં મોટી શક્તિશાળી જાતિઓ પણ જ્યારે નૈતિક સીમાઓનું ઉલ્લંઘન કરીને પોતાની તાકાત અને દોલતના અહંકારમાં દુરાચારનું વલણ અપનાવે છે, તો એક તરફ બાહ્ય દુનિયા તેની દુશ્મન બની જાય છે, અને

وَمَا يُغْنِي عَنْهُ مَالُهُ إِذَا تَرَدَّى ۝ إِنَّ عَلَيْنَا
لَلْهُدَىٰ ۝ وَإِنَّ لَنَا لَلْآخِرَةَ وَالْأُولَىٰ ۝

અને તેનું ધન છેવટે તેને શું કામ આવશે જ્યારે કે તે નષ્ટ થઈ જાય? (૯)

નિ:શંક માર્ગ બતાવવો અમારે શિરે છે, (૯) અને વાસ્તવમાં આખિરત (પરલોક) અને દુનિયા (આલોક) બંનેના અમે જ માલિક છીએ. (૯)

બીજી તરફ સ્વયં તેનો સમાજ ગુનાઓ, આપઘાત, નશાખોરી, ગુમ રોગો, પારિવારિક જીવનનો નાશ, યુવા પેઢીની પથભ્રષ્ટતા, વર્ગીય સંઘર્ષ, અને અત્યાચાર અને અતિરેકની રોજ-બ-રોજ વધતી જતી આફતોમાં ગ્રસ્ત થઈ જાય છે; ત્યાં સુધી કે જ્યારે તે ઉચ્ચ શિખરેથી પટકાય છે, તો દુનિયાના ઇતિહાસમાં પોતાના માટે ધિક્કાર અને ફિટકાર સિવાય બીજું કોઈ સ્થાન નથી છોડી જતી.

અને, આ જે ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે આવા વ્યક્તિને અમે મુશ્કેલ માર્ગ પર ચાલવાની સરળતા કરી આપીશું, તો તેનો અર્થ એ છે કે તેનાથી ભલાઈના માર્ગ પર ચાલવાની તૌફિક (પ્રેરણા) છીનવી લેવામાં આવશે, બૂરાઈના દરવાજાઓ તેના માટે ખોલી દેવામાં આવશે, તેના જ સાધનો અને માધ્યમો તેના માટે ઉપલબ્ધ કરી દેવામાં આવશે, બૂરાઈ કરવી તેના માટે આસાન હશે અને નેકી કરવાના વિચાર માત્રથી તેને એવું લાગશે કે જાણે તેનો જીવ ગળે આવી ગયો છે. આ જ સ્થિતિ અને અનુભૂતિ છે, જેને બીજે ઠેકાણે કુર્આનમાં આ રીતે વર્ણવવામાં આવેલ છે કે, “જેને અલ્લાહ માર્ગદર્શન પ્રદાન કરવાનો ઈરાદો કરે છે, તેની છાતી ઈસ્લામ માટે ખોલી દે છે અને જેને પથભ્રષ્ટતામાં નાખવાનો ઈરાદો કરે છે, તેની છાતીને સંકુચિત કરી દે છે.” (અલ-અનુઆમ, આ. ૧૨૫) એક અન્ય જગ્યાએ ઈરશાદ થયો છે, “નિ:શંક, નમાઝ એક ઘણું મુશ્કેલ કામ છે, પરંતુ આજ્ઞાકિત બંદાઓ માટે નથી.” (અલ-બકરહ, આ. ૪૬) અને મુનાફિકો (દંભીઓ) માટે ફરમાવ્યું: “તેઓ નમાઝ તરફ આવે પણ છે, તો આળસ મરડતા-મરડતા આવે છે અને અલ્લાહના માર્ગમાં ખર્ચ કરે પણ છે, તો અનિચ્છાએ ખર્ચ કરે છે.” (અત્-તૌબા, આ. ૫૪) અને એ કે - “તેમાં એવા-એવા લોકો છે, જેઓ અલ્લાહના માર્ગમાં કંઈ ખર્ચ કરે છે, તો તેને પોતાના ઉપર બળજબરી પૂર્વકનો દંડ સમજે છે.” (અત્-તૌબા, આ. ૯૮)

(૬) બીજા શબ્દોમાં આનો અર્થ એ છે કે એક દિવસે ગમે તેમ પણ મરવાનું છે, અને એ બધું જ દુનિયામાં જ છોડીને જવાનું છે, જેને તેણે અહીં પોતાની મોજમજા માટે ભેગું કર્યું હતું. જો પોતાની આખિરત માટે કંઈ કમાઈને તે પોતાની સાથે ન લઈ ગયો, તો આ ધનદોલત તેના શું કામ લાગશે? કબરમાં તો તે કોઈ કોઠી-મહેલ, કોઈ મોટર-ગાડી, કોઈ સંપત્તિ કે મિલકત અને કોઈ જમાપૂંજી લઈને નહીં જાય

(૭) અર્થાત્, માનવીના સર્જનહાર હોવાની હેસિયતે અલ્લાહત્ આલાએ પોતે પોતાની તત્ત્વદર્શિતા અને વિવેકબુદ્ધિ, પોતાના ન્યાય અને પોતાની દયા અને કૃપાના કારણે એ વાતની જવાબદારી લીધી છે કે તેને દુનિયામાં અજ્ઞાન અને અજાણ નહીં છોડે, બલકે તેને એ બતાવી દે કે સીધો અને સાચો માર્ગ કયો છે અને ખોટા માર્ગો કયા છે, નેકી અને સદાચાર શું છે અને બદી અને બૂરાઈ શું, હલાલ (વેધ) શું છે અને હરામ (અવેધ) શું, કયું વર્તન અપનાવીને તે આજ્ઞાકિત બંદો બનશે અને કયું વલણ અપનાવીને તે અવજ્ઞાકારી બંદો બની જશે. આ જ વાત છે, જેને સૂર: નહ્લમાં આ રીતે વર્ણવવામાં આવી છે કે - وَكَانَ اللَّهُ قَصْدَ السَّبِيلِ وَوَصَّاهَا جَاءُودٌ - (આ. ૯) “અને અલ્લાહના જ શિરે છે સીધો માર્ગ બતાવવો, જ્યારે કે માર્ગો અવળા પણ મોજૂદ છે.” (સમજૂતી માટે જુઓ : તફ્ફીમુલ કુર્આન, ભા-૨, અલ-નહ્લ, નોંધ ૯).

فَأَنْذَرْتُكُمْ نَارًا تَلَظَّى ۚ لَا يَصْلَاهَا إِلَّا الْأَشْقَى ۝١٥ الَّذِي
 كَذَّبَ وَتَوَلَّى ۝١٦ وَسَيَجْزِيهَا الْآتِقَى ۝١٧ الَّذِي يُؤْتِي مَالَهُ
 يَتْرَكِي ۝١٨ وَمَا لِأَحَدٍ عِنْدَهُ مِنْ نِعْمَةٍ تُجْزَى ۝١٩ إِلَّا ابْتِغَاءً
 وَجْهَ رَبِّهِ الْأَعْلَى ۝٢٠ وَلَسَوْفَ يَرْضَى ۝٢١

તો મેં તમને સંચેત કરી દીધા છે ભડકે બળતી આગથી. તેમાં નહીં દાડે પરંતુ તે અત્યંત દુર્ભાગી, જેણે ખોટું ઠેરવ્યું અને મોટું ફેરવ્યું; અને તેનાથી દૂર રાખવામાં આવશે તે અત્યંત પરહેજગાર (સંયમી), જે પવિત્ર થવા માટે પોતાનું ધન આપે છે. (૯) તેના પર કોઈનો કંઈ ઉપકાર નથી, જેનો બદલો તેને આપવાનો હોય. તે તો માત્ર પોતાના સર્વોચ્ચ રબની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવા આ કામ કરે છે, (૧૦) અને અવશ્ય તે (તેનાથી) પ્રસન્ન થશે. (૧૧) (રુકૂઅ-૧)

(૮) આ ઈરશાદના ઘણા અર્થ થાય છે અને તે બધા સાચા છે. એક એ કે દુનિયાથી આખિરત સુધી તમે ક્યાંય પણ અમારી પકડથી બહાર નથી, કેમ કે બંને જગતના અમે જ માલિક છીએ. બીજું એ કે અમારી આ માલિકી અને સ્વામીત્વ બધી રીતે બંને ઉપર કાંચમ છે, ચાહે તમે અમારા બતાવેલ માર્ગ પર ચાલો કે ન ચાલો. પથભ્રષ્ટતા અપનાવશો તો અમારું કંઈ નહીં બગાડો, પોતાનું જ નુકસાન કરશો, અને સીધો માર્ગ અપનાવશો તો અમને કોઈ ફાયદો નહીં પહોંચાડો, પોતે જ તેનો લાભ ઉઠાવશો. તમારી નાફરમાનીથી અમારા સામ્રાજ્યમાં કોઈ કમી નથી આવી શકતી અને તમારી આજ્ઞાકિતતાથી તેમાં કોઈ વધારો નથી થઈ શકતો. ત્રીજું એ કે બંને જગતોના માલિક અમે જ છીએ. દુનિયા ઈચ્છશો તો તે પણ અમારાથી જ તમને મળશે અને આખિરતની ભલાઈ ઈચ્છશો તો તેને આપવું પણ અમારા અધિકારમાં છે. આ જ વાત છે, જે સૂર: આલે ઈમરાન, આ. ૧૪૫ માં ફરમાવવામાં આવી છે કે -

وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا، وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ الْآخِرَةِ نُؤْتِهِ مِنْهَا

“જે વ્યક્તિ દુનિયાના લાભના ઈરાદાથી કાર્ય કરશે, તેને અમે દુનિયામાંથી જ આપીશું અને જે આખિરતના લાભ અને પુણ્યના ઈરાદાથી કાર્ય કરશે, તેને અમે આખિરતમાંથી આપીશું.”

અને આ જ વાતને સૂર: શૂરા, આ. ૨૦ માં આ રીતે વર્ણવવામાં આવી છે કે -

مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الْآخِرَةِ نَزِدْ لَهُ فِي حَرْثِهِ، وَمَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا،
 وَمَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ نَصِيبٍ ۝

“જે કોઈ આખિરતની ખેતી ચાહે છે, તેની ખેતીને અમે વધારીએ છીએ અને જે દુનિયાની ખેતી ચાહે છે, તેને દુનિયામાંથી જ આપીએ છીએ, પરંતુ આખિરતમાં તેનો કોઈ હિસ્સો નથી.” (સમજૂતી માટે જુઓ : તફ્ફીમુલ કુર્આન, ભા-૧, આલે ઈમરાન, નોંધ ૧૦૫; ભા-૪, અશ-શૂરા, નોંધ ૩૭)

(૯) આનો એ અર્થ નથી કે અત્યંત દુર્ભાગી અને હડધૂત સિવાય કોઈ આગમાં નહીં જાય અને અત્યંત મુત્તકી (સંયમી, અલ્લાહથી ડરનાર) સિવાય કોઈ તેનાથી બચી નહીં શકે, બલ્કે અહીં હેતુ બે અત્યંત વિરોધાભાસી વ્યક્તિત્વોને એક-બીજાની સરખામણીમાં પ્રસ્તુત કરીને તેમના અત્યંત વિરુદ્ધ અંજામ દર્શાવવાનો છે. એક એ વ્યક્તિ છે, જે અલ્લાહ અને તેના રસૂલના શિક્ષણને ખોટું ઠેરવી દે અને આજ્ઞાપાલનની રાહથી મોઢું ફેરવી લે. બીજો એ વ્યક્તિ છે, જે ન માત્ર ઈમાન લાવે, બલ્કે અત્યંત નિખાલસતાથી, કોઈ આડંબર અને દેખાવ અને પ્રસિદ્ધિની ઈચ્છા વગર કેવળ એટલા માટે પોતાનું ધન અલ્લાહના માર્ગમાં ખર્ચ કરે કે તે અલ્લાહના ત્યાં પવિત્ર માનવી ગણાવવાની ઈચ્છા રાખે છે. આ બંને વ્યક્તિત્વો એ વખતે મક્કાના સમાજમાં બધાની સામે હતા. તેથી કોઈનું નામ લીધા વગર લોકોને બતાવવામાં આવ્યું છે કે જહન્નમની આગમાં બીજા ચારિત્ર્યવાળો નહીં, બલ્કે પહેલા ચારિત્ર્યવાળો જ બળશે અને તે આગથી પ્રથમ ચારિત્ર્યવાળાને નહીં, બલ્કે બીજા ચારિત્ર્યવાળાને જ દૂર રાખવામાં આવશે.

(૧૦) આ એ પરહેજગાર-સંયમી અને અલ્લાહથી ડરવાવાળા વ્યક્તિની નિખાલસતા અને નિષ્ઠાની વધુ સમજૂતી છે કે તે પોતાનું ધન જે લોકો પર ખર્ચ કરે છે, તેમનો કોઈ ઉપકાર અગાઉથી તેના પર નહોતો કે તે તેનું વળતર ચૂકવવા માટે, અથવા ભવિષ્યમાં તેનાથી વધારે ફાયદો ઉઠાવવા માટે તેની અગાઉથી કિંમત કે ભેટ-સોગાદ આપી રહ્યો હોય અને તેને મિજબાની કરાવતો હોય; બલ્કે તે પોતાનાં સર્વોચ્ચ રબની પ્રસન્નતા માટે એવા લોકોની મદદ કરી રહ્યો છે, જેમનો ન પહેલા કોઈ ઉપકાર હતો, ન ભવિષ્યમાં તેનાથી કોઈ ઉપકારની આશા રાખે છે. આનું ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ હજરત અબૂબક રઝીનું એ આચરણ છે કે મક્કા-મુઅજ્જમામાં જે નિઃસહાય-વિવશ ગુલામો અને દાસીઓએ ઈસ્લામનો સ્વીકાર કર્યો હતો, અને એ કસૂર બદલ જેમના માલિકો તેમના ઉપર અનહદ અત્યાચાર કરી રહ્યા હતા, તેમને ખરીદીને તેઓ આઝાદ કરી દેતા હતા, જેથી તેઓ તેમના અત્યાચારથી બચી જાય. ઈબ્ને જરીર અને ઈબ્ને અસાકિરે હજરત આમિર બિન અબ્દુલ્લાહ બિન ઝુબૈર રઝીની એ રિવાયત નોંધી છે કે હજરત અબૂબક રઝીને આ રીતે આ ગરીબ ગુલામો અને દાસીઓની આઝાદી પર ખર્ચ કરતાં જોઈને તેમના પિતાએ તેમને કહ્યું કે, દીકરા ! હું જોઈ રહ્યો છું કે તમે નિર્બળ લોકોને આઝાદ કરી રહ્યા છો. જો મજબૂત યુવાનોની આઝાદી પર તમે આ જ નાણા ખર્ચ કરતા, તો તેઓ તમારા માટે હાથોની શક્તિ બનતા. આના પર હજરત અબૂબક રઝીએ તેમને કહ્યું - **إني أريد ما عند الله** - “અબ્બાજાન ! હું તો એ વળતર અને ઈનામ ચાહું છું જે અલ્લાહની પાસે છે.”

(૧૧) આ આયતના બે અર્થ થઈ શકે છે અને બંને સાચા છે. એક એ કે અલ્લાહ અવશ્ય આનાથી રાજી થશે. બીજો એ કે ટૂંક સમયમાં જ અલ્લાહ આ વ્યક્તિને એટલું આપશે કે તે ખુશ થઈ જશે.

૯૩ : અમ્મ-હુલા

પરિચય

નામ :

પહેલા જ શબ્દ الضحیٰ ને આ સૂર:નું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

ઉત્તરાણકાળ :

આનો વિષય સ્પષ્ટ દર્શાવે છે કે આ મક્કા-મુઅજ્જમાના તદ્દન આરંભિક કાળમાં ઊતરી છે. રિવાયતથી પણ જણાય છે કે થોડાંક સમય માટે વહી આવવાનો ક્રમ બંધ રહ્યો હતો, જેનાથી હુઝૂર ﷺ ખૂબ પરેશાન થઈ ગયા હતા અને વારંવાર આપને એવો ભય લાગતો હતો કે ક્યાંક મારાથી કોઈ એવી ભૂલ તો નથી થઈ ગઈ, જેના કારણે મારો રબ મારાથી નારાજ થઈ ગયો છે અને તેણે મને છોડી દીધો છે. આના પર આપને સાંત્વના આપવામાં આવી કે વહીના અવતરણનો ક્રમ કોઈ નારાજગીના કારણે રોકવામાં નથી આવ્યો, બલકે આમાં એ જ હેતુ કામ કરી રહ્યો હતો, જે પ્રકાશિત દિવસ પછી રાત્રિની શાંતિ છવાઈ જવામાં કામ કરી રહ્યો હોય છે, અર્થાત્, વહીનો તીવ્ર પ્રકાશ આપ ઉપર સતત પડતો રહ્યો હોત, તો આપના જ્ઞાનતંતુઓ તેને સહન ન કરી શક્યા હોત, એટલા માટે વચ્ચે વિરામ આપવામાં આવ્યો, જેથી આપને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય. આવી હાલત હુઝૂર ﷺ પર નુબૂવતના આરંભિક તબક્કામાં પેદા થતી હતી, જ્યારે કે હજુ આપને વહીના અવતરણની તીવ્રતાં સહન કરવાની આદત પડી નહોતી. આ કારણસર વચ્ચે-વચ્ચે વિરામ આપવો જરૂરી હતો. આની સ્પષ્ટતા અમે સૂર: મુદ્દસિરની પ્રસ્તાવનામાં કરી ચૂક્યા છીએ, અને સૂર: મુઝ્ઝમ્મિલ, નોંધ ૫ માં અમે એ પણ વર્ણવી ચૂક્યા છીએ કે વહીના અવતરણનો કેટલો તીવ્ર ભાર આપના જ્ઞાનતંતુઓ પર પડતો હતો. પછી જ્યારે હુઝૂર ﷺ માં આ ભારને સહન કરવાનું સામર્થ્ય પેદા થઈ ગયું, તો લાંબો વિરામ આપવાની જરૂર ન રહી.

વિષય અને ચર્ચા :

આનો વિષય રસૂલુલ્લાહ ﷺ ને સાંત્વના આપવાનો છે અને ઉદ્દેશ્ય એ પરેશાનીને દૂર કરવાનો છે, જે વહીના અવતરણનો ક્રમ રોકાઈ જવાથી આપના સામે ઊભી થઈ હતી. સૌપ્રથમ પ્રકાશિત દિવસ અને રાત્રિની શાંતિના સોગંદ ખાઈને આપને સાંત્વના આપવામાં આવી છે કે આપના રબે આપને કદાપિ છોડ્યા નથી અને ન તે આપથી નારાજ થયો છે. તે પછી આપને શુભસૂચના આપવામાં આવી છે કે ઈસ્લામી આહવાનના શરૂઆતના સમયમાં જે સખત મુશ્કેલીઓનો આપને સામનો કરવો પડી રહ્યો છે, તે થોડાંક દિવસોની વાત છે. આપના માટે દરેક પછીનો સમય પહેલાંના સમય કરતાં વધુ સારો થતો જશે અને વધારે વાર નહીં લાગે કે અલ્લાહ આપ ઉપર પોતાની કૃપા અને બક્ષિસોની એવી વર્ષા કરશે, જેનાથી આપ ખુશ થઈ જશો. આ કુર્આનની તે સ્પષ્ટ ભવિષ્યવાણીઓમાંથી એક છે, જે પાછળથી અક્ષરશ: સાચી પડી, જો કે જે સમયે આ ભવિષ્યવાણી કરવામાં આવી હતી, ત્યારે ક્યાંય દૂર-દૂર પણ તેના ચિહ્નો દેખાતા નહોતા કે મક્કામાં, જે નિ:સહાય માણસ આખી જાતિની અજ્ઞાનતા સામે સંઘર્ષરત થઈ ગયો છે, તેને આટલી આશ્ચર્યજનક સફળતા મળશે.

તે પછી અલ્લાહત્તઆલાએ પોતાના હબીબ (પ્રિય, હઝરત મુહમ્મદ) ﷺને કહ્યું છે કે તમને એ પરેશાની કેવી રીતે થવા લાગી કે અમે તમને છોડી દીધા છે અને અમે તમારાથી નારાજ થઈ ગયા છીએ. અમે તો તમે જન્મ્યા તે દિવસથી તમારા પર નિરંતર મહેરબાનીઓ કરતા આવ્યા છીએ. તમે અનાથ જન્મ્યા હતા, અમે તમારા પાલન-પોષણ અને દેખરેખની ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરી દીધી. તમે માર્ગથી અજાણ હતા, અમે તમને માર્ગ બતાવ્યો. તમે નિર્ધન હતા, અમે તમને ધનવાન બનાવ્યા. આ બધી વાતો સ્પષ્ટ બતાવી રહી છે કે તમે આરંભથી જ અમને સૌથી વધારે વહાલા છો અને અમારી કૃપા અને દયા સ્થાઈ રૂપે તમારા સાથે છે. અહીં સૂર: તા-હા, આ. ૩૭ થી ૪૨ ને પણ ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે, જ્યાં હઝરત મૂસા ﷺને ફિરઝાન-જેવા અત્યાચારીના સામે મોકલતી વખતે અલ્લાહત્તઆલાએ તેમની પરેશાની દૂર કરવા માટે તેમને બતાવ્યું છે કે કેવી રીતે તમારા જન્મ વખતે અમારી મહેરબાનીઓ તમારા સાથે રહી છે, તેથી તમે સંતોષ રાખો કે આ ભયંકર અભિયાનમાં તમે એકલા નહીં હોવ, બલ્કે અમારી કૃપા તમારી સાથે હશે.

અંતમાં, અલ્લાહત્તઆલાએ નબી ﷺને બતાવ્યું છે કે જે ઉપકારો અમે તમારા ઉપર કર્યા છે, તેના ઉત્તરમાં અલ્લાહના બંદાઓ સાથે તમારો વ્યવહાર કેવો હોવો જોઈએ અને અમારી નેઅમતો (કૃપાઓ) પ્રત્યે તમારે આભાર કેવી રીતે વ્યક્ત કરવો જોઈએ.

ذِكْرُهَا ۱

(۹۳) سُورَةُ الصُّحُفِ مَكِّيَّةٌ (۱۱)

۱۱ آیَاتُهَا

આ. ૧૧

સૂર: ૯૩ અર્-ગુલા (મક્કી).

રુકૂઆ-૧

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وَالصُّحُفِ ۱ وَالْبَيْلِ إِذَا سَجَى ۲ مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلَى ۳ وَ
لِلْآخِرَةِ خَيْرٌ لَّكَ مِنَ الْأُولَى ۴ وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَى ۵

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

સોગંદ છે પ્રકાશિત દિવસના^(૧) અને રાત્રિના, જ્યારે તે શાંતિની સાથે છવાઈ જાય,^(૨) (હે નબી ﷺ!) તમારા રબે તમને કદાપિ નથી છોડ્યા અને ન તે નારાજ થયો.^(૩) અને નિશ્ચિતપણે તમારા માટે પછીનો સમય પહેલાંના સમય કરતાં વધુ સારો છે,^(૪) અને ટૂંક સમયમાં તમારો રબ તમને એટલું આપશે કે તમે ખુશ થઈ જશો.^(૫)

(૧) અહીં અહીં શબ્દ રાત્રિના વિરુદ્ધમાં પ્રયુક્ત થયો છે, તેથી તેનો અર્થ પ્રકાશિત દિવસ છે. તેની પુષ્ટિ સૂર: આ'રાફની આ આયત છે: أَقَامُونَ أَهْلَ الْقُرَيْشِ أَنْ يَأْتِيَهُمْ بَأْسُنَا بَيِّنَاتٍ وَهُمْ لَا يَحْسَبُونَ ۖ وَأَوْ مِنْ أَهْلِ الْقُرَيْشِ أَنْ يَأْتِيَهُمْ بَأْسُنَا صُحُفٍ وَهُمْ لَا يُعْبَوْنَ ۝ (૨) વસ્તીઓના લોકો એનાથી નિર્ભય છે કે તેમના ઉપર અમારો પ્રકોપ રાત્રે આવી જાય, જ્યારે કે તેઓ ઊંઘી રહ્યા હોય? અને શું વસ્તીઓના લોકો એનાથી નિર્ભય છે કે તેમના ઉપર અમારો પ્રકોપ ભર દિવસે આવી જાય, જ્યારે કે તેઓ રમી રહ્યા હોય?" આ આયતમાં પણ શબ્દ રાત્રિના વિરુદ્ધમાં વપરાયો છે, તેથી તેનાથી અભિપ્રેત 'યાશત' (સવાર અને મધ્યાહ્ન વચ્ચે)નો સમય નહીં, બલકે દિવસ છે.

(૨) વાસ્તવમાં રાત્રિ માટે 'સજી' શબ્દનો ઉપયોગ થયો છે, જેમાં માત્ર અંધકાર છવાઈ જવાનો જ નહીં, બલકે સપ્તાટા અને શાંતિનો અર્થ પણ સામેલ છે. રાતના આ ગુણનો આ વિષયથી ઊંડો સંબંધ છે, જેનો ઉલ્લેખ આગળ કરવામાં આવી રહ્યો છે.

(૩) રિવાયતથી ખ્યાલ આવે છે કે અમુક મુદત સુધી અલ્લાહના રસૂલ ﷺ પર વહી અવતરિત થવાનું બંધ રહ્યું હતું. જુદી-જુદી રિવાયતોમાં આ મુદત અલગ-અલગ બતાવવામાં આવી છે. ઇબ્ને ખુરૈજે ૧૨ દિવસ, કલ્બીએ ૧૫ દિવસ, ઇબ્ને અબ્બાસ ﷺએ ૨૫ દિવસ, સુદી અને મુકાતિલે ૪૦ દિવસ તેની મુદત બતાવી છે. ગમે તે હોય, પણ આ સમય એટલો લાંબો હતો કે અલ્લાહના રસૂલ ﷺ પણ ઉદાસ થઈ ગયા હતા અને વિરોધીઓ પણ આપને મહેણાં મારી રહ્યા હતા, કેમ કે હુઝૂર ﷺ પર જે નવી સૂર: અવતરિત થઈ હતી, તેને આપ લોકોને સંભળાવ્યા કરતા હતા, તેથી જ્યારે સારી એવી મુદત સુધી આપ ﷺએ કોઈ નવી વહી લોકોને ન સંભળાવી, તો વિરોધીઓએ સમજી લીધું કે એ સ્રોત બંધ થઈ ગયો છે, જ્યાંથી આ વાણી આવતી હતી. જુન્દુબ બિન અબ્દુલ્લાહ અલ-બજલીની રિવાયત છે કે જ્યારે જિબ્રિલ ﷺનો આવવાનો કમ રોકાઈ ગયો, તો મુશ્રિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ)એ કહેવાનું શરૂ કરી દીધું કે મુહમ્મદ (ﷺ)ને તેમના રબે છોડી દીધા છે. (ઇબ્ને જરીર, તબરાની, અબ્દ બિન હુમૈદ, સઈદ બિન મન્સૂર, ઇબ્ને મરદૂયા) બીજી રિવાયતથી જાણકારી મળે છે કે અબૂ લહબની પત્ની ઉમ્મે જમીલે, જે હુઝૂર ﷺની કાકી થતી હતી

અને જેનું ઘર હુઝૂર ﷺના મકાનથી અડીને હતું, આપને કહ્યું, “એવું લાગે છે કે તમારા શૈતાને તમને છોડી દીધા છે.” અવ્ફી અને ઈબ્ને જરીરે ઈબ્ને અબ્બાસ ﷺની રિવાયત નોંધી છે કે ઘણા દિવસો સુધી જિબ્રીલનું આગમન રોકાઈ જવાથી હુઝૂર ﷺ પરેશાન થઈ ગયા અને મુશ્શરિકો કહેવા લાગ્યા કે તેમનો રબ તેમનાથી નારાજ થઈ ગયો છે અને તેણે તેમને છોડી દીધા છે. કતાદા અને ઝહહાકની ‘મુરસલ’ રિવાયતોમાં પણ મોટાભાગે આ જ વિષય વર્ણવવામાં આવ્યો છે. આ પરિસ્થિતિમાં હુઝૂરની ઘેરા શોક અને વ્યથાની વિગત પણ અનેક રિવાયતોમાં છે, અને આવું કેમ ન થતું, જ્યારે કે મહબૂબ તરફથી દેખીતી ઉદાસીનતા, કુફ અને ઈમાન દરમ્યાન લડાઈ શરૂ થઈ ગયા પછી એ જ શક્તિના સ્રોતથી દેખીતી વંચિતતા, જે એ ઘાતક સંઘર્ષના મઝધારમાં આપ ﷺ માટે એક માત્ર સહારો હતો, તદુપરાંત વધુમાં દુશ્મનોના મહેણાં-ટોણાં, આ તમામ બાબતો મળીને અનિવાર્યપણે હુઝૂર ﷺ માટે ભારે પરેશાનીનું કારણ બની રહી હશે અને આપને વારંવાર એ શંકા જતી હશે કે મારાથી કોઈ એવી ભૂલ તો નથી ગઈ ને કે મારો રબ મારાથી નારાજ થઈ ગયો હોય અને તેણે મને સત્ય અને અસત્યની આ લડાઈમાં એકલો છોડી દીધો હોય.

આ જ સ્થિતિમાં આ સૂર: હુઝૂર ﷺને સાંત્વના આપવા માટે અવતરિત કરવામાં આવી. આમાં દિવસના પ્રકાશ અને રાત્રિની શાંતિના સોગંદ ખાઈને હુઝૂર ﷺથી ફરમાવવામાં આવ્યું કે તમારા રબે ન તમને છોડી દીધા છે અને ન તે તમારાથી નારાજ થયો છે. આ વાત પર આ બંને વસ્તુઓના સોગંદ જે સંદર્ભમાં ખાવામાં આવ્યા છે, તે એ છે કે જે રીતે દિવસનું પ્રકાશિત થવું અને રાતનું અંધકાર અને શાંતિની સાથે છવાઈ જવું કંઈ એટલા માટે નથી થતું કે અલ્લાહત્આલા દિવસના સમયે લોકોને ખુશ અને રાતના સમયે તેમનાથી નારાજ થઈ જાય છે, બલ્કે આ બંને સ્થિતિઓ એક મહાન ડહાપણ અને હેતુ હેઠળ છવાય છે. એ જ પ્રમાણે તમારા ઉપર ક્યારેક વહી મોકલવી અને ક્યારેક તેને રોકી લેવી પણ ડહાપણ અને હેતુના કારણે છે. તેનો કોઈ સંબંધ એ વાત સાથે નથી કે જ્યારે અલ્લાહત્આલા તમારાથી ખુશ હોય તો વહી મોકલે, અને જ્યારે તે વહી ન મોકલે તો તેનો અર્થ એ હોય કે તે તમારાથી નાખુશ છે અને તેણે તમને છોડી દીધા છે. આ ઉપરાંત અન્ય સંદર્ભ આ વિષયથી એ પ્રકારનો છે કે જે રીતે દિવસનો પ્રકાશ જો નિરંતર વ્યક્તિ ઉપર છવાયેલો રહે, તો તે તેને થકવી નાખશે, તેથી એક નિશ્ચિત સમય સુધી દિવસના પ્રકાશિત રહ્યા પછી રાતનું આવવું આવશ્યક છે, જેથી તેમાં માનવીને શાંતિ મળે. એ જ પ્રમાણે વહીનો પ્રકાશ જો તમારા ઉપર સતત પડતો રહે તો તમારા જ્ઞાનતંતુઓ તેને સહન નહીં કરી શકે. તેથી ક્યારેક-ક્યારેક ﴿قُرْ﴾ (વહીના અવતરિત થવાનો ક્રમ રોકાઈ જવા)ની એક મુદત પણ અલ્લાહત્આલાએ હેતુસર રાખી છે, જેથી વહીના અવતરણનો જે ભાર તમારા પર પડે છે, તેની અસરો દૂર થઈ જાય અને તમને શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ જાય. આમ, વહીના સૂર્યનો ઉદય જાણે પ્રકાશિત દિવસ છે અને ﴿قُرْ﴾ની મુદત શાંતિની રાત્રિ.

(૪) આ શુભસૂચના અલ્લાહત્આલાએ નબી ﷺને એ પરિસ્થિતિમાં આપી હતી, જ્યારે કે અમુક મુઝીબર માણસો આપની સાથે હતા, સમગ્ર જાતિ આપની વિરોધી હતી, દેખીતી રીતે સફળતાનાં કોઈ ચિહ્નો દૂર-દૂર સુધી નજર આવતા નહોતા. ઈસ્લામનો દીપક મક્કામાં જ ટમટમી રહ્યો હતો અને તેને બુઝાવવા માટે દરેક બાજુથી તોફાન ઉઠી રહ્યું હતું. તે વખતે અલ્લાહત્આલાએ પોતાના નબીને કહ્યું કે આરંભિક કાળની મુશ્કેલીઓથી તમે સહેજ પણ વ્યથિત ન થાઓ. દરેક પાછળ આવનારો સમય અગાઉના સમય કરતાં તમારા માટે વધારે સારો હશે. આપની શક્તિ, આપની ઈજ્જત, કીર્તિ અને ગૌરવ તથા આપની પ્રતિષ્ઠા અને માન-સન્માન નિરંતર વધતા રહેશે અને આપનો પ્રભાવ અને અસરો ફેલાતી જશે. પછી આ વચન માત્ર દુનિયા સુધી જ સીમિત નથી, તેમાં એ વચન પણ સામેલ છે કે આખિરતમાં જે સ્થાન આપને મળશે, તે એ સ્થાનથી પણ કેટલાય ગણું વધારે હશે, જે દુનિયામાં આપને પ્રાપ્ત હશે. તબરાનીએ સામાન્ય રીતે અને બયહકીએ દલીલ સહિત ઈબ્ને અબ્બાસ ﷺની રિવાયત નોંધી છે કે હુઝૂર ﷺએ ફરમાવ્યું: “મારા સામે એ તમામ વિજયો પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યા, જે મારા પછી મારી ઉમ્મતને પ્રાપ્ત

أَلَمْ يَجِدْكَ يَتِيمًا فَآوَىٰ ۖ وَوَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَىٰ ۗ

શું તેણે તમને અનાથ ન જોયા અને પછી ઠેકાણું ઉપલબ્ધ કર્યું? (૬) અને તમને માર્ગથી અજાણ જોયા અને પછી માર્ગ દેખાડ્યો. (૭)

થવાના છે. આનાથી મને ઘણી ખુશી થઈ, ત્યારે અલ્લાહત્તઆલાએ આ વાત અવતરિત કરી કે આખરિત તમારા માટે દુનિયાથી વધારે ઉત્તમ છે.”

(૫) અર્થાત્, આમ તો આપવામાં થોડીક વાર તો જરૂર લાગશે, પરંતુ એ સમય દૂર નથી, જ્યારે તમારા પર તમારા રબની કૃપાઓ અને બક્ષિસની એ વર્ષા થશે કે તમે ખુશ થઈ જશો. આ વચન હુઝૂર ﷺના જીવનમાં જ એ રીતે પૂરું થયું કે સમગ્ર અરબ દક્ષિણના તટીય પ્રદેશોથી લઈને ઉત્તરમાં રોમન એમ્પાયરની સીરિયન અને ઈરાનની ઈરાકી સરહદો સુધી, તથા પૂર્વમાં ઈરાનની ખાડીથી લઈને પશ્ચિમમાં રાતા સમુદ્ર સુધી આપના આધીન થઈ ગયું. અરબના ઇતિહાસમાં પહેલી વાર આ ધરતી કાનૂન અને નિયમને તાબે થઈ ગઈ. જે શક્તિ પણ તેનાથી ટકરાઈ તે છિન્ન-ભિન્ન થઈ ગઈ. કલેમા - લાઈલાહ ઈલ્લલ્લાહ મુહમ્મદુર-રસૂલુલ્લાહ - થી આખો દેશ ગૂંચ ઉઠ્યો, જેમાં મુશ્કરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ) અને એહલે-કિતાબ (જેમના ઉપર અગાઉ ઈશ્વરીય ગ્રંથો અવતરિત થયા હતા તે લોકો, મહદ્ગ્રંથો ખ્રિસ્તીઓ અને યહૂદીઓ) પોતાની જૂઠી અને અસત્ય વાતોને ઊંચી રાખવા માટે છેલ્લા શ્વાસ સુધી પોતાનું બધું જોર લગાવી ચૂક્યા હતા, લોકોના કેવળ માથા જ આજ્ઞાપાલનમાં નહોતા ઝૂક્યા, બલકે તેમનાં હૃદય પણ જીતાઈ ગયા; અને આસ્થાઓ અને માન્યતાઓ, ચરિત્ર અને આચરણમાં એક મહાન પરિવર્તન આવી ગયું. સમગ્ર માનવ-ઇતિહાસમાં આનું બીજું કોઈ ઉદાહરણ નથી મળતું કે એક અજ્ઞાનતામાં ડૂબેલી જાતિ માત્ર ૨૩ વર્ષમાં આટલી બદલાઈ ગઈ હોય. તે પછી હુઝૂર ﷺએ શરૂ કરેલ આંદોલન એ તાકાતની સાથે ઉઠવું કે એશિયા, આફ્રિકા અને યુરોપના એક મોટા ભાગ પર છવાઈ ગયું અને દુનિયાના દરેક ખૂણામાં તેની અસરો ફેલાઈ ગઈ. આ બધું તો અલ્લાહત્તઆલાએ પોતાના રસૂલને દુનિયામાં આપ્યું, અને આખિરતમાં જે કંઈ આપશે તેની મહાનતાની કલ્પના પણ કોઈ કરી શકતું નથી. (ઉપરાંત જુઓ : તફ્ફહીમુલ કુર્આન, ભા-૩, તા-હા, નોંધ ૧૧૨)

(૬) અર્થાત્, તમને છોડી દેવા અને તમારાથી નારાજ થવાનો તો પ્રશ્ન જ નથી, અમે તો એ સમયથી તમારા ઉપર મહેરબાન છીએ, જ્યારે તમે અનાથ જન્મ્યા હતા. હુઝૂર ﷺ હજુ માતાના ગર્ભમાં જ છ મહિનાના હતા, જ્યારે આપના આદરણીય પિતાનું અવસાન થઈ ગયું, તેથી આપ દુનિયામાં અનાથ ની હેસિયતે જ દુનિયામાં પધાર્યા. પરંતુ અલ્લાહત્તઆલાએ એક દિવસ પણ આપને નિઃસહાય ન છોડ્યા. છ વર્ષની વય સુધી આદરણીય માતા આપનું પાલન-પોષણ કરતા રહ્યા. તેમની મમતાથી વંચિત થયા, તો ૮ વર્ષની ઉંમર સુધી આપના દાદાએ આપને એવી રીતે પાળ્યા-પોષ્યા કે તેમને ન માત્ર આપથી અસાધારણ પ્રેમ હતો, બલકે તેમને આપના માટે ગૌરવ પણ હતું અને તેઓ લોકોને કહ્યા કરતા હતા કે મારો દીકરો એક દિવસ દુનિયામાં મોટું નામ પેદા કરશે. તેમનું પણ અવસાન થઈ ગયું તો આપના સગા કાકા અબૂ તાલિબે આપનું ભરણ-પોષણ પોતાના શિરે લીધું અને આપની સાથે એવો પ્રેમભર્યો વ્યવહાર કર્યો કે કોઈ પિતા પણ આનાથી વધારે નથી કરી શકતો, ત્યાં સુધી કે નુબૂવત પછી જ્યારે આખી જાતિ આપની દુશ્મન બની ગઈ હતી, તે વખતે દસ વર્ષ સુધી તેઓ જ આપની હિમાયતમાં સાથે ઊભા રહ્યા.

(૭) મૂળ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે, જે ضَالًّا થી બન્યો છે. અરબી ભાષામાં આ શબ્દ ઘણા અર્થમાં પ્રયુક્ત થાય છે. તેનો એક અર્થ ગુમરાહી (પથભ્રષ્ટતા) થાય છે. બીજો અર્થ એ છે કે કોઈ વ્યક્તિ રસ્તો ન જાણતો હોય અને એક ઠેકાણે મૂંઝાઈને ઊભો થઈ જાય કે અલગ-અલગ રસ્તાઓ જે સામે છે, તેમાંથી ક્યાં જાઉં. એક અર્થ

وَجَدَكَ عَائِلًا فَأَغْنَى ۙ ﴿٨﴾ فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَقْهَرْ ۙ ﴿٩﴾ وَأَمَّا
السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ ۙ ﴿١٠﴾ وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ ۙ ﴿١١﴾

અને તમને નિર્ધન જોયા અને પછી ધનવાન બનાવી દીધા. (૯) તેથી તમે અનાથ સાથે કઠોર વ્યવહાર ન કરો, (૧૦) અને માગવાવાળાને ન ધુત્કારો, (૧૦) અને પોતાના રબ (પ્રભુ)ની કૃપાને પ્રગટ કરો. (૧૧) (રુકૂઅ-૧)

ખોવાઈ ગયેલ થાય છે. આમ, અરબી રૂઢિપ્રયોગમાં કહે છે કે الْمَاءُ فِي اللَّيْلِ પાણી દૂધમાં ગુમ થઈ ગયું. એ વૃક્ષને પણ અરબીમાં قَدَحٌ કહે છે, જે રણમાં એકલું ઊભું હોય અને આસપાસ બીજું કોઈ વૃક્ષ ન હોય. વ્યય કરવા કે વેડફી નાખવા માટે પણ ضَالٌ શબ્દ બોલવામાં આવે છે, જેમ કે કોઈ વસ્તુનો પ્રતિકૂળ કે માફક ન આવે એવા સંજોગોમાં વ્યય થઈ રહ્યો હોય કે વેડફાઈ રહી હોય. ગફલત કે બેદરકારી માટે પણ ضَالٌ શબ્દનો ઉપયોગ થાય છે. તેથી સ્વયં કુર્આનમાં પણ આનું ઉદાહરણ જોવા મળે છે કે لَا يَصُولُ رَبِّي وَلَا يَأْتِي ۙ (તા-હા : ૫૨) આ વિભિન્ન અર્થમાં પહેલો અર્થ અહીં લાગુ પડતો નથી, કેમ કે બાળપણથી નુબૂવત પહેલાં સુધી અલ્લાહના રસૂલ ﷺ ના જે સંજોગો ઇતિહાસમાં નોંધાયેલ છે, તેમાં ક્યાંય એ વાતનો અંશ સુદ્ધા જોવા નથી મળતો કે આપ ક્યારેય મૂર્તિપૂજા, શિક્ક કે નાસ્તિકતામાં સપડાયા હોય, કે અજ્ઞાનતાના જે કાર્યો, રસમો અને રીત-રિવાજો આપની જાતિમાં જોવા મળતા હતા, તેમાંથી કોઈમાં આપ ગ્રસ્ત થયા હોય. તેથી અનિવાર્યપણે وَوَجَدَكَ عَائِلًا નો એ અર્થ તો નથી હોઈ શકતો કે અલ્લાહત્તઆલાએ આપને આસ્થા કે આચરણનાં રૂપમાં ગુમરાહ જોયા હતા. અલબત્ત, બાકીના અર્થ કોઈને કોઈ રીતે અહીં લેવામાં આવ્યા હોઈ શકે છે, બલ્કે બની શકે છે કે એક-એક રીતે બધા જ અર્થ લેવામાં આવ્યા હોય. નુબૂવતથી પહેલાં હુજૂર ﷺ અલ્લાહની હસ્તી અને તેની ઐક્યતાને અવશ્ય માનતા હતા, અને આપનું જીવન ગુનાઓથી પવિત્ર અને શ્રેષ્ઠ નૈતિકતાથી સુશોભિત પણ હતું. પરંતુ આપને સત્ય-દીન અને તેના સિદ્ધાંતો અને આદેશોનું જ્ઞાન નહોતું; જેમ કે કુર્આનમાં ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે مَا كُنْتُمْ تَدْرِي مَا الْكِتَابُ (અશ્-શૂરા : ૫૨) એ અર્થ પણ આ આયતનો હોઈ શકે છે કે હુજૂર ﷺ એક અજ્ઞાની સમાજમાં ગુમ થઈને રહી ગયા હતા અને એક માર્ગદર્શક અને નિર્દેશક હોવાની હેસિયતે આપનું વ્યક્તિત્વ નુબૂવત પહેલાં પ્રચલિત બની રહ્યું નહોતું. એ મતલબ પણ હોઈ શકે છે કે અજ્ઞાનતાના રણમાં આપ એક એકલા વૃક્ષની હેસિયતથી ઊભા હતા, જેમાં ફળ લાવવાની અને એક સંપૂર્ણ ભાગ પેદા કરી દેવાની યોગ્યતા હતી, પરંતુ નુબૂવતથી પહેલાં આ યોગ્યતા કામ નહોતી આવી રહી. એ હેતુ પણ હોઈ શકે છે કે અલ્લાહત્તઆલાએ જે અસાધારણ શક્તિઓ આપને પ્રદાન કરી હતી, તે અજ્ઞાનતાના પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાં વેડફાઈ રહી હતી. ضَالٌ ને બેખબરી કે અનભિજ્ઞતાના અર્થમાં પણ લઈ શકાય છે, એટલે કે આપ એ વાસ્તવિકતાઓ અને જ્ઞાનથી બેખબર હતા, જેનાથી નુબૂવત પછી અલ્લાહત્તઆલાએ આપને માહિતગાર કર્યા. આ વાત સ્વયં કુર્આનમાં પણ એક જગ્યાએ ફરમાવવામાં આવી છે - وَإِنْ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلِهِ لَمَنِ الْعُقُلِينَ ۙ (યુસુફ : ૩) ઉપરાંત જુઓ : અલ-બકરહ, આ. ૨૮૨ અને અશ્-શૂરા, આ. ૨૦.

(૮) નબી ﷺ માટે આપના આદરણીય પિતા વારસામાં ફક્ત એક ઊંટણી અને એક દાસી મૂકીને ગયા હતા.

એ રીતે આપના જીવનની શરૂઆત ગરીબીની હાલતમાં થઈ હતી. પછી એક સમય આવ્યો કે કુરૈશની સૌથી વધારે ધનવાન મહિલા, હઝરત ખદીજા ﷺ એ પહેલાં વેપારમાં આપને પોતાના સાથે ભાગીદાર બનાવ્યા, તે પછી તેમણે આપથી લગ્ન કરી લીધા અને તેમના સંપૂર્ણ વેપારને આપ સલ્લ. એ સંભાળી લીધો. આ રીતે આપ ન માત્ર એ કે ધનવાન બની ગયા, બલકે આપની અમીરી એ પ્રકારની નહોતી કે માત્ર પત્નીના ધન ઉપર આપ નિર્ભર હોવ. તેમના વેપારના પ્રસાર માટે આપની પોતાની મહેનત અને યોગ્યતાનું મોટું યોગદાન હતું.

(૯) અર્થાત્, તમે સ્વયં અનાથ રહી ચૂક્યા છો, અને અલ્લાહે તમારા ઉપર એ કૃપા કરી કે અનાથની સ્થિતિમાં ખૂબ જ સુંદર રીતે તમારી સહાયતા કરી, એટલા માટે તેનો આભાર એ છે કે તમારા હાથથી ક્યારેય કોઈ અનાથ પર અત્યાચાર અને અતિરેક ન થવા પામે.

(૧૦) આના બે અર્થ છે. જો માંગનારને મદદ માગવાવાળા જરૂરતમંદના અર્થમાં લેવામાં આવે તો તેનો અર્થ એ છે કે તેની મદદ કરી શકતા હોવ તો કરો, ન કરી શકતા હોવ તો વિનવ્રતાની સાથે માફી માગી લો, પણ તેને ધુન્કારી ન કાઢો. આ અર્થને જોતાં એ નિર્દેશ અલ્લાહત્આલાના એ ઉપકારના જવાબમાં છે કે - 'તમે નિર્ધન હતા, પછી તેણે તમને ધનવાન બનાવી દીધા.' અને જો માંગનારને પૂછવાવાળા, અર્થાત્ દીનનો કોઈ મામલો કે હુકમ પૂછવાવાળાના અર્થમાં લેવામાં આવે તો તેનો અર્થ એ છે કે આવો માણસ ચાહે ગમે તેવો અજ્ઞાની અને અણઘડ હોય, અને દેખીતી રીતે ચાહે ગમે તેવી અનુચિત રીતે પ્રશ્ન કરે અથવા પોતાના મનની મૂંઝવણ રજૂ કરે, તમે તો પ્રેમથી તેને જવાબ આપો અને જ્ઞાનનું અભિમાન રાખનારાં મિજાજ અને તોછડાં લોકોની જેમ તેને ધુન્કારીને ભગાડી ન દો. આ અર્થને જોતાં આ વાત અલ્લાહત્આલાના એ ઉપકારના જવાબમાં છે કે 'તમે રસ્તાથી અજાણ હતા, પછી તેણે તમને માર્ગ દેખાડ્યો.' હઝરત અબૂ દરદા ﷺ, હસન બસરી રહ., સુફિયાન સૂરી રહ. અને બીજા કેટલાક મહાનુભાવોએ આ જ બીજા અર્થને પ્રાયમિકતા આપી છે, કેમ કે વાણીના કમને જોતાં આ ઈરશાહ **وَوَجَدَكَ يَتِيمًا** ના જવાબમાં આવે છે.

(૧૧) 'ને'મત' (કૃપા) શબ્દ સામાન્ય છે, જેનો અર્થ એ ને'મતો પણ છે, જે આ સૂર:ના અવતરિતના સમય સુધી અલ્લાહત્આલાએ પોતાના રસૂલે પાક ﷺ ને પ્રદાન કરી હતી, અને એ ને'મતો પણ જે પછી તેણે પોતાના એ વચનો અનુસાર આપને પ્રદાન કરી, જે આ સૂર:માં તેણે આપ્યા હતા અને જેને તેણે સારામાં સારી રીતે પૂરાં કર્યાં. તે પછી આદેશ એ છે કે હે નબી ﷺ ! દરેક ને'મત જે અલ્લાહે તમને આપી છે, તેને યાદ કરો અને તેની અભિવ્યક્તિ કરો. હવે દેખીતું છે કે ને'મતોને યાદ કરવા અને તેની અભિવ્યક્તિની વિભિન્ન રીતો હોઈ શકે છે અને દરેક ને'મત પોતાના પ્રકાર અને સ્વરૂપની રીતે અભિવ્યક્તિનું એક વિશેષ સ્વરૂપ ચાહે છે. સામૂહિક રૂપે તમામ ને'મતોની અભિવ્યક્તિનું સ્વરૂપ એ છે કે જીભથી અલ્લાહનો આભાર વ્યક્ત કરવામાં આવે અને એ વાતનો ઈકરાર અને સ્વીકાર કરવામાં આવે કે જે ને'મતો પણ મને પ્રાપ્ત છે, તે બધી અલ્લાહની કૃપા અને તેનો ઉપકાર છે, નહિ તો કોઈ વસ્તુ પણ મારા કોઈ વ્યક્તિગત કૌશલ્યનું પરિણામ નથી. નુબૂવ્વતની ને'મતની અભિવ્યક્તિ એ રીતે થઈ શકે છે કે (દીનના) આમંત્રણ અને પ્રચારનો હક્ક અદા કરવામાં આવે. કુર્આનની ને'મતની અભિવ્યક્તિની રીત એ છે કે લોકોમાં વધારેમાં વધારે તેનો ફેલાવો કરવામાં આવે અને તેનું શિક્ષણ લોકોનાં મનો-મસ્તિષ્કમાં ઉતારવામાં આવે. માર્ગદર્શનની ને'મતની અભિવ્યક્તિ એ રીતે થઈ શકે છે કે અલ્લાહના ભટકતા બંદાઓને સન્માર્ગ બતાવવામાં આવે અને આ કાર્યમાં તમામ કડવાશ અને કઠોરતાઓને ધૈર્યની સાથે સહન કરવામાં આવે. અનાથની સ્થિતિમાં સહાયતાનો જે ઉપકાર અલ્લાહત્આલાએ કર્યો છે, તેનો તકાદો એ જ છે કે અનાથોની સાથે એવો જ પરોપકારનો વ્યવહાર કરવામાં આવે. નિર્ધનથી ધનવાન બનાવી દેવાનો જે ઉપકાર અલ્લાહે કર્યો છે, તેની અભિવ્યક્તિ પણ એ જ રીત ચાહે છે કે અલ્લાહના મોહતાજ-વંચિત બંદાઓની મદદ કરવામાં આવે. ટૂંકમાં, આ એક મોટું વ્યાપક માર્ગદર્શન હતું, જે અલ્લાહત્આલાએ પોતાના ઈનામો અને ઉપકારોનું વર્ણન કર્યા પછી આ સંક્ષિપ્ત વાક્યમાં પોતાના પ્રિય રસૂલ ﷺ ને આપ્યું.

૯૪ : અલમ્-નશૂરહ

પરિચય

નામ :

સૂર:ની પહેલી આયતના વાક્યને આ સૂર:નું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

ઉતરાણકાળ :

આનો વિષય સૂર: ઝુહા સાથે એટલો બધો મળતો આવે છે કે આ બંને સૂર:ઓ લગભગ એક જ સમયે અને એક-સમાન પરિસ્થિતિઓમાં ઊતરેલી જણાય છે. હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન અબ્બાસ રઝી કહે છે કે આ સૂર: મક્કામાં والضحى પછી ઊતરી છે.

વિષય અને ચર્ચા :

આનો ઉદ્દેશ્ય અને આશય પણ અલ્લાહના રસૂલ સલ્લિને સાંત્વના આપવાનો છે. નુબૂવ્વત પહેલાં હુઝૂર સલ્લિને કદી એ પરિસ્થિતિઓનો સામનો કરવો પડ્યો નહોતો, જેનો સામનો નુબૂવ્વત પછી ઈસ્લામના આમંત્રણની શરૂઆત કરતાં એકાએક આપને કરવો પડ્યો. આ સ્વયં આપના જીવનમાં એક મહાન પરિવર્તન હતું, જેનો કોઈ અંદાજ આપને નુબૂવ્વતના જીવન પહેલાં નહોતો. ઈસ્લામના પ્રચારનો આરંભ કરતાં જ અચાનક આપને જે પરિસ્થિતિઓનો સામનો કરવો પડ્યો, તેનું કોઈ અનુમાન આપને નુબૂવ્વતથી પહેલાંના જીવનમાં ન હતું. આપ સલ્લિએ ઈસ્લામના પ્રચારનો આરંભ શું કર્યો કે જોત-જોતામાં એ જ સમાજ આપનો શત્રુ બની ગયો, જેમાં આપ પહેલાં ખૂબ જ આદરપૂર્વક જોવામાં આવતા હતા. એ જ સંગાવહાલાઓ, મિત્રો, કબીલાના લોકો અને મહોલ્લાવાસીઓ આપને ગાળો આપવા લાગ્યા, જે અગાઉ આપનો ખૂબ આદર કરતા હતા. મક્કામાં કોઈ આપની વાત સાંભળવા તૈયાર નહોતું. રસ્તામાં જતા-આવતા આપને મહેણાં મારવામાં આવવા લાગ્યા. ડગલે-ને-પગલે આપની સામે મુશ્કેલીઓ જ મુશ્કેલીઓ હતી. જો કે ધીરે-ધીરે આપને આ પરિસ્થિતિનો, બલ્કે આનાથી પણ વધારે કઠિન પરિસ્થિતિનો સામનો કરવાની ટેવ પડી ગઈ, પરંતુ શરૂઆતનો સમય આપના માટે ખૂબ જ હૃદયવિદારક હતો. તેથી જ આપને સાંત્વના આપવા માટે સૌપ્રથમ સૂર: ઝુહા ઉતારવામાં આવી અને પછી આ સૂર:નું અવતરણ થયું.

આમાં અલ્લાહત્તઆલાએ સૌપ્રથમ આપને જણાવ્યું કે અમે આપને ત્રણ ખૂબ મોટી ને'મતો (કૃપાઓ) પ્રદાન કરી છે, જેમની ઉપસ્થિતિમાં કોઈ કારણ નથી કે આપ દુ:ખી અને નિરાશ થાઓ. એક 'શરૂહે-સદર' (સત્ય માટે હૃદય ખુલી જવા અને સત્ય પર હૃદયને સંતોષ થઈ જવા)ની કૃપા. બીજી એ કૃપા કે આપના ઉપરથી અમે એ ભારે બોજ ઉતારી દીધો, જે નુબૂવ્વત પહેલાં આપની કેડ ભાંગી રહ્યો હતો. ત્રીજી 'રફએ ઝિક' (આપની ખ્યાતિ અને કીર્તિનો ચોરતફ ફેલાવો)ની કૃપા, જે આપનાથી વધારે તો દૂરની વાત છે, આપના બરાબર પણ ક્યારેય કોઈને આપવામાં નથી આવી. આગળ અમે અમારી નોંધમાં સ્પષ્ટતા કરી દીધી છે કે આ ત્રણેય કૃપાઓનો અર્થ શું છે અને એ કેટલી મહાન કૃપાઓ છે.

તે પછી સૃષ્ટિના માલિક અને પાલનહાર પોતાના બંદા અને રસૂલ સલ્લિને એ સંતોષ અપાવે છે કે મુશ્કેલીઓનો આ સમય, જેનો આપ સામનો કરી રહ્યા છો, કંઈ બહુ લાંબો સમય નથી, બલ્કે આ તંગીની

સાથે-સાથે સમૃદ્ધિ અને વિપુલતાનો જમાનો પણ લગોલગ આવી રહ્યો છે. આ એ જ વાત છે, જે સૂરઃ
ઝુહામાં આ રીતે ફરમાવવામાં આવી હતી કે આપના માટે દરેક પછીનો સમય અગાઉના સમય કરતાં વધારે
સારો હશે અને ખૂબ નજીકમાં આપનો રબ આપને એ બધું આપશે, જેનાથી આપનું હૃદય ખુશ થઈ જશે.

અંતમાં, હુઝૂર ﷺને નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે કે શરૂઆતના સમયની આ મુશ્કેલીઓનો સામનો
કરવાની શક્તિ આપના અંદર એક જ વસ્તુથી પેદા થશે, અને તે એ છે કે જ્યારે આપ પોતાના કામકાજથી
નિવૃત્ત થાઓ તો ઈબાદતની મહેનત અને રિયાઝત (તપસ્યા)માં લાગી જાઓ અને દરેક વસ્તુથી બેપરવા
થઈને માત્ર પોતાના રબની ભક્તિ માટે એકધ્યાન થઈ જાઓ. આ એ જ નિર્દેશ છે, જે વધારે વિસ્તૃત રીતે
હુઝૂર ﷺને સૂરઃ મુઝ્ઝમ્બિલ, આ. ૧ થી ૮ માં આપવામાં આવેલ છે.

ذِكْرُهَا ۱

(۹۳) سُورَةُ الْمُنَشَّرِ مَكِّيَّةٌ (۱۲)

اِيَّاهَا ۸

આ. ૮

સૂર: ૯૪ અલમ્-નશરહ (મક્કી)

રુકૂઅ-૧

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

اَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ ۱ وَوَضَعْنَا عَنكَ وِزْرَكَ ۲ الَّذِي
 اَنْقَضَ ظَهْرَكَ ۳ وَرَفَعْنَا لَكَ ذِكْرَكَ ۴ فَاِنَّ مَعَ الْعُسْرِ
 يُسْرًا ۵ اِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا ۶ فَاِذَا فَرَغْتَ فَانصَبْ ۷
 وَاِلَىٰ رَبِّكَ فَارْغَبْ ۸

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

(હે નબી ﷺ!) શું અમે તમારી છાતી તમારા માટે ખોલી ન દીધી? (૧) અને તમારા પરથી તે ભારે બોજ ઉતારી દીધો, જે તમારી કેડ ભાંગી રહ્યો હતો, (૨) અને તમારા માટે તમારી ચર્ચાની ખ્યાતિ ઉચ્ચ કરી દીધી. (૩) તો હકીકત એ છે કે તંગીની સાથે વિપુલતા અને સમૃદ્ધિ પણ છે. નિ:સંદેહ, તંગીની સાથે વિપુલતા અને સમૃદ્ધિ પણ છે. (૪) તેથી જ્યારે તમે નિવૃત્ત થાઓ ત્યારે બંદગીના શ્રમમાં લાગી જાઓ અને પોતાના રબ (પ્રભુ)ની જ ભક્તિ માટે એકાગ્રચિત્ત થઈ જાઓ. (૫) (રુકૂઅ-૧)

(૧) આ પ્રશ્નથી વાણીનો આરંભ, અને ત્યારબાદ પછીનો વિષય એ સ્પષ્ટ કરે છે કે અલ્લાહના રસૂલ ﷺ એ જમાનામાં એ કઠિન મુશ્કેલીઓ પર ખૂબ જ પરેશાન હતા, જેનો ઈસ્લામના આમંત્રણનું કામ શરૂ કર્યા પછી આરંભિક તબક્કામાં આપને સામનો કરવો પડી રહ્યો હતો. આ પરિસ્થિતિમાં અલ્લાહત્તઆલાએ આપને સંબોધિત કરીને સાંત્વના આપતાં ફરમાવ્યું કે હે નબી ﷺ! શું અમે આ અને આ મહેરબાનીઓ તમારા પર નથી કરી? પછી આ આરંભિક મુશ્કેલીઓ પર તમે કેમ પરેશાન થાઓ છો?

છાતી ખોલવાનો શબ્દ કુર્આન-મજીદમાં જે સ્થળોએ આવ્યો છે, તેના પર નજર નાખવાથી જણાય છે કે આના બે અર્થ છે.

૧- સૂર: અન્-આમ, આ. ૧૨૫માં ફરમાવ્યું : ۵ اَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ ۱۲۵ لِاِسْلَامٍ ۵ "તો જે વ્યક્તિને અલ્લાહત્તઆલા માર્ગદર્શન આપવાનો ઈરાદો કરે છે, તેની છાતી ઈસ્લામ માટે ખોલી દે છે." અને સૂર: ઝૂમર, આ. ૨૨ માં ફરમાવ્યું : ۵ اَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ ۱۲۵ لِاِسْلَامٍ ۵ وَهُوَ عَلَىٰ نَفْسٍ رَّحِيْمٍ ۵ "તો શું એ વ્યક્તિ જેની છાતી અલ્લાહે ઈસ્લામ માટે ખોલી દીધી હોય, પછી તે પોતાના રબ તરફથી એક પ્રકાશ પર ચાલી રહ્યો હોય..." આ બંને સ્થળો પર 'શરહ સદ્દર'થી અભિપ્રેત દરેક પ્રકારની માનસિક દ્વિધા અને સંકોચથી પવિત્ર થઈને એ વાત પણ સંપૂર્ણ સંતુષ્ટ થઈ જવું કે

ઈસ્લામનો માર્ગ જ સત્ય છે અને એ જ આસ્થાઓ-શ્રદ્ધાઓ, એ જ નૈતિક-સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક સિદ્ધાંતો, અને એ જ આદેશો અને નિર્દેશો તદ્દન સાચા અને યોગ્ય છે, જે ઈસ્લામે માનવીને આપ્યા છે.

૨.- સૂર: શુ'અરા, આ. ૧૨, ૧૩ માં ઉલ્લેખ છે કે હઝરત મૂસા عليه السلامને જ્યારે અલ્લાહત્-આલા નુબૂવ્વતના મહાન હોદ્દા પર બિરાજમાન કસીને ફિરઝોન અને તેના વિશાળ સામ્રાજ્યથી જઈ ટકરાવાનો આદેશ આપી રહ્યો હતો, તેમણે અરજ કરી قَالَ رَبِّ إِنِّي أَخَافُ أَن يُبَدِّلَ مَوَدِّيَّ وَبَدِّلَ مَوَدِّيَّ وَبَدِّلَ مَوَدِّيَّ وَبَدِّلَ مَوَدِّيَّ "મારા રબ ! હું ડરુ છું કે તે લોકો મને ખોટો ઠેરવી દેશે અને મારી છાતી સંકોચાઈ રહી છે." અને સૂર: તા-હા માં આ. ૨૫, ૨૬ માં વર્ણવવામાં આવ્યું છે કે આ જ પ્રસંગે હઝરત મૂસા عليه السلامએ અલ્લાહત્-આલાથી દુઆ કરી હતી કે قَالَ رَبِّ إِنِّي أَخَافُ أَن يُبَدِّلَ مَوَدِّيَّ وَبَدِّلَ مَوَدِّيَّ وَبَدِّلَ مَوَدِّيَّ وَبَدِّلَ مَوَدِّيَّ "મારા રબ ! મારી છાતી મારા માટે ખોલી દે, અને મારું કામ મારા માટે સરળ કરી દે." અહીં છાતીના સંકોચાવાનો અર્થ એ છે કે નુબૂવ્વત જેવા મહાન અને ભારે કાર્યની જવાબદારી સંભાળવા અને કુફની એક જુલમી અને અત્યાચારી શક્તિથી એકલા ટક્કર લેવાની માણસને હિંમત ન થઈ રહી હોય, અને 'શરહ-સદ્દર'થી અભિપ્રેત એ છે કે માણસની હિંમત વધી જાય, કોઈ મોટા અભિયાન પર જવા અને કોઈ કઠિનથી કઠિન કાર્યને પૂરું કરવામાં પણ તેને સંકોચ ન હોય, અને નુબૂવ્વતની મહાન જવાબદારીઓ સંભાળવાનું તેનામાં સાહસ પેદા થઈ જાય.

વિચાર કરવામાં આવે તો એવું લાગે છે કે આ આયતમાં અલ્લાહના રસૂલ عليه السلامની છાતી ખોલી દેવાના અર્થમાં આ બંને અર્થ સામેલ છે. પહેલા અર્થને જોતાં તેનો મતલબ એ છે કે નુબૂવ્વતથી પહેલાં અલ્લાહના રસૂલ عليه السلام અરબ મુશરિકો, ખ્રિસ્તીઓ, યહૂદીઓ અને અગ્નિ-પૂજકો, બધાના ધર્મને ખોટો સમજતા હતા અને એ ધર્મપરાયણતા પર સંતુષ્ટ નહોતા, જે આરબના કેટલાક એકેશ્વરવાદીઓમાં જોવા મળતી હતી, કેમ કે તે એક સંદિગ્ધ અને અસ્પષ્ટ આસ્થા હતી, જેમાં સન્માર્ગની કોઈ ચોખવટ મળતી નહોતી (આની સમજૂતી અમે તફ્ફીમુલ કુર્આન, ભા-૪, અસ્-સજદહ, નોંધ ૫ માં કરી ચૂક્યા છીએ), પરંતુ આપને સ્વયં એ ખબર નહોતી કે સન્માર્ગ કયો છે, તેથી આપ ઊંડી માનસિક દ્વિધામાં હતા. નુબૂવ્વત પ્રદાન કરીને અલ્લાહત્-આલાએ આપની આ દ્વિધાને દૂર કરી દીધી અને સન્માર્ગ ખોલીને આપની સામે મૂકી દીધો, જેનાથી આપને પૂર્ણ હાર્દિક શાંતિ અને સંતોષ પ્રાપ્ત થઈ ગયો. બીજા અર્થને જોતાં આનો મતલબ એ છે કે નુબૂવ્વત પ્રદાન કરવાની સાથે અલ્લાહત્-આલાએ આપને એ સાહસ, એ હિંમત, એ દૃઢતા અને મક્કમ ઈરાદો અને વિશાળ-દૃઢયતા પ્રદાન કરી દીધાં, જે આ મહાન હોદ્દાની જવાબદારીઓ સંભાળવા માટે આવશ્યક હતા. આપ એ વ્યાપક જ્ઞાનના સ્વામી બની ગયા, જે આપના સિવાય કોઈ માનવીના મનમાં સમાઈ શકતું નહોતું. આપને એ હિકમત (કાર્યપદ્ધતિ, તત્ત્વદર્શિતા, વિવેકબુદ્ધિ) મળી ગઈ, જે મોટામાં મોટા બગાડને દૂર કરવા અને સુધારણા માટેની યોગ્યતા રાખતી હતી. આપ એ યોગ્ય બની ગયા કે અજ્ઞાનતામાં ગ્રસ્ત અને અજ્ઞાનતાની દૃષ્ટિએ અત્યંત કઠર અસલ્ય સમાજમાં કોઈ સર-સામાન અને દેખીતા પીઠબળ વગર ઈસ્લામના ધ્વજવાહક બનીને ઊભા થઈ જાય, વિરોધ અને દુશ્મનીના કોઈ મોટામાં મોટા તોફાનનો સામનો કરવાથી સંકોચ ન કરે, આ માર્ગમાં જે તકલીફો અને મુસીબતો આવે તેને ધૈર્યની સાથે સહન કરી લે, અને કોઈ તાકાંત આપને પોતાના ઉદ્દેશ્યથી હટાવી ન શકે. આ 'શરહ-સદ્દર'ની અમૂલ્ય દોલત જ્યારે અલ્લાહે આપને પ્રદાન કરી દીધી છે, તો આપ એ મુશ્કેલીઓ પર ઉદાસ કેમ થાઓ છો, જે શરૂઆતના તબક્કામાં આવી રહી છે ?

કેટલાક તફ્ફીરવેત્તાઓએ 'શરહ-સદ્દર'ને 'શક્કે-સદ્દર'ના અર્થમાં લીધેલ છે અને આ આયતને એ 'શક્કે-સદ્દર'ના ચમત્કારનો પુરાવો ઠેરવી છે, જે હદીસોની રિવાયતોમાં વર્ણવવામાં આવેલ છે. પરંતુ હકીકત એ છે કે આ ચમત્કારના પુરાવાનો આધાર હદીસોની રિવાયતો પર જ છે. કુર્આનથી તેને સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો સાચું નથી. અરબી ભાષાની દૃષ્ટિએ 'શરહ-સદ્દર'ને કોઈપણ રીતે 'શક્કે-સદ્દર'ના અર્થમાં લઈ શકાય એમ નથી. અલ્લામા આલૂસી 'રૂહુલ મઆની'માં કહે છે કે حمل الشرح في الآية على شق الصدر ضعيف عند المحققين.

મતે આ આયતમાં 'શરહ'ને 'શક્કે-સદ્દર' પર લાગુ કરવું એક નબળી વાત છે.

(૨) તફ્ફીરવેતાઓમાંથી અમુકે આનો અર્થ એ લીધો છે કે નુબૂવ્વતથી પહેલાં અજ્ઞાનતાકાળમાં નબી ﷺ થી કેટલીક ભૂલો એવી થઈ ગઈ હતી કે જેની ચિંતા આપને ખૂબ સતાવી રહી હતી અને આ આયત અવતરિત કરીને અલ્લાહત્તઆલાએ આપને સંતુષ્ટ કરી દીધા કે આપની એ ભૂલો અમે માફ કરી દીધી. પરંતુ અમારી દૃષ્ટિએ આ અર્થ લેવો મોટી ભૂલ છે. પ્રથમ તો ﴿۱﴾ શબ્દનો અર્થ અનિવાર્યપણે ગુનો થતો નથી, બલકે આ શબ્દ ભારે બોજ માટે પણ બોલવામાં આવે છે. તેથી કોઈ કારણ નથી કે તેને અનાવશ્યક રીતે ખરાબ અર્થમાં લેવામાં આવે. બીજું હુઝૂર ﷺ નું નુબૂવ્વતથી પહેલાંનું જીવન પણ એટલું શુદ્ધ અને પવિત્ર હતું કે કુર્આનમાં વિરોધીની સામે તેને એક પડકારના રૂપમાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યું હતું. તેથી નબી ﷺ પાસે કાફિરોને સંબોધન કરતાં કહેવડાવવામાં આવ્યું કે “હું આ કુર્આનને પ્રસ્તુત કરતાં પહેલાં તમારા દરમ્યાન એક ઉંમર વિતાવી ચૂક્યો છું.” (સૂર: યૂનુસ, આ. ૧૬), અને હુઝૂર ﷺ એ ચરિત્રના માણસ પણ નહોતા કે લોકોથી છુપાઈને આપે કોઈ ગુનો કર્યો હોય. મઆઝલ્લાહ, જો આવું હોત, તો અલ્લાહત્તઆલા તો તેનાથી અજાણ નહોતો હોઈ શકતો કે જે વ્યક્તિ પોતાના પાલવ પર કોઈ છુપો ડાઘ ધરાવતો હોય, તેના પાસે અલ્લાહના બંદાઓની સામે જાહેરમાં એ વાત કહેવડાવે, જે સૂર: યૂનુસમાં ઉપરોક્ત આયતમાં તેણે કહેવડાવી છે. આમ, આ આયતમાં ﴿۱﴾ નો બરો અર્થ ભારે બોજ છે અને તેનાથી અભિપ્રેત રંજ અને શોક તેમજ ચિંતા અને પરેશાનીનો બોજ છે, જે પોતાની જાતિના અજ્ઞાન અને અજ્ઞાનતાને જોઈ-જોઈને આપના લાગણીશીલ અને સંવેદનશીલ સ્વભાવ પર પડી રહ્યો હતો. આપની સામે મૂર્તિઓને પૂજવામાં આવી રહી હતી. શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ) તથા અનેકેશ્વરવાદી અંધશ્રદ્ધાઓ અને રીત-રસમોનું બજાર ધમધમી રહ્યું હતું. નૈતિક બગાડ અને નિર્લજ્જતા ચોતરફ ફેલાયેલ હતી. સમાજમાં અન્યાય અને અત્યાચાર તથા વ્યવહારમાં બગાડ સામાન્ય હતા. બળવાનોના જુલમો હેઠળ નિર્બળો પીસાઈ રહ્યા હતા. પુત્રીઓને જીવતી દાટી દેવામાં આવી રહી હતી. કબીલાઓ પર કબીલાઓ છાપો મારી રહ્યા હતા અને ક્યારેક સો-સો વર્ષ સુધી વેર અને બદલાની લડાઈઓનો ક્રમ ચાલતો રહેતો હતો. કોઈનાય પ્રાણ, ધનદોલત અને આબરૂ સુરક્ષિત નહોતા, જ્યાં સુધી તેને કોઈ મજબૂત જૂથનું પીઠબળ પ્રાપ્ત ન હોય. આ પરિસ્થિતિ જોઈને આપ મનોમન દુ:ખી થતા હતા, પરંતુ આ બગાડને દૂર કરવાનો કોઈ ઉપાય આપને દેખાતો નહોતો. આ જ ચિંતા આપની કેડ ભાંગી રહી હતી, જેનો ભારે બોજ અલ્લાહત્તઆલાએ સન્માર્ગ બતાવીને આપના ઉપરથી ઉતારી દીધો અને નુબૂવ્વતના હોદ્દા પર બિરાજમાન થતાં જ આપને ખબર પડી ગઈ કે તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ) અને આખિરત (પરલોક) અને રિસાલત (ઈશહૂતવ) પર ઈમાન જ એ માસ્ટર-કી (ગુરુચાવી) છે, જેનાથી માનવ-જીવનના દરેક બગાડના તાળાને ખોલી શકાય છે અને જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં સુધારણાના માર્ગની મુશ્કેલીઓ દૂર કરી શકાય છે. અલ્લાહત્તઆલાના આ માર્ગદર્શને આપના મનનો બધો બોજ હળવો કરી નાખ્યો અને આપ પૂરેપૂરી રીતે સંતુષ્ટ થઈ ગયા કે આ માધ્યમથી આપ ન કેવળ અરબ, બલકે સમગ્ર માનવ-જાતિને એ ખરાબીઓથી બહાર કાઢી શકો છો, જેમાં તે વખતે અરબથી બહારની દુનિયા ગ્રસ્ત હતી.

(૩) આ વાત એ જમાનામાં ફરમાવવામાં આવી હતી કે જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ એ વિચારી પણ શકતો નહોતો કે જે એકલા-અટૂલા સાથે ગણત્રીના કેટલાક માણસો છે અને તે પણ માત્ર મક્કા શહેર સુધી સીમિત છે, તેની ખ્યાતિ દુનિયાભરમાં કેવી રીતે ફેલાશે અને કેવી પ્રતિષ્ઠા તેને પ્રાપ્ત થશે. પરંતુ અલ્લાહત્તઆલાએ એ પરિસ્થિતિમાં પોતાના રસૂલ ﷺ ને આ ખુશખબરી સંભળાવી અને પછી આશ્ચર્યજનક રીતે તેને પૂરી કરી. સૌપ્રથમ 'રફ્અ-ઝિક્ક' (ચર્ચાની ખ્યાતિ ઉચ્ચ કરવા)નું કાર્ય તેણે સ્વયં આપના દુશ્મનોથી લીધું. મક્કાના કાફિરોએ આપને નુકસાન પહોંચાડવા માટે જે પદ્ધતિઓ અપનાવી તેમાંથી એક એ હતી કે હજજ પ્રસંગે જ્યારે સમગ્ર અરબથી લોકો ખેંચાઈ-ખેંચાઈને તેમનાં શહેરમાં આવતા હતા, તે વખતે કાફિરોના પ્રતિનિધિ-મંડળો હાજીઓના એક-એક તંબુ પર જતા અને લોકોને

સાવધાન કરતા કે અહીં એક ખતરનાક વ્યક્તિ મુહમ્મદ (ﷺ) છે, જે લોકો પર એવો જાદુ કરે છે કે પિતા-પુત્ર, ભાઈ-ભાઈ અને પતિ-પત્ની વચ્ચે જુદાઈ પડી જાય છે. તેથી જરા તેનાથી બચીને રહેજો. આ જ વાત તેઓ એ તમામ લોકોને પણ કહેતા હતા, જેઓ હજજ સિવાય બીજા દિવસોમાં જ્યારત (તીર્થ) અથવા કોઈ વેપારના સંદર્ભમાં મક્કા આવતા હતા. આ રીતે, આમ તો તેઓ હુઝૂર ﷺ ને બદનામ કરી રહ્યા હતા, પરંતુ તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે અરબના ખૂણે-ખૂણે આપનું નામ પહોંચી ગયું અને મક્કાના ગુમનામીના ખૂણામાંથી કાઢીને સ્વયં દુશ્મનોએ આપને બધા દેશોના કબીલાઓથી પરિચિત કરાવી દીધા. તે પછી એ વાત તદ્દન સ્વાભાવિક હતી કે લોકો એ જાણવા માગે કે એ વ્યક્તિ છે કોણ? શું કહે છે? કેવો માણસ છે? તેના 'જાદુ'ની અસરમાં આવવાવાળા લોકો કોણ છે? અને તેમના ઉપર તેના 'જાદુ'ની અસર કેવી થઈ છે? મક્કાના કાફિરોનો આ પ્રોપેગન્ડા જેમ-જેમ આગળ વધતો ગયો, લોકોમાં પણ ખોજની વૃત્તિ વધતી ગઈ. પછી જ્યારે આ ખોજના પરિણામે લોકોને આપનું ઉત્તમ આચરણ અને આપનું ચરિત્ર અને વ્યક્તિત્વની જાણ થઈ, જ્યારે લોકોએ કુર્આન સાંભળ્યું અને તેમને ખબર પડી કે એ શિક્ષાઓ શું છે જે આપ પ્રસ્તુત કરી રહ્યા છે, અને જ્યારે જોવાવાળાઓએ એ જોયું કે જે વસ્તુને જાદુ કહેવામાં આવી રહ્યું છે, તેનાથી પ્રભાવિત લોકોનાં જીવન અરબના સામાન્ય લોકોનાં જીવનથી કેટલા ભિન્ન થઈ ગયા છે, તો એ જ બદનામી નેકનામી (પ્રતિષ્ઠા)માં બદલાવાની શરૂ થઈ ગઈ; ત્યાં સુધી કે હિજરતનો જમાનો આવતાં સુધી સ્થિતિ ત્યાં સુધી પહોંચી ગઈ કે દૂર અને નજીકના આરબ કબીલાઓમાં ભાગ્યે જ કોઈ કબીલો એવો રહી ગયો હતો, જેમાંથી કોઈને કોઈ માણસે અથવા તેના કુટુંબે ઇસ્લામ સ્વીકારી લીધો ન હોય, અને જેમાં અમુક લોકો અલ્લાહના રસૂલ ﷺ થી અને આપના સંદેશથી સહાનુભૂતિ અને રુચિ રાખનારાં પેદા થઈ ગયા ન હોય. આ હુઝૂર ﷺ ના 'રફ્ અઝ્ઝિક'નો પહેલો તબક્કો હતો. ત્યારબાદ હિજરતથી બીજા તબક્કાનો આરંભ થયો, જેમાં એક તરફ મુનાફિકો (દંભી મુસલમાનો), યહૂદીઓ અને તમામ અરબના મુશ્રિક આગેવાનો અલ્લાહના રસૂલ ﷺ ને બદનામ કરવામાં સક્રિય હતા; અને બીજી તરફ મદીના-તખિબાનું ઇસ્લામી રાજ્ય ખુદાપરસ્તી (ઈશનિષા) અને ઈશભય, ઝુલ્ફ (ભક્તિ) અને તકવા (સંયમ, પરહેજગારી), ચરિત્રમાં શુદ્ધિ, ઉત્તમ વ્યવહાર, ન્યાય અને ઇન્સાફ, માનવ-સમાનતા, ધનવાનોની ઉદારતા, ગરીબોની દેખભાળ, વચન અને કરારનું પાલન તથા મામલાઓમાં પ્રમાણિકતાનું એ ઉદાહરણ પ્રસ્તુત કરી રહ્યું હતું, જે લોકોના હૃદયોને જીતી રહ્યું હતું. દુશ્મનોએ યુદ્ધ દ્વારા હુઝૂર ﷺ ના આ વધતા જતા પ્રભાવને દૂર કરવાની કોશિશ કરી, પરંતુ આપના નેતૃત્વમાં ઈમાનવાળાઓનો જે સમૂહ તૈયાર થયો હતો, તેણે પોતાના શિસ્ત અને અનુશાસન, પોતાની બહાદુરી, મૃત્યુથી નિર્ભયતા, અને યુદ્ધ દરમ્યાન પણ નૈતિક સીમાઓના પાલનથી પોતાની સર્વોચ્ચતા એ રીતે પુરવાર કરી દીધી કે સમગ્ર અરબે તેમની શક્તિને સ્વીકારી લીધી. ૧૦ વર્ષમાં હુઝૂર ﷺ નો 'રફ્ અઝ્ઝિક' એ રીતે થયો કે એ જ દેશ, જેમાં આપને બદનામ કરવા માટે વિરોધીઓએ પોતાનું બધું જોર લગાવી દીધું હતું, તેનો ખૂણે-ખૂણે اللَّهُ أَشْهَدُ أَنِّي مُحَمَّدٌ أَرْسُولُ اللَّهِ (હું સાક્ષી આપું છું કે મુહમ્મદ ﷺ અલ્લાહના રસૂલ છે)ની પોકારથી ગૂંજ ઉઠ્યો. પછી ત્રીજા તબક્કાનો આરંભ ખિલાફતે-રાશિદાના કાળથી થયો, જ્યારે આપનું મુબારક નામ સમગ્ર પૃથ્વી પર બુલંદ થવાનું શરૂ થઈ ગયું. આ ક્રમ આજ સુધી વધતો જઈ રહ્યો છે અને ઈન્શા-અલ્લાહ કયામત સુધી વધતો જશે. દુનિયામાં કોઈ જગ્યા એવી નથી, જ્યાં મુસલમાનોની કોઈ વસ્તી ન હોય અને દિવસમાં પાંચ વખત અઝાનમાં ઊંચા અવાજથી મુહમ્મદ ﷺ ની રિસાલતનું એલાન ન થઈ રહ્યું હોય, નમાઝોમાં હુઝૂર ﷺ પર દરૂદ મોકલવામાં ન આવતા હોય, જુમ્આના ખુત્બામાં આપનું શુભ-સ્મરણ કરવામાં ન આવતું હોય, અને વર્ષના બાર મહિનાઓમાંથી કોઈ દિવસ અને દિવસના ૨૪ કલાકમાંથી કોઈ સમય એવો નથી, જ્યારે ધરતીમાં કોઈને કોઈ જગ્યાએ હુઝૂર ﷺ નું મુબારક નામ લેવામાં ન આવતું હોય. આ કુર્આનની સચ્ચાઈનો એક ખુલ્લો પુરાવો

છે કે જે વખતે નુબૂવ્વતના આરંભિક કાળમાં અલ્લાહત્આલાએ ફરમાવ્યું કે તે વખતે કોઈ વ્યક્તિ એ અનુમાન લગાવી શકતો નહોતો કે આ 'રફ્અ ઝિક્' આટલી શાનથી અને આટલા મોટા પાયે થશે. હદીસમાં હઝરત અબૂ સઈદ ખુદરી રહીની રિવાયત છે કે રસૂલુલ્લાહ ઈએ ફરમાવ્યું : 'જિબ્રઈલ મારા પાસે આવ્યા અને મને કહ્યું, મારો રબ અને આપનો રબ પૂછે છે કે મેં કેટલા પ્રમાણમાં તમારો 'રફ્અ ઝિક્' કર્યો? મેં અરજ કરી, અલ્લાહ જ વધારે સારી રીતે જાણે છે. તેમણે કહ્યું, અલ્લાહત્આલાનો ઈરશાદ છે કે જ્યારે મારો ઝિક્ કરવામાં આવશે, તો મારા સાથે તમારો પણ ઝિક્ કરવામાં આવશે.' (ઈબ્ને માજા, ઈબ્ને અબી હાતિમ, મુસ્નદ અબૂ યસૂલા, ઈબ્ને અલ-મુન્ઝર, ઈબ્ને હિબ્બાન, ઈબ્ને મરદૂયા, અબૂ નઈમ) તે પછીનો સમગ્ર ઇતિહાસ સાક્ષી આપી રહ્યો છે કે આ વાત શબ્દસઃ સાચી પડી.

(૪) આ વાતને બે વાર દોહરાવવામાં આવી છે, જેથી હુઝૂર ઈને પૂરેપૂરો સંતોષ આપી દેવામાં આવે કે જે કઠિન પરિસ્થિતિમાંથી આપ અત્યારે પસાર થઈ રહ્યા છો, એ વધારે વાર રહેવાવાળી નથી, બલકે તેના પછી ટૂંક સમયમાં જ સારી પરિસ્થિતિ આવવાની છે. દેખીતી રીતે આ વાત વિરોધાભાસી લાગે છે કે તંગીની સાથે સમૃદ્ધિ અને વિપુલતા હોય, કેમ કે આ બંને વસ્તુઓ એકી સાથે જમા હોતી નથી. પરંતુ તંગી પછી સમૃદ્ધિ અને વિપુલતા કહેવાને બદલે તંગીની સાથે સમૃદ્ધિ અને વિપુલતાના શબ્દો એ અર્થમાં પ્રયુક્ત થયા છે કે સમૃદ્ધિ અને વિપુલતાનો જમાનો એટલો નજીક છે કે જાણે તે તેના સાથે જ આવી રહ્યો હોય.

(૫) નિવૃત્ત થવાનો અર્થ પોતાની વ્યસ્તતાઓ અને કામકાજથી નિવૃત્ત થવું છે, ચાહે તે દા'વત (ઈસ્લામના આમંત્રણ) અને પ્રચારનું કામકાજ હોય કે ઈસ્લામ કબૂલ કરવાવાળાઓના શિક્ષણ-પ્રશિક્ષણની પ્રવૃત્તિ, અથવા પોતાના ઘરબાર અને દુન્યવી કામોની વ્યસ્તતા. આ આદેશનો હેતુ એ છે કે જ્યારે કોઈ અન્ય કામકાજ કે વ્યસ્તતા ન હોય, તો પોતાનો ફાજલ સમય બંદગીની રિયાઝત (તપસ્યા) અને તેના પરિશ્રમમાં પસાર કરો અને દરેક બાજુએથી ધ્યાન હટાવીને કેવળ પોતાના રબ તરફ એકાગ્રચિત્ત થઈ જાઓ.

૯૫ : અત્-તીન

પરિચય

નામ :

પહેલા જ શબ્દ **الْتِيْن** ને આ સૂર:નું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

ઉત્તરાણકાળ :

કત્તાદા ૨૯. કહે છે કે આ સૂર: મદની છે. ઈબ્ને અબ્બાસ **رضي الله عنه** થી બે કથનો ઉલ્લેખિત છે. એક એ કે આ મક્કી છે અને બીજું એ કે મદની છે. પરંતુ મોટાભાગના આલિમો આને મક્કી જ કહે છે અને તેના મક્કી હોવાની સ્પષ્ટ નિશાની એ છે કે આમાં મક્કા શહેર માટે **هَذَا الْبَيْتِ الْأَمِينِ** (આ શાંતિમય શહેર)ના શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. સ્પષ્ટ છે કે જો આનું અવતરણ મદીનામાં થયું હોત તો મક્કા માટે 'આ શહેર' કહેવું સાચું હોઈ શકતું નહોતું. તદ્દુપરાંત, સૂર:ના વિષય પર વિચાર કરવાથી એવું લાગે છે કે આ મક્કાના પણ આરંભિક કાળમાં ઊતરેલી સૂર:ઓમાંથી છે, કેમ કે આમાં કોઈ નિશાની એ વાતની જોવા મળતી નથી કે આના અવતરણ વખતે કુફ અને ઈસ્લામ વચ્ચે સંઘર્ષ શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો, અને તેમાં મક્કી કાળની આરંભિક સૂર:ઓની એ જ વર્ણનશૈલી જોવા મળે છે, જેમાં અત્યંત સંક્ષિપ્ત અને હૃદયંગમ રીતે લોકોને સમજાવવામાં આવેલ છે કે આખિરતના ઈનામ અને સજા જરૂરી અને સરાસર બુદ્ધિગમ્ય છે.

વિષય અને ચર્ચા :

આનો વિષય છે ઈનામ અને સજાનું સમર્થન. આ હેતુ માટે સૌપ્રથમ યશસ્વી અને પ્રતિષ્ઠિત પયગંબરોના ઉદયમાન થવાના સ્થળોના સોગંદ લઈને ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે અલ્લાહત્ આલાએ મનુષ્યને ઉત્કૃષ્ટ બંધારણ પર પેદા કર્યો છે. જો કે આ હકીકતને કુર્આન-મજીદમાં બીજા સ્થળોએ વિવિધ રીતે વર્ણવવામાં આવી છે. જેમ કે ક્યાંક કહ્યું કે મનુષ્યને અલ્લાહે ધરતી પર પોતાનો ખલીફા (નાયબ, પ્રતિનિધિ) બનાવ્યો અને ફરિશ્તાઓને તેના આગળ સિજદો કરવાનો આદેશ કર્યો. (અલ-બકરહ, આ. ૩૦-૩૪, અલ-અનુઆમ, આ. ૧૬૫, અલ-આ'રાફ, આ. ૧૧, અલ-હિજર, આ. ૨૮-૨૯, અલ-નમ્લ, આ. ૬૨, સોદ, આ. ૭૧ થી ૭૩). ક્યાંક કહ્યું કે મનુષ્ય તે ઈશ્વરીય અમાનતનો વાહક થયો છે, જેને ઉપાડવાની શક્તિ ધરતી, આકાશ અને પર્વતોમાં પણ નહોતી. (અલ-અહ્જાબ, આ. ૭૨). ક્યાંક ફરમાવ્યું કે અમે આદમના સંતાનોને પ્રતિષ્ઠા આપી અને પોતાની બીજી ઘણી મખલૂક (સર્જનો) પર શ્રેષ્ઠતા પ્રદાન કરી. (બની ઈસરાઈલ, આ. ૭૦) પરંતુ અહીં વિશેષ રૂપે પયગંબરોના ઉદયમાન થવાના સ્થળોના સોગંદ ખાઈને એમ ફરમાવવું કે માનવીને સૌથી શ્રેષ્ઠ બંધારણ પર પેદા કરવામાં આવ્યો છે, એનો અર્થ એ થાય છે કે માનવ-જાતને એટલું ઉત્કૃષ્ટ બંધારણ આપવામાં આવ્યું છે કે તેનામાં નુબૂવ્વત (ઈશદૂતત્વ) જેવા ઉચ્ચતમ્ પદનો ભાર વહન કરનારા લોકો પેદા થયા, જેનાથી ઉચ્ચ પદ અલ્લાહની કોઈ બીજી મખલૂક (સર્જન)ને નથી મળ્યું.

તે પછી એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે મનુષ્યોમાં બે પ્રકારના લોકો જોવા મળે છે. એક તે જેઓ આ સર્વોત્તમ બંધારણ સાથે પેદા થયા પછી બૂરાઈ તરફ વળી જાય છે અને નૈતિક પતનમાં ગબડતા-ગબડતા એ

અધોબિદુએ પહોંચી જાય છે, જ્યાં તેનાથી વધુ નીચ બીજી કોઈ મખલૂક નથી હોતી. બીજો એ જેઓ ઈમાન અને સદાયરણનો માર્ગ અપનાવીને આ પતનથી બચી જાય છે અને તે ઉચ્ચ સ્થાને કાયમ રહે છે, જે તેમના સર્વોત્તમ બંધારણ સાથે પેદા થવાનો અનિવાર્ય તકાદો છે. માનવ-જાતિમાં આ બંને પ્રકારનાં લોકો જોવા મળવા એક એવી વાસ્તવિકતા છે, જેનાથી ઈન્કાર કરી શકાય તેમ નથી, કેમ કે તેનો અનુભવ માનવ-સમાજમાં દરેક ઠેકાણે હંમેશા થઈ રહ્યો છે.

અંતમાં આ વાસ્તવિકતાના આધારે એ સાબિત કરવામાં આવ્યું છે કે જ્યારે મનુષ્યોમાં બે જુદા-જુદા અને એક-બીજાથી તદ્દન ત્વિન્ન પ્રકારો જોવા મળે છે, તો પછી કર્મોના ફળનો કેવી રીતે ઈન્કાર કરી શકાય છે. જો પતન ગ્રસ્ત થવાવાળાઓને કોઈ સજા અને ઉચ્ચ સ્થાન પર ચઢવાવાળાઓને કોઈ ઈનામ ન મળે, અને બંનેનું ફળ એક જેવું હોય તો તેનો અર્થ એ છે કે ખુદાની ખુદાઈમાં કોઈ ન્યાય નથી. જો કે માનવ-પ્રકૃતિ અને માણસની સામાન્ય બુદ્ધિ એ તકાદો કરે છે કે જે વ્યક્તિ પણ શાસક હોય, તે ન્યાય કરે. તો પછી એ કેવી રીતે વિચારી શકાય છે કે અલ્લાહ, જે બધા શાસકોથી મોટો શાસક છે, એ ન્યાય નહીં કરે.

رَكْعَتَاهَا

(۹۵) سُورَةُ التَّيْنِ مَكِّيَّةٌ (۲۸)

آيَاتُهَا ۸

આ. ૮

સૂર: ૯૫ અત્-તીન (મક્કી)

રુકૂઅ-૧

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

وَالتَّيْنِ وَالرَّيْتُونِ ۱ وَطُورِ سِیْنِیْنِ ۲ وَهَذَا الْبَلَدِ الْاَمِیْنِ ۳

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

સોગંદ છે અંજીર અને જેતૂનના^(૧) અને તૂર-સીના^(૨)ના અને આ શાંતિપૂર્ણ શહેર (મક્કા)ના,

(૧) આની સમજૂતીમાં તફ્હીરવેત્તાઓ વચ્ચે મોટો મતભેદ છે. હસન બસરી, ઇકરિમા, અતા અબી બિન રબાહ, જાબિર બિન ઝૈદ, મુજાહિદ અને ઇબ્રાહીમ નખઈ રહ. કહે છે કે અંજીરનો અર્થ એ જ અંજીર છે, જેને લોકો ખાય છે અને જેતૂનનો અર્થ એ જેતૂન છે, જેમાંથી તેલ કાઢવામાં આવે છે. ઇબ્ને અબી હાતિમ અને હાકિમે એક કથન હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન અબ્બાસ رضی اللہ عنہ નું આની પુષ્ટિમાં નોંધ્યું છે; અને જે તફ્હીરવેત્તાઓએ આ સમજૂતીને સ્વીકારી નથી, તેમણે અંજીર અને જેતૂનની વિશિષ્ટતાઓ અને લાભો વર્ણવીને એ મત પ્રદર્શિત કર્યો છે કે અલ્લાહત્તઆલાએ આ જ ખૂબીઓના કારણે આ બંને ફળોના સોગંદ ખાધા છે. એ વાતમાં કોઈ સંદેહ નથી કે એક સામાન્ય અરબી ભાષી 'તીન' અને 'જેતૂન'ના શબ્દો સાંભળીને એ જ અર્થ લેશે, જે અરબી ભાષામાં પ્રચલિત છે. પરંતુ બે કારણો એવાં છે, જે આ અર્થ લેવામાં અવરોધરૂપ છે. એક એ કે આગળ 'તૂર સીના' અને 'મક્કા શહેર'ના સોગંદ ખાવામાં આવ્યા છે, અને બે ફળોની સાથે બે સ્થળોના સોગંદ ખાવામાં કોઈ સંબંધ દેખાતો નથી. બીજું, આ ચાર વસ્તુઓના સોગંદ ખાઈને આગળ જે વિષય વર્ણવવામાં આવ્યો છે, તેના તરફ 'તૂર સીના' અને મક્કા શહેર તો સંકેત કરે છે, પરંતુ આ બે ફળ તેના તરફ સંકેત કરતા નથી. અલ્લાહત્તઆલાએ કુર્આન-મજીદમાં જ્યાં પણ કોઈ વસ્તુના સોગંદ ખાધા છે, તેની મહાનતા અથવા તેની લાભકારિતાના આધારે નથી ખાધા, બલકે દરેક સોગંદ તે વિષય તરફ સંકેત કરે છે, જે સોગંદ ખાધા પછી વર્ણવવામાં આવ્યો હોય છે. તેથી આ બંને ફળોની વિશિષ્ટતાને સોગંદનું કારણ ઠેરવી શકાય તેમ નથી.

બીજા કેટલાક તફ્હીરવેત્તાઓએ 'તીન' અને 'જેતૂન'નો અર્થ અમુક સ્થળો લીધો છે. કચ્છ અહબાર, કતાદા અને ઇબ્ને ઝૈદ કહે છે કે 'તીન'થી અભિપ્રેત દમાસ્કસ છે અને 'જેતૂન'થી અભિપ્રેત બૈતુલ મુકદ્દસ. ઇબ્ને અબ્બાસ رضی اللہ عنہ નું એક કથન ઇબ્ને જરીર, ઇબ્ને અબી હાતિમ અને ઇબ્ને મરદૂયાએ એ નોંધ્યું છે કે 'તીન'થી અભિપ્રેત હઝરત નૂહ عليه السلام ની એ મસ્જિદ છે, જે તેમણે જૂદી પહાડ પર બનાવી હતી અને 'જેતૂન'થી અભિપ્રેત બૈતુલ મુકદ્દસ છે. પરંતુ وَالرَّيْتُونِ وَالسِّیْنِیْنِ ના શબ્દો સાંભળીને આવો અર્થ એક સામાન્ય આરબના મનમાં નથી આવી શકતો અને ન આ વાત કુર્આનના સંમુખ આરબવાસીઓમાં પ્રચલિત હતી કે 'તીન' અને 'જેતૂન' આ સ્થળોના નામ છે.

અલબત્ત, એ રીત આરબવાસીઓમાં પ્રચલિત હતી કે જે ફળ કોઈ સ્થળમાં વધારે પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થતું હોય, તો તે પ્રદેશને તેઓ ઘણી વખતે તે ફળના નામથી જોડી દેતા હતા. આ રૂઢિપ્રયોગને જોતાં 'તીન' અને 'જેતૂન'ના શબ્દોનો અર્થ 'તીન' અને 'જેતૂન'ના ઉત્પાદનનો પ્રદેશ હોઈ શકે છે, અને તે સીરિયા અને પેલેસ્ટાઈનનો પ્રદેશ છે,

لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ ۝ ثُمَّ رَدَدْنَاهُ أَسْفَلَ سَفَلَيْنِ ۝

અમે મનુષ્યને સર્વોત્તમ બંધારણ પર પેદા કર્યો, (૩) પછી અમે તેને પાછો ફેરવીને સૌ અધમોથી અધમ બનાવી દીધો, (૪)

કેમ કે એ જમાનામાં આરબવાસીઓમાં આ જ પ્રદેશ અંજીર અને જેતૂનના ઉત્પાદન માટે પ્રખ્યાત હતો. ઇબ્ને તીમિયા, ઇબ્ને અલ-કૈયિમ, ઝમખશરી અને આલૂસી રહ. એ આ જ સમજૂતીને અપનાવી છે; અને ઇબ્ને જરીર રહ. એ પણ, આમ તો, પ્રથમ કથનને પ્રાથમિકતા આપી છે, પણ તેના સાથે એ વાતનો પણ સ્વીકાર કર્યો છે કે ‘તીન’ અને ‘જેતૂન’થી અભિપ્રેત એ ફળોના ઉત્પાદનનો વિસ્તાર પણ હોઈ શકે છે. હાફિઝ ઇબ્ને કસીર રહ. એ પણ આ જ અર્થઘટનને સ્વીકાર્ય ગણ્યો છે.

(૨) વાસ્તવમાં طُورِ سَيْنِينَ ફરમાવવામાં આવ્યું છે. سَيْنِينَ સીનાઈના દ્વીપકલ્પ (Peninsula of Sinai) નું બીજું નામ છે. તેને અથવા سَيْنَا પણ કહે છે અને سَيْنِينَ પણ. સ્વયં કુર્આનમાં એક જગ્યાએ طُورِ سَيْنَاء ના શબ્દો પ્રયુક્ત થયા છે. હવે એ પ્રદેશ, જેમાં તૂર પર્વત આવેલો છે, سَيْنَا ના નામથી જ પ્રખ્યાત છે, તેથી અમે અનુવાદમાં તેનું આ જ પ્રખ્યાત નામ નોંધ્યું છે.

(૩) આ છે એ વાત જેના માટે અંજીર અને જેતૂનના પ્રદેશ અર્થાત્ સીરિયા અને પેલેસ્ટાઈન અને તૂર પર્વત અને મક્કા શહેરના સોગંદ ખાવામાં આવ્યા છે. મનુષ્યને સર્વોત્તમ બંધારણની સાથે પેદા કરવાનો અર્થ એ છે કે તેને એ ઉચ્ચ કક્ષાનું શરીર પ્રદાન કર્યું છે, જે કોઈ અન્ય સજીવ કે પ્રાણીને આપવામાં આવ્યું નથી, અને તેને વિચારવા અને સમજવાની તેમજ જ્ઞાન અને બુદ્ધિની એ ઉચ્ચ દરજ્જાની યોગ્યતાઓ બક્ષવામાં આવી છે, જે કોઈ અન્ય સર્જનને બક્ષવામાં આવી નથી. તદ્દુપરાંત, માનવ-જાતિની આ શ્રેષ્ઠતા અને ઉત્કૃષ્ટતાનું સૌથી વધારે ઉત્તમ ઉદાહરણ અંબિયા: ﷺ છે, અને કોઈ મનુષ્ય માટે આનાથી વધારે કોઈ ઉચ્ચ સ્થાન નથી હોઈ શકતું કે અલ્લાહ ત્આલા તેને નુબૂવ્વત (ઈશદૂતવ)ના હોદ્દા માટે પસંદ કરે, તેથી મનુષ્યને સર્વોત્તમ બંધારણ પર હોવાની સાક્ષીમાં એ સ્થળોના સોગંદ ખાવામાં આવ્યા છે, જે અલ્લાહના પયગંબરોથી સંબંધિત છે. સીરિયા અને પેલેસ્ટાઈનનો પ્રદેશ એ પ્રદેશ છે, જ્યાં હઝરત ઇબ્રાહીમ ﷺ થી લઈને હઝરત ઈસા ﷺ સુધી અનેક પયગંબરો ઉદયમાન થયા. તૂર પર્વત એ સ્થાન છે, જ્યાં હઝરત મૂસા ﷺ ને નુબૂવ્વત પ્રદાન કરવામાં આવી. રહુ મક્કા-મુઅઝ્જમા, તો તેનો પાયો જ હઝરત ઇબ્રાહીમ અને હઝરત ઈસ્માઈલ ﷺ ના હાથે નંખાયો, તેમના કારણે જ તે આરબ પ્રદેશનું સૌથી વધારે પવિત્ર મુખ્ય શહેર બન્યું, હઝરત ઇબ્રાહીમ ﷺ એ જ એ દુઆ માગી હતી કે - رَبِّ اجْعَلْ هَذَا بَلَدًا آمِنًا “હે મારા રબ! આને એક શાંતિમય શહેર બનાવ.” (અલ-બકરહ: ૧૨૬) અને આ જ દુઆની એ બરકત હતી કે અરબમાં દરેક બાજુ ફેલાયેલ અશાંતિની વચ્ચે ફક્ત આ જ એક શહેર અઢી હજાર વર્ષથી શાંતિની છત્રછાયા બનેલું હતું. આમ, કલામનો હેતુ એ છે કે અમે માનવ-જાતિને એવા સર્વોત્તમ બંધારણ સાથે બનાવી કે તેમાં નુબૂવ્વત જેવો મહાન દરજ્જો ધરાવતા મનુષ્યો પેદા થયા.

(૪) તફ્ફહીરવેત્તાઓએ સામાન્ય રીતે આના બે અર્થ વર્ણવ્યા છે. એક એ કે તેને الْعُمُرُ, અર્થાત્ ઘડપણની એવી સ્થિતિ તરફ વાળી દીધો, જેમાં તે કંઈ વિચારવા-સમજવા અને કામ કરવાને યોગ્ય ન રહ્યો. બીજો એ કે અમે

તેને જહન્નમના સૌથી નીચેના દરજ્જા તરફ વાળી દીધો. પરંતુ આ બંને અર્થ વાણીના એ હેતુ માટે દલીલ નથી બની શકતા, જેને સાબિત કરવા માટે આ સૂર: અવતરિત થઈ છે. સૂર:નો હેતુ ઈનામ અને સજાના સત્ય હોવાની પુષ્ટિ કરવાનો છે. આના પર ન એ વાત સંકેત કરે છે કે મનુષ્યોમાંથી કેટલાક લોકોને ઘડપણની અત્યંત નબળી સ્થિતિએ પહોંચાડી દેવામાં આવે છે, અને ન તો એ વાત સંકેત કરે છે કે મનુષ્યોમાંથી એક સમૂહને જહન્નમમાં નાખી દેવામાં આવશે. પહેલી વાત એટલા માટે ઈનામ અને સજાની દલીલ નથી બની શકતી કે ઘડપણની સ્થિતિ સારા અને ખરાબ, બંને પ્રકારના લોકો પર આવતી હોય છે, અને કોઈનું આ સ્થિતિ પર પહોંચવું કોઈ સજા નથી, જે તેને તેના કાર્યો માટે આપવામાં આવતી હોય. રહી બીજી વાત, તો તે આખિરતનો મામલો છે. તેને એ લોકોની સામે દલીલના રૂપમાં કેવી રીતે પ્રસ્તુત કરી શકાય છે, જેઓ આખિરતના ઈનામ અને સજાનો સ્વીકાર કરવા તૈયાર થાય તે માટે આ બધી દલીલો કરવામાં આવી રહી છે? તેથી અમારી દષ્ટિએ આયતનો સાચો ભાવાર્થ એ છે કે સર્વોત્તમ બંધારણ પર પેદા કર્યા પછી જ્યારે મનુષ્ય પોતાના શરીર અને મગજની શક્તિઓનો ભૂરાઈના માર્ગમાં ઉપયોગ કરે છે, તો અલ્લાહત્તઆલા તેને ભૂરાઈની જ પ્રેરણા આપે છે અને નીચે પાડતાં-પાડતાં તેને પતનના એ અધોબિંદુ સુધી પહોંચાડી દે છે કે કોઈ પ્રાણીનું પતન એ હદ સુધી પહોંચેલું નથી હોતું. આ એક એવી વાસ્તવિકતા છે, જે માનવ-સમાજમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. ઈર્ષ્યા, લાલચ, સ્વાર્થ, વ્યભિચાર, નશાખોરી, અધમતા, ક્રોધ અને કેર વર્તાવવો તથા આવાં જ બીજા દુર્ગુણોમાં જે લોકો પ્રસ્ત થઈ જાય છે, તેઓ નૈતિક રીતે વાસ્તવમાં સૌ અધમ અને નીચ કરતાં પણ અધમ અને નીચ બનીને રહી જાય છે. ઉદાહરણ રૂપે ફક્ત આ જ એક વાતને લઈ લો કે એક પ્રજા જ્યારે બીજી પ્રજાની દુશ્મનીમાં આંધળી બની જાય છે, તો કેવી પાશવતામાં તમામ પશુઓ કરતાં પણ વધી જાય છે. જંગલી જાનવર તો ફક્ત પોતાના ભોજન માટે કોઈ જાનવરનો શિકાર કરે છે, જાનવરોની કત્લેઆમ નથી કરતું. પરંતુ મનુષ્ય પોતે પોતાની સહજાતિ મનુષ્યોની કત્લેઆમ કરે છે. જંગલી જાનવર ફક્ત પોતાના પંજા અને દાંતથી કામ લે છે, પરંતુ આ સર્વોત્તમ બંધારણ પર પેદા થનાર મનુષ્ય પોતાની બુદ્ધિથી કામ લઈને તોપ, બંદૂક, ટેંક, વિમાન, એટમબૉમ, હાઈડ્રોજન બૉમ અને બીજા અનેક શસ્ત્રો શોધી કાઢે છે, જેથી પળવારમાં આખેઆખી વસ્તીઓને તબાહ કરીને મૂકી દે. જંગલી જાનવર માત્ર મારી નાખે છે અથવા ઈજા પહોંચાડે છે, પરંતુ મનુષ્ય પોતાના જેવા જ મનુષ્યને યાતના આપવા માટે એવી-એવી પીડાદાયક પદ્ધતિઓ શોધી કાઢે છે, જેની કલ્પના પણ કોઈ જંગલી જાનવરના મગજમાં કદી આવી શકતી નથી. પછી આ પોતાની દુશ્મની અને વેરની આગ ઠંડી કરવા માટે અધમતાની એ હદે પહોંચી જાય છે કે મહિલાઓના નગ્ન સરઘસો કાઢે છે, એક-એક સ્ત્રીને દસ-દસ, વીસ-વીસ માણસો પોતાની હવસનો ભોગ બનાવે છે, પિતાઓ અને ભાઈઓ અને પતિઓની સામે તેમનાં ઘરની મહિલાઓની આબરૂ લૂટે છે, બાળકોને તેમનાં માતા-પિતાઓની સામે કતલ કરે છે, માતાઓને પોતાના બાળકોનું લોહી પીવા મજબૂર કરે છે, મનુષ્યોને જીવતા સળગાવે છે અને દફન કરે છે. દુનિયામાં જંગલીમાં જંગલી પશુઓની કોઈ જાતિ એવી નથી, જે માનવીની આ પાશવતાનો કોઈ રીતે મુકાબલો કરી શકતી હોય. આ જ સ્થિતિ બીજા દુર્ગુણોની છે કે તેમાંથી જે દુર્ગુણ તરફ માણસ વળે છે, પોતાને પ્રાણીઓમાં સૌથી અધમ અને નીચ પ્રાણી સાબિત કરી દે છે, ત્યાં સુધી કે ધર્મ, જે માનવી માટે અત્યંત પવિત્ર બાબત છે, તેને પણ તે એટલો પતનપ્રસ્ત કરી દે છે કે વૃક્ષો અને પશુઓ અને પથ્થરોને પૂજતા-પૂજતા અધોગતિની છેલ્લી હદે પહોંચીને પુરુષ અને સ્ત્રીના ગુપ્તગો સુદ્ધાની પૂજા કરી નાખે છે, અને દેવતાઓની પ્રસન્નતા કાજે ઉપાસનાગૃહોમાં દેવદાસીઓ રાખે છે, જેમનાથી વ્યભિચારને પુણ્યનું કાર્ય સમજીને કરવામાં આવે છે. જે હસ્તીઓને તે દેવતા અને પૂજ્ય કે ઉપાસ્યનું સ્થાન આપે છે, તેમનાં તરફ તેમની પૌરાણિક કથા-વૃત્તાંતોમાં એવા-એવા ગંદા કિસ્સાઓ જોડી દેવામાં આવ્યા છે, જે અત્યંત અધમ માનવી માટે શરમજનક છે.

إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَلَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ ﴿٦﴾
 فَمَا يَكْذِبُكَ بَعْدُ بِالرِّدِّينَ ﴿٧﴾ أَلَيْسَ اللَّهُ بِأَحْكَمَ الْحَاكِمِينَ ﴿٨﴾

સિવાય તે લોકોના જેઓ ઈમાન લાવ્યા અને સત્કર્મો કરતા રહ્યા કે તેમના માટે કદી સમાપ્ત ન થવાવાળો બદલો છે. (૬) તો (હે નબી ﷺ!) આના પછી કોણ ઈનામ અને સજા વિષે તમને ખોટા ઠેરવી શકે છે? (૭) શું અલ્લાહ સૌ શાસકોથી મોટો શાસક નથી? (૮) (રુકૂઅ-૧)

(૫) જે તફ્ફહીરવેત્તાઓએ **أَسْقَلَ سُقُلَيْنِ** નો અર્થ ઘડપણ કે વૃદ્ધત્વની હાલત લીધી છે, જેમાં માનવી સમજબૂઝ ખોઈ નાખે છે, તેઓ આ આયતનો અર્થ એ વણવે છે કે, “પરંતુ જે લોકોએ પોતાની યુવાની અને તંદુરસ્તીની હાલતમાં ઈમાન લાવીને સદ્કાર્યો કર્યા હોય, તેમનાં માટે ઘડપણની આ સ્થિતિમાં પણ એવી જ નેકીઓ લખવામાં આવશે અને તેમના અનુસાર તેમને ઈનામ મળશે. તેમનાં વળતરમાં એ કારણસર કોઈ કમી કરવામાં નહીં આવે કે ઉમરના આ તબક્કામાં તેમનાથી એ નેકીઓ નથી થઈ.” અને જે તફ્ફહીરવેત્તાઓ **أَسْقَلَ سُقُلَيْنِ** તરફ વાળવાનો અર્થ જહન્નમના સૌથી નિમ્ન સ્તરે કેંકી દેવાનો કરે છે, તેમના મતે આ આયતનો અર્થ એ છે કે, “ઈમાન લાવીને સદ્કાર્યો કરવાવાળાં લોકો આમાં અપવાદ છે, તેમને આ દરજ્જા તરફ વાળવામાં નહીં આવે, બલ્કે તેમને એ વળતર મળશે, જેનો કમ કદી અટકશે નહીં.” પરંતુ આ બંને અર્થ એ દલીલો સાથે સુસંગત નથી, જે વળતર અને સજાના સત્ય હોવા માટે આ સૂરમાં કરવામાં આવેલ છે. અમારા મતે આયતનો સાચો અર્થ એ છે કે જે પ્રમાણે માનવ-સમાજમાં એ સામાન્ય અનુભવની વાત છે કે નૈતિક અધ:પતનમાં ગ્રસ્ત થનારાં લોકો નીચે પડતાં-પડતાં સૌ અધમોમાં વધારે અધમ બની જાય છે, એ જ પ્રમાણે એ પણ દરેક યુગનો સામાન્ય અનુભવ છે કે જે લોકો ખુદા અને આધિરત અને રિસાલત પર ઈમાન લાવ્યા અને જેમણે પોતાનું જીવન સદ્કાર્યોના બીબામાં ઢાળી દીધું, તેઓ આ અધ:પતનમાં ગ્રસ્ત થવાથી બચી ગયા અને એ જ **أَحْسَنَ تَقْوِيرٍ** (સર્વોત્તમ બંધારણ) પર કાયમ રહ્યા, જેના પર અલ્લાહે મનુષ્યને પેદા કર્યો હતો, તેથી તેઓ **أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ** (કદી સમાપ્ત ન થનાર બદલા)ને પાત્ર છે, અર્થાત્ એવા ઈનામોને પાત્ર કે તેમના અધિકારથી ન ઓછું આપવામાં આવશે, અને ન તેનો કમ કદી સમાપ્ત થશે.

(૬) એક અન્ય ભાષાંતર આ આયતનું એ પણ થઈ શકે છે કે “તો (હે માનવી!) આના પછી કઈ વસ્તુ તને વળતર અને સજાને ખોટા ઠેરવવા માટે તૈયાર કરે છે?” બંને સ્વરૂપોમાં હેતુ એ જ રહે છે. અર્થાત્, જ્યારે એ વાત પ્રગટ રૂપે માનવ-સમાજમાં જોવા મળે છે કે સર્વોત્તમ બંધારણ પર પેદા કરવામાં આવેલ માનવ-જાતિમાંથી એક સમૂહ નૈતિક પતનમાં પડતાં-પડતાં સૌ અધમોમાં વધારે અધમ બનીને રહી જાય છે અને બીજો સમૂહ, જો તે ઈમાન અને સદ્કાર્યો અપનાવીને આ પતનથી બચેલો રહે છે અને એ જ સ્થિતિ પર યથાવત રહે છે, જે સર્વોત્તમ બંધારણ પર માનવીને પેદા કરવા માટે અપેક્ષિત હતી, તો આના પછી વળતર અને સજાને કેવી રીતે ખોટા ઠેરવી શકાય છે? શું બુદ્ધિ એવું કહે છે કે બંને પ્રકારના માનવીઓનું પરિણામ એક સરખું હોય? શું ન્યાય એવું જ ઈચ્છે છે કે **أَسْقَلَ سُقُلَيْنِ** માં પડનારાઓને ન કોઈ સજા આપવામાં આવે અને તેનાથી બચીને પવિત્ર જીવન અપનાવનારાઓને ન કોઈ વળતર કે ઈનામ? આ જ વાત અન્ય સ્થાનોએ કુર્આનમાં આ રીતે ફરમાવવામાં આવી છે કે -

﴿أَفَتَجْعَلُ السُّلَيْبِينَ كَالْمُجْرِمِينَ ۗ مَا لَكُمْ رَبَّنَا عَنِ الْيَتِيمِ إِنَّا جَعَلْنَا الْيَتِيمَ إِذْ يَتُوبُ إِلَىٰ رَبِّهِ لِيُحْيِيَكَ ۖ بَلْ لَعَنَ الْيَتِيمَ إِذْ يَتُوبُ إِلَىٰ رَبِّهِ لِيُحْيِيَكَ ۖ بَلْ لَعَنَ الْيَتِيمَ إِذْ يَتُوبُ إِلَىٰ رَبِّهِ لِيُحْيِيَكَ ۖ﴾ “શું અમે આજ્ઞાંકિતોને ગુનેગારોની જેમ કરી

નાખીએ ? તમને શું થઈ ગયું છે, તમે કેવા નિર્ણયો કરો છો ?” (અલ-કલમ : ૩૫, ૩૬)

أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ اجْتَرَحُوا السَّيِّئَاتِ أَنْ نَجْعَلَهُمْ كَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ۚ سَوَاءٌ مَحْيَاهُمْ
وَمَمَاتُهُمْ سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ ۝

“શું બૂરાઈઓનું આચરણ કરનારાઓએ એમ સમજી લીધું છે કે અમે તેમને એ લોકોની જેમ કરી નાખીશું, જેઓ ઈમાન લાવ્યા અને જેમણે સદ્કાર્યો કર્યાં ? બંનેના જીવન અને મૃત્યુ સમાન હોય ? ખૂબ જ ખરાબ નિર્ણયો છે, જે આ લોકો કરે છે.” (અલ-જાસિયહ : ૨૧)

(૭) અર્થાત્, જ્યારે દુનિયાના નાના-નાના શાસકોથી પણ તમે એવું ઈચ્છો છો અને એ જ આશા રાખો છો કે તેઓ ન્યાય કરે, ગુનેગારોને સજા આપે અને સારા કાર્યો કરવાવાળાઓને બદલો અને ઈનામ આપે, તો ખુદા વિશે તમારો શું વિચાર છે ? શું તે સૌ શાસકોથી મોટો શાસક નથી ? જો તમે તેને સૌથી મોટો શાસક માનો છો, તો શું તેના વિશે તમારો વિચાર એ છે કે તે કોઈ ન્યાય નહીં કરે ? શું તેનાથી તમે એવી આશા રાખો છો કે તે ખરાબ અને સારાને એક સમાન કરી દેશે ? શું તેની દુનિયામાં સૌથી ખરાબ કાર્યો કરનારાઓ અને સૌથી શ્રેષ્ઠ આચરણ કરવાવાળાઓ, બંને મૃત્યુ પામીને માટીમાં ભળી જશે અને કોઈને ન દુષ્ટત્યોની સજા મળશે, ન સદ્કાર્યોનું વળતર ?

ઈમામ અહમદ, તિરમિઝી, અબૂ દાઉદ, ઈબ્ને અલ-મન્ઝીર, બયહકી, હાકિમ અને ઈબ્ને મરદૂયાએ હઝરત અબૂ હુરૈરા رضي الله عنه ની આ રિવાયત નોંધી છે કે રસૂલુલ્લાહ صلى الله عليه وسلم એ ફરમાવ્યું : “જ્યારે તમારામાંથી કોઈ સૂર: بَلَىٰ وَأَنَا عَلَىٰ ذَٰلِكَ مِنَ الشَّاهِدِينَ - પહે અને والتين والزيتون પર પહોંચે, તો કહે - (હા, હું આની સાક્ષી આપ-નારાઓમાં છું.) કેટલીક રિવાયતોમાં છે કે હુઝૂર صلى الله عليه وسلم જ્યારે આ આયત પઢતા, તો ફરમાવતા - سُبْحٰنَكَ قَبْلِي.

૯૬ : અલ-અલક

પરિચય

નામ :

બીજી આયતના શબ્દ **الک** (અલક) ને આ સૂર:નું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

ઉત્તરાણકાળ :

આ સૂર:ના બે ભાગ છે. પહેલો ભાગ **الک** થી શરૂ થઈને પાંચમી આયતના વાક્ય **وَاللّٰهُ** પર સમાપ્ત થાય છે, અને બીજો ભાગ **وَاللّٰهُ** થી શરૂ થઈને સૂર:ના અંત સુધી ચાલે છે. પહેલા ભાગ વિષે મુસ્લિમ સમુદાય (ઉમ્મત)ના આલિમો (ધર્મજ્ઞાનીઓ)નો એક મોટો વર્ગ એ વાતથી સહમત છે કે આ સૌથી પહેલી વહી છે, જે અલ્લાહના રસૂલ **ﷺ** પર અવતરિત થઈ. આ મામલામાં હઝરત આઈશા **رضی اللہ تعالیٰ عنہا** ની એ હદીસ, જેને ઈમામ અહમદ, બુખારી, મુસ્લિમ અને અન્ય હદીસવેત્તાઓએ વિભિન્ન સનદોથી નોંધી છે, તેની ગણના અત્યંત સહીહ (સાચી) હદીસોમાં થાય છે, અને આમાં હઝરત આઈશા **رضی اللہ تعالیٰ عنہا** એ પોતે રસૂલુલ્લાહ **ﷺ** થી સાંભળીને વહીના આરંભના સંપૂર્ણ બનાવનું વર્ણન કર્યું છે. આ ઉપરાંત, ઈબ્ને અબ્બાસ **رضی اللہ تعالیٰ عنہ**, અબૂ મૂસા અશ્શરી **رضی اللہ تعالیٰ عنہ** અને સહાબના એક સમૂહથી પણ આ જ વાત નોંધવામાં આવી છે કે કુર્આનની સૌથી પહેલી આયત, જે હુઝૂર **ﷺ** પર અવતરિત થઈ તે આ જ હતી. બીજો ભાગ પછીથી તે વખતે અવતરિત થયો, જ્યારે અલ્લાહના રસૂલ **ﷺ** એ હરમ (કા'બા)માં નમાઝ પઢવાનું શરૂ કર્યું અને અબૂ જહલે આપને ધાકધમકી આપીને તેનાથી રોકવાની કોશિશ કરી.

‘વહી’ (દિવ્ય પ્રકાશના)નો આરંભ :

હદીસવેત્તાઓએ વહીના આરંભનો પ્રસંગ પોત-પોતાની સનદોની સાથે ઈમામ હુઝૂરીથી, અને તેમણે હઝરત ઉરવાહ બિન ઝુબૈરથી અને તેમણે પોતાની માસી હઝરત આઈશા **رضی اللہ تعالیٰ عنہا** થી નોંધેલ છે. તેઓ ફરમાવે છે કે રસૂલુલ્લાહ **ﷺ** પર વહીની શરૂઆત સાચા (અને અમુક રિવાયતોમાં છે સારા) સ્વપ્નોના રૂપમાં થઈ. આપ જે સ્વપ્ન જોતાં તે એવું હોતું કે જાણે આપ દિવસના પ્રકાશમાં જોઈ રહ્યા છે. પછી આપ એકાંતપ્રિય થઈ ગયા અને કેટલાય દિવસો અને રાતો ગારે-હિરામાં (હિરા નામની ગુફા)માં રહીને ઈબાદત કરવા લાગ્યા. (હઝરત આઈશા **رضی اللہ تعالیٰ عنہا** એ ‘તહઝુસ’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે, જેની સમજૂતી ઈમામ હુઝૂરીએ ‘તઅબ્બુદ’ કરી છે. આ કોઈક પ્રકારની ઈબાદત હતી જે આપ કરતા હતા, કેમ કે તે સમય સુધી અલ્લાહ તરફથી આપને ઈબાદતની પદ્ધતિ બતાવવામાં આવી નહોતી.) આપ ખાવા-પીવાનો સામાન ઘરથી લઈ જઈને ત્યાં અમુક દિવસ પસાર કરતા, પછી હઝરત ખદીજા **رضی اللہ تعالیٰ عنہا** ની પાસે પાછા ફરતા અને તેઓ વધારે અમુક દિવસનો સામાન ઉપલબ્ધ કરાવી દેતા હતા. એક દિવસ, જ્યારે કે આપ હિરાની ગુફામાં હતા, અચાનક આપ ઉપર વહી ઊતરી અને ફરિશ્તાએ આવીને આપને કહ્યું, ‘પઢો’. તે પછી હઝરત આઈશા **رضی اللہ تعالیٰ عنہા** સ્વયં અલ્લાહના રસૂલ **ﷺ** નું કથન નોંધે છે કે, મેં કહ્યું, ‘હું તો ભણેલો નથી.’ આના પર ફરિશ્તાએ મને પકડીને ભીંસ્યો, ત્યાં સુધી કે મારી સહનશક્તિ સમાપ્ત થવા માંડી. પછી તેણે મને છોડી દીધો અને કહ્યું, પઢો. મેં કહ્યું, ‘હું તો ભણેલો નથી.’ તેણે ફરીથી મને ભીંસ્યો અને મારી સહનશક્તિ સમાપ્ત થવા માંડી. પછી તેણે મને છોડી

દીધો અને કહ્યું, પઢો. મેં ફરી કહ્યું, “હું તો ભણેલો નથી.” તેણે ત્રીજી વાર મને ભીંસ્યો, ત્યાં સુધી કે મારી સહનશક્તિ સમાપ્ત થવા માંડી. પછી તેણે મને છોડી દીધો અને કહ્યું - *لَا تَلْمِزْهُمْ* (પઢો પોતાના રબના નામ સાથે જેણે સર્જન કર્યું) ત્યાં સુધી છેક *مَا كُنْتُمْ يَكْفُرُونَ* (જેને તે જાણતો ન હતો) સુધી પહોંચી ગયો.” હઝરત આઈશા رضي الله عنها ફરમાવે છે કે તે પછી અલ્લાહના રસૂલ صلى الله عليه وسلم ધ્રુજતા-ધ્રુજતા ત્યાંથી પાછા ફર્યા અને હઝરત ખદીજા رضي الله عنها પાસે જઈને કહ્યું, “મને ઓઢાડો, મને ઓઢાડો.” તેથી આપને ઓઢાડી દેવામાં આવ્યું. જ્યારે આપ ઉપરથી ભયની હાલત સમાપ્ત થઈ તો આપે ફરમાવ્યું, “હે ખદીજા ! આ મને શું થઈ ગયું છે ?” પછી આખી વાત આપે તેમને સંભળાવી અને કહ્યું, “મને મારા જીવનું જોખમ છે.” તેમણે કહ્યું, “કદાપિ નહીં, આપ ખુશ થઈ જાઓ, અલ્લાહના સોગંદ ! આપને અલ્લાહ કદી નિરાશ નહીં કરે, આપ સગા-સંબંધીઓ સાથે સદ્વર્તન કરો છો, સાચું બોલો છો, (એક કથનમાં એ ઉમેરો છે કે અમાનતો ચૂકવી આપો છો), નિઃસહાય લોકોનો બોજ ઉપાડો છો, ગરીબોને કમાઈને આપો છો, અતિથિ-સત્કાર કરો છો અને સારા કામોમાં મદદ કરો છો.” પછી તેઓ હુઝૂર صلى الله عليه وسلم ને સાથે લઈને વરકા બિન નૌફલ પાસે ગયા, જે તેમના પિતરાઈ ભાઈ હતા, અજ્ઞાનતા-કાળમાં ખ્રિસ્તી બની ગયા હતા, અરબી અને હિબ્રુ ભાષામાં ઈજીલ લખતા હતા, ખૂબ વૃદ્ધ અને અંધ થઈ ગયા હતા. હઝરત ખદીજા رضي الله عنها એ તેમને કહ્યું, “ભાઈજાન ! જરા તમારા ભત્રીજાની વાત સાંભળો.” વરકાએ હુઝૂર صلى الله عليه وسلم ને કહ્યું, “ભત્રીજા ! તમને શું દેખાયું ?” અલ્લાહના રસૂલ صلى الله عليه وسلم એ જે કંઈ જોયું હતું, તેનું વર્ણન કર્યું. વરકાએ કહ્યું, “આ એ જ નામૂસ (વહી લાવનાર ફરિશ્તો) છે, જેને અલ્લાહે મૂસા عليه السلام પાસે મોકલ્યો હતો. કદાચ, હું આપના નુબૂવ્વતના સમયે સશક્ત યુવાન હોત. કદાચ, હું તે સમય સુધી જીવતો રહું, જ્યારે આપની કોમ આપને કાઢી મૂકશે !” અલ્લાહના રસૂલ صلى الله عليه وسلم એ ફરમાવ્યું, “શું આ લોકો મને કાઢી મૂકશે ?” વરકાએ કહ્યું, “હા, કદી એવું નથી બન્યું કે કોઈ માણસ તે વસ્તુ લઈને આવ્યો હોય, જે આપ લાવ્યા છો અને તેનાથી દુશ્મની કરવામાં ન આવી હોય. જો હું તે સમય સુધી રહીશ તો હું આપને ભરપૂર મદદ કરીશ.” પરંતુ વધુ સમય વીત્યો નહોતો કે વરકાનું મૃત્યુ થઈ ગયું.

આ પ્રસંગ સ્વયં બતાવી રહ્યો છે કે ફરિશ્તાના આગમનના એક ક્ષણ પહેલાં સુધી અલ્લાહના રસૂલ صلى الله عليه وسلم ના મનમાં એ વાત નહોતી કે આપને નબી (પયગંબર) બનાવવામાં આવનાર છે. આ વસ્તુની ઈચ્છા રાખવી કે તેની અપેક્ષા રાખવી તો દૂર રહ્યું, આપની કલ્પનામાં પણ એ વાત નહોતી કે આવો કોઈ મામલો આપના સાથે બનશે. વહીનું અવતરણ અને ફરિશ્તાનું આવી રીતે સામે આવવું આપના માટે અચાનક એક ઘટના હતી, જેની પહેલી અસર આપના ઉપર એ જ થઈ, જે એક અજાણ માણસ સાથે આવી મોટી એક ઘટનાના ઘટિત થયા પછી સ્વાભાવિક રીતે થઈ શકે છે. આ જ કારણ છે કે જ્યારે આપ ઈસ્લામના આમંત્રણ અને પ્રચાર સાથે ઊભા થયા તો મક્કાના લોકોએ આપ ઉપર દરેક પ્રકારના વાંધાઓ ઊભા કર્યા, પરંતુ તેમનામાંથી કોઈ એમ કહેવાવાળું નહોતું કે અમને તો પહેલાથી જ એ ભય હતો કે આપ કોઈ દાવો કરવાના છો, કેમ કે આપ ઘણાં સમયથી નબી બનવા માટેની તૈયારીઓ કરી રહ્યા હતા.

આ પ્રસંગથી એક વાત એ પણ જાણવા મળે છે કે નુબૂવ્વતથી પહેલાં આપનું જીવન કેટલું પવિત્ર હતું અને આપનું ચરિત્ર કેટલું ઉચ્ચ હતું. હઝરત ખદીજા رضي الله عنها કંઈ નાની ઉંમરના તરુણી નહોતા, બલકે આ પ્રસંગ વખતે તેમની ઉંમર ૫૫ વર્ષ હતી અને પંદર વર્ષથી તેઓ હુઝૂર صلى الله عليه وسلم ના જીવનસંગિની હતા. પત્નીથી પતિની

કોઈ નબળાઈ છુપી રહી શકતી નથી. તેમણે આ લાંબા દાંપત્ય-જીવનમાં આપને એટલાં ઉત્તમ શ્રેણીના વ્યક્તિ તરીકે જોયાં હતા કે જ્યારે હુઝૂર ﷺ એ તેમને હિરાની ગુફામાં બનેલ ઘટના સાંભળાવી, તો કોઈપણ સંકોચ વિના તેમણે માની લીધું કે વાસ્તવમાં અલ્લાહનો ફરિશ્તો જ આપના પાસે વહી લઈને આવ્યો હતો. એ જ પ્રમાણે વરકા બિન નૌફલ પણ મક્કાના વૃદ્ધ નિવાસી હતા, બાળપણથી હુઝૂર ﷺ ના જીવનને જોતા આવ્યા હતા, અને પંદર વર્ષના નજીકના સંબંધના કારણે તો તેઓ આપની પરિસ્થિતિથી વધારે સારી રીતે માહિતગાર હતા. તેમણે પણ જ્યારે આ ઘટના સાંભળી, તો તેને કોઈ વસ્વસો (શંકા-કુશંકા) ન સમજ્યા, બલકે સાંભળતાં જ કહી દીધું કે આ એ જ નામૂસ (ફરિશ્તો) છે, જે મૂસા ﷺ પાસે આવ્યો હતો. તેનો અર્થ એ છે કે તેમના નજીક પણ આપ એટલા ઉચ્ચ શ્રેણીના વ્યક્તિ હતા કે આપનું નુબૂવ્વતના પદ પર બિરાજમાન થવું કોઈ આશ્ચર્યની વાત નહોતી.

બીજા ભાગનું ઉત્તરાણ :

આ સૂરનો બીજો ભાગ તે સમયે અવતર્યો, જ્યારે અલ્લાહના રસૂલ ﷺ એ હરમ (કા'બા)માં ઈસ્લામી પદ્ધતિ અનુસાર નમાઝ પઢવાનું શરૂ કર્યું અને અબૂ જહલે આપને ડરાવી-ધમકાવીને તેનાથી રોકવાની કોશિશ કરી. એવું લાગે છે કે નબી બન્યા પછી એ પહેલાં કે હુઝૂર ﷺ ઈસ્લામના જાહેર પ્રચારની શરૂઆત કરતા, આપે હરમમાં એ પદ્ધતિ અનુસાર નમાઝ પઢવાનું શરૂ કરી દીધું, જે અલ્લાહત્તઆલાએ આપને શીખવાડી હતી, અને આ જ એ વસ્તુ હતી, જેનાથી કુરૈશે પહેલી વાર એવું અનુભવ્યું કે આપ કોઈ નવા દીન (ધર્મ) ના અનુયાયી બની ગયા છે. બીજા લોકો તો તેને આશ્ચર્ય સહ જોઈ રહ્યા હતા, પરંતુ અબૂ જહલનો અજ્ઞાનતાભર્યો અહંકાર ભડકી ઉઠ્યો અને તેણે આપને ધમકાવવાનું શરૂ કરી દીધું કે આ પદ્ધતિથી હરમમાં બંદગી ન કરો. આ સંદર્ભમાં કેટલીય હદીસો હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન અબ્બાસ ﷺ અને હઝરત અબૂ હુરૈરા ﷺ થી ઉલ્લેખિત છે, જેમાં અબૂ જહલની આ ઘૃષ્ટતાઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

હઝરત અબૂ હુરૈરા ﷺ નું કથન છે કે અબૂ જહલે કુરૈશના લોકોને પૂછ્યું, “શું મુહમ્મદ (ﷺ) તમારા સામે જમીન પર પોતાનું મોહું ટેકવે છે?” લોકોએ કહ્યું, “હા.” તેણે કહ્યું, “લાત અને ઉઝ્ઝાના સોગંદ ! જો મેં તેમને આવી રીતે નમાઝ પઢતા જોઈ લીધા તો તેમની ડોક પર પગ મૂકી દઈશ અને તેમનો ચહેરો જમીન પર રગદોળી નાખીશ.” પછી બન્યું એવું કે હુઝૂર ﷺ ને નમાઝ પઢતા જોઈને તે આગળ વધ્યો, જેથી આપની ડોક પર પગ મૂકે, પરંતુ અચાનક લોકોએ જોયું કે તે પાછળ ખસી રહ્યો છે અને પોતાનો ચહેરો કોઈ વસ્તુથી બચાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. તેને પૂછવામાં આવ્યું કે, “આ તને શું થઈ ગયું?” તેણે કહ્યું, “મારા અને તેમના વચ્ચે આગની એક ખાઈ અને એક ભયંકર વસ્તુ હતી અને કેટલીક પાંખો હતી.” અલ્લાહના રસૂલ ﷺ એ ફરમાવ્યું કે જો તે મારા નજીક પણ ફટકતો તો ફરિશ્તાઓ તેનાં ચીંથરા ઉડાવી દેતા. (અહમદ, મુસ્લિમ, નિસાઈ, ઈબ્ને જરીર, ઈબ્ને અબી હાતિમ, ઈબ્ને અલ-મુન્ઝીર, ઈબ્ને મરદૂયા, અબૂ નઈમ ઈસ્ફહાની, બયહકી).

ઈબ્ને અબ્બાસ ﷺ ની રિવાયત છે કે અબૂ જહલે કહ્યું, જો મેં મુહમ્મદ (ﷺ)ને કા'બાની પાસે નમાઝ પઢતાં જોઈ લીધા, તો તેમની ગરદન પગ નીચે દબાવી દઈશ. નબી ﷺ ને આની માહિતી મળી, તો આપે ફરમાવ્યું કે જો તેણે આવું કર્યું તો ફરિશ્તાઓ તેને પકડી લેશે. (બુખારી, તિરમિઝી, નિસાઈ, ઈબ્ને જરીર,

અબ્દુર-રઝાક, અબ્દ બિન હુમૈદ, ઈબ્ને અલ-મુન્ઝીર, ઈબ્ને મરદૂયા)

ઈબ્ને અબ્બાસ ؓ ની એક અન્ય રિવાયત છે કે અલ્લાહના રસૂલ ﷺ મકામે ઈબ્રાહીમ પર નમાઝ પઢી રહ્યા હતા. અબૂ જહલ ત્યાંથી પસાર થયો તો તેણે કહ્યું, “હે મુહમ્મદ (ﷺ)! મેં તમને આનાથી મનાઈ નહોતી કરી?” અને તેણે આપ (ﷺ)ને ધમકીઓ આપવા માંડી. જવાબમાં અલ્લાહના રસૂલ ﷺ એ તેને સખત રીતે ધુત્કારી કાઢ્યો. એટલે તેણે કહ્યું, “હે મુહમ્મદ (ﷺ)! તમે કયા જોરે મને બીવડાવો છો? ખુદાના સોગંદ! આ ખીણમાં મારા ટેકેદારો સૌથી વધુ છે.” (અહમદ, તિરમિઝી, નિસાઈ, ઈબ્ને જરીર, ઈબ્ને અબી શીબા, ઈબ્ને અલ-મુન્ઝીર, તબરાની, ઈબ્ને મરદૂયા).

આ જ પ્રસંગો પર આ સૂર:નો તે ભાગ ઊતર્યો, જે **مَا يَكْفُرُ** (કદાપિ નહીં, મનુષ્ય વિદ્રોહથી કામ લે છે)થી શરૂ થાય છે. સ્વાભાવિક રીતે જ આ ભાગની કુર્આનમાં એ જ જગ્યા હોવી જોઈતી હતી, જે કુર્આનની આ સૂર:માં મૂકવામાં આવેલ છે, કારણ કે પ્રથમ વહી ઊતર્યા પછી ઈસ્લામની પ્રથમ અભિવ્યક્તિની શરૂઆત હુઝૂર ﷺ એ નમાઝ વડે જ કરી હતી, અને કાફિરો (સત્યના વિરોધીઓ) સાથે આપના ટકરાવનો આરંભ પણ આ જ બનાવથી થયો હતો.

رُكُوعَهَا

(۹۲) سُورَةُ الْعَلَقِ مِائَتًا (۱)

آيَاتُهَا ۱۹

આ. ૧૯

શૂર: ૯૭ અલ-અલક (મક્કી)

રુકૂઆ-૧

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ ۝۱ خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ ۝۲ اِقْرَأْ ۝۳
 رَبُّكَ الْأَكْرَمُ ۝۴ الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ ۝۵ عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ ۝۶

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

પઢો^(૧) (હે નબી ﷺ!) પોતાના રબ (પ્રભુ)ના નામ સાથે^(૨) જેણે સર્જન કર્યું,^(૩) થીજેલા લોહીના એક લોચાથી મનુષ્યનું સર્જન કર્યું.^(૪) પઢો, અને તમારો રબ અત્યંત કૃપાળુ છે, જેણે કલમ વડે જ્ઞાન શીખવાડ્યું,^(૫) મનુષ્યને તે જ્ઞાન આપ્યું જેને તે જાણતો ન હતો.^(૬)

(૧) અમે પ્રસ્તાવનામાં વર્ણવ્યું છે તે અનુસાર ફરિશ્તાએ જ્યારે હુઝૂર ﷺ ને કહ્યું કે પઢો, તો હુઝૂર ﷺ એ જવાબ આપ્યો કે હું તો ભણેલો નથી. આનાથી ખ્યાલ આવે છે કે ફરિશ્તાએ વહીના આ શબ્દો લેખિત સ્વરૂપે આપની સામે પ્રસ્તુત કર્યા હતા અને તેમને પઢવાનું (વાંચવાનું) કહ્યું હતું; કેમ કે જો ફરિશ્તાની વાતનો મતલબ એ હોત કે જે રીતે હું બોલતો જાઉં, એ રીતે બોલતા જાવ, તો હુઝૂર ﷺ ને એ કહેવાની કોઈ જરૂર ન પડતી કે હું ભણેલો નથી.

(૨) અર્થાત્, પોતાના રબનું નામ લઈને પઢો (વાંચો), અથવા બીજા શબ્દોમાં, બિસ્મિલ્લાહ કહો અને વાંચો. આનાથી એ વાત પણ જાણવા મળી કે રસૂલુલ્લાહ ﷺ આ વહી આવી તેના અગાઉથી માત્ર અલ્લાહત્ આલાને જ પોતાનો રબ જાણતા અને માનતા હતા. તેથી એ કહેવાની કોઈ જરૂર ન પડી કે તમારો રબ કોણ છે, બલ્કે એવું કહેવામાં આવ્યું કે પોતાના રબનું નામ લઈને વાંચો.

(૩) કેવળ 'સર્જન કર્યું' ફરમાવવામાં આવ્યું છે, એવું કહેવામાં નથી આવ્યું કે કોનું સર્જન કર્યું. આનાથી આપોઆપ એ અર્થ નીકળે છે કે એ રબનું નામ લઈને વાંચો, જે સર્જનહાર છે, જેણે સમગ્ર સૃષ્ટિનું અને સૃષ્ટિની દરેક વસ્તુનું સર્જન કર્યું છે.

(૪) સૃષ્ટિના સામાન્ય સર્જનની વાત કર્યા પછી વિશેષ રૂપે મનુષ્યનો ઉલ્લેખ કર્યો કે અલ્લાહત્ આલાએ કેવી તુચ્છ વસ્તુથી તેના સર્જનની શરૂઆત કરીને તેને સંપૂર્ણ મનુષ્ય બનાવ્યો. عَلَقٌ બહુવચન છે عَلَقَةٌ નું, જેનો અર્થ થીજેલું કે જામી ગયેલું લોહી થાય છે. આ એ આરંભિક સ્થિતિ છે, જે ગર્ભધારણ કર્યા પછી શરૂઆતના અમુક દિવસોમાં જાહેર થાય છે, પછી તે માંસનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અને તે પછી કમશ: તેમાં માનવીનો આકાર બનવાનો કમ શરૂ થાય છે. (વધારે વિગત માટે જુઓ : તફ્ફીમુલ કુર્આન, ભા-૩, અલ-હજજ, આ. ૫, નોંધ ૫ થી ૭)

(૫) અર્થાત્, આ તેની પરમ્ કૃપા છે કે આ અત્યંત તુચ્છ સ્થિતિથી શરૂઆત કરીને તેણે મનુષ્યને જ્ઞાની બનાવ્યો, જે તમામ સર્જનોનો ઉચ્ચતમ્ ગુણ છે, અને માત્ર જ્ઞાની જ ન બનાવ્યો, બલ્કે તેને કલમના ઉપયોગથી લખવાની કળા શીખવાડી, જે મોટા પાયે જ્ઞાન અને વિદ્યાના પ્રસાર, વિકાસ અને એક પેઢી પછી બીજી પેઢી તેના અસ્તિત્વ અને સુરક્ષાનું સાધન બની. જો તે સંચેતના રૂપે કે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના સ્વરૂપમાં માનવીને કલમ અને લેખનની

كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَّا فَاكِرٌ ﴿٦﴾ أَنْ رَأَاهُ اسْتَعْتَضَ ﴿٧﴾ إِنَّ إِلَىٰ رَبِّكَ الرُّجْعَىٰ ﴿٨﴾ أَرَأَيْتَ الَّذِي يَبْتُلِي ﴿٩﴾ عَبْدًا إِذَا

કદાપિ નહીં, (૬) મનુષ્ય વિદ્રોહ કરે છે, એ કારણે કે પોતાને નિરપેક્ષ-નિસ્પૃહ જુએ છે, (૭) (જો કે) ચોક્કસપણે પાછા તો તારા રબ તરફ જ ફરવાનું છે. (૮) તમે જોઈ તે વ્યક્તિને જે એક બંદાને રોકે છે, જ્યારે કે તે

કળાનું આ જ્ઞાન ન આપતો, તો માનવીની બૌદ્ધિક યોગ્યતા કુંઠિત થઈને રહી જતી અને તેને વિકાસની, ફૂલવા-ફાલવાની અને એક પેઢીના જ્ઞાનને બીજી પેઢી સુધી પહોંચવા અને આગળ વધુ પ્રગતિ કરતા રહેવાની તક જ ન મળતી.

(૬) અર્થાત્, મનુષ્ય વાસ્તવમાં તદ્દન અજ્ઞાન હતો. તેને જે કંઈ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું, અલ્લાહના આપવાથી પ્રાપ્ત થયું. અલ્લાહે જ, જે તબક્કામાં માનવી માટે જ્ઞાનના જે દરવાજાઓ ખોલવા ઇચ્છ્યા, ત્યારે તે તેના માટે ખુલતા ચાલ્યા ગયા. આ જ વાત ‘આયતુલ કુર્સી’માં આ પ્રમાણે ફરમાવવામાં આવી છે કે - وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِّنْ عِلْمِهِ - “અને લોકો તેના જ્ઞાનમાંથી કોઈ પણ વસ્તુને પામી શકતા નથી, સિવાય તેના જે તે સ્વયં ઇચ્છે.” (અલ-બકરહ : ૨૫૫) જે-જે વસ્તુઓને માનવી પોતાનું બૌદ્ધિક સંશોધન સમજે છે, વાસ્તવમાં તે અગાઉ તેના જ્ઞાનમાં નહોતી, અલ્લાહ તઆલાએ જ, જ્યારે ઇચ્છ્યું, તે અંગેનું જ્ઞાન તેને આપ્યું, એવી રીતે કે માનવીને એ વાતનો અહેસાસ પણ ન થતો કે આ જ્ઞાન અલ્લાહ તેને આપી રહ્યો છે.

અહીં સુધી એ આયત છે, જે સૌપ્રથમ રસૂલુલ્લાહ ﷺ પર અવતરિત કરવામાં આવી, જેમ કે હઝરત આઈશા ﷺ ની હદીસથી જાણવા મળે છે. આ પહેલો અનુભવ એટલો કઠિન હતો કે હુઝૂર ﷺ આનાથી વધારે સહન કરી શકતા નહોતા. તેથી એ વખતે ફક્ત એટલું બતાવવા પર સંતોષ કરવામાં આવ્યો કે એ રબ, જેને આપ અગાઉથી જાણો અને માનો છો, આપને પ્રત્યક્ષ સંબોધી રહ્યો છે, તેના તરફથી આપના ઉપર વહીનો સિલસિલો શરૂ થઈ ગયો છે, અને આપને તેણે પોતાના નબી (સંદેશવાહક) બનાવી લીધા છે. તેના એક સમયગાળા પછી સૂર: મુદસ્સિરની આરંભિક આયત અવતરિત થઈ, જેમાં આપને બતાવવામાં આવ્યું કે નુબૂવ્વત (ઈશદૂત્વ) પર નિયુક્તિ થઈ ગયા પછી હવે આપે કામ શું કરવાનું છે. (સમજૂતી માટે જુઓ : તફ્ફીમુલ કુર્આન, ભા-૬, અલ-મુદ્દસ્સિર, પરિચય)

(૭) અર્થાત્, એવું કદાપિ ન થવું જોઈએ કે જે કૃપાળુ અલ્લાહે માનવી પર આટલી મોટી કૃપા કરી છે, તેના સામે તે અજ્ઞાનતા આચરીને એ વલણ અપનાવે, જે આગળ વર્ણવવામાં આવી રહ્યું છે.

(૮) અર્થાત્, એ જોઈને કે ધનદોલત, ઇજ્જત અને હોદ્દો અને જે કંઈ દુનિયામાં તે ઇચ્છતો હતો, તે તેને પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે, આભારી બનવાને બદલે તે વિદ્રોહ પર ઉતરી આવે છે અને બંદગીની સીમાનું ઉલ્લંઘન કરવા લાગે છે.

(૯) અર્થાત્, યાહે તેણે દુનિયામાં ગમે તે મેળવી લીધું હોય, જેના આધારે તે ધમંડ અને વિદ્રોહ કરી રહ્યો છે, છેવટે તેને જવાનું તો તારા રબના પાસે જ છે. ત્યારે તેને ખબર પડી જશે કે આ વર્તનનું પરિણામ શું હોય છે.

صَلَّى ۞ أَرَأَيْتَ إِنْ كَانَ عَلَى الْهُدَى ۞ أَوْ أَمَرَ بِالتَّقْوَى ۞ ۱۲
 أَرَأَيْتَ إِنْ كَذَّبَ وَتَوَلَّى ۞ ۱۳ أَلَمْ يَعْلَم بِأَنَّ اللَّهَ يَرَى ۞ ۱۴
 كَلَّا لَئِنْ لَمْ يَنْتَه ۞ لَنَسْفَعًا بِالنَّاصِيَةِ ۞ ۱۵ نَاصِيَةٍ كَاذِبَةٍ خَاطِئَةٍ ۞ ۱۶

નમાઝ પઢતો હોય ?^(૧૦) તમારો શું ખ્યાલ છે જો (તે બંદો) સન્માર્ગ પર હોય અથવા પરહેજગારી (સંયમ)નો સદુપદેશ આપતો હોય ? તમારો શું ખ્યાલ છે જો (આ રોકનાર વ્યક્તિ સત્યને) ખોટું ઠેરવતો અને મોઢું ફેરવતો હોય ? શું તે નથી જાણતો કે અલ્લાહ જોઈ રહ્યો છે ?^(૧૧) કદાપિ નહીં,^(૧૨) જો તે અટકશે નહીં તો અમે તેના કપાળના વાળ પકડીને ખેંચીશું, એ કપાળને જે જૂઠું અને અત્યંત પાપી છે.^(૧૩)

(૧૦) બંદાથી અભિપ્રેત સ્વયં રસૂલુલ્લાહ ﷺ છે. આ રીતે હુઝૂર ﷺ નો ઉલ્લેખ કુર્આન-મજીદમાં ઘણી જગ્યાએ કરવામાં આવ્યો છે. જેમ કે - **سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَا** “પવિત્ર છે તે, જે લઈ ગયો પોતાના બંદાને એક રાત્રે મસ્જિદે-હરામથી મસ્જિદે-અક્સા તરફ.” (બની ઈસરાઈલ : ૧) **الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَى عَبْدِهِ الْكِتَابَ** “પ્રશંસા છે એ અલ્લાહ માટે, જેણે પોતાના બંદા પર ગ્રંથ અવતરિત કર્યો.” (અલ-કલ્ફ : ૧) **وَكَذَلِكَ نَكْتُبُ إِلَيْكَ آيَاتِنَا لَعَلَّكَ تَتَّقِي** “અને એ કે જ્યારે અલ્લાહનો બંદો તેને પોકારવા માટે ઊભો થયો, તો લોકો તેના ઉપર તૂટી પડવા તૈયાર થઈ ગયા.” (અલ-જિન્ન : ૧૯) આનાથી ખ્યાલ આવે છે કે એક વિશેષ પ્રેમનો અંદાજ છે, જેનાથી અલ્લાહત્તઆલા પોતાના ગ્રંથમાં પોતાના પયગંબર મુહમ્મદ ﷺ નો ઉલ્લેખ કરે છે. તદુપરાંત, આનાથી એ પણ જાણવા મળે છે કે અલ્લાહત્તઆલાએ નુબૂવ્વતના પદ પર બિરાજમાન કર્યા પછી રસૂલુલ્લાહ ﷺ ને નમાઝ પઢવાની રીત શિખવાડી દીધી હતી. એ રીતનો ઉલ્લેખ કુર્આન-મજીદમાં ક્યાંય નથી કે હે નબી ﷺ ! તમે આ રીતે નમાઝ પઢવાનું રાખો. તેથી આ એ વાતનો એક વધારે પુરાવો છે કે રસૂલુલ્લાહ ﷺ પર કેવળ એ જ વહી અવતરિત નહોતી થતી, જેનો કુર્આનમાં ઉલ્લેખ છે, બલકે તેના સિવાય પણ વહીના માધ્યમથી આપને એવી વાતોનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું, જેનો ઉલ્લેખ કુર્આનમાં નથી.

(૧૧) આમ તો એવું લાગે છે કે અહીં પ્રત્યેક ન્યાયપ્રિય વ્યક્તિને સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે. તેને પૂછવામાં આવી રહ્યું છે કે તમે જોઈ એ માણસની હરકત, જે ખુદાની બંદગી કરવાથી એક બંદાને રોકે છે ? તમારો શું વિચાર છે, જો તે બંદો સન્માર્ગ પર હોય, અથવા લોકોને ખુદાથી ડરવા અને ખરાબ કાર્યોથી રોકવાની કોશિશ કરતો હોય, અને આ (ખુદાની બંદગીથી) રોકવાવાળો માણસ સત્યને ખોટું ઠેરવતો અને તેનાથી મોઢું ફેરવતો હોય, તો તેની આ હરકત કેવી છે ? શું આ માણસ આવું વર્તન અપનાવી શકતો હતો, જો તેને એ ખબર હોત કે અલ્લાહત્તઆલા એ બંદાને પણ જોઈ રહ્યો છે, જે નેકીનું કામ કરે છે અને તેને પણ જોઈ રહ્યો છે, જે સત્યને ખોટું ઠેરવવામાં અને તેની અવગણના કરવામાં લાગેલો છે ? અત્યાચારીનો અત્યાચાર અને પીડિતની પીડાને અલ્લાહત્તઆલાનું જોવું સ્વયં એ વાતને અનિવાર્ય કરી દે છે કે તે અત્યાચારીને સજા આપશે અને પીડિતની ફરિયાદ સાંભળશે.

(૧૨) અર્થાત્, આ વ્યક્તિ જે ધમકી આપે છે કે જો મુહમ્મદ ﷺ નમાઝ પઢશે, તો તે તેમની ગરદનને પગથી દબાવી દેશે, એ કદાપિ આવું નહીં કરી શકે.

فَلْيَدْعُ نَادِيَهُ ۖ ﴿١٤﴾ سَدِّعُ الزَّبَانِيَةَ ۗ ﴿١٨﴾ كَلَّا ۗ لَا تَطْعُهُ
وَأَسْجُدْ وَاقْتَرِبْ ۗ ﴿١٩﴾

તે બોલાવી લે પોતાના ટેકેદારોની ટોળીને, ^(૧૪) અમે પણ યાતનાના ફરિશ્તાઓને બોલાવી લઈશું. ^(૧૫)
કદાપિ નહીં, તેની વાત ન માનો અને સિજદો કરો અને (પોતાના રબનું) સામીપ્ય પ્રાપ્ત
કરો. ^(૧૬) (રુકૂઅ-૧)

(૧૩) કપાળથી અભિપ્રેત અહીં કપાળની ઉપર વાળનો ગુચ્છો ધરાવતો માણસ છે.

(૧૪) જેમ કે અમે પ્રસ્તાવનામાં વર્ણવ્યું છે કે અબૂ જહલ દ્વારા ધમકી આપવા અંગે જ્યારે રસૂલુલ્લાહ ﷺ એ તેને ધુત્કારી નાખ્યો હતો, તો તેણે કહ્યું હતું કે હે મુહમ્મદ (ﷺ)! તમે ક્યા જોરે મને ડરાવો છો, ખુદાના સોગંદ! આ ખીણમાં મારા હિમાયતીઓ સૌથી વધારે છે. આના પર ફરમાવવામાં આવી રહ્યું છે કે તે બોલાવી લે પોતાના સાથીદારોને.

(૧૫) મૂળ بِرَبِّهِ ج શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, જે કતાદાની સમજૂતી મુજબ આરબોની બોલીમાં પોલીસ માટે બોલવામાં આવે છે, અને رَّبُّ نُوનો ખરો અર્થ ધક્કો આપવાનો થાય છે. બાદશાહોના ત્યાં છડીદાર પણ આ જ હેતુ માટે રાખવામાં આવતા હતા કે જેના પર બાદશાહ નારાજ થાય, તેને તે ધક્કો મારીને કાઢી મૂકે. આમ, અલ્લાહત્આલાના ઈરશાદનો અર્થ એ છે કે તે પોતાના સાથીદારોને બોલાવી લે, અમે અમારી પોલીસ, અર્થાત્ યાતનાના ફરિશ્તાઓને બોલાવી લઈશું, કે જેથી તેઓ તેની અને તેના સાથીદારોની ખબર લે.

(૧૬) સિજદા કરવાનો અર્થ નમાઝ છે. અર્થાત્, હે નબી ﷺ! તમે નિર્ભય બનીને એ જ રીતે નમાઝ પઢતા રહો, જે રીતે પઢતા રહ્યા છો, અને તેના માધ્યમથી પોતાના રબનું સામીપ્ય પ્રાપ્ત કરો. સહીહ મુસ્લિમ વગેરેમાં હઝરત અબૂ હુરૈરા ﷺ ની રિવાયત છે કે, “બંદો સૌથી વધારે પોતાના રબથી એ વખતે નજીક હોય છે, જ્યારે તે સિજદામાં હોય છે.” અને મુસ્લિમમાં હઝરત અબૂ હુરૈરા ﷺ ની એ રિવાયત પણ છે કે જ્યારે રસૂલુલ્લાહ ﷺ આ આયત પઢતા હતા તો સિજદા-તિલાવત અદા ફરમાવતા હતા.

૯૭ : અલ-કદ્ર

પરિચય

નામ :

પ્રથમ આયતના શબ્દ **وَالْقُرْآن** ને આ સૂર:નું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

ઉત્તરાણકાળ :

આના મક્કી કે મદની હોવા અંગે મતભેદ છે. અબૂ હયાને 'અલ-બહરુલ મુહીત'માં દાવો કર્યો છે કે મોટાભાગના વિદ્વાનોના મતે આ મદની છે. અલી બિન અહમદ અલ-વાહિદ પોતાની તફ્ફીરમાં કહે છે કે આ પહેલી સૂર: છે, જે મદીનામાં અવતરિત થઈ. તેનાથી વિપરીત, અલ-માવરૂદી કહે છે કે મોટાભાગના વિદ્વાનોના મતે આ મક્કી છે, અને આ જ વાત ઈમામ સુયૂતીએ 'ઈસ્કાન'માં લખી છે. ઈબ્ને મરદૂયાએ ઈબ્ને અબ્બાસ **رضي الله عنه**, ઈબ્ને જુબૈર **رضي الله عنه** અને હઝરત આઈશા **رضي الله عنها** નું એ કથન નોંધ્યું છે કે આ સૂર: મક્કામાં અવતરિત થઈ હતી. સૂર:ના વિષય પર વિચાર કરવાથી પણ એમ જ લાગે છે કે આ મક્કામાં અવતરિત થવી જોઈતી હતી, જેમ કે અમે આગળ સ્પષ્ટતા કરીશું.

વિષય અને થર્યા :-

આનો વિષય લોકોને કુર્આનના મૂલ્ય અને મહત્ત્વથી વાકેફ કરાવવાનો છે. કુર્આન-મજ્હદના કમમાં આને સૂર: અલક પછી રાખવાથી સ્વયં એ સ્પષ્ટ થાય છે કે જે પવિત્ર ગ્રંથના અવતરણનો આરંભ સૂર: અલકની શરૂઆતની પાંચ આયતોથી થયો હતો, તેના જ વિષે આ સૂર:માં લોકોને બતાવવામાં આવ્યું છે કે તે કઈ ભાગ્ય ઘડનારી રાત્રિમાં ઊતર્યો છે, કેવો પ્રતિષ્ઠિત-ચશસ્વી ગ્રંથ છે અને તેનું અવતરણ શું અર્થ ધરાવે છે.

સૌપ્રથમ આમાં અલ્લાહત્તઆલાએ ફરમાવ્યું છે કે અમે આને અવતરિત કર્યો છે. અર્થાત્ આ મુહમ્મદ **ﷺ** ની પોતાની રચના નથી, પણ તેને અવતરિત કરવાવાળા અમે છીએ.

એ પછી ફરમાવ્યું કે આનું અવતરણ અમારા તરફથી 'શબે-કદ્ર' (કદ્રની રાત્રિ)માં થયું છે. 'શબે-કદ્ર'ના બે અર્થ છે અને બંને અહીં અભિપ્રેત છે. એક એ કે આ તે રાત્રિ છે, જેમાં તકદીરો (ભાગ્ય)નો નિર્ણય કરી દેવામાં આવે છે, અથવા બીજા શબ્દોમાં આ કોઈ સામાન્ય રાત્રિઓ જેવી રાત નથી, બલ્કે આ ભાગ્યને બનાવવા અને બગાડવાની રાત છે. આમાં આ ગ્રંથનું અવતરણ માત્ર એક ગ્રંથનું અવતરણ નથી, બલ્કે આ તે કામ છે જે ન માત્ર કુરૈશનું, ન માત્ર આરબ પ્રદેશનું, બલ્કે દુનિયાનું ભાગ્ય બદલીને મૂકી દેશે. આ જ વાત સૂર: દુખાનમાં ફરમાવવામાં આવી છે. (જૂઓ : તફ્ફહીમુલ કુર્આન, ભા-૪, સૂર: દુખાનનો પરિચય અને નોંધ ૩). બીજો અર્થ એ છે કે આ ખૂબ ગરિમામય, મહિમાવાન અને ગૌરવશાળી રાત્રિ છે; અને આગળ તેની વ્યાખ્યા એ કરવામાં આવી છે કે આ હજાર મહિનાઓથી વધુ ઉત્તમ છે. આના દ્વારા મક્કાના કાફિરો (ઈન્કાર કરનારાઓ)ને જાણે ચેતવણી આપવામાં આવી છે કે તમે તમારી મૂર્ખતાથી મુહમ્મદ **ﷺ** દ્વારા પ્રસ્તુત કરવામાં આવતા આ ગ્રંથને પોતાના માટે એક મુસીબત સમજી રહ્યા છો અને શાપ આપી રહ્યા છો કે આ શું બલા અમારા પર અવતરિત થઈ છે, જ્યારે કે જે રાત્રે આને અવતરિત કરવાનો નિર્ણય કરવામાં

આવ્યો, તે એટલી ભલાઈઓ અને બરકતોવાળી રાત્રિ હતી કે ક્યારેય માનવ-ઈતિહાસના હજાર મહિનાઓમાં પણ મનુષ્યની ભલાઈ માટે એ કામ થયું નહોતું, જે આ રાત્રિમાં કરી દેવામાં આવ્યું. આ વાત પણ સૂર: દુખાન, આ.૩ માં એક બીજી રીતે વર્ણવવામાં આવી છે અને સૂર:ના પરિચયમાં અમે તેની સ્પષ્ટતા કરી ચૂક્યા છીએ.

અંતમાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે આ રાત્રિમાં ફરિશ્તાઓ અને જિબ્રઈલ પોતાના રબની આજ્ઞાથી દરેક હુકમ લઈને ઊતરે છે, (જેને સૂર: દુખાન, આ.૪ માં 'અમૂરે-હકીમ' - તત્ત્વદર્શિતાપૂર્ણ આદેશ કહેવામાં આવેલ છે) અને તે સાંજથી સવાર સુધી સંપૂર્ણપણે સલામતીની રાત્રિ હોય છે, અર્થાત્ તેમાં કોઈ બૂરાઈની દખલ હોતી નથી, કેમ કે અલ્લાહના તમામ નિર્ણયો છેવટે ભલાઈ માટે જ હોય છે, તેમાં કોઈ બૂરાઈનો આશય નથી હોતો, ત્યાં સુધી કે જો કોઈ જાતિને વિનષ્ટ કરવાનો નિર્ણય પણ થાય છે તો તે પણ ભલાઈ માટે જ હોય છે, ન કે બૂરાઈ માટે.

تَكْوِيْنًا

سُوْرَةُ الْقَدْرِ مَكِّيَّةٌ (٩٤)

اِيْتَاَهَا

આ. ૫

સૂર: ૯૭ અલ-કદ્ર (મક્કી)

દુકૂઅ-૧

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

اِنَّا اَنْزَلْنٰهُ فِيْ لَيْلَةِ الْقَدْرِ ۝ وَمَا اَدْرٰكَ مَا لَيْلَةُ الْقَدْرِ ۝

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

અમે આ (કુર્આન)ને શબ્દ-કદ્ર (કદ્રની રાત્રિ)માં અવતરિત કર્યું છે; (૧) અને તમે શું જાણો કે શબ્દ-કદ્ર શું છે ?

(૧) મૂળ શબ્દ છે - الْقَدْرُ. “અમે આને અવતરિત કર્યો છે.” પરંતુ અગાઉ કુર્આનનો કોઈ ઉલ્લેખ કર્યા વગર સંકેત કુર્આન તરફ જ છે, તેથી ‘અવતરિત કરવું’ આપોઆપ એ વાતનું પ્રમાણ છે કે તેનાથી અભિપ્રેત કુર્આન છે, અને કુર્આન-મજ્હદમાં આ વાતના ઘણા ઉદાહરણો છે કે જે વાણીના સંદર્ભ અથવા વર્ણનશૈલીથી સર્વનામનું અનુસંધાન સ્વયં સ્પષ્ટ થઈ રહ્યું હોય તો સર્વનામ એવી સ્થિતિમાં પણ પ્રયુક્ત કરી લેવામાં આવે છે, જ્યારે કે તેના અનુસંધાનનો ઉલ્લેખ અગાઉ કે પશ્ચાત ક્યાંય કરવામાં ન આવ્યો હોય. (સમજૂતી માટે જુઓ : તફ્ફીમુલ કુર્આન, ભા-૫, અલ-નજૂમ, નોંધ ૯)

અહીં ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે અમે કુર્આનને શબ્દ-કદ્રમાં અવતરિત કર્યું છે, અને સૂર: બકરહમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે - سَهْرٌ رَّحْمٰنِ الْاَلْبِيْنِ اَنْزَلَ فِيْهَا الْقُرْاٰنَ “રમઝાન એ મહિનો છે, જેમાં કુર્આન અવતરિત કરવામાં આવ્યું.” (અલ-બકરહ : ૧૮૫) આનાથી જાણવા મળે છે કે એ રાત, જેમાં પહેલી વાર અલ્લાહનો સંદેશવાહક હિરાની ગુફામાં નબી ﷺ ની પાસે વહી લઈને આવ્યો હતો, તે રમઝાન મહિનાની રાત હતી. આ રાતને અહીં શબ્દ-કદ્ર કહેવામાં આવેલ છે અને સૂર: દુખાનમાં આને મુબારક રાત કહેવામાં આવેલ છે : اِنَّا اَنْزَلْنٰهُ فِيْ لَيْلَةِ كُرْبَلَا ۝ “અમે આને એક બરકતવાળી રાત્રે અવતરિત કરેલ છે.” (આ.૩)

આ રાત્રે કુર્આન અવતરિત કરવાના બે અર્થ હોઈ શકે છે. એક એ કે આ રાત્રે સંપૂર્ણ કુર્આન વહી લઈને આવનાર ફરિશ્તાને સુગ્રત કરી દેવામાં આવ્યું, અને પછી ઘટનાઓ અને પરિસ્થિતિ અનુસાર સમયાંતરે ૨૩ વર્ષો દરમ્યાન જિબ્રિલ અલ્લાહના આદેશથી તેની આયત અને સૂર: રસૂલુલ્લાહ ﷺ પર અવતરિત કરતાં રહ્યા. આ અર્થ ઈબ્ને અબ્બાસ ﷺ એ વર્ણવ્યો છે. (ઈબ્ને જરીર, ઈબ્ને અલ-મુન્ઝીર, ઈબ્ને અબી હાતિમ, હાકિમ, ઈબ્ને મરદૂયા, બયહકી) બીજો અર્થ એ છે કે કુર્આનના ઉતરાણનો આરંભ આ રાતથી થયો. આ ઈમામ શઅબીનું કથન છે, જો કે તેમનું પણ બીજું કથન એ જ નોંધવામાં આવ્યું છે, જે ઈબ્ને અબ્બાસ ﷺ નું ઉપર આવી ચૂક્યું છે. (ઈબ્ને જરીર) જે હોય તે, બંને સ્થિતિઓમાં વાત એક જ રહે છે કે રસૂલુલ્લાહ ﷺ પર કુર્આનના ઉતરાણનો ક્રમ આ જ રાત્રે શરૂ થયો અને આ જ એ રાત હતી, જેમાં સૂર: અલકની આરંભિક પાંચ આયતો ઉતારવામાં આવી. તેમ છતાં એ વાત પોતાની જગ્યાએ સાચી છે કે કુર્આનની આયતો અને સૂર:ઓ અલ્લાહત્આલા એ જ વખતે લખાવતા નહોતા, જ્યારે રસૂલુલ્લાહ ﷺ અને આપના ઈસ્લામી આંદોલનને કોઈ ઘટના કે મામલામાં માર્ગદર્શનની જરૂર આવી પડતી હતી, બલકે સૃષ્ટિના સર્જનથી પણ પહેલાં અનાદિકાળમાં અલ્લાહત્આલાના ત્યાં પૃથ્વી પર માનવજાતિની

ઉત્પત્તિ, તેમાં પયગંબરોને મોકલવા, પયગંબરો પર અવતરિત કરવામાં આવનાર ગ્રંથો અને તમામ પયગંબરો પછી અંતે મુહમ્મદ ﷺ ને મોકલવા અને આપ પર કુર્આન અવતરિત કરવાની સંપૂર્ણ યોજના અસ્તિત્વમાં હતી. શબે-કદ્રમાં માત્ર એ કામ થયું કે આ યોજનાના અંતિમ ભાગ પર અમલ શરૂ થઈ ગયો. તે વખતે જો સંપૂર્ણ કુર્આન વહી પહોંચાડવાના જવાબદાર ફરિશ્તાને હવાલે કરી દેવામાં આવ્યું હોય તો કોઈ આશ્ચર્યની વાત નથી.

'કદ્ર'નો અર્થ અમુક તફસીરવેત્તાઓએ તકદીર (ભાગ્ય) કર્યો છે, અર્થાત આ એ રાત છે, જેમાં અલ્લાહ ત્આલા ભાગ્યના નિર્ણયો લાગુ કરવા માટે ફરિશ્તાઓને સુપ્રત કરી દે છે. આની પુષ્ટિ સુર: દુખાનની આ આયત કરે છે- **فَيُنزِلُ عَلَيْكَ ذِكْرًا ذِكْرًا** "એ રાત્રે દરેક મામલાનો વિવેકયુક્ત નિર્ણય લાગુ કરી દેવામાં આવે છે." (આ. પ) આનાથી વિપરીત, ઇમામ ઝહરી કહે છે કે 'કદ્ર'નો અર્થ મહાનતા અને ગૌરવ છે, અર્થાત્ તે મોટી મહિમાવાન રાત છે. આ અર્થનું સમર્થન આ જ સૂર:ના આ શબ્દોથી થાય છે કે "શબે-કદ્ર હજાર મહિનાઓથી વધારે સારી છે."

હવે રહ્યો પ્રશ્ન એ કે આ કઈ રાત હતી, તો એમાં એટલા મતભેદો થયા છે કે આશરે ૪૦ વિભિન્ન કથનો આ અંગે મળે છે. પરંતુ ઉમ્મતના આલિમોની બહુમતી એ મત ધરાવે છે કે રમઝાનની અંતિમ દસ તારીખોમાંથી કોઈ એક એકી રાત શબે-કદ્ર છે, અને તેમાં પણ મોટાભાગે લોકોનો મત એ છે કે તે સત્તાવીસમી રાત છે. આ મામલામાં જે વિશ્વસનીય હદીસો નોંધવામાં આવી છે, તેને અમે નીચે દર્શાવી રહ્યા છીએ :

હઝરત અબૂ હુરૈરા ﷺ ની રિવાયત છે કે રસૂલુલ્લાહ ﷺ એ લઈલતુલ-કદ્ર વિશે ફરમાવ્યું : "તે સત્તાવીસમી અથવા ઓગણત્રીસમી રાત છે." (અબૂ દાઉદ તયાલિસી) બીજી રિવાયત હઝરત અબૂ હુરૈરા ﷺ થી એ છે કે તે રમઝાનની છેલ્લી રાત છે. (મુસ્નદ અહમદ)

ઝિર બિન હુબૈશે હઝરત ઉબ્બી બિન કઅબ ﷺ ને શબે-કદ્ર વિશે પૂછ્યું, તો તેમણે સોગંદપૂર્વક કહ્યું અને સત્તાવીસમી રાતને અપવાદરૂપ ન ગણી. (અહમદ, મુસ્લિમ, અબૂદાઉદ, તિરમિઝી, નિસાઈ, ઈબ્ને હબ્બાન)

હઝરત અબૂઝર ﷺ ને આ અંગે પૂછવામાં આવ્યું, તો તેમણે કહ્યું કે હઝરત ઉમર ﷺ, હઝરત હુઝૈફા ﷺ અને રસૂલુલ્લાહ ﷺ ના સાથીઓમાંથી ઘણા લોકોને એમાં કોઈ સંદેહ નહોતો કે તે રમઝાનની સત્તાવીસમી રાત છે. (ઈબ્ને અબી શીબા)

હઝરત ઉબાદા બિન સામિત ﷺ ની રિવાયત છે કે રસૂલુલ્લાહ ﷺ એ ફરમાવ્યું કે શબે-કદ્ર રમઝાનની અંતિમ દસ રાતોમાંથી એકી રાત છે, એકવીસ, અથવા ત્રેવીસ, અથવા પચ્ચીસ, અથવા સત્તાવીસ, અથવા ઓગણત્રીસ, અથવા છેલ્લી. (મુસ્નદ અહમદ)

હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન અબ્બાસ ﷺ કહે છે કે રસૂલુલ્લાહ ﷺ એ ફરમાવ્યું : તેને રમઝાનની દસ રાતોમાં શોધો, જ્યારે કે મહિનો સમાપ્ત થવામાં ૮ દિવસ બાકી હોય, અથવા સાત દિવસ બાકી હોય, અથવા પાંચ દિવસ બાકી હોય. (બુખારી) મોટાભાગના આલિમોએ આનો અર્થ એ લીધો છે કે હુઝૂર ﷺ નો હેતુ એકી રાતોથી હતો.

હઝરત અબૂબક્ર ﷺ ની રિવાયત છે કે ૮ દિવસ બાકી હોય, અથવા સાત દિવસ બાકી હોય, અથવા પાંચ દિવસ બાકી હોય, અથવા ત્રણ દિવસ બાકી હોય, અથવા છેલ્લી રાત. હેતુ એ હતો કે આ તારીખોમાં લઈલતુલ-કદ્રને શોધો. (તિરમિઝી, નિસાઈ)

હઝરત આઈશા ﷺ ની રિવાયત છે કે રસૂલુલ્લાહ ﷺ એ ફરમાવ્યું કે શબે-કદ્રને રમઝાનની અંતિમ દસ રાતોમાંથી એકી રાતોમાં શોધો. (બુખારી, મુસ્લિમ, અહમદ, તિરમિઝી) હઝરત આઈશા ﷺ અને હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન ઉમર ﷺ ની એ પણ રિવાયત છે કે રસૂલુલ્લાહ ﷺ એ જીવનપર્યંત રમઝાનની અંતિમ દસ રાતોમાં એ'તિકાફ કર્યો છે.

આ મામલામાં જે રિવાયતો હઝરત મુઆવિયા ﷺ, હઝરત ઈબ્ને ઉમર ﷺ, હઝરત ઈબ્ને અબ્બાસ ﷺ વગેરે મહાનુભાવોના સંદર્ભથી નોંધેલ છે, તેના આધારે પુરોગામી આલિમોની મોટી સંખ્યા સત્તાવીસમી રમઝાનને જ

لَيْلَةُ الْقَدْرِ ۗ خَيْرٌ مِّنْ أَلْفِ شَهْرٍ ۚ تَنزِيلُ الْكِتَابِ وَالرُّؤْمُ فِيهَا
 بِإِذْنِ رَبِّهِمْ ۚ مِنْ كُلِّ أَمْرٍ ۙ سَلَامٌ هِيَ حَتَّىٰ مَطَافِ الْفَجْرِ ۗ

શબે-કદ્ર હજાર મહિનાઓથી વધુ સારી છે. (૨) ફરિશ્તાઓ અને રૂહ (૩) તેમાં પોતાના રબની પરવાનગીથી પ્રત્યેક આદેશ લઈને ઉતરે છે. (૪) તે રાત્રિ પૂર્ણતઃ સલામતી છે ફજરના નીકળવા (સૂર્યોદય) સુધી. (૫) (રુકૂઅ-૧)

શબે-કદ્ર સમજે છે. સંભવતઃ કોઈ રાતનું નિર્ધારણ અલ્લાહ અને તેના રસૂલ તરફથી એટલા માટે કરવામાં નથી આવ્યું કે શબે-કદ્રની ફજીલત (શ્રેષ્ઠતા કે મહાનતા, પુણ્ય)થી લાભ ઉઠાવવાના શોખમાં લોકો વધારેમાં વધારે રાતો ઈબાદતમાં પસાર કરે અને કોઈ એક રાત પર સંતુષ્ટ ન થઈ જાય. અહીં એ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે જ્યારે મક્કા-મુઅઝ્જમામાં રાત હોય છે, તે વખતે દુનિયાના એક મોટા ભાગમાં દિવસ હોય છે, તેથી એ પ્રદેશોના લોકો તો ક્યારેય શબે-કદ્રને પામી જ શકતા નથી. તેનો જવાબ એ છે કે અરબી ભાષામાં મોટાભાગે રાતનો શબ્દ દિવસ અને રાતના સમૂહ માટે બોલવામાં આવે છે. તેથી રમઝાનની આ તારીખોમાંથી જે તારીખ પણ દુનિયાના કોઈ ભાગમાં હોય, તેના દિવસથી પહેલાંની રાત ત્યાંના લોકો માટે શબે-કદ્ર જ હોઈ શકે છે.

(૨) તફસીરવેત્તાઓએ સામાન્યતઃ આનો અર્થ એ વર્ણવ્યો છે કે આ રાતનું સદ્કાર્ય હજાર મહિનાઓના સદ્કાર્ય કરતાં વધારે શ્રેષ્ઠ છે, જેમાં શબે-કદ્રનો સમાવેશ ન થતો હોય. એમાં કોઈ સંદેહ નથી કે આ વાત પોતાની જગ્યાએ સાચી છે અને રસૂલુલ્લાહ ﷺ એ આ રાતના કાર્યની મોટી ફજીલત બતાવી છે. તેથી બુખારી અને મુસ્લિમમાં હઝરત અબૂ હુરૈરા ﷺ ની રિવાયત છે કે હુઝૂર ﷺ એ ફરમાવ્યું કે ذنبه من تقدم له ما تقدم من ذنبه. “જે વ્યક્તિ શબે-કદ્રમાં ઈમાનની સાથે અને અલ્લાહથી વળતરની આશાએ ઈબાદત માટે ઊભો રહ્યો, તેના અગાઉના તમામ ગુનાઓ માફ થઈ ગયા.” અને મુસ્નદ અહમદમાં હઝરત ઉબાદા બિન સામિત ﷺ ની રિવાયત છે કે હુઝૂર ﷺ એ ફરમાવ્યું : “શબે-કદ્ર રમઝાનની અંતિમ દસ રાતોમાં છે, જે વ્યક્તિ તેનાં વળતરની અપેક્ષામાં ઈબાદત માટે ઊભો રહ્યો, અલ્લાહ તેના આગળ-પાછળના ગુનાઓ માફ કરી દેશે.” પરંતુ આયતના શબ્દો એ નથી કે العمل في ليلة القدر خير من العمل في ألف شهر (શબે-કદ્રમાં અમલ કરવું હજાર મહિનાઓમાં અમલ કરવાથી વધારે શ્રેષ્ઠ છે), બલકે એ ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે, “શબે-કદ્ર હજાર મહિનાઓથી વધારે શ્રેષ્ઠ છે.” અને હજાર મહિનાઓથી અભિપ્રેત ગણેલા ૮૩ વર્ષ અને ચાર મહિના નથી, બલકે આરબવાસીઓની રીત હતી કે મોટી પુષ્કળ સંખ્યાનો ખ્યાલ આપવા માટે તેઓ હજારનો શબ્દ બોલતા હતા. તેથી આયતનો અર્થ એ છે કે આ એક રાતમાં નેકી અને ભલાઈનું એટલું મોટું કામ થયું કે ક્યારેય માનવ-ઈતિહાસના કોઈ લાંબા યુગમાં પણ આવું કામ થયું નહોતું.

(૩) ‘રૂહ’ નો અર્થ જિબ્રીલ ﷺ છે, જેમની શ્રેષ્ઠતા અને દરજ્જાના કારણે તેમનો ઉલ્લેખ ફરિશ્તાઓથી અલગ કરવામાં આવ્યો છે.

(૪) અર્થાત્, તેઓ સ્વયં પોતાની મરજીથી નથી આવતા, બલકે પોતાના રબની આજ્ઞાથી આવે છે, અને દરેક આદેશથી અભિપ્રેત એ જ છે, જેને સૂરઃ દુખાન, આ. ૪ માં ‘અમૂરે-હકીમ’ (તત્ત્વદર્શિતાપૂર્ણ આદેશ) કહેવામાં આવેલ છે

(૫) અર્થાત્, સાંજથી સવાર સુધી એ સંપૂર્ણ રાત ભલાઈ જ ભલાઈ છે, દરેક બૂરાઈ અને ઉપદ્રવથી પવિત્ર.

૯૮ : અલ-બય્યિનહ

પરિચય

નામ :

પહેલી આયતના શબ્દ **الْبَيْتِ** ને આ સૂર:નું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

ઉત્તરાણકાળ :

આના પણ મક્કી અને મદની હોવા અંગે મતભેદ છે. કેટલાક તફ્ફીરવેત્તાઓ કહે છે કે બહુમતી આલિમોના મતે આ મક્કી છે અને બીજા કેટલાક તફ્ફીરવેત્તાઓ કહે છે કે મોટાભાગના આલિમોના મતે મદની છે. ઈબ્ને ગુબૈર અને અતા બિન યસારનું કથન છે કે આ મદની છે. ઈબ્ને અબ્બાસ અને કતાદાના બે કથન નોંધવામાં આવ્યા છે. એક એ કે આ મક્કી છે, બીજું એ કે આ મદની છે. હઝરત આઈશા **رضي الله عنها** આને મક્કી ગણાવે છે. 'બહરુલ-મુહીત'ના લેખક અબૂ હૈયાન અને 'અહકામુલ કુર્આન'ના લેખક અબ્દુલ મુનૈમ ઈબ્નુલ ફરસ આના મક્કી હોવાને પ્રાથમિકતા આપે છે. જ્યાં સુધી આના વિષયનો સંબંધ છે, તેમાં એવી કોઈ નિશાની જોવા મળતી નથી, જે તેના મક્કી કે મદની હોવા તરફ નિર્દેશ કરતી હોય.

વિષય અને ચર્ચા :

કુર્આન-મજ્હદના સંકલન-ક્રમમાં આને સૂર: અલક અને સૂર: કદ્ર પછી રાખવી ખૂબ જ અર્થસભર છે. સૂર: અલકમાં પ્રથમ વહી નોંધવામાં આવી છે. સૂર: કદ્રમાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે તે ક્યારે ઊતરી, અને આ સૂર:માં બતાવવામાં આવ્યું છે કે આ પવિત્ર ગ્રંથ સાથે એક રસૂલ (ઈશદૂત) મોકલવું શા માટે આવશ્યક હતું.

સૌપ્રથમ રસૂલ મોકલવાની જરૂરિયાત વર્ણવવામાં આવી છે, અને તે એ છે કે દુનિયાના લોકો, ભલે પછી તેઓ અહલે કિતાબ (અન્ય અવકાશી ગ્રંથો ધરાવનારાઓ)માંથી હોય કે મુશ્રિકો (અનેકેશ્વર-વાદીઓ)માંથી, જે કુફ્રની હાલતમાં પ્રસ્ત હતા, તેમાંથી તેમનું નીકળવું તેના વિના શક્ય નહોતું કે એક એવો રસૂલ મોકલવામાં આવે, જેનું અસ્તિત્વ સ્વયં પોતાની રિસાલત (ઈશદૂતત્વ) પર સ્પષ્ટ દલીલ હોય, અને તે લોકો સમક્ષ અલ્લાહના ગ્રંથને તેના મૂળ અને સાચા સ્વરૂપમાં પ્રસ્તુત કરે, જે અસત્યની તે તમામ ભેળસેળથી મુક્ત હોય, જે અગાઉના આકાશી ગ્રંથોમાં ભેળવી દેવામાં આવી છે અને તદ્દન સાચા અને ખરા શિક્ષણ પર આધારિત હોય.

આ પછી અહલે કિતાબની પથભ્રષ્ટતાઓ વિષે સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે કે તેમનું તે વિભિન્ન માર્ગોમાં ભટકી જવાનું કારણ એ નહોતું કે અલ્લાહે તેમનું કોઈ માર્ગદર્શન કર્યું નહોતું, બલ્કે તેઓ તે પછી ભટક્યા જ્યારે કે સન્-માર્ગનું સ્પષ્ટ વર્ણન તેમના પાસે આવી ગયું હતું. આનાથી આપોઆપ એ તારણ નીકળે છે કે પોતાની પથભ્રષ્ટતાઓ માટે તેઓ પોતે જ જવાબદાર છે, અને હવે ફરીથી અલ્લાહના રસૂલ દ્વારા સ્પષ્ટ વર્ણન આવી ગયા પછી પણ જો તેઓ ભટકતા જ રહેશે, તો તેમની જવાબદારી ઓર વધી જશે.

આ સંદર્ભમાં એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે અલ્લાહત્તઆલા તરફથી જે પયગંબરો પણ આવ્યા હતા, અને જે ગ્રંથો પણ મોકલવામાં આવ્યા હતા, તેમણે એ સિવાય બીજો કોઈ આદેશ આપ્યો નહોતો કે

બધા માર્ગો ત્યજીને માત્ર અલ્લાહની બંદગીનો માર્ગ અપનાવવામાં આવે, કોઈ બીજાની ઈબાદત અને બંદગી, આજ્ઞાપાલન અને પૂજાઅર્ચનાને તેના સાથે સામેલ કરવામાં ન આવે, નમાઝ કાયમ કરવામાં આવે અને ઝકાત આપવામાં આવે. આ જ હંમેશાથી એક સાચો ધર્મ રહ્યો છે. આનાથી પણ આપોઆપ એ તારણની કળે છે કે અહલે કિતાબે આ મૂળ દીનથી ચલિત થઈને પોતાના ધર્મોમાં જે નવી-નવી વાતોનો વધારો કરી લીધો છે તે તમામ અસત્ય છે, અને અલ્લાહનો આ રસૂલ જે હવે આવ્યો છે, એ જ મૂળ દીન તરફ પાછા વળવાનું તેમને આમંત્રણ આપી રહ્યો છે.

અંતમાં સ્પષ્ટપણે કહેવામાં આવ્યું છે કે જે અહલે કિતાબ અને મુશ્શરિકો આ રસૂલને માનવાનો ઈન્કાર કરશે, તેઓ સૌથી ખરાબ લોકો છે, તેમની સજા સ્થાયી દોઝખ (નર્ક) છે; અને જે લોકો ઈમાન લાવીને સત્કર્મોનો રસ્તો અપનાવી લેશે અને દુનિયામાં અલ્લાહનો ભય રાખીને જીવન વિતાવશે, તેઓ સૌથી શ્રેષ્ઠ લોકો છે. તેમનું વળતર એ છે કે તેઓ સદૈવ જન્મત (સ્વર્ગ)માં રહેશે, અલ્લાહ તેમનાથી પ્રસન્ન થયો અને તેઓ અલ્લાહથી ખુશ થઈ ગયા.

رُكُوْعًا ۱

(۹۸) سُورَةُ الْبَيْتَةِ مَكِّيَّةٌ (۱۰۰)

آيَاتُهَا ۸

આ. ૮

અરુ: ૯૮ અલ-બચિનહ (મદની)

રુકૂઆ-૧

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَالْبُشْرِكِينَ مُنْفَكِينَ

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

અહલે-કિતાબ અને મુશ્શરિકો^(૧)માંથી જે લોકો કાફિર^(૨) હતા (તેઓ પોતાના કુફરી) રોકવાના

નહતા,

(૧) કુફ (સત્યથી ઈન્કાર)માં સમાન અને સામાન્ય હોવા છતાં આ બંને જૂથોને બે અલગ-અલગ નામોથી યાદ કરવામાં આવ્યા છે. 'અહલે કિતાબ'થી અભિપ્રેત એ લોકો છે, જેમના પાસે અગાઉ પયગંબરો દ્વારા લાવવામાં આવેલ ગ્રંથોમાંથી કોઈ ગ્રંથ, યાહ વિકૃત રૂપમાં જ હોય, મોજૂદ હતો અને તેઓ તેને માનતા હતા; અને 'મુશ્શરિકો'થી અભિપ્રેત એ લોકો છે, જેઓ કોઈ પયગંબરના અનુયાયી અને કોઈ ગ્રંથને માનવાવાળા નહોતા. કુર્આન-મજ્હદમાં, આમ તો, અહલે કિતાબના શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ)નો ઉલ્લેખ ઘણી જગ્યાએ કરવામાં આવ્યો છે. જેમ કે — ખ્રિસ્તીઓ વિશે ફરમાવવામાં આવ્યું કે તેઓ કહે છે કે અલ્લાહ ત્રણ ખુદાઓમાંનો એક છે. (અલ-માઈદા: ૭૩) તેઓ મસીહને જ ખુદા કહે છે. (અલ-માઈદા: ૧૭) તેઓ મસીહને ખુદાનો પુત્ર ઠેરવે છે. (અત્-તૌબા: ૩૦) અને યહૂદીઓ વિશે ફરમાવવામાં આવ્યું કે તેઓ ઊંઝેરને ખુદાનો પુત્ર કહે છે. (અત્-તૌબા: ૩૦) તેમ છતાં કુર્આનમાં ક્યાંય તેમના માટે 'મુશ્શરિક'ની પરિભાષાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો નથી, બલકે તેમનો ઉલ્લેખ અહલે કિતાબ અથવા **أَهْلِ الْكِتَابِ** (જેમને ગ્રંથ આપવામાં આવ્યો હતો), અથવા 'યહૂદ' કે 'નસારા' (ખ્રિસ્તીઓ, ઈસાઈઓ)ના શબ્દથી કરવામાં આવ્યો છે, કેમ કે તેઓ મૂળ દીન (ધર્મ) તૌહીદને જ માનતા હતા અને પછી શિર્ક કરતા હતા. તેનાથી વિપરીત, બિનઅહલે કિતાબ માટે 'મુશ્શરિક' શબ્દ પરિભાષાના સ્વરૂપે પ્રયુક્ત કરવામાં આવ્યો છે, કેમ કે તેઓ મૂળ ધર્મ શિર્કને જ માનતા હતા અને તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ)ને માનવાનો તદ્દન ઈન્કાર કરતા હતા. આ ફરક આ બંને જૂથો વચ્ચે કેવળ પરિભાષામાં જ નહીં, બલકે શરીઅતના આદેશોમાં પણ છે. અહલે કિતાબનું ઝબેહ કરેલ પશુ મુસલમાનો માટે હલાલ (વૈધ) કરવામાં આવ્યું છે, જો તેઓ અલ્લાહનું નામ લઈને હલાલ (વૈધ) પશુને સાચી રીતે ઝબેહ કરે; તેમજ તેમની સ્ત્રીઓ સાથે નિકાહ (લગ્ન)ની પરવાનગી આપવામાં આવી છે. તેનાથી વિપરીત, મુશ્શરિકો દ્વારા ઝબેહ કરવામાં આવેલ ન પ્રાણી હલાલ છે અને ન તેમની સ્ત્રીઓ સાથે નિકાહ હલાલ.

(૨) અહીં 'કુફ' શબ્દ પોતાના વ્યાપક અર્થમાં વાપરવામાં આવ્યો છે, જેમાં કાફિરો જેવા વર્તનના જુદા-જુદા સ્વરૂપો સામેલ છે. જેમ કે — કોઈ એ અર્થમાં કાફિર હતો કે મૂળભૂત રીતે તે અલ્લાહને જ માનતો નહોતો. કોઈ અલ્લાહને માનતો હતો, પણ તેને એક માત્ર ઉપાસ્ય નહોતો માનતો, બલકે ખુદાની જાત, અથવા ખુદાના ગુણો અને અધિકારોમાં કોઈને કોઈ રીતે બીજાઓને ભાગીદાર બનાવીને તેમની બંદગી (ઉપાસના, પૂજાઅર્ચના) પણ કરતો હતો. કોઈ અલ્લાહના એક હોવાને પણ માનતો હતો, તેમ છતાં કોઈને કોઈ સ્વરૂપમાં શિર્ક પણ કરતો હતો. કોઈ ખુદાને માનતો હતો, તેના નબીઓ (પયગંબરો)ને માનતો નહોતો અને એ માર્ગદર્શનને સ્વીકારવા તૈયાર નહોતો, જે પયગંબરોના માધ્યમથી આવ્યું હતું. કોઈ એક નબીને માનતો હતો અને કોઈ બીજા નબીનો ઈન્કાર કરતો હતો.

حَتَّى تَأْتِيَهُمُ الْبَيِّنَةُ ۝١ رَأْسُوهٖ مِنَ اللَّهِ يَتْلُو صُحُفًا مُّطَهَّرَةً ۝٢

જ્યાં સુધી તેમના પાસે સ્પષ્ટ પ્રમાણ ન આવી જાય, (૩) (અર્થાત) અલ્લાહ તરફથી એક રસૂલ, (૪) જે પવિત્ર પુસ્તિકાઓ વાંચી સંભળાવે, (૫)

કોઈ આખિરત (પરલોક)નો ઈન્કાર કરતો હતો. ટૂંકમાં, વિવિધ પ્રકારનું 'કુફ' હતું, જેમાં લોકો ગ્રસ્ત હતા; અને એ જે ફરમાવ્યું કે 'અહલે કિતાબ અને મુશ્શરિકોમાંથી જે લોકો કાફિર હતા' તો તેનો અર્થ એ નથી કે તેમાંથી અમુક લોકો કુફમાં ગ્રસ્ત નહોતા, બલકે તેનો અર્થ એ છે કે કુફમાં ગ્રસ્ત થવાવાળા બે જૂથો હતા. એક અહલે કિતાબ, બીજા મુશ્શરિકો. અહીં ભેદ કે અંતર દર્શાવવા માટે નહીં, બલકે આ વર્ણનની એક શૈલી છે. જે રીતે સૂર: હજજ, આ. ૩૦ માં ફરમાવવામાં આવ્યું - فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ (આ. ૩૦) આનો અર્થ એ છે કે મૂર્તિઓની ગંદકીથી બચો, ન કે મૂર્તિઓમાં જે ગંદકી છે તેનાથી બચો. એ જ રીતે الرِّجْسَ مِنَ الْكُتُبِ وَالشَّجَرِ الْأَعْنَابِ નો અર્થ પણ એ છે કે કુફ કરનારાઓ જે અહલે કિતાબ અને મુશ્શરિકોમાંથી છે, ન એ કે આ બંને જૂથોમાંથી જે લોકો કુફ કરનારાં છે.

(૩) અર્થાત, તેમની આ કુફની સ્થિતિમાંથી બહાર નીકળવાનો કોઈ ઉપાય આના સિવાય નહોતો કે એક સ્પષ્ટ દલીલ અને પ્રમાણ આવીને તેમને કુફના દરેક પ્રકાર અને સ્વરૂપનું ખોટું અને સત્ય-વિરુદ્ધ હોવાનું સમજાવે અને સીધા માર્ગને સ્પષ્ટ અને તર્કસંગત રીતે તેમના સામે પ્રસ્તુત કરી દે. આનો એ અર્થ નથી કે એ સ્પષ્ટ દલીલ અને પ્રમાણ આવી ગયા પછી તેઓ બધા કુફને ત્યજી દેવાવાળા હતા, બલકે આનો અર્થ એ છે કે આ દલીલની ગેરહાજરીમાં તો તેમનું આ સ્થિતિમાંથી નીકળવું સંભવ જ નહોતું. અલબત્ત, આના આવી ગયા પછી પણ તેમનામાંથી જે લોકો પોતાના કુફ પર કાયમ રહે, તેની જવાબદારી તે પછી તેમના શિરે જ છે. તે પછી તેઓ અલ્લાહથી એ ફરિયાદ નથી કરી શકતા કે તમે અમારા માર્ગદર્શન માટે કોઈ પ્રબંધ ન કર્યો. આ એ જ વાત છે, જે કુર્આન-મજીદમાં જુદી-જુદી જગ્યાએ વિભિન્ન રીતે વર્ણવવામાં આવી છે. જેમ કે - સૂર: નહલમાં ફરમાવ્યું : وَعَلَى اللَّهِ قَضَى السَّبِيلِ "સન્માર્ગ બતાવવો અલ્લાહને શિરે છે." (આ. ૯) સૂર: લૈલમાં ફરમાવ્યું : إِنَّكَ أَوْحَيْتَنَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحَيْتَنَا إِلَى نُوحٍ (આ. ૧૨) "માર્ગ બતાવવો અમારે શિરે છે." (આ. ૧૨) "وَاللَّيْلِينَ مِنْ بَعْدِهِ... رُسُلًا مُّبِينِينَ وَمُنذِرِينَ لِكُلِّ أُمَّةٍ لِيَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَى اللَّهِ حُجَّةٌ مِمَّا كَانُوا يُسْئَلُونَ" (હે નબી. !) અમે તમારા તરફ એ જ રીતે વહી મોકલી છે, જે રીતે નૂહ અને તેના પછીના નબીઓ તરફ મોકલી હતી... આ રસૂલોને ખુશખબરી આપનારાં અને સચેત કરનારાં બનાવવામાં આવ્યા, જેથી રસૂલો પછી લોકો માટે અલ્લાહ ઉપર કોઈ જવાબદારી બાકી ન રહે." (અન્-નિસા : ૧૬૩, ૧૬૫) يَا هَلْ الْكِتَابِ قَدْ جَاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ عَلَى قُرْآنٍ مِّنَ الرُّسُلِ أَنْ تَقُولُوا مَا جَاءَنَا مِنْ بَشِيرٍ وَلَا نَذِيرٍ وَقَدْ جَاءَكُمْ بَشِيرٌ وَنَذِيرٌ (હે અહલે કિતાબ ! તમારા પાસે અમારો રસૂલ સત્યને સ્પષ્ટ કરવા માટે રસૂલોનો કમ એક મુદત સુધી બંધ રહ્યા પછી આવી ગયો છે, જેથી તમે એમ ન કહી શકો કે અમારા પાસે ન કોઈ ખુશખબરી આપવાવાળો આવ્યો, ન સચેત કરવાવાળો. તો લો, હવે તમારા પાસે ખુશખબર આપવાવાળો અને સચેત કરવાવાળો આવી ગયો." (અલ-માઈદા : ૧૯)

(૪) અહીં રસૂલુલ્લાહ ﷺ ને જ એક સ્પષ્ટ દલીલ અને પ્રમાણ કહેવામાં આવેલ છે, એટલા માટે કે આપની નુબૂવતથી પહેલાંનું અને પછીનું જીવન, આપનું 'ઉમ્મી' (નિરક્ષર) હોવા છતાં કુર્આન જેવા ગ્રંથનું પ્રસ્તુત કરવું, આપનાં શિક્ષણ અને સોબતની અસરથી ઈમાન લાવનારાઓના જીવનમાં અસાધારણ પરિવર્તન આવવું, આપના દ્વારા બુદ્ધિગમ્ય આસ્થાઓ, અત્યંત શુદ્ધ ઈબાદતો, ઉત્તમ પ્રકારના પવિત્ર નૈતિક ગુણો તથા માનવ જીવન માટે

فِيهَا كُتِبَ قِيَّةٌ ﴿٢﴾ وَمَا تَفَرَّقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ إِلَّا مِنْ
بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمْ الْبَيِّنَةُ ﴿٣﴾ وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ

જેમાં તદ્દન સીધી અને સાચી વાતો અંકિત હોય.

અગાઉ જે લોકોને ગ્રંથ આપવામાં આવ્યો હતો તેમનામાં ફાટફૂટ ન પડી, પરંતુ ત્યારપછી કે તેમના પાસે (સન્માર્ગનું) સ્પષ્ટ વર્ણન આવી ચૂક્યું હતું, (૨) અને તેમને એના સિવાય કોઈ આદેશ આપવામાં આવ્યો ન હતો કે અલ્લાહની બંદગી કરે,

સર્વશ્રેષ્ઠ સિદ્ધાંતો અને આદેશોનું શિક્ષણ આપવું, આપના વાણી અને વર્તનમાં સંપૂર્ણ સુમેળ અને સુસંગતતા જોવા મળવી, અને આપનું દરેક પ્રકારના અવરોધો અને વિરોધોની સામે અત્યંત અડગતા અને મક્કમ ઈરાદાની સાથે પોતાની દા'વત (સંદેશ) પર અટલ રહેવું, આ તમામ વાતો એ વાતની ખુલ્લી નિશાનીઓ હતી કે આપ અલ્લાહના રસૂલ છે.

(૫) શબ્દકોષની રીતે તો 'સહીફા'નો અર્થ છે - 'લેખિત પૃષ્ઠો', પરંતુ કુર્આન-મજ્હદમાં, પારિભાષિક રૂપે આ શબ્દ પયગંબરો ﷺ પર અવતરિત કરવામાં આવેલ ગ્રંથો માટે પ્રયુક્ત થાય છે, અને પવિત્ર સહીફાનો અર્થ એવા સહીફા, જેમાં કોઈપણ પ્રકારની અસત્ય, કોઈપણ પ્રકારની પથભ્રષ્ટતા અને અજ્ઞાનતા તથા નૈતિક ગંદકીની ભેળસેળ ન હોય. આ શબ્દોનું પૂરેપૂરું મહત્ત્વ ત્યારે સ્પષ્ટ થાય છે, જ્યારે માનવી કુર્આન-મજ્હદની સરખામણીમાં બાઈબલ (અને અન્ય ધર્મગ્રંથોનો પણ) અભ્યાસ કરે છે અને તેમાં સાચી વાતોની સાથે એવી વાતો લખેલી જુએ છે, જે સત્ય અને સચ્ચાઈ તેમજ સામાન્ય બુદ્ધિના પણ વિરુદ્ધ છે અને નૈતિક રીતે પણ ખૂબ જ નિમ્ન કક્ષાની છે. તેને વાંચ્યા પછી જ્યારે વ્યક્તિ કુર્આનને જુએ છે, તો તેને ખ્યાલ આવે છે કે આ કેટલો પવિત્ર અને પ્રમાણિત અને વિશ્વસનીય ગ્રંથ છે.

(૬) અર્થાત્, આનાથી અગાઉ અહલે કિતાબ જે વિભિન્ન પ્રકારની પથભ્રષ્ટતાઓમાં ભટકીને અસંખ્ય ફિરકાઓ (ધાર્મિક જૂથો)માં વહેંચાઈ ગયા, તેનું કારણ એ નહોતું કે અલ્લાહત્આલાએ પોતાના તરફથી તેમના માર્ગદર્શન માટે સ્પષ્ટ અને પ્રકાશિત પ્રમાણ મોકલવામાં કોઈ કમી રાખી હતી, બલ્કે આ વલણ તેમણે અલ્લાહ તરફથી માર્ગદર્શન આવી ગયા પછી અપનાવ્યું હતું, તેથી પોતાની પથભ્રષ્ટતા માટે તેઓ પોતે જવાબદાર હતા, કેમ કે તેમના પર હુજ્જત પૂરી કરી નાખવામાં આવી હતી. (અર્થાત્ તેમના સામે બધી દલીલો અને નિશાનીઓ આવી ચૂકી હતી.) એ જ પ્રમાણે હવે તેમનાં સહીફાઓ (ગ્રંથો કે પુસ્તિકાઓ) પવિત્ર રહ્યા નથી અને તેમનાં પુસ્તકો તદ્દન સીધા, સારી સ્થિતિમાં અને સાચા શિક્ષણ પર આધારિત રહ્યા નથી, તેથી અલ્લાહત્આલાએ એક પ્રકાશિત-પ્રમાણિત દલીલની હેસિયતે પોતાનો એક રસૂલ (ઈશદૂત) મોકલીને અને તેમના દ્વારા પવિત્ર સહીફાઓ તદ્દન સીધા, સારી સ્થિતિમાં અને સાચા શિક્ષણ પર આધારિત પ્રસ્તુત કરીને ફરીથી હુજ્જત પૂરી કરી દીધી છે, જેથી તેના પછી પણ જો તેઓ વિભાજિત રહે, તો તેની જવાબદારી તેમના ઉપર જ હોય, અલ્લાહની સામે તેઓ કોઈ હુજ્જત (દલીલ) રજૂ ન કરી શકે. આ વાત કુર્આન-મજ્હદમાં અનેક ઠેકાણે ફરમાવવામાં આવી છે. ઉદાહરણ રૂપે જુઓ : અલ-બકરહ આ. ૨૧૩, ૨૫૩; આલે ઈમરાન આ. ૧૮, અલ-માઈદા આ. ૪૪ થી ૫૦, યૂનુસ આ. ૮૩, અશ્-શૂરા આ. ૧૩ થી ૧૫, અલ-જાસિયહ આ. ૧૬ થી ૧૮. આના સાથે જો તેની નોંધ પણ નજર સામે રાખવામાં આવે, જે તફ્ફહીમુલ કુર્આનમાં આ આપતો અંગે અમે લખેલ છે, તો વાત સમજવામાં વધુ સરળતા રહેશે.

مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ ۗ حُنَفَاءَ وَيُقِيمُوا الصَّلَاةَ وَ يُؤْتُوا
 الزَّكَاةَ وَذَلِكَ دِينُ الْقِيَمَةِ ۗ إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ
 الْكِتَابِ وَالْمُشْرِكِينَ فِي نَارِ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا ۗ أُولَئِكَ هُمْ
 شَرُّ الْبَرِيَّةِ ۗ إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ۗ

પોતાના દીનને તેના માટે વિશુદ્ધ કરીને, તદ્દન એકાગ્ર થઈને, અને નમાઝ કાયમ કરે અને ઝકાત આપે. આ જ તદ્દન સાચો અને દુરસ્ત દીન છે. (૭)

અહલે-કિતાબ અને મુશ્શરિકોમાંથી જે લોકોએ કુફ કર્યું છે, (૮) તેઓ નિશ્ચિતપણે જહન્નમ (નર્ક)ની આગમાં જશે અને હંમેશા તેમાં રહેશે, આ લોકો તમામ સૃષ્ટિમાં અત્યંત બૂરા છે. (૯) જે લોકો ઈમાન લઈ આવ્યા અને જેમણે સત્કર્મો કર્યા,

(૭) અર્થાત્, જે દીન (જીવન-વ્યવસ્થા, ધર્મ)ને હવે મુહમ્મદ ﷺ પ્રસ્તુત કરી રહ્યા છે, એ જ દીનનું શિક્ષણ અહલે કિતાબને તેમના ત્યાં આવેલ પયગંબરો અને તેમના ત્યાં અવતરિત થયેલ ગ્રંથોએ આપ્યું હતું; અને એ અસત્ય આસ્થાઓ-શ્રદ્ધાઓ અને દુષ્કૃત્યોમાંથી કોઈ વસ્તુને તેમને આદેશ આપવામાં આવ્યો નહોતો, જેને તેમણે પાછળથી અપનાવીને વિભિન્ન ધર્મો બનાવી નાખ્યા. સાચો અને યોગ્ય દીન હંમેશાથી એ જ રહ્યો છે કે વિશુદ્ધ અલ્લાહની બંદગી (ઉપાસના, પૂજાઅર્ચના) કરવામાં આવે, તેના સાથે કોઈ બીજાની બંદગીની ભેળસેળ કરવામાં ન આવે, દરેક બાજુથી પોતાનું રૂબ ફેરવીને માનવી કેવળ એક અલ્લાહનો ઉપાસક અને આજ્ઞાકિત બની જાય, નમાઝ કાયમ કરવામાં આવે અને ઝકાત અદા કરવામાં આવે. (વધુ સમજૂતી માટે જુઓ : તફ્ફીમુલ કુર્આન, ભા-૨, અલ-આ'રાફ, નોંધ ૧૯; યૂનુસ, નોંધ ૧૦૮-૧૦૯; ભા-૩, અર-રૂમ, નોંધ ૪૩ થી ૪૭; ભા-૪, અર-રુમર, નોંધ ૩, ૪)

આ આયતમાં دین القیمه ના જે શબ્દો આવ્યા છે, તેને અમુક તફ્ફીરવેત્તાઓએ الملة القیمه અર્થાત્ 'સીધા માર્ગે ચાલનાર મિલ્લતનો દીન'ના અર્થમાં લીધેલ છે અને અમુક તેને યોગ્ય સંજ્ઞા વિશેષણનું સંયોજન (Annexation of the adjective to the Noun Qualified) ઠેરવે છે અને قیمه ના ۝ منه ۝ અને ۝ قیم ۝ ના ۝ ની જેમ અતિશયોક્તિ ઠેરવી દે છે. તેમના મતે આનો અર્થ એ જ છે, જે અમે અનુવાદમાં અપનાવેલ છે.

(૮) અહીં 'કુફ'નો અર્થ મુહમ્મદ ﷺ ને માનવાનો ઈન્કાર કરવું છે. મતલબ એ છે કે મુશ્શરિકો અને અહલે કિતાબમાંથી જે લોકોએ આ રસૂલના આવી ગયા પછી તેને નથી માન્યો, જેનું અસ્તિત્વ સ્વયં એક પ્રકાશિત અને સ્પષ્ટ દલીલ અને પ્રમાણ છે અને જે તદ્દન યોગ્ય અને સાચા લખાણો પર આધારિત પવિત્ર સહીફાઓ (પુસ્તિકાઓ, ગ્રંથો) તેમને વાંચીને સંભળાવી રહ્યો છે, તેમનું પરિણામ એ છે જે આગળ વર્ણવવામાં આવી રહ્યું છે.

(૯) અર્થાત્ ખુદાના સર્જનો (સજ્જવો-નિજ્જવો)માં તેમનાથી વધારે ખરાબ કોઈ સર્જન નથી, ત્યાં સુધી કે

أُولَئِكَ هُمْ خَيْرُ الْبَرِيَّةِ ۖ جَزَاءُؤُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتٌ عَدْنٍ
تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا ۖ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ
وَرَأَوْا عَنَّهُ ۖ ذَٰلِكَ لِسُنِّ خَشْيِ رَبِّهِ ۚ

તેઓ નિશ્ચિતપણે સૃષ્ટિમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ લોકો છે. ^(૧૦) તેમનો બદલો તેમના રબને ત્યાં હંમેશ માટે રહેવાની જન્મતો છે જેમના નીચે નહેરો વહી રહી હશે, તેઓ તેમાં હંમેશા-હંમેશા રહેશે. અલ્લાહ તેમનાથી પ્રસન્ન થયો અને તેઓ અલ્લાહથી પ્રસન્ન થયા. આ બધું છે એ વ્યક્તિ માટે જેણે પોતાના રબનો ભય રાખ્યો હોય. ^(૧૧) (રુકૂઅ-૧)

જાનવરોથી પણ વધારે ઊતરતી કક્ષાના છે, કેમ કે જાનવરો બુદ્ધિ અને પસંદગીનો અધિકાર નથી રાખતા, અને આ બુદ્ધિ અને પસંદગીનો અધિકાર ધરાવતા હોવા છતાં સત્યની અવગણના કરી રહ્યા છે.

(૧૦) અર્થાત્, તેઓ ખુદાના સર્જનોમાં સૌથી વધારે, ત્યાં સુધી કે ફરિશ્તાઓથી પણ વધારે શ્રેષ્ઠ અને સર્વોપરી છે, કેમ કે ફરિશ્તાઓ અવજ્ઞાનો અધિકાર જ નથી રાખતા, અને આ તેનો અધિકાર ધરાવતા હોવા છતાં આજ્ઞાંકિતતા અપનાવે છે.

(૧૧) બીજા શબ્દોમાં જે વ્યક્તિ અલ્લાહથી નિર્ભય અને તેના સામે ઘૃષ્ટ અને દુઃસાહસી બનીને નથી રહેતો, બલકે ડગલે-ને-પગલે એ વાતથી ડરતા રહીને જીવન પસાર કરતો રહ્યો કે ક્યાંક મારાથી એવું કોઈ કામ ન થઈ જાય, જે અલ્લાહના ત્યાં મારી પકડનું કારણ બને, તેના માટે અલ્લાહની પાસે આ વળતર અને ઈનામ છે.

૯૯ : અલ-ઝિલઝાલ

પરિચય

નામ :

પહેલી આયતના શબ્દ **زُلْزَلًا** થી લેવામાં આવ્યું છે.

ઉત્તરાણકાળ :

આના મક્કી અને મદની હોવા અંગે મતભેદ છે. ઇબ્ને મસૂઊદ **رضي الله عنه** અતા, જાબિર અને મુજાહિદ કહે છે કે આ મક્કી છે અને ઇબ્ને અબ્બાસ **رضي الله عنه** નું પણ એક કથન તેનું સમર્થન કરે છે. તેનાથી વિપરીત, કતાદા અને મુકાતિલ કહે છે કે આ મદની છે અને ઇબ્ને અબ્બાસ **رضي الله عنه** થી પણ બીજું કથન તેના મદની હોવાની પુષ્ટિમાં નોંધવામાં આવેલ છે. તેના મદની હોવા અંગે હઝરત અબૂ સઈદ ખુદ્રી **رضي الله عنه** ની એ રિવાયતથી દલીલ કરવામાં આવે છે, જે ઇબ્ને અબી હાતિમે તેમના પાસેથી નોંધી છે કે જ્યારે આ આયત અવતરિત થઈ કે **فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ ۖ وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ**, તો મેં અજર કરી, હે અલ્લાહના રસૂલ ! શું હું મારા કાર્યો જોઈ શકીશ? હુઝૂર **ﷺ** એ ફરમાવ્યું : હા. મેં અરજ કરી, આ મોટા-મોટા ગુનાઓ? આપે જવાબ આપ્યો : હા. મેં અરજ કરી, અને આ નાના-નાના ગુનાઓ પણ? હુઝૂર **ﷺ** એ ફરમાવ્યું : હા. આના પર મેં કહ્યું, પછી તો હું માર્યો ગયો. હુઝૂર **ﷺ** એ ફરમાવ્યું : પુશ થઈ જાઓ, હે અબૂ સઈદ ! કેમ કે દરેક નેકી પોતાના જેવી દસ નેકીઓના બરાબર હશે. આ હદીસથી આ સૂરના મદની હોવાની દલીલનો આધાર એ છે કે હઝરત અબૂ સઈદ ખુદ્રી **رضي الله عنه** મદીનાના નિવાસી હતા અને ગઝવએ-ઉહદ પછી પુષ્પ ઉંમરે પહોંચ્યા. તેથી જો આ સૂર તેમની ઉપસ્થિતિમાં અવતરિત થઈ હતી, જેમ કે તેમના નિવેદનથી સ્પષ્ટ છે, તો આ સૂર મદની હોવી જોઈએ. પરંતુ સહાબા અને તાબેઈનની જે પદ્ધતિ આયત અને સૂરઃઓના ઉત્તરાણકાળ (ના નક્કી કરવા) વિશે હતી, તેની સમજૂતી આનાથી અગાઉ અમે સૂરઃ દહરના પરિચયમાં કરી ચૂક્યા છીએ. તેથી કોઈ સહાબીનું એમ કહેવું કે આ આયત ફલાણા પ્રસંગે અવતરિત થઈ, એ વાતનો અંતિમ પુરાવો નથી કે તેનું અવતરણ એ જ સમયે થયું હતું. સંભવ છે કે હઝરત અબૂ સઈદ ખુદ્રી **رضي الله عنه** એ પુષ્પ વયે પહોંચ્યા પછી પહેલી વાર હુઝૂર **ﷺ**ના જીભ મુબારકથી આ સૂરઃ સાંભળી હોય, તે વખતે તેના અંતિમ ભાગથી ભયભીત થઈને તેમણે હુઝૂર **ﷺ** ને એ પ્રશ્નો કર્યા હોય, જે ઉપર નોંધવામાં આવ્યા છે, અને આ પ્રસંગને તેમણે એ રીતે વર્ણવ્યો હોય કે જ્યારે આ આયત અવતરિત થઈ, તો મેં હુઝૂર **ﷺ** ને અરજ કરી. જો આ રિવાયત સામે ન હોય, તો કુર્આનને સમજીને વાંચનાર દરેક માણસ એ જ અનુભવશે કે આ મક્કી સૂરઃ છે, બહુલે તેના વિષય અને વર્ણનશૈલીથી તો તેને એમ લાગશે કે આ મક્કાના પણ તે આરંભિક-કાળમાં ઊતરી હશે, જ્યારે અત્યંત સંક્ષિપ્ત અને અત્યંત હૃદયસ્પર્શી શૈલીમાં ઈસ્લામની મૌલિક ધારણાઓ અને આસ્થાઓ લોકો સામે પ્રસ્તુત કરવામાં આવી રહી હતી.

વિષય અને ચર્ચા :

આનો વિષય છે મૃત્યુ પછી બીજું જીવન અને તેમાં તે બધાં જ કર્મોનો પૂરેપૂરો અહેવાલ મનુષ્ય સામે આવી જવો, જે તેણે દુનિયામાં કર્યા હતા. સૌપ્રથમ ત્રણ ટૂંકા વાક્યોમાં એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે મૃત્યુ

પછીનું બીજું જીવન કેવી રીતે અસ્તિત્વમાં આવશે અને તે મનુષ્ય માટે કેટલું આશ્ચર્યજનક હશે. પછી બે વાક્યોમાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે આ જ ધરતી જેના ઉપર રહીને માણસે નિશ્ચિત બનીને દરેક પ્રકારના કર્મ કર્યા છે, અને જેના વિશે તેની કલ્પનામાં પણ એ વાત ન આવી કે આ નિર્જીવ વસ્તુઓ ક્યારેક તેના કર્મો અંગે સાક્ષી આપશે, તે દિવસે અલ્લાહ તઆલાના આદેશથી બોલવા લાગશે અને એક-એક વ્યક્તિ વિશે એ નિવેદન આપી દેશે કે ક્યારે અને ક્યાં તેણે શું-શું કાર્યો કર્યા હતા. આ પછી કહેવામાં આવ્યું છે કે તે દિવસે ધરતીના ખૂણે-ખૂણેથી માણસો ટોળાબદ્ધ પોતાની કબરોમાંથી નીકળી-નીકળીને આવશે, જેથી તેમના કર્મો તેમને દેખાડવામાં આવે, અને કર્મોની આ રજૂઆત એટલી સંપૂર્ણ અને વિગતવાર હશે કે કણ માત્ર સદાચાર કે દુરાચાર પણ એવો રહી નહીં જાય જે તેના સામે ન આવી જાય.

ذِكْرُهَا

سُورَةُ الزَّلْزَالِ مَدِينَةٍ (۹۹)

آيَاتُهَا ۸

આ. ૮

સૂર: ૯૯ અલ-ઝિલઝાલ (મદની)

સુરૂઅ-૧

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

إِذَا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزَالَهَا ۱ وَأَخْرَجَتِ الْأَرْضُ أَثْقَالَهَا ۲ وَقَالَ
الْإِنْسَانُ مَالَهَا ۳ يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا ۴ بِأَنَّ رَبَّكَ أَوْحَىٰ لَهَا ۵

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

જ્યારે ધરતી પોતાની પૂરી તીવ્રતાથી હલાવી નાખવામાં આવશે, (૧) અને ધરતી પોતાની ભીતરના બધા બોજ કાઢીને બહાર નાખી દેશે, (૨) અને મનુષ્ય કહેશે કે તેને આ શું થઈ રહ્યું છે? (૩) તે દિવસે તે પોતાના (પર વીતેલા) સંજોગોનું વર્ણન કરશે, (૪) કેમ કે તારા રબે (પ્રભુએ) તેને (આવું કરવાનો) આદેશ આપ્યો હશે.

(૧) મૂળ શબ્દો છે - **زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزَالَهَا** - **زُلْزِلَتِ** નો અર્થ છે લાગલગાટ ઉપરાઉપરી જોર-જોરથી હલવાનો અને ડોલવાનો થાય છે. આમ, **زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ** નો અર્થ એ છે કે ધરતીને લગાતાર ઝાટકા આપીને જોરદાર રીતે હલાવી નાખવામાં આવશે, અને ધરતીને હલાવવાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હોવાથી તેનાથી આપોઆપ એ મતલબ નીકળે છે કે ધરતીનું કોઈ સ્થળ અથવા કોઈ ભાગ કે પ્રદેશ નહીં, બલ્કે આખી ધરતીને હલાવી નાખવામાં આવશે. પછી આ ધરતીકંપની વધારે તીવ્રતાને પ્રગટ કરવા માટે 'ઝિલઝાલહા' નો તેમાં વધારો કરવામાં આવ્યો છે, જેનો શાબ્દિક અનુવાદ 'તેનું હલાવી નાખવું' થાય છે. તેનો અર્થ એ છે કે તેને એવી રીતે હલાવવામાં આવશે, જેવી રીતે તેના જેવા કોઈ મહાકાય પ્રહારને હલાવવાની જરૂર છે, અથવા જે તેને હલાવવાની અત્યંત સંભવિત તીવ્રતા હોઈ શકે છે. કેટલાક તફ્ફહીરવેત્તાઓએ આ ધરતીકંપથી અભિપ્રેત એ પ્રથમ ધરતીકંપ લીધો છે, જેનાથી ક્યામતના પ્રથમ તબક્કાનો આરંભ થશે. અર્થાત્, જ્યારે તમામ સર્જનો નાશ પામશે અને દુનિયાનું આ વ્યવસ્થા-તંત્ર ભાંગી પડશે અને ચૂરેચૂરા થઈ જશે. પરંતુ તફ્ફહીરવેત્તાઓના એક-મોટા સમૂહની દૃષ્ટિએ આનાથી અભિપ્રેત એ ધરતીકંપ છે, જેનાથી ક્યામતનો બીજો તબક્કો શરૂ થશે, અર્થાત્ જ્યારે તમામ આગળ-પાછળના મનુષ્યો ફરીથી જીવંત થઈને ઉઠશે. આ જ બીજી સમજૂતી વધારે સાચી છે, કેમ કે તે પછી આવતો વિષય આના પર જ દલીલ કરે છે.

(૨) આ એ જ વિષય છે, જે સૂર: ઇન્શિકાક, આ. ૪માં આ પ્રમાણે વર્ણવવામાં આવ્યો છે **وَأَلْقَىٰ مَا فِيهَا وَكُنُفٌ** "અને જે કંઈ તેના અંદર છે તેને બહાર ફેંકીને ખાલી થઈ જશે." આના ઘણાં અર્થ છે. એક એ કે મૃત્યુ પામેલ માનવીઓ જમીનની અંદર જ્યાં, જે સ્વરૂપમાં અને જે સ્થિતિમાં પણ પડેલા હશે, તે બધાને કાઢીને તે બહાર નાખી દેશે, અને પછીનું વાક્ય તેની દલીલ ઉપલબ્ધ કરે છે કે તે વખતે તેમનાં શરીરના બધા વિભેરાયેલ અંગો એકત્ર થઈને નવેસરથી એ જ રૂપ-સ્વરૂપમાં જીવંત થઈ જશે, જેમાં તેઓ પહેલાંના જીવનની હાલતમાં હતા, કેમ કે જો આવું ન થાય, તો તેઓ એ કેવી રીતે કહેશે કે જમીનને આ શું થઈ રહ્યું છે. બીજો અર્થ એ છે કે કેવળ મૃત માનવીઓને જ તે બહાર કાઢીને ફેંકી દેવા પર સંતોષ નહીં માને, બલ્કે તેમનાં પહેલા જીવનના કાર્યો અને કથનો તથા કૃત્યો અને

પ્રવૃત્તિઓના પુરાવાઓનો જે અંબાર તેના પડોના નીચે દબાયેલ પડ્યો છે, તે બધાને પણ તે બહાર કાઢી નાખશે. આના ઉપર પછીનું એ વાક્ય દલીલ ઉપલબ્ધ કરે છે કે જમીન પોતાના ઉપર વીતેલાં બનાવોનું વર્ણન કરશે. ત્રીજો અર્થ અમુક તફ્ફીરવેત્તાઓએ એ પણ વર્ણવ્યો છે કે સોનું, ચાંદી, ઝવેરાત અને દરેક પ્રકારની ધનસંપત્તિ, જે જમીનના પેટાળમાં છે, તેના પણ ઢગલા તે બહાર કાઢીને મૂકી દેશે અને માનવી જોશે કે આ જ છે એ વસ્તુઓ જેના પર દુનિયામાં તે મરતો હતો, જેના ખાતર તેણે હત્યાઓ કરી, હક્કદારોના હક્ક માર્યા, ચોરીઓ કરી, લૂટફાટ કરી અને ધાર્ડો પાડી, જમીન અને સમુદ્રમાં ચાંચિયાગીરી કરી, યુદ્ધો કર્યા અને આખેઆખી જાતિઓને નષ્ટ કરી નાખી. આજે તે બધું જ આંખોની સામે હાજર છે અને તેના કોઈ કામમાં આવી શકે તેમ નથી, બલકે ઊલટું તેના માટે અઝાબ (યાતના)નું કારણ બનેલ છે.

(૩) ‘મનુષ્ય’થી અભિપ્રેત દરેક મનુષ્ય પણ હોઈ શકે છે, કેમ કે જીવંત થઈને ભાનમાં આવતાં જ પહેલી અસર દરેક વ્યક્તિ પર એ થશે કે છેવટે આ તેને શું થઈ રહ્યું છે, પછી તેના ઉપર એ વાત ખુલશે કે આ હમ્મનો દિવસ (પુનર્જીવન અથવા ન્યાયનો દિવસ) છે; અને ‘મનુષ્ય’થી અભિપ્રેત આખિરતનો ઈન્કાર કરનાર મનુષ્ય પણ હોઈ શકે છે, કેમ કે જે વસ્તુને તે અસંભવિત સમજતો હતો, તે તેના સામે ઊભી થઈ રહેલી જોતો હશે અને તે તેના પર આશ્ચર્યચકિત અને પરેશાન હશે. રહ્યા ઈમાનવાળાઓ, તો તેમના ઉપર આવી વ્યાકુળતા અને પરેશાની છવાયેલી નહીં હોય, એટલા માટે કે બધું જ તેમની શ્રદ્ધા-માન્યતા અને વિશ્વાસ અનુસાર થઈ રહ્યું હશે. એક હદ સુધી આ બીજા અર્થની પુષ્ટિ સૂર: યા-સીનની આ. પર કરે છે, જેમાં ઉલ્લેખ છે કે તે વખતે આખિરતનો ઈન્કાર કરનારાઓ કહેશે કે- **مَنْ يَعْزُبْنَا عَنْ مَرْقَدِنَا** “કોણે અમારા શયનખંડોમાંથી અમને ઉઠાડી દીધા ?” અને જવાબ મળશે - **هَذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ** “આ એ જ વસ્તુ છે, જેનું કૃપાળુ અલ્લાહે વચન આપ્યું હતું અને અલ્લાહે મોકલેલ રસૂલોએ સાચું કહ્યું હતું.” આ આયત આ બાબતમાં સ્પષ્ટ નથી કે કાફિરો (ઈન્કાર કરનારાઓ)ને આ જવાબ ઈમાનવાળા જ આપશે, કેમ કે આયતમાં તેની સ્પષ્ટતા નથી, પરંતુ એ વાતની સંભાવના જરૂર છે કે ઈમાનવાળાઓ તરફથી તેમને આ જવાબ મળશે.

(૪) હઝરત અબૂ હુરૈરા رضي الله عنه ત્રી રિવાયત છે કે રસૂલુલ્લાહ صلى الله عليه وسلم એ આ આયત પઢીને પૂછ્યું, ‘જાણો છો આનું એ વૃત્તાંત શું છે ?’ લોકોએ અરજ કરી, અલ્લાહ અને તેના રસૂલને આનું વધારે જ્ઞાન છે. ફરમાવ્યું, ‘એ વૃત્તાંત એ છે કે ધરતી પ્રત્યેક પુરુષ અને સ્ત્રી વિશે તેના કાર્યની સાક્ષી આપશે, જે તેની પીઠ ઉપર તેણે કર્યું હશે. તે કહેશે કે આણે ફલાણા દિવસે ફલાણું કામ કર્યું હતું. આ છે એ વૃત્તાંત જે ધરતી વર્ણવશે.’ (મુસ્નદ અહમદ, તિરમિઝી, નિસાઈ, ઈબ્ને જરીર, અબ્દ બિન હુમૈદ, ઈબ્ને અલ-મુન્જીર, હાકિમ, ઈબ્ને મરદૂયા, બયહકી ફી અલ-શઅબ) હઝરત રબીઅલ ખરશીની રિવાયત છે કે હુઝૂર صلى الله عليه وسلم એ ફરમાવ્યું, ‘જરા ધરતીથી બચીને રહેજો, કેમ કે તે તમારું મૂળ અને પાયો છે અને તેના ઉપર કાર્ય કરવાવાળો કોઈ વ્યક્તિ એવો નથી, જેના કાર્યની તે માહિતી ન આપે, ચાહે સાદું હોય કે ખરાબ.’ (મુઅજ્જમ અલ તબારાની) હઝરત અનસ رضي الله عنه કહે છે કે રસૂલુલ્લાહ صلى الله عليه وسلم એ ફરમાવ્યું, ‘કયામતના દિવસે ધરતી પ્રત્યેક એ કાર્યને લઈ આવશે, જે તેની પીઠ ઉપર કરવામાં આવ્યું હશે, પછી આપે આ જ આયત તિલાવત કરી.’ (ઈબ્ને મરદૂયા, બયહકી) હઝરત અલી رضي الله عنه ના જીવન-ચરિત્રમાં લખ્યું છે કે જ્યારે આપ બૈતુલ-માલાનું સમગ્ર ધન હક્કદારોમાં વહેંચીને તેને ખાલી કરી દેતા, તો તે પછી બે રકા’ત નમાઝ પઢતા અને પછી ફરમાવતા, ‘તારે સાક્ષી આપવી પડશે કે મેં તને સચ્ચાઈની સાથે ભર્યો અને સચ્ચાઈની સાથે ખાલી કરી દીધો.’

ધરતી વિશે એ વાત કે કયામતના દિવસે પોતાના ઉપર વીતેલા તમામ બનાવો અને ઘટનાઓનું વર્ણન કરશે, પ્રાચીન કાળના માણસ માટે તો ખૂબ આશ્ચર્યજનક હશે કે છેવટે ધરતી કેવી રીતે બોલવા લાગશે, પરંતુ આજે વૈજ્ઞાનિક શોધખોળો અને સિનેમા, લાઉડ-સ્પીકર, રેડિયો, ટેલીવિઝન, ટેપ રેકોર્ડર, ઈલેક્ટ્રોનિક્સ વગેરે

અવેષણોના આ યુગમાં એ સમજવું કંઈ મુશ્કેલ નથી કે ધરતી પોતાની સ્થિતિ કેવી રીતે વર્ણવશે. વ્યક્તિ પોતાના મોઢેથી જે કંઈ બોલે છે, તેની અસરો હવામાં, કિરણોત્સર્ગી તરંગોમાં, મકાનોની દીવાલો અને તેના ફર્શ અને છતના કણ-કણમાં, તથા જો કોઈ સડક કે મેદાન કે ખેતરમાં માણસે વાત કરી હોય તો તે બધાના કણ-કણમાં અંકિત છે. અલ્લાહત્તઆલા જ્યારે પણ ઈચ્છે, એ તમામ અવાજોને બરાબર એ જ પ્રમાણે એ વસ્તુઓથી પુનરાવર્તિત કરી શકે છે, જે પ્રમાણે ક્યારેક માણસોના મોઢેથી નીકળ્યા હતા. માણસ પોતાના કાનોથી એ વખતે સાંભળી લેશે કે આ તેના પોતાના અવાજો છે; અને તેના સૌ પરિચિત-જાણવાવાળા લોકો ઓળખી લેશે જે કંઈ તેઓ સાંભળી રહ્યા છે, તે એ જ વ્યક્તિનો અવાજ અને એ જ વ્યક્તિનો લહેજો છે. પછી માણસે જમીન પર જ્યાં, જે સ્થિતિમાં પણ કોઈ કામ કર્યું છે, તેના એક-એક હલનચલનનું પ્રતિબિંબ તેના આસપાસની તમામ વસ્તુઓ પર પડ્યું છે અને તેનું ચિત્ર તેના પર અંકિત થઈ ચૂક્યું છે. તદ્દન ધનધોર અંધકારમાં પણ તેણે કોઈ કૃત્ય આચર્યું હોય તો ખુદાની ખુદાઈમાં એવાં કિરણો છે, જેના માટે અંધકાર અને અજવાળું કોઈ મહત્વ ધરાવતું નથી, તે દરેક સ્થિતિમાં તેનું ચિત્ર લઈ શકે છે. આ તમામ ચિત્રો કયામતના દિવસે એક ચલચિત્રની જેમ માણસની સામે આવી જશે અને એ બતાવી દેશે કે તે જીવનભર ક્યારે, ક્યાં-ક્યાં શું કરતો રહ્યો છે.

હકીકત એ છે કે, આમ તો, અલ્લાહત્તઆલા દરેક મનુષ્યના કાર્યોને પ્રત્યક્ષ રૂપે સ્વયં જાણે છે, તેમ છતાં આખિરતમાં જ્યારે તે અદાલતની સ્થાપના કરશે, તો જેને પણ સજા આપશે, ન્યાયના તમામ તકાદાઓ પૂરા કરીને આપશે. તેના ન્યાયાલયમાં પ્રત્યેક ગુનેગાર વ્યક્તિ વિરુદ્ધ જે કેસ દાખલ કરવામાં આવશે, તેને એવાં પરિપૂર્ણ પુરાવાઓ અને સાક્ષીઓ વડે સાબિત કરી દેવામાં આવશે કે તેના ગુનેગાર હોવામાં કંઈ કહેવાનો અવકાશ નહીં રહે. સૌપ્રથમ તો એ કર્મનોંધ છે, જેમાં હર પળ તેના સાથે લાગેલા 'કિરામત્ કાતિબીન' (આદરણીય અને પ્રતિષ્ઠિત લખનારાઓ) તેના એક-એક કથન અને કાર્યને રેકર્ડ કરી રહ્યા છે. (કોફ આ. ૧૭ અને ૧૮, અલ-ઈન્ફિતાર આ. ૧૦ થી ૧૨) આ કર્મનોંધ તેના હાથમાં આપી દેવામાં આવશે અને તેને કહેવામાં આવશે કે વાંચ, તારા જીવનની કાર્યનોંધ, પોતાનો હિસાબ લેવા માટે તું જ પૂરતો છે. (બની ઈસરાઈલ આ. ૧૪) માણસ તેને વાંચીને આશ્ચર્યચકિત થઈ જશે કે કોઈ નાની કે મોટી વસ્તુ એવી નથી, જે આમાં બરાબર નોંધાઈ ન હોય. (અલ-કહ્ફ આ. ૪૯) તે પછી માણસનું પોતાનું શરીર છે, જેનાથી તેણે દુનિયામાં કામ લીધું છે. અલ્લાહની અદાલતમાં તેની પોતાની જીભ સાક્ષી આપશે કે તેનાથી તે શું-શું બોલતો રહ્યો છે, તેના પોતાના હાથ-પગ સાક્ષી આપશે કે તેનાથી તેણે શું-શું કામ લીધું. (અન્-નૂર, આ. ૨૪) તેની આંખો સાક્ષી આપશે કે તેનાથી તેણે શું જોયું, તેના કાન સાક્ષી આપશે કે તેનાથી તેણે શું સાંભળ્યું. તેના શરીરની સમગ્ર ચામડી તેના તમામ કાર્યોની સાક્ષી આપશે. તે આશ્ચર્યની સાથે, પરેશાન થઈને પોતાના અવયવો-અંગોને કહેશે કે તમે પણ મારા વિરુદ્ધ સાક્ષી આપી રહ્યા છો? તેના અવયવો-અંગો જવાબ આપશે કે આજે જે ખુદાના આદેશથી દરેક વસ્તુ બોલી રહી છે, એના જ આદેશથી અમે પણ બોલી રહ્યા છીએ. (હા-મીમ-સજ્દહ, આ. ૨૦ થી ૨૨) આ ઉપરાંત વધુ સાક્ષીઓ છે, જે જમીન અને તેના સમગ્ર વાતાવરણથી રજૂ કરવામાં આવશે, જેમાં માણસ પોતાના અવાજો સ્વયં પોતાના કાનોથી, અને પોતાના કૃત્યોના હૂબહૂ ચિત્રો પોતે પોતાની આંખોથી જોઈ લેશે. આનાથી પણ આગળ વધીને એ કે માણસના મનમાં જે વિચારો, દિલમાં જે ઈરાદાઓ અને હેતુઓ છુપાયેલા હતા, અને જે નિયતોથી તેણે બધા કાર્યો કર્યા હતા, તે પણ બહાર કાઢીને સામે મૂકી દેવામાં આવશે, જેમ કે આગળ સૂરઃ આદિયાતમાં આનો ઉલ્લેખ આવી રહ્યો છે. આજ કારણ છે કે આટલા નિર્ણાયક, અંતિમ અને સ્પષ્ટ અને ઈન્કાર ન કરી શકાય એવા પુરાવાઓ અને સાક્ષીઓનું સામે આવી ગયા પછી માણસ અવાક અને દિગ્મૂઢ રહી જશે અને તેના માટે પોતાના બચાવમાં કંઈ કહેવાની તક બાકી રહેશે નહીં. (અલ-મુરસલાત, આ. ૩૫, ૩૬)

يَوْمَئِذٍ يَصْدُرُ النَّاسُ أَشْتَاتًا لِّيُرَوْا أَعْمَالَهُمْ ۗ فَمَنْ
 يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ ۗ ۝۷
 وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ
 ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ ۗ ۝۸

તે દિવસે લોકો જુદી-જુદી દશામાં પાછા ફરશે^(૫) જેથી તેમને તેમના કર્મો બતાવવામાં આવે.^(૬)
 પછી જેણે રજભાર ભલાઈ કરી હશે તે તેને જોઈ લેશે, અને જેણે રજભાર બૂરાઈ કરી હશે તે તેને
 જોઈ લેશે.^(૭) (રુકૂઅ-૧)

(૫) આના બે અર્થ થઈ શકે છે. એક એ કે દરેક (વ્યક્તિ) એકલો પોતાની વ્યક્તિગત હેસિયતમાં હશે. પરિવાર, જૂથો, પક્ષો, જાતિઓ, બધું જ વિખેરાઈ જશે. આ વાત કુર્આન-મજ્હદમાં બીજી જગ્યાઓએ પણ ફરમાવવામાં આવી છે. જેમ કે - સૂર: અન્-આમમાં છે કે અલ્લાહત્તઆલા એ દિવસે લોકોને કહેશે કે, “લો, હવે તમે એવી જ રીતે એકલા-કોઈના સાથસંગાથ વિના અમારા સામે હાજર થઈ ગયા, જેવી રીતે અમે પહેલી વાર તમને પેદા કર્યા હતા.” (આ. ૮૪) અને સૂર: મરયમમાં ફરમાવ્યું, “આ એકલો અમારા પાસે આવશે.” (આ. ૮૦) અને એ કે, “તેમાંથી પ્રત્યેક કયામતના દિવસે અલ્લાહ સમક્ષ એકલો હાજર હશે.” (આ. ૮૫) બીજો અર્થ એ છે કે એ તમામ લોકો, જેઓ હજારો વર્ષ દરમ્યાન જુદી-જુદી જગ્યાએ મૃત્યુ પામ્યા હતા, ધરતીના ખૂણે-ખૂણેથી ટોળાબદ્ધ ચાલી આવી રહ્યા હશે; જેમ કે સૂર: નબામાં ફરમાવવામાં આવ્યું, “જે દિવસે રણશિંગામાં ફૂક મારી દેવામાં આવશે, તમે ટોળાબદ્ધ આવી જશો.” (આ. ૧૮) આ ઉપરાંત, જે અર્થ વિભિન્ન તફસીરવેત્તાઓએ વર્ણવ્યા છે, તેનો અવકાશ શબ્દમાં નથી, તેથી અમારા મતે તેઓ આ શબ્દના ભાવાર્થની સીમાથી બહાર છે, જો કે તે પોતાની જગ્યાએ સાચા છે અને કુર્આન અને હદીસે વર્ણવેલ કયામતના અહેવાલ સાથે સુસંગત છે.

(૬) આના બે અર્થ હોઈ શકે છે. એક એ કે તેમને તેમનાં કાર્યો બતાવવામાં આવશે, એટલે કે દરેકને બતાવવામાં આવશે કે તે દુનિયામાં શું કરીને આવ્યો છે. બીજો એ કે તેમને તેમના કાર્યોનું વળતર બતાવવામાં આવશે. જો કે આ બીજો અર્થ પણ لِيُرَوْا أَعْمَالَهُمْ માટે લઈ શકાય છે, પરંતુ અલ્લાહત્તઆલાએ لِيُرَوْا أَعْمَالَهُمْ (જેથી તેમને તેમના કાર્યોનું વળતર બતાવવામાં આવે) નથી ફરમાવ્યું, બલકે لِيُرَوْا أَعْمَالَهُمْ (જેથી તેમનાં કાર્યો તેમને બતાવવામાં આવે) ફરમાવ્યું છે. તેથી પ્રથમ અર્થ જ પસંદગીપાત્ર છે, વિશેષતઃ જ્યારે કે કુર્આન-મજ્હદ ઘણી જગ્યાએ આની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે કે કાફિર અને મોમિન, સદાચારી અને દુરાચારી, આજ્ઞાકિત અને અવજ્ઞાકારી, બધાને તેમની કર્મનોંધો અવશ્ય બતાવવામાં આવશે. (જેમ કે, જુઓ : અલ-હાક્કા આ. ૧૯, ૨૫ અને અલ-ઈન્શિકાક આ. ૭, ૧૦) દેખીતું છે કે કોઈને તેના કર્મો બતાવવા અને તેની કર્મનોંધ તેને સુપ્રત કરવામાં કોઈ ફરક નથી. તદુપરાંત, જમીન પોતાના ઉપર વીતેલા સંજોગો રજૂ કરશે, તો સત્ય અને અસત્યનો એ સંઘર્ષ જે આરંભથી ચાલુ છે અને કયામત સુધી ચાલુ રહેશે, તેનું સમગ્ર ચિત્ર પણ સૌની સામે આવી જશે, અને તેમાં સૌ-કોઈ જોઈ લેશે કે સત્ય માટે કામ કરવાવાળાએ શું કર્યું અને અસત્યનું સમર્થન કરવાવાળાઓએ તેના સામે શું-શું કૃત્યો આચર્યાં. અસંભવ નથી કે માર્ગદર્શન તરફ બોલાવનારાઓ અને પથભ્રષ્ટતા ફેલાવનારાઓના તમામ પ્રવચનો

અને ચર્ચાઓ લોકો પોતાના કાનોથી સાંભળી લે, બંને તરફના લખાણો અને સાહિત્યનો સંપૂર્ણ રેકર્ડ યથાવત સૌની સામે લાવીને મૂકી દેવામાં આવે, સત્ય-નિષ્ઠો પર અસત્યના ઝંડાધારીઓના અન્યાય અને અત્યાચાર, તથા બંને સમૂહો દરમ્યાન થયેલાં સંઘર્ષો અને ટકરાવોના બધા દૃશ્યો હથ્થના મેદાનમાં હાજરજનો પોતાની આંખોથી જોઈ લે.

(૭) આ ઈરશાદનો એક સીધો-સાદો અર્થ તો એ છે અને એ તદ્દન સાચો છે કે માણસે કરેલ અંશ માત્ર સત્કર્મ કે દુષ્કર્મ પણ એવું નહીં હોય, જે તેની કર્મનોંધમાં નોંધવા વિના રહી ગયું હોય, તેને તે કોઈપણ સંજોગોમાં જોઈ લેશે. પરંતુ જો જોવાનો અર્થ તેના વળતર અને સજાને જોઈ લેવું લેવામાં આવે, તો તેનો એ અર્થ તદ્દન ખોટો છે કે આખિરતમાં દરેક નાનામાં નાના સત્કર્મનું વળતર અને દરેક નાનામાં નાના દુષ્કર્મની સજા દરેક વ્યક્તિને આપવામાં આવશે, અને કોઈ વ્યક્તિ પણ ત્યાં પોતાના કોઈ સત્કર્મનું વળતર અને કોઈ બૂરાઈની સજા મેળવવાથી નહીં બચે; કેમ કે સૌપ્રથમ તો તેનો અર્થ એ હશે કે એક-એક ખરાબ કૃત્યની સજા અને એક-એક સારા કાર્યનું વળતર અલગ-અલગ આપવામાં આવશે. બીજો તેનો અર્થ એ પણ થશે કે કોઈ મોટામાં મોટો સદાચારી મોમિન પણ કોઈ નાનામાં નાની ભૂલની સજા ભોગવવાથી બચશે નહીં અને કોઈ દુષ્ટતમ કાફિર અને અત્યાચારી તથા દુરાચારી માનવી પણ કોઈ નાનામાં નાના સત્કર્મનું વળતર મેળવ્યા વગર રહેશે નહીં. આ બંને અર્થ કુર્આન અને હદીસની સ્પષ્ટતાઓના પણ વિરુદ્ધ છે અને બુદ્ધિ પણ તેને માનતી નથી કે આ ન્યાયનો તકાદો છે. બુદ્ધિની રીતે જોઈએ તો એ વાત છેવટે કેવી રીતે સમજમાં આવવા યોગ્ય છે કે તમારો કોઈ અત્યંત વફાદાર અને સેવાભાવી ચાકર હોય, પરંતુ તમે તેની કોઈ નાનામાં નાની ભૂલને પણ માફ ન કરો, અને તેની એક-એક સેવાનું વળતર અને ઈનામ આપવાની સાથે તેની એક-એક ભૂલને ગણી-ગણીને દરેકની સજા પણ તેને આપી દો. એ જ રીતે એ પણ બુદ્ધિગમ્ય નથી કે તમારો કોઈ આશ્રિત અને તમે જેને પાળી-પોષીને મોટો કર્યો હોય એવો વ્યક્તિ જેના ઉપર તમારા અસંખ્ય ઉપકારો હોય, તે તમારાથી દ્રોહ અને બેવફાઈ અને તમારા ઉપકારોનો જવાબ હંમેશા નિમકહરામીથી જ આપતો હોય, પરંતુ તમે તેના સર્વાંગી વલણને અવગણીને તેના એક-એક દ્રોહની અલગ સજા અને તેની એક-એક સેવાની, ચાહે પછી તે ક્યારેક પાણી લાવી આપવા અથવા પંખાથી હવા નાખવાની સેવા હોય, અલગ વળતર આપો. હવે રહ્યા કુર્આન અને હદીસ, તો તે સ્પષ્ટતાની સાથે મોમિન, મુનાફિક (દંભી), કાફિર, સદાચારી મોમિન, ગુનેગાર મોમિન, અત્યાચારી અને અવજાકારી મોમિન, ફક્ત કાફિર તથા બગાડ ફેલાવનાર અને અત્યાચારી કાફિર વગેરે વિભિન્ન પ્રકારના લોકોના વળતર અને સજાનો એક વિગતવાર કાનૂન દર્શાવે છે અને આ વળતર અને સજા દુનિયાથી આખિરત સુધી માનવીના સમગ્ર જીવનને આવરી લે છે.

આ સંદર્ભમાં કુર્આન-મજહદ સૈદ્ધાંતિક રૂપે કેટલીક વાતો તદ્દન સ્પષ્ટતાપૂર્વક દર્શાવે છે :

પ્રથમ એ કે કાફિર અને મુશ્શરિક અને મુનાફિકના કાર્યો (એટલે કે એ કાર્યો, જેને સત્કર્મો સમજવામાં આવે છે) રદબાતલ કરી દેવામાં આવ્યા, આખિરતમાં તેઓ તેનું કોઈ વળતર પ્રાપ્ત કરી શકશે નહીં. તેમનું જો કોઈ વળતર છે, તો પણ તે દુનિયામાં જ તેમને મળી જશે. ઉદાહરણ રૂપે જુઓ અલ-આ'રાફ : ૧૪૭, અત્-તૌબા : ૧૭, ૬૭ થી ૬૯, હૂદ : ૧૫, ૧૬, ઇબ્રાહીમ : ૧૮, અલ-કહ્ફ : ૧૦૪-૧૦૫, અન્-નૂર : ૩૯, અલ-ફૂરકાન : ૨૩, અલ-અહ્કાબ : ૧૯, અઝ્-ઝુમર : ૬૫, અલ-અહકાફ : ૨૦.

બીજું એ કે બૂરાઈની સજા એટલી જ આપવામાં આવશે જેટલી બૂરાઈ છે, પરંતુ નેકીઓ અને સત્કર્મોનું વળતર મૂળ અમલથી વધારે આપવામાં આવશે, બલકે ક્યાંક સ્પષ્ટતા છે કે પ્રત્યેક સત્કર્મનું વળતર તેનાથી ૧૦ ગણું છે, અને ક્યાંક એ પણ ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે અલ્લાહ જેટલું ઈચ્છે, સત્કર્મનું વળતર વધારીને આપે. જુઓ — અલ-બકરહ : ૨૬૧, અલ-અન્-આમ : ૧૬૦, યૂનુસ : ૨૬-૨૭, અન્-નૂર : ૩૯, અલ-કસસ : ૮૪, સબા : ૩૭, અલ-મુ'મિન : ૪૦.

ત્રીજું એ કે મોમિન જો મોટા-મોટા ગુનાઓથી બચશે, તો તેના નાના ગુનાઓ માફ કરી દેવામાં આવશે. અન્-નિસા: ૩૧, અશ્-શૂરા: ૩૭, અન્-નજ્મ: ૩૨.

ચોથું એ કે સદાચારી મોમિનથી હળવો હિસાબ લેવામાં આવશે અને તેના સર્વશ્રેષ્ઠ કાર્યોના પ્રમાણમાં તેને વળતર આપવામાં આવશે. અલ-અન્કબૂત: ૭, અઝ્-ઝુમર: ૩૫, અલ-અલકાફ: ૧૬, અલ-ઈન્શિકાક: ૮.

હદીસો પણ આ બાબતને તદ્દન સ્પષ્ટ કરી દે છે. આનાથી અગાઉ અમે સૂર: ઈન્શિકાકની સમજૂતીમાં એ હદીસોનો ઉલ્લેખ કરી ચૂક્યા છીએ, જે કયામતના દિવસે હળવા હિસાબ અને કઠોર હિસાબને સમજાવતાં હુઝૂર ﷺ એ ફરમાવી હતી. (તફ્ફીમુલ કુર્આન : ભા-૬, અલ-ઈન્શિકાક, નોંધ ૬) હઝરત અનસ ﷺ ની રિવાયત છે કે એક વખતે હઝરત અબૂબક સિદીક ﷺ રસૂલુલ્લાહ ﷺ ની સાથે ભોજન લઈ રહ્યા હતા. એટલામાં આ આયત આવતી. હઝરત અબૂબક ﷺ એ જમવાથી હાથ ખેંચી લીધો અને અરજ કરી કે, “હે અલ્લાહના રસૂલ ! શું હું એ અંશભાર બૂરાઈનું પરિણામ જોઈશ, જે મારાથી આચરાઈ હતી?” હુઝૂર ﷺ એ ફરમાવ્યું, “હે અબૂબક ! દુનિયામાં એવું જે કંઈ તમારા સાથે બને છે, જે તમને અપ્રિય લાગતું હોય, તે એ અંશભાર બૂરાઈનો બદલો છે, જે તમારાથી આચરાઈ હોય, અને જે અંશભાર સત્કર્મો તમારા છે, તેને અલ્લાહ આબિરતમાં તમારા માટે સુરક્ષિત રાખી રહ્યો છે.” (ઈબ્ને જરીર, ઈબ્ને અબી હાતિમ, તબરાની ફીલ ઔસત, બયહકી ફીલ શઅબ, ઈબ્ને અલ-મુન્ઝીર, હાકિમ, ઈબ્ને મરદૂયા, અબ્દ બિન હુથૈદ) હઝરત અબૂ ઐયુબ અન્સારી ﷺ ને પણ રસૂલુલ્લાહ ﷺ એ આ આયત વિશે ફરમાવ્યું હતું કે, “તમારામાંથી જે વ્યક્તિ સત્કર્મ કરશે, તેનું વળતર આબિરતમાં છે, અને કોઈપણ પ્રકારની બૂરાઈ કરશે, તે આ જ દુનિયામાં તેની સજા મુસીબતો અને રોગોના સ્વરૂપમાં ભોગવી લેશે.” (ઈબ્ને મરદૂયા) કતાદાએ હઝરત અનસ ﷺ ના હવાલાથી રસૂલુલ્લાહ ﷺ નો આ ઈરશાદ નોંધ્યો છે કે, “અલ્લાહત્તઆલા મોમિન પર અન્યાય (જુલ્મ) નથી કરતો. દુનિયામાં તેના સત્કર્મોના બદલામાં તે રોજી આપે છે અને આબિરતમાં તેનું વળતર આપશે. રહ્યો કાફિર, તો દુનિયામાં તેની ભલાઈઓનો બદલો ચૂકવી દેવામાં આવે છે, પછી જ્યારે કયામત થશે, તો તેના હિસાબમાં કોઈ નેકી નહીં હોય.” (ઈબ્ને જરીર) મસરૂક હઝરત આઈશા થી રિવાયત કરે છે કે તેમણે રસૂલુલ્લાહ ﷺ ને પૂછ્યું કે અબ્દુલ્લાહ બિન જુદ્રઆન અજ્ઞાનાવસ્થા (ઈસ્લામ પહેલાના જમાનો)માં ‘સિલેરહિમી’ (સગાઓ સાથે સદ્વ્યવહાર) કરતો હતો, ગરીબને ભોજન કરાવતો હતો, અતિથિ-સત્કાર કરનાર હતો, કેદીઓને મુક્ત કરાવતો હતો. શું આબિરતમાં આ તેના માટે લાભદાયક હશે? હુઝૂર ﷺ એ ફરમાવ્યું, “ના. તેણે મૃત્યુપર્વત કદી એ ન કહ્યું કે رَبِّ اغْفِرْ لِيْ خَطِيئَتِيْ يَوْمَ الدِّينِ (મારા પરવારદિગાર ! ન્યાયના દિવસે મારી ભૂલો માફ કરજો.)” (ઈબ્ને જરીર) આવા જ જવાબો રસૂલુલ્લાહ ﷺ એ અમુક બીજા લોકો વિશે પણ આપ્યા છે, જેઓ અજ્ઞાનાવસ્થામાં ખૂબ સત્કર્મો કરતા હતા, પરંતુ મૃત્યુ પામ્યા કુફ અને શિર્કની જ હાલતમાં. પરંતુ હુઝૂર ﷺ ના અમુક કથનોથી જાણવા મળે છે કે કાફિરનું સત્કર્મ તેને જહન્નમના અજાબથી તો નથી બચાવી શકતું, અલબત્ત, જહન્નમમાં તેને એવી કઠોર સજા આપવામાં નહીં આવે, જે અત્યાચારી, અન્યાયી અને અવજ્ઞાકારી તથા દુરાચારી કાફિરોને આપવામાં આવશે; જેમ કે - હદીસમાં છે કે હાતિમતાઈની દાનશીલતાના કારણે તેને હળવો અજાબ આપવામાં આવશે. (રૂહુલ મઆની)

તેમ છતાં આ આયત માનવીને એક ખૂબ જ મહત્વની હકીકત અંગે સચેત કરે છે, અને તે એ છે કે પ્રત્યેક નાનામાં નાની નેકી (ભલાઈ) પણ પોતાનું આગવું વજન અને પોતાનું ખાસ મહત્વ ધરાવે છે, અને આ જ સ્થિતિ બદી (બૂરાઈ)ની પણ છે કે નાનામાં નાની બૂરાઈ પણ હિસાબમાં આવનારી વસ્તુ છે, આમ જ અવગણી દેવા જેવી વસ્તુ નથી. તેથી કોઈ નાની ભલાઈને નાની સમજીને તેને છોડી દેવી ન જોઈએ, કેમ કે આવી અનેક ભલાઈઓ મળીને અલ્લાહત્તઆલાના હિસાબમાં એક મોટી ભલાઈ ઠરી શકે છે, અને કોઈ નાની બૂરાઈનું આચરણ પણ ન કરવું

જોઈએ, કેમ કે આ પ્રકારનાં અનેક નાના ગુનાઓ મળીને ગુનાઓનો એક અંબાર બની શકે છે. આ જ વાત છે, જેને વિભિન્ન હદીસોમાં રસૂલુલ્લાહ ﷺ એ ઈરશાદ ફરમાવી છે. બુખારી, મુસ્લિમમાં હઝરત અદી બિન હાતિમથી આ રિવાયત નોંધવામાં આવેલ છે કે હુઝૂર ﷺ એ ફરમાવ્યું : “દોઝખની આગથી બચો, યાહે તે ખજૂરના એક ટુકડો આપવા કે એક સારી વાત કહેવાથી જ હોય.” આ જ હઝરત અદીથી સહીહ રિવાયતમાં હુઝૂર ﷺ નું આ કથન પણ નોંધવામાં આવ્યું છે કે, “કોઈપણ સત્કર્મને તુચ્છ ન સમજો, યાહે તે કોઈ પાણી માગનારના વાસણમાં એક ડોલ નાખી દેવું હોય, અથવા એ જ સત્કર્મ હોય કે તમે પોતાના કોઈ ભાઈને ખુશમિજાજની સાથે મળો.” બુખારીમાં હઝરત અબૂ હુરૈરા ﷺ ની રિવાયત છે કે હુઝૂર ﷺ એ મહિલાઓને સંબોધન કરતાં ફરમાવ્યું : “હે મુસલમાન મહિલાઓ ! કોઈ પાડોસી મહિલા પોતાની પાડોસી મહિલાના ત્યાં વસ્તુ મોકલવાને તુચ્છ ન સમજો, યાહે તે બકરીની એક ખરી જ કેમ ન હોય.” મુસ્નદ અહમદ અને ઈબ્ને માજામાં હઝરત આઈશા ﷺ ની રિવાયત છે કે હુઝૂર ﷺ ફરમાવ્યા કરતા હતા, “હે આઈશા ! એ ગુનાઓથી બચતા રહેજો, જેને નાના અને તુચ્છ સમજવામાં આવે છે, કેમ કે અલ્લાહના ત્યાં તેની પૂછપરછ થવાની છે.” મુસ્નદ અહમદમાં હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન મસૂદીદ ﷺ નું કથન છે કે હુઝૂર ﷺ એ ફરમાવ્યું : “સાવધાન ! નાના ગુનાઓથી બચીને રહેજો, કેમ કે તે સૌ વ્યક્તિમાં એકત્ર થઈ જશે, ત્યાં સુધી કે તેને મારી નાખશે.” (ગુનાહે-કબીરા અને સગીરાના ભેદને સમજવા માટે જુઓ : તફ્ફહીમુલ કુર્આન, ભા-૧, અન્-નિસા, નોંધ ૫૩; ભા-૫, અન્-નજૂમ, નોંધ ૩૨)

૧૦૦ : અલ-આદિયાત

પરિચય

નામ :

પહેલાં જ શબ્દ **الْحَمْدُ** ને આનું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

ઉત્તરાણકાળ :

આના મક્કી કે મદની હોવા અંગે મતભેદ છે. અબ્દુલ્લાહ બિન મસૂઉદ **رضي الله عنه**, જાબિર **رضي الله عنه**, હસન બસરી રહ., ઇફ્રિમા રહ. અને અતા રહ. કહે છે કે આ મક્કી છે. હઝરત અનસ બિન માલિક **رضي الله عنه** અને કતાદા રહ. કહે છે કે આ મદની છે, અને હઝરત ઇબ્ને અબ્બાસ **رضي الله عنه** થી બે કથનો નોંધવામાં આવ્યા છે. એક એ કે આ સૂર: મક્કી છે અને બીજું એ કે આ મદની છે. પરંતુ સૂર:નો વિષય અને વર્ણન-શૈલી સ્પષ્ટ દર્શાવી રહી છે કે આ ન માત્ર મક્કી છે, બલકે મક્કાના પણ આરંભિક કાળમાં ઊતરી છે.

વિષય અને ચર્ચા :

આનો હેતુ લોકોને એ સમજાવવાનો છે કે મનુષ્ય આખિરત (પરલોક)નો ઈન્કાર કરનાર કે તેનાથી બેદરકાર રહીને કેવા નૈતિક પતનની ખાઈમાં પડી જાય છે, અને સાથે-સાથે લોકોને એ વાતથી ચેતવવાનો પણ છે કે આખિરતમાં ફક્ત તેમના બાહ્ય કર્મોની જ નહીં, બલકે તેમના હૃદયોમાં છૂપાયેલા રહસ્યો સુધ્ધાંની તપાસ થશે.

આ હેતુ માટે આરબ પ્રદેશમાં ફેલાયેલી એ સામાન્ય અશાંતિને દલીલ રૂપે પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે, જેનાથી આખો દેશ તંગ આવી ગયો હતો: ચારે બાજુ ખુનામરકી ચાલી રહી હતી, લૂંટફાટનું બજાર ગરમ હતું, કબીલાઓ પર બીજા કબીલાઓ છાપા મારી રહ્યા હતા અને કોઈ પણ માણસ ચેનથી રાત્રિ પસાર કરી શકતો ન હતો, કેમ કે હર પળ તેને એ ખટકોં લાગેલો રહેતો હતો કે ક્યારે કોઈ દુશ્મન સવાર-સવારમાં તેની આબાદી પર તૂટી પડશે. આ એક એવી દશા હતી, જેને આરબ-પ્રદેશના બધા લોકો જાણતા હતા અને તેની બૂરાઈ (દુષ્ખબાવો)ને અનુભવતા હતા. આમ તો, લૂંટાઈ જવાવાળો તેના પર માતમ કરતો હતો, જ્યારે કે લૂંટવાવાળો આના પર ખુશ થતો હતો, પરંતુ જ્યારે કોઈક વખતે લૂંટવાવાળાની પોતાની દુર્દશા થતી હતી તો તેને પણ એ અહેસાસ થવા લાગતો હતો કે આ કેવી ખરાબ હાલત છે, જેમાં અમે બધા ફસાયેલા છીએ. આ સ્થિતિ તરફ નિર્દેશ કરીને બતાવવામાં આવ્યું છે કે મૃત્યુ પછીના બીજા જીવન અને તેમાં અલ્લાહ સમક્ષ ઉત્તરદાયિત્વથી અનભિજ્ઞ બનીને મનુષ્ય પોતાના રબનો કૃતઘ્ન (નિમકહરામ) થઈ ગયો છે. તે અલ્લાહે આપેલી શક્તિઓનો ઉપયોગ જુલ્મ અને અત્યાચાર તેમજ ગુંડાગીરી અને મારામારી માટે કરી રહ્યો છે. તે ધન-દોલતના પ્રેમમાં આંધળો બનીને ગમે તે રીતે તેને પ્રાપ્ત કરવાની કોશિશ કરે છે, ચાહે તે ગમે તેટલી ખરાબ અને ઘૃણાસ્પદ રીત હોય, અને તેની સ્થિતિ સ્વયં એ વાતની સાક્ષી આપી રહી છે કે તે પોતાના

રબની આપેલી શક્તિઓનો દુરુપયોગ કરીને તેની નિમકહરામી અને કૃતઘ્નતા કરી રહ્યો છે. તેની આ વર્તણૂક કદાપિ આવી ન હોત, જો તે એ સમયને જાણતો હોત, જ્યારે કબરમાંથી જીવતા થઈને ઊઠવું પડશે અને જ્યારે તે ઈરાદાઓ તેમજ આશયો અને હેતુઓ સુધ્યાં હૃદયોમાંથી કાઢીને સામે મૂકી દેવામાં આવશે, જેની પ્રેરણાથી તેણે દુનિયામાં જાત-જાતના કાર્યો કર્યા હતા. તે વખતે મનુષ્યોના રબને ખૂબ સારી રીતે ખબર હશે કે કોણ શું કરીને આવ્યું છે અને કોના સાથે કેવું વર્તન કરવું જોઈએ.

رُكُوعُهَا ۱

(۱۰۰) سُورَةُ الْعَدِيَّتِ مَكِّيَّةٌ (۱۲)

آيَاتُهَا ۱۱

આ. ૧૧

સૂર: ૧૦૦ અલ-આદિયાત (મક્કી)

રુકૂઆ-૧

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وَالْعَدِيَّتِ صُبْحًا ۱ فَاَلْمُورِيَّتِ قَدْحًا ۲ فَاَلْمُغِيَّرِيتِ صُبْحًا ۳
فَاَتَّرْنَ بِهِ نَقْعًا ۴ فَوَسَطْنَ بِهِ جَمْعًا ۵ إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنُودٌ ۶

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

સોગંદ છે તે (ઘોડાઓ)ના જે ફૂંકાડા મારતા દોડે છે, (૧) (પછી પોતાની ટાપોથી) ચિંગારીઓ ખેરવે છે, (૨) પછી વહેલી સવારે છાપો મારે છે, (૩) પછી તે વખતે ધૂળ અને માટી ઉડાવે છે, પછી આ જ સ્થિતિમાં કોઈક ટોળામાં જઈ ઘૂસે છે. હકીકત એ છે કે મનુષ્ય પોતાના રબ (પ્રભુ)નો ખૂબ કૃતદન છે, (૪)

(૧) આયતના શબ્દોમાં એ સ્પષ્ટતા નથી કે દોડવાવાળાઓથી અભિપ્રેત ઘોડાઓ છે, બલ્કે કેવળ وَالْعَدِيَّتِ (સોગંદ છે દોડવાવાળાઓના !) ફરમાવવામાં આવ્યું છે. તેથી તફ્ફીરવેત્તાઓ દરમ્યાન આ બાબતે મતભેદ ઊભો થયો છે કે દોડવાવાળાઓનો અર્થ શું છે. સહાબા અને તાબેઈનનો એક વર્ગ એ તરફ વળ્યો છે કે આનો અર્થ ઘોડાઓ છે, અને એક બીજો વર્ગ એ કહે છે કે આનો અર્થ ઊંટ છે. પરંતુ દોડતાં તેઓ એક વિશેષ પ્રકારનો અવાજ, જેને صَبْحٌ કહે છે, ઘોડાઓના જ તીવ્ર શ્વાસોચ્છવાસથી નીકળે છે, અને પછીની આયત પણ જેમાં ચિંગારીઓ ખેરવવા અને વહેલી સવારે કોઈ વસ્તીમાં છાપો મારવા અને ત્યાં ધૂળ અને માટી ઉડાડવાનો ઉલ્લેખ આવ્યો છે, ઘોડાઓ સાથે જ સુસંગત છે, તેથી મોટાભાગના સંશોધકોએ આનાથી અભિપ્રેત ઘોડાઓ જ લીધા છે. ઈબને જરીર રહ. કહે છે કે “બંને કથનોમાંથી એ કથન જ પ્રથમ પસંદગીપાત્ર છે કે દોડવાવાળાઓનો અર્થ ઘોડાઓ છે, કેમ કે ઊંટ صَبْحٌ નથી કરતું, ઘોડો જ صَبْحٌ કરે છે, અને અલ્લાહ તુઆલાએ ફરમાવ્યું છે કે એ દોડવાવાળાઓના સોગંદ, જે દોડતાં صَبْحٌ કરે છે.” ઈમામ રાઝી રહ. કહે છે કે “આ આયતના શબ્દો પોકારી-પોકારીને કહી રહ્યા છે કે આશય ઘોડાઓ છે, કેમ કે صَبْحٌ નો અવાજ ઘોડાઓ સિવાય કોઈમાંથી નથી નીકળતો, અને તજાબા પાડવાનું કૃત્ય પણ પથ્થરો પર પગની નાળોની ટાપો પડવા સિવાય કોઈ અન્ય રીતે દોડવાથી નથી થતું, અને એ જ રીતે વહેલી સવારે છાપો મારવો પણ બીજા પ્રાણીઓની સરખામણીમાં ઘોડાઓ દ્વારા સરળ રહે છે.

(૨) ચિંગારીઓ ખેરવવા કે તજાબા ઉડાડવાના શબ્દો એ વાત પર દલીલ કરે છે કે આ ઘોડાઓ રાતના સમયે દોડે છે, કેમ કે રાત્રે જ તેમની ટાપોથી ઝરતા તજાબા દેખાય છે.

(૩) આરબવાસીઓનો નિયમ હતો કે જ્યારે કોઈ વસ્તી પર તેમને છાપો મારવાનો થાય, તો રાત્રિના અંધકારમાં ચાલીને જતા, જેથી દુશ્મન સાવધાન ન થઈ શકે, અને વહેલી સવારે અચાનક તેના પર તૂટી પડતા હતા, જેથી સવારના પ્રકાશમાં દરેક વસ્તુ જોઈ શકાય, અને દિવસ એટલો વધારે પ્રકાશિત પણ ન હોય કે દુશ્મન દૂરથી તેમને આવતા જોઈ લે અને સામનો કરવા માટે તૈયાર થઈ જાય.

وَ إِنَّهُ عَلَىٰ ذٰلِكَ لَشَهِيدٌ ۝ وَإِنَّهُ لِحُبِّ الْخَيْرِ لَشَدِيدٌ ۝

અને તે સ્વયં આના પર સાક્ષી છે, (૪) અને તે ધન-દોલતના પ્રેમમાં ખરાબ રીતે ગ્રસ્ત છે. (૬)

(૪) આ છે એ વાત, જેના માટે એ ઘોડાઓના સોગંદ ખાવામાં આવ્યા છે, જે રાત્રે કુંકાડા મારતા અને ચિંગારી ખેરવતા દોડે છે, પછી વહેલી સવારે ખૂબ-માટી ઉડાડતાં કોઈ વસ્તી પર તૂટી પડે છે અને બચાવ કરનારાઓના સમૂહમાં ઘૂસી જાય છે. આશ્ચર્ય એ વાત પર થાય છે કે મોટાભાગના તફસીરવેત્તાઓએ આ ઘોડાઓનો અર્થ ગાઝીઓ (યોદ્ધાઓ કે વિજેતા યોદ્ધાઓ)ના ઘોડાઓ લીધો છે અને જે સમૂહમાં તેમના જઈ ઘૂસવાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તેનાથી અભિપ્રેત તેમના મતે કાફિરોનો સમૂહ છે. જ્યારે કે આ સોગંદ એ વાત પર ખાવામાં આવેલ છે કે “માનવી પોતાના રબનો ખૂબ કૃત્ષ્ન (નિમકહરામ) છે.” હવે દેખીતું છે કે જિહાદ ફી સબીલિલ્લાહમાં ગાઝીઓના ઘોડાઓની ભાગદોડ અને કાફિરોના કોઈ સમૂહ પર તેમનું તૂટી પડવું એ વાતનો કોઈ પુરાવો ઉપલબ્ધ કરતા નથી કે માનવી પોતાના રબનો કૃત્ષ્ન છે, અને ન તો પછીના એ વાક્યો કે માનવી પોતાની આ કૃત્ષ્નતા માટે સ્વયં સાક્ષી છે અને તે ધનદોલતના પ્રેમમાં ખરાબ રીતે ગ્રસ્ત છે - એ લોકો માટે સુસંગત છે, જેઓ અલ્લાહના માર્ગમાં જિહાદ (ધર્મયુદ્ધ) કરવા માટે નીકળે છે. તેથી અનિવાર્યપણે એ માનવું પડશે કે આ સૂર:ની આરંભિક પાંચ આયતોમાં જે સોગંદો ખાવામાં આવેલ છે તેનો સંકેત વાસ્તવમાં એ સામાન્ય મારધાડ અને ખુનામરકી તરફ છે, જેનું આરબ પ્રદેશમાં તે વખતે ચલણ હતું. અજ્ઞાનતા કાળમાં રાતને એક ખૂબ જ ભયાનક વસ્તુ સમજવામાં આવતી હતી, જેમાં દરેક કબીલા અને વસ્તીના લોકોને એ જોખમ લાગતું હતું કે કોણ જાણે, કયો દુશ્મન તેમના પર ચઢાઈ કરવા માટે આવી રહ્યો હશે, અને દિવસના પ્રકાશમાં નીકળતા તેઓ શાંતિ અને સંતોષનો શ્વાસ લેતા હતા કે રાત ખેરિયતથી પસાર થઈ ગઈ. ત્યાં કબીલાઓ વચ્ચે માત્ર વેરનો બદલો લેવાની જ લડાઈઓ નહોતી થતી, બલકે જુદા-જુદા કબીલાઓ એક-બીજા પર એ આશયથી પણ છાપો મારતા હતા કે તેમની ધનદોલત લૂટી લે, તેમના ઢોરઢાંખરને હાંકી લઈ જાય, અને તેમની સ્ત્રીઓ અને બાળકોને ગુલામ બનાવી લે. આ અત્યાચાર અને અતિરેક તેમજ મારધાડ અને ગુંડાગીરીને, જે મહદ્અંશે ઘોડાઓ પર સવાર થઈને જ કરવામાં આવતા હતા, અલ્લાહત્આલા એ વાતની દલીલ રૂપે પ્રસ્તુત કરી રહ્યો છે કે મનુષ્ય પોતાના રબનો ખૂબ જ કૃત્ષ્ન અને નિમકહરામ છે. અર્થાત્, જે શક્તિનો તે લડાઈ-ઝઘડા તથા મારધાડ અને ગુંડાગીરીમાં ઉપયોગ કરી રહ્યો છે, તે અલ્લાહત્આલાએ તેને આટલા માટે તો આપી નહોતી કે એનાથી આવું કામ લેવામાં આવે. તેથી વાસ્તવમાં એ ખૂબ મોટી કૃત્ષ્નતા અને નિમકહરામી છે કે અલ્લાહે આપેલ એ સાધનો અને તેણે પ્રદાન કરેલ આ શક્તિઓનો ઉપયોગ ધરતી ઉપર બગાડ અને ઉપદ્રવ સર્જવા માટે કરવામાં આવે, જે અલ્લાહને સૌથી વધારે અપ્રિય છે.

(૫) અર્થાત્, તેનો અંતરાત્મા તેના પર સાક્ષી છે, તેના કાર્યો તેના પર સાક્ષી છે, અને ઘણા કાફિર લોકો સ્વયં પોતાની જાહેરમાં કૃત્ષ્નતા અને નિમકહરામીનું પ્રદર્શન કરે છે, કેમ કે તેમના મતે વાસ્તવમાં ખુદાનું અસ્તિત્વ જ નથી, પછી ક્યાંથી તેઓ પોતાના ઉપર તેની કોઈ કૃપાનો સ્વીકાર કરે અને તેનો આભાર પોતાના ઉપર અનિવાર્ય સમજે.

(૬) વાસ્તવમાં શબ્દો છે - وَإِنَّهُ لِحُبِّ الْخَيْرِ لَشَدِيدٌ. આ વાક્યનો શાબ્દિક અનુવાદ એ થશે કે, “તેઓ ખૈર (ભલાઈ)ના પ્રેમમાં ખૂબ જ સખત છે.” પરંતુ અરબી ભાષામાં ‘ખૈર’ નો શબ્દ નેકી અને ભલાઈ માટે વિશિષ્ટ નથી, બલકે ધનદોલત માટે પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે. તેથી સૂર: બકરહ આ. ૧૮૦ માં ‘ખૈર’ ધનદોલતના અર્થમાં જ પ્રયુક્ત થયો છે. આ વાત વાણીના સંદર્ભ અને પૂર્વાપર સંબંધથી જાણવા મળે છે કે ક્યાં ‘ખૈર’ શબ્દ નેકી અને ભલાઈના અર્થમાં તેમજ ક્યાં ધનદોલતના અર્થમાં છે. આ આયતના સંદર્ભથી આપોઆપ જ એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે

أَفَلَا يَعْلَمُ إِذَا بُعْثِرَ مَا فِي الْقُبُورِ ۚ ۙ وَحُصِّلَ مَا فِي الصُّدُورِ ۚ ۙ
 إِنَّ رَبَّهُم بِهِمْ يَوْمَئِذٍ لَّخَبِيرٌ ۝

તો શું તે એ સમયને નથી જાણતો જ્યારે કબરોમાં જે કંઈ (દટાયેલું) છે તેને કાઢી લેવામાં આવશે, (૯)
 અને હૃદયોમાં જે કંઈ (છૂપાયેલું) છે તેને બહાર કાઢીને તેની તપાસ કરવામાં આવશે ? (૯)
 ચોક્કસપણે તેમનો રબ તે દિવસે તેમનાથી પૂરેપૂરો માહિતગાર હશે. (૯) (રુકૂઅ-૧)

આમાં 'ખૈર' શબ્દ ધનદોલતના અર્થમાં છે, ન કે ભલાઈ અને નેકીના અર્થમાં, કેમ કે જે માનવી પોતાના રબનો કૃતઘ્ન અને નિમકહરામ છે અને પોતાના વર્તણૂકથી સ્વયં પોતાની કૃતઘ્નતા અને નિમકહરામીની સાક્ષી આપી રહ્યો છે, તેના વિશે એમ નથી કહી શકાતું કે તે નેકી અને ભલાઈના પ્રેમમાં ખૂબ જ સખત છે.

(૭) અર્થાત્, મૃત્યુ પામેલ માનવીઓ, જ્યાં જે સ્થિતિમાં પણ પડેલા હશે, ત્યાંથી તેમને બહાર કાઢીને જીવંત માનવીઓના રૂપમાં ઉઠાવવામાં આવશે.

(૮) અર્થાત્, હૃદયોમાં જે ઈરાદાઓ અને નિયતો, જે આશયો અને હેતુઓ, જે વિચારો અને ખ્યાલો, અને બાહ્ય કાર્યોના પાછળ જે આંતરિક પ્રેરકો (Motives) છુપાયેલ છે, તે બધાને ખોલીને મૂકી દેવામાં આવશે અને તેમની તપાસ કરીને સારું-સાચું અને ભલાઈને અલગ તથા બૂરાઈને અલગ છાંટી દેવામાં આવશે. બીજા શબ્દોમાં નિર્ણય માત્ર બાહ્યને જોઈને કરવામાં નહીં આવે કે મનુષ્યએ વ્યવહારમાં શું-શું કર્યું, બલકે હૃદયોમાં છુપાયેલ રહસ્યોને પણ બહાર કાઢીને એ જોવામાં આવશે કે જે કાર્યો મનુષ્યએ કર્યા તે કઈ નિયતથી અને કયા આશયથી કર્યા. આ વાત ઉપર જો મનુષ્ય વિચાર કરે, તો તે એ સ્વીકાર્યા વિના નથી રહી શકતો કે વાસ્તવિક અને પૂર્ણ ન્યાય અલ્લાહની અદાલત સિવાય બીજે ક્યાંય નથી મળી શકતો. દુનિયાના અધર્મી (ધર્મનિરપેક્ષ) કાનૂનો પણ સૈદ્ધાંતિક રીતે એ આવશ્યક સમજે છે કે કોઈ વ્યક્તિના કેવળ બાહ્ય અમલના આધારે તેને સજા આપવામાં ન આવે, બલકે એ પણ જોવામાં આવે કે તેણે કઈ નિયતથી તે કાર્ય કર્યું છે. પરંતુ દુનિયાની કોઈપણ અદાલત પાસે એ સાધનો નથી, જેનાથી તેઓ નિયતની બરાબર તપાસ કરી શકે. આ માત્ર અને માત્ર અલ્લાહ જ કરી શકે છે કે મનુષ્યના પ્રત્યેક બાહ્ય કાર્યના પાછળ જે આંતરિક પ્રેરકો કાર્યરત રહ્યા છે, તેની પણ જાંચ-પડતાલ કરે અને તેના પછી એ નિર્ણય કરે કે તે કેવા વળતર કે કેવી સજાને પાત્ર છે. પછી આયતના શબ્દો એ દર્શાવે છે કે આ નિર્ણય અલ્લાહના એ જ્ઞાનના આધારે નહીં હોય, જે હૃદયોના ઈરાદાઓ અને નિયતો વિશે અગાઉથી જ ધરાવે છે, બલકે કયામતના દિવસે આ રહસ્યોને ખોલીને જાહેરમાં સામે મૂકી દેવામાં આવશે અને ખુલ્લી અદાલતમાં જાંચ-પડતાલ કરીને એ બતાવી દેવામાં આવશે કે તેમાં ભલાઈ કેટલી હતી અને બૂરાઈ કેટલી હતી. તેથી **وَحُصِّلَ مَا فِي الصُّدُورِ** ના શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. **تَحْصِيل** નો અર્થ કોઈ વસ્તુને કાઢીને બહાર લાવવાનો પણ છે. જેમ કે - છાલ ઉતારીને તેનું સત્વ (કે ગર) કાઢવું, અને જુદા-જુદા પ્રકારની વસ્તુઓને છાંટીને એક-બીજાથી અલગ કરવા માટે પણ આ શબ્દ બોલવામાં આવે છે. તેથી હૃદયોમાં છુપાયેલ રહસ્યોને બહાર લાવવામાં આ બંને વાતો સામેલ છે. તેમને ખોલીને જાહેર કરી દેવું પણ અને તેમને છાંટીને બૂરાઈ અને ભલાઈને અલગ કરી દેવું પણ. આ જ વિષય સૂર: તારિકમાં આ રીતે વર્ણવવામાં આવેલ છે કે - **يَوْمَ تُبْرَأُ السَّرَائِرُ** "જે દિવસે છૂપાં રહસ્યોની જાંચ-પડતાલ થશે." (આ. ૮)

(૯) અર્થાત્, તેને સારી રીતે જાણકારી હશે કે કોણ શું છે અને કઈ સજા કે વળતરને પાત્ર છે.

૧૦૧ : અલ-કારિઅહ

પરિચય

નામ :

પહેલા જ શબ્દ **ઘટ્ટી** ને આ સૂર:નું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ ફક્ત નામ જ નથી, બલ્કે સૂર:ના વિષયનું શીર્ષક પણ છે, કેમ કે અહીં બધું વર્ણન કયામત (મહાપ્રલય)નું જ છે.

ઉત્તરાણકાળ :

આના મક્કી હોવા અંગે કોઈ મતભેદ નથી, બલ્કે તેના વિષયથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આ પણ મક્કાના આરંભિક કાળમાં ઊતરેલી સૂર:ઓમાંથી છે.

વિષય અને ચર્ચા :

આનો વિષય છે કયામત અને આખિરત (પરલોક). સૌપ્રથમ લોકોને એમ કહી ચોંકાવવામાં આવ્યા છે કે 'મહાન ઘટના ! શું છે તે મહાન ઘટના ? તમે શું જાણો કે તે મહાન ઘટના શું છે ?' આવી રીતે શ્રોતાઓને કોઈ ભયંકર ઘટનાના ઘટિત થવાના સમાચાર સાંભળવા માટે તૈયાર કર્યા પછી બે વાક્યોમાં તેમના સામે કયામતનું ચિત્ર રજૂ કરી દેવામાં આવ્યું છે કે તે દિવસે લોકો ગભરાટની સ્થિતિમાં એવી રીતે દરેક બાજુ ભાગ્યા-ભાગ્યા ફરશે, જેમ કે પ્રકાશ પાસે આવતા પતંગિયા વિખરાયેલા હોય છે, અને પર્વતોની હાલત એવી હશે કે તેઓ પોતાની જગ્યાથી ઉખડી જશે, તેમના બંધનો સમાપ્ત થઈ જશે અને તેઓ પીંજાયેલા ઊનની જેમ બનીને રહી જશે. પછી બતાવવામાં આવ્યું છે કે આખિરતમાં જ્યારે લોકોનો હિસાબ કરવા માટે અલ્લાહ ત્આલાની અદાલત સ્થપાશે, તો તેમાં ફેંસલો એ આધારે થશે કે કયા મનુષ્યના સત્કર્મો તેના દુષ્કર્મો કરતાં વધુ વજનદાર છે, અને કોના સત્કર્મોનું વજન તેના દુષ્કર્મોના વજનના પ્રમાણમાં ઓછું છે. પહેલા પ્રકારના લોકોને તે સુખ અને આનંદ મળશે, જેનાથી તેઓ ખુશ થઈ જશે અને બીજા પ્રકારના લોકોને તે ઊંડી ખાઈમાં ફેંકી દેવામાં આવશે, જે આગથી ભરેલી હશે.

رُكُوعًا ۱

(۱۰۱) سُورَةُ الْقَارِعَةِ مَكِّيَّةٌ (۳۰)

آيَاتُهَا ۱۱

આ. ૧૧

સૂર: ૧૦૧ અલ-કારિઅહ (મક્કી)

રુકૂઆ-૧

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الْقَارِعَةُ ۱ مَا الْقَارِعَةُ ۲ وَمَا أَدْرَاكَ مَا الْقَارِعَةُ ۳ يَوْمَ
يَكُونُ النَّاسُ كَالْفَرَاشِ الْمَبْثُوثِ ۴ وَتَكُونُ الْجِبَالُ كَالْعِهْنِ
السَّفُوفِ ۵ فَأَمَّا مَنْ ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ ۶ فَهُوَ فِي عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ ۷

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

મહાન ઘટના! (૧) શું છે તે મહાન ઘટના? તમે શું જાણો કે તે મહાન ઘટના શું છે? તે દિવસ જ્યારે લોકો વિખરાયેલા પતંગિયા જેવા અને પર્વતો પીંજાયેલા રંગબેરંગી ઊન જેવા હશે. (૨) પછી (૩) જેના પલ્લાં ભારે હશે તે મનપસંદ એશઆરામમાં હશે,

(૧) વાસ્તવમાં قَارِعَةٌ શબ્દનો ઉપયોગ થાય છે, જેનો શાબ્દિક અનુવાદ છે, 'ફટકો મારવાવાળી, સતત પ્રહાર કરવાવાળી, પટકવાવાળી કે ઠોકવાવાળી' થાય છે. قَرع નો અર્થ કોઈ વસ્તુને કોઈ વસ્તુ ઉપર જોરથી મારવાનો છે, જેનાથી તીવ્ર અવાજ નીકળે. આ શાબ્દિક અર્થના અનુસંધાનમાં قَارِعَةٌ નો શબ્દ ભયંકર ઘટના અને મોટી ભારે આફત માટે બોલવામાં આવે છે. જેમ કે - આરબો કહે છે الْقَارِعَةُ قَرَعَتْهُمْ અર્થાત્ ફલાણો કબીલો અથવા જાતિના લોકો પર સખત આફત આવી પડી છે. કુર્આન-મજીદમાં પણ એક ઠેકાણે આ શબ્દ કોઈ જાતિ ઉપર મોટી મુસીબત ઊતરી આવવા માટે પ્રયુક્ત થયો છે. સૂર: રઅદમાં છે - قَارِعَةً - وَلَا يَزَالُ الَّذِينَ كَفَرُوا لِيُضِلَّيَهُمْ بِمَا صَنَعُوا قَارِعَةً - "જે લોકોએ કુફ કર્યું છે, તેમના ઉપર તેમના કરતૂકોના કારણે કોઈને કોઈ આફત અવતરિત થતી રહે છે." (આ. ૩૧) પરંતુ અહીં الْقَارِعَةُ નો શબ્દ ક્યામત માટે પ્રયુક્ત કરવામાં આવ્યો છે, અને સૂર: અલ-હાક્કામાં પણ ક્યામતનું આ જ નામથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (આ. ૪) અહીં એ વાત ધ્યાનમાં રહેવી જોઈએ કે અહીં ક્યામતના પ્રથમ તબક્કાથી લઈને અઝાબ (યાતના) અને સવાબ (પુણ્ય)ના અંતિમ તબક્કા સુધી આખિરતની સમગ્ર સ્થિતિનું એકી સાથે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

(૨) અહીં સુધી ક્યામતના પહેલા તબક્કાનો ઉલ્લેખ છે. અર્થાત્, જ્યારે એ મહાન ઘટના ઘટશે, જેના પરિણામે દુનિયાની સમગ્ર વ્યવસ્થા છિન્નભિન્ન થઈ જશે તે વખતે લોકો ગભરાટની હાલતમાં એવી રીતે ભાગ્યા-ભાગ્યા ફરશે, જે રીતે પ્રકાશ પર આવતા પતંગિયા દરેક બાજુથી વિખરાયેલા અને ફેલાયેલા હોય છે, અને પહાડ રંગબેરંગી પીંજાયેલા ઊનની જેમ ઉડવા લાગશે. રંગબેરંગી ઊનથી પહાડોની સરખામણી એટલા માટે કરવામાં આવી છે કે તે વિભિન્ન રંગના હોય છે.

(૩) અહીંથી ક્યામતના બીજા તબક્કાનો ઉલ્લેખ શરૂ થાય છે, જ્યારે ફરીથી જીવતા થઈને લોકો અલ્લાહત્તઆલાની અદાલતમાં રજૂ થશે.

وَأَمَّا مَنْ خَفَّتْ مَوَازِينُهُ ۗ فَأَمَّةٌ هَاوِيَةٌ ۗ وَمَا أَدْرَاكَ
مَا هِيَ ۗ نَارٌ حَامِيَةٌ ۗ

અને જેના પલ્લાં હલકાં હશે^(૪) તેનું ઠેકાણું ઊંડી ખાઈ હશે;^(૫) અને તમને શું ખબર કે તે શું વસ્તુ છે? ભડકે બળતી આગ!^(૬) (રુકૂઅ-૧)

(૪) મૂળ શબ્દ **مَوَازِينُهُ** નો ઉપયોગ થયો છે, જે **موزون** નું બહુવચન પણ હોઈ શકે છે અને **الراز** નું બહુવચન પણ. જો તેને **موزون** નું બહુવચન માનવામાં આવે તો **الراز** નો અર્થ એ કાર્યો હશે જેનું અલ્લાહત્તઆલાની નજરમાં વજન હશે, જે તેના ત્યાં કંઈક મૂલ્ય ધરાવતા હોય; અને જો તેને **الراز** નું બહુવચન માનવામાં આવે તો **الراز** નો અર્થ ત્રાજવાના પલ્લાં હશે. પહેલી સ્થિતિમાં **الراز** નું ભારે અને હળવું હોવાનો અર્થ સત્કર્મોનું દુષ્કર્મોની તુલનામાં ભારે કે હળવું હોવું છે, કેમ કે અલ્લાહત્તઆલાની નજરમાં ફક્ત નેકીઓ જ વજનદાર અને કદર કરવાને લાયક છે. બીજી સ્થિતિમાં **الراز** ના ભારે હોવાનો અર્થ ગૌરવશાળી અને પ્રતાપી અલ્લાહની ન્યાયની તુલામાં નેકીઓના પલ્લાંનું ભૂરાઈઓના પલ્લાંની તુલનામાં વધારે ભારે હોવું છે, અને તેના હળવા હોવાનો અર્થ એ છે કે ભલાઈઓનું પલ્લું ભૂરાઈઓના પલ્લાંની સરખામણીમાં હળવું હોય. આ ઉપરાંત, અરબી ભાષાના રૂઢિપ્રયોગમાં **الراز** શબ્દ વજનના અર્થમાં પણ પ્રયુક્ત થાય છે, અને આ અર્થ અનુસાર વજનના ભારે અને હળવા હોવાનો મતલબ ભલાઈઓનું વજન ભારે કે હળવું હોવું છે. જે હોય તે, **الراز** ને ચાહે **موزون** ના અર્થમાં લેવામાં આવે કે **الراز** ના અર્થમાં, કે પછી વજનના અર્થમાં, તેનો હેતુ એક જ રહે છે, અને તે એ છે કે અલ્લાહત્તઆલાની અદાલતમાં નિર્ણય એ આધારે થશે કે માણસ કર્મોની જે મૂકી લઈને આવ્યો છે, તે વજનદાર છે કે વજનહીન, કે તેની ભલાઈઓનું વજન તેની ભૂરાઈઓના વજનથી વધારે છે કે ઓછું. આ વિષય કુર્આન-મજીદમાં વિભિન્ન જગ્યાએ આવ્યો છે, જેને નજરમાં રાખવામાં આવે, તો તેનો અર્થ સંપૂર્ણપણે સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. સૂર: આ'રાફમાં છે, “અને વજન તે દિવસે સાચું હશે, પછી જેમનાં પલ્લાં ભારે હશે તેઓ જ સફળતા પામશે, અને જેમનાં પલ્લાં હળવા હશે, તેઓ જ પોતાને નુકસાનમાં નાખનારા હશે.” (આ. ૮-૯) સૂર: કહ્ફમાં કહેવામાં આવ્યું, “હે નબી ﷺ! આમને કહો, શું અમે તમને બતાવીએ કે પોતાના કર્મોમાં સૌથી વધુ નિષ્ફળ અને નિરાશ લોકો કોણ છે? તેઓ કે દુનિયાના જીવનમાં જેમની બધી દોડધામ અને કોશિશો સીધાં માર્ગથી ભટકેલી રહી અને તેઓ સમજતા રહ્યા કે તેઓ બધું જ બરાબર કરી રહ્યા છે. આ તે લોકો છે જેમણે પોતાના રબની આયતોને માનવાનો ઈન્કાર કર્યો અને તેની હજૂરમાં રજૂ થવાનો વિશ્વાસ ન કર્યો. તેથી તેમના બધા જ કર્મો વ્યર્થ થઈ ગયા, કયામત (પુનર્જીવન)ના દિવસે અમે તેમને કોઈ વજન નહીં આપીએ.” (આ. ૧૦૩-૧૦૫) સૂર: અંબિયામાં ફરમાવ્યું, “કયામત (પુનર્જીવન)ના દિવસે અમે સાચેસાચું વજન કરનાર ત્રાજવાં મૂકી દઈશું. પછી કોઈ વ્યક્તિ પર રજ બરાબર પણ અત્યાચાર નહીં થાય. જે કોઈનું રાઈના દાણા બરાબર પણ કંઈ કર્યું-કરાવ્યું હશે તેને અમે સામે લઈ આવીશું અને હિસાબ કરવા માટે અમે પૂરતા છીએ.” (આ. ૪૭) આ આયતોથી જાણવા મળે છે કે કુફ અને સત્યથી ઈન્કાર સ્વયં એટલી મોટી ભૂરાઈ છે કે તે ભૂરાઈઓના પલ્લાંને અનિવાર્યપણે નમાવી દેશે અને કાફિરની કોઈ નેકી એવી નહીં હોય કે ભલાઈઓના પલ્લાંમાં તેનું કોઈ

વજન હોય, જેનાથી તેની નેકીનું પલ્લું નમી શકે. અલબત્ત, મોમિનના પલ્લાંમાં ઈમાનનું વજન પણ હશે અને તેની સાથે એ નેકીઓનું પણ, જે તેણે દુનિયામાં કરી. બીજી બાજુ તેની જે બૂરાઈ હશે, તે બૂરાઈના પલ્લાંમાં મૂકી દેવામાં આવશે. પછી જોવામાં આવશે કે હવે, નેકીનું પલ્લું નમેલું છે કે બૂરાઈનું.

(૫) મૂળ શબ્દ છે - **هَيَّأَ**. તેની માતા **هَيَّأَ** હશે. **هَيَّأَ** શબ્દ **هَيَّأَ** થી નીકળ્યો છે, જેનો અર્થ ઊંચી જગ્યાથી નીચી જગ્યામાં પડવાનો છે, અને **هَيَّأَ** એ ઊંડા ખાડા માટે બોલવામાં આવે છે, જેમાં કોઈ વસ્તુ પડે. જહન્નમને **هَيَّأَ** ના નામથી એટલા માટે સરખાવવામાં આવેલ છે કે તે ખૂબ જ ઊંડી હશે અને જહન્નમવાસીઓ એમાં ઉપરથી ફેંકવામાં આવશે. રહું એ કથન કે તેની માતા જહન્નમ હશે, તો તેનો મતલબ એ છે કે જે રીતે માતાનો ખોળો બાળકનું ઠેકાણું હોય છે, એ જ રીતે આખિરતમાં જહન્નમવાસીઓ માટે જહન્નમ સિવાય કોઈ ઠેકાણું નહીં હોય.

(૬) અર્થાત્, તે કેવળ એક અત્યંત ઊંડી ખાઈ જ નહીં હોય, બલકે ભડકે બળતી આગથી ભરેલી હશે.

૧૦૨ : અત્-તકાસુર

પરિચય

નામ :

પહેલી આયતના શબ્દ **اِنَّ** ને આ સૂર:નું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

ઉત્તરાણકાળ :

અબૂ હૈયાન અને શૌકાની કહે છે કે આ સૂર: તમામ વિવરણકર્તાઓના નજીક મક્કી છે, અને ઈમામ સુયૂતીનું કથન છે કે સૌથી વધારે જાણીતી વાત એ જ છે કે આ મક્કી છે, પરંતુ કેટલીક રિવાયતો એવી છે જેના આધારે આને મદની કહેવામાં આવી છે, અને તે આ છે :

ઇબ્ને અબી હાતિમે અબૂ હુરૈરા **رضي الله عنه** ની રિવાયત નોંધી છે કે આ સૂર: અન્સારના બે કબીલાઓ બની હારસા અને બની અલહરસ વિશે અવતરી. બંને કબીલાઓએ એક-બીજાના સામે સૌપ્રથમ પોતાના જીવતા લોકોની મોટાઈનું વર્ણન કર્યું, પછી કબ્રસ્તાન જઈને પોત-પોતાના મૃત લોકોની મોટાઈ પ્રસ્તુત કરી. આના પર અલ્લાહનો ઈરશાદ અવતરિત થયો કે **اِنَّ**. પરંતુ ઉત્તરાણકાળ વિશે સહાબા અને તાબેઈનની જે રીત હતી, તેને જો ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે તો આ રિવાયત એ વાતની દલીલ નથી કે સૂર: તકાસુર આ જ પ્રસંગે અવતરિત થઈ હતી, બલકે આનાથી અભિપ્રેત એ છે કે આ બંને કબીલાઓના આ કૃત્ય પર આ સૂર: લાગુ થાય છે.

ઈમામ બુખારી રહ. અને ઈબ્ને જરીર રહ. એ હઝરત ઉબ્બી બિન કઅબ **رضي الله عنه** નું એ કથન નોંધ્યું છે કે “અમે રસૂલુલ્લાહ **ﷺ** ના એ ઈરશાદને કે (જો મનુષ્ય પાસે બે ખીણો ભરીને ધન હોય તો તે ત્રીજી ખીણની ખેવના કરશે. મનુષ્યનું પેટ માટી સિવાય કોઈ વસ્તુથી નથી ભરાઈ શકતું) કુર્આનમાંથી સમજતા હતા, ત્યાં સુધી કે **اِنَّ** અવતરિત થઈ. આ હદીસને સૂર: તકાસુરના મદની હોવાની દલીલ એ આધારે ઠેરવવામાં આવેલ છે કે હઝરત ઉબ્બી **رضي الله عنه** મદીનામાં મુસલમાન બન્યા હતા. પરંતુ હઝરત ઉબ્બી **رضي الله عنه** ના આ વર્ણનથી એ વાત સ્પષ્ટ થતી નથી કે સહાબા કિરામ કયા અર્થમાં હુઝૂર **ﷺ** ના એ ઈરશાદને કુર્આનમાંથી સમજતા હતા. જો આનો અર્થ એ હોય કે તેઓ તેને કુર્આનની એક આયત સમજતા હતા, તો એ વાત માનવા યોગ્ય નથી, કેમ કે સહાબાની મોટી બહુમતી એ સહાબા પર આધારિત હતી, જે કુર્આનના શબ્દ-શબ્દથી માહિતગાર હતી. તેમને એ ગેરસમજ કેવી રીતે હોઈ શકે છે કે આ હદીસ કુર્આનની એક આયત છે, અને જો કુર્આનમાંથી હોવાનો અર્થ કુર્આનથી લીધેલ હોવાનો લેવામાં આવે, તો આ રિવાયતનો મતલબ એ પણ હોઈ શકે છે કે મદીના તય્યિબામાં જે લોકો ઈસ્લામમાં દાખલ થયા હતા, તેમણે જ્યારે પહેલી વખત હુઝૂર **ﷺ** ના મુબારક મોઢેથી આ સૂર: સાંભળી તો તેમણે એ સમજ્યું કે આ હમણાં અવતરિત થઈ છે, અને પછી હુઝૂર **ﷺ** ના ઉપરોક્ત ઈરશાદ વિશે તેમને એ ખ્યાલ આવ્યો કે તે આ જ સૂર:માંથી લેવામાં આવેલ છે.

ઈબ્ને જરીર, તિરમિઝી અને ઈબ્ને અલ-મુન્ઝીર વગેરે હદીસવેત્તાઓએ હઝરત અલી **رضي الله عنه** નું એ કથન નોંધ્યું છે કે, “અમે કબરના અઝાબ વિશે છેક સુધી શંકામાં રહ્યા, ત્યાં સુધી કે **اِنَّ** અવતરિત થઈ.” આને સૂર: તકાસુરના મદની હોવાની દલીલ એટલા માટે ઠેરવવામાં આવેલ છે કે કબરના અઝાબનો

ઉલ્લેખ મદીનામાં જ થયો હતો, મક્કામાં તેનો કોઈ ઉલ્લેખ નહોતો થયો. પરંતુ આ વાત ખોટી છે. કુર્આનની મક્કી સૂર:ઓમાં ઘણી જગ્યાએ કબરનાં અઝાબનો એવો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે શંકાને કોઈ અવકાશ નથી રહેતો. ઉદાહરણ રૂપે જુઓ, અલ-અન્-આમ આ.૮૩, અન્-નહ્લ આ. ૨૮, અલ-મુ'મિનૂન આ. ૪૫-૪૬. આ તમામ મક્કી સૂર:ઓ છે. તેથી હઝરત અલી ؓ ના ઈરશાદથી જો કોઈ વાત સાબિત થાય છે, તો તે એ છે કે ઉપરોક્ત મક્કી સૂર:ઓના અવતરણ પહેલાં સૂર: તકાસુર અવતરિત થઈ ચૂકી હતી, અને તેના અવતરણે કબરના અઝાબ વિશે સહાબાના સંદેહને દૂર કરી દીધો હતો.

આ જ કારણ છે કે આ રિવાયતો છતાં તફ્ફીરવેત્તાઓની મોટી સંખ્યા આના મક્કી સૂર: હોવા અંગે સંમત છે. અમારા નજીક માત્ર એટલું જ નહીં કે આ મક્કી સૂર: છે, બલ્કે તેના વિષય અને વર્ણનશૈલી દર્શાવી રહ્યા છે કે આ મક્કાના આરંભિક કાળમાં ઊતરેલી સૂર:ઓમાંથી છે.

વિષય અને ચર્ચા :

આમાં લોકોને દુનિયાપરસ્તી (દુનિયાથી પ્રેમ, ભૌતિકવાદ)ના ખરાબ પરિણામોથી સચેત કરવામાં આવ્યા છે, જેના કારણે તેઓ જીવનના છેલ્લા શ્વાસ સુધી વધુને વધુ ધનદોલત, દુન્યવી લાભો અને મોજમજ તેમજ પ્રતિષ્ઠા અને સત્તા મેળવવા તથા તેમાં એકબીજાથી આગળ વધી જવા અને આ જ વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ પર ગર્વ કરવામાં લાગેલા રહે છે; અને આ એક ચિંતાએ તેમને એટલી હદે ડૂબાડી રાખ્યા છે કે તેમને આનાથી વધુ ઉત્તમ કોઈ વસ્તુ તરફ ધ્યાન આપવાના હોશકોશ જ નથી. આના દુષ્પરિણામથી સાવધાન કર્યા પછી લોકોને એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે આ નેઅમ્-તો—કૃપાઓ, જેમને તમે અહીં નચિંત બનીને સમેટી રહ્યા છો, તે કેવળ નેઅમ્-તો જ નથી, પરંતુ તમારી પરીક્ષા માટેની સામગ્રી પણ છે. આમાંથી દરેક નેઅમ્-ત વિષે તમને આધિરત (પરલોક)માં જવાબ આપવો પડશે.

رُكُوعَهَا ١

(۱۰۲) سُورَةُ التَّكْوِيْنِ مَكِّيَّةٌ (۱۷)

آيَاتُهَا ٨

આ. ૮

સૂર: ૧૦૨ અત્-તકાસુર (મક્કી)

રુકૂઆ-૧

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

أَلْهٰكُمْ التَّكٰثُرُ ۱ حَتّٰی زُرْتُمْ الْمَقَابِرَ ۲ كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُوْنَ ۳

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

તમને લોકોને વધુને વધુ અને એકબીજાથી વધીને દુનિયા પ્રાપ્ત કરવાની ધૂને ગફલતમાં નાખી રાખ્યા છે, (૧) ત્યાં સુધી કે (આ જ ચિંતામાં) તમે કબરોના કિનારા સુધી પહોંચી જાઓ છો. (૨) કદાપિ નહીં, ટૂંક સમયમાં તમને ખબર પડી જશે. (૩)

(૧) વાસ્તવમાં **أَلْهٰكُمْ التَّكٰثُرُ** ફરમાવવામાં આવ્યું છે, જેના અર્થમાં એટલી વ્યાપકતા છે કે એક આખા વાક્યમાં મુશ્કેલીથી તેને વર્ણવી શકાય છે.

أَلْهٰكُمْ શબ્દ **هُوَ** માંથી બન્યો છે, જેનો સાચો અર્થ ગફલત (ઉપેક્ષા, બેપરવાઈ) છે. પરંતુ અરબી ભાષામાં આ શબ્દ દરેક એ નિશ્ચિત કાર્ય માટે બોલવામાં આવે છે, જેનાથી માણસની રુચિ એટલી વધી જાય કે તે એમાં ડૂબી જઈને બીજી મહત્વની વસ્તુઓથી ગાફેલ (બેપરવા) થઈ જાય. આ મૂળ શબ્દથી જ્યારે **أَلْهٰكُمْ** નો શબ્દ બોલવામાં આવશે, તો તેનો અર્થ એ થશે કે કોઈ **لَهُ** એ તમને પોતાનામાં એટલા મગ્ન કરી દીધા કે તમને કોઈ અન્ય વસ્તુનું, જે તેનાથી વધારે મહત્વની છે, ભાન બાકી રહ્યું નથી. તેની જ ધૂન તમારા પર સવાર છે. તેની જ ચિંતામાં તમે લાગેલા છો, અને આ નિમગ્નતા કે એકલીનતાએ તમને તદ્દન બેપરવા કરી દીધા છે.

تَكَثُرٌ શબ્દ **ثَرٌّ** થી છે, અને આના ત્રણ અર્થ છે. એક એ કે માણસ વધારેમાં વધારે વિપુલતા અને સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે. બીજું એ કે લોકો વિપુલતા અને સમૃદ્ધિની પ્રાપ્તિમાં એકબીજાથી વધી જવાની કોશિશ કરે. ત્રીજું એ કે લોકો એકબીજાની સામે એ વાત પર ગર્વ કરે કે તેમને બીજા લોકોથી વધારે વિપુલતા અને સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત છે.

આમ, **أَلْهٰكُمْ التَّكٰثُرُ** નો અર્થ થયો એ **تَكَثُرٌ** (તકાસુર) તમને પોતાનામાં એટલા મગ્ન કરી દીધા છે કે તેની ધૂને તમને તેનાથી વધારે મહત્વની વસ્તુઓથી બેપરવા કરી દીધા છે. આ વાક્યમાં એ સ્પષ્ટતા કરવામાં નથી આવી કે **تَكَثُرٌ** માં કઈ વસ્તુની વિપુલતા અને **أَلْهٰكُمْ** માં કઈ વસ્તુથી બેપરવા થઈ જવું અભિપ્રેત છે, અને **أَلْهٰكُمْ** (તમને ગાફેલ કે બેપરવા કરી દીધા છે)નું સંબોધન કયા લોકોને કરવામાં આવ્યું છે. આ સ્પષ્ટતા ન હોવાના કારણે આ શબ્દો તેના સૌથી વ્યાપક અર્થમાં લાગુ થઈ જાય છે. **تَكَثُرٌ** નો અર્થ સીમિત રહેતો નથી, બલ્કે દુનિયાના તમામ ફાયદાઓ અને લાભો, વૈભવ-વિલાસની સામગ્રી, મોજમજાની ચીજવસ્તુઓ તથા શક્તિ અને સત્તાના સાધનોને વધારેમાં વધારે પ્રાપ્ત કરવાની કોશિશ અને મહેનત કરવી, તેની પ્રાપ્તિમાં એક-બીજાથી વધી જવાનો પ્રયત્ન કરવો, અને એક-બીજાની સામે આ વસ્તુઓની વિપુલતા પર ગર્વ કરવો આના અર્થમાં સામેલ થઈ જાય છે. એ જ રીતે **أَلْهٰكُمْ التَّكٰثُرُ** નું સંબોધન જે લોકોને કરવામાં આવ્યું છે તેઓ પણ મર્યાદિત નથી રહેતા, બલ્કે દરેક યુગના લોકો પોતાની વ્યક્તિગત હેસિયતથી પણ અને સામૂહિક હેસિયતથી પણ તેના સંબોધન હેઠળ આવી જાય છે. હવે આનો અર્થ એ થયો કે વધુને વધુ દુનિયા પ્રાપ્ત કરવા અને એમાં એક-બીજાથી આગળ વધી જવા અને બીજાઓની સામે તેના ઉપર ગર્વ લેવાની

ثُمَّ كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ ۝ كَلَّا لَوْ تَعْلَمُونَ عِلْمَ الْيَقِينِ ۝
 لَتَرَوُنَّ الْجَحِيمَ ۝ ثُمَّ لَتَرَوُنَّهَا عَيْنَ الْيَقِينِ ۝ ثُمَّ لَتَسْأَلَنَّ
 يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ ۝

પછી (સાંભળી લો કે) કદાપિ નહીં, ટૂંક સમયમાં તમને ખબર પડી જશે. કદાપિ નહીં, જો તમે વિશ્વસનીય જ્ઞાનના રૂપે (આ વર્તનના અંજામને) જાણતા હોત (તો તમારું આ વર્તન ન હોત). તમે જહન્નમ (નર્ક) જોઈને રહેશો, પછી (સાંભળી લો કે) તમે વિશ્વાસની સાથે તેને જોઈ લેશો. પછી જરૂર તે દિવસે તમારા પાસેથી આ કૃપાઓ વિષે જવાબ માગવામાં આવશે. (૧) (રુકૂઅ-૧)

ધૂન લોકો ઉપર પણ સવાર છે અને જાતિઓ ઉપર પણ. એ જ પ્રમાણે કુહૂમાં માં એ વાતની સ્પષ્ટતા કરવામાં નથી આવી કે 'તકાસુર' લોકોને પોતાનામાં મગ્ન કરીને કઈ વસ્તુથી બેપરવા કરી દીધા છે, તેથી તેનો અર્થ પણ ખૂબ વ્યપાકબની ગયો છે. તેનો અર્થ એ છે કે લોકોને આ 'તકાસુર'ની ધૂને દરેક એ વસ્તુથી બેપરવા કરી દીધા છે, જે તેની સરખામણીમાં વધારે મહત્ત્વની છે. તેઓ ખુદાથી બેપરવા થઈ ગયા છે. આખિરતથી બેપરવા થઈ ગયા છે. નૈતિક સીમાઓ અને નૈતિક જવાબદારીઓથી ગાફેલ થઈ ગયા છે. હક્કદારોના હક્કો અને તેને અદા કરવાના મામલામાં પોતાની ફરજથી ગાફેલ થઈ ગયા છે. તેમને જીવન-ધોરણ ઉચ્ચ કરવાની ચિંતા છે. એ વાતની કોઈ ચિંતા નથી કે માણસાઈનું ધોરણ કેટલી હદે નીચું જઈ રહ્યું છે. તેમને વધારેમાં વધારે ધનદોલત જોઈએ, એ વાતની કોઈ પરવા નથી કે તે કયા સાધનો અને માધ્યમોથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેમને વૈભવ-વિલાસ અને શારીરિક લિજ્જતોની સામગ્રી વધુને વધુ અપેક્ષિત છે, આ વાસનાઓની પૂર્તિમાં રૂબીને તેઓ એ વાતથી તદ્દન બેપરવા બની ગયા છે કે આ વર્તનનું પરિણામ શું છે. તેમને વધારેમાં વધારે શક્તિ, વધારેમાં વધારે સૈન્ય, વધારેમાં વધારે શક્તિ ઉપલબ્ધ કરવાની ચિંતા છે, અને આ બાબતમાં તેમના વચ્ચે એક-બીજાથી આગળ વધી જવાની દોડ ચાલુ છે, એ વાતની ચિંતા તેમને નથી કે આ બધું અલ્લાહની ધરતીને અત્યાચારથી ભરી દેવા અને માનવતાને નષ્ટ-વિનષ્ટ કરી દેવાની સાધનસામગ્રી છે. ટૂંકમાં 'તકાસુર'ના અનેક સ્વરૂપો છે, જેણે લોકો અને જાતિઓ સૌને પોતાનામાં એટલા મગ્ન કરી રાખ્યા છે કે તેમને દુનિયા અને તેના લાભો તથા મોજમજાથી વધારે કોઈ વસ્તુનું ભાન રહ્યું નથી.

(૨) અર્થાત્, તમે પોતાનું આખું આયુષ્ય આ જ કોશિશમાં ખપાવી નાખો છો અને મૃત્યુ સુધી આ ચિંતા તમારો પીછો છોડતી નથી.

(૩) અર્થાત્ તમને એ ગેરસમજ છે કે દુનિયાની સાધન-સામગ્રીની આ વિપુલતા અને તેમાં બીજા લોકોથી વધી જવું જ ઉન્નતિ અને સફળતા છે; જ્યારે કે આ કદાપિ ઉન્નતિ અને સફળતા નથી. ટૂંક સમયમાં જ તેનો ખરાબ અંજામ તમને ખબર પડી જશે અને તમે જાણી લેશો કે આ કેટલી મોટી ભૂલ હતી, જેમાં તમે જીવનભર ગ્રસ્ત રહ્યાં. 'ટૂંક સમય'થી અભિપ્રેત આખિરત પણ હોઈ શકે છે, કેમ કે જે હસ્તીની નજર અનંત કાળથી અત્યાર સુધી તમામ યુગો પર વ્યાપ્ત છે તેના માટે અમુક હજાર કે લાખ વર્ષો પણ યુગનો એક નાના-સરખો ભાગ છે. પરંતુ આનાથી અભિપ્રેત

‘મૃત્યુ’ પણ હોઈ શકે છે, કેમ કે તે તો કોઈપણ મનુષ્યથી વધારે દૂર નથી, અને એ વાત મૃત્યુ થતાં જ મનુષ્ય પર ખુલી જશે કે જે વ્યસ્તતાઓ અને પ્રવૃત્તિઓમાં તે પોતાનું જીવન ખપાવીને આવ્યો છે, તે તેના માટે સૌભાગ્ય અને ખુશહાલીનું સાધન હતી કે દુષ્કરિણામ અને દુભાગ્યનું સાધન.

(૪) આ વાક્યમાં ‘પછી’ શબ્દ એ અર્થમાં નથી કે દોઝખમાં નાખી દીધા પછી જવાબ લેવામાં આવશે, બલ્કે આનો મતલબ એ છે કે પછી એ સમાચાર પણ અમે તમને આપી દઈએ છીએ કે તમારાથી આ ને’મતો (કૃપાઓ) વિશે પૂછવામાં આવશે, અને દેખીતું છે કે આ પૂછપરછ અલ્લાહની અદાલતમાં હિસાબ લેતી વખતે થશે. આની સૌથી મોટી દલીલ એ છે કે જુદી-જુદી હદીસોમાં રસૂલુલ્લાહ ﷺ થી એ વાત નોંધવામાં આવી છે કે અલ્લાહ તુઆલાએ જે ને’મતો બંદાઓને આપી છે, તેના વિશે મોમિન અને કાફિર સૌને જવાબ આપવો પડશે. એ વાત અલગ છે કે જે લોકોએ ને’મતોનો ઈન્કાર ન કર્યો અને આભારી બનીને રહ્યા, તેઓ આ હિસાબ-કિતાબમાં સફળ રહેશે, અને જે લોકોએ અલ્લાહની ને’મતોનો હક્ક અદા ન કર્યો અને પોતાના વાણીથી કે વર્તનથી અથવા બંનેથી તેની કૃતઘ્નતા (નિમકહરામી) કરી, તેઓ આમાં નિષ્ફળ રહેશે.

હઝરત જાબિર બિન અબ્દુલ્લાહ ﷺ ની રિવાયત છે કે રસૂલુલ્લાહ ﷺ અમારા ત્યાં પધાર્યા અને અમે આપને તાજા ખજૂરો ખવડાવી અને ઠંડું પાણી પીવડાવ્યું. આ અંગે હુઝૂર ﷺ એ ફરમાવ્યું : ‘આ એ ને’મતોમાંથી છે, જેના વિશે તમને પૂછવામાં આવશે.’ (મુસ્નદ અહમદ, નિસાઈ, ઇબ્ને જરીર, ઇબ્ને અલ-મુન્ઝીર, ઇબ્ને મરદૂયા, અબ્દ બિન હુમૈદ, બયહકી ફી અલ-શઅબ)

હઝરત અબૂ હુરૈરા ﷺ ની રિવાયત છે કે રસૂલુલ્લાહ ﷺ એ હઝરત અબૂબક્ર ﷺ અને હઝરત ઉમર ﷺ ને કહ્યું કે ચાલો, અબૂ હેશમ બિન અત્-તહાન અન્સારીના ત્યાં જઈએ. આમ, તેમને લઈને આપ ઇબ્ને અલ-હૈશમના બગીચામાં તશરીફ લઈ ગયા. તેમણે લાવીને ખજૂરોનો એક ગુચ્છો મૂકી દીધો. હુઝૂર ﷺ એ ફરમાવ્યું : તમે પોતે ખજૂરો કેમ તોડી ન લાવ્યા ? તેમણે અરજ કરી : હું ઈચ્છતો હતો કે આપ મહાનુભાવો જાતે વીણી-વીણીને ખજૂરો ખાવ. આમ, તેમણે ખજૂરો ખાધી અને ઠંડું પાણી પીધું. તે પછી હુઝૂર ﷺ એ ફરમાવ્યું : ‘એ હસ્તીના સોગંદ, જેના હાથમાં મારા પ્રાણ છે ! આ એ ને’મતોમાંથી છે, જેના વિશે તમારે કયામતના દિવસે જવાબ આપવો પડશે; આ ઠંડો છાંયડો, આ ઠંડી ખજૂરો, આ ઠંડું પાણી.’ (આ પ્રસંગને જુદી-જુદી રીતે મુસ્લિમ, ઇબ્ને માજા, અબૂ દાઉદ, તિરમિઝી, નિસાઈ, ઇબ્ને જરીર અને અબૂ યઅ્લા વગેરેએ હઝરત અબૂ હુરૈરા ﷺ થી નોંધી છે., જેમાં અમુકમાં એ અન્સારી બુઝુર્ગનું નામ લેવામાં આવ્યું છે અને અમુકમાં ફક્ત અન્સારમાંથી એક વ્યક્તિ કહેવામાં આવેલ છે. આ પ્રસંગનું અલગ-અલગ રીતે વિભિન્ન વિગતો સાથે ઇબ્ને અબી હાતિમે હઝરત ઉમર ﷺ થી, અને ઇમામ અહમદે અબૂ ઉસૈબ રસૂલુલ્લાહ ﷺ ના મુક્ત કરેલ ગુલામથી નોંધેલ છે. ઇબ્ને હબ્બાન અને ઇબ્ને મરદૂયાએ હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન અબ્બાસ ﷺ થી એક રિવાયત નોંધી છે, જેનાથી જાણવા મળે છે કે મોટાભાગે આ જ પ્રકારનો પ્રસંગ હઝરત અબૂ ઐયુબ અન્સારી ﷺ ના ત્યાં પણ બન્યો હતો.)

આ હદીસોથી એ વાત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે પૂછપરછ કેવળ કાફિરોની જ નહીં, સદાચારી મોમિનોની પણ થશે. રહી અલ્લાહની એ કૃપાઓ, જે તેણે માનવીને પ્રદાન કરી છે, તો તે અમર્યાદિત અને અસીમ છે. તેની ગણતરી કરી શકાય તેમ નથી. ઘણી ને’મતો તો એવી છે, માનવીને તેની ખબર સુદ્ધા નથી. કુર્આન-મજીદમાં ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે ‘જો તમે અલ્લાહની ને’મતો (કૃપાઓ)ની ગણતરી કરવા ચાહો તો નથી ગણી શકતા.’ (ઈબ્રાહીમ : ૩૪) આ કૃપાઓમાંથી અસંખ્ય કૃપાઓ એ છે, જે અલ્લાહ તુઆલાએ પ્રત્યક્ષ રૂપે માનવીને પ્રદાન કરી છે, અને કેટલીય કૃપાઓ એ છે, જે માનવીને તેના પોતાના પ્રયાસોના માધ્યમથી આપવામાં આવે છે. માનવીના પ્રયાસોથી પ્રાપ્ત

કૃપાઓ વિશે તેને જવાબ આપવો પડશે કે તેણે તે કૃપાઓ કઈ રીતે પ્રાપ્ત કરી અને કયા માર્ગોમાં ખર્ચ કરી. અલ્લાહ ત્ આલાએ પ્રત્યક્ષ રૂપે પ્રદાન કરેલ કૃપાઓ વિશે તેણે હિસાબ આપવો પડશે કે તેનો તેણે કઈ રીતે ઉપયોગ કર્યો, અને સર્વાંગી રૂપે તમામ કૃપાઓ વિશે તેણે બતાવવું પડશે કે શું તેણે એ વાતનો સ્વીકાર કર્યો હતો કે આ કૃપાઓ અલ્લાહે પ્રદાન કરેલ છે અને તેના ઉપર હૃદય, જીભ અને આચરણથી તેનો આભાર વ્યક્ત કર્યો હતો ? કે પછી તે એમ સમજ્યો હતો કે આ બધું તેને આકસ્મિક જ મળી ગયું છે ? અથવા તેણે એવું વિચાર્યું હતું કે ઘણાબધા ખુદાઓ દ્વારા આ બધી કૃપાઓ તેને મળી છે ? અથવા એ શ્રદ્ધા રાખી હતી કે આ છે તો અલ્લાહની જ કૃપાઓ, પણ તેને પ્રદાન કરવામાં બીજી અનેક હસ્તીઓની દખલ છે અને એ કારણસર તેમને મા'બૂદ (ઉપાસ્ય, પૂજ્ય) ઠેરવી લીધા હતા અને તેમનો જ આભાર માન્યો હતો ?

૧૦૩ : અલ-અમ્મ

પરિચય

નામ :

આ સૂર:ની પહેલી જ આયતના શબ્દ **العصر** ને આ સૂર:નું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

ઉત્તરાણકાળ :

જો કે મુજાહિદ, કતાદા અને મુકાતિલે આને મદની કહી છે, પરંતુ વિવરણકતઓની એક મોટી સંખ્યા આ સૂર:ને મક્કી ઠેરવે છે, અને આ સૂર:નો વિષય એ પુરવાર કરે છે કે આ મક્કાના પણ આરંભિક કાળમાં ઉત્તરી હશે, જ્યારે ઇસ્લામની શિક્ષાને ખૂબ ટૂંકા અને હૃદયંગમ અને અસરકારક વાક્યોમાં વર્ણવવામાં આવતી હતી, જેથી સાંભળવાવાળા એક વાર તેને સાંભળીને ભૂલવા ઈચ્છે તો પણ ન ભૂલી શકે અને તે આપોઆપ લોકોની જીભે ચઢી જાય.

વિષય અને ચર્ચા :

આ સૂર: સર્વશ્રાહી અને સંક્ષિપ્ત વાણીનું એક અનુપમ ઉદાહરણ છે. આમાં કેટલાક તદ્દન ખરા શબ્દોમાં અર્થની એક દુનિયા ભરી દેવામાં આવી છે, જેને વર્ણવવાનો હક્ક એક આખા પુસ્તકમાં પણ મુશ્કેલીથી અદા થઈ શકે. આમાં તદ્દન ચોખ્ખા શબ્દોમાં બતાવી દેવામાં આવ્યું છે કે મનુષ્યની સફળતાનો માર્ગ કયો છે અને તેના વિનાશ અને બરબાદીનો માર્ગ કયો. ઈમામ શાફઈ રહ.એ તદ્દન સાચું કહ્યું છે કે જો લોકો આ સૂર: પર વિચાર કરે તો આ જ તેમના માર્ગદર્શન માટે પૂરતી છે. સહાબા કિરામની નજરમાં આ સૂર:નું મહત્ત્વ શું હતું, તેનું અનુમાન એ વાત પરથી કરી શકાય છે કે હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન હિસ્નુદ્-દારિમી અબૂ મદીના રહ.ની રિવાયત અનુસાર અલ્લાહના રસૂલ ﷺ ના સાથીઓમાંથી જ્યારે બે વ્યક્તિઓ એકબીજાને મળતા તો ત્યાં સુધી વિખૂટા ન પડતા, જ્યાં સુધી એકબીજાને 'સૂર: અમ્મ' ન સંભળાવી લેતા. (તબરાની)

رُكُوعًا ۱

سُورَةُ الْعَصْرِ مَكِّيَّةٌ (۱۰۳)

آيَاتُهَا ۳

આ. ૩

સૂર: ૧૦૩ અલ-અસ્ર (મક્કી)

રુક્કૂઆ-૧

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وَالْعَصْرِ ۱ إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ ۲ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَتَوَّصُوا بِالْحَقِّ ۳ وَتَوَّصُوا بِالصَّبْرِ ۴

અલ્લાહના નામથી; જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

કાળના સોગંદ ! મનુષ્ય હકીકતમાં ખોટમાં છે, સિવાય તે લોકોના જેઓ ઈમાન લાવ્યા, અને સદ્કાર્યો કરતા રહ્યા, અને એકબીજાને સત્યની શિખામણ અને ધૈર્યની તાકીદ કરતા રહ્યા. ^(૧)(રુક્કૂઆ-૧)

(૧) આ સૂર:માં કાળના સોગંદ એ વાત માટે ખાવામાં આવ્યા છે કે મનુષ્ય મોટા નુકસાનમાં છે, અને આ નુકસાનથી કેવળ એ જ લોકો બચેલા છે, જેમનામાં ચાર ગુણો જોવા મળે છે: (૧) ઈમાન, (૨) સત્કર્મો, (૩) એકબીજાને સત્યની શિખામણ આપવી, અને (૪) એકબીજાને ધૈર્યની તાકીદ કરવી. હવે આ અનુસંધાનમાં એક-એક ભાગને અલગ-અલગ લઈને વિચાર કરવો જોઈએ જેથી આ ઈરશાદનો પૂરેપૂરો અર્થ સ્પષ્ટ થઈ જાય.

જ્યાં સુધી સોગંદનો સંબંધ છે, આ અગાઉ અનેકવાર અમે એ વાતની સ્પષ્ટતા કરી ચૂક્યા છીએ કે અલ્લાહત્તઆલાએ સર્જનો (સૃષ્ટિનાં સજીવો-નિર્જીવો)માંથી કોઈ વસ્તુના સોગંદ તેની મહાનતા કે તેના કૌશલ્ય અને વિશિષ્ટતાઓના આધારે નથી ખાધા, બલકે એ કારણસર ખાધા છે કે તે એ વાત માટે દલીલ છે, જેને સાબિત કરવાનો આશય છે. આમ, કાળના કે જમાનાના સોગંદનો અર્થ એ છે કે કાળ કે જમાનો એ હકીકત પર સાક્ષી છે કે માનવી મોટી ખોટમાં છે, સિવાય એ લોકોના જેમનામાં આ ચાર ગુણો જોવા મળતા હોય.

‘કાળ’ કે ‘જમાનો’ શબ્દ વીતી ગયેલા જમાના માટે પણ બોલવામાં આવે છે અને પસાર થઈ રહેલા જમાના માટે પણ, જેમાં વર્તમાન વાસ્તવમાં કોઈ લાંબી મુદતનું નામ નથી. હર પળ પસાર થઈને ભૂતકાળ બનતી જઈ રહી છે અને દરેક ક્ષણ આવીને ભવિષ્યને વર્તમાન અને વીતી જઈને વર્તમાનને ભૂતકાળ બનાવી રહી છે. અહીં કેવળ કાળના સોગંદ ખાવામાં આવ્યા હોવાથી બંને પ્રકારનો કાળ તેના અર્થમાં સામેલ છે. વીતી ગયેલ કાળના સોગંદ ખાવાનો મતલબ એ છે કે માનવ-ઈતિહાસ એ વાત પર સાક્ષી આપી રહ્યો છે કે જે લોકો આ ગુણોથી ખાલી હતા, તેઓ છેવટે નુકસાન ભોગવીને રહ્યા, અને વીતી ગયેલ કાળના સોગંદ ખાવાનો મતલબ સમજવા માટે પહેલા એ વાત સારી રીતે સમજી લેવી જોઈએ કે જે કાળ કે જમાનો અત્યારે પસાર થઈ રહ્યો છે, તે વાસ્તવમાં એ સમય છે, જે દરેક વ્યક્તિ અને દરેક જાતિને દુનિયામાં કામ કરવા માટે આપવામાં આવ્યો છે. તેનું ઉદાહરણ એ સમયની જેમ છે, જે પરીક્ષાખંડમાં વિદ્યાર્થીને પ્રશ્નપત્ર હલ કરવા માટે આપવામાં આવે છે. આ સમય જે ઝડપથી પસાર થઈ રહ્યો છે, તેનું અનુમાન થોડી વાર માટે પોતાની ઘડિયાળમાં સેકન્ડ કાંટાની હલનચલન કરતો જોઈને તંમને થઈ જશે, જ્યારે કે

એક સેકંડ પણ સમયનો એક મોટો ભાગ છે. આ જ એક સેકંડમાં પ્રકાશ એક લાખ છઠ્ઠાસી હજાર માઈલનું અંતર કાપી નાખે છે, અને ખુદાની ખુદાઈમાં ઘણી વસ્તુઓ એવી પણ હોઈ શકે છે, જે આનાથી પણ વધારે તેજ ગતિની હોય, ચાહે તે હજુ સુધી આપણી જાણમાં ન આવી હોય. તેમ છતાં સમયના પસાર થવાની ગતિ એ જ સમજી લેવામાં આવે, જે ઘડિયાળમાં સેકંડકાંટાના ચાલવાથી આપણને જોવા મળે છે, અને એ વાત પર વિચાર કરવામાં આવે કે આપણે જે કંઈપણ સારું કે ખરાબ કાર્ય કરીએ છીએ, અને જે કાર્યોમાં પણ આપણે વ્યસ્ત રહીએ છીએ, બધું જ એ મંધાઈત આયુષ્યમાં જ થાય છે, જે દુનિયામાં આપણને કામ કરવા માટે આપવામાં આવેલ છે, ત્યારે આપણને અનુભવ થાય છે કે આપણી ખરી મૂડી તો આ જ સમય છે, જે ઝડપથી પસાર થઈ રહ્યો છે. ઈમામ રાઝી રહ. એ કોઈ બુઝૂર્ગનું કથન નોંધ્યું છે કે “હું સૂર: અમ્મનો મતલબ એક બરફ વેચવાવાળા પાસેથી સમજ્યો, જે બજારમાં પોકારી રહ્યો હતો કે દયા કરો એ વ્યક્તિ પર, જેની મૂડી પીગળી જઈ રહી છે; દયા કરો એ વ્યક્તિ પર, જેની મૂડી પીગળી જઈ રહી છે... તેની આ વાત સાંભળીને મેં કહ્યું આ છે **إِنَّ الْإِنْسَانَ لِفِي خُسْرٍ** નો અર્થ. આયુષ્યની જે મુદત મનુષ્યને આપવામાં આવી છે, તે બરફના પીગળવાની જેમ ઝડપથી પસાર થઈ રહી છે. તેને જો વેડફી નાખવામાં આવે, અથવા ખોટા કાર્યોમાં વાપરી નાખવામાં આવે તો આ જ મનુષ્યનું નુકસાન છે.” આમ, પસાર થઈ રહેલા કાળના સોગંદ ખાઈને જે વાત આ સૂર:માં કહેવામાં આવી છે, તેનો અર્થ એ છે કે આ તેજ ગતિવાળો જમાનો સાક્ષી આપી રહ્યો છે કે આ ચાર ગુણોથી ખાલી થઈને મનુષ્ય જે કાર્યોમાં પણ પોતાના આયુષ્યની મહેતલ વાપરી રહ્યો છે, તે બધું જ નુકસાનનો સોદો છે. ફાયદામાં કેવળ એ લોકો છે જેઓ આ ચાર ગુણોથી સંપન્ન થઈને દુનિયામાં કાર્ય કરે. આ એવી જ વાત છે, જેને આપણે એ વિદ્યાર્થીને, જે પરીક્ષાના નિર્ધારિત સમયમાં પોતાનું પ્રશ્નપત્ર હલ કરવાને બદલે એ સમય કોઈ અન્ય કાર્યમાં પસાર કરી રહ્યો હોય, વર્ગ-ખંડમાં લાગેલ ઘડિયાળની તરફ ઈશારો કરીને કહીએ કે આ પસાર થઈ રહેલો સમય બતાવી રહ્યો છે કે તમે પોતાનું નુકસાન કરી રહ્યા છો, ફાયદામાં કેવળ એ વિદ્યાર્થી છે, જે આ સમયની દરેક પળનો પોતાનું પ્રશ્નપત્ર હલ કરવામાં ઉપયોગ કરી રહ્યો હોય.

‘મનુષ્ય’ શબ્દ આમ તો એકવચનમાં છે, પરંતુ પછીના વાક્યમાં છે કે તેનાથી એ લોકોને બાકાત રાખવામાં આવ્યા છે, જેઓ ચાર ગુણોથી સંપન્ન હોય, તેને જોતાં અનિવાર્યપણે એ માનવું પડશે કે અહીં ‘મનુષ્ય’ શબ્દ સામાન્ય નામવાચક (Generic Noun) તરીકે વપરાયો છે, અને તે માણસો, સમૂહો, જાતિઓ અને સમગ્ર માનવ-જાત પર સમાન રૂપે લાગુ થાય છે. આમ, એ આદેશ કે ઉલ્લેખિત ચાર ગુણોથી જે પણ ખાલી હોય, તેનું ખોટમાં હોવું દરેક સ્થિતિમાં સાબિત થશે, ચાહે તેનાથી ખાલી કોઈ વ્યક્તિ હોય, કે કોઈ જાતિ હોય, કે દુનિયાના તમામ લોકો. આ તદ્દન એવું જ છે જેમ કે આપણે જો એમ કહીએ કે જેર મનુષ્ય માટે જીવલેણ છે, તો એનો મતલબ એ હશે કે જેર દરેક સ્થિતિમાં જીવલેણ છે, ચાહે એક વ્યક્તિ તેને ખાય, અથવા એક આખી જાતિ, અથવા સમગ્ર દુનિયાના મનુષ્યો મળીને તેને ખાય. જેરના જીવલેણ હોવાનું લક્ષણ પોતાની જગ્યાએ અટળ છે. તેમાં એ રીતે કોઈ ફરક નથી પડતો કે એક વ્યક્તિએ તેને ખાધું છે, કે એક જાતિએ તેને ખાવાનો નિર્ણય કર્યો છે, કે પછી દુનિયાના તમામ લોકોની સર્વસંમતિ એ વાત પર થઈ ગઈ છે કે જેર ખાવું જોઈએ; બરાબર એ જ પ્રમાણે એ વાત પોતાની જગ્યાએ અટળ છે કે ચાર ઉલ્લેખિત ગુણોથી ખાલી હોવું મનુષ્ય માટે ખોટનું કારણ છે. આ સામાન્ય નિયમમાં એ વાતથી કોઈ ફરક નથી પડતો કે કોઈ એક વ્યક્તિ એનાથી ખાલી છે, અથવા કોઈ જાતિએ કે દુનિયાના તમામ મનુષ્યોએ કુફ, દુરાચાર અને એક-બીજાને અસત્યની પ્રેરણા આપવા અને મનેચ્છાઓની ઉપાસના કરવા અંગે સંમતિ સાધી લીધી છે.

હવે એ જુઓ કે ખોટનો શબ્દ કુર્આન-મજીદ કયા અર્થમાં પ્રયુક્ત કરે છે. શબ્દકોષ અનુસાર ખોટ કે નુકસાન નફા કે ફાયદાનો વિરોધાર્થી છે, અને ધંધામાં આ શબ્દનો ઉપયોગ એ સ્થિતિમાં થાય છે, જ્યારે કોઈ એક સોદામાં

ખોટ આવે, અને એ સ્થિતિમાં પણ જ્યારે આખો ધંધો ખોટમાં જઈ રહ્યો હોય, અને એ સ્થિતિમાં પણ જ્યારે પોતાની બધી જ મૂડી ખોઈ નાખીને વ્યક્તિ નાદાર થઈ જાય. કુર્આન-મજ્જદ આ જ શબ્દને પોતાની વિશેષ પરિભાષા બનાવીને 'ફલાહ' (સફળતા)ના વિરુદ્ધમાં પ્રયુક્ત કરે છે, અને જે રીતે તેની સફળતાની ધારણા કેવળ દુન્યવી ખુશહાલી અને સમૃદ્ધિની સમાનાર્થી નથી, બલ્કે દુનિયાથી લઈને આખિરત (પરલોક) સુધી મનુષ્યની વાસ્તવિક સફળતાને આવરી લે છે, એ જ રીતે તેની ખોટ કે નુકસાનની ધારણા પણ કેવળ દુનિયામાં નિષ્ફળતા કે દુર્દશાની સમાનાર્થી નથી, બલ્કે દુનિયાથી લઈને આખિરત સુધી મનુષ્યની વાસ્તવિક નિષ્ફળતા અને નુકસાનને આવરી લે છે. 'ફલાહ' (સફળતા) અને 'ખુસરાન' (ખોટ કે નુકસાન) બંનેની કુર્આની ધારણાની સમજૂતી અમે આનાથી પહેલાં ઘણી જગ્યાએ કરી ચૂક્યા છીએ, તેથી તેના પુનરાવર્તનની આવશ્યકતા નથી. (જુઓ : તફ્ફહીમુલ કુર્આન, ભા-૨, અલ-આ'રાફ, નોંધ ૯; અલ-અન્ફાલ, નોંધ ૩૦; યુનુસ, નોંધ ૨૩, બની ઈસરાઈલ, નોંધ ૧૦૨; ભા-૩, અલ-હજજ, નોંધ ૧૭; અલ-મુ'મિનૂન, નોંધ ૧, ૨, ૧૧, ૫૦; ભા-૪, લુકમાન, નોંધ ૪; અઝ્-ઝુમર, નોંધ ૩૪) આની સાથે એ વાત પણ સારી રીતે સમજી લેવાની જરૂર છે કે આમ તો કુર્આનની દૃષ્ટિએ વાસ્તવિક સફળતા આખિરતમાં મનુષ્યની સફળતા અને વાસ્તવિક ખોટ ત્યાં તેની નિષ્ફળતા છે, પરંતુ આ દુનિયામાં પણ જે વસ્તુનું નામ લોકોએ 'ફલાહ' (સફળતા) રાખ્યું છે, તે વાસ્તવમાં સફળતા નથી, બલ્કે તેનું પરિણામ સ્વયં આ દુનિયામાં નુકસાન છે, અને જે વસ્તુને લોકો નુકસાન સમજે છે, તે વાસ્તવમાં નુકસાન નથી, બલ્કે આ દુનિયામાં પણ એ જ 'ફલાહ' (સફળતા)નું માધ્યમ છે. આ હકીકતને કુર્આન-મજ્જદમાં ઘણી જગ્યાએ વર્ણવવામાં આવેલ છે, અને દરેક ઠેકાણે અમે તેની સ્પષ્ટતા કરી દીધી છે. (જુઓ : તફ્ફહીમુલ કુર્આન, ભા-૨, અન્-નહલ, નોંધ ૯૯; ભા-૩, મરયમ, નોંધ ૫૩; ભા-૬, અલ-લૈલ, નોંધ ૩, ૫) આમ, જ્યારે કુર્આન ભારપૂર્વક અને નિર્ણાયક રૂપે કહે છે કે 'વાસ્તવમાં મનુષ્ય ખોટા નુકસાનમાં છે' તો તેનો અર્થ દુનિયા અને આખિરત બંનેનું નુકસાન છે, અને જ્યારે તે કહે છે કે આ નુકસાનથી કેવળ એ લોકો બચેલા છે, જેમનામાં નીચે મુજબના ચાર ગુણો જોવા મળે છે, તો તેનો અર્થ બંને લોક (અર્થાત્ દુનિયા અને આખિરત)માં નુકસાનથી બચવું અને સફળતા પામવું છે.

હવે આપણે આ ચાર ગુણોને જોવા જોઈએ, જેના હોવા પર આ સૂર: અનુસાર મનુષ્યનું ખોટથી સુરક્ષિત રહેવું નિર્ભર છે.

આમાં સૌપ્રથમ ગુણ ઈમાન છે. આ શબ્દ આમ તો કેટલેક ઠેકાણે કુર્આન-મજ્જદમાં માત્ર મૌખિક રૂપે ઈમાનના સ્વીકાર માટે પણ પ્રયુક્ત કરવામાં આવ્યો છે (જેમ કે : અન્-નિસા, આ. ૧૩૭; અલ-માઈદા, આ. ૫૪; અલ-અન્ફાલ, આ. ૨૦, ૨૭; અત્-તૌબા, આ. ૩૮ અને અસ્-સફફ, આ. ૨ માં છે), પરંતુ તેનો વાસ્તવિક ઉપયોગ સાચા હૃદયથી માનવા અને વિશ્વાસ લાંબવાના અર્થમાં જ કરવામાં આવ્યો છે, અને અરબી ભાષામાં પણ આ શબ્દનો આ જ અર્થ છે. શબ્દકોષમાં **أَمَّنَ** નો અર્થ છે **صَدَّقَهُ وَأَعْتَمَدَ عَلَيْهِ** (તેને સાચું માન્યું અને તેના પર વિશ્વાસ કર્યો) અને **بِأَمِّنَ** નો અર્થ છે **أَيَّقَنَ بِهِ** (તેના પર વિશ્વાસ કર્યો). કુર્આન વાસ્તવમાં જે ઈમાનને સાચું અને વાસ્તવિક ઈમાન ઠેરવે છે, તેને આ આયતોમાં સંપૂર્ણપણે સ્પષ્ટ કરી દેવામાં આવેલ છે :

إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ لَمْ يَرْتَابُوا

“હકીકતમાં ઈમાનવાળા તો તે લોકો છે જેઓ અલ્લાહ અને તેના રસૂલ પર ઈમાન લાવ્યા, પછી તેમણે કોઈ શંકા ન કરી...” (સૂર: હુજુરાત: ૧૫)

إِنَّ الَّذِينَ كَانُوا عَلَىٰ فِتْنَةٍ كَانُوا خٰسِرِينَ

“જે લોકોએ કહ્યું કે અલ્લાહ અમારો માલિક અને પાલનહાર (રબ) છે અને પછી તેઓ તેના ઉપર અડગ

રહ્યા...” (સૂર: હા-મીમ-સજદહ: ૩૦)

لَا تَبَايَعُوا الْمُؤْمِنِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَّتْ قُلُوبُهُمْ

“સાચા ઈમાનવાળા તો તે લોકો છે જેમના હૃદય અલ્લાહનું નામ સાંભળીને ધ્રુજી ઉઠે છે.” (સૂર: અન્ફાલ: ૨)

وَالَّذِينَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ

“અને જે લોકો ઈમાન લાવ્યા છે તેઓ સૌથી વધુ અલ્લાહને પ્રેમ કરે છે.” (સૂર: બકરહ: ૧૬૫)

فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِيهِ
أَنفُسَهُمْ حَرَجًا مِّمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا ۝

“નહીં, હે મુહમ્મદ ! તમારા રબના સોગંદ ! આ લોકો કદાપિ મોમિન (ઈમાનવાળા) થઈ શકશે નહીં જ્યાં સુધી પોતાના પરસ્પરના ઝઘડાઓમાં તેઓ તમને ફેંસલો કરવાવાળા ન માને, પછી તમે જે કંઈ ફેસલો કરો તેના માટે પોતાના હૃદયમાં સહેજ પણ સંકોચ ન અનુભવે, બલ્કે તેને સંપૂર્ણપણે માની લે.” (સૂર: નિસા: ૬૫)

આનાથી પણ વધારે આ આયતમાં મૌખિક રૂપે ઈમાનના સ્વીકાર અને વાસ્તવિક ઈમાનના ફરકને સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે અને એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે ખરી જરૂરત તો વાસ્તવિક ઈમાન છે, ન કે મૌખિક સ્વીકાર.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا يَا اللَّهُ وَرَسُولِهِ

“હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! ઈમાન લાવો અલ્લાહ અને તેના રસૂલ પર.” (અન્-નિસા: ૧૩૬)

હવે રહ્યો એ પ્રશ્ન કે ઈમાન લાવવાથી કઈ વસ્તુઓ પર ઈમાન લાવવું છે, તો કુર્આન-મજીદમાં સંપૂર્ણપણે આ વાતને પણ ખૂબ જ સ્પષ્ટતાપૂર્વક વર્ણવી દેવામાં આવી છે. આનાથી અભિપ્રેત સૌપ્રથમ, અલ્લાહને માનવું છે. કેવળ તેના અસ્તિત્વને જ માનવું નહીં, બલ્કે તેને એ હેસિયતથી માનવું છે કે એ જ એક ખુદા (ઈશ્વર) છે. ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ)માં કોઈ તેનો ભાગીદાર નથી. એ જ એ વાતનો અધિકારી છે કે મનુષ્ય તેની ઈબાદત, બંદગી અને આજ્ઞાપાલન કરે. એ જ ભાગ્યને બનાવનાર (ભાગ્ય-વિધાતા) અને બગાડનાર છે. બંદાએ તેનાથી જ દુઆ માગવી જોઈએ અને તેના ઉપર જ ભરોસો કરવો જોઈએ. એ જ આજ્ઞા આપનાર અને મનાઈ કરનાર છે. બંદાનું કર્તવ્ય છે કે તેની આજ્ઞાનું પાલન કરે અને જે વસ્તુથી તેણે મનાઈ કરી છે તેનાથી રોકાઈ જાય. તે બધું જ જોવાવાળો અને સાંભળવાવાળો છે. તેનાથી મનુષ્યનું કોઈ કૃત્ય તો દૂરની વાત છે, એ હેતુ અને નિયત પણ છૂપાં નથી, જેના સાથે તેણે કૃત્ય કર્યું છે. બીજું, રસૂલને માનવું, એ હેસિયતથી કે તેઓ અલ્લાહત્તઆલાએ નિયુક્ત કરેલ માર્ગદર્શક અને નિર્દેશક અને નેતા છે, અને જે વસ્તુનું પણ શિક્ષણ તેણે આપ્યું છે તે અલ્લાહત્તઆલા તરફથી છે, તદ્દન સત્ય છે, અને તેને સ્વીકારવું જરૂરી છે. આ જ રિસાલત (ઈશદૂતત્વ) પર ઈમાનમાં ફરિશ્તાઓ, અંબિયા (ઈશદૂતો) અને અલ્લાહના ગ્રંથો અને કુર્આનને પર પણ ઈમાન લાવવું સામેલ છે; કેમ કે આ એ શિક્ષાઓમાંથી છે, જે અલ્લાહના રસૂલે આપી છે. ત્રીજું, આખિરતને માનવું, એ હેસિયતથી કે મનુષ્યનું વર્તમાન જીવન પહેલું અને અંતિમ જીવન નથી, બલ્કે મૃત્યુ પછી મનુષ્યને ફરીથી જીવંત થઈને ઉઠવાનું છે; પોતાના કર્મોનો, જે તેણે દુનિયાના જીવનમાં કર્યા છે, અલ્લાહને હિસાબ આપવાનો છે; અને આ હિસાબ-કિતાબમાં જે લોકો નેક (સદાચારી) ઠરશે તેમને ઈનામ અને વળતર તથા જેઓ દુરાચારી ઠરશે તેમને સજા મળવાની છે. આ ઈમાન ચરિત્ર અને વ્યક્તિત્વ માટે એક મજબૂત આધાર ઉપલબ્ધ કરે છે, જેના ઉપર એક શુદ્ધ અને પવિત્ર જીવનની ઈમારતની સ્થાપના થઈ શકે છે, નહિં તો જ્યાં મૂળથી આ ઈમાન જ ન હોય, ત્યાં મનુષ્યનું જીવન, બહારથી ચાહે ગમે તેટલું સુંદર અને ખુશહાલ કેમ ન હોય, તેની સ્થિતિ એક લંગર વગરના જહાજ જેવું હોય છે, જે મોજાઓની સાથે વહેતું ચાલ્યું જાય છે અને ક્યાંય સ્થિર રહી શકતું નથી (અર્થાત્ મોજાઓ તેને ચાહે ત્યાં લઈ જાય).

ઈમાન પછી બીજો ગુણ, જે મનુષ્યને નુકસાનથી બચાવવા માટે આવશ્યક છે, તે 'સાલેહાત' (સત્કર્મો) પર અમલ કરવું છે. 'સાલેહાત' શબ્દ તમામ સત્કર્મોને આવરી લે છે, જેમાંથી નેકી અને ભલાઈનો કોઈ પ્રકાર કે સ્વરૂપ બહાર નથી. પરંતુ કુર્આન અનુસાર કોઈ કાર્ય ત્યાં સુધી 'અમલે સાલેહ' (સત્કર્મ) નથી હોઈ શકતું, જ્યાં સુધી તેના મૂળમાં ઈમાન ન હોય, અને તે એ માર્ગદર્શન અનુસાર ન કરવામાં આવે, જે અલ્લાહ અને તેના રસૂલે આપેલ છે. તેથી કુર્આન-મજીદમાં દરેક ઠેકાણે 'અમલે સાલેહ'થી પહેલાં ઈમાનનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે અને આ સૂર:માં પણ તેનો ઉલ્લેખ ઈમાન પછી કરવામાં આવ્યો છે. કુર્આનમાં કોઈ એક પણ જગ્યાએ ઈમાન વગર કોઈ કાર્યને 'સાલેહ' (નેક) કહેવામાં આવેલ નથી અને ન તો ઈમાન વગર કોઈ કાર્ય માટે ઈનામ કે વળતરની આશા આપવામાં આવી છે. બીજી બાજુ એ પણ એક હકીકત છે કે ઈમાન એ જ વિશ્વસનીય અને લાભદાયક છે, જેના સાચા હોવાનો પુરાવો મનુષ્ય પોતાના આચરણથી પ્રસ્તુત કરે, નહિં તો આચરણ વગરનું ઈમાન કેવળ એક દાવો છે, જેનું ખંડન મનુષ્ય સ્વયં જ કરી નાખે છે, જ્યારે તે આ દાવા છતાં અલ્લાહ અને તેના રસૂલે દર્શાવેલ રીતથી હટીને આચરણ કરે છે. ઈમાન અને 'અમલે સાલેહ' (સત્કર્મ)નો સંબંધ બીજ અને વૃક્ષ જેવો છે. જ્યાં સુધી બીજ જમીનમાં ન હોય, કોઈ વૃક્ષ ઊગતું નથી. પરંતુ જો બીજ જમીનમાં હોય અને કોઈ વૃક્ષ ઊગી રહ્યું ન હોય, તો તેનો અર્થ એ છે કે બીજ જમીનમાં દટાઈને રહી ગયું. આ કારણસર જ કુર્આન-પાકમાં જેટલી પણ ખુશખબરીઓ આપવામાં આવી છે, એ જ લોકોને આપવામાં આવી છે, જેઓ ઈમાન લાવીને સત્કર્મ કરે, અને આ જ વાત આ સૂર:માં પણ કહેવામાં આવી છે કે મનુષ્યને નુકસાનથી બચાવવા માટે જે બીજો ગુણ જરૂરી છે તે ઈમાન પછી નેક કામો પર અમલ કરવું છે. બીજા શબ્દોમાં સત્કર્મ વગર ઈમાન વ્યક્તિને નુકસાનથી બચાવી શકતું નથી.

ઉપરોક્ત બે ગુણો તો એ છે, જે દરેક વ્યક્તિમાં હોવા જોઈએ. તે પછી આ સૂર: બે વધુ ગુણો બતાવે છે, જે નુકસાનથી બચવા માટે જરૂરી છે, અને તે એ છે કે ઈમાન અને સત્કર્મ કરનારા લોકો એક-બીજાને સત્યની શિખામણ અને ધૈર્યની તાકીદ કરે. આનો અર્થ એ છે કે સોપ્રથમ તો ઈમાન લાવવા અને સત્કર્મ કરવાવાળાઓએ વ્યક્તિ-વ્યક્તિના રૂપમાં અલગ-અલગ ન રહેવું જોઈએ, બલકે તેમની સામૂહિકતાથી એક મોમિન અને સત્કર્મી સમાજ અસ્તિત્વમાં આવવો જોઈએ. બીજું, આ સમાજના દરેક વ્યક્તિએ પોતાની એ જવાબદારી સમજવી જોઈએ કે તે સમાજને બગડવા નહીં દે, તેથી તેના તમામ લોકોનું એ કર્તવ્ય હોય છે કે તે એક-બીજાને સત્ય અને ધૈર્યની તાકીદ કરે.

'હક્ક' (સત્ય) શબ્દ 'બાતિલ' (અસત્ય)નો વિરોધી છે અને સામાન્યતઃ આ બે અર્થમાં પ્રયુક્ત થાય છે. એક-બીજા અને સાચી અને ન્યાયોચિત, વાસ્તવિકતા પર આધારિત વાત; ચાહે તે આસ્થા અને ઈમાનથી સંબંધિત હોય કે દુનિયાના મામલાઓથી. બીજું - એ હક્ક, જેને અદા કરવો મનુષ્ય પર આવશ્યક હોય, ચાહે તે ખુદાનો હક્ક હોય કે બંદાઓના હક્ક હોય અથવા પોતાની જાતનો હક્ક. આમ, એક-બીજાને 'હક્ક'ની શિખામણ આપવાનો અર્થ એ છે કે ઈમાનવાળાઓનો આ સમાજ એવો ઉદારીન, સંવેદનહીન અને નઠોર ન હોય કે તેમાં અસત્ય માથું ઉંચકી રહ્યું હોય અને સત્ય વિરુદ્ધ કામ કર્યું જઈ રહ્યું હોય, પણ લોકો મૌન બનીને તેનો તમાશો જોતાં રહે, બલકે આ સમાજમાં એ ભાવના વ્યાપ્ત હોય કે જ્યારે અને જ્યાં પણ અસત્ય માથું ઉંચકે સત્ય-નિષ્ઠો તેનો સામનો કરવા માટે ઊભા થઈ જાય, અને સમાજનો દરેક વ્યક્તિ કેવળ પોતે જ સત્ય-નિષ્ઠા, સચ્ચાઈ અને પ્રમાણિકતા તથા ન્યાય અને ઈન્સાફ પર કાયમ રહેવા અને હક્કદારોના હક્ક અદા કરવા પર સંતોષ ન કરે, બલકે બીજાઓને પણ આ વર્તણૂકની શિખામણ આપે. આ એ વસ્તુ છે, જે સમાજને નૈતિક પતન અને અધોગતિથી બચાવવાની બાંહેધરી આપે છે. જો આ ભાવના કોઈ સમાજમાં જોવા ન મળે, તો તે 'ખુસરાન' (ખોટ કે નુકસાન)થી બચી શકતો નથી અને આ નુકસાનમાં એ લોકો પણ

છેવટે સપડાઈને રહે છે, જેઓ પોતાની જગ્યાએ સત્ય પર કાયમ હોય પણ પોતાના સમાજમાં સત્યને પાયમાલ થતા જોતા રહ્યા. આ જ વાત છે, જે સૂર: માઈદામાં ફરમાવવામાં આવી છે કે બની ઈસરાઈલ પર હઝરત દાઉદ عليه السلام અને હઝરત ઈસા ઈબ્ને મરયમ عليها السلامની જાભથી ફિટકાર કરવામાં આવ્યો અને આ ફિટકારનું કારણ એ હતું કે તેમના સમાજમાં ગુનાઓ અને નીતિમત્તાનું ઉલ્લંઘન સામાન્ય બની ગયું હતું તેમજ લોકોએ એક-બીજાને દુરાચારથી રોકવાનું છોડી દીધું હતું. (આ. ૭૮-૭૯) તદ્દપરાંત, આ વાતને સૂર: આ'રાફમાં આ રીતે વર્ણવવામાં આવી છે કે બની ઈસરાઈલે જ્યારે ખુલ્લંખુલ્લા 'સબ્ત'ના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરીને માછલીઓ પકડવાનું શરૂ કરી દીધું, તો તેમના ઉપર પ્રકોપ અવતરત કરી દેવામાં આવ્યો અને એ પ્રકોપથી કેવળ એ જ લોકોને બચાવી લેવામાં આવ્યા, જેઓ આ ગુનાથી રોકવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. (આ. ૧૬૩ થી ૧૬૬) અને આ જ વાત સૂર: અન્ફાલમાં આ પ્રમાણે વર્ણવવામાં આવી છે કે બયો, એ ફિત્ના (ઉપદ્રવ)થી જેની આફત કેવળ એ જ લોકો સુધી સીમિત નહીં રહે, જેમણે તમારામાંથી ગુનો કર્યો હોય. (આ. ૨૫) તેથી 'અમ્મ બિલ મા'રુફ' (ભલાઈની આજ્ઞા આપો) અને 'નહિ અનિલ મુન્કર' (બૂરાઈથી રોકો)ને મુસ્લિમ ઉમ્મત (સમુદાય)નું કર્તવ્ય ઠરાવવામાં આવ્યું છે. (આલેઈમરાન: ૧૦૪) અને આ ઉમ્મતને સૌથી શ્રેષ્ઠ ઉમ્મત કહેવામાં આવેલ છે, જે આ કર્તવ્ય નિભાવે. (આલે ઈમરાન: ૧૧૦)

સત્યની શિખામણની સાથે અન્ય વસ્તુ, જે ઈમાનવાળા અને તેમના સમાજને નુકસાનથી બચાવવા માટે અનિવાર્ય શરત ઠેરવવામાં આવેલ છે, તે એ છે કે આ સમાજના લોકો એક-બીજાને 'સબ્ત' (ધૈર્ય)ની તાકીદ કરતા રહે. અર્થાત્, સત્યના અનુસરણ અને તેની હિમાયતમાં જે મુશ્કેલીઓ આવે, અને આ માર્ગમાં જે તકલીફો, કષ્ટો, મુસીબતો અને જે નુકસાન અને વંચિતતાઓનો મનુષ્યને સામનો કરવો પડે છે, તેના સામે તે એક-બીજાને મક્કમ અને અડગ રહેવાની તાકીદ કરતા રહે: તેમનામાંનો દરેક વ્યક્તિ બીજાને હિંમત આપતો રહે, જેથી આ પરિસ્થિતિને ધૈર્યની સાથે સહન કરે. (વધુ સમજૂતી માટે જુઓ: તફ્હીમુલ કુર્આન, ભા-૬, અદ્-૬૬૨, નોંધ ૧૬, અલ-બલદ, નોંધ ૧૪)

૧૦૪ : અલ-હુમઝહ

પરિચય

નામ :

પહેલી જ આયતના શબ્દ **حَمْدٌ** ને આ સૂર:નું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

ઉત્તરાણકાળ :

આના મક્કી હોવા અંગે તમામ વિવરણકર્તાઓ સંમત છે, અને આના વિષય અને વર્ણનશૈલી પર વિચાર કરતાં લાગે છે કે આ પણ મક્કાના આરંભિક કાળમાં ઊતરેલી સૂર:ઓમાંથી છે.

વિષય અને ચર્ચા :

આમાં કેટલીક એવી નૈતિક બૂરાઈઓની નિંદા કરવામાં આવી છે, જે અજ્ઞાનતાકાળમાં ધનદોલતના પૂજારી ધનવાનોમાં જોવા મળતી હતી; જેને દરેક આરબ જાણતો હતો કે આ બૂરાઈઓ વાસ્તવમાં તેના સમાજમાં છે અને જેને સૌ-કોઈ ખરાબ સમજતા હતા. કોઈનું પણ એવું માનવું નહોતું કે આ કોઈ ખૂબીઓ છે. આ ઘૃણાસ્પદ ચરિત્રને પ્રસ્તુત કર્યા પછી એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે આખિરત (પરલોક)માં તે લોકોનો શું અંજામ હશે જેમનું આવું ચરિત્ર છે. આ બંને વાતો (અર્થાત્ એક તરફ આ ચરિત્ર અને બીજી તરફ આખિરતમાં તેનું આ પરિણામ) એવી શૈલીમાં વર્ણવવામાં આવી છે, જેનાથી શ્રોતાનું મનો-મસ્તિષ્ક આપોઆપ એ પરિણામ પર પહોંચી જાય કે આ પ્રકારના ચરિત્રનો આ જ અંત હોવો જોઈએ, અને દુનિયામાં આ પ્રકારના ચરિત્રવાળા લોકોને કોઈ સજા થતી નથી, બલકે તેઓ ફૂલતા-ફાલતા જ જોવા મળે છે, તેથી આખિરતનું અસ્તિત્વમાં આવવું તદ્દન અનિવાર્ય છે.

આ સૂર:ને જો એ સૂર:ઓ સાથે સાંકળીને જોવામાં આવે, જે સૂર: ઝિલ્જાલથી અહીં સુધી આવે છે, તો વ્યક્તિ ખૂબ સારી રીતે સમજી શકે છે કે મક્કા-મુઅઝ્ઝમાના આરંભિક કાળમાં કેવી રીતે ઈસ્લામની ધારણાઓ અને તેની નૈતિક શિક્ષાઓને લોકોના મનમાં ઊતારવામાં આવી હતી. સૂર: ઝિલ્જાલમાં બતાવવામાં આવ્યું કે આખિરતમાં માનવીની આખી કર્મનોંધ તેના સામે મૂકી દેવામાં આવશે અને કોઈ કણ બરાબર નેકી કે બૂરાઈ એવી નહીં હોય, જે તેણે દુનિયામાં કરી હોય અને તે ત્યાં તેના સામે ન આવી જાય. સૂર: આદિયાતમાં એ લૂટમાર, ખુનામરકી અને હિંસા અને મારઘાડ તરફ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, જે અરબમાં દરેક બાજુ ફેલાયેલ હતા. ત્યારબાદ એ ભાન કરાવ્યા પછી કે અલ્લાહે આપેલ શક્તિઓનો આ રીતે ઉપયોગ તેની ખૂબ મોટી કૃતઘ્નતા અને નિમકહરામી છે, લોકોને એ બતાવવામાં આવ્યું કે મામલો આ જ દુનિયામાં સમાપ્ત નહીં થઈ જાય, બલકે મૃત્યુ પછી બીજા જીવનમાં તમારા કાર્યોની જ નહીં, તમારી નિયતોની પણ જાંચ-પડતાલ કરવામાં આવશે અને તમારો રબ સારી રીતે જાણે છે કે કયો માણસ કેવા વર્તનને લાયક છે. સૂર: કારિઆમાં કયામતનું ચિત્ર પ્રસ્તુત કર્યા પછી લોકોને સચેત કરવામાં આવ્યા કે આખિરતમાં માનવીના સારા કે ખરાબ પરિણામનો આધાર એ વાત પર હશે કે તેની નેકીઓનું પલ્લું ભારે છે કે હલકું. સૂર: તકાસુરમાં એ ભૌતિકવાદી માનસિકતાની પકડ કરવામાં આવી, જેના કારણે લોકો

જીવનના છેલ્લા શ્વાસ સુધી બસ દુનિયાના લાભો અને લિજ્જતો તથા એશઆરામ અને હોદ્દા અને સત્તા વધુને વધુ પ્રાપ્ત કરવા અને એક-બીજાથી વધીને પ્રયત્ન કરવામાં રચ્યા-પચ્યા રહે છે, પછી આ ગંફલતના ખરાબ પરિણામથી સચેત કરીને લોકોને બતાવવામાં આવ્યું કે આ દુનિયા કોઈ લૂંટનો માલ નથી કે તેના પર તમે જેટલો અને જે રીતે ઈચ્છો હાથ મારો, બલ્કે એક-એક ને'મત (કૃપા) જે તમને અહીં મળી રહી છે, તેના માટે તમારે તમારા રબને જવાબ આપવો પડશે કે તેને તમે કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી અને પ્રાપ્ત કરીને તેનો ઉપયોગ કેવી રીતે કર્યો. સૂર: અન્નમાં તદ્દન સ્પષ્ટ રીતે બતાવી દેવામાં આવ્યું કે માનવ-જાતનો દરેક વ્યક્તિ, દરેક સમૂહ, દરેક જાતિ, ત્યાં સુધી કે સમગ્ર માનવતા નુકસાનમાં છે, જો તેમના લોકોમાં ઈમાન અને સત્કર્મ ન હોય અને તેના સમાજમાં સત્યની શિખામણ અને ધૈર્યની તાકીદનું ચલણ ન હોય. તે પછી તરત જ સૂર: હુમઝહ આવે છે, જેમાં અજ્ઞાનતાકાળની સરદારી-નેતૃત્વનો એક નમૂનો પ્રસ્તુત કરીને લોકોની સામે એ પ્રશ્ન મૂકી દેવામાં આવ્યો કે શું આ ચરિત્ર અને વ્યક્તિત્વ છેવટે નુકસાનનું કારણ નથી?

رُكُوْعَهَا ۱

(۱۰۴) سُورَةُ الْهُنُزَةِ مَكِّيَّةٌ (۳۲)

آيَاتُهَا ۹

આ. ૯

સૂર: ૧૦૪ અલ-હુમ્મહ (મક્કી)

રુકૂઆ-૧

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وَيْلٌ لِّكُلِّ هُنَزَةٍ لُّنَزَةٍ ۝۱ الَّذِي جَمَعَ مَالًا وَعَدَّدَهُ ۝۲ يَحْسَبُ أَنَّ
 مَالَهُ أَخْلَدَهُ ۝۳ كَلَّا لَيُنْبَذَنَّ فِي الْحُطَمَةِ ۝۴ وَمَا أَدْرَاكَ
 مَا الْحُطَمَةُ ۝۵ نَارُ اللَّهِ الْمَوْقَدَةُ ۝۶ الَّتِي تَطَّلِعُ عَلَى الْآفِئَةِ ۝۷
 إِنَّهَا عَلَيْهِمْ مُّوَصَّدَةٌ ۝۸ فِي عَمَدٍ مُّمَدَّدَةٍ ۝۹

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

વિનાશ છે દરેક તે વ્યક્તિ માટે જે (મોઢામોઢ) લોકોને મહેણાં મારવા અને (પીઠ પાછળ) બૂરાઈઓ કરવા ટેવાયેલ છે, ^(૧) જેણે ધન એકઠું કર્યું અને તેને ગણી-ગણીને રાખ્યું. ^(૨) તે સમજે છે કે તેનું ધન હંમેશા તેના પાસે રહેશે. ^(૩) કદાપિ નહીં, તે વ્યક્તિ તો ભાંગીને ભુક્કો કરી દેનારી ^(૪) જગ્યામાં ફેંકી દેવામાં આવશે, ^(૫) અને તમે શું જાણો કે શું છે તે ભાંગીને ભુક્કો કરી દેનારી જગ્યા ? અલ્લાહની આગ ! ^(૬) ખૂબ ધગધગાવેલી, જે હૃદયો સુધી પહોંચશે. ^(૭) તે તેમના ઉપર ઢાંકીને બંધ કરી દેવામાં આવશે ^(૮) (એ સ્થિતિમાં કે તેઓ) ઊંચા-ઊંચા સ્તંભોમાં (ઘેરાયેલા હશે ^(૯)). (રુકૂઆ-૧)

(૧) મૂળ શબ્દ છે - **هُنَزَةٍ لُّنَزَةٍ** અરબી ભાષામાં **هُنَز** અને **لُّنَز** અર્થની રીતે પરસ્પર એટલા નજીક છે કે ક્યારેક બંને સમાન અર્થમાં પ્રયુક્ત થાય છે, અને ક્યારેક બંનેમાં ફરક હોય છે, પરંતુ એવો ફરક કે સ્વયં ભાષાવિદોમાંથી અમુક લોકો **هُنَز** નો જે અર્થ વર્ણવે છે, કેટલાક બીજા લોકો એ જ અર્થ **لُّنَز** નો વર્ણવે છે, અને તેનાથી વિપરીત, કેટલાક લોકો **لُّنَز** નો જે અર્થ વર્ણવે છે, તે બીજા લોકોની દૃષ્ટિએ **هُنَز** નો અર્થ છે. અહીં બંને શબ્દો એક સાથે આવ્યા છે અને **هُنَزَةٍ لُّنَزَةٍ** ના શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તેથી બંને મળીને એ અર્થ પેદા કરે છે કે એ વ્યક્તિની આદત જ એ બની ગઈ છે કે તે બીજા લોકોનું અપમાન કરે છે અને તેમને હલકા પાડે છે. કોઈને જોઈને આંગળીઓ કરે છે અને આખોથી ઈશારાઓ કરે છે, કોઈને કુળના મહેણાં મારે છે, કોઈની જાતિ-જાતિમાં ખોડખાંપણ કાઢે છે, કોઈના મોઢામોઢ ટોણા મારે છે, કોઈની તેની પીઠ પાછળ બૂરાઈઓ કરે છે, ક્યાંક ચાડી ખાઈને અને નિંદા કરીને મિત્રોને લડાવે છે અને ક્યાંક ભાઈઓમાં ફાટકૂટ નાખે છે, લોકોના ખરાબ નામો રાખે છે, તેમને મહેણાં ટોણા મારે છે અને તેમની ખામીઓ અને દોષો શોધે છે.

(૨) પહેલા વાક્ય પછી આ બીજું વાક્ય આપોઆપ એ અર્થ આપે છે કે લોકોને હલકા પાડવાનું કૃત્ય અને તેમનું અપમાન તે પોતાની અમીરીના ધમંડમાં કરે છે. ધન એકત્ર કરવા માટે **جَمَعَ مَالًا** શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં

આવ્યો છે, જેનાથી ધનની વિપુલતાનો અર્થ નીકળે છે. પછી ગણી-ગણીને રાખવાના શબ્દોથી એ વ્યક્તિની કંજૂસી અને ધન-લાલસાની છંબી આંખોની સામે આવી જાય છે.

(૩) બીજો અર્થ એ પણ થઈ શકે છે કે તે એમ સમજે છે કે તેનું ધન તેને અનંત જીવન-આપશે, અર્થાત્ ધન એકત્ર કરવા અને તેને ગણી-ગણીને રાખવામાં તે એવો મગ્ન છે કે તેને પોતાનું મૃત્યુ યાદ નથી રહ્યું અને તેને ક્યારેય એ વિચાર પણ નથી આવતો કે એક સમયે તેને આ બધું જ છોડીને ખાલી હાથે વિદાય થઈ જવું પડશે.

(૪) મૂળ શબ્દ **حَطَمَ** નો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, જે **حَطْمٌ** થી બન્યો છે. **حَطْمٌ** નો અર્થ તોડવા, કચડી નાખવા અને ટુકડે-ટુકડા કરી નાખવાનો થાય છે. જહન્નમનું આ નામ એટલા માટે રાખવામાં આવ્યું છે કે જે પણ વસ્તુ એમાં ફેંકવામાં આવશે, તેને તે પોતાના ઊંડાણ અને આગના કારણે તોડીની મૂકી દેશે.

(૫) વાસ્તવમાં **كَيْفَ بَدَأَ الْإِنْسَانَ** ફરમાવવામાં આવ્યું છે. **كَيْفَ** અરબી ભાષામાં કોઈ વસ્તુને મૂલ્યહીન-કામ વગરની અને તુચ્છ સમજીને ફેંકી દેવા માટે બોલવામાં આવે છે. આનાથી આપોઆપ એ વાત નીકળે છે કે પોતાની અમીરીના કારણે તે દુનિયામાં પોતાને મોટી વસ્તુ સમજતો હતો, પરંતુ કયામતના દિવસે તેને તુચ્છ સમજીને જહન્નમમાં ફેંકી દેવામાં આવશે.

(૬) કુર્આન-મજ્દમાં આ જગ્યા સિવાય બીજે ક્યાંય જહન્નમની આગને અલ્લાહની આગ કહેવામાં આવેલ નથી. અહીં તેને અલ્લાહત્ આલા સાથે જોડવાથી ન કેવળ તેની ભયાનકતા પ્રગટ થાય છે, બલ્કે એ પણ જાણવા મળે છે કે દુનિયાની ધનદોલંત મેળવીને અહંકાર અને અભિમાન કરનારાઓને અલ્લાહ કેટલી સખત ઘૂણા અને નફરતની નજરથી જુએ છે, જેના કારણે તેણે એ આગને વિશેષ રૂપે પોતાની આગ કહી છે, જેમાં તેમને ફેંકવામાં આવશે.

(૭) મૂળ શબ્દો છે **تَطْلِمُ عَلَى الْاَكْفَادِ** શબ્દ **تَطْلِمُ** થી બનેલો છે, જેનો એક અર્થ ચઢવા અને ઉપર પહોંચી જવાનો થાય છે અને બીજો અર્થ માહિતગાર રહેવા અને સમાચાર મેળવવાનો થાય છે. **اَكْفَادٌ** શબ્દ **اَكْفَادٌ** નું બહુવચન છે, જેનો અર્થ હૃદય થાય છે, પરંતુ આ શબ્દ એ અંગ માટે પ્રયુક્ત થતો નથી, જે છાતીની અંદર ધડકે છે, બલ્કે એ જગ્યા માટે પ્રયુક્ત થાય છે, જે માનવીની ચેતના અને સમજબૂજ તથા ભાવના અને ઈચ્છાઓ તેમજ આસ્થાઓ-શ્રદ્ધાઓ અને વિચારો અને નિયતો અને ઈરાદાઓનું કેન્દ્ર છે. હૃદયો સુધી એ આગના પહોંચવાનો એક મતલબ એ છે કે આ આગ એ જગ્યા સુધી પહોંચશે, જે મનુષ્યના ખરાબ વિચારો, દૂષિત માન્યતાઓ, ખરાબ અને ભ્રષ્ટ ઈચ્છાઓ અને લાગણીઓ, દુષ્ટ અને ગંદી નિયતો અને ઈરાદાઓનું કેન્દ્ર છે. બીજો મતલબ એ છે કે અલ્લાહની આ આગ દુનિયાની આગની જેમ આંધળી નહીં હોય કે પાત્ર અને અપાત્ર બંધાને બાળી નાખે, બલ્કે તે એક-એક ગુનેગારના હૃદય સુધી પહોંચીને ગુના અને પાપના પ્રકાર અને સ્વરૂપને જાણશે અને દરેકને તેના હક્ક અનુસાર યાતના આપશે.

(૮) અર્થાત્, જહન્નમમાં ગુનેગારોને નાખીને ઉપરથી તેને બંધ કરી દેવામાં આવશે. કોઈ દરવાજો તો દૂરની વાત છે, કોઈ તિરાડ સુદ્ધા નહીં હોય.

(૯) **فِي عَمَدٍ مَّرْمُورَةٍ** ના ઘણા અર્થ હોઈ શકે છે. એક એ કે જહન્નમનાં દરવાજાઓને બંધ કરીને તેના ઉપર ઊંચા-ઊંચા સ્તંભો રોપી દેવામાં આવશે. બીજો મતલબ એ છે કે આ ગુનેગારો ઊંચા-ઊંચા સ્તંભોથી બાંધેલા હશે. ત્રીજો મતલબ ઈબ્ને અબ્બાસ **رضي الله عنه** એ એ વર્ણવ્યો છે કે એ આગની જવાળાઓ લાંબા સ્તંભોનાં સ્વરૂપમાં ઉઠી રહી હશે.

૧૦૫ : અલ-ફીલ

પરિચય

નામ :

પહેલી જ આયતના શબ્દ **اصحاب الفيل** થી લેવામાં આવ્યું છે.

ઉત્તરાણકાળ :

આ સૂરના મક્કી હોવા અંગે સર્વસંમતિ છે, અને તેની ઐતિહાસિક પશ્ચાદ્ભૂમિ દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીને જોવામાં આવે તો એવું લાગે છે કે તેનું અવતરણ મક્કા-મુઅઝ્જમાના આરંભિક કાળમાં થયું હશે.

ઐતિહાસિક પશ્ચાદ્ભૂમિ :

આ અગાઉ સૂર: બુરૂજના નોંધ-૪ માં અમે વર્ણવી ગયા છીએ કે નજરાનમાં યમનના યહૂદી શાસક ઝુનુવાસે મસીહ (હજરત ઈસા) ﷺ ના અનુયાયીઓ પર જે અત્યાચારો કર્યા હતા, તેનો બદલો લેવા હબ્શાના ખ્રિસ્તી રાજ્યએ યમન ઉપર હુમલો કરીને હિમયરી (Himyarite) શાસનને સંમાપ્ત કરી દીધું હતું અને ઈ.સ. ૫૨૫ માં આ સમગ્ર વિસ્તાર ઉપર હબ્શા (Abyssina, Ethiopia, ઈથોપિયા)નું શાસન સ્થાપિત થઈ ગયું હતું. આ સમગ્ર કાર્યવાહી વાસ્તવમાં કોન્સ્ટન્ટીનોપલના રોમન શાસન અને હબ્શાના શાસનના પરસ્પરના સહકારથી થઈ હતી, કેમ કે હબ્શીઓના પાસે એ વખતે કોઈ નોંધપાત્ર સમુદ્રી કાફલો નહોતો. નૌકા કાફલો રોમનોએ ઉપલબ્ધ કર્યો અને હબ્શાએ પોતાનું ૭૦ હજારનું સૈન્ય તેના દ્વારા યમનના દરિયા કાંઠે ઉતાર્યું. આગળના બનાવો સમજવા માટે એ વાત શરૂઆતમાં જ જાણી લેવી જોઈએ કે આ બધું માત્ર ધાર્મિક ભાવનાથી થયું નહોતું, બલકે તેના પાછળ આર્થિક અને રાજકીય હિતો પણ કામ કરી રહ્યા હતા, બલકે સંભવતઃ આ જ તેના મૂળ પ્રેરકો હતા અને ખ્રિસ્તી પીડિતોના લોહીનો બદલો એક બહાનાથી વધુ કંઈ નહોતું. રોમન શાસને જ્યારથી મિસર (ઈજિપ્ત) અને સીરિયા ઉપર કબ્જો કર્યો હતો, ત્યારથી જ તેની એ કોશિશ હતી કે પૂર્વ આફ્રિકા, ભારત, ઈન્ડોનેશિયા વગેરે દેશો અને રોમન કબ્જા-હેઠળના પ્રદેશો વચ્ચે જે વેપાર ઉપર આરબોએ સદીઓથી કબ્જો જમાવી રાખ્યો હતો, તેને આરબોના કબ્જામાંથી મુક્ત કરાવીને તેઓ સ્વયં તેના ઉપર કબ્જો કરી લે, જેથી તેના લાભો સંપૂર્ણપણે તેને પ્રાપ્ત થાય અને આરબ વેપારીઓની મધ્યસ્થી વચ્ચેથી દૂર થઈ જાય. આ હેતુસર ઈ.સ.પૂ. ૨૪ કે ૨૫ માં કૈસર ઓગસ્ટસે એક મોટું સૈન્ય રોમન જનરલ એલિયસ ગેલસ (Aelius Gallus)ના નેતૃત્વમાં આરબ પ્રદેશના પશ્ચિમી તટ ઉપર ઉતારી દીધું હતું, જેથી એ સમુદ્રી માર્ગનો તે કબ્જો મેળવી લે જે દક્ષિણ આરબ પ્રદેશથી સીરિયા તરફ જતો હતો. (આ રાજમાર્ગનો નક્શો અમે તફ્ફીમુલ કુર્આન, ભા-૨ માં પૃ. ૧૨૨ પર આપેલ છે.) પરંતુ આરબ પ્રદેશના કઠિન ભૌગોલિક સંજોગોએ આ આક્રમણને નિષ્ફળ બનાવી દીધું. તે પછી રોમનો પોતાનું નૌકાદળ રાતા સમુદ્રમાં લઈ આવ્યા અને તેમણે આરબોનો તે વેપાર સમાપ્ત કરી નાખ્યો, જે તેઓ સમુદ્રી માર્ગે કરતા હતા, અને હવે માત્ર જમીન માર્ગ જ તેમના માટે બાકી રહી ગયો. આ જ જમીન માર્ગ ઉપર કબ્જો મેળવવા માટે તેમણે હબ્શાના ખ્રિસ્તી શાસન સાથે ગઠબંધન કર્યું અને નૌકાદળથી તેની મદદ કરીને તેને યમન ઉપર કબ્જો અપાવી દીધો.

યમન પર હબ્શાના જે સૈન્યએ આક્રમણ કર્યું હતું તેના વિશે આરબ ઇતિહાસકારોના કથનો જુદા-જુદા છે. હાફ્ફિઝ ઇબને કસીરે લખ્યું છે કે તેનું નેતૃત્વ બે આગેવાનો કરી રહ્યા હતા, એક અર્યાત (Aryat) અને બીજો અબ્રહા (Abraham); અને મુહમ્મદ બિન ઇસ્હાકનું કથન એ છે કે આ લશ્કરનો નેતા અર્યાત હતો, અને અબ્રહા તેમાં સામેલ હતો. તે પછી બંને એ વાત પર સંમત છે કે અબ્રહા અને અર્યાત અંદરોઅંદર ઝઘડી પડ્યા, મુકાબલામાં અર્યાત માર્યો ગયો, અબ્રહાએ દેશ પર કબજો કરી લીધો અને પછી તેણે હબ્શાના બાદશાહને એ વાત માટે તૈયાર કરી લીધો કે તે તેને જ યમનમાં તેનો નાયબ નિયુક્ત કરે. તેનાથી વિપરીત, યૂનાની અને સીરિયન ઇતિહાસકારોનું કથન છે કે યમનના વિજય પછી જ્યારે હબ્શાના લોકોએ સામનો કરનારા યમનના સરદારોને એક એક કરીને કતલ કરવાનું શરૂ કરી દીધું, તો તેમાંથી એક સરદાર અસ-સુમૈફી અશ્વા (As-Sumayfi Ashwa, જેને યૂનાની ઇતિહાસકારો Esymphaeus લખે છે)એ હબ્શાના લોકોની આધીનતા સ્વીકારીને અને જિજ્ઞાસા અદા કરવાનું વચન આપીને હબ્શાના બાદશાહથી યમનના ગવર્નર તરીકેનો પરવાનો મેળવી લીધો. પરંતુ હબ્શાના સૈન્યએ તેના વિરુદ્ધ બળવો કર્યો અને અબ્રહાને તેની જગ્યાએ ગવર્નર બનાવી દીધો. આ વ્યક્તિ હબ્શાના બંદર અદોલિસના એક યૂનાની વેપારીનો ગુલામ હતો, જેણે પોતાની ચતુરાઈથી યમન પર કબજો કરનારા હબ્શાના લશ્કરમાં મોટો પ્રભાવ ઊભો કરી લીધો હતો. હબ્શાના બાદશાહે તેને કચડવા માટે જે લશ્કરો મોકલ્યા તે કાં તો તેના સાથે ભળી ગયા અથવા તેણે તેને પરાજિત કરી દીધાં. છેવટે હબ્શાના બાદશાહના મૃત્યુ પછી તેના વારસદારે તેનો યમનમાં પોતાના નાયબ તરીકે સ્વીકાર કરી લીધો. (યૂનાની ઇતિહાસકારો તેનું નામ અબ્રામિસ Abrames અને સીરિયન ઇતિહાસકારો અબ્રહામ Abraham લખે છે. અબ્રહા સંભવતઃ તેનો જ હબ્શી ઉચ્ચાર છે, કેમ કે અરબીમાં તો તેનો ઉચ્ચાર ઇબ્રાહીમ છે.)

આ વ્યક્તિ ધીમે-ધીમે યમનનો સ્વતંત્ર બાદશાહ બની ગયો, પરંતુ તેણે નામ પૂરતી હબ્શાની આધીનતા સ્વીકારી રાખી હતી. અને પોતાને બાદશાહનો નાયબ લખતો હતો. તેણે જે પ્રભાવ પ્રાપ્ત કરી લીધો હતો, તેનું અનુમાન એ વાતથી કરી શકાય છે કે જ્યારે ઈ.સ. ૫૪૩ માં તે 'સદે મારિબ' (મારિબના બંધ)ની મરામતથી નિવૃત્ત થયો, તો તેણે એક ભવ્ય ઉજવણી કરી, જેમાં કૈસરે-રૂમ (રોમનો સીઝર, બાદશાહ), ઈરાનના બાદશાહ, હિરહના બાદશાહ અને ગસ્સાનના રાજાના દૂતો સામેલ થયા હતા. આનો વિગતવાર ઉલ્લેખ એ શિલાલેખમાં છે, જે અબ્રહાએ મારિબના બંધ પર લગાવ્યો હતો. આ શિલાલેખ આજે પણ ત્યાં છે અને ગ્લેસરે (Glaser) તેની નોંધ કરી છે. (વધુ માહિતી માટે જુઓ : તફ્ફીમુલ કુર્આન, ભા-૪, સૂર: સબાનું વિવરણ, નોંધ ૩૭)

યમનમાં સંપૂર્ણપણે પોતાની સત્તા મજબૂત કર્યા પછી અબ્રહાએ તે ઉદ્દેશ્ય માટે કામ શરૂ કરી દીધું, જે આ આક્રમણના આરંભથી રોમન સામ્રાજ્ય અને તેના મિત્ર હબ્શાના ખ્રિસ્તીઓની નજરમાં હતો. અર્થાત્, એક તરફ આરબ પ્રદેશમાં ખ્રિસ્તી ધર્મને ફેલાવવો અને બીજી તરફ એ વેપાર પર કબજો કરવો, જે પૂર્વીય પ્રદેશો અને રોમન સામ્રાજ્યના કબજા હેઠળના પ્રદેશો વચ્ચે આરબો દ્વારા થતો હતો. આ આવશ્યકતા એટલા માટે વધી ગઈ હતી કે ઈરાનના સાસાની સામ્રાજ્ય સાથે સત્તાના અવિરત સંઘર્ષે પૂર્વીય પ્રદેશોથી રોમનોના વેપારના અન્ય તમામ માર્ગો બંધ કરી દીધા હતા.

અબ્રહાએ આ હેતુસર યમનના પાટનગર સનૂઆમાં એક ભવ્ય ચર્ચનું નિર્માણ કર્યું, જેનો ઉલ્લેખ આરબ ઇતિહાસકારોએ 'અલ-કલીસ' અથવા 'અલ-કુલ્લેસ' અથવા 'અલ-કુલૈસ' નામથી કર્યો છે. (આ યૂનાની શબ્દ Ekklesia નું અરબી રૂપ છે અને ઉર્દૂનો શબ્દ 'કલીસા' પણ આના ઉપરથી જ બન્યો છે.) મુહમ્મદ બિન ઇસ્હાકની નોંધ છે કે આ કામને પૂરું કર્યા પછી તેણે હબ્શાના બાદશાહને લખ્યું કે હું આરબોની હજજ-યાત્રાને કાબાથી આ ચર્ચ તરફ ફેરવ્યા વગર નહીં રહું. ^(૧) ઈબ્ને-ક્સીરે લખ્યું છે કે તેણે યમનમાં છોડેયોક પોતાનો આ ઈરાદો જાહેર કર્યો અને તે માટે જાહેર ઢંઢેરો પણ કરાવી દીધો. તેના આ કૃત્યનો હેતુ અમારા મતે એ હતો કે આમ કરીને તે આરબોને ઉશ્કેરે, જેથી તેઓ કોઈ એવી કાર્યવાહી કરે જેનાથી તેને મક્કા ઉપર હુમલો કરવા અને કાબાને ધ્વસ્ત કરવાનું બહાનું મળી જાય. મુહમ્મદ બિન ઇસ્હાકનું કથન છે કે તેની આ ઘોષણાથી કોપિત થઈને એક આરબે યેનકેન પ્રકારે ચર્ચમાં ઘૂસીને જાજરૂ-પેશાબ કરી દીધા. ઈબ્ને ક્સીર કહે છે કે આ કૃત્ય એક કુરૈશીએ આચર્યું હતું; અને મુકાતિલ બિન સુલૈમાનની નોંધ છે કે કુરૈશના કેટલાક નવયુવાનોએ જઈને તે કલીસામાં આગ લગાડી દીધી હતી. આમાંથી કોઈ ઘટના પણ જો બની હોય તો આશ્ચર્યની કોઈ વાત નથી, કેમ કે અબ્રહાની આ જાહેરાત નિશ્ચિતપણે ખૂબ ઉશ્કેરણીજનક હતી અને પ્રાચીન અજ્ઞાનતાકાળમાં આના પર કોઈ આરબ કે કુરૈશીનું અથવા અમુક કુરૈશી નવયુવાનોનું ઉશ્કેરાઈને કલીસાને ગંદું કરી દેવું કે તેમાં આગ લગાડી દેવી ન સમજાય એવી વાત નથી. પરંતુ એ પણ કંઈ અસંભવ નથી કે અબ્રહાએ પોતે પોતાના કોઈ માણસથી છૂપી રીતે આવી કોઈ હરકત કરાવી હોય, જેથી તેને મક્કા ઉપર ચઢાઈ કરવાનું બહાનું મળી જાય અને એ રીતે તે કુરૈશીઓને બરબાદ અને તમામ આરબોને ભયભીત કરીને પોતાના બંને હેતુ સિદ્ધ કરી લે. ગમે તેમ, આ બંનેમાંથી જે પણ સ્થિતિ હોય, જ્યારે અબ્રહા પાસે આ સમાચાર પહોંચ્યા કે કાબાને માનનારાઓએ તેના ચર્ચનું આવું અપમાન કર્યું છે તો તેણે પ્રણ લીધા કે હું ત્યાં સુધી યેન નહીં લઉં જ્યાં સુધી કાબાને ધ્વસ્ત ન કરી નાખું.

ત્યારબાદ તે ઈ.સ. ૫૭૦ કે ૫૭૧ માં ૬૦ હજારનું સૈન્ય અને ૧૩ હાથીઓ (કેટલીક નોંધો અનુસાર ૮ હાથી) લઈને મક્કા તરફ રવાના થયો. રસ્તામાં પહેલાં યમનના એક સરદાર ઝૂનફરે આરબોનું એક લશ્કર ભેગું કરીને તેનો સામનો કર્યો, પરંતુ તે પરાજિત થઈને કેદ થઈ ગયો. પછી ખસઅમના પ્રદેશમાં એક આરબ સરદાર નુફૈલ બિન હબીબ ખસઅમી પોતાના કબીલાને લઈને મુકાબલા માટે આવ્યો, પરંતુ તે પણ હારીને કેદ પકડાયો અને તેણે પોતાનો જીવ બચાવવા માટે ભોમિયાની સેવા આપવાનું કબૂલ કરી લીધું. તાઈફના નજીક પહોંચ્યો તો (કબીલા) બની સકીફને લાગ્યું કે આટલા મોટા લશ્કરનો તે સામનો નહીં કરી શકે અને તેને એ જોખમ લાગ્યું કે ક્યાંક તે તેના ઉપાસ્યોનું મંદિર પણ ધ્વસ્ત ન કરી નાખે, તેથી તેનો એક સરદાર મસૂઉદ એક પ્રતિનિધિ-મંડળ લઈને અબ્રહાથી મળ્યો અને તેણે કહ્યું કે અમારું મંદિર એ ઉપાસનાગૃહ નથી, જેને તમે ધ્વસ્ત કરવા આવ્યા છો. એ તો મક્કામાં છે, તેથી તમે અમારા મંદિરને છોડી દો, અમે મક્કાનો માર્ગ દેખાડવા માટે આપને રસ્તો બતાવનાર માણસનો પ્રબંધ કરી આપીએ છીએ.

૧. યમન ઉપર રાજકીય સત્તા પ્રાપ્ત કર્યા પછી ખ્રિસ્તીઓની એ નિરંતર કોશિશ રહી કે કા'બાની સરખામણીમાં તેના જેવું એક કા'બા બનાવે અને આરબ પ્રદેશમાં તેને કેન્દ્રીય સ્થાન અપાવે. તેથી તેમણે નજરાનમાં પણ એક કા'બા બનાવ્યો હતો, જેનો ઉલ્લેખ અમે સૂર: બુરૂજના વિવરણ, નોંધ ૪ માં કરી ચૂક્યા છીએ.

અબ્રહાએ આ વાત માની લીધી અને બની સકીફે અબૂ રિગાલ નામના એક માણસને તેના સાથે કરી દીધો. જ્યારે મક્કા ૩ કોસ (અંદાજે ૬ માઈલ) દૂર રહી ગયું તો અલ મુગમ્મસ (કે'અલ મુગમ્મિસ) નામના સ્થળે પહોંચીને અબૂ રિગાલ મરી ગયો અને આરબો લાંબા સમય સુધી તેની કબર પર પથ્થરો મારતા રહ્યા. બની સકીફને પણ તેઓ વર્ષો સુધી મહેણાં મારતા રહ્યા કે તેમણે લાતના મંદિરને બચાવવા માટે ભૈતુલ્લાહ (અલ્લાહના ઘર) પર હુમલો કરવાવાળાથી સહયોગ કર્યો.

મુહમ્મદ બિન ઈસ્હાકની નોંધ છે કે અલ મુગમ્મસથી અબ્રહાએ પોતાની સેનાની અગ્રહરોળને આગળ વધારી અને તે અહલે-તિહામા અને કુરૈશના ઘણાં ઢોર લૂંટીને લઈ ગયો, જેમાં અલ્લાહના રસૂલ ﷺ ના દાદા અબ્દુલ મુત્તલિબના પણ ૨૦૦ ઊંટ હતા. તે પછી તેણે પોતાના એક દૂતને મક્કા મોકલ્યો અને તેના દ્વારા મક્કાવાસીઓને એ સંદેશો પહોંચાડ્યો કે હું તમારા સાથે યુદ્ધ કરવા નથી આવ્યો, પણ આ ઘર (કા'બા)ને ધ્વસ્ત કરવા આવ્યો છું. જો તમે યુદ્ધ નહીં કરો તો હું તમારા જાન-માલને કોઈ હાનિ નહીં પહોંચાડું. ઉપરાંત, તેણે પોતાના દૂતને એવો આદેશ આપ્યો કે મક્કાવાસીઓ જો વાતચીત કરવા ઈચ્છે તો તેમના સરદારને મારા પાસે લઈ આવજે. મક્કાના સૌથી મોટા સરદાર તે વખતે અબ્દુલ મુત્તલિબ હતા. દૂતે તેમને મળીને અબ્રહાનો સંદેશો આપ્યો. તેમણે કહ્યું કે અમારામાં અબ્રહાથી લડવાની શક્તિ નથી. આ અલ્લાહનું ઘર છે, તે ઈચ્છશે તો પોતાના ઘરને બચાવી લેશે. દૂતે કહ્યું કે તમે મારા સાથે અબ્રહા પાસે ચાલો. તેઓ એ માટે રાજી થઈ ગયા અને તેના સાથે ચાલી નીકળ્યા. તેઓ એટલા દબદબાવાળા અને રૂઆબદાર માણસ હતા કે તેમને જોઈને અબ્રહા ખૂબ પ્રભાવિત થયો અને પોતાના સિંહાસન પરથી ઊતરીને તેમના પાસે આવીને બેસી ગયો. પછી પૂછ્યું કે તમે શું ઈચ્છો છો? તેમણે કહ્યું કે મારા જે ઊંટ પકડી લઈ જવામાં આવ્યા છે, તે મને પરત આપી દેવામાં આવે. અબ્રહાએ કહ્યું કે તમને જોઈને તો હું ખૂબ પ્રભાવિત થયો હતો, પણ તમારી આ વાતે તમને મારી નજરમાંથી ઊતારી દીધા કે તમે તમારા ઊંટોની માગણી કરી રહ્યા છો અને આ ઘર જે તમારા અને તમારા પૂર્વજોના ધર્મનું કેન્દ્ર છે, તેના વિષે તમે કંઈ કહેતા નથી. તેમણે કહ્યું, હું તો માત્ર મારા ઊંટોનો માલિક છું અને તેના વિશે જ હું તમને વિનંતી કરી રહ્યો છું. રહ્યું આ ઘર, તો તેનો એક રબ (માલિક) છે, તે એનું રક્ષણ સ્વયં કરી લેશે. અબ્રહાએ જવાબ આપ્યો, તે એને મારાથી નહીં બચાવી શકે. અબ્દુલ મુત્તલિબે કહ્યું, તમે જાણો અને તે જાણે. એટલું કહીને તેઓ અબ્રહા પાસેથી ઊઠીને આવી ગયા અને તેણે તેમના ઊંટ પાછા આપી દીધા.

ઈબ્ને અબ્બાસ ﷺ નું કથન આનાથી ભિન્ન છે. તેમાં ઊંટોની માગણીનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી. અબ્દ બિન હમીદ, ઈબ્ને અલ-મુન્ઝીર, ઈબ્ને મરદૂયા, હાકિમ, અબૂ નઈમ અને બયહકીએ તેમનાથી જે રિવાયત નોંધી છે, તેમાં તેઓ વણવિ છે કે જ્યારે અબ્રહા અસ્-સિફાહ નામના સ્થળે પહોંચ્યો (જે અરફાત અને તાઈફના પહાડોની વચ્ચે હરમની હદના નજીક આવેલ છે), તો અબ્દુલ મુત્તલિબ સ્વયં તેના પાસે ગયા અને તેને કહ્યું, તમને અહીં સુધી આવવાની શું જરૂર હતી? તમને જો કોઈ વસ્તુની જરૂર હતી તો અમને કહેવડાવી દીધું હોત, અમે પોતે લઈને તમારા સમક્ષ ઉપસ્થિત થઈ જતા. તેણે કહ્યું, મેં સાંભળ્યું છે કે આ ઘર શાંતિનું ઘર છે, હું એની શાંતિ સમાપ્ત કરવા આવ્યો છું. અબ્દુલ મુત્તલિબે કહ્યું કે આ અલ્લાહનું ઘર છે, આજ સુધી તેણે કોઈને આના પર કબ્જો કરવા દીધો નથી. અબ્રહાએ જવાબ આપ્યો, અમે તેને ધ્વંસ કર્યા

વિના પાછાં નહીં જઈએ. અબ્દુલ મુત્તલિબે કહ્યું, તમને જે જોઈએ તે અમારાથી લઈ લો અને પાછા જતા રહો. પણ અબ્રહાએ ઈન્કાર કરી દીધો અને અબ્દુલ મુત્તલિબને પાછળ મૂકીને પોતાના સૈન્યને આગળ વધવાનો આદેશ આપ્યો.

બંને નોંધોનાં આ મતભેદને આપણે તેના સ્થાને જ રહેવા દઈએ અને કોઈને કોઈના ઉપર પ્રાથમિકતા ન આપીએ, તો આમાંથી કોઈપણ સ્થિતિ ઊભી થઈ હોય, તેમ છતાં પણ એ વાત તદ્દન સ્પષ્ટ છે કે મક્કા અને તેની આસપાસના કબીલાઓ આવા મોટાં સૈન્ય સામે યુદ્ધ કરીને કા'બાને બચાવવાની શક્તિ ધરાવતા નહોતા. તેથી એ તદ્દન સમજમાં આવે એવી વાત છે કે કુરૈશે તેનો સામનો કરવાનો કોઈ પ્રયત્ન ન કર્યો. કુરૈશના લોકો તો અહ્મજબની લડાઈ વખતે મુશરિક અને યહૂદી કબીલાઓને સાથે લઈને વધુમાં વધુ ૧૦ થી ૧૨ હજાર માણસો એકત્ર કરી શક્યા હતા. તેઓ ૬૦ હજારના સૈન્યનો મુકાબલો કેવી રીતે કરી શકતા હતા.

મુહમ્મદ બિન ઈસ્હાક વણવિ છે કે અબ્રહાના સૈન્યના પડાવ પરથી પાછા આવીને અબ્દુલ મુત્તલિબે કુરૈશીઓને કહ્યું કે પોતપોતાના કુટુંબોને લઈને પહાડોમાં ચાલ્યા જાઓ, જેથી તેમની કત્લેઆમ ન થાય. પછી તેઓ અને કુરૈશના કેટલાક સરદારો હરમમાં ઉપસ્થિત થયા અને કા'બાના દરવાજાની સાંકળ પકડીને તેમણે અલ્લાહતઆલાથી દુઆઓ (પ્રાર્થનાઓ) કરી કે તે પોતાના ઘર અને તેના સેવકોની રક્ષા કરે. તે વખતે ખાન-એ-કા'બામાં ૩૬૦ મૂર્તિઓ હતી, પરંતુ આ લોકો તે કટોકટીભરી પળે તે સૌને ભૂલી ગયા અને તેમણે માત્ર અલ્લાહ સામે મદદ માટે હાથ લંબાવ્યો. તેમની જે પ્રાર્થનાઓ ઈતિહાસમાં નોંધાઈ છે, તેમાં એક અલ્લાહ સિવાય બીજા કોઈનું નામ સુધ્ધાં જોવા મળતું નથી. ઈબ્ને હિશામે સીરત (પયગંબરના જીવન-ચરિત્ર)માં અબ્દુલ મુત્તલિબની જે શેર (કવિતાઓ)ની નોંધ કરી છે, તે આ પ્રમાણે છે —

لَهُمْ ان العبد يمنع رحله فامنه حلالك

“હે ખુદા ! બંધો પોતાના ઘરની રક્ષા કરે છે, તું પણ પોતાના ઘરની રક્ષા કર.”

لا يغلبن صليهم ومجالهم غدواً محالك

“કાલે તેમની સલીબ (કોસ) અને તેમની યુક્તિઓ તારી યુક્તિઓની સામે જીતી ન જાય.”

ان كنت تار كهم وقيلتنا فامر ما بديالك

“જો તું તેમને અને અમારા કબીલાને પોતાની સ્થિતિમાં છોડી દેવા ઇચ્છે છે તો તું જે ઇચ્છે તે કર.”

સુહેલીએ રૂઝ અલ્ફાઈ માં આ વિષયનો એક શેર પણ નોંધ્યો છે —

وانصرنا على ال الصليب وعابديه اليوم الك

“સલીબની સંતાન અને તેના ઉપાસકોના મુકાબલામાં આજે પોતાની સંતાનની મદદ કર.”

ઈબ્ને જરીરે અબ્દુલ મુત્તલિબના આ શેર પણ નોંધ્યા છે, જે આ પ્રસંગે દુઆ માગતી વખતે તેમણે બોલ્યા હતા —

يارب لا ارخولهم سواك يا رب فامنع منهم حماكا

“હે મારા રબ ! તારા સિવાય હું તેમના મુકાબલામાં કોઈનાથી આશા નથી રાખતો. હે મારા રબ ! તેમનાથી પોતાના હરમની રક્ષા કર.”

ان عد وَالْبَيْت من عادا كا امتعهم ان يخربوا قرا كا

“આ ઘરનો દુશ્મન તારો દુશ્મન છે. પોતાની વસ્તીને નષ્ટ કરવાથી તેમને રોકી લે.”

આ દુઆઓ માગીને અબ્દુલ મુત્તલિબ અને તેમના સાથીઓ પણ પહાડોમાં જતા રહ્યા અને બીજા દિવસે અબ્રહા મક્કામાં દાખલ થવા આગળ વધ્યો, પરંતુ તેનો ખાસ હાથી ‘મહમૂદ’ જે આગળ-આગળ હતો, એકાએક બેસી ગયો. તેને ઘણી ફરશીઓ મારવામાં આવી, અંકુશ ભોંકવામાં આવ્યા, ત્યાં સુધી કે તેને ધાયલ કરી નાંખવામાં આવ્યો, પણ તે ન ખસ્યો. તેને દક્ષિણ, ઉત્તર અને પૂર્વ તરફ વાળીને ચલાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવતો તો તે દોડવા માંડતો, પણ મક્કા તરફ તેને વાળવામાં આવતો તો તે તરત બેસી જતો અને કોઈ પણ યત્ને આગળ વધવા તૈયાર ન થતો. એવામાં જ પક્ષીઓના ટોળે-ટોળાં પોતાની ચાંચ અને પંજાઓમાં કાંકરીઓ લઈને આવ્યા અને તેમણે આ સૈન્ય ઉપર તે કાંકરીઓની વર્ષા કરી નાખી. જેના પૂર પણ આ કાંકરીઓ પડતી, તેનું શરીર ગળવા લાગી જતું. મુહમ્મદ બિન ઈસ્હાક અને ઈકરિમાનું કથન છે કે આ શીતળાનો રોગ હતો અને આરબ પ્રદેશમાં સૌપ્રથમ શીતળાનો રોગ આ જ વર્ષે દેખાયો. ઈબ્ને અબ્બાસ   ની નોંધ છે કે જેના પર કોઈ કાંકરી પડતી, તેને ખૂબ ખંજવાળ ઉપડતી અને ખંજવાળતાં જ ચામડી ફાટી જતી અને માંસ ખરવા માંડતું. ઈબ્ને અબ્બાસ   ની બીજી નોંધ એ છે કે માંસ અને લોહી પાણીની જેમ વહેતા લાગતું અને હાડકાં નીકળી આવતા હતા. સ્વયં અબ્રહાના સાથે પણ આવું થયું. તેનું શરીર ટુકડે-ટુકડા થઈને ખરી રહ્યું હતું અને જ્યાંથી કોઈ ટુકડો ખરતો ત્યાંથી પરુ અને લોહી વહેવા લાગતા. અંધાધૂંધી અને નાસભાગમાં આ લોકોએ યમન તરફ નાસવાનું શરૂ કર્યું. નુફૈલ બિન હબીબ ખશઅમીને, જેને આ લોકો માર્ગદર્શક બનાવીને ખશઅમ નગરમાંથી પકડી લાવ્યા હતા, શોધીને તેમણે કહ્યું કે પાછા જવાનો રસ્તો બતાવે, પણ તેણે સ્પષ્ટ ઇન્કાર કરી દીધો અને કહ્યું—

ابن المفِرّ والاله الطالب والاشرم المغلوب ليس الغالب

‘હવે ભાગવાની જગ્યા ક્યાં છે, જ્યારે કે અલ્લાહ પીછો કરી રહ્યો છે અને નકટો (અબ્રહા) પરાજિત છે, જીત્યો નથી.’

આ નાસભાગમાં ઠેર-ઠેર આ લોકો પડી-પડીને મરતા રહ્યા. અતા બિન યસારનું કથન છે કે તમામે-તમામ એ જ વખતે માર્યા ન ગયા, બલકે કેટલાક તો ત્યાં જ મરી ગયા અને કેટલાક નાસતી વખતે આખા રસ્તામાં પડતા ગયા. અબ્રહા પણ ખશઅમ નગરમાં જઈને મર્યો. (૧)

આ ઘટના મુઝ્દલિફા અને મિના વચ્ચે આવેલ મુહસ્સબ ઘાટી નજીક મુહસ્સિર મુકામે બની હતી. સહીહ મુસ્લિમ અને અબૂ દાઉદની રિવાયત અનુસાર અલ્લાહના રસૂલ   ની હજજતુલ વિદાઅ (અંતિમ હજજ)નો જે પ્રસંગ ઈમામ જાફર સાદિક રહ. એ પોતાના આદરણીય પિતા ઈમામ મુહમ્મદ બાકિર રહ. થી અને તેમણે હજરત જાબિર બિન અબ્દુલ્લાહ   થી નોંધી છે, તેમાં તેઓ કહે છે કે અલ્લાહના રસૂલ  

૧. અલ્લાહતુઆલાએ હબ્શાના લોકોને માત્ર આ સજા આપવા પર સંતોષ ન માન્યો, બલકે ત્રણ-ચાર વર્ષમાં યમનમાંથી હબ્શાની સત્તા હંમેશ માટે સમાપ્ત કરી દીધી. ઈતિહાસથી જાણવા મળે છે કે હાથીઓવાળાના પ્રસંગ પછી યમનમાં તેમની શક્તિ તદત ક્ષીણ થઈ ગઈ, ઠેક-ઠેકાણે યમની સરદારો વિદ્રોહ કરીને ઊભા થઈ ગયા, પછી એક યમની સરદાર સૈફ બિન ઝીયઝને ઈરાનના બાદશાહથી સૈનિક સહાયતા માગી અને ઈરાનનું માત્ર એક હજારનું લશ્કર, જે છ જહાજોની સાથે આવ્યું હતું, હબ્શી શાસનને સમાપ્ત કરવા માટે પૂરતું સાબિત થયું. આ ઘટના ઈ.સ. ૫૭૫ ની છે.

જ્યારે મુઝ્દલિફાથી મિના તરફ ચાલ્યા, તો મુહસ્સિરની ઘાટીમાં આપે ચાલવાની ગતિ વધારી દીધી. ઈમામ નવવી રહ. આની સમજૂતી કરતાં લખે છે કે ‘અસ્હાબુલ ફીલ’ (હાથીઓવાળા)ની ઘટના આ જ જગ્યાએ ઘટી હતી, તેથી સુન્નત એ જ છે કે વ્યક્તિ અહીંથી ઝડપથી પસાર થઈ જાય. મુવત્તામાં ઈમામ માલિક રહ. નોંધે છે કે હુઝૂર ﷺ એ ફરમાવ્યું કે આખું મુઝ્દલિફા રોકાવાની જગ્યા છે, પરંતુ મુહસ્સિરની ઘાટીમાં રોકાવામાં ન આવે. નુફૈલ બિન હબીબના જે શેર ઈબ્ને ઈસ્હાકે નોંધ્યા છે, તેમાં તેઓ આ ઘટનાનો આંખે દેખ્યો અહેવાલ વર્ણવ્યો છે —

رُذَيْنَةُ لُورَايِتٍ وَلَا تَرِيه
لِلذِي جَنِبَ الْمَعْصَبَ مَارَأِنَا

“હે રુદૈના ! કદાચ તું જોતી, અને તું નહીં જોઈ શકે જે કંઈ અમે મુહસ્સના મેદાનની નજીક જોયું.”

حَمَدَاتُ اللَّهِ إِذَا بَصُرْتُ طَيْرًا وَخَفْتُ حَجَارَةً تَلْقَى عَلَيْنَا

“મેં અલ્લાહનો આભાર માન્યો, જ્યારે મેં પક્ષીઓને જોયા અને મને ડર લાગી રહ્યો હતો કે ક્યાંક પથ્થર અમારા ઉપર આવીને ન પડે.”

وَكَلَّ الْقَوْمُ يَسْأَلُ عَنْ نَفِيلٍ كَأَنَّ عَلِيَّ لِلْحَبْشَانِ دَيْنًا

“આ લોકોમાંથી દરેક નુફૈલને શોધી રહ્યો હતો, જાણે કે મારા ઉપર હબ્શાના લોકોનું કોઈ લેણું નીકળતું હતું.”

આ એટલી મોટી ઘટના હતી કે જે આખા આરબ પ્રદેશમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ અને આના ઉપર કેટલાય કવિઓએ કવિતાઓ લખી. આ કવિતાઓમાં એ વાત તદ્દન સ્પષ્ટ છે કે સૌએ તેને અલ્લાહની શક્તિનો ચમત્કાર ઠેરવ્યો અને ક્યાંય આડકતરી અને સાંકેતિક રૂપે પણ એમ નથી કહ્યું કે આમાં તે મૂર્તિઓની પણ કોઈ દખલ હતી જે કા’બામાં પૂજવામાં આવતી હતી, જેમ કે અબ્દુલ્લાહ ઈબ્ને અઝ્ઝિઝ બઅૂરા કહે છે :

سَوَّانَ الْقَالِمِ يُؤْبَوُ أَرْضَهُمْ وَلَمْ يَعِشْ بَعْدَ الْآيَاتِ سَقِيمَهَا

“દૌહજાર હતા, જે પોતાની ધરતી તરફ પાછા ફરી ન શક્યા અને ન પાછા ફર્યા પછી તેમનો બીમાર (અબ્રહા) જીવતો રહ્યો.”

كَانَتْ بِهَا عَادٌ وَجَرَهُمْ قَبْلَهُمْ وَاللَّهُ مِنْ فُرُوقِ الْعِبَادِ يَقِيمَهَا

“અહીં તેમના પહેલાં આદ અને જુરહમ હતા, અને અલ્લાહ બંદાઓના ઉપર હાજર છે, જેણે તેને ટકાવી રાખેલ છે.”

અબૂ કેસ બિન અસલ્ત કહે છે :

كَانَتْ بِهَا عَادٌ وَجَرَهُمْ قَبْلَهُمْ وَاللَّهُ مِنْ فُرُوقِ الْعِبَادِ يَقِيمَهَا

“ઉઠો અને પોતાના રબની બંદગી કરો અને મક્કા અને મિનાની પહાડીઓ વચ્ચે બૈતુલ્લાહના ખૂણાઓનો સ્પર્શ કરો.”

فَلَمَّا آتَاكُمْ نَصْرَدَى الْعَرْشِ وَدَّهَمَ جُنُودَ الْمَلِيكِ بَيْنَ سَافٍ وَحَاصِبٍ

“જ્યારે અર્શવાળા (રાજસિંહાસનવાળા)ની મદદ તમને પહોંચી, તો આ બાદશાહના લશ્કરોએ એ લોકોને એ સ્થિતિમાં ફેરવી દીધા કે કોઈ ધૂળમાં પડ્યું હતું અને કોઈને સંગસાર કરવામાં આવ્યો હતો (અર્થાત્ પથ્થર મારીને મારી નાખવામાં આવ્યો હતો.)”

એટલું જ નહીં, બલ્કે હઝરત ઉમ્મે-હાની ﷺ અને હઝરત ઝુબૈર બિન અવ્વામ ﷺ નું કથન છે કે અલ્લાહના પયગંબર ﷺ એ ફરમાવ્યું : કુરૈશે દસ વર્ષ (અને કેટલીક નોંધો મુજબ સાત વર્ષ) સુધી એક અલ્લાહ સિવાય કોઈની ઈબાદત ન કરી. ઉમ્મે હાની ﷺ ની રિવાયત ઈમામ બુખારી રહ.એ પોતાના વૃત્તાંતમાં અને તબરાની, હાકિમ, ઈબ્ને મરદૂયા અને બયહકીએ પોતાનાં હદીસના પુસ્તકોમાં નોંધી છે. હઝરત ઝુબૈર ﷺ નું કથન તબરાની અને ઈબ્ને મરદૂયા અને ઈબ્ને અસાકરે રિવાયત કરેલ છે, અને વધારામાં તેની પુષ્ટિ હઝરત સઈદ બિન મુસયિબની એ 'મુર્સલ'^(૧) રિવાયતથી થાય છે, જે ખતીબ બગદાદીએ પોતાના વૃત્તાંતમાં ઉલ્લેખ કરેલ છે.

જે વર્ષે આ ઘટના ઘટી, તે વર્ષને આરબવાસીઓ 'આમુલ્ ફીલ' (હાથીઓનું વર્ષ) કહે છે, અને એ જ વર્ષે રસૂલુલ્લાહ ﷺ નો મુબારક જન્મ થયો. હદીસવેત્તાઓ અને ઇતિહાસકારો એ વાત પર લગભગ સંમત છે કે હાથીવાળાઓનો પ્રસંગ મુહર્રમના મહિનામાં બન્યો હતો અને હુઝૂર ﷺ નો જન્મ રબીઉલ અવ્વલ મહિનામાં થયો હતો. મોટાભાગના લોકોનું કહેવું છે કે આપનો જન્મ હાથીઓવાળાના પ્રસંગના ૫૦ દિવસ પછી થયો.

વાણીનો ઉદ્દેશ્ય :

જે ઐતિહાસિક વિગતોનો ઉલ્લેખ ઉપર કરવામાં આવ્યો છે, તેને નજર સમક્ષ રાખીને સૂર: ફીલ ઉપર વિચાર કરવામાં આવે તો એ વાત સારી રીતે સમજમાં આવી જાય છે કે આ સૂર:માં આટલા ટૂંકા શબ્દોમાં માત્ર હાથીવાળાઓ પર અલ્લાહના પ્રકોપનો ઉલ્લેખ કરી દેવાને જ કેમ પર્યાપ્ત સમજવામાં આવ્યું છે. ઘટના કંઈ વધારે જૂની નહોતી. મક્કાનું એક-એક બાળક સુધ્ધાં તેને જાણતું હતું. આરબ પ્રદેશના લોકો સામાન્ય રીતે એનાથી વાકેફ હતા. તમામ આરબો એ વાતને સ્વીકારતા હતા કે અબ્રહાના આક્રમણ સામે કાબાની રક્ષા કોઈ દેવી-દેવતાએ નહીં, બલ્કે અલ્લાહે કરી હતી. અલ્લાહથી જ કુરૈશના સંરદારોએ મદદ માટે દુઆઓ માગી હતી, અને કેટલાક વર્ષો સુધી તો કુરૈશના લોકો આ ઘટનાથી એટલી હદે પ્રભાવિત રહ્યા હતા કે તેમણે અલ્લાહ સિવાય કોઈની બંદગી કરી નહોતી. એટલા માટે સૂર: ફીલમાં આ બધી વિગતોના ઉલ્લેખની જરૂર નહોતી, બલ્કે માત્ર એ બનાવને યાદ કરાવી દેવું પૂરતું હતું, જેથી વિશેષતઃ કુરૈશના લોકો અને સામાન્ય રીતે આરબવાસીઓ હૃદયપૂર્વક એ વાતનો વિચાર કરે કે મુહમ્મદ ﷺ જે વસ્તુ તરફ બોલાવી રહ્યા છે, તે છેવટે એ સિવાય બીજું છે શું કે બધા ઉપાસ્યોને છોડીને માત્ર વહદલૂ લા-શરીક (એક અલ્લાહ, જેનો કોઈ ભાગીદાર નથી)ની ઈબાદત કરવામાં આવે. તે સાથે તેઓ એ પણ વિચાર કરી લે કે જો સત્યના આ આમંત્રણને દબાવવા માટે તેમણે બળજબરીથી કામ લીધું તો જે અલ્લાહે હાથીવાળાઓને ખેદાન-ખેદાન કરી નાખ્યા હતા, તેના જ પ્રકોપમાં તેઓ પણ સપડાઈ જશે.

૧. એવી રિવાયત, જેના પ્રમાણ કે પુરાવાની શ્રેણીમાં તાબઈ અને હુઝૂર અકરમ સલ્લ. વચ્ચે સહાબીનો ઉલ્લેખ ન હોય. (અનુવાદક)

رُكُوعَهَا

(૧૦૬) سُورَةُ الْفِيلِ مَكِّيَّةٌ (۱۹)

آيَاتُهَا

આ: ૫

છૂટ: ૧૦૫ અલ-ફીલ (મક્કી)

રુકૂઆ-૧

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الْمَ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِأَصْحَابِ الْفِيلِ ۝ أَلَمْ يَجْعَلْ كَيْدَهُمْ
فِي تَضَلُّيلٍ ۝ وَ أَرْسَلَ عَلَيْهِمْ طَيْرًا أَبَابِيلَ ۝ تَرْمِيمًا
مِّنْ مَّجَارٍ مِّنْ سِجِّيلٍ ۝ فَجَعَلَهُمْ كَعَصْفٍ مَّأْكُولٍ ۝

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

તમે જોયું નહીં^(૧) કે તમારા રબે હાથીવાળાઓ સાથે શું કર્યું?^(૨) શું તેણે તેમની યુક્તિ^(૩) નિષ્ફળ ન બનાવી દીધી?^(૪) અને તેમના ઉપર પક્ષીઓના ટોળે-ટોળાં મોકલી દીધા^(૫) જે તેમના ઉપર પકવેલી માટીના પથ્થર ફેંકી રહ્યા હતા,^(૬) પછી તેમની દશા એવી કરી દીધી જાણે પશુઓએ ખાધેલું ભૂસું!^(૭) (રુકૂઆ-૧)

(૧) સંબોધન આમ તો નબી ﷺ ને કરવામાં આવેલ છે, પરંતુ આના ખરા સંબોધિત ન કેવળ કુરૈશ, બલકે આરબ પ્રદેશના તમામ લોકો છે, જેઓ આ આખા બનાવથી સારી રીતે વાકેફ હતા. કુર્આન-મજીદમાં ઘણે ઠેકાણે **أَلَمْ تَرَ** (શું તમે જોયું)ના શબ્દો પ્રયુક્ત થયા છે અને તેનો ઉદ્દેશ્ય નબી ﷺ ને નહીં, બલકે સામાન્ય લોકોને સંબોધન કરવાનો છે. (ઉદાહરણાર્થ : આ આયતો જુઓ - ઈબ્રાહીમ આ. ૧૯, અલ-હજજ આ. ૧૮, ૬૫; અન-નૂર આ. ૨૮, ૩૧; ફાતિર આ. ૨૭, અઝ-ઝુમર આ. ૨૧) તે પછી 'જોવા'નો શબ્દ અહીં એટલા માટે પ્રયુક્ત કરવામાં આવ્યો છે કે મક્કા અને મક્કાના આસપાસ તેમજ અરબસ્તાનના દૂર-દૂરના વિસ્તારોમાં મક્કાથી યમન સુધી એવા ઘણા લોકો તે વખતે જીવંતા હતા, જેમણે પોતાની આંખોથી હાથીવાળાઓની તબાહીની ઘટના જોઈ હતી, કેમ કે આ ઘટનાને વિત્યે ચાળીસ-પિસ્તાળીસ વર્ષથી વધારે સમય થયો નહોતો, અને આખું અરબસ્તાન આના એ પ્રકારનાં નિરંતર સમાચારો જોનારાઓથી સાંભળી ચૂક્યું હતું કે આ ઘટના લોકો માટે આંખે દેખેલી ઘટનાની જેમ વિશ્વસનીય હતી.

(૨) અહીં અલ્લાહતુઆલાએ કોઈ વિગત એ વાતની વર્ણવી નથી કે આ હાથીવાળાઓ કોણ હતા, ક્યાંથી આવ્યા હતા અને ક્યા હેતુસર આવ્યા હતા, કેમ કે આ વાતોની સૌને ખબર હતી.

(૩) વાસ્તવામાં **يُكْتَبُ** શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, જે કોઈ વ્યક્તિને નુકસાન પહોંચાડવા માટે છૂપી યુક્તિઓના અર્થમાં બોલવામાં આવે છે. પ્રશ્ન એ છે કે અહીં છૂપી વસ્તુ કઈ હતી? સાર્થક હજરતનું લશ્કર ઘણા હાથીઓ લઈને ખુલ્લુંખુલ્લા યમનથી મક્કા આવ્યું હતું, અને તેણે એ વાત છુપાવીને રાખી નહોતી કે તે કા'બાને ધ્વસ્ત કરવા આવ્યું છે. તેથી આ યુક્તિ તો છૂપી નહોતી. અલબત્ત, જે વાત છૂપી હતી તે હબ્શાના લોકોનો એ આશય

હતો કે તેઓ કા'બાને ધ્વસ્ત કરીને, કુરૈશને કચડીને અને તમામ આરબવાસીઓને પરાધીન કરીને વેપારનો એ માર્ગ આરબોથી છીનવી લેવા માગતા હતા, જે દક્ષિણ અરબસ્તાનથી સીરિયા અને મિસર (ઈજિપ્ત) તરફ જતો હતો. આ હેતુને તેમણે છુપાવી રાખ્યો હતો અને જાહેર એ કર્યું હતું કે તેમના ચર્ચનું જે અપમાન આરબોએ કર્યું છે, તેનો બદલો તેઓ તેમનું ઉપાસનાગૃહ ધ્વસ્ત કરીને લેવા માગે છે.

(૪) વાસ્તવમાં શબ્દો છે - **فِي تَضَلُّبٍ**. અર્થાત્ તેમની યુક્તિને તેણે 'પથભ્રષ્ટતામાં નાખી દીધી.' પરંતુ રૂઢિપ્રયોગમાં કોઈ યુક્તિને પથભ્રષ્ટ કરવાનો અર્થ એને વેડફી નાખવા અને તેને હેતુની સિદ્ધિમાં નિષ્ફળ બનાવી દેવાનો થાય છે, જેમ કે આપણે ઉર્દૂ ભાષામાં કહીએ છીએ કે ફલાણા માણસેનો કોઈ દાવ ચાલી શક્યો નહીં, અથવા તેનું કોઈ તીર નિશાન પર ન લાગ્યું. કુર્આનમાં એક ઠેકાણે ફરમાવવામાં આવ્યું છે - **وَمَا كَيْدُ الْكٰفِرِيْنَ اِلَّا فِيْ ضَلٰلٍ** - "પરંતુ કાફિરોની ચાલબાજી નિષ્ફળ જ ગઈ." (સૂર: મુ'મિન, ૨૫) અને બીજે ઠેકાણે કહેવામાં આવ્યું છે કે - **وَ اِنَّ اِلٰهَ كَعْبَلٰهٖ لَ صٰلِحٌ يَّحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ اِنَّ اِلٰهَ كَعْبَلٰهٖ لَ سٰبِقُ الْاٰرْشٰدِ** "અને એ કે અલ્લાહ વિશ્વાસઘાતીઓની ચાલબાજીને સફળતાનો માર્ગ દેખાડતો નથી." (સૂર: યૂસુફ, ૫૨) આરબો **امرو القيس الضليل** (ઈમરુલ-કૈસ)ને **الملك الضليل** 'વેડફી નાખનાર બાદશાહ' કહેતા હતા, કેમ કે તેણે પોતાના પિતાથી મળેલ બાદશાહીને ખોઈ નાખી હતી.

(૫) વાસ્તવમાં **كٰطِرًا اَبَابِيْلٍ** શબ્દો પ્રયુક્ત કરવામાં આવ્યા છે. ઉર્દૂ ભાષામાં 'અબાબીલ' એક વિશિષ્ટ પ્રકારના પક્ષીને કહે છે, તેથી આપણા ત્યાં લોકો સામાન્ય રીતે એવું સમજે છે કે અબ્રહામના લશ્કર પર 'અબાબીલ' (પક્ષીઓ)ને મોકલવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ અરબી ભાષામાં 'અબાબીલ'નો અર્થ છે ઘણાબધા વિભિન્ન જૂથો, જે એક-પછી-એક અલગ-અલગ દિશાએથી આવે, ચાહે માણસોના હોય કે જાનવરોના. ઇકરિમા અને કતાદા કહે છે કે આ ટોળે-ટોળા પક્ષીઓ રાતા સમુદ્ર તરફથી આવ્યા હતા. સઈદ બિન જુબૈર અને ઇકરિમા કહે છે કે આ પ્રકારના પક્ષીઓ ન પહેલાં કદી જોવામાં આવ્યા હતા, ન પછી જોવામાં આવ્યા. આ ન તો નજૂદના પક્ષીઓ હતા, ન હિજાઝના અને ન તહામા અર્થાત્ હિજાઝ અને રાતા સમુદ્રના વચ્ચેના સમુદ્રકાંઠા વિસ્તારના. ઇબ્ને અબ્બાસ **رضي الله عنه** કહે છે કે તેમની ચોંચો પક્ષીઓ જેવી હતી અને પંજા કૂતરાઓ જેવા. ઇકરિમાનું વર્ણન છે કે તેમના માથા શિકારી પક્ષીઓના માથા જેવા હતા, અને મહદઅંશે તમામ રિવાયતકર્તાઓનું સર્વસંમત કથન એ છે કે દરેક પક્ષીની ચોંચમાં એક-એક કાંકરો હતો, અને પંજાઓમાં બબ્બે કાંકરા. મક્કાના કેટલાક લોકોની પાસે આ કાંકરાઓ લાંબા સમય સુધી સુરક્ષિત રહ્યા હતા. તેથી અબૂ નઈમે નૌફલ બિન અબી મુઆવિયાનું કથન નોંધ્યું છે કે મેં એ કાંકરાઓ જોયા હતા, જે હાથીવાળાઓ પર ફેંકવામાં આવ્યા હતા. તે વટાણાના નાના દાણા જેટલા કાળાશ પડતા રંગના લાલ હતા. ઇબ્ને અબ્બાસ **رضي الله عنه** ની રિવાયત અબૂ નઈમે એ નોંધી છે કે તે પાઈનના બીજ જેટલા હતા, અને ઇબ્ને મરદૂયાની રિવાયતમાં છે કે બકરીની લીંડી જેટલા હતા. સ્પષ્ટ છે કે બધા પથ્થરો એક જેવા નહીં હોય. તેમાં કંઈને કંઈ તો ફરક જરૂર હશે.

(૬) મૂળ શબ્દો છે **حِجَارًا مِّنْ سَيِّئٍ**. અર્થાત્, **حِجَالٍ** જેવા પથ્થર. ઇબ્ને અબ્બાસ **رضي الله عنه** ફરમાવે છે કે આ શબ્દ વાસ્તવમાં ફારસીના શબ્દ **سنگ** (સંગ) અને **گل** (ગલ)નું મિશ્રણ છે અને તેનાથી અભિપ્રેત એ પથ્થર છે, જે માટીના ગારામાંથી બનાવવામાં આવેલ હોય અને પાકીને કઠણ થઈ ગયો હોય. કુર્આન-મજ્હદમાં પણ આની પુષ્ટિ થાય છે. સૂર: હુદ, આ. ૮૨ અને સૂર: હિજર, આ. ૭૪ માં કહેવામાં આવેલ છે કે લૂતની જાતિ પર (સિજિજલ) જેવા પથ્થરોની વર્ષા કરવામાં આવી હતી, અને જે જ પથ્થરો વિશે સૂર: ઝારિયાત, આ. ૩૩ માં ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે તેઓ **حِجَارًا مِّنْ طِيْنٍ** અર્થાત્ માટીના ગારામાંથી બનાવેલ પથ્થર હતા.

મૌલાના હમીદુદ્દીન ફરાહી મરહૂમ-વ-મગફૂર, જેમણે વર્તમાન સમયમાં કુર્આન-મજ્હદના અર્થ અને ભાવાર્થના સંશોધનનું ખૂબ મોટું કામ કર્યું છે, આ આયતમાં **تَرْصِيْمٍ** ના કર્તા મક્કા અને બીજા આરબવાસીઓને

ઠેરવે છે, જેઓ **كَرَّكُم** ના સંબોધિત છે, અને પક્ષીઓ વિશે ફરમાવે છે કે તેઓ કાંકરાઓ નહોતા ફેંકી રહ્યા, બલ્કે એટલા માટે આવ્યા હતા કે હાથીવાળાઓની લાશોને ખાય. આ અર્થઘટન માટે જે દલીલો તેમણે આપી છે તેનો સાર એ છે કે અબ્દુલ મુત્તલિબનું અબ્રહા પાસે જઈને કા'બાના બદલે પોતાના ઊંટોની માગણી કરવું કોઈપણ રીતે સમજમાં આવે તેવી વાત નથી, અને એ વાત પણ સમજમાં આવે તેમ નથી કે કુરૈશના લોકો અને બીજા આરબોએ, જેઓ હજજ માટે આવ્યા હતા, હુમલાખોર લશ્કરનો કોઈ સામનો ન કર્યો હોય અને કા'બાને તેની મહેરબાની પર છોડીને તેઓ પહાડોમાં જઈ છુપાયા હોય. તેથી ઘટના અંગે સાચી વાત એ છે કે આરબોએ અબ્રહાના લશ્કરને પથ્થરો માર્યા, અને અલ્લાહત્તઆલાએ પથ્થરો ફેંકવાવાળા તોફાની પવનો મોકલીને આ લશ્કરનો ભુક્કો બોલાવી દીધો, પછી એ લોકોની લાશો ખાવા માટે પક્ષીઓને મોકલવામાં આવ્યા. પરંતુ જેમ કે અમે પરિચયમાં બતાવી ચૂક્યા છે કે રિવાયત ફક્ત એ જ નથી કે અબ્દુલ મુત્તલિબ પોતાના ઊંટોની માગણી કરવા ગયા હતા, બલ્કે એ પણ છે કે તેમણે ઊંટોની કોઈ માગણી નહોતી કરી અને અબ્રહાને કા'બા પર હુમલો કરવાથી દૂર રાખવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. અમે એ પણ બતાવી ચૂક્યા છીએ કે તમામ પ્રમાણિત રિવાયતો અનુસાર અબ્રહાનું લશ્કર મુહર્રમમાં આવ્યું હતું, જ્યારે હાજીઓ પાછા ફરી ચૂક્યા હતા, અને એ પણ અમે બતાવી દીધું છે કે ૬૦ હજારના લશ્કરનો સામનો કરવો કુરૈશ અને આસપાસના આરબો કબીલાઓની શક્તિની વાત નહોતી. તેઓ તો અહઝાબના યુદ્ધના પ્રસંગે ખૂબ તૈયારીઓ પછી મુશ્રિકો અને યહૂદીઓ કબીલાઓનું જે લશ્કર લઈને આવ્યા હતા, તે દસ-બાર હજારથી વધારે નહોતું. તો પછી તેઓ ૬૦ હજારના લશ્કરનો સામનો કરવાની હિંમત કેવી રીતે કરી શકતા હતા. તેમ છતાં જો આ તમામ દલીલોની ઉપેક્ષા પણ કરવામાં આવે અને કેવળ સૂર: ફીલની વાણીના ક્રમને જોવામાં આવે, તો આ અર્થઘટન તેનાથી વિરુદ્ધ ઠરે છે. જો વાત માત્ર એમ જ હોત કે પથ્થરો આરબોએ માર્યા અને હાથીવાળાઓ ભૂસું બનીને રહી ગયા, અને તે પછી પક્ષીઓ તેમની લાશોને ખાવા માટે આવ્યા, તો વાણીનો ક્રમ આ પ્રમાણે હોત કે - **تَرْبِيئِهِمْ بِحِجَارَةٍ مِّن سِجِّيلٍ يَّجْعَلُهُمْ كَعْصَفٍ مَّا كُوِّلُ وَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ طَيْرًا أَبَابِيلَ** (તમે તેમને પાકી માટીના પથ્થરો મારી રહ્યા હતા, પછી અલ્લાહે તેમને ખાધેલા ભૂસા જેવા બનાવી દીધા, અને અલ્લાહે તેમના ઉપર પક્ષીઓના ટોળે-ટોળા મોકલી દીધા.) પરંતુ અહીં આપણે જોઈએ છીએ કે પહેલા અલ્લાહત્તઆલાએ પક્ષીઓના ટોળે-ટોળા મોકલવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પછી તરત જ **بِحِجَارَةٍ مِّن سِجِّيلٍ** (જેઓ તેમને પાકેલી માટીના પથ્થરો મારી રહ્યા હતા) ફરમાવ્યું છે અને અંતમાં કહ્યું છે કે પછી અલ્લાહે તેમને ખાધેલા ભૂસા જેવા બનાવી દીધા.

(૭) મૂળ શબ્દો છે **دَاوَالْعَصْفِ وَالرَّيْحَانُ** : **عَصْف** શબ્દ સૂર: રહમાન આ. ૧૨ માં આવ્યો છે: “અને અનાજ ભૂસાવાળું અને દાણાદાર.” આનાથી ખ્યાલ આવે છે કે **عَصْف** નો અર્થ એ ફોતરાનો થાય છે, જે અનાજના દાણા પર હોય છે અને જેને ખેડૂત દાણા કાઢીને ફેંકી દે છે, પછી જાનવરો તેને ખાય પણ છે અને અમુક તેમના ચાવવા દરમ્યાન નીચે પડી પણ જાય છે અને કેટલુંક તેમના પગ નીચે ચગદાઈ પણ જાય છે.

૧૦૬ : કુરૈશ

પરિચય

નામ :

પહેલી જ આયતના શબ્દ **قُرَيْشٍ** ને આ સૂર:નું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

ઉત્તરાણકાળ :

આમ તો ઝલ્હાક અને કલ્બીએ આને મદની કહી છે, પરંતુ તફ્ફીરવેતાઓની બહુમતી આના મક્કી હોવા અંગે સંમત છે, અને આના મક્કી હોવાનો સ્પષ્ટ પુરાવો સ્વયં આ સૂર:ના શબ્દો **رَبِّ هَذَا الْبَيْتِ** (આ ઘરના રબ)માં જ છે. જો આ મદીનામાં ઊતરી હોત તો ખાન-એ-કા'બા માટે 'આ ઘર'ના શબ્દો કેવી રીતે યોગ્ય હોઈ શકતા હતા? બલ્કે આના વિષયનો સૂર: ફીલના વિષય સાથે એટલો ગાઢ સંબંધ છે કે સંભવત: આનું અવતરણ તેના પછી તરત જ થયું હશે. બંને સૂર:ઓ વચ્ચે આ જ સુસંગતતાના કારણે સલ્ફ (પુરોગામીઓ)માંથી કેટલાક મહાનુભાવોએ એ વાતનો પણ સ્વીકાર કર્યો છે કે આ બંને વાસ્તવમાં એક જ સૂર: છે. આ ધારણાને એ રિવાયતથી બળ મળ્યું છે કે હઝરત ઉબ્બી બિન કઅબ **ﷺ** પાસેની કુર્આનની કૃતિમાં આ બંને એક સાથે લખવામાં આવેલ છે અને વચ્ચે 'બિસ્મિલ્લાહ' લખેલ નહોતી. ઉપરાંત, એ કે હઝરત ઉમર **ؓ** એ એક વખતે અલગ પાડ્યા વગર આ બંનેને મેળવીને નમાઝમાં પઢી હતી. પરંતુ આ મત એ કારણસર સ્વીકારી શકાય એમ નથી કે સહાબા કિરામની મોટી સંખ્યાની સહાયતાથી સૈયદના ઉસ્માન **ؓ** એ કુર્આન-મજ્હદની જે કૃતિઓ સરકારી સ્તરે લખાવીને ઇસ્લામી પ્રદેશોના કેન્દ્રોમાં મોકલવામાં આવેલ હતી, તેમાં બંને વચ્ચે 'બિસ્મિલ્લાહ' લખવામાં આવેલ હતી, અને ત્યારથી લઈને આજ સુધી દુનિયામાં જોવા મળતી કુર્આનની નકલોમાં આ અલગ-અલગ સૂર:ઓની હેસિયતે જ લખવામાં આવતી રહી છે. વધુમાં, બંને સૂર:ઓની વર્ણનશૈલી એક-બીજાથી એટલી ભિન્ન છે કે આ સ્પષ્ટ રૂપે બે અલગ સૂર:ઓ દેખાય છે.

ઐતિહાસિક પશ્ચાદ્ભૂમિ :

આ સૂર:ને સારી રીતે સમજવા માટે જરૂરી છે કે તે ઐતિહાસિક પશ્ચાદ્ભૂમિને દષ્ટિ સમક્ષ રાખવામાં આવે, જેનાથી આના વિષય અને સૂર: ફીલના વિષયનો ગાઢ સંબંધ છે.

કુરૈશનો કબીલો નબી **ﷺ** ના પરદાદા કુસ્સઈ બિન કિલાબના સમય સુધી હિજાઝમાં વિખરાયેલો પડ્યો હતો. સૌથી પહેલા કુસય્યએ તેમને મક્કામાં એકત્રિત કર્યા અને બૈતુલ્લાહ (અલ્લાહના ઘર-કાબા)ની સમગ્ર વ્યવસ્થા આ કબીલાના હાથમાં આવી ગઈ. આ જ કારણે કુસ્સઈને 'મુજમ્મેઅ' (એકત્ર કરનાર)નો ઈલકાબ આપવામાં આવ્યો. આ વ્યક્તિએ પોતાની ઉચ્ચ પ્રકારની બુદ્ધિમત્તાથી મક્કામાં એક નાગરિક રાજ્યની આધારશીલા મૂકી, અને અરબસ્તાનના આસપાસના વિસ્તારથી આવનારા હાજીઓની સેવાની ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરી, જેના કારણે ધીમે-ધીમે અરબસ્તાનના તમામ કબીલાઓ અને બધા વિસ્તારોમાં કુરૈશનો પ્રભાવ સ્થાપિત થતો ગયો. કુસ્સઈ પછી તેમના પુત્રો અબ્દે મનાફ અને અબ્દુદ્દાર વચ્ચે મક્કા રાજ્યના હોદ્દાઓ વહેંચાઈ ગયા, પરંતુ બંનેમાંથી અબ્દે મનાફને પોતાના પિતાના જ કાળમાં વધારે ખ્યાતિ

પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી હતી અને અરબસ્તાનમાં તેની પ્રતિષ્ઠા અને ગૌરવને સ્વીકારવામાં આવી રહ્યા હતા. અબ્દે મનાફના ચાર પુત્રો હતા - હાશિમ, અબ્દે શમ્સ, મુત્તલિબ અને નૌફલ. આમાંથી હાશિમ - અબ્દુલ મુત્તલિબના પિતા અને અલ્લાહના રસૂલ ﷺ ના પરદાદાના મનમાં સૌપ્રથમ એ વિચાર આવ્યો કે એ આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં ઝંપલાવવું જોઈએ, જે આરબ પ્રદેશના રસ્તેથી પૂર્વના દેશો અને સીરિયા તથા ઈજિપ્ત વચ્ચે થતો હતો અને સાથે-સાથે આરબોની જરૂરતનો માલસામાન પણ ખરીદીને લાવવામાં આવે, જેથી રસ્તામાં આવતા કબીલાઓ તેમનાથી માલસામાન ખરીદે અને મક્કાના બજારમાં દેશના અંદરના વેપારીઓ પણ ખરીદી માટે આવવા લાગે. આ એ જમાનો હતો, જ્યારે ઈરાનનું સાસાની શાસન આ આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર પર પોતાનું વર્ચસ્વ સ્થાપિત કરી ચૂક્યું હતું, જે અન્ય ઉત્તરીય પ્રદેશો અને ઈરાનના અખાતના માર્ગોથી રોમન રાજ્ય અને પૂર્વીય પ્રદેશો વચ્ચે થતો હતો. તેથી દક્ષિણ અરબસ્તાનથી રાતા સમુદ્રના કાંઠાની સાથે-સાથે જે વેપારી માર્ગ સીરિયા અને ઈજિપ્ત તરફ જતો હતો, તેનો વેપાર ખૂબ જ ખીલ્યો હતો. અન્ય આરબ કાફલાઓની સરખામણીમાં કુરૈશને એ સુવિધા પ્રાપ્ત હતી કે રસ્તામાં આવતા તમામ કબીલાઓ તેઓ બૈતુલ્લાહના સેવકો હોવાની હેસિયતે તેમનો આદર કરતા હતા. હજજ સમયે અત્યંત વિશાળહૃદયતા અને ઉદારતાથી તમામ કબીલાઓની સેવા કુરૈશના લોકો કરતા હતા, તેના કારણે સૌ તેમના ઋણી હતા. તેમને એ વાતનું જરાય જોખમ નહોતું કે રસ્તામાં ક્યાંક તેમના કાફલાઓને લૂંટી લેવામાં આવશે. માર્ગમાં આવતા કબીલાઓ તેમના પાસેથી તે ભારે રોડ-ટેક્ષ પણ વસૂલ કરી શકતા નહોતા, જે બીજા કાફલાઓ પાસેથી લેવામાં આવતા હતા. હાશિમે આ તમામ પાસાઓ પર વિચાર કરીને જ વેપારની યોજના ઘડી અને પોતાની આ યોજનામાં પોતાના અન્ય ત્રણેય ભાઈઓને સામેલ કર્યા. સીરિયાના ગસ્સાની બાદશાહ પાસેથી હાશિમે, હબ્શાના બાદશાહ પાસેથી અબ્દે શમ્સે, યમનના ઉમરાવો પાસેથી મુત્તલિબે તથા ઈરાક અને ઈરાનના શાસકો પાસેથી નૌફલે વેપારની છૂટછાટો મેળવી. આ રીતે આ લોકોનો વેપાર ખૂબ ઝડપથી વિકસતો ગયો. આ જ કારણે આ ચારે ભાઈઓ 'મુત્તજરીન' (વેપારીઓ)ના નામથી પ્રખ્યાત થઈ ગયા અને જે સંપર્કો તેમણે આસપાસના કબીલાઓ અને રાજ્યોથી સ્થાપ્યા હતા, તેના આધારે તેમને 'અસ્હાબુલ ઈલાફ' પણ કહેવામાં આવતા હતા, જેનો શબ્દાર્થ 'પ્રેમ પેદા કરનારા' થાય છે. આ વેપારના કારણે કુરૈશના લોકોને સીરિયા, ઈજિપ્ત, ઈરાક, ઈરાન, યમન અને હબ્શાના દેશો સાથે સંબંધો કેળવવાની એ તકો મળી, અને વિવિધ દેશોની સભ્યતા અને સંસ્કૃતિ સાથે સીધા સંપર્કમાં આવવાને કારણે તેમનું વિચારવા-સમજવાનું ધોરણ એટલું ઊંચું થઈ ગયું કે આરબોનો કોઈ બીજો કબીલો તેમની ટક્કરમાં આવે એવો ન રહ્યો. ધન-સંપત્તિની દૃષ્ટિએ પણ તેઓ આરબ પ્રદેશમાં બધાથી ચઢિયાતા થઈ ગયા અને મક્કા આરબ દ્વીપકલ્પનું સૌથી અગત્યનું વેપાર-કેન્દ્ર બની ગયું. આ આંતરરાષ્ટ્રીય સંપર્કોનો એક મોટો લાભ એ પણ થયો કે ઈરાકમાંથી આ લોકો તે લિપિ લઈને આવ્યા, જે પાછળથી કુર્આન-મજીદ લખવા માટે ઉપયોગમાં આવી. આરબોના કોઈ બીજા કબીલામાં આટલા ભણેલા-ગણેલા માણસો નહોતા, જેટલા કુરૈશમાં હતા. આ જ કારણોસર નબી ﷺ એ કહ્યું હતું કે **قريش قادة الناس** 'કુરૈશ લોકોના નેતા છે.' (મુસ્નદે અહમદ, ઉમરૂ બિન આસની રિવાયતો) અને હઝરત અલી ﷺ ની રિવાયત બયહકીમાં છે કે હુઝૂર ﷺ એ ફરમાવ્યું: **كان هذا الامر في عمير فنزعه الله منهم وجعله في قريش** 'પહેલા આરબનું નેતૃત્વ હુમૈરવાળા-

ઓના કબીલાને પ્રાપ્ત હતું, પછી અલ્લાહત્તઆલાએ તેમનાથી લઈને કુરૈશને આપી દીધું.”

કુરૈશ આવી રીતે ઝડપથી પ્રગતિ કરતા જઈ રહ્યા હતા કે એવામાં મક્કા ઉપર અબ્રહાના આક્રમણનો બનાવ બન્યો. જો તે વખતે અબ્રહા આ પવિત્ર શહેરને જીતવા અને કા'બાને ધ્વસ્ત કરવામાં સફળ થઈ ગયો હોત તો આરબ પ્રદેશમાં માત્ર કુરૈશની જ નહીં, બલકે સ્વયં કા'બાની ધાક પણ સમાપ્ત થઈ જતી. અજ્ઞાનતાકાળના આરબોની એ માન્યતા ડગમગી જતી કે આ ઘર વાસ્તવમાં બૈતુલ્લાહ (અલ્લાહનું ઘર) છે. કુરૈશને આ ઘરના સેવક હોવાની હેસિયતે જે માન-સન્માન સમગ્ર દેશમાં પ્રાપ્ત હતું, તે એકદમ સમાપ્ત થઈ જતું. મક્કા સુધી હબ્શાના લોકોના આક્રમણ પછી રોમન સલ્તનત આગળ વધીને સીરિયા અને મક્કા વચ્ચેના વેપારી માર્ગને પણ પોતાના કબજામાં લઈ લેતી, અને કુરૈશ તેનાથી વધારે કંગાળ હાલતમાં ગ્રસ્ત થઈ જતા, જેમાં કુસ્સઈ બિન કિલાબથી પહેલાં ગ્રસ્ત હતા. પરંતુ જ્યારે અલ્લાહત્તઆલાએ પોતાની શક્તિનો એવો ચમત્કાર બતાવ્યો કે પક્ષીઓના લશ્કરે કાંકરીઓ મારી-મારીને અબ્રહાના ૬૦ હજારના સૈન્યને નષ્ટ-વિનષ્ટ કરી નાખ્યું, અને મક્કાથી યમન સુધી તમામ માર્ગોએ આ વિનષ્ટ થઈ ગયેલ લશ્કરના માણસો પડી-પડીને મરતા જતા હતા, તો કા'બાના 'બૈતુલ્લાહ' (અલ્લાહનું ઘર) હોવા અંગેનો તમામ આરબોનો વિશ્વાસ પહેલાંથી અનેકગણો વધારે મજબૂત બની ગયો અને તેના સાથે કુરૈશની ધાક પણ દેશભરમાં પહેલાં કરતાં વધુ સ્થાપિત થઈ ગઈ. હવે આરબોને વિશ્વાસ થઈ ગયો કે આ લોકો પર અલ્લાહની વિશિષ્ટ કૃપા છે. તેઓ નિઃસંકોચ અને નિર્ભયપણે અરબસ્તાનના દરેક ભાગમાં જતા અને પોતાના વેપારી કાફલાઓ લઈને કોઈપણ વિસ્તારમાંથી પસાર થતા. કોઈની એ હિંમત નહોતી કે તેમને હેરાન કરે. તેમને હેરાન કરવાની વાત તો દૂર રહી, તેમના શરણમાં કોઈ બિનકુરૈશી પણ હોય, તો તેને પણ કોઈ હેરાનગતિ કરવામાં ન આવતી.

વાણીનો ઉદ્દેશ્ય :

નબી ﷺ ના સમયમાં આ બનાવોથી સૌ વાકેફ હતા, એટલા માટે તેના ઉલ્લેખની જરૂર નહોતી. આ જ કારણ છે કે આ સૂરના ચાર નાના-નાના વાક્યોમાં કુરૈશને ફક્ત એટલી વાત કહેવાનું જ પર્યાપ્ત સમજવામાં આવ્યું કે જ્યારે તમે પોતે આ ઘર (કા'બા)ને મૂર્તિઓનું નહીં, બલકે અલ્લાહનું ઘર માનો છો અને જ્યારે તમે સારી રીતે જાણો છો કે તે અલ્લાહ જ છે, જેણે તમને આ ઘરના કારણે આ શાંતિ આપી, તમારા વેપારને આટલો વિકસાવ્યો અને તમને ઉપવાસ અને ભૂખમરાથી બચાવીને આ ખુશહાલી આપી, તો તમારે તેની જ બંદગી કરવી જોઈએ.

رُكُوعَهَا ۱

(૧૦૧) سُورَةُ قُرَيْشٍ مَكِّيَّةٌ (૨૧)

آيَاتُهَا ۴

આ. ૪

સૂર: ૧૦૬ કુરૈશ (મક્કી)

રુકૂઆ-૧

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

لَا يَلْفِ قُرَيْشٍ ۱، الْفِهُمُ رِحْلَةَ الشِّتَاءِ وَالصَّيْفِ ۲ فليَعْبُدُوا رَبَّ
هَذَا الْبَيْتِ ۳ الَّذِي أَطْعَمَهُمْ مِّنْ جُوعٍ ۴ وَأَمَّنَّهُمْ مِّنْ خَوْفٍ ۵

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

કેમ કે કુરૈશ ટેવાઈ ગયા, (૧) (અર્થાત) શિયાળા અને ઉનાળાની મુસાફરીથી ટેવાઈ ગયા, (૨) તેથી તેમને જોઈએ કે આ ઘરના રબની બંદગી કરે, (૩) જેણે તેમને ભૂખથી બચાવીને ભોજન આપ્યું (૪) અને ભયથી બચાવી શાંતિ પ્રદાન કરી. (૫) (રુકૂઆ-૧)

(૧) મૂળ શબ્દો છે لَا يَلْفِ قُرَيْشٍ. لَا يَلْفِ શબ્દ ألف થી બનેલો છે, જેનો અર્થ રૂઢ થઈ જવું કે ટેવાઈ જવું, પરિચિત હોવું, ફાટી ગયા પછી ભળી જવું, અને કોઈ વસ્તુની આદત-અપનાવી લેવાનો થાય છે. ઉર્દૂ ભાષામાં أَلْف (ઉલ્ફત) અને الْوَلْف (માલૂફ) શબ્દો પણ આનાથી જ બનેલા છે. لَا يَلْفِ થી પહેલાં જે لَام (લામ) આવ્યો છે તેના વિશે અરબી ભાષામાં કેટલાક વિશેષણોએ એ મત પ્રદર્શિત કર્યો છે કે આ અરબી રૂઢિપ્રયોગ અનુસાર આશ્ચર્ય કે નવાઈના અર્થમાં છે. જેમ કે, آرَبُو كَذِبًا لَمْ يَلْفُوا مَا صَنَعْنَا بِهِ, અર્થાત્ જરા આ જૈદને જુઓ કે અમે તેના સાથે કેવું સારું વર્તન કર્યું અને તેણે અમારા સાથે શું કર્યું. આમ, لَا يَلْفِ قُرَيْشٍનો અર્થ એ છે કે કુરૈશનું વલણ ખૂબ જ નવાઈ પમાડે એવું છે કે અલ્લાહની જ કૃપાથી તેઓ વેરવિખેર થઈ ગયા પછી એકત્ર થયા અને એ વેપારી પ્રવાસોથી ટેવાઈ ગયા, જે તેમની સુખ-સમૃદ્ધિનું સાધન બનેલાં છે, અને તેઓ અલ્લાહની જ બંદગીથી મોહું ફેરવી રહ્યા છે. આ મત અખફશ, કિસાઈ અને ફર્રાનો છે અને આ મતને ઈબ્ને જરીર રહ. એ પ્રાથમિકતા આપતાં લખ્યું છે કે આરબો જ્યારે આ 'લામ' પછી કોઈ વાતનો ઉલ્લેખ કરે છે, તો એ જ વાત એ સ્પષ્ટ કરવા માટે પર્યાપ્ત સમજવામાં આવે છે કે તેના હોવા છતાં જે વ્યક્તિ કોઈ વલણ અપનાવી રહ્યો છે, તે આશ્ચર્યજનક છે. તેનાથી વિપરીત, ખલીલ બિન અહમદ, સિબવાયહ અને ઝમખશરી કહે છે કે આ 'લામે તઅૂલીલ' (કાર્યકારણનો સંબંધ દર્શાવતો લામ) છે અને તેનો સંબંધ આગળના વાક્ય هَذَا الْبَيْتِ رَبِّ هَذَا الْبَيْتِ થી છે. મતલબ આનો એ છે કે આમ તો કુરૈશ પર અલ્લાહની કૃપાઓની ગણતરી નથી, પરંતુ જો કોઈ અન્ય કૃપાના કારણે નહીં, તો આ જ એક કૃપાના કારણે તેઓ અલ્લાહની બંદગી કરે કે તેની મહેરબાનીથી તેઓ આ વેપારી પ્રવાસોથી ટેવાઈ ગયા, કેમ કે આ સ્વયં તેમના ઉપર એક મોટો ઉપકાર છે.

(૨) ગરમી અને ઠંડીના પ્રવાસોનો અર્થ એ છે કે ગરમીની ઋતુમાં કુરૈશના વેપારી પ્રવાસો સીરિયા અને ફલસ્તિન (પેલેસ્ટાઈન) તરફ થતા હતા, કેમ કે તે ઠંડા પ્રદેશો છે, અને ઠંડીની ઋતુમાં તે દક્ષિણ અરબસ્તાન તરફ થતા હતા, કેમ કે તે વિસ્તારો ગરમ છે.

(૩) 'આ ઘર'થી અભિપ્રેત ખાનએ કા'બા છે અને અલ્લાહતુઆલાના ઈરશાદનો અર્થ એ છે કે કુરૈશને આ કૃપા આ ઘરના કારણે જ પ્રાપ્ત થઈ છે, અને તેઓ પોતે તેને માને છે કે એ ૩૬૦ મૂર્તિઓ તેમના રબ નથી, જેમની તેઓ પૂજા કરી રહ્યા છે, બલકે કેવળ અલ્લાહ જ તેમનો રબ છે. તેણે જ તેમને હાથીવાળાઓના આક્રમણથી બચાવ્યા. તેને જ તેમણે અબ્રહાના સૈન્યના મુકાબલામાં મદદની દુઆ કરી હતી. તેના ઘરના શરણમાં આવતાં પહેલાં જ્યારે તેઓ વેરવિખેર હતા, તો તેમની કોઈ હેસિયત નહોતી. અરબસ્તાનના તમામ કબીલાઓની જેમ તેઓ પણ એક વંશના વિખેરાયેલા જૂથો હતા. પરંતુ જ્યારે તેઓ મક્કામાં આ ઘરના આસપાસ એકત્ર થયા અને તેની સેવા કરવા લાગ્યા, તો સમગ્ર અરબમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ ગયા અને દરેક બાજુ તેમનાં વેપારી કાફલાઓ નિર્ભય રીતે અને જોખમ વિના આવવા-જવા લાગ્યા. આમ, તેમણે જે કંઈ મેળવ્યું છે, આ ઘરના રબના કારણે મળ્યું છે, તેથી તેમણે તેની જ ઈબાદત કરવી જોઈએ.

(૪) આ સંકેત છે એ તરફ કે મક્કામાં આવતાં પહેલાં જ્યારે કુરૈશ અરબસ્તાનમાં વેરવિખેર હતા, તો ભૂખથી મરી રહ્યા હતા. અહીં આવ્યા પછી તેમના માટે આજીવિકાના દરવાજા ખુલતા ગયા અને તેમના માટે હઝરત ઈબ્રાહીમ અલૈ.ની એ દુઆ શબ્દશ: પૂરી થઈ કે હે પાલનહાર ! મેં મારા સંતાનોના એક ભાગને તારા પ્રતિષ્ઠિત ઘરની પાસે એક નિર્જન ખીણમાં વસાવ્યો છે, જેથી તેઓ નમાઝ કાયમ કરે, તેથી તું લોકોના હૃદયને આના મોહિત બનાવ અને તેમને ખાવા માટે ફળ આપ. (ઈબ્રાહીમ, આ. ૩૭)

(૫) અર્થાત્, જે ભયથી અરબસ્તાનની ધરતીમાં કોઈ સુરક્ષિત નથી તેનાથી તેઓ સુરક્ષિત છે. અરબસ્તાનની સ્થિતિ એ જમાનામાં એ હતી કે આખા દેશમાં કોઈ વસ્તી એવી નહોતી, જેના લોકો રાત્રે ચેનથી ઊંઘી શકતા હોય, કેમ કે હંમેશા તેમને આશંકા રહેતી કે કોણ જાણે ક્યારે કોઈ લૂંટારૂ જૂથ અચાનક તેના ઉપર છાપો મારી દે. કોઈ વ્યક્તિ એવો નહોતો, જે પોતાના કબીલાની સીમાઓથી બહાર પગ મૂકવાની હિંમત કરી શકે, કેમ કે એકલદોકલ માણસનું જીવતા બચીને પાછા આવવું, અથવા પકડાઈ જઈને ગુલામ બની જવાથી સુરક્ષિત રહેવું જાણે અસંભવ હતું. કોઈ કાફલો એવો નહોતો, જે શાંતિથી પ્રવાસ કરી શકે, કેમ કે રસ્તામાં ઠેકઠેકાણે તેના ઉપર ધાડ પડવાનું જોખમ રહેતું હતું, અને આખાય રસ્તાના પ્રભાવી કબીલાના સરદારોને લાંચ-રુશ્વત આપીને વેપારી કાફલાઓ સલામત પસાર થઈ શકતા હતા. પરંતુ કુરૈશ મક્કામાં તદ્દન સુરક્ષિત હતા, તેમને કોઈ દુશ્મનના હુમલાનો ભય નહોતો. તેમનાં નાના અને મોટા, દરેક પ્રકારના કાફલાઓ દેશના કોઈપણ ભાગમાં આવતા-જતા હતા, કોઈ એ જાણકારી મળી ગયા પછી કે કાફલો હરમ (પ્રતિષ્ઠિત ઘર)ના સેવકોનો છે, તેમને રંજાડવાની હિંમત કરી શકતો નહોતો. હદ તો એ છે કે એકલો કુરૈશી પણ જો ક્યાંકથી પસાર થઈ રહ્યો હોય અને કોઈ તેને પરેશાન કરે, તો માત્ર શબ્દ 'حَرَمِي' (હરમ અર્થાત્ પ્રતિષ્ઠિત ઘરનો માણસ છું) કે 'يَا أَيُّهَا مَنْ حَرَمِ اللَّهِ' (હું અલ્લાહના ઘરનો માણસ છું) કહી દેવું પૂરતું બની જતું હતું, આ સાંભળતાં જ ઉઠતા હાથ રોકાઈ જતા હતા.

૧૦૭ : અલ-માઝિન

પરિચય

નામ :

અંતિમ આયતના અંતિમ શબ્દ **الْمَاعُونَ** ને આ સૂર:નું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

ઉત્તરાણકાળ :

ઇબ્ને મરદૂયાએ ઇબ્ને અબ્બાસ અને ઇબ્ને જુબૈર **رضي الله عنهما** ના કથનનો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે આ સૂર: મક્કી છે અને આ જ કથન અતા અને જાબિરનું પણ છે. પણ અબૂ હૈયાને 'અલ બહરૂલ મુહીત'માં ઇબ્ને અબ્બાસ **رضي الله عنهما**, કતાદા અને ઝહહાકનું આ કથન નોંધ્યું છે કે આ સૂર: મદીનામાં ઊતરી છે. અમારા મતે સ્વયં આ સૂર:માં જ એક આંતરિક પુરાવો મોજૂદ છે જે આ સૂર:ના મદની હોવાની દલીલ છે અને તે એ છે કે આમાં તે નમાઝ પઢનારાઓને તબાહીની ચેતવણી આપવામાં આવી છે, જેઓ પોતાની નમાઝમાં ગફલત કરે છે અને દેખાવ માટે નમાઝ પઢે છે. આ પ્રકારના મુનાફિકો (દંભીઓ) મદીનામાં જ જોવા મળતા હતા, કેમ કે ત્યાં જ ઈસ્લામ અને ઈસ્લામને માનનારાઓને એ શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ હતી કે ઘણા બધા લોકોને સગવડતા અને સ્વાર્થ ખાતર ઈમાન લાવવું પડ્યું હતું અને તેઓ લાયરીવશ મસ્જિદમાં આવતા હતા, જમાઅતમાં સામેલ થતા હતા અને દેખાવ ખાતર નમાઝો પઢતા હતા., જેથી તેમને મુસલમાનોમાં ગણવામાં આવે. તેનાથી વિપરીત, મક્કામાં એવી પરિસ્થિતિ મૂળેથી નહોતી કે ત્યાં કોઈને દેખાવ ખાતર નમાઝ પઢવી પડે. ત્યાં તો ઈમાનવાળાઓ માટે જમાઅત સાથેની નમાઝની વ્યવસ્થા પણ મુશ્કેલ હતી. તેમને છુપાઈને નમાઝ પઢવી પડતી હતી અને કોઈ જાહેરમાં પઢતું હતું તો જીવના જોખમે પઢતું હતું. મુનાફિકોનો જે પ્રકાર અહીં જોવા મળતો હતો, તે દેખાવ ખાતર ઈમાન લાવવા અને દેખાવ ખાતર નમાઝ પઢનારા નહોતા, બલકે એ લોકોનો હતો જેઓ રસૂલુલ્લાહ **ﷺ** ના સત્ય પર અને સાચા હોવાને જાણી અને માની ગયા હતા, પરંતુ તેમાંથી કોઈ પોતાની સત્તા, પ્રતિષ્ઠા અને વડપણને ટકાવવા માટે ઈસ્લામનો સ્વીકાર કરવાથી દૂર રહેતો હતો અને કોઈ એ જોખમ લેવા માટે તૈયાર નહોતો કે મુસલમાન બનીને એ મુસીબતોને વહોરી લે, જેમાં તેઓ ઈમાન લાવનારાઓને પોતાની આંખોની સામે ગ્રસ્ત થતાં જોઈ રહ્યા હતા. મક્કા કાળના મુનાફિકોની આ હાલત સૂર: અનૂકબૂત, આ. ૧૦-૧૧ માં વર્ણવવામાં આવી છે. (સમજૂતી માટે જુઓ : તર્કહીમુલ કુર્આન, ભા-૩, અલ-અનૂકબૂત, નોંધ ૧૩ થી ૧૬)

વિષય અને ચર્ચા :

આનો વિષય એ બતાવે છે કે આખિરત પર ઈમાન ન લાવવું મનુષ્યમાં કેવા પ્રકારનું ચરિત્ર પેદા કરે છે. આ. ૨ અને ૩ માં એ કાફિરો (વિધર્મીઓ)ની હાલત વર્ણવવામાં આવી છે, જેઓ આખિરતને ખુલ્લેઆમ ખોટી ઠેરવે છે, અને અંતિમ ચાર આયતોમાં એ મુનાફિકોની હાલત વર્ણવવામાં આવી છે, જેઓ દેખીતી રીતે તો મુસલમાન છે, પણ દિલમાં આખિરત અને તેના બદલા અને સજા તથા તેના પુણ્ય અને પ્રકોપ વિષે કોઈ કલ્પના નથી રાખતા. એક સાથે બંને પ્રકારના જૂથોની વર્તણૂક બતાવવાનો હેતુ એ હકીકત લોકોના મનમાં ઉતારવાનો છે કે મનુષ્યની અંદર એક મજબૂત અને સુદઢ પવિત્ર ચરિત્ર આખિરતની માન્યતા વિના પેદા થઈ શકતું નથી.

رُكُوعًا ١

(۱۰۷) سُورَةُ الْمَاعُونِ مَكِّيَّةٌ (۱۷)

آيَاتُهَا ۷

આ. ૭

સૂર: ૧૦૭ અલ-માઠિન (મક્કી)

રુકૂઅ-૧

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۱ ۞ أَرَأَيْتَ الَّذِي يُكَذِّبُ بِالْإِيمَانِ ۚ فَذَلِكَ الَّذِي يَدْعُ الْيَتِيمَ ۚ
 ۲ وَلَا يُحِضُّ عَلَىٰ طَعَامِ الْمِسْكِينِ ۚ فَوَيْلٌ لِلْمُصَلِّينَ ۚ
 ۳ الَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ ۚ الَّذِينَ هُمْ يُرَاءُونَ ۚ
 ۴ وَيَسْتَعُونَ الْمَاعُونَ ۚ

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

તમે જોયો^(૧) તે માણસને જે આખિરત (પરલોક)ના ઈનામ અને સજા^(૨)ને ખોટાં ઠેરવે છે?^(૩) તે જ તો છે^(૪) જે અનાથને ધક્કા મારે છે,^(૫) અને ગરીબનું ભોજન^(૬) આપવા માટે પ્રેરિત કરતો નથી.^(૭) પછી વિનાશ છે તે નમાઝ પઢનારાઓ માટે^(૮) જેઓ પોતાની નમાઝથી બેદરકારી દાખવે છે,^(૯) જેઓ દેખાડો કરે છે^(૧૦) અને સામાન્ય જરૂરિયાતની વસ્તુઓ^(૧૧) (લોકોને) આપવાનું ટાળે છે. (રુકૂઅ-૧)

(૧) 'તમે જોયું'નું સંબોધન દેખીતી રીતે નબી ﷺ થી છે, પરંતુ કુર્આનની વર્ણનશૈલી એ છે કે આવા પ્રસંગે તે સામાન્ય રીતે બુદ્ધિશાળી અને સમજદાર વ્યક્તિને સંબોધન કરે છે, અને 'જોવાનો' મતલબ આંખોથી જોવાનો પણ છે, કેમ કે આગળ લોકોની જે સ્થિતિ વર્ણવવામાં આવી છે, તે પ્રત્યેક જોવાવાળો પોતાની આંખોથી જોઈ શકતો હતો, અને આનો અર્થ જાણવું, સમજવું અને વિચાર કરવું પણ છે. અરબીની જેમ ઉર્દૂમાં પણ 'જોવા'નો શબ્દ આ બીજા અર્થમાં પ્રયુક્ત થાય છે. જેમ કે આપણે કહીએ છીએ કે 'હું જોઈ રહ્યો છું' અને તેનો અર્થ એ છે કે હું જાણું છું, અથવા મને ખબર છે; અથવા જેમ કે આપણે કહીએ છીએ કે 'જરા આ પણ તો જુઓ' અને તેનો અર્થ થાય છે કે જરા આ વાત પર પણ વિચાર કરો. આમ જો શબ્દ ٱرَأَيْتَ ને આ બીજા અર્થમાં લેવામાં આવે તો આયતનો અર્થ એ થશે કે 'જાણો છો એ કેવો માણસ છે, જે બદલા અને સજાને ખોટું ઠેરવે છે? અથવા 'તમે વિચાર કર્યો એ વ્યક્તિની સ્થિતિ પર, જે કર્મોના બદલાને જૂઠું ઠેરવે છે?'

(૨) વાસ્તવમાં ٱرَأَيْتَ بِٱلْإِيمَانِ ફરમાવવામાં આવ્યું છે. ٱلْإِيمَانِ શબ્દ કુર્આનની પરિભાષામાં આખિરતના કર્મોના ફળ કે વળતર માટે પણ પ્રયુક્ત થાય છે અને દીને-ઈસ્લામ માટે પણ. પરંતુ જે વિષય આગળ વર્ણવવામાં આવ્યો છે, તેના સાથે પહેલો અર્થ જ વધારે સુસંગત છે, જો કે બીજો અર્થ પણ વાણીના ક્રમથી અસંગત નથી. ઈબ્ને અબ્બાસ ؓએ બીજા અર્થને પસંદગી આપી છે અને મોટાભાગના તફસીરવેત્તાઓ પહેલા અર્થને પસંદ કરે છે. જો

પહેલા અર્થને લેવામાં આવે તો આખી સૂર:ના વિષયનો મતલબ એ થશે કે આખિરતના ઈન્કારનો વિશ્વાસ માનવીમાં આ પ્રકારનું ચરિત્ર અને વ્યક્તિત્વ પેદા કરે છે, અને બીજો અર્થ લેવામાં આવે તો આખી સૂર:નો ઉદ્દેશ્ય દીને-ઈસ્લામની નૈતિક શિક્ષાનું મહત્ત્વ દર્શાવવું બની જશે. અર્થાત્ વાણીનો હેતુ એ હશે કે ઈસ્લામ તેનાથી વિરુદ્ધ ચરિત્ર અને વ્યક્તિત્વ પેદા કરવા ચાહે છે, જે આ દીનનો ઈન્કાર કરવાવાળાઓમાં જોવા મળે છે.

(૩) વર્ણનશૈલી પરથી એવું લાગે છે કે અહીં એ પ્રશ્નથી વાતની શરૂઆત કરવાનો હેતુ એ પૂછવાનો છે કે તમે એ વ્યક્તિને જોયો છે કે નહીં, બલ્કે શ્રીતાને એ વાત પર વિચાર કરવાનું આમંત્રણ આપવાનો છે કે વળતર કે ઈનામ અને સજાનો ઈન્કાર માનવીમાં કયા પ્રકારનું ચરિત્ર પેદા કરે છે, અને તેને એ જાણવાની જિજ્ઞાસા ઊભી કરે છે કે આ વિશ્વાસ કે આસ્થાને ખોટી ઠેરવનારાઓ કેવા પ્રકારનાં લોકો છે, જેથી તેઓ આખિરત પર ઈમાનના નૈતિક મહત્ત્વને સમજવાનો પ્રયત્ન કરે.

(૪) વાસ્તવમાં **قَدْ لِكِ الْاٰیٰتِ** ફરમાવવામાં આવ્યું છે. આ વાક્યાંશમાં **ف** આખા વાક્યનો અર્થ અદા કરે છે. તેનો અર્થ એ છે કે, “જો તમે નથી જાણતા, તો તમને જાણ થાય કે એ જ તો છે જે...” અથવા તો પછી તેનો અર્થ એ છે કે, “પોતાના આ જ આખિરતના ઈન્કારના કારણે તે એવો માણસ છે જે...”

(૫) વાસ્તવમાં **يٰۤاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا** નો વાક્યાંશ પ્રયુક્ત થયેલ છે, જેના ઘણા અર્થ છે. એક એ કે તે અનાથનો હક્ક મારી ખાય છે અને તેના પિતાએ છોડેલ વારસામાંથી તેને બાકાત કરીને તેને ધક્કો મારી કાઢી મૂકે છે. બીજો એ છે કે અનાથ જો તેની મદદ માગવા આવે છે, તો દયા કરવાને બદલે તેને ધુત્કારે છે અને તે પછી જો તે પોતાની વિકટ પરિસ્થિતિને લઈને તેનાથી દયાની આશા રાખીને ઊભો રહે, તો તેને ધક્કો મારીને ભગાડી દે છે. ત્રીજો એ કે તે અનાથ પર અત્યાચાર કરે છે, જેમ કે - તેના ઘરમાં જો તેનો પોતાનો કોઈ સગો અનાથ હોય તો તેના ભાગ્યમાં આખા ઘરની સેવાચક્રી કરવા અને વાત-વાતમાં ઠપકો અને ઠોકરો ખાવા સિવાય બીજું કંઈ નથી હોતું. તદુપરાંત, આ વાક્યાંશમાં એ અર્થ પણ છુપાયેલ છે કે તે વ્યક્તિથી કોઈક વખતે જ અત્યાચારી કૃત્ય અદા નથી થઈ જતું, બલ્કે તેની આદત અને તેનું હંમેશનું વલણ આ જ છે. તેને એ લાગણી જ નથી કે આ કોઈ ખરાબ કૃત્ય છે, જે તે કરી રહ્યો છે, બલ્કે તે ખૂબ સંતોષથી આ વર્તન કરતો રહે છે અને સમજે છે કે અનાથ એક વિવશ અને નિરાધાર-નિ:સહાય જીવ છે, તેથી કોઈ વાંધો નથી જો તેના સાથે આવું વલણ અપનાવવામાં આવે, અથવા તેને અતિરેક અને અત્યાચારનું લક્ષ્ય બનાવી રાખવામાં આવે, અથવા તે મદદ માગવા માટે આવે તો તેને ધક્કો મારવામાં આવે.

આ સંદર્ભમાં એક ખૂબ વિચિત્ર ઘટના કાઝી અબૂલહસન અલ-માવરદીએ પોતાના પુસ્તક ‘આ’લામ અન-નુબૂવ્વત’માં લખી છે. અબૂ જહલ એક અનાથનો વાલી હતો. તે બાળક એક દિવસે એ સ્થિતિમાં તેના પાસે આવ્યો કે તેના શરીર પર કપડાં સુદ્ધા નહોતા અને તેણે વિનંતી કરી કે તેના પિતાએ છોડેલ માલમાંથી તે તેને કંઈક આપે. પરંતુ આ અત્યાચારીએ તેના તરફ જરાય ધ્યાન ન આપ્યું અને તે ઊભો-ઊભો છેવટે નિરાશ થઈને પાછો ફરી ગયો. કુરૈશના સરદારોએ ઘૃષ્ટતા ખાતર તેને કહ્યું કે મુહમ્મદ (ﷺ) પાસે જઈને ફરિયાદ કર, તે અબૂ જહલથી ભલામણ કરીને તને તારો માલ અપાવી દેશે. બાળક બિચારો અજાણ હતો કે અબૂ જહલનો હુઝૂર (ﷺ) થી શું સંબંધ છે અને આ ગુંડાઓ અને મવાલીઓ તેને કયા આશયથી સલાહ આપી રહ્યા છે. તે સીધો હુઝૂર (ﷺ) ની પાસે પહોંચ્યો અને પોતાની સ્થિતિ આપની સામે વર્ણવી. આપ એ જ વખતે ઊભા થઈ ગયા અને તેને સાથે લઈને પોતાના સૌથી ખરાબ દુશ્મન અબૂ જહલના ત્યાં ગયા. આપને જોઈને તેણે આપનું સ્વાગત કર્યું અને જ્યારે આપે ફરમાવ્યું કે આ બાળકનો હક્ક તેને આપી દે, તો તે તરત જ માની ગયો અને તેનો માલ લાવીને તેને આપી દીધો. કુરૈશના સરદારો તાકમાં હતા

કે જોઈએ, આ બંને વચ્ચે શું મામલો બને છે. તેઓ કોઈ મજેદાર લડાઈની આશા રાખતા હતા. પરંતુ જ્યારે તેમણે આ મામલો જોયો, તો આશ્ચર્યચકિત થઈને અબૂ જહલની પાસે આવ્યા અને તેને મહેણું માર્યું કે તમે પણ પોતાનો ધર્મ છોડી દીધો. તેણે કહ્યું, ખુદાના સોગંદ ! મેં મારો ધર્મ છોડ્યો નથી, પણ મને એવું લાગ્યું કે મુહમ્મદ (ﷺ)ના જમણી અને ડાબી બાજુ એક-એક અણીદાર ભાલો છે, જે મારા અંદર પેસી જશે, જો મેં જરા પણ તેમની મરજી વિરુદ્ધ હરકત કરી. આ ઘટનાથી ન માત્ર એ જાણકારી મળે છે કે તે જમાનામાં અરબસ્તાનના સૌથી પ્રગતિશીલ અને પ્રતિષ્ઠિત કબીલાના મોટા-મોટા સરદારોનું પણ અનાથો અને અન્ય નિઃસહાય-નિરાધાર લોકોની સાથે શું વર્તન હતું, બલકે એ પણ જાણવા મળે છે કે રસુલુલ્લાહ ﷺ કેટલી ઉચ્ચ નીતિમત્તા ધરાવતા હતા અને આપના ઉત્તમ ચારિત્ર્યનો આપના સૌથી ખરાબ દુશ્મનો ઉપર પણ કેવો પ્રભાવ હતો. આ જ પ્રકારની એક ઘટનાની અમે આનાથી પહેલા તફ્ફહીમુલ કુર્આન, ભા-૩, પૃ. ૧૪૬ પર નોંધ કરી ચૂક્યા છીએ, જે હુઝૂર ﷺ ના આ ઉચ્ચતમ ચારિત્ર્યને પ્રમાણિત કરે છે, જેના કારણે કુરૈશના કાફિરો (વિધર્મીઓ) આપને જાદુગર કહેતા હતા.

(૬) **طَعَامِ الْمَسْكِينِ** નહીં, બલકે **طَعَامِ الْمَسْكِينِ** ના શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જો **طَعَامِ الْمَسْكِينِ** કહેવામાં આવ્યું હોત તો અર્થ એ થતો કે તે ગરીબને ભોજન કરાવવા માટે પ્રેરિત કરતો નથી. પરંતુ **طَعَامِ الْمَسْكِينِ** નો અર્થ એ છે કે તે ગરીબનું ભોજન આપવા માટે પ્રેરિત કરતો નથી. બીજા શબ્દોમાં જે ભોજન ગરીબને આપવામાં આવે છે તે આપવાવાળાનું ભોજન નહીં, બલકે એ જ ગરીબનું છે, તે તેનો હક્ક છે જે આપવાવાળાના શિરે છે, અને આપવાવાળો કોઈ બક્ષિસ નથી આપી રહ્યો, બલકે તેનો હક્ક અદા કરી રહ્યો છે. આ જ વાત, જે સૂર: ઝારિયાત, આ. ૧૯ માં ફરમાવવામાં આવી છે કે **وَفِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِّلسَّائِلِ وَالْمَحْسُورِ** "અને તેમના ધનમાં માગવાવાળા અને વંચિતનો હક્ક છે."

(૭) **لَا يَخْفَى** નો અર્થ એ છે કે એ વ્યક્તિ પોતાના નફસ (મન)ને પણ આ કાર્ય માટે તૈયાર કરતો નથી, પોતાના ઘરવાળાઓને પણ એમ નથી કહેતો કે ગરીબનું ભોજન આપવાનું રાખે, અને બીજા લોકોને પણ આ વાત માટે નથી પ્રેરતો કે સમાજમાં જે ગરીબ અને વંચિત લોકો ભૂખથી મરી રહ્યા છે, તેમના અધિકારોને ઓળખે અને તેમની ભૂખ મટાડવા માટે કંઈક પ્રયાસ કરે.

અહીં અલ્લાહુત્તઆલાએ કેવળ બે અત્યંત સ્પષ્ટ ઉદાહરણો આપીને વાસ્તવમાં એ બતાવ્યું છે કે આખિરતનો ઇન્કાર લોકોમાં કયા પ્રકારની નૈતિક બૂરાઈઓ પેદા કરે છે. વાસ્તવિક હેતુ આ બે જ વાતો પર પકડ કરવાનો નથી કે આખિરતને ન માનવાથી ફક્ત આ બે ખરાબીઓ જ પેદા થાય છે કે લોકો અનાથોને ધુત્કારે છે અને ગરીબોનું ભોજન આપવા માટે પ્રેરિત કરતા નથી, બલકે જે અનેક ખરાબીઓ આ પથભ્રષ્ટતા ના પરિણામે ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાંથી આ બે એવી વસ્તુઓ ઉદાહરણ રૂપે પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે, જેને દરેક સભ્ય-શિષ્ય અને સજ્જન માણસ માનશે કે તે અત્યંત ઘૃણાસ્પદ નૈતિક દૂષણો છે. તેના સાથે એ વાત પણ મનો-મસ્તિષ્કમાં ઉતારવાનો હેતુ છે કે જો આ જ વ્યક્તિ ખુદા સમક્ષ પોતાની હાજરી અને જવાબદારીને માનતો, તો તેનાથી આવા નીચ કૃત્યોનું આચરણ ન થતું કે અનાથનો હક્ક મારે, તેના પર અત્યાચાર કરે, તેને ધુત્કારે અને ગરીબને ન પોતે ભોજન કરાવે, ન કોઈને કહે કે તેનું ભોજન તેને આપો. આખિરત પર વિશ્વાસ રાખનારાઓના ગુણો તો એ છે, જે સૂર: અસૂર અને સૂર: બલદમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે કે **وَتَوَاصَوْا بِالْمَعْمَرَةِ** (તે એક-બીજાને અલ્લાહના સર્જનો પર દયા કરવાની શિખામણ આપે છે.) અને **وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ** (તેઓ એક-બીજાને સત્ય-નિષ્ઠાની અને હક્કોની અદાયગીની શિખામણ આપે છે.)

(૮) **فَوَيْلٌ لِلْمُصَلِّينَ** ના શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. અહીં **ف** એ અર્થમાં કે આખિરતનો ખુલ્લો ઈન્કાર કરનારાઓની સ્થિતિ તો એ હતી જે હમણા તમે સાંભળી, હવે જરા એ મુનાફિકોની સ્થિતિ પણ જુઓ, જેઓ નમાઝ પઢવાવાળા જૂથ, અર્થાત્ મુસલમાનોમાં સામેલ છે. તેઓ બાહ્ય રૂપે મુસલમાન હોવા છતાં આખિરતને જૂઠું સમજતા હતા, તેથી જરા જુઓ કે તેઓ પોતાના માટે કેવા વિનાશની તૈયારી કરી રહ્યા છે.

مُصَلِّينَ નો અર્થ તો 'નમાઝ પઢનારાઓ' છે, પરંતુ જે સંદર્ભમાં વાણીમાં આ શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે અને આગળ એ લોકોની લાક્ષણિકતાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેના અનુસંધાનમાં એનો અર્થ વાસ્તવમાં નમાઝી હોવાનો નહીં, બલકે એહલે સલાત (નમાઝ પઢનારાઓ), અર્થાત્ મુસલમાનોના જૂથમાં સામેલ થવાનો છે.

(૯) **فِي صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ** કહેવામાં નથી આવ્યું, બલકે **عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ** કહેવામાં આવ્યું છે. જો **فِي صَلَاتِهِمْ** ના શબ્દોનો ઉપયોગ થયો હોત તો મતલબ એ થતો કે તેઓ પોતાની નમાઝોમાં ભૂલચૂક કરે છે. પરંતુ નમાઝ પઢતાં-પઢતાં કંઈક ભૂલી જવું શરીરતમાં નિફાક (દંભ) તો દૂરની વાત છે, ગુનો પણ નથી, બલકે મૂળથી કોઈ દોષ કે પકડ કરી શકાય એવી વાત પણ નથી. સ્વયં નબી ﷺ થી પણ નમાઝમાં ક્યારેક ભૂલચૂક થઈ જતી હતી, અને હુઝૂર ﷺ એ તેનો દોષ દૂર કરવા માટે 'સિજદએ સહ્વ'ની રીત નક્કી કરી છે. તેનાથી વિપરીત, **عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ** નો અર્થ એ છે કે તેઓ પોતાની નમાઝથી ગાફેલ છે. નમાઝ પઢી તો ઠીક, ન પઢી તોય ઠીક, બંનેનું તેમની દૃષ્ટિએ કોઈ મહત્ત્વ નથી. ક્યારેક પઢે છે અને ક્યારેક નથી પઢતા. પઢે છે તો એ રીતે કે નમાઝનો સમય ટાળતા રહે છે અને જ્યારે તે સમાપ્ત થવાના નજીક હોય છે, તો ઊભા થઈને ચાર વખત નાક જમીનને ઘસડી લે છે; અથવા નમાઝ માટે ઊભા થાય છે તો આળસ મરડતાં-ઉચાટ મને ઊભા થાય છે અને અનિચ્છાએ પઢી લે છે, જાણે કોઈ મુસીબત છે જે તેમના પર ઊતરી આવી છે. કપડાંથી રમત રમે છે. બગાસા ખાય છે. ખુદાની યાદનો કોઈ અંશ સુદ્ધા તેમના અંદર હોતો નથી. આખી નમાઝમાં ન તેમને એ અહેસાસ થાય છે કે તેઓ નમાઝ પઢી રહ્યા છે અને ન એ ખ્યાલ રહે છે કે તેમણે શું પઢ્યું છે. પઢી રહ્યા હોય છે નમાઝ અને દિલ ક્યાંક બીજે ભટકતું રહે છે. માર્યા-માર્યા એ રીતે પઢે છે કે ન 'કયામ' બરાબર હોય છે, ન રુકૂઅ, ન સિજદા. બસ કોઈને કોઈ રીતે નમાઝ જેવું રૂપ બનાવીને જલ્દીમાં જલ્દી ફરેગ થઈ જવાની કોશિશ કરે છે, અને ઘણાખરા લોકો તો એવા છે કે કોઈ જગ્યાએ ફસાઈ ગયા તો નમાઝ પઢી લીધી, નહિ તો આ ઈબાદતનું કોઈ સ્થાન તેમના જીવનમાં નથી હોતું. નમાઝનો સમય આવે છે, તો તેમને ભાન સુદ્ધા થતું નથી કે આ નમાઝનો સમય છે. મુઅઝ્જિન (અઝાન પોકારનાર)નો અવાજ કાનમાં આવે છે, તો તેમને એ ખ્યાલ પણ નથી આવતો કે આ શું પોકારી રહ્યો છે, કોને પોકારી રહ્યો છે અને કેમ પોકારી રહ્યો છે. આ જ આખિરત પર ઈમાન ન હોવાની નિશાની છે, કેમ કે વાસ્તવમાં ઈસ્લામના દાવેદારોનું આવું વર્તન એ કારણસર હોય છે કે તેઓ નમાઝ પઢવા માટે ન કોઈ વળતર કે ઈનામને માને છે અને ન તો તેમને એ વાતનો વિશ્વાસ હોય છે કે તેને ન પઢવા માટે કોઈ સજા મળશે. આ જ કારણસર હઝરત અનસ બિન માલિક رضي الله عنه અને અતા બિન દીનાર કહે છે કે ખુદાનો આભાર છે તેણે **عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ** નહીં, બલકે **عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ** ફરમાવ્યું, અર્થાત્ નમાઝમાં ભૂલી તો અવશ્ય જાય છે, પણ નમાઝથી ગાફેલ નથી, તેથી અમારો સમાવેશ મુનાફિકોમાં નહીં થાય.

કુર્આન-મજીદમાં મુનાફિકોની આ સ્થિતિને બીજી જગ્યાએ આ રીતે વર્ણવવામાં આવેલ છે કે -

وَالَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ ۗ وَالَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ ۗ وَالَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ ۗ

“તેઓ નમાઝ માટે નથી આવતા, પરંતુ આળસ કરતા અને (અલ્લાહના માર્ગમાં) ખર્ચ નથી કરતાં, પરંતુ અનિચ્છાએ.” (અત્-તૌબા, ૫૪)

રસૂલુલ્લાહ ﷺ ફરમાવે છે -

تلك صلوات المنافع، تلك صلوات المنافع، تلك صلوات المنافع، يجلس يرقب الشمس حتى اذا كانت بين قرني الشيطان قام فقرفاربعاً لا يذكر الله فيها الا قليلاً.

“આ મુનાફિકની નમાઝ છે, આ મુનાફિકની નમાઝ છે, આ મુનાફિકની નમાઝ છે, અસૂરના સમયે બેસીને સૂર્યને જોતો રહે છે, ત્યાં સુધી કે જ્યારે તે શૈતાનના બંને શીંગડા વચ્ચે પહોંચી જાય છે (અર્થાત્ સૂર્યાસ્તનો સમય નજીક આવી જાય છે), તો ઊભો થઈને ચાર વખત નાકને જમીન સાથે ઘસડી લે છે, જેમાં અલ્લાહને ઓછો યાદ કરે છે.” (બુખારી, મુસ્લિમ, મુસ્નદ અહમદ) હઝરત સઅદ બિન અબી વક્કાસ ﷺ થી તેમના સુપુત્ર મુસ્અબ બિન સઅદ ﷺ રિવાયત કરે છે કે મેં રસૂલુલ્લાહ ﷺ ને એ લોકો વિશે પૂછ્યું, જેઓ નમાઝથી ગફલત કરે છે. આપે ફરમાવ્યું કે આ એ લોકો છે, જેઓ નમાઝને તેનો સમય ટાળીને પઢે છે. (ઈબ્ને જરીર, અબૂ યઅૂલા, ઈબ્ને અલ-મુન્ઝીર, ઈબ્ને અબી હાતિમ, તબરાની ફીલ ઔસત, ઈબ્ને મરદૂયા, બયહકી ફીસ્-સુનન, આ રિવાયત હઝરત સઅદ ના પોતાના કથનની હેસિયતે પણ ‘મૌફૂફન’ નોંધવામાં આવી છે અને તેની સનદ વધારે મજબૂત છે. રસૂલુલ્લાહ ﷺ ના ઈરશાદની હેસિયતે આની ‘મરફૂઅ’ રિવાયતને બયહકી અને હાકિમે ‘ઝઈફ’ કહી છે.) હઝરત મુસ્અબ ﷺ ની બીજી રિવાયત એ છે કે તેમણે પોતાના આદરણીય પિતાને પૂછ્યું કે આ આયત અંગે તમે વિચાર કર્યો? શું આનો અર્થ નમાઝને છોડી દેવાનો છે? આનો અર્થ નમાઝ પઢતાં-પઢતાં માણસનું ધ્યાન ક્યાંક બીજે ફંટાઈ જવાનો છે? ધ્યાન બીજે ફંટાઈ જવાની સ્થિતિ આપણામાંથી ગમે તેના સાથે નથી બનતી? તેમણે જવાબ આપ્યો, આનાથી અભિપ્રેત નમાઝના સમયને વેડફી નાખવાનો અને તેનો સમય ટાળીને પઢવું છે. (ઈબ્ને જરીર, ઈબ્ને અબી શીબા, અબૂ યઅૂલા, ઈબ્ને અલ-મુન્ઝીર, ઈબ્ને મરદૂયા, બયહકી ફીસ્-સુનન)

અહીં એ વાત સમજી લેવી જોઈએ કે નમાઝમાં બીજા વિચારોનું આવી જવું જુદી વસ્તુ છે અને નમાઝ તરફ કદી ધ્યાન જ ના આપવું અને તેમાં હંમેશા બીજી વાતો જ વિચારતા રહેવું તદ્દન બીજી વસ્તુ. પહેલી સ્થિતિ તો માનવીય સ્વભાવ છે, ઈરાદા વગર બીજા વિચારો આવી જ જાય છે, અને મોમિનને જ્યારે પણ એવું લાગે છે કે નમાઝથી તેનું ધ્યાન હટી ગયું છે, તો તે ફરીથી કોશિશ કરીને તેના તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. બીજી સ્થિતિ નમાઝથી ગફલત કે બેદરકારી કરવાની વ્યાખ્યામાં આવે છે, કેમ કે આમાં માણસ કેવળ નમાઝની કસરત કરી લે છે, ખુદાની યાદનો કોઈ ઈરાદો તેના દિલમાં હોતો નથી, નમાઝ શરૂ કરવાથી લઈને સલામ ફેરવવા સુધી એક પળ માટે પણ તેનું હૃદય ખુદા તરફ કેન્દ્રિત થતું નથી, અને જે વિચારોને લઈને તે નમાઝ પઢવાનું શરૂ કરે છે, તેમાં જ મગ્ન રહે છે.

(૧૦) આ વાક્ય એક સ્વતંત્ર વાક્ય પણ હોઈ શકે છે અને અગાઉના વાક્યથી સંબંધિત પણ. જો તેને સ્વતંત્ર વાક્ય ગણવામાં આવે તો તેનો અર્થ એ થશે કે કોઈ સત્કર્મ પણ તેઓ નિખાલસતા અને શુદ્ધ નિયતથી અલ્લાહ માટે નથી કરતા, બલકે જે કંઈ પણ કરે છે, બીજાઓને દેખાડવા માટે કરે છે જેથી તેમના વખાણ થાય, લોકો તેમને સદાચારી સમજે, દુનિયા તેમના સારા કાર્યોનો ઢંઢેરો પીટે, અને તેનો લાભ કોઈને કોઈ સ્વરૂપે તેમને દુનિયામાં પ્રાપ્ત થઈ જાય; અને જો આનો સંબંધ અગાઉના વાક્ય સાથે માનવામાં આવે તો તેનો અર્થ એ થશે કે તેઓ દેખાડા માટે નમાઝો પઢે છે. તફ્ફીરવેત્તાઓએ સામાન્યતઃ બીજા જ અર્થને પ્રાથમિકતા આપી છે, કેમ કે પહેલી દૃષ્ટિએ એવું જ

લાગે છે કે આનો સંબંધ અગાઉના વાક્યથી છે. ઇબ્ને અબ્બાસ રઝી ફરમાવે છે, “આનાથી અભિપ્રેત મુનાફિકો છે, જેઓ દેખાડા માટે નમાઝો પઢે છે. જો બીજા લોકો ઉપસ્થિત હોતા તો પઢી લેતા અને કોઈ જોવાવાળું ન હોતું તો નહોતા પઢતા.” બીજી રિવાયતમાં તેમનાં શબ્દો આ પ્રમાણે છે : “એકલા હોતા તો નમાઝ ન પઢતા અને જાહેરમાં પઢી લેતા હતા.” (ઇબ્ને જરીર, ઇબ્ને અલ-મુન્ઝીર, ઇબ્ને અબી હાતિમ, ઇબ્ને મરદૂયા, બયહકી ફીસ્-શઅબ) કુર્આન-મજીદમાં પણ મુનાફિકોની આ સ્થિતિ વર્ણવવામાં આવી છે કે -

وَإِذَا قَامُوا إِلَى الصَّلَاةِ قَامُوا كَسَالَىٰ يُرَاءُونَ النَّاسَ وَلَا يُذَكَّرُونَ ۗ وَاللَّهُ ۖ أَكْبَرُ ۗ

“અને જ્યારે તેઓ નમાઝ માટે ઊભા થાય છે તો આળસ કરતા ઊભા થાય છે, લોકોને બતાવે છે અને અલ્લાહને ઓછો જ યાદ કરે છે.” (અન્-નિસા, ૧૪૨)

(૧૧) વાસ્તવમાં مَاعُونَ શબ્દનો ઉપયોગ થયો છે. હઝરત અલી રઝી, ઇબ્ને ઉમર રઝી, સઈદ બિન જુબૈર, કતાદા, હસન બસરી, મુહમ્મદ બિન હનૂફિયા, ઝહહક, અબૂ માલિક, ઇબ્ને ઝૈદ, ઇકરિમા, મુજાહિદ, અતા અને ઝહરી રહ. નું કથન છે કે આનો અર્થ ઝકાત છે. ઇબ્ને અબ્બાસ રઝી, ઇબ્ને મસૂઉદ રઝી, ઇબ્રાહીમ નખઈ રહ., અબૂ માલિક રહ. અને અન્ય ઘણા મહાનુભાવોનું કથન છે કે આનાથી અભિપ્રેત સામાન્ય જરૂરિયાતની વસ્તુઓ, જેમ કે - હાંડી, ડોલ, કુહાડી, ત્રાજવું, મીઠું, પાણી, અંગારો, ચકમક (અત્યારે તેની જગ્યા દિવાસળીએ લીધી છે) વગેરે છે, જે સામાન્ય રીતે લોકો એક-બીજા પાસેથી જરૂર મુજબ માગતા હોય છે. સઈદ બિન જુબૈર અને મુજાહિદનું પણ એક કથન આની જ પુષ્ટિ કરે છે. હઝરત અલી રઝી નું પણ એક કથન એ છે કે આનાથી અભિપ્રેત ઝકાત પણ છે અને નાની-નાની સામાન્ય જરૂરિયાતની વસ્તુઓ પણ. ઇકરિમાથી ઇબ્ને અબી હાતિમે નોંધ્યું છે કે ‘માઊન’નું સર્વોચ્ચ સ્વરૂપ ઝકાત છે અને સૌથી નીચો દરજ્જો એ છે કે કોઈને ચારણી, ડોલ કે સોઈની જરૂર હોય તો આપવામાં આવે. હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન મસૂઉદ રઝી ફરમાવે છે કે અમે મુહમ્મદ રઝી ના સાથીઓ એમ કહ્યા કરતા હતા (અને કેટલીક રિવાયતો અનુસાર હુઝૂર રઝી ના જમાનામાં એમ કહ્યા કરતા હતા) કે ‘માઊન’નો અર્થ હાંડી, કુહાડી, ડોલ, ત્રાજવું અને એવી જ બીજી વસ્તુઓ ઉધાર આપવું છે. (ઇબ્ને જરીર, ઇબ્ને અબી શીબા, અબૂ દાઉદ, નિસાઈ, બઝઝાર, ઇબ્ને અલ-મુન્ઝીર, ઇબ્ને અબી હાતિમ, તબરાની ફીલ-ઔસત, ઇબ્ને મરદૂયા, બયહકી ફીસ્-સુનન) સઅદ્ બિન અયાઝ નામની સ્પષ્ટતા વગર મહદ્ અંશે આવું કથન રસૂલુલ્લાહ રઝી ના સહાબાથી નોંધે છે, જેનો અર્થ એ છે કે તેમણે જુદા-જુદા સહાબાથી આ વાત સાંભળી છે. (ઇબ્ને જરીર, ઇબ્ને અબી શીબા) દૈલમી, ઇબ્ને અસાકિર અને અબૂ નઈમે હઝરત અબૂ હુરૈરા રઝી ની એક રિવાયત નોંધી છે, જેમાં તેઓ કહે છે કે સ્વયં રસૂલુલ્લાહ રઝી એ આ આયતની સમજૂતી વર્ણવી કે આનાથી અભિપ્રેત કુહાડી અને ડોલ અને એવી જ અન્ય વસ્તુઓ છે. જો આ રિવાયત ‘સહીહ’ (સાચી અને બધી રીતે પ્રમાણિત) છે, તો સંભવતઃ આ બીજા લોકોની જાણકારીમાં નહીં આવી હોય, નહિ તો શક્ય નહોતું કે પછી કોઈ વ્યક્તિ આ આયતની બીજી કોઈ સ્પષ્ટતા કે સમજૂતી કરતો.

ખરી વાત એ છે કે ‘માઊન’ નાની અને ઓછી વસ્તુને કહે છે, જેમાં લોકો માટે કોઈ લાભ કે ફાયદો હોય. આ અર્થને જોતાં ઝકાત પણ ‘માઊન’ છે, કેમ કે તે ખૂબ જ ધનમાંથી થોડુંક જ ધન છે, જે ગરીબોની મદદ માટે આપવાનું હોય છે, અને બીજી સામાન્ય જરૂરિયાતની વસ્તુઓ પણ ‘માઊન’ છે, જેનો ઉલ્લેખ હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન મસૂઉદ રઝી અને તેમના જેવા વિચાર ધરાવતા મહાનુભાવોએ કર્યો છે. મોટાભાગના તફ્ફીરવેત્તાઓનું માનવું એ છે કે ‘માઊન’ એ તમામ નાની-નાની વસ્તુઓ પર લાગુ થાય છે, જે સામાન્યતઃ પાડોશીઓ એક-બીજા પાસે માગતા

રહે છે. તેમનું માગવું કોઈ અપમાનની વાત નથી હોતી, કેમ કે ગરીબ અને અમીર બધાને ક્યારેકને ક્યારેક તો તેની જરૂરત પડતી રહે છે. અલબત્ત, એવી વસ્તુઓ આપવાથી કંજૂસી કરવી નૈતિક રીતે એક નીચ અને હલકા પ્રકારનું કૃત્ય સમજવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે આવી વસ્તુઓ સ્વયં સુરક્ષિત રહે છે અને પાડોશી તેનો ઉપયોગ કરીને યથાવત પાછી આપી દેતા હોય છે. આ જ 'માઝિન'ના અર્થમાં એ પણ આવે છે કે કોઈના ત્યાં મહેમાન આવી જાય અને તે પાડોશી પાસેથી ખાટલો કે બિસ્તર માગી લે, અથવા કોઈ પોતાના પાડોશીના ચૂલામાં પોતાની રોટલી કરવાની માગણી કરે, અથવા કોઈ થોડાંક દિવસો માટે બહાર જઈ રહ્યો હોય અને સલામતી માટે પોતાનો કોઈ કીમતી સામાન બીજાને ત્યાં મૂકવા માગે. આમ, આયતનો હેતુ એ બતાવવાનો છે કે આબિરતનો ઈન્કાર માણસને એટલો સંકુચિત મનનો બનાવી દે છે કે તે બીજા માટે કોઈ મામૂલી ત્યાગ કરવા માટે પણ તૈયાર નથી હોતો.

૧૦૮ : અલ-કૌસર

પરિચય

નામ:

اَللّٰهُمَّ اِنِّىْ اَسْأَلُكَ الْاِسْمَ الَّذِىْ لَا يَكْفُرُ بِكَ النَّاسُ وَلَا يَحْمِلُونَ اِسْمَكَ اِنَّكَ اَعْلَمُ الْغُيُوْبِ

ઉત્તરાણકાળ :

ઇબ્ને મરદૂયાએ હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન અબ્બાસ ؓ, હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન ઝુબૈર ؓ અને હઝરત આઇશા સિદ્દીકા ؓ ના હવાલાથી નોંધ્યું છે કે આ સૂર: મક્કી છે, અને કલ્બી અને મુકાતિલ પણ આને મક્કી કહે છે, અને મોટાભાગના તફ્હીમુલ્લાઓનું કથન પણ આ જ છે. પરંતુ હઝરત હસન બસરી, ઈકરિમા, મુજાહિદ અને કતાદા રહ. આને મદની કહે છે. ઈમામ સુયૂતી રહ.એ 'ઇત્કાન'માં આ જ કથનને સાચું ઠેરવ્યું છે અને ઈમામ નવ્વીએ 'શરહ મુસ્લિમ'માં આને જ પ્રાથમિકતા આપી છે. આનું કારણ એ રિવાયત છે, જે ઈમામ અહમદ, મુસ્લિમ, અબૂ દાઉદ, નિસાઈ, ઈબ્ને અબી શીબા, ઈબ્ને અલ-મુન્ઝીર, ઈબ્ને મરદૂયા અને બયહકી વગેરે હદીસવેત્તાઓએ હઝરત અનસ બિન માલિક ؓ થી નોંધી છે કે હુઝૂર ؐ અમારા વચ્ચે હાજર હતા. એટલામાં આપને કંઈક ઊંઘ આવવા લાગી, પછી આપે સ્મિત કરતાં માથું મુબારક ઉપર કર્યું. કેટલીક રિવાયતોમાં છે કે લોકોએ પૂછ્યું, આપ કંઈ વાત પર મલકાઈ રહ્યા છો? અને કેટલીક રિવાયતોમાં છે કે આપે સ્વયં લોકોને ફરમાવ્યું: 'અત્યારે મારા પર એક સૂર: અવતરિત થઈ છે. પછી બિસ્મિલ્લાહિર-રહમાનિર-રહીમ પઢીને આપે સૂર: કૌસર પઢી. આના પછી આપે પૂછ્યું, જાણો છો કૌસર શું છે? લોકોએ અરજ કરી, અલ્લાહ અને તેના રસૂલને વધારે ખબર છે. ફરમાવ્યું, તે એક નહેર છે, જે મારા રબે મને જન્મતમાં પ્રદાન કરી છે. (આની વિગત આગળ 'કૌસર'ની સમજૂતીમાં આવી રહી છે). આ રિવાયતથી આ સૂર: મદની હોવાની દલીલ એટલા માટે કરવામાં આવે છે કે હઝરત અનસ ؓ મક્કામાં નહીં, બલ્કે મદીનામાં હતા અને તેમનું એમ કહેવું કે અમારી ઉપસ્થિતિમાં આ સૂર: અવતરિત થઈ, એ વાતની દલીલ છે કે આ મદની છે.

પરંતુ સૌપ્રથમ તો આ જ હઝરત અનસ ؓ થી ઈમામ અહમદ, બુખારી, મુસ્લિમ, અબૂ દાઉદ, તિરમિઝી અને ઈબ્ને જરીરે એ રિવાયત પણ નોંધી છે કે જન્મતની આ નહેર (કૌસર) રસૂલુલ્લાહ ؐ ને મેઝ્રાજમાં બતાવવામાં આવી ચૂકી હતી, અને સૌને ખબર છે કે મેઝ્રાજ હિજરતથી પહેલાં મક્કામાં થઈ હતી. બીજું, જ્યારે મેઝ્રાજમાં આપને અલ્લાહત્તઆલાના આ પ્રદાનના ન કેવળ સમાચાર આપી દેવામાં આવ્યા હતા, બલ્કે તે બતાવી દેવામાં પણ આવી હતી, તો કોઈ કારણ નહોતું કે હુઝૂરને તેની ખુશખબરી આપવા માટે મદીના-તય્યિબામાં સૂર: કૌસર અવતરિત કરવામાં આવતી. ત્રીજું, જો સહાબાના એક સમૂહમાં હુઝૂર ؐ એ સ્વયં સૂર: કૌસરના અવતરિત થવાના એ ખુશખબર આપ્યા હોત, જે હઝરત અનસ ؓ ની ઉપરોક્ત રિવાયતમાં વર્ણવવામાં આવેલ છે અને તેનો અર્થ એ હોત કે પહેલી વાર આ સૂર: એ જ વખતે અવતરિત થઈ છે, તો કેવી રીતે સંભવ હતું કે હઝરત આઇશા, હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન અબ્બાસ અને હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન ઝુબૈર ؓ જેવા જાણકાર સહાબા આ સૂર:ને મક્કી ઠેરવતા અને બહુમતી

તફ્ફીરવેતાઓએ આનું મક્કી હોવાનું સ્વીકારી લીધું હોત ? આ મામલામાં વિચાર કરવામાં આવે તો હઝરત અનસ رضي الله عنه ની રિવાયતમાં એ અવકાશ સ્પષ્ટ જોવા મળે છે કે તેમાં એ વિગત વર્ણવવામાં આવી નથી કે જે સભામાં હુઝૂર ﷺ એ આ વાત ઇરશાદ ફરમાવી હતી, તેમાં પહેલાંથી શું વાતચીત ચાલી રહી હતી. સંભવ છે કે તે વખતે હુઝૂર ﷺ કોઈ મામલા અંગે કંઈક ઇરશાદ ફરમાવી રહ્યા હોય, તે દરમ્યાન વહી દ્વારા આપને જાણકારી આપવામાં આવી હોય કે આ મામલાના સંદર્ભમાં સૂર: કૌસરમાં પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે અને આપે આ જ વાતનો ઉલ્લેખ આ રીતે કર્યો હોય કે મારા પર આ સૂર: અવતરિત થઈ છે. આ પ્રકારનાં બનાવો અનેક વાર બન્યા છે, જેના કારણે તફ્ફીરવેતાઓએ અમુક આયતો વિશે કહ્યું છે કે તે બે વખત અવતરિત થઈ છે. આ બીજી વખતના અવતરણનો અર્થ વાસ્તવમાં એ થાય છે કે આયત તો પહેલાં અવતરિત થઈ ચૂકી હતી, પરંતુ બીજી વાર કોઈ પ્રસંગે હુઝૂર ﷺ ને વહી દ્વારા એ જ આયત તરફ ધ્યાન અપાવવામાં આવ્યું. આ પ્રકારની રિવાયતમાં કોઈ આયતના અવતરણનો ઉલ્લેખ એ નિર્ણય કરવા માટે પર્યાપ્ત નથી હોતો કે તે મક્કી છે કે મદની, અને તેનું ખરેખર અવતરણ ક્યારે થયું હતું.

હઝરત અનસ رضي الله عنه ની આ રિવાયત જો શંકા ઉત્પન્ન કરવાનું કારણ ન હોય, તો સૂર: કૌસરનો સમગ્ર વિષય પોતે એ વાતની સાક્ષી આપે છે કે આ મક્કા-મુઅઝ્ઝામાં ઊતરી હતી અને એ સમયે ઊતરી હતી, જ્યારે હુઝૂર ﷺ ખૂબ જ હતાશાજનક સંજોગોનો સામનો કરી રહ્યા હતા.

ઐતિહાસિક પશ્ચાદ્ભૂમિ:

આ અગાઉ સૂર: ઝુહા અને સૂર: અલમ નશ્રહમાં તમે જોઈ ગયા છો કે નુબૂવ્વતના આરંભિક કાળમાં જ્યારે રસૂલુલ્લાહ ﷺ અત્યંત ભારે મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થઈ રહ્યા હતા, આખી કોમ દુશ્મન બની ગઈ હતી, વિઘ્નોના પહાડ રસ્તામાં ઊભા થઈ ગયા હતા, વિરોધોનું તોફાન દરેક બાજુથી ઊઠી રહ્યું હતું, અને હુઝૂર ﷺ અને આપના અમુક મુઢીભર સાથીઓને દૂર-દૂર સુધી ક્યાંય સફળતાના કોઈ ચિહ્નો દેખાતા નહોતા, તે વખતે આપને સાંત્વના આપવા અને આપની હિંમત વધારવા અલ્લાહત્તઆલાએ અનેક આયતો અવતરિત કરી. સૂર: ઝુહામાં ફરમાવ્યું, **وَالَّذِينَ هُمْ عَنْ آلِ الْكَافِرِينَ وَالْكَافِرِينَ يَكُونُونَ حِجَابًا مِّنْ بَيْنِ يَدَيْهِمْ** “અને ચોક્કસ તમારા માટે પછીનો સમય (અર્થાત્ પ્રત્યેક પછીનો સમય) પહેલાનાં સમય કરતાં શ્રેષ્ઠ છે અને નજીકમાં જ તમારો રબ તમને એ બધું જ આપશે, જેનાથી તમે ખુશ થઈ જશો.” અને અલમ-નશ્રહમાં ફરમાવ્યું, **وَرَفَعْنَا لَكَ ذِكْرَكَ** “અને અમે તમારી કીર્તિ સર્વોચ્ચ કરી દીધી.” અર્થાત્ દુશ્મનો તમને સંમગ્ર દેશમાં બદનામ કરતા ફરી રહ્યા છે, પરંતુ અમે તેમનાથી ઊલટું તમારી નામના કરવાની અને તમને ખ્યાતનામ કરવાની વ્યવસ્થા કરી લીધી છે. અને **فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا** “આમ, હકીકત એ છે કે તંગીની સાથે સમૃદ્ધિ અને વિપુલતા પણ છે, નિશ્ચિતપણે તંગીની સાથે સમૃદ્ધિ અને વિપુલતા પણ છે.” અર્થાત્, અત્યારે સંજોગોની કઠિનાઈથી પરેશાન ન થાઓ, નજીકમાં જ મુસીબતોનો સમય સમાપ્ત થવાનો છે અને સફળતાઓનો સમય આવવાનો જ છે.

આવા જ સંજોગો હતા, જેમાં સૂર: કૌસર ઊતારીને અલ્લાહત્તઆલાએ નબી ﷺ ને સાંત્વના પણ આપી અને આપના વિરોધીઓના વિનાશની આગાહી પણ કરી. કુરૈશના કાફિરો (ઇસ્લામ-વિરોધીઓ) કહેતા હતા કે મુહમ્મદ ﷺ આખી જાતિથી કપાઈ ગયા છે અને તેમની હાલત એક એકલા અને નિરાધાર માણસ જેવી થઈ ગઈ છે. ઈકરિમાની નોંધ છે કે જ્યારે હુઝૂર ﷺ ને નબી બનાવવામાં આવ્યા અને આપે કુરૈશને ઇદલામ તરફ બોલાવવાનું શરૂ કર્યું, તો કુરૈશના લોકો કહેવા લાગ્યા કે **يَا مُحَمَّدُ مَا أَجَبْنَاكَ** (ઈબને જરીર), અર્થાત્ મુહમ્મદ પોતાની

જાતિથી કપાઈને એવા થઈ ગયા છે જાણે કોઈ વૃક્ષ પોતાના મૂળથી કપાઈ ગયું હોય અને સંભાવના એવી હોય કે થોડા સમય પછી તે સૂકાઈને ધૂળમાં ભળી જશે. મુહમ્મદ બિન ઈસ્હાક કહે છે કે મક્કાના સરદાર આસ બિન વાઈલ સહમીના સામે જ્યારે રસૂલુલ્લાહ ﷺ ની વાત કરવામાં આવતી તો તે કહેતો — “અરે ! છોડો એમને, એ તો એક ‘અબ્તર’ (મૂળથી કપાયેલો) માણસ છે, તેમને કોઈ નર સંતાન નથી, મરી જશે તો કોઈ તેમનું નામ લેનાર પણ નહીં હોય.” શમીર બિન અતીયાનું કથન છે કે ઉકબા બિન અબી મુઈત પણ આવી જ વાતો નબી ﷺ વિષે કહ્યા કરતો હતો. (ઈબ્ને જરીર) ઈબ્ને અબ્બાસ ﷺ ની રિવાયત છે કે એક વાર કઅબ બિન અશરફ (મદીનાનો યહૂદી સરદાર) મક્કા આવ્યો, તો કુરૈશના સરદારોએ તેને કહ્યું કે -

الأتري إلى هذا الصبي المنبتر من قومہ يزعم انه خير منا وعن اهل الححيح واهل السدانة واهل السقاية.

“જરા જુઓ તો ખરા, આ છોકરાને જે પોતાની કોમથી કપાઈ ગયો છે અને સમજે છે કે તે અમારાથી વધારે શ્રેષ્ઠ છે, જો કે આપણે હજજ અને સદાનાહ (બૈતુલ્લાહની સુરક્ષા) અને સકાનાહ (હાજીઓને પાણી પીવડાવવા)ના વ્યવસ્થાપકો છીએ.” (બઝઝાર)

આ જ બનાવના સંદર્ભમાં ઇકરિમાની રિવાયત એ છે કે કુરૈશીઓએ હુઝૂર ﷺ માટે الصُّبُورُ الْمُنْبِتْرُ مِنْ قَوْمِهِ ના શબ્દો પ્રયુક્ત કર્યા હતા, અર્થાત્ કમજોર, નિ:સહાય-નિરાધાર અને નિ:સંતાન માણસ જે પોતાની કોમથી કપાઈ ગયો છે. (ઈબ્ને જરીર) ઈબ્ને સઅદ અને ઈબ્ને અસાકિરની રિવાયત છે કે હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન અબ્બાસ ﷺ એ ફરમાવ્યું કે રસૂલુલ્લાહ ﷺ ના સૌથી મોટા સુપુત્ર કાસિમ ﷺ હતા, તેમનાથી નાના હઝરત ઝૈનબ ﷺ હતા, તેમનાથી નાના હઝરત અબ્દુલ્લાહ ﷺ હતા, પછી કમશ: ત્રણ સુપુત્રીઓ ઉમ્મે કુલસુમ ﷺ, ફાતિમા ﷺ અને રૂકૈયા ﷺ હતા. આમાંથી પહેલા હઝરત કાસિમનું અવસાન થયું, પછી હઝરત અબ્દુલ્લાહ પણ મૃત્યુ પામ્યા. આ અંગે આસ બિન વાઈલે કહ્યું, “તેમનો વંશ સમાપ્ત થઈ ગયો. હવે તેઓ ‘અબ્તર’ છે. (અર્થાત્ તેમનું મૂળ કપાઈ ગયું.)” કેટલીક રિવાયતોમાં આ વધારો છે કે આસે કહ્યું -

محمدًا ابتر لا ابن له يقوّم مقامه بعده فاذا مات انقطع ذكره واسترحتم منه.

“મુહમ્મદ (ﷺ) અબ્તર છે, તેમનો કોઈ પુત્ર નથી, જે તેમનો ઉત્તરાધિકારી બને. જ્યારે તે મૃત્યુ પામશે તો તેમનું નામ દુનિયામાંથી મટી જશે અને તેમનાથી તમારો પીછો છૂટી જશે.”

અબ્દ બિન હુમૈદે ઈબ્ને અબ્બાસ ﷺ ની જે રિવાયત નોંધી છે તેનાથી જાણ થાય છે કે હુઝૂર ﷺ ના સપુત્ર અબ્દુલ્લાહના અવસાન અંગે અબૂ જહલે પણ આવી જ વાતો કહી હતી. શમીર બિન અતિયાથી ઈબ્ને અબી હાતિમની રિવાયત છે કે હુઝૂર ﷺ ના દુ:ખ પર ખુશી મનાવતાં આવી નીચતાનું પ્રદર્શન ઉકબા બિન અબી મુઈતે કર્યું હતું. અતા કહે છે કે જ્યારે હુઝૂર ﷺ ના બીજા સુપુત્રનું અવસાન થયું તો હુઝૂર ﷺ નો સગો કાકો અબૂ લહબ (જેનું મકાન હુઝૂર ﷺ ના ઘરને તદ્દન જોડાજોડ હતું) દોડીને મુશ્રિકો પાસે ગયો અને તેમને આ ‘શુભ સમાચાર’ આપ્યા કે, بِئْرِ مُحَمَّدٍ اللَّيْلَةِ “આજે રાત્રે મુહમ્મદ (ﷺ) નિ:સંતાન થઈ ગયા અથવા તેમનું મૂળ કપાઈ ગયું.”

આ હતા તે અત્યંત હતોત્સાહ કરી નાખતા સંજોગો, જેમાં સૂર: કૌસર હુઝૂર ﷺ પર ઉતારવામાં આવી. કુરૈશ એટલા માટે આપથી નારાજ હતા કે આપ કેવળ અલ્લાહની બંદગી અને ઈબાદત કરતા હતા અને તેમના શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ)ને આપે જાહેરમાં રદ કરી નાખ્યું હતું. આ જ કારણસર આપી કોમમાં જે સ્થાન અને દરજ્જો આપને નુબૂવતથી પહેલાં પ્રાપ્ત હતો, તે આપની પાસેથી છીનવી લેવામાં આવ્યો હતો અને આપને

જાણે સમાજથી કાપીને ફેંકી દેવામાં આવ્યા હતા. આપના અમુક મુઠ્ઠીભર સાથીઓ પણ નિઃસહાય-નિરાધાર હતા અને જ્યાં-ત્યાંથી તેમને પણ મારીને હાંકી કાઢવામાં આવી રહ્યા હતા. આના પર વધારામાં આપના ઉપર એક પછી એક પુત્રોના અવસાનથી દુઃખના ડુંગર તૂટી પડ્યા હતા. આ પ્રસંગે સ્નેહીજનો, સગાવહાલાઓ, કબીલા અને બિરાદરીના લોકો તથા પાડોશીઓ તરફથી સહાનુભૂતિ અને સાંત્વના મળવાને બદલે એવી ખુશીઓ મનાવવામાં આવી રહી હતી અને એવી વાતો બનાવવામાં આવી રહી હતી, જે એક એવા સજ્જન અને સભ્ય માણસ માટે હૃદય તોડી નાખનારી હતી, જેણે માત્ર પોતાના લોકો સાથે જ નહીં, પારકાઓ સાથે પણ અત્યંત સદ્વ્યવહાર કર્યો હતો. આના પર અલ્લાહત્આલાએ આપને આ અત્યંત ટૂંકી સૂરના એક વાક્યમાં તે ખુશખબર આપી, જેનાથી મોટી ખુશખબર દુનિયાના કોઈ માણસને ક્યારેય આંપવામાં આવી નથી, અને સાથે-સાથે તે નિર્ણય પણ સંભળાવી દીધો કે આપનો વિરોધ કરનારાઓના જ મૂળિયાં કપાઈ જશે.

رُكُوعًا ۱

سُورَةُ الْكُوْثِرِ مَكِّيَّةٌ (۱۰۸)

آيَاتُهَا ۳

આ. ૩

સૂર: ૧૦૮ અલ-કૌસર (મક્કી)

રુકૂઆ-૧

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ ۝ فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَأَنْحَرُ ۝
 إِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْأَبْتَرُ ۝

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

(હે પયગંબર !) અમે તમને કૌસર પ્રદાન કરી દીધું, ^(૧) તો તમે પોતાના રબ માટે જ નમાઝ પઢો અને કુરબાની કરો. ^(૨) તમારો શત્રુ ^(૩) જ મૂળ કપાયેલો છે. ^(૪) (રુકૂઆ-૧)

(૧) કોથર શબ્દનો અર્થ જે રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તેનો સંપૂર્ણ અર્થ આપણી ભાષામાં તો દૂરની વાત છે, સંભવતઃ દુનિયાની કોઈપણ ભાષામાં એક શબ્દથી અદા કરી શકાતો નથી. આ کثرت (કસરત) ઉપરથી અતિશયોક્તિનું રૂપ છે, જેનો શાબ્દિક અર્થ તો અતિશય વિપુલતા અને સમૃદ્ધિ થાય છે, પરંતુ જે પ્રસંગે આ શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તેના અર્થમાં કેવળ વિપુલતા અને સમૃદ્ધિ જ નહીં, બલકે કલ્યાણ અને ભલાઈ તેમજ કૃપાઓની વિપુલતા તથા એવી સમૃદ્ધિઓ સામેલ છે, જે અઠળકતા, રેલમછેલ અને પ્રચુરતાની ઊંચાઈઓ સુધી પહોંચેલ હોય, અને તેનાથી અભિપ્રેત કોઈ એક સુખ અને ભલાઈ અને કૃપા નહીં, બલકે અગણિત ભલાઈઓ અને કૃપાઓની વિપુલતા છે. પરિચયમાં આ સૂર:ની જે પશ્ચાદભૂમિ અમે વર્ણવી છે, તેના ઉપર એક વાર ફરીથી નજર નાખીને જુઓ. પરિસ્થિતિ એ હતી, જ્યારે દુશ્મનો એવું સમજી રહ્યા હતા કે મુહમ્મદ ﷺ દરેક રીતે તબાહ થઈ ચૂક્યા છે, કોમ અને સમાજથી કપાઈને નિ:સહાય-નિરાધાર બની ગયા છે, વેપાર સંમોહ થઈ ગયો છે, પુત્રો કે જેમનાથી તેમનું નામ આગળ ચાલી શકતું હતું તેમનું પણ અવસાન થઈ ચૂક્યું છે. વાત એવી લઈને ઊભા થયા છે કે અમુક ગણ્યાગાંઠ્યા માણસોને છોડીને, મક્કા તો દૂરની વાત છે, આખા આરબ પ્રદેશમાં કોઈ તેને સાંભળવાનું પણ પસંદ કરતું નથી. તેથી તેમના ભાગ્યમાં એ સિવાય કંઈ નથી કે જીવનપર્યંત નાઉમેદી, સંતાપ અને નિષ્ફળતામાં ગ્રસ્ત રહે અને જ્યારે મૃત્યુ પામે તો દુનિયામાં તેમનું નામ લેનાર કોઈ ન હોય. આ પરિસ્થિતિમાં જ્યારે અલ્લાહત્તઆલા તરફથી એમ ફરમાવવામાં આવ્યું કે અમે તમને 'કૌસર' પ્રદાન કરી દીધું, તો આનાથી આપોઆપ એ અર્થ નીકળે છે કે તમારા મૂર્ખ વિરોધીઓ તો એમ સમજે છે કે તમે બરબાદ થઈ ગયા અને નુબૂવતથી પહેલાં જે કૃપાઓ તમને પ્રાપ્ત હતી, તે પણ તમારા પાસેથી છીનવી લેવામાં આવી, પરંતુ વાસ્તવિકતા એ છે કે અમે તમને અસંખ્ય ભલાઈઓ અને અગણિત કૃપાઓથી નવાજી દીધા છે. આમાં નીતિમતાની એ અનુપમ ખૂબીઓ પણ સામેલ છે, જે હુઝૂર ﷺ ને પ્રદાન કરવામાં આવી. આમાં નુબૂવત અને કુર્આન તથા જ્ઞાન, બુદ્ધિમત્તા અને તત્ત્વદર્શિતાની એ મહાન કૃપાઓ પણ સામેલ છે, જે આપને આપવામાં આવી. આમાં તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ) અને એક એવી જીવન-વ્યવસ્થાની કૃપા પણ સામેલ છે, જેના સીધા-સરળ, સહજ અને સૌને સમજાય એવા, બુદ્ધિ અને

પ્રકૃતિને અનુરૂપ તથા વ્યાપક-સમાવેષક અને સર્વગ્રાહી સિદ્ધાંતો અને મૂલ્યો સમગ્ર જગતમાં ફેલાઈ જવા અને હંમેશા ફેલાતા જ રહેવાની શક્તિ ધરાવે છે. આમાં 'રફએ-ઝિક'ની કૃપા પણ સામેલ છે, જેના કારણે હુજૂર ﷺ નું નામ ચૌદસો વર્ષથી દુનિયાના ખૂણે-ખૂણે પોકારવામાં આવી રહ્યું છે અને કયામત સુધી પોકારાતું રહેશે. આમાં એ કૃપા પણ સામેલ છે કે આપના સંદેશ અને આમંત્રણથી અંતે એક એવી વૈશ્વિક માનવ-સમુદાય (ઉમ્મત) અસ્તિત્વમાં આવ્યો, જે દુનિયામાં હંમેશ માટે સત્ય-ધર્મની ધ્વજવાહક બની ગયો, જેનાથી વધારે સદાચારી અને પવિત્ર તથા શ્રેષ્ઠ અને ઉમદા માનવીઓ દુનિયામાં કદી પેદા નથી થયા, અને જેઓ બગાડની સ્થિતિએ પહોંચીને પણ દુનિયાની તમામ જાતિઓથી વધારે પોતાનામાં ભલાઈ ધરાવે છે. આમાં એ કૃપા પણ સામેલ છે કે હુજૂર ﷺ એ પોતાની આંખોથી પોતાના પવિત્ર જીવનમાં જ પોતાના સંદેશને અત્યંત સફળતાને વરતો જોઈ લીધો અને આપના હસ્તે એ જમાઅત (સમૂહ) તૈયાર થઈ ગયો, જે દુનિયા પર છવાઈ જવાની શક્તિ ધરાવતો હતો. આમાં એ કૃપા પણ સામેલ છે કે પુત્રોથી વંચિત થઈ જવાના કારણે દુશ્મનો તો એમ સમજતા હતા કે આપનું નામોનિશાન દુનિયાથી મટી જશે, પરંતુ અલ્લાહે કેવળ એટલું જ નહીં કે મુસલમાનોના સ્વરૂપમાં આપને આધ્યાત્મિક સંતાનો પ્રદાન કર્યા, જે કયામત સુધી સમગ્ર ધરતી પર આપનું નામ ઝળહળતું રાખશે, બલકે આપની માત્ર એક જ સુપુત્રી હઝરત ફાતિમા ﷺ થી આપને એ શારીરિક સંતાન પણ પ્રદાન કરી, જે સમસ્ત જગતમાં ફેલાયેલ છે અને જેના સમગ્ર ગૌરવની મૂડી જ હુજૂર ﷺ સાથે તેમનો સંબંધ છે.

આ તો એ કૃપાઓ છે, જે આ દુનિયામાં લોકોએ જોઈ લીધી કે તે કેટલી વિપુલતાની સાથે અલ્લાહે પોતાના પ્રિય પયગંબર ﷺ ને પ્રદાન કરી. તે ઉપરાંત, 'કૌસર'થી અભિપ્રેત બે વધુ એવી મહાન કૃપાઓ પણ છે, જે આખિરતમાં અલ્લાહત્તઆલા આપને આપવાનો છે. તેની જાણકારી મેળવવાનો કોઈ માર્ગ આપણા પાસે નહોતો, તેથી રસૂલુલ્લાહ ﷺ એ આપણને તેની જાણકારી આપી અને બતાવ્યું કે 'કૌસર'થી અભિપ્રેત આ પણ છે. એક હૌઝે કૌસર, જે કયામતના દિવસે હથ્રના મેદાનમાં આપને મળશે. બીજી કૌસર નહેર, જે જન્મતમાં આપને આપવામાં આવશે. આ બંને વિશે એટલી બધી હદીસો હુજૂર ﷺ પાસેથી નોંધવામાં આવી છે અને એટલા બધા રિવાયતકર્તાઓએ તેની રિવાયત કરી છે કે તેની સત્યતામાં કોઈપણ પ્રકારના સંદેહનો અવકાશ નથી.

હૌઝે કૌસર વિશે હુજૂર ﷺ એ જે કંઈ ફરમાવ્યું તે આ પ્રમાણે છે :

૧. — આ હૌઝ કયામતના દિવસે આપને પ્રદાન કરવામાં આવશે અને એવા કઠિન સમયે, જ્યારે કે દરેક વ્યક્તિ **العطش العطش** (તરસ-તરસ) કરી રહ્યો હશે. આપની ઉમ્મત આપની પાસે તેના પર હાજર હશે અને તેનાથી તૃપ્ત થશે. આપ તેના પર પહેલાથી જ પહોંચી ગયા હશે અને તેના મધ્યમાં બેઠા હશે. આપનો ઈરશાદ છે : **هو حوض ترد عليه امتي يوم القيمة** : "તે એક હોજ છે, જેના પર મારી ઉમ્મત કયામતના દિવસે હાજર થશે." (મુસ્લિમ, કિતાબુસ્-સલાત, અબૂ દાઉદ, કિતાબુસ્-સુન્નહ). **انك فرط لكم وانا شهيد عليكم واني والله لانظر الي حوضي الآن** : "હું તમારા સૌથી પહેલા તેના પર પહોંચેલો હોઈશ." (બુખારી, કિતાબુર-રિકાક અને કિતાબુલ્-ફતન. મુસ્લિમ, કિતાબુલ-ફઝાઈલ અને કિતાબુલ-તહારત. ઈબને માજા, કિતાબુલ-મનાસિક અને કિતાબુલ-ઝુહદ. મુસ્નદ અહમદ, રિવાયત : અબ્દુલ્લાહ બિન મસ્'ઉદ ﷺ અને અબૂ હુરૈરા ﷺ). **انكم ستلقون بعدى اثره فاصبروا حتى تلقوني على الحوض** : "મારા પછી તમને સ્વાર્થો અને સગાવાદનો સામનો કરવો પડશે, તેના પર ધૈર્ય રાખજો, ત્યાં સુધી કે મને હોજ પર આવીને મળો." (બુખારી,

કિતાબુલ મનાકિબ અલ-અન્સાર અને કિતાબુલ મગાઝી. મુસ્લિમ, કિતાબુલ અમ્મારા, તિરમિઝી, કિતાબુલ ફતન). **انا يوم القيمة عند عقور الحوض**. “હું કયામતના દિવસે હોજના મધ્યની પાસે હોઈશ.” (મુસ્લિમ, કિતાબુલ ફઝાઈલ) હઝરત અબૂ બરઝા અસ્લમી رضي الله عنه ને પૂછવામાં આવ્યું કે શું તમે હોજ વિશે રસૂલુલ્લાહ ﷺ પાસેથી કંઈ સાંભળ્યું છે? તેમણે કહ્યું કે એક નહીં, બે નહીં, ત્રણ નહીં, ચાર નહીં, પાંચ નહીં, વારંવાર સાંભળ્યું છે, જે તેને ખોટું ઠેરવે, અલ્લાહ તેને તેનું પાણી પીવાનું નસીબ ન કરે. (અબૂ દાઉદ, કિતાબુસ્-સુન્નહ) ઉબૈદુલ્લાહ બિન ઝિયાદ હોજ વિશેની રિવાયતોને ખોટી માનતો હતો, ત્યાં સુધી કે તેણે હઝરત અબૂ બરઝા અસ્લમી رضي الله عنه, બર્ અબિન આઝિબ رضي الله عنه અને આઈદ બિન ઉમર رضي الله عنه ની તમામ રિવાયતોને ખોટી ઠેરવી દીધી. છેવટે અબૂ સબરા એક લખાણ કાઢીને લાવ્યા, જે તેમણે હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન ઉમર رضي الله عنه બિન આસ رضي الله عنه થી સાંભળીને લખ્યું હતું અને તેમાં હુઝૂર ﷺ નો આ ઈરશાદ નોંધેલો હતો કે, **الا إن موعدكم حوضي**. “સાવધાન! મારી અને તમારી મુલાકાતનું ઠેકાણું મારી હોજ છે.” (મુસ્નદ અહમદ, રિવાયત : અબ્દુલ્લાહ બિન ઉમર رضي الله عنه બિન આસ رضي الله عنه)

૨. - આ હોજની વિશાળતા અનેક રિવાયતોમાં અલગ-અલગ રીતે વર્ણવવામાં આવેલ છે. પરંતુ મોટાભાગની રિવાયતોમાં એ છે કે તે ‘ઐલા’ (ઈઝરાયલનું તાજેતરનું બંદર ઐલાત)થી યમનના સનઆ સુધી, અથવા ઈલાથી એડન સુધી, અથવા ઓમ્માનથી એડન સુધી લાંબી હશે અને તેની પહોળાઈ એટલી હશે જેટલી ઐલાથી હુઝાફા (જિદાહ અને રાબિગ વચ્ચે આવેલ એક સ્થળ) સુધીનું અંતર છે. (બુખારી, કિતાબુર-રિકાક. અબૂ દાઉદ, અત્-તયાલિસી, હદીસ નં. ૯૯૫. મુસ્નદ અહમદ, રિવાયત : અબૂબક સિદીક رضي الله عنه અને અબ્દુલ્લાહ બિન ઉમર رضي الله عنه. મુસ્લિમ, કિતાબુત્-તહારત અને કિતાબુલ ફઝાઈલ. તિરમિઝી, પ્ર. સિફતુલ કિયામા. ઈબ્ને માજા, કિતાબુલ જુહદ) આનાથી એવું અનુમાન કરી શકાય છે કે કયામતના દિવસે વર્તમાન રાતા સમુદ્રને જ હૌઝે-કૌસરમાં પરિવર્તિત કરી દેવામાં આવશે, વલ્લાહુ અઅલમુ બિસ્-સવાબ.

૩. - આ હોજ વિશે હુઝૂર ﷺ એ બતાવ્યું છે કે આમાં જન્મતની નહેર કૌસર (જેનો ઉલ્લેખ આગળ આવી રહ્યો છે)માંથી પાણી લાવીને નાખવામાં આવશે. **يشخب فيه ميزابان من الجنة** અને બીજી રિવાયતમાં છે - **يغت فيه ميزابان يمدان من الجنة**. અર્થાત્ આમાં જન્મતથી બે પાઈપ લાવીને નાખવામાં આવશે, જે તેને પાણી પહોંચાડશે.” (મુસ્લિમ, કિતાબુલ ફઝાઈલ) એક અન્ય નોંધમાં છે - **يفتح نهر من الكوثر الى الحوض**. “જન્મતની નહેર કૌસરમાંથી એક નહેર આ હોજ તરફ ખોલી દેવામાં આવશે.” (મુસ્નદ અહમદ, રિવાયત : અબ્દુલ્લાહ બિન મસ્૊દ رضي الله عنه)

૪. - આની સ્થિતિ હુઝૂર ﷺ એ એ વર્ણવી છે કે આનું પાણી દૂધથી (અને અમુક રિવાયતોમાં છે ચાંદીથી અને અમુકમાં બરફથી) વધારે સફેદ, બરફથી વધારે ઠંડું, મધથી વધારે મધુર હશે. તેની માટી મુશ્ક (કસતૂરી)થી વધારે સુગંધીદાર હશે, તેના ઉપર એટલી મોટી સંખ્યામાં કુંજાઓ મૂકેલા હશે જેટલા આકાશમાં તારાઓ છે. જે આનું પાણી પી લેશે, તેને ત્યારબાદ ક્યારેય તરસ નહીં લાગે; અને જે તેનાથી વંચિત રહી ગયો, તે ત્યારબાદ કદી તૃપ્ત નહીં થાય. આ વાતો થોડા-થોડા શાબ્દિક ફરક સાથે અનેક હદીસોમાં નોંધવામાં આવી છે. (બુખારી, કિતાબુર-રિકાક. મુસ્લિમ, કિતાબુત્-તહારત અને કિતાબુલ ફઝાઈલ. મુસ્નદ અહમદ, રિવાયત : ઈબ્ને મસ્૊દ رضي الله عنه, ઈબ્ને ઉમર رضي الله عنه અને અબ્દુલ્લાહ બિન ઉમર رضي الله عنه બિન આસ رضي الله عنه તિરમિઝી, પ્ર. સિફતુલ કિયામા. ઈબ્ને માજા, કિતાબુજ્-જુહદ. અબૂ દાઉદ તયાલિસી, હદીસ નં. ૯૯૫, ૨૧૩૫)

૫. - આના વિશે હુઝૂર ﷺ એ વારંવાર પોતાના જમાનાના લોકોને સાવધાન કર્યા કે મારા પછી તમારામાંથી જે લોકો પણ મારી રીતને બદલી નાખશે, તેમને એ હોજથી દૂર કરી દેવામાં આવશે અને તેના પર તેમને આવવા દેવામાં

નહીં આવે. હું કહીશ કે આ મારા સાથીઓ છે, તો મને કહેવામાં આવશે કે આપને ખબર નથી કે આપના પછી તેમણે શું કર્યું છે. પછી હું પણ તેમને દૂર કરી દઈશ અને કહીશ કે દૂર થઈ જાઓ. આ વિષય પણ અનેક રિવાયતોમાં વર્ણવવામાં આવ્યો છે. (બુખારી, કિતાબુર-રિકાક, કિતાબુલ ફતન. મુસ્લિમ, કિતાબુત્-તહારત, કિતાબુલ ફઝાઈલ. મુસ્નદ અહમદ, રિવાયત : ઇબ્ને મસઉદ ۞ અને અબૂ હુરૈરા ۞ ઇબ્ને માજા, કિતાબુલ મનાસિક) ઇબ્ને માજાએ આ સંદર્ભમાં જે હદીસોનોંધી છે તે ખૂબ જ દુઃખદ શબ્દોમાં છે. આમાં હુજૂર ۞ ફરમાવે છે :

الاواني فرطكم على الحوض واكثر بكم الامم فلا تسودوا وجهي، الا واني مستقذ اناسا و مستقذ اناسا
منى فاقول يا رب اصحابي، فيقول انك لاتدرى ما احدثوا بعدك.

“સાવધાન ! હું તમારાથી પહેલાં હોજ પર પહોંચી ગયેલો હોઈશ અને તમારા દ્વારા બીજી ઉમ્મતોની સરખામણીમાં મારી ઉમ્મતની અત્યધિક સંખ્યા પર ગર્વ લઈશ. તે વખતે મારું મોઢું કાળુ ન કરાવશો. સાવધાન ! કેટલાક લોકોને હું છોડાવીશ અને કેટલાક લોકોને મારાથી છોડાવી લેવામાં આવશે. હું કહીશ કે, હે પાલનહાર ! આ તો મારા સાથીઓ છે. તે ફરમાવશે, તમે નથી જાણતા, તેમણે તમારા પછી શું નિરાળા કાર્યો કર્યા છે.” (ઇબ્ને માજાની રિવાયત છે કે આ શબ્દો હુજૂર ۞ એ અરફાતના પ્રવચનમાં કહ્યા હતા.)

૬ - એ જ પ્રમાણે હુજૂર ۞ એ પોતાના સમય પછી કયામત સુધી આવનારા મુસલમાનોને પણ સાવધાન કર્યા છે કે તેમનામાંથી જેઓ પણ મારી રીતથી હટીને ચાલશે અને તેમાં ફેરફાર કરશે, તેમને આ હોજથી દૂર કરી દેવામાં આવશે, હું કહીશ કે હે રબ ! આ તો મારી ઉમ્મતના લોકો છે. જવાબ મળશે કે આપને ખબર નથી કે તેમણે આપના પછી શું-શું ફેરફારો કર્યા અને ઊલટા જ ફરતા ચાલ્યા ગયા. પછી હું પણ તેમને દૂર કરી દઈશ અને હોજ પર આવવા નહીં દઉં. આ વિષયની ઘણી રિવાયતો હદીસોમાં છે. (બુખારી, કિતાબુલ મસાકાત, કિતાબુર-રિકાક, કિતાબુલ ફતન. મુસ્લિમ, કિતાબુત્-તહારત, કિતાબુસ્-સલાત, કિતાબુલ ફઝાઈલ. ઇબ્ને માજા, કિતાબુસ્-ઝુહદ. મુસ્નદ અહમદ, રિવાયત : ઇબ્ને અબ્બાસ ۞)

આ હોજની રિવાયતો ૫૦ થી વધારે સહાબાથી નોંધેલ છે, અને સલ્ફે (પુરોગામી મહાનુભાવોએ) સામાન્ય રીતે આનાથી અભિપ્રેત હૌએ કૌસર લીધેલ છે. ઇમામ બુખારી રહ.એ કિતાબુર-રિકાકના અંતિમ પ્રકરણનું શીર્ષક જ આ રાખ્યું છે - اَعْظَمُكَ الْكُوفَرُ - وَقَوْلُ اللَّهِ اِنَّا اَعْظَمُكَ الْكُوفَرُ - અને હઝરત અનસ ۞ની એક નોંધમાં તો સ્પષ્ટતા છે કે હુજૂર ۞ એ કૌસર વિશે ફરમાવ્યું - هُوَ حَوْضُ تَرَدُّدٍ عَلَيْهِ امْتِي - “તે એક હોજ છે, જેના પર મારી ઉમ્મત પહોંચશે.”

જન્મતમાં કૌસર નામની જે નહેર રસૂલુલ્લાહ ۞ ને પ્રદાન કરવામાં આવશે, તેનો ઉલ્લેખ પણ અનેક રિવાયતોમાં જોવા મળે છે. હઝરત અનસ ۞થી ઘણી રિવાયતો નોંધવામાં આવી છે, જેમાં તેઓ ફરમાવે છે (અને કેટલીક રિવાયતોમાં સ્પષ્ટતા છે કે રસૂલુલ્લાહ ۞ના કથનની હેસિયતે વર્ણવે છે) કે મેરૂજ વખતે હુજૂર ۞ને જન્મતનો પ્રવાસ કરાવવામાં આવ્યો અને તે વખતે આપે એક નહેર જોઈ, જેના કાંઠાઓ પર અંદરથી કોતરેલા મોતીઓ કે હીરાઓના ધુમ્મટ બનેલા હતા. તેના તળિયાની માટી તીવ્ર સુગંધીદાર વિશિષ્ટ મુશક (કસ્તૂરી)ની હતી. હુજૂર ۞એ જિબ્રઈલને, અથવા એ ફરિશ્તાને જેણે આપને પ્રવાસ કરાવ્યો હતો, પૂછ્યું આ શું છે ? તેણે જવાબ આપ્યો, આ કૌસર નહેર છે, જે આપને અલ્લાહત્-આલાએ પ્રદાન કરી છે. (મુસ્નદ અહમદ, બુખારી, મુસ્લિમ, અબૂ દાઉદ, તિરમિઝી, અબૂ દાઉદ તયાલિસી, ઇબ્ને જરીર) હઝરત અનસ ۞ની જ રિવાયત છે કે હુજૂર ۞ને પૂછવામાં આવ્યું (અથવા એક વ્યક્તિએ પૂછ્યું), કૌસર શું છે ? આપે ફરમાવ્યું, એક નહેર છે, જે અલ્લાહત્-આલાએ મને જન્મતમાં પ્રદાન કરી છે. તેની માટી મુશક છે. તેનું પાણી દૂધથી વધારે સફેદ અને મધથી વધારે મધુર છે. (મુસ્નદ અહમદ, તિરમિઝી, ઇબ્ને જરીર. મુસ્નદ અહમદની એક અન્ય રિવાયતમાં છે કે હુજૂર ۞એ કૌસર નહેરના ગુણોનું

વર્ણન કરતાં ફરમાવ્યું : તેના તળિયામાં કાંકરીઓના બદલે મોતી પડેલા છે.) ઇબ્ને ઉમર   ફરમાવે છે કે હુઝૂર  એ ઇરશાદ ફરમાવ્યો કે કૌસર જન્મતમાં એક નહેર છે, જેના કાંઠાઓ સોનાના છે, તે મોતીઓ અને હીરાઓ પર વહી રહી છે. (અર્થાત્ કાંકરીઓની જગ્યાએ તેના તળિયામાં ઝવેરાત પડેલું છે), તેની માટી મુશ્કથી વધારે સુગંધીદાર છે, તેનું પાણી દૂધથી (કે બરફથી) વધારે સફેદ છે, બરફથી વધારે ઠંડું અને મધથી વધારે મધુર છે. (મુસ્નદ અહમદ, તિરમિઝી, ઇબ્ને માજા, ઇબ્ને અબી હાતિમ, દારમી, અબૂ દાઉદ તયાલિસી, ઇબ્ને અલ-મુન્ઝીર, ઇબ્ને મરદૂયા, ઇબ્ને અબી શીબા) ઉસામા બિન ઝૈદ  ની રિવાયત છે કે રસૂલુલ્લાહ   એક વાર હઝરત હમઝા  ના ત્યાં ગયા. તેઓ ઘરે નહોતા. તેમની પત્નીએ હુઝૂર  ની સરભરા કરી અને વાતચીત દરમ્યાન અરજ કરી કે મારા પતિએ મને બતાવ્યું છે કે આપને જન્મતમાં એક નહેર પ્રદાન કરવામાં આવી છે, જેનું નામ કૌસર છે. આપે ફરમાવ્યું, હા, અને તેની જમીન યાકૂત (લાલ માણેક) અને મરજાન (લાલ રંગના પરવાળા) અને ઝબરજદ (લીલા મણિ) અને મોતીઓની છે. (ઇબ્ને જરીર, ઇબ્ને મરદૂયા, આની સનદ જો કે 'ઝઈફ' છે, પરંતુ આ વિષયની અસંખ્ય રિવાયતોનું હોવું તેને મજબૂત બનાવે છે.) આ 'મફૂઅ' રિવાયતો ઉપરાંત સહાબા અને તાબેઈનના અનેક કથનો હદીસોમાં નોંધવામાં આવેલા છે, જેમાં તેઓ કૌસરનો અર્થ જન્મતની આ નહેર લે છે અને તેની એ જ ખાસિયતો વર્ણવે છે, જે ઉપર આવી ગઈ છે. જેમ કે હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન ઉમર  , હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન અબ્બાસ  , હઝરત અનસ બિન માલિક  , હઝરત આઈશા  , મુજાહિદ અને અબૂલ આલિયાના કથનો મુસ્નદ અહમદ, બુખારી, તિરમિઝી, નિસાઈ, ઇબ્ને મરદૂયા, ઇબ્ને જરીર અને ઇબ્ને અબી શીબા વગેરે હદીસવેત્તાઓના પુસ્તકોમાં છે.

(૨) આની વિભિન્ન સમજૂતીઓ જુદા-જુદા બુજુર્ગો (મહાનુભાવો)થી નોંધવામાં આવી છે. અમુક મહાનુભાવોએ નમાઝથી અભિપ્રેત વચ્ચેના સમયની નમાઝ લીધી છે, કેટલાકે આનો અર્થ બકર-ઈદની નમાઝ લીધો છે, અને કેટલાક બુજુર્ગો કહે છે કે અહીં નમાઝની જ વાત કરવામાં આવી છે. એ જ રીતે 'نَحْرٌ', અર્થાત્ 'નહર' કરોથી અભિપ્રેત અમુક મહાનુભાવોથી એ નોંધવામાં આવ્યું છે કે નમાઝમાં ડાબા હાથ પર જમણો હાથ મૂકીને તેને છાતી પર બાંધવું છે. અમુકનું કથન એ છે કે આનો અર્થ નમાઝ શરૂ કરતી વખતે બંને હાથ ઉઠાવીને તકબીર (અલ્લાહુ અકબર) કહેવું છે. કેટલાકનું કહેવું એ છે કે નમાઝના આરંભ વખતે અને રુકૂઅમાં જતાં અને રુકૂઅથી ઊભા થઈને 'રફઅ-યદૈન' કરવું છે; અને કેટલાક કહે છે કે આનો અર્થ બકર-ઈદની નમાઝ પઢવી અને તેના પછી કુરબાની કરવું છે. પરંતુ જે સંદર્ભમાં આ આદેશ આપવામાં આવ્યો છે, જો તેના પર વિચાર કરવામાં આવે તો આનો મતલબ ચોખ્ખો એ દેખાય છે કે, "હે નબી  ! જ્યારે તમારા રબે તમને આટલી અધિક અને મહાન ભલાઈઓ પ્રદાન કરી છે, તો તમે તેના માટે જ નમાઝ પઢો અને તેના માટે જ કુરબાની કરો." આ આદેશ એ વાતાવરણમાં આપવામાં આવ્યો હતો, જ્યારે કુરૈશ મુશ્રિકો જ નહીં, બલ્કે તમામ આરબ પ્રદેશના મુશ્રિકો અને દુનિયાભરના મુશ્રિકો પોતાના હસ્તે ઘડેલા ઉપાસ્યોની ઇબાદત (ઉપાસના) કરતા હતા અને તેમના જ સ્થાનકો પર કુરબાનીઓ કરતા હતા. આમ, આદેશનો હેતુ એ છે કે મુશ્રિકોથી વિરુદ્ધ તમે પોતાના આ જ વલણ પર મક્કમતાથી કાયમ રહો કે તમારી નમાઝ પણ અલ્લાહ માટે જ હોય અને કુરબાની પણ તેના માટે જ, જેમ કે બીજી જગ્યાએ ફરમાવ્યું,

قُلْ إِنَّ صَلَاتِي وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ۝ لَا شَرِيكَ لَهُ ۝

وَيَذَلِكِ أُمَّتِي وَأَنَا أَوَّلُ الْمُسْلِمِينَ ۝

“હે નબી  ! કહી દો કે મારી નમાઝ અને મારી કુરબાની અને મારું જીવન અને મારું મૃત્યુ બધું જ અલ્લાહ રબ્બુલ આલમીન (સૃષ્ટિઓના પ્રભુ-પાલનહાર અલ્લાહ) માટે છે, જેનો કોઈ ભાગીદાર નથી, તેનો જ મને આદેશ આપવામાં આવ્યો છે અને હું સૌપ્રથમ આજ્ઞાપાલનમાં માથું ઝુકાવનાર છું.” (અલ-અન્આમ, ૧૬૨-૧૬૩) આ

જ અર્થ ઈબ્ને અબ્બાસ رضي الله عنه, અતા, મુજાહિદ, ઈકરિમા, હસન બસરી, કતાદા, મુહમ્મદ બિન કઅબ અલ-કરઝી, ઝહ્હાક, રબીઅ બિન અનસ, અતા અલ-ખુરાસાની અને બીજા ઘણા પીઠ તફ્ફીરવેત્તાઓ રહ. એ વર્ણવ્યો છે. (ઈબ્ને કસીર) અલબત્ત, એ વાત પોતાની જગ્યાએ તદ્દન સાચી છે કે રસૂલુલ્લાહ ﷺ એ જયારે મદીના-તૈયબામાં અલ્લાહત્તઆલાના આદેશથી બકર-ઈદની નમાઝ અને કુરબાનીની પ્રણાલિકા સ્થાપી, તો એ કારણસર કે આયત لَا صَلاَةَ وَلا نِكَاحَ અને فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَانْحَرُ માં નમાઝને પહેલા અને કુરબાનીને તેના પછી રાખવામાં આવેલ છે. આપે સ્વયં પણ આ જ અમલ અપનાવ્યો અને આનો જ આદેશ મુસલમાનોને આપ્યો કે તે દિવસે પહેલા નમાઝ પઢે અને પછી કુરબાની કરે. આ આયતની આ તફ્ફીર (સમજૂતી) નથી, ન તો તેનો ઉતરાણકાળ, બલ્કે આ હુઝૂર ﷺનો આ આયતનો નિષ્કર્ષ છે અને આપનો નિષ્કર્ષ પણ વહીનો એક પ્રકાર છે.

(૩) વાસ્તવમાં سَاءَ مَا كَرَّمْنَا شَانِيَهُ શબ્દનો ઉપયોગ થયો છે. شَانِيَهُ શબ્દ થી બન્યો છે, જેનો અર્થ એવો દ્વેષ અને વૈમનસ્ય છે, જેના કારણે કોઈ વ્યક્તિ કોઈ બીજા વ્યક્તિની સાથે દુર્વ્યવહાર કરવા લાગે અને અશિષ્ટતા આચરવા લાગે. કુર્આન-મજીદમાં બીજી જગ્યાએ કહેવામાં આવ્યું છે - وَكَانَ جُورًا مِّنْكُمْ شَانِيَةً أَلَّا تَعْبُدُوا - “અને હે મુસલમાનો! કોઈ જૂથની દુશ્મનાવટ તમને એ અતિરેક માટે તૈયાર ન કરી દે કે તમે ન્યાય ન કરો.” (માઈદા, ૮) આમ, سَاءَ مَا كَرَّمْنَا થી અભિપ્રેત દરેક એ વ્યક્તિ છે, જે રસૂલુલ્લાહ ﷺની દુશ્મની અને વેરમાં એવો આંધળો બની ગયો હોય કે આપના પર ખોટું દોષારોપણ કરતો હોય, આપની બદનક્ષી કરતો હોય, આપનું અપમાન કરતો હોય અને આપને મહેણાટોણા મારીને અને આપની ઠક્કામશ્કરી કરીને પોતાના હૃદયનો ગુસ્સો ઠાલવતો હોય.

(૪) هُوَ الْأَبْتَرُ ‘એ જ અબ્તર (મૂળ કપાયેલો) છે’ ફરમાવવામાં આવ્યું છે, અર્થાત્ તે આપને ‘અબ્તર’ કહે છે, પરંતુ હકીકત એ છે કે ‘અબ્તર’ તે પોતે છે. أَبْتَرُ ની થોડીક સમજૂતી અમે આનાથી પહેલા આ સૂરના પરિચયમાં કરી ચૂક્યા છીએ. આ શબ્દ بَتَرَ થી બન્યો છે, જેનો અર્થ કાંટો થાય છે. પરંતુ રૂઢિપ્રયોગમાં આ ખૂબ જ વ્યાપક અર્થમાં પ્રયુક્ત થાય છે. હદીસમાં નમાઝની એ રકા’તને, જેના સાથે કોઈ બીજી રકા’ત ન પઢવામાં આવે, તેને بَتَرَ કહેવામાં આવે છે, અર્થાત્ એકલી (એક જ) રકા’ત. એક અન્ય હદીસમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે - كُلُّ أَمْرٍ ذِي بَالٍ لَّيْسَ فِيهِ بِحَمْدِ اللَّهِ فَهُوَ ابْتَرٌ. “દરેક એ કાર્ય, જે કોઈ મહત્ત્વ ધરાવતું હોય, અલ્લાહની પ્રશંસા વગર શરૂ કરવામાં આવે તો ‘અબ્તર’ છે.” એટલે કે તેનું મૂળ કપાયેલું છે, તેને કોઈ સ્થાયિત્વ પ્રાપ્ત નથી, અથવા તેનું પરિણામ સારું નથી. નાઉમેદ માણસને પણ ‘અબ્તર’ કહેવામાં આવે છે. સાધન-સામગ્રીથી વંચિત થઈ જવાવાળો વ્યક્તિ પણ ‘અબ્તર’ કહેવાય છે. જે વ્યક્તિ માટે કોઈ સુખ અને ભલાઈની આશા ન રહી હોય અને જેની સફળતાની તમામ અપેક્ષાઓ ભાંગી ગઈ હોય તે પણ ‘અબ્તર’ છે. જે માણસ પોતાના કુળ-જ્ઞાતિ અને સમાજ અને મિત્રો-સહાયકોથી કપાઈને એકલો પડી ગયો હોય, તે પણ ‘અબ્તર’ છે. જે માણસને સંતાનમાં કોઈ પુત્ર ન હોય અથવા મૃત્યુ પામ્યો હોય, તેના માટે પણ ‘અબ્તર’ શબ્દો બોલવામાં આવે છે, કેમ કે તેના પાંછળ તેનું કોઈ નામ લેનાર બાકી નથી રહેતું અને મૃત્યુ પછી તેનું નામોનિશાન નથી રહેતું. મોટાભાગે આ તમામ અર્થોમાં કુરૈશી કાફિરો રસૂલુલ્લાહ ﷺને ‘અબ્તર’ કહેતા હતા. આના પર અલ્લાહત્તઆલાએ ફરમાવ્યું કે હે નબી ﷺ! ‘અબ્તર’ તમે નહીં, બલ્કે તમારા આ દુશ્મનો ‘અબ્તર’ છે. આ કેવળ કોઈ ‘જવાબી હુમલો’ નહોતો, બલ્કે વાસ્તવમાં આ કુર્આનની ખૂબ મોટી ભવિષ્યવાણીઓમાંથી એક ભવિષ્યવાણી હતી, જે શબ્દશઃ સાચી સાબિત થઈ. જે સમયે આ ભવિષ્યવાણી કરવામાં આવી હતી, ત્યારે લોકો હુઝૂર ﷺને જ ‘અબ્તર’ સમજતા હતા અને કોઈ કલ્પના પણ કરી શકતું નહોતું કે

કુરૈશના આ મોટા-મોટા સરદારો કેવી રીતે 'અબ્તર' થઈ જશે, જે ન માત્ર મક્કામાં, બલકે આખા આરબ પ્રદેશમાં નામના ધરાવતા હતા, સફળ હતા, માત્ર ધનદોલત અને સંતાનની જ કૃપાઓ નહોતા ધરવતા, બલકે આખા પ્રદેશમાં ઠેકઠેકાણે તેમના મિત્રો-સહાયકો મોજૂદ હતા. વેપારમાં ઈજારાદાર હતા અને હજજના વ્યવસ્થાપકો હોવાથી તમામ આરબ કબીલાઓથી તેમનાં વ્યાપક સંબંધો હતા. પરંતુ થોડાક વર્ષો પસાર ન થયા હતા કે સંજોગો તદ્દન પલટાઈ ગયા, એક સમય એ હતો કે અહઝાબના યુદ્ધ (હિ. પ) ના પ્રસંગે કુરૈશ ઘણા આરબ અને યહૂદી કબીલાઓ લઈને મદીના પર ચઢી આવ્યા હતા અને હુઝૂર ﷺને ઘેરાઈને અને શહેરની આસપાસ ખાઈ ખોદીને રક્ષણ કરવું પડ્યું હતું, અને ત્રણ જ વર્ષમાં એ સમય આવ્યો કે હિ. ૮ માં જયારે આપે મક્કા પર ચઢાઈ કરી, તો કુરૈશનો કોઈ હિમાયતી અને મદદગાર નહોતું અને તેમને લાચારીથી હથિયાર હેઠા મૂકવા પડ્યા. ઓ પછી એક વર્ષમાં જ સમગ્ર આરબ પ્રદેશ હુઝૂર ﷺના હાથમાં હતો, પ્રદેશના ખૂણે-ખૂણેથી કબીલાઓના પ્રતિનિધિ-મંડળો આવીને 'બૈત' (શપથ) કરી રહ્યા હતા, અને આપના દુશ્મનો તદ્દન વિવશ અને નિઃસહાય બનીને રહી ગયા હતા. પછી તેઓ એવા નામોનિશાન વગરના થઈ ગયા કે તેમની સંતાન જો દુનિયામાં બાકી રહી હતી, તો તેમાંથી આજે કોઈ એ નથી જાણતું કે તેઓ અબૂ જહલની કે અબૂ લહબ કે આસ બિન વાઈલ કે ઉકબા બિન અબી મુઈત વગેરે ઈસ્લામના દુશ્મનોના સંતાનોમાંથી છે, અને જાણતું પણ હોય તો કોઈ એ કહેવા તૈયાર નથી કે તેના પૂર્વજો આ લોકો હતા. આનાથી વિપરીત, રસૂલુલ્લાહ ﷺની 'આલ' (વંશજ) પર આજે દુનિયાભરમાં દરૂદ મોકલવામાં આવી રહ્યા છે. કરોડો મુસલમાનોને આપના સાથે સંબંધ પર ગર્વ છે. લાખો લોકો કેવળ આપ ﷺ થી જ નહીં, બલકે આપના પરિવારજનો અને આપના સાથીઓના કુટુંબીજનો સુદ્ધાથી સંબંધને ઈજજત અને પ્રતિષ્ઠા સમજે છે. કોઈ સૈયદ છે, કોઈ અલ્વી છે, કોઈ અબ્બાસી છે, કોઈ હાશમી છે, કોઈ સિદ્દીકી છે, કોઈ ફારૂકી છે, કોઈ ઉસ્માની, કોઈ ઝુબૈરી, અને કોઈ અન્સારી. પરંતુ નામનું પણ કોઈ અબૂ જહલી કે અબૂ સહબી નથી જોવા મળતું. ઈતિહાસે સાબિત કરી દીધું કે 'અબ્તર' (મૂળ કપાયેલ) હુઝૂર ﷺ નહીં, બલકે આપના દુશ્મનો જ હતા અને છે.

૧૦૮ : અલ-કાફિરૂન

પરિચય

નામ :

પહેલી જ આયત **لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ** ના શબ્દ **لَا** ને આ સૂર:નું નામ આપવામાં આવ્યું છે. ઉતરાણકાળ :

હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન મસૂઉદ **رضي الله عنه**, હઝરત હસન બસરી રહ. અને ઈકરિમા રહ. કહે છે કે આ સૂર: મક્કી છે. હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન ઝુબૈર **رضي الله عنه** કહે છે કે આ મદની છે, અને હઝરત કતાદાના બે કથનો નોંધવામાં આવ્યા છે, એક એ કે આ મક્કી છે અને બીજું એ કે મદની છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે બધા તફસીરવેતાઓના મતે આ મક્કી સૂર: છે અને આનો વિષય સ્વયં તેના મક્કી હોવાને પુરવાર કરે છે. ઐતિહાસિક પશ્ચાદ્ભૂમિ :

મક્કા-મુઅઝ્જમામાં એક જમાનો એવો વિત્યો છે, જ્યારે નબી **ﷺ**ના ઈસ્લામી આહવાન વિરુદ્ધ કુરૈશના મુશ્રિક (અનેકેશ્વરવાદી) સમાજમાં વિરોધનો વંટોળ તો ઊઠી ચૂક્યો હતો, પરંતુ હજુ કુરૈશના સરદારો એ વાતથી સદંતર નિરાશ થયા નહોતા કે હુઝૂર **ﷺ**ને કોઈને કોઈ રીતે સમાધાન માટે તૈયાર કરી શકાશે. આથી તેઓ સમયાંતરે આપની પાસે સમાધાનના વિવિધ પ્રસ્તાવો લઈને આવતા રહેતા હતા, જેથી આપ તેમાંથી કોઈને સ્વીકારી લે અને તે ઝઘડો સમાપ્ત થઈ જાય જે આપના અને તેમના વચ્ચે ઊભો થઈ ગયો હતો. આ સંબંધમાં ઘણાં કથનો હદીસોમાં નોંધવામાં આવ્યા છે.

હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન અબ્બાસ **رضي الله عنه**ની રિવાયત છે કે કુરૈશના લોકોએ રસૂલુલ્લાહ **ﷺ**ને કહ્યું, અમે આપને ધનદોલત આપી દઈએ છીએ કે આપ મક્કાના સૌથી વધારે ધનવાન માણસ બની જશો, આપ જે સ્ત્રીને પસંદ કરો તેનાથી આપના લગ્ન કરાવી દઈએ છીએ, અમે આપના પાછળ ચાલવા માટે તૈયાર છીએ, આપ બસ અમારી આ વાત માની લો કે અમારા ઉપાસ્યોની બૂરાઈ કરવાથી દૂર રહો. જો આપને આ મંજૂર નથી, તો અમે એક વધુ પ્રસ્તાવ તમારા સામે મૂકીએ છીએ, જેમાં આપની પણ ભલાઈ છે અને અમારી પણ. હુઝૂર **ﷺ**એ પૂછ્યું, એ શું છે? તેમણે કહ્યું, એક વર્ષ તમે અમારા ઉપાસ્યો લાત અને ઉઝ્ઝાની બંદગી કરો અને એક વર્ષ અમે તમારા ઉપાસ્યની બંદગી કરીશું. હુઝૂર **ﷺ**એ ફરમાવ્યું : સારું, થોભો, જોઈ લઉં કે મારા રબના તરફથી શું આદેશ આવે છે? ^(૧) આના પર વહી અવતરિત થઈ - **لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ**... અને એ કે **لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ** (અઝ્-ઝુમર, આ. ૬૪) “તેમને કહો, હે નાસમજ લોકો! શું તમે એમ કહો છો કે અલ્લાહ સિવાય હું કોઈ અન્યની બંદગી કરું?” (ઇબ્ને જરીર, ઇબ્ને અબી હાતિમ, તબરાની) ઇબ્ને અબ્બાસ **رضي الله عنه**ની એક અન્ય રિવાયત એ છે કે કુરૈશના લોકોએ હુઝૂર **ﷺ**ને કહ્યું : હે

૧. આનો અર્થ એ નથી કે રસૂલુલ્લાહ **ﷺ** આ પ્રસ્તાવને સ્વીકાર-યોગ્ય તો દૂરની વાત છે, કંઈક અંશે પણ વિચારણીય સમજતા હતા, અને આપે, મઆઝઅલ્લાહ, કાફિરોને જવાબ એ આશાએ આપ્યો હતો કે કદાચ, અલ્લાહતઆલા તરફથી આની મંજૂરી આવી જાય; બલકે વાસ્તવમાં આ વાત તદ્દન એવી હતી કે કોઈ તાબેદાર અધિકારીની સામે કોઈ અનુચિત માગણી મૂકવામાં આવે અને તે જાણતો હોય કે તેની સરકાર માટે આ માગણી સ્વીકાર્ય નથી, પણ તે સ્વયં સાફ ઈન્કાર કરી દેવાને બદલે માગણી કરવાવાળાઓને કહે કે તમારી દરબાસ્ત ઉપર પહોંચાડી દઉં છું, જે કંઈ ત્યાંથી જવાબ મળશે, તમને બતાવી દઈશ. આનાથી ફરક એ પડે છે કે તાબેદાર અધિકારી જો પોતે જ ઈન્કાર કરી દે તો લોકોનો હઠાગ્રહ ચાલુ રહે છે, પરંતુ જો તે બતાવી દે કે ઉપરથી સરકારનો જવાબ જ તમારી માગણી વિરુદ્ધ આવ્યો છે તો લોકો આશા છોડી શકે.

મુહમ્મદ (ﷺ)! જો તમે અમારા ઉપાસ્ય મૂર્તિઓને ચૂમી લો, તો અમે તમારા ઉપાસ્યની બંદગી કરીશું.” આના પર આ સૂર: અવતરિત થઈ. (અબ્દ બિન હુમૈદ)

સઅદ બિન મીનાઅ (અબૂલ બખરીએ મુક્ત કરેલ ગુલામ)ની રિવાયત છે કે વલીદ બિન મુગીરા, આસ બિન વાઈલ, અસ્વદ બિન અલ-મુતલિબ અને ઉમૈયા બિન ખલફ રસૂલુલ્લાહ ﷺને મળ્યા અને આપને કહ્યું: “હે મુહમ્મદ (ﷺ)! ચાલો, અમે તમારા ઉપાસ્યની બંદગી કરીએ છીએ અને તમે અમારા ઉપાસ્યોની બંદગી કરો અને અમે અમારા બધા કાર્યોમાં તમને સામેલ કરી લઈએ છીએ. જો એ વસ્તુ જે તમે લઈને આવ્યા છો તે તેનાથી ચઢિયાતી નીકળી જે અમારા પાસે છે, તો અમે તમારા સાથે તેમાં સામેલ થઈશું અને અમારો ભાગ તેમાંથી મેળવી લઈશું, અને જો એ વસ્તુ જે અમારા પાસે છે તેનાથી ચઢિયાતી નીકળી જે તમે લાવ્યા છો, તો તમે અમારા સાથે તેમાં સામેલ થશો અને તેમાંથી તમારો ભાગ મેળવશો” આના પર અલ્લાહત્આલાએ આ વહી અવતરિત કરી કે... **وَلَا تُكْفِرُوا بِاللَّهِ إِنَّهُ لَمَكْرُومٌ خَلِيمٌ** (ઈબ્ને જરીર અને ઈબ્ને અબી હાતિમ, ઈબ્ને હિશ્શામે પણ પોતાના ‘સીરત’ના પુસ્તકમાં આ ઘટનાની નોંધ કરી છે.)

વહબ બિન મુનબિહની રિવાયત છે કે કુરૈશના લોકોએ રસૂલુલ્લાહ ﷺને કહ્યું કે જો તમે પસંદ કરો તો એક વર્ષ અમે તમારા દીન (ધર્મ)માં દાખલ થઈ જઈએ અને એક વર્ષ તમે અમારા દીનમાં દાખલ થઈ જવાનું રાખો. (અબ્દ બિન હુમૈદ, ઈબ્ને અબી હાતિમ)

આ રિવાયતોથી જાણ થાય છે કે એકી સમયે એક જ સભામાં નહીં, બલ્કે અલગ-અલગ સમયે જુદા-જુદા પ્રસંગે કુરૈશના કાફિરોએ હુઝૂર ﷺની સામે આ પ્રકારના પ્રસ્તાવો મૂક્યા હતા અને તે વખતે એ વાતની આવશ્યકતા હતી કે એક વાર ચોખ્ખા શબ્દોમાં જવાબ આપીને તેમની એ આશાને હંમેશ માટે સમાપ્ત કરી દેવામાં આવે કે રસૂલુલ્લાહ ﷺ દીનના મામલામાં ‘કંઈ આપો અને કંઈ લો’ની પદ્ધતિ પર તેમનાથી કોઈ સમાધાન કરી લેશે.

વિષય અને ચર્ચા:

આ પશ્ચાદ્બુમિને નજર સમક્ષ રાખીને જોવામાં આવે તો આ સૂર: ધાર્મિક સહિષ્ણુતાની શિખામણ આપવા માટે ઊતરી નહોતી, જેમ કે આજકાલ કેટલાક લોકો વિચારે છે, બલ્કે એટલા માટે અવતરિત થઈ હતી કે કાફિરોના ધર્મ અને તેમના પૂજા-પાઠ અને તેમના ઉપાસ્યોથી સંપૂર્ણ છૂટકારો, વિમુખતા અને અસંબંધની જાહેરાત કરી દેવામાં આવે અને તેમને બતાવી દેવામાં આવે કે દીને-કુફ (કાફિરોનો ધર્મ) અને દીને-ઈસ્લામ એકબીજાથી તદ્દન અલગ છે. તેમનાં પરસ્પર મળી જવાનો મૂળથી કોઈ પ્રશ્ન જ ઉદ્ભવતો નથી. આ વાત જો કે શરૂઆતમાં કુરૈશના કાફિરોને સંબોધીને સમાધાન માટેના પ્રસ્તાવોના જવાબમાં કહેવામાં આવી હતી, પરંતુ આ તેમના સુધી જ સીમિત નથી, બલ્કે આને કુર્આનમાં અંકિત કરીને તમામ મુસલમાનોને કયામત સુધી એ શિક્ષા આપી દેવામાં આવી છે કે દીને-કુફ જ્યાં જે સ્વરૂપમાં પણ છે, તેમણે તેનાથી વાણી અને વર્તન દ્વારા તેની સાથે કોઈ નિસ્બત ન હોવાની જાહેરાત કરવી જોઈએ અને કોઈપણ પ્રકારના સંકોચ વગર કહી દેવું જોઈએ કે દીન (ધર્મ)ના મામલામાં તેઓ કાફિરોથી કોઈપણ પ્રકારની આપ-લે કે સમાધાન નથી કરી શકતા. તેથી આ સૂર: એ સમયે પણ પઢવામાં આવતી રહી, જ્યારે એ લોકો મરી-ખપી ગયા હતા જેમની વાતોના જવાબમાં તેને અવતરિત કરવામાં આવી હતી, અને એ લોકો પણ

મુસલમાન બન્યા પછી તેને પઢતા રહ્યા, જેઓ તેના અવતરિત થવાના સમયે કાફિર અને મુશ્શરિક હતા, અને તેમના પછી સદીઓ બાદ આજે પણ મુસલમાનો તેને પઢે છે, કેમ કે કુફ અને કુફ જેવાં વર્તન-વ્યવહારથી અણગમો અને સંબંધ-વિચ્છેદ જ ઈમાનનો સ્થાયી તકાદો છે.

અલ્લાહના રસૂલ (ﷺ)ની નજરમાં આ સૂર:નું શું મહત્ત્વ હતું, તેનું અનુમાન નીચેની કેટલીક હદીસોથી કરી શકાય છે.

હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન ઉમર (رضي الله عنه)નું કથન છે કે મેં ઘણી વખત હુઝૂર (ﷺ)ને ફજની નમાઝ પહેલાં અને મગ્રિબની નમાઝ પછીની બે રકઅતોમાં **لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ** અને **لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ** પઢતા જોયા છે. (આ પ્રકારની અનેક રિવાયતો થોડાક શાબ્દિક ફેરફારોની સાથે ઈમામ અહમદ, તિરમિઝી, નિસાઈ, ઇબ્ને માજા, ઇબ્ને હબ્બાન અને ઇબ્ને મરદૂયાએ ઇબ્ને ઉમર (رضي الله عنه)ની પાસેથી નોંધી છે.)

હઝરત ખબ્બાબ (رضي الله عنه) કહે છે કે નબી (ﷺ)એ મને કહ્યું કે જ્યારે તમે સૂવા માટે તમારી પથારીમાં જાઓ તો **لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ** પઢવાનું રાખો, અને હુઝૂર (ﷺ)ની પણ એ રીત હતી કે જ્યારે આપ (ﷺ) સૂવા માટે આડા પડતા તો આ સૂર: પઢી લેતા હતા. (બઝઝાર, તબરાની, ઇબ્ને મરદૂયા)

ઇબ્ને અબ્બાસ (رضي الله عنه)નું વર્ણન છે કે રસૂલુલ્લાહ (ﷺ)એ લોકોને ફરમાવ્યું : “હું તમને બતાવું એ કલેમા, જે તમને શિર્કથી સુરક્ષિત રાખવાવાળો છે ? તે એ છે કે **لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ** પઢવાનું રાખો.” (અબૂ યઅ્લા, તબરાની)

હઝરત અનસ (رضي الله عنه) કહે છે કે રસૂલુલ્લાહ (ﷺ)એ હઝરત મઆઝ બિન જબલ (رضي الله عنه)ને ફરમાવ્યું : “સૂતી વખતે **لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ** પઢવાનું રાખો, કેમ કે તે શિર્કથી છુટકારો છે.” (બયહકી ફીશ્-શઅબ)

ફરવાહ બિન નૌફલ અને અબ્દુર-રહમાન બિન નૌફલ, બંનેનું વર્ણન છે કે તેમના પિતા નૌફલ બિન મુઆવિયતુલ શજઈ (رضي الله عنه)એ રસૂલુલ્લાહ (ﷺ)ને નિવેદન કર્યું કે મને કોઈ એવી વસ્તુ બતાવી દો, જેને હું સૂતી વખતે પઢવાનું રાખું. આપે ફરમાવ્યું : “**لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ** છેવટ સુધી પઢીને સૂઈ જવાનું રાખો, કેમ કે તે શિર્કથી મુક્તિ છે. (મુસ્નદ અહમદ, અબૂ દાઉદ, તિરમિઝી, નિસાઈ, ઇબ્ને અબી શીબા, હાકિમ, ઇબ્ મરદૂયા, બયહકી ફીશ્-શઅબ) આવું જ નિવેદન હઝરત ઝૈદ બિન હારિસા (رضي الله عنه)ના ભાઈ હઝરત જબલા બિન હારિસા (رضي الله عنه)એ હુઝૂર (ﷺ)ને કર્યું હતું અને તેમને પણ આપે આ જ જવાબ આપ્યો હતો. (મુસ્નદ અહમદ, તબરાની)

رُكُوعًا ۱

(۱۰۹) سُورَةُ الْكَافِرُونَ مَكِّيَّةٌ

آيَاتُهَا ۶

આ. ૬

સૂર: ૧૦૯ - અલ-કાફિરૂન (મક્કી)

રુકૂઅ-૧

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ ۝ لَا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ ۝ وَلَا
 أَنْتُمْ عِبَادُونَ مَا أَعْبُدُ ۝ وَلَا أَنَا عَابِدٌ مَّا عَبَدْتُمْ ۝ وَلَا
 لَأَنْتُمْ عِبَادُونَ مَا أَعْبُدُ ۝ لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ ۝

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

કહી દો કે હે કાફિરો (ઈન્કાર કરનારાઓ)! (૧) હું તેમની બંદગી નથી કરતો જેમની બંદગી તમે કરો છો, (૨) અને ન તમે તેની બંદગી કરવાના છો જેની બંદગી હું કરું છું, (૩) અને ન હું તેમની બંદગી કરવાનો છું જેમની બંદગી તમે કરી છે, અને ન તમે તેની બંદગી કરવાના છો જેની બંદગી હું કરું છું. (૪) તમારા માટે તમારો દીન (ધર્મ) છે અને મારા માટે મારો દીન (ધર્મ). (૫) (રુકૂઅ-૧)

(૧) આ આયતમાં કેટલીક વાતો વિશેષ રૂપે ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે:

૧.— આદેશ આમ તો નબી ﷺને આપવામાં આવ્યો છે કે આપ કાફિરોથી આ વાત સાફ-સાફ કહી દો, પરંતુ આગળનો વિષય એ બતાવી રહ્યો છે કે દરેક મોમિનને આ જે વાત કાફિરોને કહી દેવી જોઈએ, જે પછીની આયતમાં વર્ણવવામાં આવી છે, ત્યાં સુધી કે જે વ્યક્તિ કુફરી તૌબા (પશ્ચાતાપ) કરીને ઈમાન લઈ આવ્યો હોય તેના માટે પણ અનિવાર્ય છે કે દીને-કુફ અને તેની ઉપાસના-પૂજાઅર્ચના તથા તેના ઉપાસ્યોથી એ જ પ્રમાણે મુક્તિ અને સંબંધ-વિચ્છેદની જાહેરાત કરી દે. આમ, ﷻ શબ્દ (કહી દો)ના પ્રથમ સંબોધિત તો રસૂલુલ્લાહ ﷺ જ છે, પરંતુ આ આદેશ હુજૂર ﷺ માટે જ વિશિષ્ટ નહીં, બલકે આપના માધ્યમથી દરેક મોમિનને લાગુ પડે છે.

૨.— ‘કાફિર’ શબ્દ કોઈ ગાળ કે અપશબ્દ નથી, જે આ આયતના સંબોધિતોને બોલવામાં આવી હોય, બલકે અરબી ભાષામાં ‘કાફિર’નો અર્થ ઈન્કાર કરવાવાળો અથવા ન માનવાવાળો (Unbeliever) થાય છે, અને તેના વિરુદ્ધ ‘મોમિન’ શબ્દ માની લેવાવાળા અને સ્વીકારી લેવાવાળા (Believer) માટે બોલવામાં આવે છે. તેથી અલ્લાહના આદેશથી નબી ﷺનું એ ફરમાવવું કે ‘હે કાફિરો’ વાસ્તવમાં આ અર્થમાં છે કે ‘હે એ લોકો, જેમણે મારી રિસાલત (ઈશદૂતત્વ) અને મારી લાવેલ શિક્ષાઓને માનવાનો ઈન્કાર કરી દીધો છે.’ અને એ જ પ્રમાણે જ્યારે આ શબ્દ કહેવામાં આવશે તો તેનાથી અભિપ્રેત મુહમ્મદ ﷺ પર ઈમાન ન લાવનારાઓ થશે.

૩.— ‘હે કાફિરો’ કહેવામાં આવ્યું છે, ‘હે મુશ્રિકો’ નથી કહ્યું, તેથી સંબોધિત કેવળ મુશ્રિકો જ નહીં, બલકે એ તમામ લોકો છે, જેઓ મુહમ્મદ ﷺને અલ્લાહત્તઆલાના પયગંબર અને આપની લાવેલ શિક્ષાઓ અને માર્ગદર્શનને

મહાન અને પ્રતાપી અલ્લાહની શિક્ષાઓ અને માર્ગદર્શન નથી માનતા, ચાહે તે યહૂદીઓ હોય, ખ્રિસ્તીઓ હોય, અગ્નિપૂજકો હોય, કે સમગ્ર દુનિયાના કાફિરો અને મુશ્કરિકો અને નાસ્તિકો હોય. આ સંબોધનને કેવળ કુરૈશ કે આરબ પ્રદેશના મુશ્કરિકો સુધી સીમિત રાખવાનું કોઈ કારણ નથી.

૪.— ઈન્કાર કરનારાઓને 'હે કાફિરો' કહીને સંબોધન કરવું તદ્દન એવું જ છે, જે રીતે આપણે અમુક લોકોને 'હે દુશ્મનો' અથવા 'હે વિરોધીઓ' કહીને સંબોધીએ. આ પ્રકારનું સંબોધન વાસ્તવમાં સંબોધિતોને વ્યક્તિગત રૂપે નહીં, બલ્કે તેમની શત્રુતા અને વિરોધના ગુણોના આધારે હોય છે અને ત્યાં સુધી હોય છે જ્યાં સુધી તેમનામાં આ ગુણ બાકી રહે. જો તેમનામાંથી કોઈ વ્યક્તિ દુશ્મની અને વિરોધ ત્યજી દે, અથવા મિત્ર કે હિમાયતી બની જાય, તો તે આ સંબોધન તેમને કરવામાં આવતું નથી. બરાબર એ જ પ્રમાણે જે લોકોને 'હે કાફિરો' કહીને સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે, તે પણ તેમના કુફ્રના ગુણને કારણે છે, ન કે તેમની વ્યક્તિગત હેસિયતથી. તેમનામાંથી જો વ્યક્તિ મૃત્યુ પર્યંત કાફિર રહે, તેના માટે તો આ સંબોધન કાયમી હશે, પરંતુ જે વ્યક્તિ ઈમાન લઈ આવે, તેને આ સંબોધન કરવામાં નહીં આવે.

૫.— તફ્ફીરવેતાઓમાંથી ઘણા મહાનુભાવોએ એ મત પ્રદર્શિત કર્યો છે કે આ સૂરમાં 'હે કાફિરો'નું સંબોધન કુરૈશના કેવળ એ વિશિષ્ટ લોકોને હતું, જેઓ રસૂલુલ્લાહ ﷺની પાસે દીનના મામલામાં સમજૂતીનો પ્રસ્તાવ લઈને આવી રહ્યા હતા અને જેમના વિશે અલ્લાહત્તઆલાએ પોતાના રસૂલ ﷺને બતાવી દીધું હતું કે આ લોકો ઈમાન લાવવાના નથી. આ મત તેમણે બે કારણોસર બાંધ્યો છે. એક એ કે આગળ **وَأَعْبُدُوا مَا تَشَاءُونَ** (જેની અથવા જેમની બંદગી તમે કરો છો તેની અથવા તેમની બંદગી હું નથી કરતો) ફરમાવવામાં આવ્યું છે, અને તેઓ કહે છે કે આ કથન યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓ પર લાગુ નથી પડતું, કેમ કે તેઓ અલ્લાહની બંદગી કરે છે. બીજું એ કે આગળ એ પણ ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે **وَلَا تُؤْمِنُوا عَلَيْهِمْ وَلَا يَكُونُوا لَكُمْ أَعْيُنًا** (અને ન તમે તેની બંદગી કરવાના છો, જેની બંદગી હું કરું છું), અને દલીલ એ છે કે આ કથન એ લોકોને લાગુ નથી પડતું જેઓ આ સૂરના અવતરણ વખતે કાફિર હતા અને પાછળથી ઈમાન લઈ આવ્યા. પરંતુ આ બંને દલીલો સાચી નથી. જ્યાં સુધી આ આયતોનો સંબંધ છે, તેમની સમજૂતી તો અમે આગળ કરીશું; જેનાથી ખ્યાલ આવી જશે કે તેમનો એ અર્થ નથી, જે તેના વિશે સમજવામાં આવે છે. અહીં એ દલીલની ભૂલ સ્પષ્ટ કરવા માટે કેવળ એટલી વાત કહી દેવી પૂરતી છે કે જો આ સૂરના સંબોધિતો ફક્ત એ લોકો હતા, તો તેમના મરી-ખપી ગયા પછી આ સૂરની તિલાવત ચાલુ રહેવાનું છેવટે શું કારણ છે? અને તેને સ્થાયી રૂપે કુર્આનમાં નોંધી લેવાની શું આવશ્યકતા હતી કે કયામત સુધી મુસલમાનો તેને પઢતા રહે?

(૨) આમાં એ સૌ ઉપાસ્યો સામેલ છે, જેમની બંદગી (ઉપાસના, પૂજાઅર્ચના) દુનિયાભરના કાફિરો અને મુશ્કરિકો કરતા રહ્યા છે અને કરી રહ્યા છે, ચાહે તે ફરિશ્તાઓ (દેવદૂતો) હોય, જિનાત હોય, અંબિયા (ઈશદૂતો) હોય, અને અવલિયા (સંતો, મહાપુરુષો) હોય, જીવંત હોય કે મૃત માનવીઓની આત્મા હોય, કે સૂર્ય, ચંદ્ર, તારાઓ-નક્ષત્રો, પશુઓ, વૃક્ષો, સમુદ્રો-નદીઓ, મૂર્તિઓ અને કાલ્પનિક દેવીઓ અને દેવતાઓ હોય. આ અંગે એ પ્રશ્ન કરી શકાય છે કે આરબ મુશ્કરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ) અલ્લાહત્તઆલાને પણ તો ઉપાસ્ય માનતા હતા અને દુનિયાના અન્ય મુશ્કરિકોએ પણ પ્રાચીન કાળથી આજ સુધી અલ્લાહના ઉપાસ્ય હોવાનો ઈન્કાર કર્યો નથી; રહ્યા એહલે કિતાબ (જેમના ઉપર ઈશઅંથો અવતરિત થયા છે, યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓ) તો તેઓ મૂળ ઉપાસ્યના રૂપમાં તો અલ્લાહને જ માનતા હતા; તો પછી આ તમામ લોકોના બધા ઉપાસ્યોની બંદગી (ઉપાસના, પૂજા-અર્ચના)થી કોઈ અપવાદ વગર મુક્તિ અને સંબંધ-વિચ્છેદનું એલાન કેવી રીતે સાચું હોઈ શકે છે, જ્યારે કે અલ્લાહનો પણ તેમાં સમાવેશ થયેલ છે? આનો જવાબ એ છે કે અલ્લાહને ઉપાસ્યોના સમૂહમાં એક ઉપાસ્યની

હેસિયતથી સામેલ કરીને જો અન્યોની સાથે તેની બંદગી કરવામાં આવે, તો તે વ્યક્તિ જે તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ) પર ઈમાન રાખતો હોય અનિવાર્યપણે આ બંદગીથી પોતાની મુક્તિ અને સંબંધ-વિચ્છેદને પ્રદર્શિત કરશે, કેમ કે તેના મતે અલ્લાહ ઉપાસ્યો અને પૂજ્યોના સમૂહમાંથી એક ઉપાસ્ય કે પૂજ્ય નહીં, બલ્કે એ જ એકલો-એક માત્ર ઉપાસ્ય અને પૂજ્ય છે, અને આ સમૂહની બંદગી મૂળભૂત રીતે અલ્લાહની બંદગી જ નથી, ભલે ને તેમાં અલ્લાહની બંદગી પણ સામેલ હોય. કુર્આન-મજીદમાં આ વાતને સાફ-સાફ કહેવામાં આવી છે કે અલ્લાહની બંદગી કેવળ એ છે, જેના સાથે કોઈ અન્યની બંદગીનો અંશ સુદ્ધા ન હોય, અને જેમાં માનવી પોતાની બંદગીને તદ્દન અલ્લાહ માટે વિશુદ્ધ કરી દે: **وَ مَا أُمِرُوا إِلَّا لِيُعْبُدُوا اللَّهَ فَحُصِّلِينَ لَهُ الرِّبَّانِ ۝ حَقَّاقًا ۝** “લોકોને એના સિવાય કોઈ આદેશ આપવામાં આવ્યો નહોતો કે તેઓ તદ્દન એકાગ્ર બનીને, પોતાના દીન (ધર્મ)ને અલ્લાહ માટે વિશુદ્ધ કરીને તેની બંદગી કરે.” (અલ-બઘિનહ, ૫) આ વિષય અનેક ઠેકાણે કુર્આનમાં પૂર્ણ સ્પષ્ટતા સાથે અને ભારપૂર્વક વર્ણવવામાં આવ્યો છે. ઉદાહરણાર્થ જુઓ : અન્-નિસા આ. ૧૪૫-૧૪૬, અલ-આ'રાફ આ. ૨૮, અઝ્-ઝુમર આ. ૨, ૩, ૧૪, ૧૫, અલ-મુ'મિન આ. ૧૪, ૬૪ થી ૬૬. આ જ વિષય એક હદીસે-કુદસીમાં પણ વર્ણવવામાં આવ્યો છે, જેમાં રસૂલુલ્લાહ ﷺ ફરમાવે છે : “અલ્લાહત્તઆલાનો ઈરશાદ છે કે હું સૌથી વધારે દરેક પ્રકારનાં શિક્ષી બેનિયાઝ (નિ:સ્પૃહ, નિરપેક્ષ) છું. જે વ્યક્તિએ કોઈ કાર્ય એવું કર્યું, જેમાં મારા સાથે કોઈ અન્યને પણ તેણે સામેલ કર્યો કે ભાગીદાર બનાવ્યો હોય, તેનાથી હું વિમુક્ત છું અને સંપૂર્ણ કાર્ય તેના જ માટે છે જેને તેણે સામેલ કર્યો કે ભાગીદાર બનાવ્યો.” (મુસ્લિમ, મુસ્નદ અહમદ, ઇબ્ને માજા) આમ, વાસ્તવમાં અલ્લાહને બે કે ત્રણ કે અસંખ્ય ખુદાઓ (ઈશ્વરો, ઉપાસ્યો)માંથી એક ઠેરવવું અને તેના સાથે બીજાઓની બંદગી (ઉપાસના) અને પૂજા કરવી એ જ તો ખરું કુફ્ર છે, જેનાથી મુક્તિનું એલાન કરવું આ સૂર:નો હેતુ છે.

(૩) મૂળ શબ્દ છે **عَبُدُوا**. અરબી ભાષામાં **ع** શબ્દ સામાન્ય રીતે નિષ્પ્રાણ-નિર્જીવ કે બુદ્ધિહીન-નાસમજ વસ્તુઓ માટે પ્રયુક્ત થાય છે, અને બુદ્ધિવાળી-સમજ રાખનાર હસ્તીઓ માટે **س** શબ્દ બોલવામાં આવે છે. આ કારણે એ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે અહીં **ع** કહેવાને બદલે **س** કેમ કહેવામાં આવ્યું છે? આના ચાર જવાબો સામાન્ય રીતે તફ્ફીરવેત્તાઓએ આપ્યા છે. એક એ કે અહીં **ع** એ **س** ના અર્થમાં છે. બીજું એ કે અહીં **ع** **ع** ના અર્થમાં છે (અર્થાત્ જે). ત્રીજું એ કે બંને વાક્યોમાં **ع** ક્રિયાપદના મૂળ રૂપમાં છે અને એનો અર્થ એ છે કે હું એ બંદગી નથી કરતો જે તમે કરો છો, અર્થાત્ મુશ્કરિકો જેવી (અનેકેશ્વરવાદી) બંદગી, અને તમે એ બંદગી નથી કરતા જે હું કરું છું, અર્થાત્ તૌહીદવાળી બંદગી. ચોથું એ કે પહેલા વાક્યમાં **ع** ફરમાવવામાં આવ્યું છે, તેથી બીજા વાક્યમાં વાણીની સુસંગતતા યથાવત રાખતાં **ع** ફરમાવવામાં આવ્યું છે. પરંતુ બંને જગ્યાએ માત્ર શબ્દની સમાનતા છે, અર્થની સમાનતા નથી, અને તેના દરમિયાં કુર્આનમાં બીજે ઠેકાણે પણ મળે છે. જેમ કે, સૂર: બકરહ (આ. ૧૮૪)માં ફરમાવવામાં આવ્યું છે: **فَبِمَا نَحْنُ عَلَىٰكُمْ قَاعْتَدُوا وَعَلَيْكُمْ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَلْتُمْ عَلَيْهِمْ** “જે લોકો તમારા પર અતિરેક કરે, તેના પર તમે એવો જ અતિરેક કરો, જેવો તેણે તમારા પર કર્યો છે.” દેખીતું છે કે અતિરેકનો એવો જ જવાબ ‘જેવો અતિરેક કરવામાં આવ્યો હોય’ અતિરેકની વ્યાખ્યામાં નથી આવતો, પરંતુ કેવળ વાણીની એકરૂપતા માટે જવાબરૂપે અતિરેકનો શબ્દ પ્રયુક્ત કરવામાં આવ્યો છે. એ જ રીતે સૂર: તૌબા (આ. ૬૭)માં ઈરશાદ થયો છે : **كَسُوا اللَّهَ فَنَسِيحًا** “તેઓ અલ્લાહને ભૂલી ગયા તો અલ્લાહ તેમને ભૂલી ગયો.” જ્યારે કે અલ્લાહ ભૂલતો નથી અને વાણીનો ઉદ્દેશ્ય એ છે કે અલ્લાહ તેમને અવગણી દીધા, પરંતુ તેમના ભૂલવાના જવાબમાં અલ્લાહ માટે ભૂલવાનો શબ્દ માત્ર વાણીની એકરૂપતા યથાવત રાખવા માટે પ્રયુક્ત કરવામાં આવ્યો છે.

આ ચારેય અર્થઘટનો, જો કે પોતાની રીતે દરેક સાચા છે અને અરબી ભાષામાં આ બધા અર્થનો અવકાશ છે,

પરંતુ આમાંથી કોઈથી પણ તે ખરો હેતુ સ્પષ્ટ થતો નથી, જેના માટે **مَنْ كَذَبُوا** કહેવાને બદલે **مَا كَذَبُوا** કેમ કહેવામાં આવ્યું છે. વાસ્તવમાં અરબી ભાષામાં કોઈ વ્યક્તિ માટે **مَنْ** શબ્દનો ઉપયોગ થાય છે, તો તેનો અર્થ તેની જાત વિશે કંઈ કહેવાનો અથવા પૂછવાનો થાય છે, અને જ્યારે **مَا** શબ્દનો ઉપયોગ થાય છે તો તેનો અર્થ તેના ગુણો વિશે પૂછવાનો કે કહેવાનો થાય છે. આ એવું જ છે જેમ કે ઉર્દૂ ભાષામાં જ્યારે આપણે કોઈ વ્યક્તિ વિશે પૂછીએ કે આ સાહેબ કોણ છે, તો હેતુ એ વ્યક્તિની જાતનો પરિચય મેળવવાનો હોય છે. પરંતુ જ્યારે આપણે કોઈ વ્યક્તિ વિશે પૂછીએ છીએ કે આ સાહેબ શું છે? તો તેનો હેતુ એ જાણવાનો હોય છે કે જેમ કે, તે સૈન્યનો માણસ છે તો તેનો હોદ્દો શું છે? અને કોઈ શિક્ષણ સંસ્થાથી સંબંધિત છે તો તેમાં રીડર છે? લેકચરર છે? કે પ્રોફેસર? કઈ વિદ્યા કે હુસ્તરનો વિશેષણ છે? કઈ ડિગ્રી ધરાવે છે? વગેરે. આમ, જો આ આયતમાં એમ કહેવામાં આવતું કે **لَا تَأْتِيكُمْ عُقُوبَةٌ مِّنْ أَعْبَادِكُمْ** તો તેનો અર્થ એ થયો કે જે ગુણોવાળા ઉપાસ્યની બંદગી હું કરું છું, તે ગુણોવાળા ઉપાસ્યની બંદગી કરવાવાળા તમે નથી; અને આ જ વાસ્તવિક વાત છે, જેના કારણે નબી **ﷺ**નો દીન (ધર્મ) ખુદાના ઈન્કાર કરનારાઓ સિવાય તમામ પ્રકારનાં કાફિરોના દીન (ધર્મ)થી તદ્દન જુદો થઈ જાય છે; કેમ કે આપ **ﷺ**નો ખુદા એ તમામ લોકોના ખુદાથી તદ્દન ભિન્ન છે. તેમનામાંથી કોઈનો ખુદા એવો છે, જેને છ દિવસમાં જગતનું સર્જન કર્યા પછી સાતમા દિવસે આરામની જરૂરત પડે છે; જે રબ્બુલ આલમીન (તમામ સૃષ્ટિઓનો રબ) નથી, બલકે રબ્બે ઈસરાઈલ (ઈસરાઈલનો પ્રભુ-પાલનહાર) છે; જેનો એક વંશના લોકોથી એવો વિશિષ્ટ સંબંધ છે, જે બીજા મનુષ્યોથી નથી; જે હઝરત યાકૂબ **ﷺ**થી કુશ્તી લડે છે અને તેમને હરાવી શકતો નથી, જે ઉઝેર નામનો એક પુત્ર પણ ધરાવે છે. કોઈનો ખુદા યસૂઅ મસીહ નામના એકના એક પુત્રનો પિતા છે અને તે બીજાઓના પાપોનું પ્રાયશ્ચિત કરવા માટે પોતાના પુત્રને કોસ પર ચઢાવી દે છે. કોઈનો ખુદા પત્ની-બાળકો ધરાવે છે, પરંતુ બિચારાને ત્યાં ફક્ત પુત્રીઓ જ પુત્રીઓ જન્મે છે. કોઈનો ખુદા માનવનું રૂપ ધારણ કરે છે અને ધરતી પર માનવ-શરીરમાં રહીને માનવોના કામ કરે છે. કોઈનો ખુદા કેવળ 'વાજિબુલ વુજૂદ' (સ્વયંભૂ અસ્તિત્વ ધરાવનાર) કે 'ઈલ્લતુલ ઈલલ' (કોઈ કાર્યને લઈને કે કોઈ કારણસર અસ્તિત્વમાં આવનાર) કે 'ઈલ્લતિ ઊલા' (મૂળ કારણસર અસ્તિત્વમાં આવનાર) છે; સૃષ્ટિના વ્યવસ્થા-તંત્રને એક વાર ચાલુ કરીને અલગ થઈને બેસી જાય છે અને તે પછી સૃષ્ટિ નિયત કાનૂન અને નિયમ અનુસાર ચાલી રહી છે અને મનુષ્યનો તેનાથી અને તેનો મનુષ્યથી હવે કોઈ સંબંધ નથી. ટૂંકમાં, ખુદાને માનવાવાળા કાફિરો પણ વાસ્તવમાં એ ખુદાને નથી માનતા, જે સમગ્ર સૃષ્ટિનો એક જ સર્જનહાર, પ્રભુ અને સ્વામી, કુશળ પ્રબંધક-દૂરંદેશ અને તત્ત્વદર્શી, વ્યવસ્થાપક અને શાસક છે. જેણે સૃષ્ટિના વ્યવસ્થા-તંત્રને કેવળ બનાવ્યું નથી, બલકે તેને ચલાવી પણ રહ્યો છે અને તેની આજ્ઞા હર પળ અહીં ચાલી રહી છે. જે દરેક પ્રકારના દોષ, ખામી, કમજોરી અને ભૂલથી મુક્ત અને પર છે. જે દરેક પ્રકારની સાદૃશ્યતા, સ્વાંગ અને દેહરૂપ કે મૂર્તરૂપથી પવિત્ર તથા દરેક પ્રકારની પ્રતિકૃતિ અને પ્રતિમાથી પર તેમજ દરેક પ્રકારનાં સાથીદાર અને ભાગીદારથી બેનિયાઝ (નિ:સ્પૃહ, નિરપેક્ષ) છે. જેની જાત અને હસ્તી, ગુણો, સત્તાઓ તથા બંદગી અને ઉપાસના-પૂજાઅર્ચનાના અધિકારોમાં કોઈ તેનો ભાગીદાર નથી. જે એ વાતથી પર છે કે કોઈ તેની સંતાન હોય, અથવા કોઈને તે પુત્ર બનાવે, અથવા કોઈ જાતિ કે વંશથી તેનો કોઈપણ પ્રકારનો વિશિષ્ટ સંબંધ હોય. જેનો પોતાના સર્જનોના એક-એક વ્યક્તિ સાથે રઝૂઝાકી (આજીવિકા પહોંચાડવાનો), રુબૂબિયત (પ્રભુ-પાલનહાર હોવાનો), દયા અને કૃપા તથા સંરક્ષક અને દેખરેખ રાખનારનો સંબંધ છે. જે દુઆઓ સાંભળવાવાળો અને તેનો

જવાબ આપવાવાળો છે. જે મૃત્યુ અને જીવન, નફા અને નુકસાન તથા ભાગ્યને બનાવવા અને બગાડવાનાં તમામ અધિકારોનો એકલો માલિક છે. જે પોતાના સર્જનોનું કેવળ પાલન-પોષણ જ નથી કરતો, બલ્કે દરેકની હેસિયત અને જરૂરત અનુસાર માર્ગદર્શન પણ આપે છે. જેના સાથે આપણો સંબંધ એ જ નથી કે તે આપણો ઉપાસ્ય છે અને આપણે તેની ઉપાસના અને પૂજા-અર્ચના કરીએ છીએ, બલ્કે એ પણ છે કે તે પોતાના અંબિયા (ઈશદૂતો) અને પોતાના ગ્રંથો દ્વારા આપણને કરવા અને ન કરવાના કાર્યોના આદેશો આપે છે અને આપણું કામ તેના આદેશોનું અનુસરણ કરવાનું છે. જેના સામે આપણે આપણા કર્મો માટે જવાબદાર છીએ, જે મૃત્યુ પછી આપણે ફરીથી ઉઠાવનાર છે અને આપણા કર્મોનો હિસાબ-કિતાબ કરીને વળતર-ઈનામ અને સજા આપવાવાળો છે. આ ગુણોવાળા ઉપાસ્યની બંદગી મુહમ્મદ ﷺ અને તેમનું અનુસરણ કરવાવાળાઓ સિવાય દુનિયામાં અન્ય કોઈપણ નથી કરી રહ્યું. બીજા લોકો જો ખુદાની બંદગી કરી પણ રહ્યા છે, તો અસલી, સાચા અને વાસ્તવિક ખુદાની નહીં, બલ્કે એ ખુદાની બંદગી કરી રહ્યા છે, જે તેમણે પોતે ઉપજાવેલ-ઘડી કાઢેલ એક કાલ્પનિક ખુદા છે.

(૪) તફ્ફીરવેત્તાઓમાંથી એક જૂથનું માનવું છે કે આ બંને વાક્યાંશો પહેલા બે વાક્યાંશોના વિષયનું પુનરાવર્તન છે, અને આ પુનરાવર્તન એ હેતુસર છે કે એ વાતને વધારે પ્રબળ અને પ્રભાવી બનાવી દેવામાં આવે, જે પહેલા બે વાક્યાંશોમાં કહેવામાં આવી છે. પરંતુ ઘણા તફ્ફીરવેત્તાઓ આને પુનરાવર્તન નથી માનતા, બલ્કે તેઓ કહે છે કે આમાં એક અન્ય વિષય વર્ણવવામાં આવ્યો છે, જે પહેલા વાક્યાંશોના વિષયથી ભિન્ન છે. અમારા મતે એટલે અંશે તેમની વાત સાચી છે કે આ વાક્યાંશોમાં પુનરાવર્તન નથી, કેમ કે આમાં કેવળ ‘અને ન તમે તેની બંદગી કરવાવાળા છો, જેની બંદગી હું કરું છું’નું પુનરાવર્તન કરવામાં આવ્યું છે, અને આ પુનરાવર્તન પણ એ અર્થમાં નથી, જેમાં આ વાક્યાંશ પહેલા કહેવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ પુનરાવર્તનનો ઈન્કાર કર્યા પછી તફ્ફીરવેત્તાઓના આ જૂથે આ બંને વાક્યાંશોનો જે અર્થ વર્ણવ્યા છે, તે એક-બંજાથી ખૂબ જ વિરોધી છે. અહીં તેનો અવકાશ નથી કે અમે તેમાંથી દરેકે વર્ણવેલ અર્થની નોંધ કરીને તેના પર ચર્ચા કરીએ, તેથી અમે ચર્ચાના વિસ્તારને ટાળવા ફક્ત એ અર્થનું વર્ણન કરીશું, જે અમારા મતે સાચો છે.

પહેલા વાક્યમાં ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે ‘અને ન હું તેમની બંદગી કરવાનો છું, જેમની બંદગી તમે કરો છો.’ આનો વિષય આ. ૨ ના વિષયથી તદ્દન ભિન્ન છે, જેમાં ફરમાવવામાં આવ્યું હતું કે, ‘‘હું તેમની બંદગી નથી કરતો, જેમની બંદગી તમે કરો છો.’’ આ બંને વાતોમાં બે રીતે ખૂબ મોટો ભેદ છે. એક એ કે ‘હું ફલાણું કાર્ય નથી કરતો અથવા નહીં કરું, કહેવામાં આમ તો ઈન્કાર અને પ્રબળ ઈન્કાર છે, પરંતુ આનાથી વધારે ભાર એ કહેવામાં છે કે હું ફલાણું કાર્ય કરવાનો નથી, કેમ કે એનો અર્થ એ છે કે તે એવું ખરાબ કાર્ય છે, જેનું આચરણ કરવું તો દૂરની વાત છે, તેઓ ઈરાદો કે વિચાર કરવો પણ મારા માટે સંભવ નથી. બીજું એ કે ‘જેમની બંદગી તમે કરો છો’ વાક્ય માત્ર એ ઉપાસ્યોને લાગુ પડે છે, જેમની બંદગી કાફિરો અત્યારે કરી રહ્યા છે. તેનાથી વિપરીત, ‘જેમની બંદગી તમે કરો છો’ વાક્ય એ તમામ ઉપાસ્યોને લાગુ પડે છે, જેમની બંદગી કાફિરો અને તેમનાં પૂર્વજો ભૂતકાળમાં કરતા રહ્યા છે. હવે એ એક પ્રચલિત હકીકત છે કે મુશ્શરિકી અને કાફિરોના ઉપાસ્યોમાં હંમેશા ફેરફારો અને વધારો-ઘટાડો થતો રહ્યો છે, જુદા-જુદા જમાનામાં કાફિરોના ભિન્ન-ભિન્ન જૂથો-સમૂહો જુદા-જુદા ઉપાસ્યોને પૂજતા રહ્યા છે, અને તમામ કાફિરોના ઉપાસ્યો હંમેશા અને દરેક જગ્યાએ એક જ નથી રહ્યા. આમ, આયતનો અર્થ એ છે કે હું તમારા આજના ઉપાસ્યોથી જ નહીં, બલ્કે તમારા પૂર્વજોના ઉપાસ્યોથી પણ વિમુક્ત છું અને મારું એ કામ નથી કે આવા ઉપાસ્યોની બંદગીનો વિચાર સુદ્ધા મારા હૃદયમાં લાવું.

રહું બીજું વાક્ય, તો જો કે આ. ૫ માં તેના શબ્દો એ જ છે, જે આ. ૩ માં છે, પરંતુ બંને જગ્યાએ તેનો અર્થ

જુદો-જુદો છે. આ. ૩ માં તે એ વાક્યના પછી આવ્યું છે કે ‘હું તેમની બંદગી નથી કરતો, જેમની બંદગી તમે કરો છો’ તેથી એનો અર્થ એ છે કે ‘અને ન તમે એ ગુણોવાળા એક માત્ર ઉપાસ્યની બંદગી કરવાના છો, જેની બંદગી હું કરું છું.’ અને આ. ૫ માં તે એ વાક્યાંશના પછી આવ્યું છે કે ‘અને ન હું તેમની બંદગી કરવાનો છું, જેમની બંદગી તમે કરી છો’, તેથી તેનો અર્થ એ છે કે ‘અને ન એવું લાગે છે કે તમે એ એક માત્ર ઉપાસ્યની બંદગી કરનારા બનશો જેની બંદગી હું કરી રહ્યો છું’ અથવા બીજા શબ્દોમાં મારા માટે એ શક્ય નથી કે જેને-જેને તમે અને તમારા પૂર્વજોએ પૂજ્યા છે, તેમનો પૂજારી બની જાઉં, અને તમને ઘણાબધા ઉપાસ્યોની બંદગી છોડીને એક માત્ર ઉપાસ્યની બંદગી અપનાવવા સામે જે ચીડ છે તેના કારણે તમારાથી એ આશા નથી કે તમે પોતાની આ ખોટી બંદગીનો ત્યાગ કરશો અને તેની બંદગી કરવાવાળા બની જશો, જેની બંદગી હું કરું છું.

(૫) અર્થાત્, મારો દીન (ધર્મ) જુદો છે અને તમારો દીન (ધર્મ) જુદો. હું તમારા ઉપાસ્યોનો ભક્ત-આરાધક અને પ્રશંસક નથી અને તમે મારા ઉપાસ્યના ભક્ત-આરાધક અને પ્રશંસક નથી. હું તમારા ઉપાસ્યોની બંદગી (ઉપાસના, પૂજાઅર્ચના) નથી કરી શકતો અને તમે મારા ઉપાસ્યની બંદગી માટે રાજી નથી. તેથી મારો અને તમારો માર્ગ પણ એક નથી હોઈ શકતો. આ કાફિરોને સહિષ્ણુતાનો સંદેશ નથી બલ્કે જ્યાં સુધી તેઓ કાફિર છે, તેમનાથી હંમેશ માટે વિમુક્તિ, અણગમા અને સંબંધ-વિચ્છેદનું એલાન છે, અને આનો હેતુ તેમને એ વાતથી સંપૂર્ણપણે અને અંતિમ રૂપે નિરાશ કરી દેવું છે કે દીન (ધર્મ)ના મામલામાં અલ્લાહના રસૂલ અને તેના પર ઈમાન લાવનારાઓનો સમૂહ ક્યારેય તેમનાથી કોઈ સમજૂતી અને સમાધાન કરશે. આ જ વિમુક્તિનું એલાન અને અણગમાની જાહેરાત આ સૂર: પછી અવતરિત થનાર મક્કી સૂર:ઓમાં લાગલગાટ કરવામાં આવેલ છે. તેથી સૂર: યૂનુસમાં ફરમાવ્યું : “જો આ લોકો તમને ખોટા ઠેરવે છે, તો કહી દો કે મારા કર્મ મારા માટે છે અને તમારા કર્મ તમારા માટે, જે કંઈ હું કરું છું તેની જવાબદારીથી તમે મુક્ત છો અને જે કંઈ તમે કરો છો, તેની જવાબદારીથી હું મુક્ત છું.” (આ. ૪૧) પછી આગળ આ જ સૂર:માં ફરમાવ્યું : “હે નબી ﷺ! કહી દો કે લોકો! જો તમે મારા દીન (ધર્મ) અંગે (હજુ સુધી) કોઈ સંદેહમાં છો, તો (સાંભળી લો કે) અલ્લાહ સિવાય તમે જેમની બંદગી કરો છો, હું તેમની બંદગી નથી કરતો, બલ્કે કેવળ એ ખુદાની બંદગી કરું છું, જેના અધિકારમાં તમારું મૃત્યુ છે.” (આ. ૧૦૪) સૂર: શુઆરામાં ફરમાવ્યું : “હે નબી ﷺ! હવે જો આ લોકો તમારી વાત નથી માનતા, તો કહી દો કે જે કંઈ તમે કરો છો, તેની જવાબદારીથી હું મુક્ત છું.” (આ. ૨૧૬) સૂર: સબામાં ફરમાવ્યું : “આમને કહો, જે કસૂર અમે કર્યો હોય તેની પૂછપરછ તમારાથી નહીં કરવામાં આવે અને જે કંઈ તમે કરી રહ્યા છો તેનો જવાબ અમારા પાસેથી માગવામાં નહીં આવે. કહો, આપણો રબ (એક સમયે) અમને અને તમને એકત્ર કરશે, પછી આપણા વચ્ચે યોગ્ય ફેસલો કરી દેશે.” (આ. ૨૫-૨૬) સૂર: સુમરમાં ફરમાવ્યું : “આમને કહો, હે મારી જાતિના લોકો! તમે તમારી જગ્યાએ કાર્ય કર્યો જાઓ, હું મારું કાર્ય કરતો રહીશ. ટૂંક સમયમાં તમને જાણ થઈ જશે કે કોના ઉપર અપમાનિત કરનાર પ્રકોપ આવે છે અને કેવી રીતે એ સજા મળશે જે ટળવાવાળી નથી.” (આ. ૩૯-૪૦) પછી આ જ પાઠ મદીના-તય્યિબામાં તમામ મુસલમાનોને આપવામાં આવ્યો કે, “તમારા માટે ઈબ્રાહીમ (ﷺ) અને તેના સાથીદારોમાં એક ઉત્તમ આદર્શ છે કે તેમણે પોતાની કોમને સ્પષ્ટ કહી દીધું, “અમે તમારાથી અને તમારા તે ઉપાસ્યોથી જેમને તમે અલ્લાહને છોડીને પૂજો છો તદ્દન વિરક્ત છીએ, અમે તમારાથી કુફ કર્યું, અને અમારા અને તમારા વચ્ચે હંમેશ માટે વૈમનસ્ય થઈ ગયું અને વેર નંખાઈ ગયું જ્યાં સુધી તમે એક અલ્લાહ પર ઈમાન ન લાવો.” (અલ-મુન્તાહિના, આ. ૪) કુર્આન-મજ્દની આ લાગલગાટ સ્પષ્ટતાઓથી એ સંદેહનો કોઈ અવકાશ સુદ્ધા નથી રહેતો કે ﷻ નો અર્થ એ છે કે તમે તમારા દીન (ધર્મ) પર કાયમ રહો અને મને મારા દીન પર ચાલવા દો, બલ્કે આ એવી જ વાત છે, જેમ કે સૂર: સુમરમાં.

ફરમાવવામાં આવી છે કે, “હે નબી ﷺ! તેમને કહો કે હું મારા દીનને અલ્લાહ માટે વિશુદ્ધ કરીને તેની જ બંદગી કરીશ, તમે એને છોડીને જેની બંદગી કરવા માગો કરતા રહો.” (આ. ૧૪) આ આયતથી ઈમામ અબૂ હનીફા રહ. અને ઈમામ શાફઈ રહ. એ એ દલીલ કરી છે કે કાફિરોના ધર્મો ચાહે પરસ્પર એક-બીજાથી ગમે તેટલા ભિન્ન હોય, પરંતુ કુફ સર્વાંગી રૂપે એક જ પંથ છે. તેથી યહૂદી ખ્રિસ્તીનો, અને ખ્રિસ્તી યહૂદીનો અને એ જ પ્રમાણે એક ધર્મનો કાફિર બીજા ધર્મના કાફિરનો વારસ હોઈ શકે છે, જો તેમના વચ્ચે વંશ, કે લગ્ન કે કોઈ કારણસર કોઈ એવો સંબંધ હોય જે એકની વારસાઈ બીજાને પહોંચવાનો તકાદો કરતી હોય. તેનાથી વિપરીત, ઈમામ માલિક, ઈમામ ઔઝાઈ અને ઈમામ અહમદ રહ. એ મત ધરાવે છે કે એક ધર્મનો અનુયાયી બીજા ધર્મના અનુયાયીનો વારસો મેળવી શકતો નથી. આની દલીલ એ હદીસ છે, જે હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન ઉમરૂ બિન આસ ﷺ નોંધવામાં આવી છે કે રસૂલુલ્લાહ ﷺ એ ફરમાવ્યું: لا يتوارث اهل ملتین شتى. “બે જુદા-જુદા પંથો (ધર્મો)ના લોકો એક-બીજાના વારસ નથી હોઈ શકતા.” (મુસ્નદ અહમદ, અબૂ દાઉદ, ઈબ્ને માજા, દાર કુત્ની) આનાથી મળતા વિષયની એક હદીસ તિરમિઝીએ હઝરત જાબિર ﷺ થી અને ઈબ્ને હિબ્બાને હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન ઉમરૂ ﷺ થી અને બઝઝારે હઝરત અબૂ હુરૈરા ﷺ થી નોંધી છે. આ મામલા પર વિગતવાર ચર્ચા કરતાં હન્ફી મસ્લકના પ્રસિદ્ધ ઈમામ શમ્સુલ-અઈમ્મા સરખસી લખે છે: “કાફિરો પરસ્પર એ કારણોસર પણ એક-બીજાના વારસ હોઈ શકે છે, જેના કારણે મુસલમાનો પરસ્પર એક-બીજાના વારસ હોય છે, અને તેમના વચ્ચે કેટલીક પરિસ્થિતિઓમાં પણ વારસો થઈ શકે છે, જેમાં મુસલમાનો વચ્ચે નથી થતો... હકીકત એ છે કે અલ્લાહે કેવળ બે જ દીન (ધર્મો) ઠેરવી દીધા છે - એક, દીને-હક્ક (સત્ય-દીન ઈસ્લામ) અને બીજો, દીને-બાતિલ (અસત્ય ધર્મ). તેથી ફરમાવ્યું: لَكُمْ دِينُكُمْ وَ لِي دِينِي, અને તેણે લોકોના બે જ પક્ષકાર રાખ્યા છે - એક, પક્ષકાર જન્મતી છે અને તે મોમિન છે અને બીજો પક્ષકાર જહન્મી છે અને તે સામૂહિક રૂપે તમામ કાફિરો છે; અને તેણે બે જ સમૂહોને એક-બીજાના વિરોધી ઠેરવી દીધા છે. તેથી ફરમાવ્યું: هَذَانِ خَصْمٌ اِخْتَصَمُوا فِي رَبِّهِمْ (આ બે આમને-સામને પક્ષકારો છે, જેમના વચ્ચે પોતાના રબના મામલામાં ઝઘડો છે. - અલ-હજજ, આ. ૧૯) અર્થાત્, એક પક્ષકાર તમામ કાફિરો સામૂહિક રૂપે છે અને તેમનો ઝઘડો ઈમાનવાળાઓ સાથે છે... અમે એ સ્વીકારીએ છીએ કે તેઓ પોતાની શ્રદ્ધા અનુસાર પરસ્પર અલગ-અલગ પંથો છે, બલકે મુસલમાનોની સામે તેઓ એક જ પંથ છે, કેમ કે મુસલમાનો મુહમ્મદ ﷺ ની રિસાલત (પયગંબરી) અને કુર્આનનો સ્વીકાર કરે છે અને તેઓ તેમનો ઈન્કાર કરે છે. આ જ કારણસર તેમને કાફિર ઠેરવવામાં આવ્યા છે અને મુસલમાનોના મામલામાં તેઓ બધા એક પંથ છે. હદીસ. لا يتوارث اهل ملتین شتى. આ જ વાત તરફ સંકેત કરે છે, જેનો અમે ઉલ્લેખ કર્યો છે, કેમ કે મિલ્લતૈન (બે પંથો)ની સમજૂતી રસૂલુલ્લાહ ﷺ એ પોતાના એ કથનથી કરી દીધી છે કે - لا يرث المسلم الكافر ولا الكافر المسلم. અર્થાત્ મુસલમાન કાફિરનો વારસ નથી હોઈ શકતો અને ન કાફિર મુસલમાનનો વારસ હોઈ શકે છે.” (અલ-મબસૂત, ભા-૩૦, પૃ. ૩૦-૩૩) ઈમામ સરખસીએ અહીં જે હદીસનો સંદર્ભ આપ્યો છે, તેને બુખારી, મુસ્લિમ, નિસાઈ, અહમદ, તિરમિઝી, ઈબ્ને માજા અને અબૂ દાઉદે હઝરત ઉસામા બિન ઝૈદ ﷺ થી રિવાયત કરેલ છે.

૧૧૦ : અનુ- નક્ષ

પરિચય

નામ :

પહેલી આયત **إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ** ના શબ્દ **نَصْر** ને આ સૂર:નું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

ઉતરાણકાળ :

હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન અબ્બાસ **رضي الله عنه** નું કથન છે કે આ કુર્આન-મજીદની અંતિમ સૂર: છે, એટલે કે આના પછી કોઈ આખી સૂર: હુઝૂર **ﷺ** પર ઊતરી નથી. ^(૧) (મુસ્લિમ, નિસાઈ, તબરાની, ઇબ્ને અબી શૈબહ, ઇબ્ને મરદૂયા). હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન ઉમર **رضي الله عنه** ની રિવાયત છે કે આ સૂર: હજજતુલ-વિદાઅ પ્રસંગે એયામે-તશરીક (કુરબાનીના ત્રણ દિવસ)ના મધ્યમાં મિના નામના સ્થળે ઊતરી અને તેના પછી હુઝૂર **ﷺ** એ પોતાની ઊંટણી પર સવાર થઈને પોતાનું પ્રખ્યાત સંભાષણ આપ્યું. (તિરમિઝી, બઝઝાર, બયકહી, ઇબ્ને અબી શૈબહ, અબ્દ બિન હુમૈદ, અબૂ યઅ્લા, ઇબ્ને મરદૂયા) બયહકીએ 'કિતાબુલ હજજ'માં હઝરત સરાહ બિન્તે નબહાન **رضي الله عنها** ની રિવાયતથી હુઝૂર **ﷺ** નું એ સંભાષણ નોંધ્યું છે, જે આપે તે પ્રસંગે આપ્યું હતું. તેઓ કહે છે :

“હું હજજતુલ-વિદાઅમાં હુઝૂર **ﷺ** ને આમ ફરમાવતા સાંભળ્યા કે લોકો જાણો છો કે આ કયો દિવસ છે? લોકોએ અરજ કરી, અલ્લાહ અને તેના રસૂલને વધારે જ્ઞાન છે. ફરમાવ્યું, આ અય્યામે-તશરીકના વચ્ચેનો દિવસ છે. પછી આપે પૂછ્યું, જાણો છો આ કયું સ્થળ છે? લોકોએ અરજ કરી, અલ્લાહ અને તેના રસૂલને વધારે જ્ઞાન છે. ફરમાવ્યું, આ મશઅરે-હરામ છે. પછી હુઝૂર **ﷺ** એ ફરમાવ્યું કે હું નથી જાણતો, કદાચ આ પછી હું તમને ન મળી શકું. સાવધાન રહો! તમારું લોહી અને તમારી ઈજત એકબીજા ઉપર એવી જ રીતે હરામ (પ્રતિષ્ઠિત) છે, જેવી રીતે આ દિવસ અને આ સ્થળ હરામ છે, ત્યાં સુધી કે તમે પોતાના રબ સમક્ષ હાજર થાઓ અને તે તમને તમારા કર્મો વિષે પૂછપરછ કરે. સાંભળો! આ વાત તમારામાંથી

૧. જુદી-જુદી રિવાયતોથી જાણવા મળે છે કે આના પછી અમુક આયતોનું અવતરણ થયું છે, પરંતુ એ બાબતમાં મતભેદ છે કે કુર્આનની એ છેલ્લી આયત કઈ છે, જે હુઝૂર **ﷺ** પર સૌથી છેલ્લે અવતરિત થઈ. બુખારી અને મુસ્લિમમાં હઝરત બરઅ બિન આઝિબ **رضي الله عنه** ની રિવાયત એ છે કે તે સૂર: નિસાની અંતિમ આયત **قُلْ اللَّهُ يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ** છે. ઈમામ બુખારી રહ.એ ઇબ્ને અબ્બાસ **رضي الله عنه** નું કથન નોંધ્યું છે કે આયત **مُرْ** અર્થાત્ જે આયતમાં વ્યાજના હરામ (અવેધ) હોવાનો આદેશ આપવામાં આવ્યો છે, કુર્આનની સૌથી અંતિમ આયત છે. આની પુષ્ટિ એ રિવાયતોથી પણ થાય છે, જે ઈમામ અહમદ, ઇબ્ને માજા અને ઇબ્ને મરદૂયાએ હઝરત ઉમર **رضي الله عنه** થી નોંધી છે; પરંતુ તેમાં એ કહેવામાં નથી આવ્યું કે આ અંતિમ આયત છે, બલકે હઝરત ઉમર **رضي الله عنه** નું કથન એ છે કે સૌથી છેલ્લે અવતરિત થનાર આયતોમાંથી છે. અબૂ ઉબૈદે 'ફઝાઈલુલ કુર્આન'માં ઈમામ જુહરીનું અને ઇબ્ને જરીરે પોતાની તફસીરમાં હઝરત સઈદ બિન અલ-મુસલ્લિબનું કથન નોંધ્યું છે કે **مُرْ** વાળી આયત અને **يُنزِلُ** વાળી આયત (અર્થાત્ સૂર: બકરહ, રુકૂઅ ૩૮, ૩૯) કુર્આનમાં અવતરિત થનાર અંતિમ આયત છે. નિસાઈ, ઇબ્ને મરદૂયા અને ઇબ્ને જરીરે હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન અબ્બાસ **رضي الله عنه** નું એક બીજું કથન એ નોંધ્યું છે કે **قُلْ اللَّهُ يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ** (સૂર: બકરહ, ૨૮૧) કુર્આનની અંતિમ આયત છે. અલ-ફરયાબીએ પોતાની તફસીરમાં ઇબ્ને અબ્બાસ **رضي الله عنه** નું જે કથન નોંધ્યું છે તેમાં એ વધારો છે કે આ આયત હુઝૂર **ﷺ** ના અવસાનની ૮૧ દિવસ પહેલાં અવતરિત થઈ હતી, અને સઈદ બિન જુબૈરનું કથન, જે ઇબ્ને અબી હાતિમે નોંધ્યું છે, તેમાં આ આયતના અવતરણ અને હુઝૂર **ﷺ** ના અવસાન દરમ્યાન માત્ર ૯ દિવસનું અંતર વર્ણવવામાં આવ્યું છે. ઈમામ અહમદની 'મુસ્નદ' અને ઈમામ હાકિમની 'અલ-મુસ્તદરક'માં હઝરત ઉબ્બી બિન કઅબ **رضي الله عنه** ની રિવાયત એ છે કે સૂર: તૌબાની આ. ૧૨૮, ૧૨૯ સૌથી છેલ્લે અવતરિત થઈ છે.

નજીકવાળો દૂરવાળા સુધી પહોંચાડી દે. સાંભળો ! શું મેં તમને પહોંચાડી દીધું ?” આના પછી જ્યારે અમે લોકો મદીના પાછા આવ્યા તો કંઈ વધારે દિવસો વીત્યા નહોતા કે હુઝૂર ﷺ નું દેહાવસાન થઈ ગયું.

આ બંને નોંધોને મેળવીને જોવામાં આવે તો જણાય છે કે સૂર: નઝના અવતરણ અને અલ્લાહના રસૂલ ﷺ ના દેહાવસાન વચ્ચે ત્રણ માસ અને કેટલાક દિવસોનો ગાળો હતો, કારણ કે ઇતિહાસ અનુસાર હજજતુલ-વિદાઅ અને હુઝૂર ﷺ ના દેહાવસાન વચ્ચે આટલો જ સમય પસાર થયો હતો.

ઈબ્ને અબ્બાસ ﷺ નું કથન છે કે જ્યારે આ સૂર: ઊતરી, તો હુઝૂર ﷺ એ ફરમાવ્યું : મને મારા અવસાનના સમાચાર આપી દેવામાં આવ્યા છે અને મારો સમય પૂરો થઈ ગયો છે. (મુસ્નદ અહમદ, ઈબ્ને જરીર, ઈબ્ને અલ-મુઝીર, ઈબ્ને મરદૂયા). બીજી રિવાયતો, જે હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન અબ્બાસ ﷺ થી નોંધવામાં આવી છે, તેમાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે કે આ સૂર:ના અવતરણથી હુઝૂર ﷺ એ એમ સમજી લીધું હતું કે આપ ﷺ ને દુનિયાથી વિદાય થવાના સમાચાર આપી દેવામાં આવ્યા છે. (મુસ્નદ અહમદ, ઈબ્ને જરીર, તબરાની, નિસાઈ, ઈબ્ને અબી હાતિમ, ઈબ્ને મરદૂયા).

ઉમ્મુલ મુ'મિનીન હઝરત ઉમ્મે હબીબા ﷺ ફરમાવે છે કે જ્યારે આ સૂર: ઊતરી, તો હુઝૂર ﷺ એ ફરમાવ્યું : આ વર્ષે દુનિયાથી મારી વિદાઈ થવાની છે. આ વાત સાંભળીને હઝરત ફાતિમા ﷺ રડી પડ્યા. આના પર આપ ﷺ એ ફરમાવ્યું, મારા પરિવારમાં તમે જ સૌથી પહેલાં આવીને મને મળશો. આ સાંભળીને તે હસી પડ્યા. (ઈબ્ને અબી હાતિમ, ઈબ્ને મરદૂયા) મહદ્અંશે આ જ વિષયની રિવાયતો બચકીએ ઈબ્ને અબ્બાસ ﷺ થી નોંધી છે.

ઈબ્ને અબ્બાસ ﷺ ફરમાવે છે કે હઝરત ઉમર ﷺ બદના યુદ્ધમાં સામેલ થયેલાં મોટા-મોટા મહાનુભાવોની સાથે પોતાની સભામાં મને પણ બોલાવતા હતા. આ વાત કેટલાક મહાનુભાવોને પસંદ ન પડી અને તેમણે કહ્યું કે આપણા બાળકો પણ તો આ જ બાળક જેવા છે, આને વિશેષ રૂપે કેમ આપણા સાથે સભામાં સામેલ કરવામાં આવે છે ? (ઈમામ બુખારી અને ઈબ્ને જરીરે સ્પષ્ટતા કરી છે કે આ વાત કહેવાવાળા હઝરત અબ્દુર-રહમાન બિન ઔફ ﷺ હતા.) હઝરત ઉમર ﷺ એ ફરમાવ્યું કે જ્ઞાન અને વિદ્વતાની દૃષ્ટિએ આનું જે સ્થાન છે, તે તમે લોકો જાણો છો. પછી એક દિવસે તેમણે બદના મહાનુભાવોને બોલાવ્યા અને મને પણ તેમના સાથે બોલાવી લીધો. હું સમજી ગયો કે આજે મને એ બતાવવા માટે બોલાવવામાં આવ્યો છે કે તેમની સભામાં મને કેમ સામેલ કરવામાં આવે છે ? ચર્ચા દરમ્યાન હઝરત ઉમર ﷺ એ બદના મહાનુભાવોને પૂછ્યું કે તમે સૌ **إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحِ** વિશે શું કહો છો ? કેટલાકે કહ્યું કે આનાથી અભિપ્રેત શહેરો અને કિલ્લાઓનો વિજય છે. કેટલાક મૌન રહ્યા. તે પછી હઝરત ઉમર ﷺ એ કહ્યું, ઈબ્ને અબ્બાસ ﷺ શું તમે પણ આ જ કહો છો ? મેં કહ્યું, ના. તેમણે પૂછ્યું, તો પછી તમે શું કહો છો ? મેં અરજ કરી, આનાથી અભિપ્રેત રસૂલુલ્લાહ ﷺ નો દેહાવસાન છે. આમાં હુઝૂર ﷺ ને સમાચાર આપવામાં આવ્યા છે કે જ્યારે અલ્લાહની મદદ આવી જાય અને વિજય પ્રાપ્ત થઈ જાય, તો આ એ વાતની નિશાની છે કે આપ ﷺ નો સમય સમાપ્ત થઈ ગયો અને આના પછી આપ અલ્લાહની પ્રશંસા અને ગુણગાન અને ક્ષમાયાચના કરો. આના પર હઝરત ઉમર ﷺ એ ફરમાવ્યું, હું પણ એના સિવાય કંઈ નથી જાણતો જે

તમે કહ્યું છે. એક રિવાયતમાં છે કે આમાં એ વધારો છે કે હઝરત ઉમર રઝીએ બદના મહાનુભાવોને કહ્યું : તમે લોકો મને કેવી રીતે ઠપકો આપી શકો છો, જ્યારે કે આ બાળકને આ સભામાં સામેલ કરવાનું કારણ તમે જાણી લીધું. (બુખારી, મુસ્નદ અહમદ, તિરમિઝી, ઇબ્ને જરીર, ઇબ્ને મરદૂયા, બગવી, બયહકી, ઇબ્ને અલ-મુન્ઝીર)

વિષય અને ચર્ચા :

જેમ કે ઉપરની રિવાયતોથી જણાય છે, આ સૂરમાં અલ્લાહત્તઆલાએ રસૂલુલ્લાહ સલ્લલ્લાલુહુ આલૈહિ વસલ્લમુ વાલૈહિ સલ્મુને એ બતાવી દીધું હતું કે જ્યારે આરબ પ્રદેશમાં ઇસ્લામને સંપૂર્ણ વિજય પ્રાપ્ત થઈ જાય અને લોકો અલ્લાહના દીનમાં ટોળે-ટોળાં પ્રવેશવા માંડે, તો એનો અર્થ એ છે કે તે કામ પૂરું થઈ ગયું, જેના માટે આપને દુનિયામાં મોકલવામાં આવ્યા હતા. આના પછી આપને આદેશ આપવામાં આવ્યો કે આપ અલ્લાહની સ્તુતિ અને મહિમાગાનમાં લાગી જાઓ કે તેની કૃપાથી આપ આટલું મોટું કામ પૂરું કરવામાં સફળ થયા, અને તેનાથી દુઆ કરો કે આ કામને પૂરું કરવામાં જે ભૂલ-ચૂક કે કસૂર પણ આપથી થઈ હોય, તેને તે ક્ષમા કરી દે. અહીં વ્યક્તિ વિચાર કરે તો જોઈ શકે છે કે એક નબી અને એક સામાન્ય દુન્યવી નેતા વચ્ચે કેટલો મોટો ફરક છે. કોઈ દુન્યવી નેતાને જો પોતાના જીવનમાં જ એ મહાન ક્રાંતિ આણવામાં સફળતા પ્રાપ્ત થઈ જાય, જેના માટે તે કામ કરવા માટે ઊભો થયો હતો, તો તેના માટે આ જશન મનાવવા અને પોતાના નેતૃત્વ પર ગર્વ કરવાનો પ્રસંગ હોય છે. પરંતુ અહીં અલ્લાહના પયગંબરને આપણે જોઈએ છીએ કે તેમણે ૨૩ વર્ષની ટૂંકી મુદતમાં એક આખી જાતિની આસ્થાઓ-શ્રદ્ધાઓ, વિચારો અને આદતો અને પ્રજ્ઞાલિકાઓ, નીતિમત્તા અને ચરિત્ર, સભ્યતા અને સંસ્કૃતિ, સમાજ-વ્યવસ્થા, અર્થતંત્ર, રાજકારણ અને યુદ્ધની ક્ષમતાઓ વગેરેને તદ્દન બદલી નાખ્યા તેમજ અનભિજ્ઞતા અને અજ્ઞાનતામાં ડૂબેલી જાતિને ઉઠાવીને એ યોગ્ય બનાવી દીધી કે તે દુનિયાને જીતી લે અને વિશ્વની વિવિધ જાતિઓની નેતા બની જાય, પરંતુ આવી મહાન ઉપલબ્ધિ તેમના હસ્તે પૂર્ણ થયા પછી તેમને જશન મનાવવાનો નહીં, બલકે અલ્લાહની પ્રશંસા અને સ્તુતિ અને મહિમાગાનનો અને તેનાથી ક્ષમાયાચનાની દુઆ કરવાનો આદેશ આપવામાં આવે છે, અને તેઓ પૂરેપૂરી આજીજી સાથે આ આદેશના પાલનમાં લાગી જાય છે.

હઝરત આઈશા રઝી ફરમાવે છે કે રસૂલુલ્લાહ સલ્લલ્લાલુહુ આલૈહિ વસલ્લમુ વાલૈહિ સલ્મુ પોતાના દેહાંતથી પહેલાં سُبْحٰنَكَ اللَّهُمَّ وَبِحَمْدِكَ (કેટલીક નોંધોમાં આ શબ્દો છે سُبْحٰنَ اللَّهِ وَبِحَمْدِهِ اسْتَغْفِرُ اللَّهَ وَأَتُوبُ إِلَيْهِ) પુષ્કળ પ્રમાણમાં પઢ્યા કરતા હતા. મેં અરજ કરી, “હે અલ્લાહના રસૂલ ! આ કેવા શબ્દો છે, જે આપે હવે પઢવાના શરૂ કરી દીધાં છે ?” ફરમાવ્યું, “મારા માટે એક નિશાની નક્કી કરી દેવામાં આવી છે કે જ્યારે હું તેને જોઉં, ત્યારે આ શબ્દો બોલ્યા કરું અને તે છે إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ (મુસ્નદ અહમદ, મુસ્લિમ, ઇબ્ને જરીર, ઇબ્ને અલ-મુન્ઝીર, ઇબ્ને મરદૂયા). આનાથી મળતી કેટલીક રિવાયતોમાં હઝરત આઈશા રઝીનું નિવેદન છે કે આપ સલ્લલ્લાલુહુ આલૈહિ વસલ્લમુ વાલૈહિ સલ્મુ પોતાના રુકૂઅ અને સિજદાઓમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં આ શબ્દો કહેતા હતા : اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي આ કુર્આન (અર્થાત્ સૂર: નસ્ર)નું અર્થઘટન હતું, જે આપ સલ્લલ્લાલુહુ આલૈહિ વસલ્લમુ વાલૈહિ સલ્મુએ કર્યું હતું. (બુખારી, મુસ્લિમ, અબૂ દાઉદ, નિસાઈ, ઇબ્ને માજા, ઇબ્ને જરીર)

હઝરત ઉમ્મે સલમા રઝી કહે છે કે રસૂલુલ્લાહ સલ્લલ્લાલુહુ આલૈહિ વસલ્લમુ વાલૈહિ સલ્મુની મુબારક જીભ પર આપના અંતિમ જીવન-કાળમાં

ઉઠતાં-બેસતાં, આવતાં-જતાં આ શબ્દો ચાલુ રહેતા - **سُبْحَانَ اللَّهِ وَبِحَمْدِهِ** મેં એક દિવસે પૂછ્યું કે હે અલ્લાહના રસૂલ ! આપ પુષ્કળ પ્રમાણમાં આ ઝિક (પાઠ) કેમ કરો છો ? ફરમાવ્યું, મને આનો આદેશ આપવામાં આવ્યો છે, પછી આપે આ સૂર: પઢી. (ઇબ્ને જરીર)

હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન મસૂઉદ رضي الله عنهની રિવાયત છે કે જ્યારે આ સૂર: ઊતરી, તો રસૂલુલ્લાહ صلى الله عليه وسلم પુષ્કળ પ્રમાણમાં આ ઝિક ફરમાવતા રહેતા :

سُبْحَانَكَ اللَّهُمَّ وَبِحَمْدِكَ، اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي، سُبْحَانَكَ رَبَّنَا وَبِحَمْدِكَ، اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي، إِنَّكَ أَنْتَ التَّوَّابُ الْغَفُورُ

(ઇબ્ને જરીર, મુસ્નદ અહમદ, ઇબ્ને અબી હાતિમ)

ઇબ્ને અબ્બાસ رضي الله عنهનું કથન છે કે આ સૂર:ના અવતરણ પછી અલ્લાહના રસૂલ صلى الله عليه وسلم આખિરત માટે મહેનત અને પરિશ્રમ કરવામાં એટલા લાગી ગયા હતા કે આ પહેલાં કદી લાગ્યા નહોતા. (નિસાઈ, તબરાની, ઇબ્ને અબી હાતિમ, ઇબ્ને મરદૂયા).

ذِكْرُهَا ۱

(۱۱۰) سُورَةُ النَّصْرِ مَدِينَةٌ (۱۱۳)

آيَاتُهَا ۲

આ. ૩

સૂર: ૧૧૦ અલ-નસ્ર (મક્કા)

રુકૂઅ-૧

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ ۝ وَرَأَيْتَ النَّاسَ يَدْخُلُونَ
فِي دِينِ اللَّهِ أَفْوَاجًا ۝ فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَغْفِرْ لَهُ ۝
إِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا ۝

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળું છે.

જ્યારે અલ્લાહની મદદ આવી જાય અને વિજય પ્રાપ્ત થઈ જાય^(૧) અને (હે નબી સલ્લ.!) તમે જોઈ લો કે લોકો ટોળે-ટોળાં અલ્લાહના દીનમાં દાખલ થઈ રહ્યા છે^(૨) તો પોતાના રબ (પ્રભુ)ની પ્રશંસા સાથે તેની તસ્બીહ (મહિમાગાન) કરો,^(૩) અને તેનાથી મગફિરત (ક્ષમા)ની દુઆ કરો.^(૪)

નિ:શંક તે મોટો તૌબા (ક્ષમા) સ્વીકારનારો છે. (રુકૂઅ-૧)

(૧) વિજયથી અભિપ્રેત કોઈ એક લડાઈમાં વિજય નહીં, બલકે એ નિર્ણયાત્મક વિજય છે, જેના પછી દેશમાં કોઈ શક્તિ ઈસ્લામથી ટક્કર લેવાને લાયક બાકી ન રહે અને એ વાત સ્પષ્ટ થઈ જાય કે હવે આરબ પ્રદેશમાં આ જ દીનને વર્ચસ્વશાળી બનીને રહેવાનું છે. કેટલાક તફ્હીરવેત્તાઓએ આનો અર્થ મક્કાનો વિજય લીધો છે. પરંતુ મક્કાનો વિજય હિ. ૮ માં થયો છે અને આ સૂર:નું અવતરણ હિ. ૧૦ના અંતે થયું છે, જેમ કે હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન ઉમર رضي الله عنه અને હઝરત સરહલ બિન્તે નબ્હાન رضي الله عنهاની એ રિવાયતોથી જાણ થાય છે, જે અમે પરિચયમાં નોંધી છે. તદુપરાંત, હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન અબ્બાસ رضي الله عنهનું એ કથન પણ આ સમજૂતીના વિરુદ્ધ છે કે આ કુર્આન-મજીદની સૌથી અંતિમ સૂર: છે, કેમ કે જો વિજયથી અભિપ્રેત મક્કાનો વિજય હોય તો આખી સૂર: તૌબા તેના પછી અવતરિત થઈ હતી, તો પછી આ સૂર: અંતિમ સૂર: કેવી રીતે હોઈ શકે છે. નિ:સંદેહ, મક્કાનો વિજય એ રીતે નિર્ણયાત્મક હતો કે તેણે આરબ પ્રદેશના મુશ્શરિકોની હિંમત તોડી નાખી હતી, પરંતુ તે પછી પણ તેમનામાં ઘણું જોર બાકી હતું. તાઈફ અને હુનૈનના યુદ્ધો તેના પછી જ થયા અને આરબ પ્રદેશ ઉપર ઈસ્લામનું સંપૂર્ણ પ્રભુત્વ કરવામાં લગભગ બે વર્ષ લાગ્યા હતા.

(૨) અર્થાત્ એ તબક્કો સમાપ્ત થઈ જાય, જ્યારે એક-એક બબ્બે કરીને લોકો ઈસ્લામમાં દાખલ થતા હતા અને એ સમય આવી જાય, જ્યારે આખેઆખા કબીલાઓ, અને મોટા-મોટા વિસ્તારોના રહેવાસીઓ કોઈ યુદ્ધ અને કોઈ પ્રતિરોધ વગર પોતાની મરજીથી સ્વયં મુસલમાન બનવા લાગે. આ સ્થિતિ હિ. ૯ના આરબથી ઊભી થવાની શરૂ થઈ, જેના કારણે એ વર્ષને 'પ્રતિનિધિ-મંડળોનું વર્ષ' કહેવામાં આવે છે. આરબ પ્રદેશના ખૂણે-ખૂણેથી લગાતાર પ્રતિનિધિ-મંડળો રસૂલુલ્લાહ ﷺ ની સેવામાં ઉપસ્થિત થવા લાગ્યા અને ઈસ્લામ સ્વીકારીને આંપના મુબારક હાથ પર બેત (શપથ) લેવા લાગ્યા, ત્યાં સુધી કે હિ. ૧૦માં જ્યારે હુઝૂર ﷺ હજજતુલ-વિદાઅ માટે ગયા, તે

વખતે આખો આરબ પ્રદેશ ઈસ્લામને આધીન થઈ ચૂક્યો હતો અને દેશમાં કોઈ મુશ્કરિક બાકી રહ્યો નહોતો.

(૩) 'હમ્દ'થી અભિપ્રેત અલ્લાહત્તઆલાની પ્રશંસા અને સ્તુતિ કરવી પણ છે અને તેની કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરવું પણ છે, અને 'તસ્બીહ'નો અર્થ અલ્લાહત્તઆલાને દરેક રીતે પવિત્ર અને ક્ષતિરહિત ઠેરવવું છે. આ પ્રસંગે એ ઈરશાદ કે પોતાના રબની શક્તિ અને સામર્થ્યનો આ ચમત્કાર જ્યારે તમે જોઈ લો, તો તેની 'હમ્દ'ની સાથે તેની 'તસ્બીહ' કરો, તેમાં 'હમ્દ'નો અર્થ એ છે કે આ મહાન સફળતા વિશે તમારા મનો-મસ્તિષ્કમાં કદી એ વિચારનો અંશ સુદ્ધા ન આવવો જોઈએ કે આ તમારા કૌશલ્ય અને તમારી કાર્યદક્ષતાનું પરિણામ છે, બલકે તેને સરાસર અલ્લાહની કૃપા અને મહેરબાની સમજો, તે માટે તેનો આભાર વ્યક્ત કરો તેમજ હૃદય અને જીભથી એ વાતનો સ્વીકાર કરો કે આ સફળતાનો બધો શ્રેય અલ્લાહને જ જાય છે; અને 'તસ્બીહ'નો મતલબ એ છે કે અલ્લાહને એનાથી પવિત્ર અને ક્ષતિરહિત ઠેરવો કે તેના કલ્માની, તેની વાતની સર્વોચ્ચતા તમારી કોઈ કોશિશ અને મહેનતની મોહતાજ છે અથવા તેના પર આધારિત છે. આનાથી વિપરીત, તમારું હૃદય એ વિશ્વાસથી ભરપૂર રહે કે તમારી કોશિશો અને મહેનતની સફળતા અલ્લાહની સહાયતા અને મદદ પર આધારિત હતી, તે પોતાના જે બંદાથી ઈચ્છતો, પોતાનું કામ લઈ શકતો હતો અને આ તેનો ઉપકાર છે કે તેણે આ સેવા તમારાથી લીધી અને તમારા હાથે પોતાના દીનની બોલબાલા કરાવી. આ ઉપરાંત, 'તસ્બીહ' અર્થાત્ સુબ્હાનલ્લાહ કહેવામાં એક પાસું આશ્ચર્યનું પણ છે. જ્યારે કોઈ દંગ કરી નાખે એવી અદ્ભુત ઘટના ઘટે છે, તો માણસ 'સુબ્હાનલ્લાહ' કહે છે, અને એનો અર્થ એ થાય છે કે અલ્લાહના સામર્થ્યથી આવી અદ્ભુત ઘટના ઘટી છે, નહિં તો દુનિયાની કોઈ શક્તિની વિસાત નહોતી કે આવો ચમત્કાર તે સર્જ શકે.

(૪) અર્થાત્ પોતાના રબથી દુઆ માંગો કે જે સેવા તેણે તમારા સુપ્રત કરી હતી, તેને પૂરી કરવામાં તમારાથી જે ભૂલ-ચૂક કે કસૂર થઈ ગયો હોય, તેને ધ્યાનમાં ન લે અને દરગુજર કરે. આ છે એ શિષ્ટાચાર, જે ઈસ્લામમાં બંદાને શિખવાડવામાં આવ્યો છે. કોઈ માણસ દ્વારા અલ્લાહના દીનની ગમે તેટલી મોટી સેવા બજાવવામાં આવી હોય, તેના માર્ગમાં ચાહે ગમે તેટલી કુરબાનીઓ તેણે આપી હોય અને તેની ઈબાદત અને બંદગી બજાવી લાવવામાં ચાહે ગમે તેટલું તેણે સ્વાર્ષણ કર્યું હોય, તેના હૃદયમાં કદી એ વિચાર સુદ્ધા ન આવવો જોઈએ કે મારા ઉપર મારા રબનો જે હક્ક હતો, તેને મેં પૂરેપૂરો અદા કરી દીધો છે, બલકે તેણે હંમેશા એવું સમજવું જોઈએ કે જે કંઈ મારે કરવું જોઈતું હતું, તે હું નથી કરી શક્યો, અને તેણે અલ્લાહથી એ જ દુઆ માગવી જોઈએ કે તેનો હક્ક અદા કરવામાં જે કસૂર પણ મારાથી થઈ ગયો હોય, તેને દરગુજર કરીને મારી તુચ્છ સેવાને કબૂલ કરે. આ શિષ્ટાચાર જ્યારે રસૂલુલ્લાહ ﷺને શિખવાડવામાં આવ્યો, જેમનાથી વધારે અલ્લાહના માર્ગમાં સંઘર્ષ અને મહેનત કરવાવાળા કોઈ માણસની કલ્પના સુદ્ધા કરી શકાતી નથી, તો બીજા કોઈનું એ સ્થાન ક્યાંથી હોઈ શકે છે કે તે પોતાના કાર્યને કોઈ મોટું કાર્ય સમજે અને એ મિથ્યાભિમાનમાં રાયતો હોય કે અલ્લાહનો જે હક્ક તેના ઉપર હતો, તેણે તે અદા કરી દીધો છે. અલ્લાહનો હક્ક તેનાથી ખૂબ જ ઉચ્ચતર છે કે કોઈ સર્જન (જીવધારી કે પ્રાણી) તેને અદા કરી શકે.

અલ્લાહત્તઆલાનું આ ફરમાન મુસલમાનોને હંમેશ માટે એ શીખ આપે છે કે પોતાની કોઈ ઈબાદત અને સ્વાર્ષણ અને દીનની કોઈ સેવાને મોટી વસ્તુ ન સમજે, બલકે પોતાના પ્રાણ અલ્લાહના માર્ગમાં ખપાવી દીધા પછી પણ એ જ સમજતો રહે કે, 'હક તો યે હૈ કે હક્ક અદા ન હુઆ.' એ જ પ્રમાણે જો ક્યારેક તેમને વિજય પ્રાપ્ત થાય, તો તેને પોતાની કાર્યદક્ષતાનું પરિણામ નહીં, બલકે અલ્લાહની મહેરબાનીનું પરિણામ સમજે અને તેના પર ગર્વ અને અહંકાર કરવાને બદલે પોતાના રબની સામે આજીજીપૂર્વક માથું ઝુકાવીને તેની પ્રશંસા અને તેનાથી તૌબા (પ્રાર્થાશ્રિત) અને ક્ષમાયાચના કરે.

૧૧૧ : અલ-લહબ :

પરિચય

નામ :

પહેલી આયતના શબ્દ **لَهَبٍ** ને આ સૂર:નું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

ઉત્તરાણકાળ :

આના મક્કી હોવા અંગે તો 'મુફ્સીરો' (વિવરણકર્તાઓ) વચ્ચે કોઈ મતભેદ નથી, પરંતુ ચોક્કસપણે તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે કે મક્કાકાળમાં કયા સમયે આ ઊતરી હતી. અલબત્ત, અબૂ લહબનું જે આયરણ અલ્લાહના રસૂલ ﷺ અને આપના સત્ય-સંદેશ વિરુદ્ધ હતું, તેને જોઈને અનુમાન કરી શકાય છે કે આ સૂર:નું અવતરણ તે વખતે થયું હશે, જ્યારે તે હુજૂર ﷺની શત્રુતામાં હદ વટાવી ગયો હતો અને તેનું વલણ ઈસ્લામના માર્ગમાં એક મોટી અડચણ બની રહ્યું હતું. અસંભવ નથી કે આનું અવતરણ એ સમયે થયું હોય, જ્યારે રસૂલુલ્લાહ ﷺ અને આપના પરિવારજનોનો સામાજિક બહિષ્કાર કરીને કુરૈશના લોકોએ તેમને 'શેઅબે-અબી તાલિબ'માં ઘેરી લીધા હતા અને એકલો અબૂ લહબ જ એવો વ્યક્તિ હતો, જેણે પોતાના પરિવારજનોને છોડીને દુશ્મનોનો સાથ આપ્યો હતો. અમારા અનુમાનનો આધાર એ છે કે અબૂ લહબ હુજૂર ﷺનો કાકો હતો, અને ભત્રીજાની જીભથી કાકાની ખુલ્લુંખુલ્લા નિંદા કરવું ત્યાં સુધી ઉચિત નથી હોઈ શકતું, જ્યાં સુધી કાકાનાં હદ પાર કરી જનારાં અત્યાચારો જાહેરમાં સૌની સામે ન આવી ગયા હોય. આનાથી પહેલાં જો આરંભમાં જ આ સૂર: ઊતારી દેવામાં આવી હોત, તો લોકો તેને નૈતિક રીતે ખરાબ સમજતા કે ભત્રીજો પોતાના કાકાની આ રીતે નિંદા કરે.

પશ્ચાદભૂમિ :

કુર્આન-મજીદમાં આ એક જ એવી જગ્યા છે, જ્યાં ઈસ્લામના શત્રુઓ પૈકી કોઈ માણસનું નામ લઈને તેની નિંદા કરવામાં આવી હોય, જ્યારે કે મક્કામાં પણ અને હિજરત પછી મદીનામાં પણ ઘણાં એવા લોકો હતા, જેઓ ઈસ્લામ અને મુહમ્મદ ﷺની દુશ્મનીમાં અબૂ લહબથી કોઈપણ રીતે ઊતરતા ન હતા. પ્રશ્ન એ છે કે આ વ્યક્તિની એ કઈ ખાસિયતો હતી, જેના કારણે તેનું નામ લઈને તેની નિંદા કરવામાં આવી? આ વાતને સમજવા માટે જરૂરી છે કે તે સમયના આરબ સમાજને સમજવામાં આવે અને તેમાં અબૂ લહબના ચરિત્રને જોવામાં આવે.

પ્રાચીન કાળમાં, આમ તો આખા આરબ પ્રદેશમાં દરેક બાજુ અશાંતિ, લૂટફાટ અને ખુનામરકી અને અંધાધૂંધી ફેલાયેલ હતી, અને સદીઓથી હાલત એ હતી કે કોઈ માણસ માટે તેના પોતાના પરિવાર અને લોહીના સગાસંબંધીઓની હિમાયત સિવાય જાન-માલ અને ઈજાત-આબરૂની સુરક્ષાની કોઈ બાંહેધરી નહોતી, તેથી આરબ સમાજનાં નૈતિક મૂલ્યોમાં સિલેહ-રહમી (અર્થાત્ સગાસંબંધીઓની સાથે સદ્વ્યવહાર)ને ખૂબ મહત્વ પ્રાપ્ત હતું, અને સગાવહાલાઓ સાથે સંબંધ તોડવાને ખૂબ મોટું પાપ સમજવામાં આવતું હતું. આરબ પ્રદેશની આ જ પરંપરાઓનો એ પ્રભાવ હતો કે અલ્લાહના રસૂલ ﷺ

જ્યારે ઈસ્લામનું આહવાન લઈને ઊઠ્યા, તો કુરૈશના બીજા કુટુંબો અને તેમના સરદારોએ તો હુઝૂર ﷺનો સખત વિરોધ કર્યો, પરંતુ બની હાશિમ અને બની અલ-મુત્તલિબે (હાશિમના ભાઈ મુત્તલિબના સંતાનોએ) ન કેવળ એ કે આપનો વિરોધ ન કર્યો, બલ્કે તેઓ જાહેરમાં આપનું સમર્થન કરતા રહ્યા, જ્યારે કે આમાંથી મોટાભાગના લોકો આપની નુબૂવ્વત પર ઈમાન લાવ્યા નહોતા. કુરૈશના બીજા કુટુંબો પોતે પણ હુઝૂર ﷺના આ લોહીની સગાઈવાળા સંબંધીઓની મદદને આરબોની નૈતિક પરંપરાઓને તદ્દન અનુરૂપ જ સમજતા હતા. આ જ કારણસર તેમણે કદી બની હાશિમ અને બની અલ-મુત્તલિબને એ મહેશું નથી માર્યું કે તમે એક બીજે જ ધર્મ પ્રસ્તુત કરનાર માણસની હિમાયત કરીને પોતાના બાપદાદાઓના ધર્મથી ફરી ગયા છો. તેઓ એ વાતને જાણતા અને માનતા હતા કે પોતાના પરિવારના એક માણસને તેઓ કોઈપણ સ્થિતિમાં તેના દુશ્મનોના હવાલે નથી કરી શકતા, અને તેમનું પોતાના પ્રિયજનને પીઠબળ પૂરું પાડવું કુરૈશ અને આરબવાસીઓની દૃષ્ટિએ તદ્દન એક સ્વાભાવિક વાત હતી.

આ નૈતિક નિયમને, જેને અજ્ઞાનતાકાળમાં પણ આરબો સન્માનનીય સમજતા હતા, માત્ર એક માણસે ઈસ્લામની શત્રુતામાં તોડી નાખ્યો, અને તે હતો અબ્દુલ મુત્તલિબનો પુત્ર અબૂ લહબ. તે રસૂલુલ્લાહ ﷺનો કાકો હતો. હુઝૂર ﷺના આદરણીય પિતા અને તે એક જ પિતાના પુત્રો હતા. આરબોમાં કાકાને પિતાની જગ્યાએ સમજવામાં આવતો હતો. વિશેષતઃ જ્યારે કે ભત્રીજાના પિતાનું અવસાન થઈ ગયું હોય, તો આરબ સમાજમાં કાકાથી એ અપેક્ષા રાખવામાં આવતી હતી કે તે ભત્રીજાને પોતાના સંતાનની જેમ પ્રિય રાખશે. પરંતુ આ વ્યક્તિએ ઈસ્લામની શત્રુતા અને કુફ્રના પ્રેમમાં આ તમામ આરબ પરંપરાઓને પાયમાલ કરી નાખી.

ઈબ્ને અબ્બાસ રઝી થી કેટલાય પ્રમાણો સહિત એ રિવાયત હદીસના વિદ્વાનોએ નોંધી છે કે જ્યારે અલ્લાહના રસૂલ ﷺને જાહેર આમંત્રણ આપવાનો આદેશ આપવામાં આવ્યો અને કુર્આન-મજીદમાં એ નિર્દેશ આવ્યો કે આપ પોતાના નિકટતમ સગાઓને સૌથી પહેલાં અલ્લાહના પ્રકોપથી ડરાવો, તો આપ ﷺએ પરોઢિયે સફાની ટેકરી ઉપર ચઢીને પોકાર કર્યો, **يا صباحاه** (હાય સવારની આફત !). આરબ પ્રદેશમાં આ પોકાર એ વ્યક્તિ લગાવતો હતો, જે વહેલી પરોઢે કોઈ દુશ્મનને પોતાના કબીલા પર હુમલો કરવા આવતાં જોઈ લેતો હતો. હુઝૂર ﷺનો આ અવાજ સાંભળીને લોકોએ પૂછ્યું કે આ કોણ પોકારી રહ્યું છે. બતાવવામાં આવ્યું કે આ મુહમ્મદ (ﷺ)નો અવાજ છે. આના પર કુરૈશના તમામ પરિવારોના લોકો આપના તરફ દોડી પડ્યા. જે પોતે આવી શકતો હતો તે પોતે આવ્યો અને જે આવી શકતો નહોતો તેણે પોતાના તરફથી કોઈને મોકલી દીધો. જ્યારે સૌ એકઠા થઈ ગયા, તો આપ ﷺએ કુરૈશના એક-એક પરિવારનું નામ લઈ-લઈને પોકાર્યા, હે બની હાશિમ, હે બની અલ-મુત્તલિબ, હે બની ફિહ્ર, હે બની ફલાણા, હે બની ફલાણા, જો હું તમને એ બતાવું કે પહાડના પાછળ એક લશ્કર તમારા પર હુમલો કરવા માટે તૈયાર છે, તો તમે મારી વાત સાચી માનશો ? લોકોએ કહ્યું, હા, અમને કદી તમારાથી જૂઠ્ઠા બોલવાનો અનુભવ થયો નથી. આપે ફરમાવ્યું, તો હું તમને સચેત કરું છું કે આગળ ભયંકર પ્રકોપ આવી રહ્યો છે. આના ઉપર, એના પહેલાં કે કોઈ અન્ય બોલતું, હુઝૂર ﷺના પોતાના કાકા અબૂ લહબે કહ્યું :

تَبَّأَكَ الْيَهُودُ الْجَمْعُ سَاءٌ “સત્યાનાશ જાય તારું, શું આટલા માટે તેં અમને એકઠા કર્યા હતા? એક રિવાયતમાં એ પણ છે કે તેણે પથ્થર ઉઠાવ્યો, જેથી રસૂલુલ્લાહ ﷺ ઉપર ઘા કરે. (મુસ્નદ અહમદ, બુખારી, મુસ્લિમ, તિરમિઝી, ઇબ્ને જરીર વગેરે).

ઇબ્ને ઝૈદની રિવાયત છે કે અબૂ લહબે રસૂલુલ્લાહ ﷺ ને એક દિવસે પૂછ્યું, જો હું તમારા દીનને માની લઉં, તો મને શું મળશે? આપે ફરમાવ્યું: જે બીજા સૌ ઈમાન લાવનારાઓને મળશે. તેણે કહ્યું, મારા માટે કોઈ શ્રેષ્ઠતા નથી? હુઝૂર ﷺ એ ફરમાવ્યું, બીજું તમે શું ઇચ્છો છો? તેના પર તે બોલ્યો, تَبَّأَ الْيَهُودُ الْيَهُودَ تَبَّأً أَنْ أَكُونَ وَهَوَلاَءَ سَوَاءٌ “નાશ થાય આં ધર્મનો, જેમાં હું અને આ બીજા લોકો એક સમાન હોય.” (ઇબ્ને જરીર)

મક્કામાં અબૂ લહબ હુઝૂર ﷺ નો નિકટતમ પાડોશી હતો. બંને ઘર વચ્ચે એક દીવાલ હતી. તદુપરાંત, હકમ બિન આસ (મરવાનના પિતા), ઉકબા બિન અબી મુઈત, અદી બિન હમ્મા અને ઇબ્નુલ અસદાઈલ-હુઝલી પણ આપના પાડોશીઓ હતા. આ લોકો ઘરમાં પણ હુઝૂર ﷺ ને ચેન લેવા દેતા ન હતા. આપ ક્યારેક નમાઝ પઢી રહ્યા હોય તો આ લોકો ઉપરથી બકરાની હોજરી આપના ઉપર ફેંકતા. ક્યારેક આંગણામાં ભોજન રંધાતું હોય તો હાંડલી પર ગંદકી ફેંકતા. હુઝૂર ﷺ બહાર આવીને આ લોકોને કહેતા, “હે બની અબ્દે મનાફ ! આ કઈ જાતનું પાડોશીપણું છે ?” અબૂ લહબની પત્ની ઉમ્મે જમીલે (અબૂ સુફિયાનની બહેને) તો નિત્યક્રમ બનાવી લીધો હતો કે રાત્રે આપના ઘરના દરવાજા આગળ કાંટાળા વૃક્ષની ડાળો લાવીને નાખી દેતી, જેથી સવારમાં જ્યારે આપ કે આપના બાળકો બહાર નીકળે તો પગમાં કાંટા વાગે. (બયહકી, ઇબ્ને અબી હાતિમ, ઇબ્ને જરીર, ઇબ્ને અસાકિર, ઇબ્ને હિશામ).

નુબૂવ્વતથી પહેલાં રસૂલુલ્લાહ ﷺ ની બે સુપુત્રીઓના લગ્ન અબૂ લહબના બે પુત્રો ઉત્બા અને ઉતૈબાથી કરવામાં આવ્યા હતા. નુબૂવ્વત પછી જ્યારે હુઝૂર ﷺ એ ઈસ્લામ તરફ આમંત્રણ આપવાનું શરૂ કર્યું, તો આ વ્યક્તિએ પોતાના બંને પુત્રોથી કહ્યું કે મારા માટે તમને મળવું હરામ (અવૈધ) છે, જો તમે મુહમ્મદ (ﷺ) ની પુત્રીઓને તલાક ન આપી દો. તેથી બંનેએ તલાક આપી દીધી, અને ઉતૈબા તો દ્વેષ અને મૂર્ખતામાં એટલો આગળ વધી ગયો કે એક દિવસે હુઝૂર ﷺ ની સામે આવીને કહ્યું કે إِذَا هَوَى النَّجْمُ أَنَا أَنَا أَنَا નો ઇન્કાર કરું છું, અને આટલું કહીને તે હુઝૂર ﷺ તરફ થૂંક્યો, જે આપના ઉપર ન પડ્યું. હુઝૂર ﷺ એ ફરમાવ્યું: હે અલ્લાહ ! આના પર પોતાના કૂતરાઓમાંથી એક કૂતરાને લગાવી દે. આના પછી ઉતૈબા પોતાના પિતાની સાથે સીરિયાના પ્રવાસે રવાના થઈ ગયો. પ્રવાસ દરમ્યાન એક એવી જગ્યાએ કાફલાએ પડાવ કર્યો, જ્યાં સ્થાનિક લોકોએ બતાવ્યું કે રાત્રે જંગલી પશુઓ આવે છે. અબૂ લહબે પોતાના સાથી કુરૈશના માણસોને કહ્યું કે મારા પુત્રની રક્ષાની કોઈ વ્યવસ્થા કરો, કેમ કે મને મુહમ્મદ (ﷺ) ના શ્રાપનો ભય છે. આના પર કાફલાવાળાઓએ ઉતૈબાના આસપાસ દરેક બાજુ પોતાનાં ઊંટ બેસાડી દીધા અને પડતાં જ ઊંઘી ગયા. રાત્રે એક વાઘ આવ્યો અને ઊંટોની વચ્ચેથી પસાર થઈને તેણે ઉતૈબાને ફાડી ખાધો. (અલ-ઈસ્તિઆબુલ ઇબ્ને અબ્દુલ-બર્ર : અલ-ઈસ્તિઆબ, ઇબ્ને હજર : અલ-ઈસાબાહ, અબૂ નુઈમ અલ-ઈસ્ફહાની : દલાઈલ અન્-નુબૂવ્વત, અસ્-સુહૈલી : રઉદુલ ઉનુફ. રિવાયતોમાં એ મતભેદ છે

કે કેટલાક રિવાયત કરનારાઓ તલાકના મામલાને નુબૂવતના એલાન પછીની ઘટના વર્ણવે છે અને કેટલાક કહે છે કે આ બનાવ **كَلِمَاتُ طَلْقٍ** ના અવતરણ પછી બન્યો હતો. એ બાબતે પણ મતભેદ છે કે આ અબૂ લહબનો પુત્ર ઉત્બા હતો કે ઉતૈબા. પરંતુ એ વાત સાબિત છે કે મક્કા વિજય પછી ઉત્બાએ ઈસ્લામ સ્વીકારીને હુઝૂર **ﷺ**ના મુબારક હાથ પર બૈત કરી. તેથી સાચી વાત એ જ છે કે આ પુત્ર ઉતૈબા હતો.)

આ દુષ્ટ અને હલકટ મનના માણસની સ્થિતિ એ હતી કે જ્યારે રસૂલુલ્લાહ **ﷺ**ના સુપુત્ર હઝરત કાસિમ **ﷺ** પછી બીજા સુપુત્ર હઝરત અબ્દુલ્લાહ **ﷺ**નું પણ અવસાન થઈ ગયું, તો તે પોતાના ભત્રીજાના દુઃખમાં સામેલ થવાને બદલે ખુશી-ખુશી દોડતો કુરૈશના સરદારોની પાસે પહોંચ્યો અને તેમને સમાચાર આપ્યા કે લો, આજે મુહમ્મદ **ﷺ** નામોનિશાન વગરના થઈ ગયા. તેના આ કૃત્યનો ઉલ્લેખ અમે સૂર: કૌસરના વિવરણમાં કરી ચૂક્યા છીએ.

રસૂલુલ્લાહ **ﷺ** જ્યાં-જ્યાં પણ ઈસ્લામનું આમંત્રણ આપવા માટે જતાં, તે આંપના પાછળ-પાછળ જતો અને લોકોને આપ **ﷺ**ની વાત સાંભળવાથી રોકતો. રબીઆ બિન ઈબાદુદ્દીલી **ﷺ** વર્ણવે છે કે હું કિશોર વયનો હતો, જ્યારે મારા પિતાની સાથે ઝુલમઝાજના બજારમાં ગયો. ત્યાં મેં રસૂલુલ્લાહ **ﷺ**ને જોયા કે આપ કહી રહ્યા હતા ‘લોકો, કહો અલ્લાહ સિવાય કોઈ ઉપાસ્ય નથી, સફળતા પામશો.’ અને આપના પાછળ-પાછળ એક વ્યક્તિ કહતો જતો હતો કે, ‘આ જૂઠ છે, બાપદાદાઓના ધર્મથી ફરી ગયો છે.’ મેં પૂછ્યું, આ કોણ વ્યક્તિ છે? લોકોએ કહ્યું, આ તેમનો કાકો અબૂ લહબ છે. (મુસ્નદ અહમદ, બયહકી) બીજી રિવાયત આ જ રબીઆ **ﷺ**ની એ છે કે મેં રસૂલુલ્લાહ **ﷺ**ને જોયા કે આપ એક-એક કબીલાના પડાવ પર જતા અને ફરમાવતા, ‘હે બની ફલાણા! હું તમારા તરફ મોકલેલ અલ્લાહનો રસૂલ છું. તમને નિર્દેશ કરું છું કે કેવળ અલ્લાહની બંદગી કરો અને તેના સાથે કોઈને સામેલ ન કરો. તમે મને સાચો માનો અને મારો સાથ આપો, જેથી હું એ કામ પૂરું કરું, જેના માટે અલ્લાહે મને મોકલ્યો છે.’ આપના પાછળ-પાછળ એક બીજો માણસ આવતો અને તે કહે છે કે, ‘હે બની ફલાણા! આ તમને લાત અને ઉઝાઝાથી ફેરવીને એ નવી રીત અને પથભ્રષ્ટતા તરફ લઈ જવા માગે છે, જેને લઈને આ આવ્યો છે. તેની વાત કદાપિ ન માનો અને તેનું અનુસરણ ન કરો.’ મેં મારા પિતાને પૂછ્યું કે આ કોણ છે? તેમણે કહ્યું કે આ તેનો કાકો અબૂ લહબ છે. (મુસ્નદ અહમદ, તબરાની) તારિક બિન અબ્દુલ્લાહ અલ મહારિબી **ﷺ**ની રિવાયત પણ આનાથી મળતી છે. તેઓ કહે છે, મેં ઝુલમઝાજના બજારમાં જોયું કે રસૂલુલ્લાહ **ﷺ** લોકોને કહેતા જાય છે કે, ‘લોકો! લા-ઈલાહ ઈલ્લલ્લાહ (અલ્લાહ સિવાય કોઈ ઉપાસ્ય નથી) કહો, સફળ થઈ જશો.’ અને પાછળ એક માણસ છે, જે આપને પથ્થર મારી રહ્યો છે, ત્યાં સુધી કે આપ **ﷺ**ની ઐડીઓ રક્તમાં ભીંજાઈ ગઈ છે, અને તે કહેતો જાય છે કે, ‘આ જૂઠો છે, આની વાત ન માનો.’ મેં લોકોને પૂછ્યું, આ કોણ છે? લોકોએ કહ્યું, આ તેમનો કાકો અબૂ લહબ છે. (તિર્મિઝી)

નુબૂવતના સાતમા વર્ષે કુરૈશના તમામ કુટુંબોએ બની હાશિમ અને બની અલ-મુત્તલિબનો સામાજિક અને આર્થિક બહિષ્કાર કર્યો અને આ બંને કુટુંબો અલ્લાહના રસૂલ **ﷺ**ના સમર્થનમાં અડગ રહીને અબૂ તાલિબની ઘાટીમાં કેદ થઈ ગયા, ત્યારે આ એક અબૂ લહબ જ હતો, જેણે પોતાના કુટુંબને સાથ આપવાને

બદલે કુરૈશના કાફિરો (ઈસ્લામ-વિરોધીઓ)નો સાથ આપ્યો. આ બહિષ્કાર ત્રણ વર્ષ સુધી ચાલુ રહ્યો અને આ દરમ્યાન બની હાશિમ અને બની અલ-મુત્તલિબ પર ભૂખમરાની નોબત આવી ગઈ. પરંતુ અબૂ લહબની સ્થિતિ એ હતી કે જ્યારે મક્કામાં કોઈ વેપારી કાફલો આવતો અને અબૂ તાલિબની ઘાટીના કેદીઓમાંથી કોઈ વ્યક્તિ ભોજનનો સામાન ખરીદવા માટે તેના પાસે જતો, તો તે વેપારીઓને બૂમ પાડીને કહેતો કે આ લોકોથી એટલી કિંમત માગો કે તેઓ ખરીદી ન શકે, તમને જે નુક્સાન પણ થશે, તેને હું પૂરું કરી આપીશ. આમ, તેઓ ખૂબ ભાવ માગતા અને ખરીદનાર બિચારો પોતાની ભૂખથી ટળવળતા બાળ-બચ્ચાઓ પાસે ખાલી હાથે પાછો ફરી જતો. પછી અબૂ લહબ એ જ વેપારીઓ પાસેથી એ જ વસ્તુઓ બજારના ભાવથી ખરીદી લેતો. (ઈબ્ને સઅદ વ ઈબ્ને હિશ્શામ)

આ એ માણસના નીચ કૃત્યો હતા, જેના કારણે આ સૂર:માં તેનું નામ લઈને નિંદા કરવામાં આવી. ખાસ કરીને આની જરૂરિયાત એટલા માટે હતી કે મક્કાથી બહારના આરબવાસીઓ, જેઓ હજજ માટે આવતા હતા, અથવા જુદી-જુદી જગ્યાએ લાગનારાં બજારોમાં એકત્ર થતા હતા, તેમના સામે જ્યારે રસૂલુલ્લાહ ﷺનો પોતાનો કાકો આપના પાછળ લાગીને આપનો વિરોધ કરતો, તો તેઓ આરબોની સ્થાપિત પરંપરાઓ અનુસાર એ વાતની આશા રાખતા નહોતા કે કોઈ કાકો વિના કારણ બીજાઓની સામે પોતાના જ ભત્રીજાને ખરું-ખોટું કહે અને તેને પથ્થર મારે અને તેના પર આક્ષેપો મૂકતો રહે. આ કારણસર તેઓ અબૂ લહબની વાતથી પ્રભાવિત થઈને રસૂલુલ્લાહ ﷺ વિશે શંકામાં પડી જતા. પરંતુ જ્યારે આ સૂર: અવતરિત થઈ અને અબૂ લહબે ગુસ્સામાં વિકરીને ગમેતેમ બકવાનું શરૂ કરી દીધું, તો લોકોને ખબર પડી ગઈ કે રસૂલુલ્લાહ ﷺના વિરોધમાં આ વ્યક્તિની વાત ભરોસાપાત્ર નથી, કેમ કે આ પોતાના ભત્રીજાની દુશ્મનીમાં પાગલ થઈ ગયો છે.

આ ઉપરાંત, નામ લઈને જ્યારે આપ ﷺના કાકાની નિંદા કરવામાં આવી, તો લોકોની એ આશા હંમેશ માટે સમાપ્ત થઈ ગઈ કે અલ્લાહના રસૂલ ﷺ દીનના મામલામાં કોઈનો ખ્યાલ કરીને કોઈપણ પ્રકારની ઢીલાશ મૂકી શકે છે. જ્યારે ખુલ્લાંખુલ્લા પયગંબરના પોતાના કાકાની ખબર લઈ નાખવામાં આવી, તો લોકો સમજી ગયા કે અહીં કોઈના માટે કોઈપણ પ્રકારની શેહશરમનો અવકાશ નથી. પારકો પોતાનો બની શકે છે, જો તે ઈમાન લાવે અને પોતાનો પારકો બની જાય છે, જો તે કુફર કરે. આ મામલામાં ફલાણો વ્યક્તિ ફલાણાનો પુત્ર છે કે ફલાણાનો સગો છે તેનું કોઈ મહત્ત્વ નથી.

رُكُوْعُهُمَا

(III) سُورَةُ الْاَلْحَبِّ مَكِّيَّةٌ (١)

اِيَاتُهَا

આ. ૫

સૂર: ૧૧૧ અલ-લહબ (મક્કી)

રુકૂઅ-૧

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

تَبَّتْ يَدَا أَبِي لَهَبٍ وَتَبَّ ۝ مَا أَغْنَىٰ عَنْهُ مَالُهُ وَمَا
كَسَبَ ۝ سَيَصْلَىٰ نَارًا إِذْ أَتَتْ لَهَبًا ۝ وَامْرَأَتُهُ حَمَّالَةَ
الْحَطَبِ ۝ فِي جِيدِهَا حَبْلٌ مِّن مَّسَدٍ ۝

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

તૂટી ગયા અબૂ લહબના હાથ અને તદ્દન નિષ્ફળ થઈ ગયો તે. ^(૧) તેનું ધન અને જે કંઈ તેણે કમાવ્યું તે તેના કોઈ કામ ન આવ્યું. ^(૨) ચોક્કસ તેને ભડકે બળતી આગમાં નાખવામાં આવશે અને (તેના સાથે) તેની પત્ની પણ, ^(૩) લાકડા લડાવનાર, ^(૪) તેના ગળામાં મુંજનું દોરડું ^(૫) હશે. (રુકૂઅ-૧)

(૧) આ વ્યક્તિનું મૂળ નામ અબ્દુલ-ઉઝ્ઝા હતું અને તે અબૂ લહબ એટલા માટે કહેવાતો હતો કે તેનો રંગ ખૂબ જ ચમકતો લાલ અને સફેદ હતો. લહબ આગની જવાળાઓને કહે છે અને અબૂ લહબનો અર્થ છે આગની જવાળા જેવા ચહેરાવાળો. અહીં તેનો ઉલ્લેખ તેના નામને બદલે તેના ઉપનામ (કુળનામ)થી કરવાના ઘણા કારણો છે. એક એ કે તે મહદ્ અંશે પોતાના નામથી નહીં, બલકે પોતાના ઉપનામથી પ્રસિદ્ધ હતો. બીજું એ કે તેનું નામ અબ્દુલ-ઉઝ્ઝા (ઉઝ્ઝાનો બંદો) શિક્કયુક્ત નામ હતું અને કુર્આનમાં એ પસંદ કરવામાં નથી આવ્યું કે તેને એ નામથી યાદ કરવામાં આવે. ત્રીજું એ કે તેનું જે પરિણામ આ સૂર:માં વર્ણવવામાં આવ્યું છે, તેના સાથે તેનું આ ઉપનામ જ વધારે સુસંગત છે.

تَبَّتْ يَدَا أَبِي لَهَبٍ નો અર્થ કેટલાક તફ્હીરવેત્તાઓએ 'તૂટી જાય અબૂ લહબના હાથ' કર્યો છે અને وَتَبَّ નો અર્થ એ વર્ણવ્યો છે કે 'તેનો નાશ થાય' અથવા 'તેનો નાશ થઈ ગયો'. પરંતુ વાસ્તવમાં આ કોઈ શ્રાપ નથી, જે તેને આપવામાં આવ્યો હોય, બલકે એક ભવિષ્યવાણી છે, જેમાં ભવિષ્યમાં બનનારી ઘટનાને ભૂતકાળના રૂપમાં વર્ણવવામાં આવી છે, અર્થાત્ તેનું ઘટિત થવું નિશ્ચિત છે, એ રીતે જાણે તે ઘટિત થઈ ચૂકી; અને વાસ્તવમાં છેવટે એ જ થયું જે આ સૂર:માં કેટલાક વર્ષ પહેલાં વર્ણવવામાં આવી ચૂક્યું હતું. હાથ તૂટવાથી અભિપ્રેત દેખીતું છે કે શારીરિક હાથ તૂટવા નહીં, બલકે કોઈ વ્યક્તિનું પોતાના ઉદ્દેશ્યમાં તદ્દન નિષ્ફળ થઈ જવું છે, જેના માટે તેણે પોતાની બધી શક્તિ લગાવી દીધી હોય, અને અબૂ લહબે રસૂલુલ્લાહ ﷺ ના સંદેશને હાનિ પહોંચાડવા માટે વાસ્તવમાં પોતાની બધી શક્તિ લગાવી દીધી હતી. પરંતુ આ સૂર:ના અવતરણને સાત-આઠ વર્ષ જ વીત્યા હતા કે બદ્રના યુદ્ધમાં કુરૈશના મહદ્ અંશે એ મોટા-મોટા સરદારો માર્યા ગયા, જેઓ ઈસ્લામની દુશ્મનીમાં અબૂ લહબના સાથી હતા. મક્કામાં જ્યારે આ પરાજયના સમાચાર પહોંચ્યા, તો તેને એટલું દુ:ખ થયું કે તે સાત દિવસથી વધારે જીવતો.

રહી ન શક્યો. પછી તેનું મૃત્યુ પણ બોધદાયક હતું. તેને 'અદસા' (Malignant Pustule, કેન્સરના ગુમડાઓ)ની બીમારી થઈ ગઈ, જેના કારણે તેના ધરવાળાઓએ તેને ત્યજી દીધો, કેમ કે તેમને ચેપ લાગવાનો ડર હતો. મર્યા પછી પણ ત્રણ દિવસ સુધી કોઈ તેના પાસે ન ગયું, ત્યાં સુધી કે તેની લાશ સડી ગઈ અને તેની દુર્ગંધ ફેલાવા લાગી. છેવટે જ્યારે લોકોએ તેના પુત્રોને મહેણાંટોણા મારવાના શરૂ કર્યા, તો એક રિવાયત એ છે કે તેમણે કેટલાક હબ્શીઓને મહેનતાણું આપીને તેની લાશ ઉઠાવડાવી અને એ જ મજૂરોએ તેને દાટી દીધી, અને બીજી રિવાયત એ છે કે તેમણે એક ખાડો ખોદાવ્યો અને લાકડીઓ વડે તેની લાશને ધકેલીને તેમાં ફેંકી અને ઉપરથી માટી-પથ્થર નાખીને તેને ઢાંકી દીધી. તેની વધારે અને પૂર્ણ હાર એ રીતે થઈ કે જે દીન (ધર્મ)નો માર્ગ અવરોધવા માટે તેણે એડીચોટીનું જોર લગાવી દીધું હતું, એ જ દીનને તેના સંતાનોએ સ્વીકારી લીધો. સૌપ્રથમ તેની પુત્રી દુર્રા હિજરત કરીને મક્કાથી મદીના પહોંચી અને ઈસ્લામ સ્વીકારી લીધો. પછી મક્કા વિજય પ્રસંગે તેના બંને પુત્રો ઉત્બા અને મુઅત્તબ હઝરત અબ્બાસ રઝીના માધ્યમથી હુજૂર રઝી સમક્ષ રજૂ થયા અને ઈમાન લાવીને તેમણે આપના મુબારક હાથ પર બૈત કરી.

(૨) અબૂ લહબ અત્યંત કંજૂસ અને ધનનો પૂજારી હતો. ઈબ્ને અસીરનું નિવેદન છે કે અજ્ઞાનતા કાળમાં એક વખતે તેના પર એ આરોપ પણ લાગ્યો હતો કે તેણે કા'બાના ખજાનામાંથી સુવર્ણ મૂગ ચોરી લીધા હતા. જો કે પાછળથી તે મૂગ એક અન્ય વ્યક્તિની પાસેથી મળ્યા, પરંતુ એ વાત કે તેના પર આ આરોપ મૂકવામાં આવ્યો એ સ્વયં જાહેર કરે છે કે મક્કાના લોકો તેના વિશે શું અભિપ્રાય ધરાવતા હતા. તેના ધનવાન હોવા વિશે કાઝી રશીદ બિન જુબૈર પોતાના પુસ્તક 'الدُّخَائِرِ وَالنَّحْفِ'માં લખે છે કે તે કુરૈશના એ ચાર વ્યક્તિઓમાંથી એક હતો, જે એક કિન્તાર સોનાનો માલિક હતો. (એક કિન્તાર બસો ઔકિયાનો અને એક ઔકિયા સવા ત્રણ તોલાનો થાય છે.) તેની માલદારીનું અનુમાન એ વાતથી કરી શકાય છે કે બદ્રના યુદ્ધ પ્રસંગે, જ્યારે કે તેના ધર્મના ભાગ્યનો નિર્ણય થવાનો હતો, કુરૈશના તમામ સરદારો લડવા માટે ગયા, પરંતુ તેણે આસ બિન હિશમાને પોતાના તરફથી લડવા માટે મોકલી દીધો અને કહ્યું કે એ ચાર હજાર દિરહમ દેવાના બદલામાં છે, જે મારું તારા પર છે. આમ, તેણે પોતાનું લેણું વસૂલ કરવાની પણ યુક્તિ શોધી કાઢી, કેમ કે આસ નાદાર થઈ ચૂક્યો હતો અને તેનાથી તેના નાણા મળે તેવી કોઈ આશા નહોતી.

کَسْبُને કેટલાક તફસીરવેત્તાઓએ કમાણીના અર્થમાં લીધેલ છે, અર્થાત પોતાના માલથી જે નફો તેણે પ્રાપ્ત કર્યો તે તેનો 'કસબ' (કમાણી) છે; અને કેટલાક અન્ય તફસીરવેત્તાઓએ આનાથી અભિપ્રેત સંતાન લીધેલ છે, કેમ કે રસૂલુલ્લાહ રઝીએ ફરમાવ્યું છે કે માણસનો પુત્ર પણ તેનો 'કસબ' છે. (અબૂ દાઉદ, ઈબ્ને અબી હાતિમ) આ બંને અર્થ અબૂ લહબના પરિણામથી સુસંગત છે, કેમ કે જ્યારે તે કેન્સરના રોગમાં સપડાયો, તો તેનું ધન પણ તેના કોઈ કામ ન લાગ્યું અને તેના સંતાનોએ પણ તેને લાચારીના મૃત્યુ માટે છોડી દીધો. આ સંતાનોને તેના જનાઝાને પણ સન્માનપૂર્વક ઉઠાવવાનો વિચાર ન આવ્યો. આમ, થોડાક જ વર્ષોમાં લોકોએ આ ભવિષ્યવાણી સાચી પડતી જોઈ લીધી, જે અબૂ લહબ વિશે આ સૂર:માં કરવામાં આવી હતી.

(૩) આ મહિલાનું નામ ઉરવા હતું અને ઉમ્મે જમીલ તેનું કુળનામ હતું. આ અબૂ સુફિયાનની બહેન હતી અને રસૂલુલ્લાહ રઝીની સાથે વૈમનસ્યમાં પોતાના પતિ અબૂ લહબથી કોઈપણ રીતે ઊતરતી નહોતી. હઝરત અબૂબક રઝીના સુપુત્રી હઝરત અસ્મા રઝીનું કથન છે કે જ્યારે આ સૂર: અવતરિત થઈ અને ઉમ્મે જમીલે આને સાંભળી, તો તે વીફરીને રસૂલુલ્લાહ રઝીની શોધમાં નીકળી. તેના હાથમાં થોડાક પથ્થરો હતા અને તે હુજૂર રઝીની 'હજવ' (દુર્ગુણનો ઉપહાસ કરનારું લખાણ કે કવિતા, નિંદા)માં પોતાની જ કેટલીક કાવ્ય-પંક્તિઓ બોલતી જતી હતી. હરમમાં પહોંચીને જોયું કે ત્યાં હઝરત અબૂબક રઝીની સાથે હુજૂર રઝી બેસેલા હતા. હઝરત અબૂબક રઝીએ અરજ કરી

ફરમાવ્યું, તે મને જોઈ નહીં શકે. તેથી એમ જ થયું કે આપના ઉપસ્થિત હોવા છતાં તે આપને જોઈ ન શકી અને તેણે હઝરત અબૂબક રઝીને કહ્યું કે મેં સાંભળ્યું છે કે તમારા સાહેબે મારી વ્યંગાત્મક ટીકા (હજવ) કરેલ છે. હઝરત અબૂબક રઝીએ કહ્યું, આ ઘરના રબના સોગંદ ! તેમણે તો તમારી કોઈ ટીકા કરી નથી. તે સાંભળીને તે પાછી ફરી ગઈ. (ઈબ્ને અબી હાતિમ, સીરત ઈબ્ને હિશામ, બઝૂઝારે હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન અબ્બાસ રઝીથી પંણ આનાથી મળતી ઘટના નોંધી છે.) હઝરત અબૂબક રઝીના આ જવાબનો અર્થ એ હતો કે ‘હજવ’ તો અલ્લાહ ત્આલાએ કરેલ છે, રસૂલુલ્લાહ રઝીએ નથી કરી.

(૪) મૂળ શબ્દ છે **حُكَاةُ الْحَطَبِ**, જેનો શાબ્દિક અનુવાદ છે ‘લાકડાં લડાવનાર.’ તફ્ફસીરવેતાઓએ આના વિભિન્ન અર્થ વર્ણવ્યા છે. હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન અબ્બાસ રઝી, ઈબ્ને ઝૈદ, ઝહ્હાક અને રબીઅ બિન અનસ કહે છે કે તે રાત્રે કાંટાળા વૃક્ષોની ડાળીઓ લાવીને રસૂલુલ્લાહ રઝી દરવાજા પર નાખી દેતી હતી, તેથી તેને લાકડાં ઉઠાવવાવાળી કહેવામાં આવેલ છે. કતાદા, ઈકરિમા, હસન બસરી, મુજાહિદ અને સુફિયાન સૂરી કહે છે કે તે લોકોમાં ઝઘડો કરાવવા ચાડી ખાતી ફરતી હતી, તેથી તેને અરબી રૂઢિપ્રયોગ અનુસાર લાકડાં ઉઠાવવાવાળી કહેવામાં આવી, કેમ કે આરબો આવી વ્યક્તિને, જે એક બાજુની વાત બીજી બાજુ કરીને ઝઘડાની આગ ભડકાવવાની કોશિશ કરતો હોય, લાકડાં ઉઠાવનાર કહે છે. આ રૂઢિપ્રયોગ અનુસાર **حُكَاةُ الْحَطَبِ** નો અર્થ બરાબર એ જ છે, જે ઉર્દૂમાં ‘બીજમાલો’ (લાકડાં લડાવનાર)નો અર્થ છે. સઈદ બિન જુબૈર કહે છે કે જે માણસ ગુનાઓનો બોજ પોતાના ઉપર લાદી રહ્યો હોય, તેના વિશે અરબી ભાષામાં રૂઢિપ્રયોગમાં **فَلَانٌ حُطِبَ عَلَيْهِ ظَهْرُهُ** (ફલાણો માણસ પોતાની પીઠ પર લાકડાં લાદી રહ્યો છે) કહેવામાં આવે છે. આમ, **حُكَاةُ الْحَطَبِ** નો અર્થ છે ગુનાઓનો બોજ ઉઠાવવાવાળી. એક અન્ય મતલબ તફ્ફસીરવેતાઓએ આનો એ પણ વર્ણવ્યો છે કે આ આખિરતમાં તેની સ્થિતિ હશે, અર્થાત્ તે લાકડાં લાવી-લાવીને એ આગમાં નાખશે, જેમાં અબૂ લહબ બળી રહ્યો હશે.

(૫) તેની ગરદન માટે **حَيْد** શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, જે અરબી ભાષામાં એવી ગરદન માટે બોલવામાં આવે છે, જેમાં ઘરેણા પહેરવામાં આવ્યા હોય. સઈદ બિન મુસય્યિબ, હસન બસરી અને કતાદા કહે છે કે તે એક ખૂબ જ મૂલ્યવાન હાર ગળામાં પહેરતી હતી અને કહ્યા કરતી હતી કે, લાત અને ઉઝ્ઝાના સોગંદ ! હું મારો આ હાર વેચીને તેના પૈસા મુહમ્મદ રઝીની દુશ્મનીમાં ખર્ચ કરીશ. આ કારણસર **حَيْد** શબ્દ અહીં વ્યંગના રૂપમાં પ્રયુક્ત થયો છે કે આ શણગારેલા ગળામાં, જેના હાર પર તે ઘમંડ કરે છે, દોઝખમાં રસ્સી પડેલી હશે. આ એ જ પ્રકારની વ્યંગાત્મક શૈલી છે, જેને કુર્આન-મજીદમાં જુદી-જુદી જગ્યાએ ફરમાવવામાં આવેલ છે: **يَبْرُؤُهُمْ بِعَذَابِ الْيَمِّ**: ‘તેમને પીડાદાયક યાતનાની ખુશખબર આપી દો.’

જે રસ્સી તેના ગળામાં નાખવામાં આવશે તેના માટે **حَيْلٌ مِّنْ مَّسَدٍ** ના શબ્દો પ્રયુક્ત થયા છે, અર્થાત્ તે રસ્સી **مسد** ના પ્રકારની હશે. આના વિભિન્ન અર્થ ભાષાવિદો અને તફ્ફસીરવેતાઓએ વર્ણવ્યા છે. એક કથન એ છે કે ખૂબ મજબૂત વળદાર રસ્સીને ‘મસદ’ કહે છે. બીજું કથન એ છે કે ખજૂરની છાલથી બનેલ રસ્સી માટે આ શબ્દ બોલવામાં આવે છે. ત્રીજું કથન એ છે કે આનો અર્થ મુંજ (ડાંગર)ની રસ્સી કે ઊંટના ચામડા કે તેના ઊનમાંથી બનેલ રસ્સી, અને એક કથન એ પણ છે કે આનાથી અભિપ્રેત લોખંડના તારમાંથી બનેલ ખૂબ વળદાર રસ્સી છે.

૧૧૨ : અલ-ઇબ્લાસ

પરિચય

નામ :

الإِخْلَاصُ આ સૂર:નું માત્ર નામ જ નથી, બલ્કે તેના વિષયનું શીર્ષક પણ છે, કારણ કે આમાં વિશુદ્ધ 'તૌહીદ' (એકેશ્વરવાદ)નું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. કુર્આન-મજીદની બીજી સૂર:ઓમાં તો સામાન્યતઃ કોઈક એવા શબ્દને તેના નામ ઠેરવવામાં આવ્યાં છે, જે તેમાં આવેલ હોય, પરંતુ આ સૂર:માં 'ઇબ્લાસ' શબ્દ ક્યાંય આવ્યો નથી. આને આ નામ તેના અર્થ ઉપરથી આપવામાં આવ્યું છે. જે કોઈ વ્યક્તિ આને સમજીને તેની શિક્ષા પર ઈમાન લઈ આવશે, તે શિર્ક (અનેકેશ્વરવાદ)થી મુક્તિ પામી જશે.

ઉત્તરાણકાળ :

આના મક્કી અને મદની હોવા અંગે મતભેદ છે, અને આ મતભેદ તે રિવાયતોના આધારે છે, જે આ સૂર:ના અવતરણના કારણ અંગે નોંધવામાં આવી છે. નીચે અમે તેને ક્રમવાર નોંધીએ છીએ :

૧. — હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન મસૂદિદ رضي الله عنهની રિવાયત છે કે કુરૈશના લોકોએ અલ્લાહના રસૂલ ﷺને કહ્યું કે પોતાના રબનો વંશ અમને બતાવો. આના પર આ સૂર:નું અવતરણ થયું. (તબરાની)

૨. — અબૂલ આલિયાએ હઝરત ઉબ્બી બિન કઅબ رضي الله عنهના હવાલાથી વર્ણન કર્યું છે કે મુશ્રિકોએ રસૂલુલ્લાહ ﷺને કહ્યું કે પોતાના રબનો વંશ અમને બતાવો. ^(૧) આના પર અલ્લાહત્આલાએ આ સૂર: અવતરિત કરી. (મુસ્નદ અહમદ, ઇબ્ને અબી હાતિમ, ઇબ્ને જરીર, તિરમિઝી, બુખારી ફીત્-તારીખ, ઇબ્ને અલ-મુન્ઝીર, હાકિમ, બયહકી) તિરમિઝીએ આ જ વિષયની એક રિવાયત અબૂલ આલિયાથી નોંધી છે, જેમાં હઝરત ઉબ્બી બિન કઅબ رضي الله عنهનો હવાલો નથી અને તેને વધારે સાચી કહી છે.

૩. — હઝરત જાબિર બિન અબ્દુલ્લાહ رضي الله عنهનું કથન છે કે એક આરબ ગ્રામવાસીએ (અને કેટલીક રિવાયતોમાં છે કે લોકોએ) નબી ﷺને કહ્યું કે પોતાના રબનો વંશ અમને બતાવો. આના પર અલ્લાહત્આલાએ આ સૂર: અવતરિત કરી. (અબૂ યઅૂલા, ઇબ્ને જરીર, ઇબ્ને અલ-મુન્ઝીર, તબરાની ફીલ-ઔસત, બયહકી, અબૂ નઈમ ફીલ-હિલ્યા)

૪. — ઇકરિમાએ ઇબ્ને અબ્બાસ رضي الله عنهથી રિવાયત કરી છે કે યહૂદીઓનું એક જૂથ અલ્લાહના રસૂલ ﷺની સેવામાં ઉપસ્થિત થયું, જેમાં કઅબ બિન અશરફ અને હુય્ય બિન અખ્લબ વગેરે સામેલ હતા અને તેમણે કહ્યું, “હે મુહમ્મદ ﷺ! અમને બતાવો કે આપનો તે રબ કેવો છે, જેણે આપને મોકલ્યા છે.” આ વાત પર અલ્લાહત્આલાએ આ સૂર: ઊતારી. (ઇબ્ને અબી હાતિમ, ઇબ્ને અદી, બયહકી ફીલ અસ્માઅ વલ-સિકાત)

૧. આરબવાસીઓનો નિયમ હતો કે જ્યારે તેઓ કોઈ અજાણ્યા વ્યક્તિનો પરિચય મેળવવા માંગે, તો કહેતા હતા કે أَنْبِيءُكُمْ આનો વંશ અમને બતાવો, કેમ કે તેમના ત્યાં પરિચયમાં સૌથી પહેલી વસ્તુ જે પૂછવામાં આવતી હતી, તે એ હતી કે તેનો વંશ શું છે અને કયા કબીલાથી સંબંધ ધરાવે છે. તેથી તેમને જ્યારે રસૂલુલ્લાહ ﷺને પૂછવાની ઈચ્છા થઈ કે આપનો રબ કોણ છે અને કેવો છે, તો તેમણે કહ્યું, أَنْبِيءُكُمْ, પોતાના રબનો વંશ અમને બતાવો.

આ ઉપરાંત વધુ અમુક રિવાયતો ઈબ્ને તીમિયા રહ. એ પોતાની સૂર: ઈબ્લાસની તફ્હીમમાં નોંધી છે, જે આ પ્રમાણે છે:

૫.—હઝરત અનસ رضي الله عنه નું વર્ણન છે કે ખૈબરના કેટલાક યહૂદીઓ રસૂલુલ્લાહ ﷺ ની સેવામાં ઉપસ્થિત થયા અને તેમણે કહ્યું, “હે અબૂલ કાસિમ (ﷺ)! અલ્લાહે ફરિશ્તાઓને નૂરે હિજાબથી, આદમ (عليه السلام) ને માટીના સડેલા ગારાથી, ઈબ્લિસ (શૈતાન)ને આગની જવાબાઓથી, આકાશને ધુમાડાથી, જમીનને પાણીના ફીણથી બનાવ્યા, હવે અમને પોતાના રબ વિશે બતાવો (કે તે કઈ વસ્તુથી બન્યો છે?)” રસૂલુલ્લાહ ﷺ એ આ વાતનો કોઈ જવાબ ન આપ્યો. પછી જિબ્રઈલ عليه السلام આવ્યા અને તેમણે કહ્યું, હે મુહમ્મદ સલ્લ: ! કહો, **هُوَ اللهُ أَكْبَرُ ...**

૬.—આમિર બિન અલ-તુફૈલે હુઝૂર ﷺ ને કહ્યું, “હે મુહમ્મદ ﷺ! આપ કઈ વસ્તુ તરફ અમને બોલાવો છો?” આપે ફરમાવ્યું, “અલ્લાહ તરફ.” આમિરે કહ્યું, “સારું, તો તેની સ્થિતિ મને બતાવો. તે સોનાથી બનેલો છે કે લોખંડથી કે ચાંદીથી?” આના પર આ સૂર: અવતરિત થઈ.

૭.—ઝહ્હાક અને કતાદા અને મુકાતિલનું કથન છે કે યહૂદીઓના કેટલાક વિદ્વાનો હુઝૂર ﷺ પાસે આવ્યા અને તેમણે કહ્યું, “હે મુહમ્મદ ﷺ! પોતાના રબનું સ્વરૂપ અમને બતાવો, કદાચ અમે આપ પર ઈમાન લઈ આવીએ. અલ્લાહે પોતાના ગુણો તૌરાતમાં બતાવ્યા છે. આપ બતાવો કે તે કઈ વસ્તુથી બનેલો છે? કઈ જાતનો છે? સોનામાંથી બન્યો છે કે તાંબામાંથી કે પિત્તળમાંથી કે લોખંડમાંથી કે ચાંદીમાંથી? અને શું તે ખાય છે અને પીએ છે? અને કોના પાસેથી તેણે સૃષ્ટિનો આ વારસો મેળવ્યો છે અને તેના પછી કોણ તેનો વારસદાર હશે?” આના પર અલ્લાહે આ સૂર: ઊતારી.

૮.—ઈબ્ને અબ્બાસ رضي الله عنه નું એક કથન છે કે નજરાનના ખ્રિસ્તીઓનું એક પ્રતિનિધિ-મંડળ સાત પાદરીઓ સાથે નબી ﷺ ની સેવામાં ઉપસ્થિત થયું અને તેણે હુઝૂર ﷺ ને પૂછ્યું, “અમને બતાવો, આપનો રબ કેવો છે? કઈ વસ્તુમાંથી બનેલો છે?” આપે ફરમાવ્યું, “મારો રબ કોઈ વસ્તુમાંથી બનેલો નથી. તે તમામ વસ્તુઓથી અલગ છે.” આ વાત પર અલ્લાહે આ સૂર: ઊતારી.

આ રિવાયતો પરથી જણાય છે કે જુદા-જુદા પ્રસંગોએ જુદા-જુદા લોકોએ અલ્લાહના રસૂલ ﷺ થી તે ઉપાસ્યના સ્વરૂપ, ગુણો અને સ્થિતિ વિશે પૂછ્યું હતું, જેની બંદગી અને ઈબાદત તરફ આપ લોકોને બોલાવી રહ્યા હતા, અને દરેક પ્રસંગે આપે અલ્લાહત્તઆલાના આદેશથી તેમને જવાબમાં આ જ સૂર: સંભળાવી હતી. સૌથી પહેલાં આ પ્રશ્ન મક્કામાં કુરૈશના મુશ્શરિકો (અનેકેશ્વરવાદીઓ)એ આપથી કર્યો અને તેના ઉત્તરમાં આ સૂર: ઊતરી. તે પછી મદીના-તય્યિબામાં ક્યારેક યહૂદીઓએ, ક્યારેક ખ્રિસ્તીઓએ અને ક્યારેક આરબ પ્રદેશના બીજા લોકોએ હુઝૂર ﷺ ને આ જ પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછ્યા અને દરેક વખતે અલ્લાહત્તઆલા તરફથી સંકેત થયો કે ઉત્તરમાં આ જ સૂર: આપ તેમને સંભળાવી દો. આ રિવાયતોમાંથી દરેકમાં એમ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે આ પ્રસંગે આ સૂર: અવતરિત થઈ હતી, એનાથી કોઈએ એમ ન વિચારવું જોઈએ કે આ તમામ રિવાયતો પરસ્પર એકબીજાથી વિરુદ્ધ છે. સાચી વાત એ છે કે કોઈ મામલા વિશે જો અગાઉથી કોઈ આયત કે સૂર: ઊતરેલી હોતી, તો પાછળથી જ્યારે ક્યારેક હુઝૂર ﷺ ની સામે એ જ

મામલો રજૂ કરવામાં આવતો, તો અલ્લાહત્તઆલા તરફથી નિર્દેશ આવી જતો હતો કે આનો જવાબ ફલાણી આયત કે સૂર:માં છે, અથવા તેના જવાબમાં આ આયત કે સૂર: લોકોને પઢીને સંભળાવી દેવામાં આવે. હદીસોના રિવાયત કરનારાઓ એ વસ્તુનું એ રીતે વર્ણન કરે છે કે જ્યારે ફલાણો મામલો રજૂ કરવામાં આવ્યો, અથવા ફલાણો પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો, તો આ આયત કે સૂર: અવતરિત થઈ. આને અવતરણનું પુનરાવર્તન પણ કહેવામાં આવે છે, અર્થાત્ એક આયત કે સૂર:નું ઘણી વખત અવતરિત થવું.

તેથી સાચી વાત એ છે કે આ સૂર: હકીકતમાં મક્કી છે, બલ્કે આના વિષય પર વિચાર કરવાથી એમ જણાય છે કે આ મક્કાના પણ આરંભિક કાળમાં ઊતરી છે, જ્યારે અલ્લાહત્તઆલાની જાત અને ગુણોના વર્ણનમાં કુર્આનની વિસ્તૃત આયતો હજુ ઊતરી ન હતી, અને રસૂલુલ્લાહ ﷺ ના અલ્લાહ તરફ આમંત્રણને સાંભળીને લોકો એ જાણવા માગતા હતા કે છેવટે આપનો એ રબ છે કેવો, જેની બંદગી અને ઈબાદત તરફ આપ લોકોને બોલાવી રહ્યા છો. આના તદ્દન આરંભિક તબક્કામાં અવતરિત થયેલ સૂર: હોવાનું એક પ્રમાણ એ પણ છે કે મક્કામાં જ્યારે હઝરત બિલાલ રઝીનો માલિક ઉમય્યા બિન ખલફ તેમને તડકામાં ધોમધખતી રેત પર સૂવડાવીને એક મોટો પથ્થર તેમની છાતી પર મૂકી દેતો હતો, તો તેઓ أَحَدٌ، أَحَدٌ પોકાર્યા કરતા હતા. આ ۞ શબ્દ આ જ સૂર:માંથી લેવામાં આવેલ છે.

વિષય અને ચર્ચા:

ઉતરાણકાળ અંગે જે રિવાયતો ઉપર નોંધવામાં આવી છે, તેના પર નજર નાખવાથી જણાઈ આવે છે કે જ્યારે અલ્લાહના રસૂલ ﷺ તૌહીદ (એકેશ્વરવાદ)નું આમંત્રણ લઈને ઊભા થયા હતા, તે વખતે દુનિયાના ધાર્મિક વિચારો શું હતા. મૂર્તિપૂજક મુશ્શરિકો (બહુદેવવાદીઓ) તે ઉપાસ્યોની પૂજા કરી રહ્યા હતા, જે લાકડાં, પથ્થર, સોનું, ચાંદી વગેરે જુદી-જુદી વસ્તુઓના બનેલા હતા. ચહેરો, રૂપરંગ અને શરીર ધરાવતા હતા. દેવીઓ અને દેવતાઓના વિધિસર વંશ ચાલતા હતા. કોઈ દેવી પતિ વગરની ન હતી અને કોઈ દેવ પત્ની વગરનો ન હતો. તેમને ખાવા-પીવાની આવશ્યકતા પણ રહેતી હતી અને તેમના પૂજકો તેમના માટે તેનો પ્રબંધ પણ કરતા હતા. મુશ્શરિકોનો એક મોટો વર્ગ એ વાતને માનતો હતો કે ખુદા માનવ-રૂપમાં પ્રગટ થાય છે અને કેટલાક લોકો તેના અવતાર હોય છે. ખ્રિસ્તીઓ આમ તો એક ખુદાને માનવાના દાવેદાર હતા, પરંતુ તેમનો ખુદા પણ ઓછામાં ઓછો એક પુત્ર તો રાખતો જ હતો, અને પિતા-પુત્રની સાથે ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ)માં રૂહુલ કુદુસ (પવિત્ર આત્મા)ને પણ ભાગીદાર હોવાનું શ્રેય પ્રાપ્ત હતું, ત્યાં સુધી કે ખુદાને માતા પણ હતી અને તેની સાસું પણ. યહૂદીઓ પણ એક ખુદાને માનવાનો દાવો કરતા હતા, પરંતુ તેમનો ખુદા પણ ભૌતિક, શારીરિક અને બીજા માનવીય ગુણોથી ખાલી ન હતો. તે હરતો-ફરતો હતો. માનવ-રૂપમાં પ્રગટ થતો હતો. પોતાના કોઈ બંદા સાથે કુસ્તી પણ કરી લેતો હતો અને એક પુત્ર (ઉઝૈર)નો પિતા પણ હતો. આ ધાર્મિક જૂથો ઉપરાંત મજૂસીઓ અગ્નિપૂજક હતા અને અને સાબઈ (Sabaeans) તારાઓ-નક્ષત્રોને પૂજતા હતા. આ પરિસ્થિતિમાં જ્યારે એક ઈશ્વર- જેનો કોઈ ભાગીદાર નથી-ને માનવાનું આમંત્રણ લોકોને આપવામાં આવ્યું, તો તેમના મનમાં આ પ્રશ્નોનું ઉદ્ભવવું એક અનિવાર્ય વાત હતી કે તે રબ છે કેવો, જેને બધા જ રબો (પ્રભુઓ) અને ઉપાસ્યોને છોડીને એકલા એક જ રબ અને

ઉપાસ્યને માની લેવાનું આમંત્રણ આપવામાં આવી રહ્યું છે. કુર્આન-મજીદની એ અલૌકિકતા અને ચમત્કાર છે કે તેણે આ પ્રશ્નોનો જવાબ થોડાક શબ્દોમાં આપીને અલ્લાહની હસ્તીનો એવો સ્પષ્ટ ચિતાર પ્રસ્તુત કરી દીધો, જે તમામ અનેકેશ્વરવાદી ધારણાઓ અને કલ્પનાઓને જડમૂળથી ઉખેડી નાખે છે અને તેની જાતની સાથે સર્જનોના ગુણોમાંથી કોઈ ગુણના સંમિશ્રણ કે ભેળસેળ માટે કોઈ અવકાશ બાકી રહેવા દેતો નથી.

ફઝીલત (મહિમા) અને મહત્વ :

આ જ કારણ છે કે અલ્લાહના રસૂલ ﷺ ની દૃષ્ટિમાં આ સૂર:નો ખૂબ મહિમા અને મહત્વ હતું અને આપ જુદી-જુદી રીતે મુસલમાનોને આનું મહત્વ સમજાવતા હતા, જેથી તેઓ વારંવાર તેને પઢે અને સામાન્ય લોકોમાં તેને ફેલાવે, કેમ કે આ ઈસ્લામની પ્રથમ મૌલિક આસ્થા (તૌહીદ)ને ચાર એવા નાના-નાના વાક્યોમાં વર્ણવી દે છે, જે તરત જ માણસના મનો-મસ્તિષ્કમાં ઊતરી જાય છે અને સરળતાથી કંઠસ્થ થઈ જાય છે. હદીસોમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં એ રિવાયતોનું વર્ણન જોવા મળે છે કે આ સૂર: એક-તૃતીયાંશ કુર્આનના બરાબર છે. બુખારી, મુસ્લિમ, અબૂ દાઉદ, નિસાઈ, તિરમિઝી, ઈબ્ને માજા, મુસ્નદ અહમદ, તબરાની વગેરેમાં આ વિશેની અનેક હદીસો અબૂ સઈદ ખુદરી, અબૂ હુરૈરા, અબૂ ઐયુબ અન્સારી, અબૂ દરદા, મઆઝ બિન જબલ, જાબિર બિન અબ્દુલ્લાહ, ઉબ્બી બિન કઅબ, ઉમ્મે કુલસુમ બિન્તે ઉકબા બિન અબી મુઈત, ઈબ્ને ઉમર, ઈબ્ને મસ્ઊદ, કતાદા બિન અલ-નુ'માન, અનસ બિન માલિક અને અબૂ મસ્ઊદ ﷺ થી નોંધવામાં આવી છે. તફસીરવેત્તાઓએ હુઝૂર ﷺ ના આ ઈરશાદની અનેક સમજૂતીઓ આપી છે. પરંતુ અમારી દૃષ્ટિએ સીધી અને સાફ વાત એ છે કે કુર્આન-મજીદ જે દીનને પ્રસ્તુત કરે છે, તેનો આધાર ત્રણ આસ્થાઓ છે. એક તૌહીદ (એએશ્વરવાદ, બીજી રિસાલત (ઈશદૂતત્વ, પયગંબરી), ત્રીજી આખિરત (પરલોક). આ સૂર: વિશુદ્ધ તૌહીદને વર્ણવે છે, તેથી અલ્લાહના રસૂલ ﷺ એ આને એક-તૃતીયાંશ કુર્આનના બરાબર ઠેરવી છે.

હઝરત આઈશા ﷺ ની એ રિવાયત બુખારી અને મુસ્લિમ અને હદીસોના અન્ય કેટલાક પુસ્તકોમાં નોંધવામાં આવી છે કે રસૂલુલ્લાહ ﷺ એ એક સાહેબને એક અભિયાનમાં સરદાર (વડો) બનાવીને મોકલ્યા. આ આખા પ્રવાસમાં તેમનો નિત્યકમ એ રહ્યો કે દરેક નમાઝમાં તેઓ **قُلِّدُوا هُوَ قُلِّدُ** પર કિરા'ત (પઠણ) સમાપ્ત કરતા હતા. પાછા ફરતાં તેમના સાથીઓએ હુઝૂર ﷺ ની સામે આ વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો. આપે ફરમાવ્યું, તેમને પૂછો કે તેઓ આવું કેમ કરતા હતા. તેમને પૂછવામાં આવ્યું, તો તેમણે કહ્યું કે આમાં રહમાન (પરમ્ કૃપાળુ)નો ગુણ વર્ણવવામાં આવ્યો છે, તેથી આનું પઢવું મને ખૂબ જ પ્રિય છે. હુઝૂર ﷺ એ આ વાત સાંભળી, તો લોકોને ફરમાવ્યું: **ان الله تعالى بحبِّه** "તેમને સમાચાર આપી દો કે અલ્લાહ-ત્આલા તેમને પ્રિય રાખે છે."

આનાથી મળતો પ્રસંગ બુખારીમાં હઝરત અનસ ﷺ થી નોંધવામાં આવ્યો છે. તેઓ કહે છે કે અન્સારમાંથી એક સાહેબ મસ્જિદ-કુબામાં નમાઝ પઢાવતા હતા અને તેમની રીત એ હતી કે દરેક રકા'તમાં પહેલા **قُلِّدُوا هُوَ قُلِّدُ** પઢતા, પછી કોઈ બીજી સૂર: તિલાવત કરતા. લોકોએ આના પર વાંધો ઉઠાવ્યો અને

તેમને કહ્યું કે આ તમે શું કરો છો કે **قُلْ هُوَ اللَّهُ** પઢવા પછી તેને પૂરતી ન સમજીને બીજી કોઈ સૂર: તેના સાથે મેળવી લો છો? આ બરાબર નથી. કાં તો ફક્ત આને જ પઢો, અને કાં તો આને છોડીને કોઈ અન્ય સૂર: પઢો. તેમણે કહ્યું, હું તેને નથી છોડી શકતો, તમે ઈચ્છો તો હું તમને નમાઝ પઢાવું, નહિં તો ઈમામત છોડી દઉં. પરંતુ લોકો તેમની જગ્યાએ કોઈ અન્યને ઈમામ બનાવવાને પણ પસંદ કરતા નહોતા. છેવટે મામલો હુઝૂર ﷺ ની સામે રજૂ કરવામાં આવ્યો. આપે તેમને પૂછ્યું કે તમારા સાથીઓ જે કંઈ ઈચ્છે છે તેને સ્વીકારી લેવામાં તમને શું વાંધો છે? તમને દરેક રકા'તમાં આ સૂર: પઢવા માટે કઈ વસ્તુએ પ્રેરિત કર્યા? તેમણે અરજ કરી, મને આનાથી ખૂબ પ્રેમ છે. આપે ફરમાવ્યું: **حُبُّكَ إِذَا دَخَلَ الْجَنَّةَ**: “આ સૂર:થી તમારા પ્રેમે તમને જન્મતમાં દાખલ કરી દીધા.”

رُكُوعُهَا ۱

(۱۱۲) سُورَةُ الْاِخْلَاصِ مَكِّيَّةٌ (۱۲)

آيَاتُهَا ۳

આ. ૪

સૂર: ૧૧૨ અલ-ઈબ્લાસ (મક્કી)

રુકૂઆ-૧

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

قُلْ هُوَ اللهُ أَحَدٌ ۝ ۱ اللهُ الصَّمَدُ ۝ ۲ لَمْ يَلِدْ ۝ ۳ وَلَمْ يُولَدْ ۝ ۴ وَلَمْ يَكُنْ لَّهٗ كُفُوًا أَحَدٌ ۝ ۵

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

કહો, ^(૧) તે અલ્લાહ છે, ^(૨) ફક્ત એક જ અને અદ્વિતીય. ^(૩) અલ્લાહ સૌથી બેનિયાઝ (નિરપેક્ષ, નિસ્પૃહ) છે અને સૌ તેના મોહતાજ છે. ^(૪) ન તેનું કોઈ સંતાન છે અને ન તે કોઈનું સંતાન ^(૫) અને કોઈ તેના સમાન અને બરોબરિયો નથી. ^(૬) (રુકૂઆ-૧)

(૧) આ આદેશના સૌપ્રથમ સંબોધિત તો રસૂલુલ્લાહ ﷺ છે, કેમ કે આપનાથી જ એ પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો હતો કે આપનો રબ કોણ અને કેવો છે, અને આપને જ આદેશ આપવામાં આવ્યો હતો કે આ પ્રશ્નના જવાબમાં આપ આ કહો. પરંતુ હુઝૂર ﷺ પછી દરેક મોમિન આનો સંબોધિત છે. તેણે પણ એ જ વાત કહેવી જોઈએ, જે કહેવાનો આદેશ હુઝૂર ﷺ ને આપવામાં આવ્યો હતો.

(૨) અર્થાત્, જે રબનો તમે પરિચય પ્રાપ્ત કરવા માગો છો, તે કોઈ અન્ય નહીં, બલ્કે અલ્લાહ છે. આ એ પ્રશ્ન કરવાવાળાઓની વાતનો પહેલો જવાબ છે, અને આનો અર્થ એ છે કે હું કોઈ નવો રબ લઈને નથી આવી ગયો, જેની ઈબાદત બીજા તમામ ઉપાસ્યોને છોડીને હું તમારા પાસે કરાવવા માગું છું, બલ્કે તે એ જ હસ્તી છે, જેને તમે અલ્લાહના નામથી જાણો છો. 'અલ્લાહ' આરબો માટે અજાણ્યો શબ્દ નહોતો. પ્રાચીનતમ કાળથી તેઓ સૃષ્ટિના સર્જનહાર માટે આ જ શબ્દનો ઉપયોગ કરતા હતા અને પોતાના બીજા ઉપાસ્યોમાંથી કોઈના પર પણ તેને લાગુ કરતા નહોતા. બીજા ઉપાસ્યો માટે તેમના માટે 'ઈલાહ'નો શબ્દ પ્રચલિત હતો. પછી અલ્લાહ વિશે તેમની જે ધારણાઓ હતી, તેનું પ્રદર્શન એ પ્રસંગે ખૂબ સ્પષ્ટતાપૂર્વક થઈ ગયું હતું, જ્યારે અબ્રહાએ મક્કા પર ચઢાઈ કરી હતી. તે વખતે ખાનએ-કા'બામાં ૩૬૦ ઈલાહોની મૂર્તિઓ હતી, પરંતુ મુશ્શરિકોએ તે સૌને છોડીને અલ્લાહથી દુઆઓ માગી હતી કે તે આ મુસીબતથી તેમને બચાવી લે. આમ, તેઓ પોતાના દિલમાં સારી રીતે જાણતા હતા કે અલ્લાહ સિવાય કોઈ બીજો ઈલાહ આ કટોકટીભરી પરિસ્થિતિમાં તેમની મદદ નથી કરી શકતો. કા'બાને પણ તેઓ ઈલાહોથી સંબંધને કારણે 'બૈતુલ-ઈલાહા' નહીં, બલ્કે અલ્લાહથી સંબંધને કારણે 'બૈતુલ્લાહ' કહેતા હતા. કુર્આનમાં ઠેકઠેકાણે એ દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે અલ્લાહત્તઆલા વિશે આરબ મુશ્શરિકોની આસ્થા શું હતી. ઉદાહરણ રૂપે:

સૂર: ઝુબૂરુફમાં છે: "જો તમે એમને પૂછો કે તેમને કોણે પેદા કર્યા છે, તો તેઓ જરૂર કહેશે કે અલ્લાહે."

(આ. ૮૭)

સૂર: અન્-કબૂતમાં છે: "જો તમે તેમને પૂછો કે આકાશો અને ધરતીનું સર્જન કોણે કર્યું છે અને ચંદ્ર અને સૂર્યને

કોણે આધીન કરી રાખ્યા છે, તો તેઓ જરૂર કહેશે કે અલ્લાહે... અને જો તમે તેમને પૂછો કે કોણે આકાશથી પાણી વરસાવ્યું અને તેના દ્વારા મૃત પડેલી જમીનને જીવંત કરી દીધી, તો તેઓ જરૂર કહેશે કે અલ્લાહે.”

(આ. ૬૧ થી ૬૩)

સૂર: મુ'મિનૂનમાં છે: “તેમને કહો, બતાવો જો તમે જાણો છો કે આ ધરતી અને તેની તમામ આબાદી કોની છે? તેઓ જરૂર કહેશે, અલ્લાહની... તેમને પૂછો, સાતેય આકાશો અને અર્શ-અઝીમ (મહાન રાજસિંહાસન)નો માલિક કોણ છે? તેઓ જરૂર કહેશે, અલ્લાહ... તેમને કહો, બતાવો જો તમે જાણો છો કે દરેક વસ્તુ પર અધિકાર કોનો છે? અને કોણ છે તે જે શરણ આપે છે અને તેના વિરુદ્ધ કોઈ શરણ નથી આપી શકતું? તેઓ જરૂર જવાબ આપશે કે આ વાત તો અલ્લાહ માટે જ છે.” (આ. ૮૪ થી ૮૮)

સૂર: યૂનુસમાં છે: “આમને પૂછો, કોણ તમને આકાશ અને જમીનમાંથી રોજી આપે છે? આ સાંભળવાની અને જોવાની શક્તિઓ (જે તમને પ્રાપ્ત છે) કોના અધિકારમાં છે? અને કોણ જીવંતને મૃતમાંથી અને મૃતને જીવંતમાંથી કાઢે છે? અને કોણ સૃષ્ટિની વ્યવસ્થાની યોજના કરી રહ્યો છે? આ લોકો જરૂર કહેશે કે અલ્લાહ.”

(આ. ૩૧)

આ જ સૂર: યૂનુસમાં એક અન્ય જગ્યાએ છે: “જ્યારે તમે લોકો હોડીઓમાં સવાર થઈને અનુકૂળ પવન સાથે હર્ષલ્લાસથી સફર કરી રહ્યા હોવ છો અને પછી એકાએક પ્રતિકૂળ પવનનું જોર પકડે છે અને દરેક દિશાએથી મોજાઓની થપાટો વાગે છે અને મુસાફરો એમ સમજી લે છે કે તોફાનમાં ઘેરાઈ ગયા, તે વખતે સૌ પોતાના દીન (ધર્મ)ને અલ્લાહ માટે જ વિશુદ્ધ કરીને તેનાથી દુઆઓ માગે છે કે જો તેં અમને આ મુસીબતથી મુક્તિ આપી દીધી, તો અમે તારા આભારી બંદા બનીશું. પરંતુ જ્યારે તે તેમને બચાવી લે છે, તો ફરી એ જ લોકો સત્યથી વિમુખ થઈને ધરતીમાં વિદ્રોહ કરવા લાગે છે.” (આ. ૨૨, ૨૩)

આ જ વાતનું પુનરાવર્તન સૂર: બની ઈસરાઈલમાં આ રીતે કરવામાં આવ્યું છે: “જ્યારે સમુદ્રમાં તમારા પર મુસીબત આવે છે, તો તે એક (અલ્લાહ) સિવાય બીજા જેને-જેને પણ તમે પોકાર્યાં કરો છો, તે સૌ ગુમ થઈ જાય છે, પરંતુ જ્યારે તે તમને બચાવીને જમીન પર પહોંચાડી દે છે, તો તમે તેનાથી મોહું ફેરવી લો છો.” (આ. ૬૭)

આ આયતોને ધ્યાનમાં રાખીને જુઓ કે જ્યારે લોકોએ પૂછ્યું કે તે તમારો રબ કોણ છે અને કેવો છે, જેની બંદગી અને ઈબાદત તરફ તમે અમને બોલાવો છો, તો તેમને જવાબ આપવામાં આવ્યો **رَبُّكَ الَّذِي يُدْعُو**, તે અલ્લાહ છે. આ જવાબથી આપોઆપ એ અર્થ નીકળે છે કે જેને તમે પોતે પોતાનો અને સમગ્ર સંસાર-જગતનો સર્જનહાર, માલિક, રોજી આપનાર તેમજ પ્રબંધકુશળ અને દૂરંદેશ માનો છો, અને કઠિન સમય આવતાં જેને બીજા બધા ઉપાસ્યોને છોડીને મદદ માટે પોકારો છો, એ જ મારો રબ છે અને તેની જ બંદગી તરફ હું તમને બોલાવું છું. આ જવાબમાં અલ્લાહત્તઆલાના તમામ પરિપૂર્ણ ગુણો આપોઆપ આવી જાય છે, એટલા માટે કે એ વાત મૂળથી માની શકાય તેમ નથી કે સૃષ્ટિનો સર્જનહાર, તેની વ્યવસ્થા અને તેના મામલાઓની યોજના કરવાવાળો, તેમાં રહેલાં તમામ સર્જનોને રોજી પૂરી પાડનાર અને મુસીબતના સમયે પોતાના બંદાઓની મદદ કરવાવાળો જીવિત ન હોય, સાંભળતો અને જોતો ન હોય, સર્વશક્તિશાળી ન હોય, સર્વજ્ઞાની, તત્ત્વદર્શી અને ડહાપણવાળો ન હોય, પરમ્ દયાળુ અને પરમ્ કૃપાળુ ન હોય, અને સૌ પર પ્રભુત્વશાળી ન હોય.

(૩) વ્યાકરણની રીતે આલિમોએ **رَبُّكَ الَّذِي يُدْعُو** ના જુદા-જુદા વિશ્લેષણો કર્યાં છે, પરંતુ અમારા મતે તેમાંથી જે વિશ્લેષણ આ સ્થાન સાથે પૂર્ણ સુસંગત છે, તે એ છે કે **رَبُّ** શબ્દ કર્તાકારક નામ છે, **الَّذِي** તેનો કર્તાકારક વિધેય છે,

અને أَحَدٌ તેનો બીજો કર્તાકારક વિધેય. આ વિશ્લેષણ અનુસાર આ વાક્યનો અર્થ એ છે કે, 'તે (જેના વિશે તમે લોકો પ્રશ્ન કરી રહ્યા છો) અલ્લાહ છે, અદ્વિતીય છે (Sui-generis, બીજા કોઈને તેના સાથે મૂકી ન શકાય તેવો છે, અર્થાત્ તેના સમાન કે સમકક્ષ કોઈ નથી.)'. બીજો અર્થ એ પણ થઈ શકે છે, અને ભાષાની રીતે પોટો પણ નથી તે એ છે કે, 'તે અલ્લાહ એક છે.'

અહીં સૌથી પહેલી વાત એ સમજી લેવી જોઈએ કે આ વાક્યમાં અલ્લાહત્ આલા માટે أَحَدٌ શબ્દ જે રીતે પ્રયુક્ત થયો છે, તે અરબી ભાષામાં આ શબ્દનો વિશિષ્ટ અને અસાધારણ ઉપયોગ છે. સામાન્ય રીતે આ શબ્દ તો નામ કે સર્વનામના રૂપમાં પ્રયુક્ત થાય છે, જેમ કે - يَوْمَ الْآخِرَةِ 'અઠવાડિયાનો પ્રથમ દિવસ', અને فَابْعَثُوا أَحَدَكُمْ 'પોતાના કોઈ માણસને મોકલો' અથવા પૂર્ણ નકારાત્મક રૂપમાં પ્રયુક્ત થાય છે, مَا جَاءَ نَبِيَّ أَحَدٌ 'મારા પાસે કોઈ નથી આવ્યું' અથવા સામાન્યતઃ પ્રશ્નવાચક વાક્યના રૂપમાં બોલવામાં આવે છે, જેમ કે - هَلْ عِنْدَكَ أَحَدٌ? 'શું તમારા પાસે કોઈ છે?' અથવા આ જ સામાન્યતઃ શરતવાચક વાક્યના રૂપમાં બોલવામાં આવે છે, إِنْ جَاءَكَ أَحَدٌ 'જો તમારા પાસે કોઈ આવે...' અથવા ગણતરીમાં બોલવામાં આવે છે, أَحَدًا ثَلَاثِينَ أَحَدًا 'એક, બે, અગિયાર'. આ ઉપયોગ સિવાય કુર્આનના અવતરણ પહેલાંની અરબી ભાષામાં એ વાતનું કોઈ દૃષ્ટાંત મળતું નથી કે أَحَدٌ શબ્દ કેવળ ગુણવાચક રૂપમાં કોઈ વ્યક્તિ કે વસ્તુ માટે બોલવામાં આવતો હોય, અને કુર્આનના અવતરણ પછી આ શબ્દ માત્ર અલ્લાહત્ આલાની જાત માટે પ્રયુક્ત કરવામાં આવ્યો છે, બીજા કોઈનાય માટે પ્રયુક્ત કરવામાં આવ્યો નથી. આ અસાધારણ વર્ણનશૈલીથી આપોઆપ એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે અદ્વિતીય અને એકાકી-અનન્ય-અજોડ હોવું અલ્લાહનો વિશિષ્ટ ગુણ છે, પ્રાણીઓ અને અસ્તિત્વ ધરાવતી વસ્તુઓમાંથી કોઈ અન્ય તેના ગુણો જેવા ગુણો ધરાવતું નથી. તે એક છે, કોઈ તેનું સમકક્ષ કે તેના જેવો કોઈ બીજો નથી.

પછી જે પ્રશ્નો મુશ્કેલી અને એહલે-કિતાબ (યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓ)એ રસૂલુલ્લાહ ﷺ ને આપના રબ વિશે કર્યા હતા, તે બધાને ધ્યાનમાં રાખતાં જુઓ કે هُوَ اللَّهُ કહ્યા પછી أَحَدٌ કહીને તેનો જવાબ કેવી રીતે આપવામાં આવ્યો છે.

સૌપ્રથમ, આનો અર્થ એ છે કે એ જ એકલો રબ (પ્રભુ-પાલનહાર) છે, કોઈ અન્યની રૂબૂબિયત (પ્રભુતા અને પાલનહારી)માં ભાગીદારી નથી, અને إِلَهٌ - ઈલાહ (ઉપાસ્ય) એ જ હોઈ શકે છે, જે રબ હોય, તેથી ઉલૂહિયત (ઈશ્વરત્વ)માં પણ કોઈ તેનો ભાગીદાર નથી.

બીજું, આનો અર્થ એ પણ છે કે એ જ એકલો સૃષ્ટિનો સર્જનહાર છે, સર્જનના આ કાર્યમાં કોઈ અન્ય તેનો ભાગીદાર નથી. એ જ એકલો સૃષ્ટિનો માલિક છે, સૃષ્ટિના તંત્રનો પ્રબંધક અને વ્યવસ્થાપક છે, પોતાના સર્જનોને રોજી પંહોંચાડનાર છે, અને કપરા સમયે મદદ કરવાવાળો અને ફરિયાદ સાંભળનાર છે. ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ)ના આ કાર્યોમાં, જેને તમે સ્વયં માનો છો કે તે અલ્લાહના કાર્યો છે, કોઈ અન્યનો સહેજ પણ ફાળો કે યોગદાન કે હિસ્સો નથી.

ત્રીજું, તેમણે એ પણ પૂછ્યું હતું કે તે કઈ વસ્તુથી બનેલો છે? તેનો વંશ શું છે? તે કઈ જાતિનો છે? દુનિયાનો વારસો તેણે કોના પાસેથી મેળવ્યો છે? અને તેના પછી કોણ તેનો વારસદાર હશે? તેથી તેમનાં તમામ પ્રશ્નોનો જવાબ પણ અલ્લાહત્ આલા માટે કેવળ એક જ શબ્દ أَحَدٌ બોલીને આપી દેવામાં આવ્યો છે. આનો અર્થ એ છે કે (૧) એ જ એક ખુદા હંમેશાથી છે અને હંમેશા રહેશે, ન તેનાથી પહેલાં કોઈ ખુદા હતો, ન તેના પછી કોઈ ખુદા હશે. (૨) ખુદાઓની કોઈ જાતિ હોતી નથી, જેનો તે સત્ય હોય, બલ્કે તે એકલો ખુદા છે અને કોઈ તેનું સહજાતિ

નથી. (૩) તેની જાત કેવળ **وَاحِدٌ** (એક) નથી, બહે **وَاحِدٌ** (અદ્વિતીય-અજોડ-અનન્ય, Sui-generis, બીજા કોઈને તેના સાથે મૂકી ન શકાય તેવો) છે, જેમાં કોઈપણ હેસિયતે 'કસરત' (એકથી વધારે)નો કોઈ અંશ સુદ્ધા નથી. તે અંગો-ભાગોના મિશ્રણથી બનેલ અસ્તિત્વ નથી, જેનું પૃથક્કરણ અને વિભાજન કરી શકાય, જે કોઈ રૂપરંગ અને આકાર રાખતો હોય, જે કોઈ જગ્યાએ સ્થળે રહેતો હોય અથવા કોઈ વસ્તુ તેના અંદર જગ્યા કરતી હોય, જેનો કોઈ રંગ હોય, જેના કેટલાક અવયવો હોય, જેની કોઈ દિશા અને રૂપ હોય, અને જેના અંદર કોઈ પણ પ્રકારનું પરિવર્તન કે ફેરફાર થતો હોય. તમામ પ્રકારોની બહુલતા અને અનેકત્વથી તદ્દન પવિત્ર અને મુક્ત તે એક માત્ર જાત છે, જે દરેક રીતે **وَاحِدٌ** છે. (અહીં એ વાત સારી રીતે સમજી લેવી જોઈએ કે અરબી ભાષામાં '**وَاحِدٌ**' શબ્દ તદ્દન એ જ પ્રમાણે પ્રયુક્ત થાય છે, જે પ્રમાણે આપણે ઉર્દૂમાં 'એક' શબ્દ પ્રયુક્ત કરીએ છીએ. મોટી-મોટી બહુલતાઓ પર આધારિત કોઈ સંચયને પણ તેની સંગ્રહિત કે એકત્રિત હેસિયતની રીતે **وَاحِدٌ** કે 'એક' કહેવામાં આવે છે, જેમ કે એક માણસ, એક જાતિ, એક દેશ, એક દુનિયા, ત્યાં સુધી કે એક સૃષ્ટિ; અને કોઈ સંચયના દરેક ભાગને અલગ-અલગ પણ 'એક' જ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ **وَاحِدٌ** શબ્દ અલ્લાહ ત્આલા સિવાય કોઈના માટે વાપરવામાં આવતો નથી. તેથી કુર્આન-મજીદમાં જ્યાં પણ અલ્લાહ ત્આલા માટે **وَاحِدٌ** શબ્દનો ઉપયોગ થયો છે, ત્યાં **اللَّهُ وَاحِدٌ** - એક જ ઉપાસ્ય અથવા **الْإِلَهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ** - એકલો અલ્લાહ, જે સૌને પ્રભુત્વ હેઠળ રાખનારો છે - કહેવામાં આવ્યું છે; કેવળ **وَاحِدٌ** કહેવામાં નથી આવ્યું, કેમ કે આ શબ્દ એ વસ્તુઓ માટે પણ પ્રયુક્ત થાય છે, જે પોતાની જાતમાં વિભિન્ન પ્રકારની બહુલતાઓ ધરાવે છે. તેનાથી વિપરીત, અલ્લાહ માટે અને કેવળ અલ્લાહ માટે **وَاحِدٌ** શબ્દ અબાધિત રીતે પ્રયુક્ત કરવામાં આવ્યો છે, કેમ કે માત્ર એ જ એક હસ્તી એવી છે, જેમાં કોઈપણ હેસિયતે કોઈપણ પ્રકારે બહુલતા, અનેકત્વ કે બહુસંખ્યા નથી કે 'એકથી વધારે' નથી, જેની **وَاحِدَانِيَّةٌ** (એકત્વ) દરેક પ્રકારે સંપૂર્ણ છે.)

(૪) મૂળભૂત રીતે **صَمَدٌ** શબ્દ પ્રયુક્ત કરવામાં આવ્યો છે, જેનું મૂળ **ص', م', د'** છે. અરબી ભાષામાં આ મૂળથી જે શબ્દો નીકળે છે, તેના પર એક દૃષ્ટિપાત કરવાથી ખ્યાલ આવી જાય છે કે આના અર્થમાં કેટલી વ્યાપકતા છે:

— **الْصَّمَدُ** : ઈરાદો કરવો, ઉચ્ચ સ્થાન જે ખૂબ જ મોટું માપ ધરાવતું હોય, ઉચ્ચ પહાડ પરની સપાટ જમીન, એ માણસ જેને યુદ્ધમાં ભૂખ-તરસ ન લાગતી હોય, એ નેતા જેનો જરૂરત માટે સંપર્ક કરવામાં આવે.

— **الصَّمَدُ** : દરેક વસ્તુનો ઉચ્ચ ભાગ, એ વ્યક્તિ જેનાથી ઉચ્ચ કોઈ અન્ય વ્યક્તિ ન હોય, એ નેતા જેનું અનુસરણ કરવામાં આવતું હોય અને તેના વગર કોઈપણ મામલામાં નિર્ણય ન કરવામાં આવતો હોય, એ નેતા જેનો જરૂરતમદ લોકો સંપર્ક કરતા હોય, શાશ્વત, સર્વોચ્ચ દરજ્જાવાળો, નક્કર-સુદૃઢ અને મજબૂત જેમાં કોઈ પોલાણ કે ઢીલ ન હોય અને જેનાથી ન કોઈ વસ્તુ નીકળતી હોય, ન તેમાં પ્રવેશી શકતી હોય, એ માણસ જેને યુદ્ધમાં ભૂખ-તરસ ન લાગતી હોય.

— **الْمُصَمَّدُ** : નક્કર, સુદૃઢ અને મજબૂત વસ્તુ જેમાં કોઈ છિદ્ર કે પોલાણ ન હોય.

— **الْمُصَمَّدُ** : લક્ષ્ય જેના તરફ જવાનો ઈરાદો કરવામાં આવે, કઠણ વસ્તુ જેમાં કોઈ આંતરિક નિર્બળતા ન હોય.

— **بَيْتٌ مُصَمَّدٌ** : એ ઘર જેનો જરૂરત માટે સંપર્ક કરવામાં આવે.

— **بِنَاءٌ مُصَمَّدٌ** : ઉચ્ચ ઈમારત.

— **صَمَدَةٌ وَصَمَدٌ إِلَيْهِ صَمَدًا** : એ વ્યક્તિ તરફ જવાનો ઈરાદો કર્યો.

— **أَصَمَدٌ إِلَيْهِ الْأَمْرُ** : મામલો તેને સુપ્રત કરી દીધો, તેના સમક્ષ મામલો રજૂ કરી દીધો, મામલામાં તેના પર

ભરોસો કર્યો. (સલાહ, કામૂસ, લિસાનુલ અરબ)

આ શાબ્દિક અર્થોના કારણે આયત **اللَّهُ الصَّمَدُ** માં **الصَّمَدُ** શબ્દની જે સમજૂતીઓ સહાબા અને તાબેઈન અને તત્પશ્ચાત્ના વિદ્વાનોથી નોંધવામાં આવી છે, તેને અમે નીચે દર્શાવીએ છીએ :

— હઝરત અલી **ؓ**; ઇકરિમા અને કઅબ અહબાર : “**صمد** એ છે, જેનાથી ઉચ્ચતર કોઈ ન હોય.”

— હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન મસૂદ **ؓ**, હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન અબ્બાસ **ؓ** અને અબૂ વાઈલ શકીક બિન સલ્મા : “એ સરદાર કે નેતા, જેનું નેતૃત્વ પરિપૂર્ણ હોય અને ચરમસીમાએ પહોંચેલું હોય.”

— ઇબ્ને અબ્બાસ **ؓ**નું બીજું કથન : “**صمد** એ છે, જેના તરફ લોકો કોઈ આફત કે મુસીબત ઉતરી આવે તો મદદ માટે રજૂ થાય.” તેમનું એક અન્ય કથન : “એ સરદાર કે નેતા, જે પોતાના નેતૃત્વમાં, પોતાની પ્રતિષ્ઠામાં, પોતાની મહાનતામાં, પોતાની સહનશીલતામાં અને દૂરંદેશીમાં, પોતાના જ્ઞાનમાં અને પોતાના કહાપણ-વિવેકશીલતામાં પરિપૂર્ણ હોય.”

— હઝરત અબૂ હુરૈરા **ؓ** : “તે, જે સૌથી બેનિયાઝ (નિઃસ્પૃહ, નિરપેક્ષ) હોય અને સૌ તેનાથી અપેક્ષા રાખતા હોય, સૌ તેના મોહતાજ હોય.”

— ઇકરિમાના અન્ય કથનો : “તે, જેમાંથી ન કોઈ વસ્તુ કદી નીકળી હોય, ન નીકળતી હોય.” “જે ન ખાતો હોય, ન પીતો હોય.” આના જ સમાનાર્થી કથનો શઅબી અને મુહમ્મદ બિન કઅબ અલ-કરઝીથી પણ નોંધવામાં આવ્યા છે :

— સુદી : “અપેક્ષિત વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવા માટે લોકો જેનો ઈરાદો કરે અને મુસીબતોમાં મદદ માટે જેના તરફ રજૂ થાય.”

— સઈદ બિન જુબૈર : “તે, જે પોતાના તમામ ગુણો અને કાર્યોમાં પરિપૂર્ણ હોય.”

— રબીઅ બિન અનસ : “તે, જેના પર કોઈ આફત ન આવતી હોય.”

— મુકાતિલ બિન હયાન : “તે, જે નિષ્કલંક, ખામીરહિત હોય.”

— ઇબ્ને કેસાન : “તે, જેના સમાન ગુણો કોઈ બીજો ધરાવતો ન હોય.”

— હસન બસરી અને કતાદા : “જે શાશ્વત અને અવિનાશી હોય.” આનાથી મળતા આવતા કથનો મુજાહિદ અને મુઅમ્મર અને મરૈતુલ હમ્દાનીથી પણ નોંધવામાં આવ્યા છે.

— મરૈતુલ હમ્દાનીનું એક અન્ય કથન એ છે કે, “એ, જે પોતાની મરજી મુજબ જે ઈચ્છે નિર્ણય કરે અને જે કામ ચાહે કરે, તેની આજ્ઞા અને નિર્ણય પર પુનર્વિચાર કરવાવાળું કોઈ ન હોય.”

— ઇબ્રાહીમ નખઈ : “તે, જેના તરફ લોકો પોતાની જરૂરતો માટે રજૂ થાય.”

— અબૂબક અલ-અબારી : “ભાષાવિદો દરમ્યાન એ વાતમાં કોઈ મતભેદ નથી કે **صمد** એ સરદાર કે નેતાને કહે છે, જેનાથી ઉચ્ચતર કોઈ અન્ય સરદાર કે નેતા ન હોય, અને જેના તરફ લોકો પોતાની જરૂરતો અને પોતાના મામલાઓ માટે રજૂ થાય.” આનાથી નજીક અઝ્-ઝજજાનનું કથન છે. તેઓ કહે છે કે, “**صمد** એ છે, જેના પર સરદારી કે નેતૃત્વનું સમાપન થઈ ગયું હોય અને દરેક પોતાની જરૂરતો માટે જેના તરફ રજૂ થાય.”

હવે વિચાર કરો કે પહેલા વાક્યમાં **اللَّهُ** કેમ કહેવામાં આવ્યું અને આ વાક્યમાં **اللَّهُ الصَّمَدُ** કહેવાનું શું કારણ છે. **صمد** શબ્દ વિશે અમે વર્ણવી ચૂક્યા છીએ કે તે કેવળ અલ્લાહ તઆલા માટે વિશિષ્ટ છે, કોઈ અન્ય માટે તે મૂળથી પ્રયુક્ત થતો જ નથી, તેથી તેને **صمد**, અથાત્ સામાન્ય નામવાચકના રૂપમાં પ્રયુક્ત કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ

صَمَدٌ શબ્દનો ઉપયોગ સર્જનો માટે પણ થાય છે, તેથી الصَّمَدُ اللَّهُ કહેવાને બદલે الصَّمَدُ اللَّهُ કહેવામાં આવ્યું, જેનો અર્થ એ છે કે મૂળ અને વાસ્તવિક صَمَدٌ અલ્લાહત્આલા જ છે. સર્જન જો કોઈ હેસિયતથી صَمَدٌ હોય, તો કોઈ બીજી હેસિયતથી صَمَدٌ નથી, કેમ કે તે નાશવંત છે, અવિનાશી અને અક્ષય નથી; જેનું પૃથક્કરણ અને વિભાજન સંભવ છે, સંમિશ્રણ છે, ગમે ત્યારે તેના ભાગો છૂટા પડી શકે છે, કેટલાંક સર્જનો તેના પર આધારિત છે, તો કેટલાક પર તે સ્વયં આધારિત છે; તેની સરદારી કે નેતૃત્વ સાપેક્ષ છે, અબાધિત નથી; કોઈની સરખામણીમાં તે શ્રેષ્ઠ છે, તો તેની સરખામણીમાં બીજું કોઈ શ્રેષ્ઠ છે; કેટલાંક સર્જનોની અમુક જરૂરિયાતોને તે પૂરી કરી શકે છે, પરંતુ સૌની તમામ જરૂરિયાતો પૂરી કરવી તેના સામર્થ્યમાં નથી. તેનાથી વિપરીત, અલ્લાહત્આલા صَمَدٌ હોવાના ગુણોમાં દરેક રીતે પૂર્ણ છે. સમગ્ર દુનિયા તેના પર આધારિત છે અને તે કોઈના પર આધારિત નથી. દુનિયાની તમામ વસ્તુઓ પોતાના અસ્તિત્વ અને જીવન તથા પોતાની આવશ્યકતાઓ અને જરૂરિયાતો માટે જાણે-અજાણે તેના તરફ રજૂ થાય છે અને સૌની તમામ જરૂરિયાતો પૂરી કરવાવાળો એ જ એક માત્ર છે. તે અવિનાશી અને અનંત છે. આજીવિકા આપે છે, લેતો નથી. એકલો-અનન્ય અને અદ્વિતીય છે, સંમિશ્રણ નથી કે તેનું પૃથક્કરણ કે વિભાજન થઈ શકે. સમગ્ર સૃષ્ટિ પર તેનું સાર્વભૌમત્વ સ્થાપિત છે અને તે સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. તેથી એ કેવળ صَمَدٌ નથી, બલકે الصَّمَدُ છે, અર્થાત્ એક જ એવી હસ્તી, જે હકીકતમાં صَمَدٌ ના તમામ અને સંપૂર્ણ ગુણો ધરાવે છે.

પછી, તે الصَّمَدُ છે, તેથી અનિવાર્ય છે કે તે એકાંકી, અદ્વિતીય, અજોડ અને અનન્ય હોય, કેમ કે આવી હસ્તી એક જ હોઈ શકે છે, જેને કોઈની જરૂર જ ન હોય અને સૌને તેની જરૂર હોય, સૌ તેના પર આધારિત હોય. બે કે તેનાથી વધારે હસ્તીઓ બધાથી નિરપેક્ષ-નિઃસ્પૃહ અને સૌની જરૂરિયાતો પૂરી કરી શકતી નથી. ઉપરાંત, તેના الصَّمَدٌ હોવાથી એ પણ અનિવાર્ય થાય છે કે એ જ એક ઉપાસ્ય હોય, કેમ કે માનવી ઈબાદત એની જ કરે છે જેના પર તે આધારિત હોય, અને તેનાથી એ પણ અનિવાર્ય થાય છે કે તેના સિવાય કોઈ ઉપાસ્ય ન હોય, કેમ કે જે જરૂરિયાતો પૂરી કરવાની શક્તિ અને અધિકાર જ ન ધરાવતો હોય તેની બંદગી અને ઈબાદત કોઈ બુદ્ધિશાળી અને સમજદાર માણસ કરી શકતો નથી.

(૫) મુશ્રિકોએ દરેક યુગમાં ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ)ની એ ધારણા અપનાવી છે કે માનવીઓની જેમ ખુદાઓની પણ કોઈ જાતિ છે, જેમાં ઘણા સભ્યો છે, અને તેમનામાં લગ્ન-વિવાહ તથા જન્મ અને પ્રજોત્પાદનનો સિલસિલો ચાલે છે. આ અજ્ઞાનતાપૂર્ણ ધારણાથી તેમણે અલ્લાહ રબુલ આલમીન (સમગ્ર સૃષ્ટિના પ્રભુ-પાલનહાર અલ્લાહ)ને પણ પવિત્ર અને ઉચ્ચતર ન સમજ્યો અને તેના માટે પણ સંતાન ઉચિત ઠેરવી. તેથી આરબવાસીઓની આ માન્યાતા કુર્આન-મજ્હદમાં વર્ણવવામાં આવી છે કે તેઓ ફરિશ્તાઓને અલ્લાહત્આલાની પુત્રીઓ ઠેરવતા હતા. પયગંબરો ﷺની ઉમ્મતો (સમુદાયો) પણ આ અજ્ઞાનતાથી સુરક્ષિત ન રહી શકી. તેમના ત્યાં પણ કોઈ બુરુર્ગ (સંત, મહાપુરુષ) વ્યક્તિને અલ્લાહત્આલાનો પુત્ર ઠેરવવાની માન્યતા પેદા થઈ ગઈ. આ વિભિન્ન અંધશ્રદ્ધાઓમાં બે પ્રકારની ધારણાઓ તેમના ત્યાં પણ ભેળસેળ થતી રહી છે. કેટલાક લોકોએ એમ સમજ્યું કે જેને તેઓ અલ્લાહત્આલાનું સંતાન ઠેરવી રહ્યા છે, તેઓ પવિત્ર હસ્તીનું વંશીય સંતાન છે, અને કેટલાકે એ દાવો કર્યો કે જેને તેઓ અલ્લાહનો પુત્ર કહી રહ્યા છે, તેને અલ્લાહે પોતાનો દત્તક બનાવ્યો છે. જો કે તેમનામાંથી કોઈની પણ એ હિંમત ન થઈ કે, મઆઝ-અલ્લાહ (અલ્લાહ માફ કરે), કોઈને અલ્લાહનો પિતા ઠેરવે. પરંતુ દેખીતું છે કે જ્યારે કોઈ હસ્તી વિશે એ કલ્પના કરવામાં આવે કે તે જન્મ અને પ્રજોત્પાદનથી મુક્ત નથી અને તેના વિશે એવી ધારણા કરવામાં આવે કે તે પણ માનવીની જેમ એ પ્રકારની કોઈ હસ્તી છે, જેના ત્યાં સંતાન પેદા થાય છે, અને જેને નિઃસંતાન હોવાની સ્થિતિમાં કોઈને પુત્ર બનાવવાની આવશ્યકતા પડે છે, તો પછી માનવીય મન એ કલ્પનાથી

સુરક્ષિત નથી રહી શકતું કે તેને પણ કોઈની સંતાન સમજે. આ જ કારણ છે કે જે પ્રશ્નો રસૂલુલ્લાહ સલ્લ. ને પૂછવામાં આવ્યા હતા, તેમાંથી એક એ હતો કે અલ્લાહનો વંશ શું છે? અને બીજો એ કે કોના પાસેથી તેને દુનિયાનો વારસો મળ્યો છે અને કોણ તેના પછી તેનો વારસદાર હશે?

આ અજ્ઞાનતાપૂર્ણ પૂર્વધારણાઓનું જો વિશ્લેષણ કરવામાં આવે તો જણાઈ જાય છે કે તાર્કિક રીતે તેને માની લેવાથી બીજી કેટલીક બાબતોને પણ માની લેવું અનિવાર્ય થઈ જાય છે :

સૌપ્રથમ એ કે ખુદા એક ન હોય, બલ્કે ખુદાઓની કોઈ જાતિ હોય અને તેના લોકો ખુદાઈ (ઈશ્વરત્વ)ના ગુણો, કાર્યો અને અધિકારોમાં ભાગીદાર હોય. આ વાત ખુદાનું કેવળ વંશીય સંતાન હોવાનું માની લેવાથી જ અનિવાર્ય બનતી નથી, બલ્કે કોઈને દત્તક માની લેવાથી પણ અનિવાર્ય થાય છે, કેમ કે કોઈનું દત્તક અનિવાર્યપણે તેની સહજાતિનું જ હોઈ શકે છે, અને જ્યારે, મઆઝ-અલ્લાહ, તે ખુદાની સહજાતિમાંથી છે, તો તેનાથી ઈન્કાર કરી શકાતો નથી કે તે ખુદાઈના ગુણો પણ ધરાવે છે.

બીજું એ કે સંતાનની કોઈ ધારણા તેના વગર નથી કરી શકાતી કે નર અને માદામાં મિલન થાય અને કોઈ પદાર્થ પિતા અને માતાના શરીરમાંથી નીકળીને બાળકનું રૂપ ધારણ કરે. આમ, અલ્લાહ માટે સંતાન માની લેવાથી અનિવાર્ય થાય છે કે, મઆઝ-અલ્લાહ, તે એક ભૌતિક અને શારીરિક અસ્તિત્વ હોય, તેની સહજાતિ કોઈ તેની પત્ની પણ હોય અને તેના શરીરમાંથી કોઈ પદાર્થ પણ નીકળે.

ત્રીજું એ કે જન્મ અને પ્રજોત્પાદનનો સિલસિલો જ્યાં પણ છે, તેનું પ્રયોજન એ હોય છે કે લોકો નાશવંત હોય છે અને તેમની જાતિ બાકી રાખવા માટે અનિવાર્ય હોય છે કે તેમનાથી સંતાન પેદા થાય, જેનાથી તેમનો વંશ આગળ ચાલે. હવે અલ્લાહ માટે પણ સંતાન માની લેવાથી એ પણ અનિવાર્ય બની જાય છે કે તે સ્વયં, મઆઝ-અલ્લાહ, નાશવંત હોય અને બાકી રહેવાવાળી વસ્તુ ખુદાઓની વંશ હોય, ખુદાની જાત નહીં. ઉપરાંત, આનાથી એ પણ અનિવાર્ય થાય છે કે તમામ નાશવંત લોકોની જેમ, નબીઓ અલ્લાહ, ખુદાનો પણ કોઈ આરંભ અને અંત હોય, કેમ કે જન્મ અને પ્રજોત્પાદન પર જે જાતિઓના જીવનનો આધાર હોય છે, તેના લોકો ન શાશ્વત હોય છે, ન સદૈવ અને ન તો સનાતન.

ચોથું એ કે કોઈને દત્તક બનાવવાનો આશય એ હોય છે કે એક નિઃસંતાન માણસ પોતાના જીવનમાં કોઈ મદદગારનો, અને પોતાના અવસાન પછી કોઈ વારસદારનો જરૂરતમંદ હોય છે. તેથી અલ્લાહત્તઆલા માટે એ માની લેવું કે તેણે કોઈને પુત્ર બનાવ્યો છે, એ પવિત્ર હસ્તી તરફ અનિવાર્યપણે એ જ નબળાઈઓને જોડવું છે, જે નાશવંત લોકોમાં જોવા મળે છે.

આ તમામ પૂર્વધારણાઓનું મૂળ, આમ તો, અલ્લાહત્તઆલાને **واحد** અને **الصمد** કહેવાથી જ કપાઈ જાય છે, પરંતુ તેના પછી એ ઈરશાદ ફરમાવવાથી કે 'ન તેને કોઈ સંતાન છે અને ન તે કોઈનું સંતાન', આ મામલામાં કોઈ સંદેહ, ગૂંચવાડો કે અનિશ્ચિતતાનો જરા પણ અવકાશ બાકી રહેતો નથી. પછી, સર્જનહાર-પાલનહાર (ખુદા) વિશે આ ધારણાઓ શિક (અનેકેશ્વરવાદ)ના સૌથી મુખ્ય કારણોમાંથી છે, તેથી અલ્લાહત્તઆલાએ કેવળ સૂર: ઈબ્લાસમાં જ તેનું સાફ-સાફ, સ્પષ્ટ, અબાધિત, નિશ્ચિત અને અંતિમ ખંડન કરવા પર સંતોષ ન માન્યો, બલ્કે ઠેકઠેકાણે આ વિષયને જુદી-જુદી રીતે વર્ણવવામાં આવ્યો છે, જેથી લોકો હકીકતને સંપૂર્ણપણે સમજી લે. ઉદાહરણ રૂપે નીચે આપતો જુઓ :

إِنَّمَا اللَّهُ إِلَهٌ وَاحِدٌ سُبْحَانَكَ أَنْ يَكُونَ لَكَ وَلَدٌ وَلَكِنَّكَ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ

“અલ્લાહ તો બસ એક જ ખુદા છે. તે પવિત્ર છે એનાથી કે કોઈ તેનો પુત્ર હોય. જે કંઈ આકાશોમાં છે અને જે કંઈ ધરતીમાં છે, બધું જ તેની મિલકત છે.” (સૂર: નિસા: ૧૭૧)

﴿الَّا إِلَهُهُم مِّنْ أَفْكِهِمْ لِيَقُولُونَ ۖ وَلَدَ اللَّهُ ۗ وَإِنَّهُمْ لَكَاِبُونَ ۝﴾

“સારી રીતે સાંભળી લો, આ લોકો વાસ્તવમાં પોતાની ઉપજાવી કાઢેલી વાત કહે છે કે અલ્લાહ સંતાન ધરાવે છે, વાસ્તવમાં આ લોકો તદ્દન જૂઠા છે.” (સૂર: સાફફાત: ૧૫૧-૧૫૨)

﴿وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجَنَّةِ لُحُوبًا ۖ لَقَدْ عَلِمْتِ الْإِنْتِ الْإِنْتِ لَكُم مَّحْضَرُونَ ۝﴾

“આમણે અલ્લાહ અને ફરિશ્તાઓ દરમ્યાન વંશનો સંબંધ બનાવી રાખ્યો છે, જ્યારે કે ફરિશ્તાઓ સારી રીતે જાણે છે કે આ લોકો (ગુનેગારો તરીકે) રજૂ કરવામાં આવનાર છે.” (સૂર: સાફફાત: ૧૫૮)

﴿وَجَعَلُوا لَهُ مِنْ عِبَادٍ جُزْءًا ۚ إِنَّ الْإِنْتَانَ لَكُفُورٌ مُّبِينٌ ۝﴾

“લોકોએ તેના બંદાઓમાંથી કેટલાકને તેનો અંશ બનાવી દીધા. હકીકત એ છે કે મનુષ્ય ખુલ્લો અપકારી છે.” (સૂર: યુખરુફ: ૧૫)

﴿وَجَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ الْجِنِّ وَخَلَقْنَهُمْ وَخَرَقُوا لَهُ بَنِينَ وَبَنَاتٍ بِغَيْرِ عِلْمٍ ۗ سُبْحٰنَهُ وَوَعَلٰى عَمَّا يُصِفُونَ ۝ اَيْدِيهِمُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ ۙ اِنِّ يَكُوْنُ لَهُ وَلَدٌ ۚ وَلَمْ يُكُنْ لَهُ صٰحِبَةٌ ۗ وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ ۙ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيْمٌ ۝﴾

“અને લોકોએ જેમને અલ્લાહના ભાગીદાર ઠેરવી દીધા, જ્યારે કે તે તેમનો સર્જનહાર છે, અને તેમણે કંઈપણ જાણ્યા-સમજ્યા વગર તેના માટે પુત્રો અને પુત્રીઓ ઠરાવી દીધી, જો કે તે પવિત્ર અને ઉચ્ચતર છે, એ વાતોથી જે તેઓ કહે છે. તે તો આકાશો અને ધરતીનો મૌલિક પ્રણેતા અને અનોખો નિર્માતા છે. તેનો કોઈ પુત્ર કેવી રીતે હોઈ શકે છે, જ્યારે કે કોઈ તેની જીવન-સંગિની જ નથી. તેણે દરેક વસ્તુને પેદા કરી છે.”

(સૂર: અલ-અન્આમ : ૧૦૦-૧૦૧)

﴿قَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمٰنُ وَلَدًا ۗ سُبْحٰنَهُ ۗ بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ ۝﴾

“અને એ લોકોએ કહ્યું કે પરમ્ કૃપાળુ અલ્લાહે કોઈને પુત્ર બનાવ્યો છે. પવિત્ર છે તે, બલ્કે (જેમને આ લોકો તેમનાં સંતાન કહે છે) તે ઓ બંદાઓ છે, જેમને પ્રતિષ્ઠા આપવામાં આવી છે.” (સૂર: અલ-અંબિયા: ૨૬)

﴿قَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا ۗ سُبْحٰنَهُ ۗ هُوَ الْعَزِيْزُ ۗ لَهُ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ ۙ اِنِّ عِنْدَكُمْ مِّنْ سُلْطٰنٍ بَاطِنًا ۗ اَتَقُولُوْنَ عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُوْنَ ۝﴾

“લોકોએ કહી દીધું કે અલ્લાહે કોઈને પુત્ર બનાવ્યો છે, સુબ્હાનલ્લાહ (અલ્લાહ પવિત્ર અને ખામીરહિત છે) ! તે તો બેનિયાત (નિ:સ્પૃહ અને નિરપેક્ષ) છે. આકાશોમાં જે કંઈ છે અને ધરતીમાં જે કંઈ છે બધું જ તેની મિલકત છે. તમારા પાસે આ કથનની દલીલ શું છે ? શું તમે અલ્લાહ વિશે એ વાતો કહો છો, જેને તમે જાણતા નથી ?”

(સૂર: યૂનુસ : ૬૮)

﴿وَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا ۗ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ شَرِيْكٌ فِي الْمَلٰٓئِكِ
وَلَمْ يَكُنْ لَهُ وَلِيٌّ مِّنَ الدَّٰلِ

“અને (હે નબી ﷺ) કહો, પ્રશંસા છે એ ખુદા માટે, જેણે ન કોઈને પુત્ર બનાવ્યો, ન રાજ્ય-સત્તા અને

સાર્વભૌમત્વમાં તેનો કોઈ ભાગીદાર છે, અને ન તે વિવશ છે કે તેનો કોઈ મદદગાર હોય.”

(સૂર: બની ઈસરાઈલ : ૧૧૧)

مَا اتَّخَذَ اللَّهُ مِنْ وَلَدٍ وَمَا كَانَ مَعَهُ مِنْ إِلَهٍ

“અલ્લાહે કોઈને પુત્ર નથી બનાવ્યો, અને કોઈ બીજો ખુદા તેના સાથે નથી.” (સૂર: અલ-મુ'મિનૂન : ૮૧)

આ આયતોમાં દરેક પાસાથી એ લોકોની આસ્થાઓ-માન્યતાઓનું ખંડન કરવામાં આવ્યું છે, જેઓ અલ્લાહ માટે વંશીય સંતાન અથવા દત્તક સંતાન ઠેરવે છે, અને તેમના ખોટા હોવાની દલીલો પણ વર્ણવી દેવામાં આવી છે. આ અને આ વિષયની અન્ય ઘણી આયતો, જે કુર્આન-મજીદમાં છે, સૂર: ઈબ્લાસની સૌથી શ્રેષ્ઠ સમજૂતી અને તેનું વિવરણ કરે છે.

(દ) વાસ્તવમાં کفو શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે, જેનો અર્થ દષ્ટાંત, મળતું આવતું, સાદૃશ્ય, સમાન દરજ્જાનું, સમોવડિયું થાય છે. નિકાહ (લગ્ન)ના મામલામાં کفو શબ્દ આપણી ભાષામાં પણ વપરાય છે અને તેનો આશય એ હોય છે કે છોકરો અને છોકરી સામાજિક રીતે બરાબરનું જોડું હોય. આમ, આ આયતનો અર્થ એ છે કે સમગ્ર સૃષ્ટિમાં કોઈ નથી, ન કદી હતો, ન ક્યારેય હોઈ શકે છે, જે અલ્લાહ જેવો હોય, અથવા તેના સમાન દરજ્જાનો હોય, અથવા જે પોતાના ગુણો, કાર્યો અને અધિકારોમાં કોઈ દરજ્જામાં પણ તેનાથી સમાનતા ધરાવતો હોય.

મુઅવ્વિઝતૈન

અલ-ફલક ----- અન્-નાસ

નામ :

આમ તો કુર્આન-મજીદની આ અંતિમ બે સૂરઃઓ પોતાનામાં અલગ-અલગ છે અને કુર્આનમાં અલગ નામોથી લખેલી છે, પરંતુ તેમના વચ્ચે પરસ્પર એવો ગાઢ સંબંધ છે અને તેમનાં વિષયો એકબીજા સાથે એટલી ઊંડી સુસંગતતા ધરાવે છે કે તેમનું એક (સંયુક્ત) નામ **مُعَوِّذَاتَيْن** (મુઅવ્વિઝતૈન, પનાહ કે શરણ માંગવાવાળી બે સૂરઃઓ) રાખવામાં આવ્યું છે. ઇમામ બયહકીએ ‘દલાઈલે નુબૂવ્વત’માં લખ્યું છે કે આ બંને સૂરઃઓ ઊતરી પણ છે એક સાથે. તેથી જ બંનેનું સંયુક્ત નામ રાખી દેવામાં આવ્યું છે. અમે અહીં બંનેની એક જ પ્રસ્તાવના લખી રહ્યા છીએ, કેમ કે તેમનાથી સંબંધિત મામલાઓ અને ચર્ચાઓ તદ્દન એકસરખી છે. અલબત્ત, આગળ તેનો અનુવાદ અને વિવરણ જુદા-જુદા કરવામાં આવશે.

ઉતરાણકાળ :

હઝરત હસન બસરી, ઇકરિમા, અતા અને જાબિર બિન જૈદ રહ. કહે છે કે આ સૂરઃઓ મક્કી છે. હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન અબ્બાસ رضي الله عنه થી પણ એક રિવાયત આ જ છે. પરંતુ તેમનાથી બીજી રિવાયત એ છે કે આ મદની છે અને આજ કથન હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન ઝુબૈર رضي الله عنه અને કતાદાનું પણ છે. આ બીજા કથનને જે રિવાયતો પુષ્ટિ આપે છે તેમાંથી એક મુસ્લિમ, તિરમિઝી, નિસાઈ અને મુસ્નદ ઇમામ અહમદ બિન હમ્બલમાં હઝરત ઉકબા બિન આમિર رضي الله عنه ની એ હદીસ છે કે રસૂલુલ્લાહ صلى الله عليه وسلم એ એક દિવસે મને કહ્યું : **“الم تر آيات أنزلت الليلة، لم يرمضهن، أعوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ، أعوذُ بِرَبِّ أَنْاسِ .”** આ હદીસ એ કારણસર આ સૂરઃઓના મદની હોવાની દલીલ છે કે હઝરત ઉકબા બિન આમિર رضي الله عنه હિજરત પછી મદીના-તય્યિબામાં ઇમાન લાવ્યા હતા, જેમ કે અબૂ દાઉદ અને નિસાઈએ સ્વયં તેમના પોતાના નિવેદનથી નોંધ્યું છે. બીજી રિવાયતો, જે આ કથનની પુષ્ટિનું કારણ બન્યું છે, તે ઇબ્ને સઅદ, મુહય્યુસ-સુન્નહ બગ્વી, ઇમામ બયહકી, હાફિઝ ઇબ્ને હજર, હાફિઝ બદરુદ્દીન ઐની, અબ્દ બિન હુમૈદ વગેરેએ નોંધેલ એ રિવાયતો છે કે જ્યારે મદીનામાં યહૂદીઓએ રસૂલુલ્લાહ صلى الله عليه وسلم પર જાદુ કર્યું હતું અને તેની અસરથી હુઝૂર صلى الله عليه وسلم બીમાર પડી ગયા હતા, તે વખતે આ સૂરઃઓ અવતરિત થઈ હતી. ઇબ્ને સઅદે વાકદીના હવાલાથી વર્ણન કર્યું છે કે આ હિ. ૭ નો બનાવ છે. આ જ કારણસર સુફિયાન બિન ઉયયૂનાએ પણ આ સૂરઃને મદની કહી છે.

પરંતુ જેમ કે અમે સૂરઃ ઇખ્લાસની પ્રસ્તાવના (પરિચય) માં વર્ણવી ચૂક્યા છીએ, કોઈ સૂરઃ કે આયત વિશે જ્યારે એમ કહેવામાં આવે છે કે તે ફલાણા પ્રસંગે અવતરિત થઈ હતી, તો તેનો અર્થ અનિવાર્યપણે એ જ નથી થતો કે તે પહેલી વાર એ જ પ્રસંગે અવતરિત થઈ હતી, બલ્કે ક્યારેક એવું બન્યું છે કે એક સૂરઃ કે આયત પહેલા અવતરિત થઈ ચૂકી હતી અને પછી કોઈપણ ઘટના કે પરિસ્થિતિ ઊભી થવાથી અલ્લાહ

તુઆલા તરફથી તેના જ તરફ ફરીથી, બલ્કે ક્યારેક વારંવાર હુઝૂર ﷺ નું ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું હતું. અમારા મતે આવો જ મામલો મુઅવ્જિઝતૈનનો પણ છે. આનો વિષય સ્પષ્ટ દર્શાવી રહ્યો છે કે આ મક્કાના આરંભિક કાળમાં તે વખતે અવતરિત થઈ હશે, જ્યારે ત્યાં હુઝૂર ﷺ નો વિરોધ ખૂબ જોર પકડી ચૂક્યો હતો. પછીથી જ્યારે મદીના-તય્યિબામાં મુનાફિકો, યહૂદીઓ અને મુશ્રિકોનાં વિરોધનું તોફાન ઉઠ્યું, તો હુઝૂર ﷺ ને ફરીથી એ જ બંને સૂર:ઓના પઢવાની શિખામણ આપવામાં આવી, જેમ કે હઝરત ઉકબા બિન આમિર ﷺ ની ઉપરોક્ત રિવાયતમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. ત્યારબાદ જ્યારે આપ ઉપર જાદુ કરવામાં આવ્યું અને આપની બીમારીની સ્થિતિએ ગંભીર રૂપ ધારણ કર્યું, તો અલ્લાહના આદેશથી જિબ્રઈલ ﷺ આવીને ફરી આ જ સૂર:ઓ પઢવાનો આપને નિર્દેશ કર્યો. તેથી અમારા મતે એ તફસીરવેત્તાઓનું નિવેદન જ વધારે વિશ્વસનીય છે, જેઓ આ બંને સૂર:ઓને મક્કી ઠેરવે છે. જાદુના મામલાની સાથે આને સાંકળી લેવામાં તો એ બાબત પણ અવરોધરૂપ છે કે તેના સાથે કેવળ સૂર: ફલકની માત્ર એક આયત **وَمِن شَرِّ الْوَسْوَاسِ الْخَنَّاسِ** જ સંબંધ ધરાવે છે, સૂર: ફલકની બાકી આયતો અને આખી સૂર: અન્-નાસનો આ મામલાથી પ્રત્યક્ષ રૂપે કોઈ સંબંધ નથી.

વિષય અને વિષયવસ્તુ:

મક્કા-મુઅઝ્ઝમામાં આ બંને સૂર:ઓ જે સંજોગોમાં ઊતરી હતી, તે એ હતા કે ઈસ્લામના આહવાનનો આરંભ થતાં જ એવું લાગવા માંડ્યું હતું કે અલ્લાહના રસૂલ ﷺ એ જાણે મધપૂડામાં હાથ નાખી દીધો છે. જેમ-જેમ આપનો સંદેશ ફેલાતો ગયો, કુરૈશના કાફિરો (ઈસ્લામ-વિરોધીઓ)નો વિરોધ પણ તીવ્ર બનતો ગયો. જ્યાં સુધી તેમને એ આશા રહી કે કદાચ તેઓ કોઈ પણ પ્રકારની સોદાબાજી કરીને કે સમજાવી-ફોસલાવીને આપને આ કામથી દૂર રાખી શકશે, ત્યાં સુધી તો દુશ્મનીની તીવ્રતા થોડીક ઓછી રહી, પરંતુ જ્યારે હુઝૂર ﷺ એ તેમને આ વિશે તદ્દન નિરાશ કરી દીધા કે તેમના સાથે દીનના મામલામાં કોઈ સમાધાન કરવા માટે તેઓ તૈયાર થઈ શકશે, અને સૂર: કાફિરૂનમાં સાફ-સાફ તેમને કહી દેવામાં આવ્યું કે જેમની બંદગી તમે કરો છો, તેમની બંદગી કરવાવાળો હું નથી, અને જેની બંદગી હું કરું છું, તેની બંદગી કરવાવાળા તમે નથી, તેથી મારો માર્ગ જુદો છે અને તમારો માર્ગ જુદો, તો કાફિરોની દુશ્મની પોતાની ચરમસીમાએ પહોંચી ગઈ. ખાસ કરીને જે કુટુંબોના લોકોએ (પુરુષો કે સ્ત્રીઓએ, છોકરા કે છોકરીઓએ) ઈસ્લામ અપનાવી લીધો હતો, તે કુટુંબોના લોકોના હૃદયોમાં તો હુઝૂર ﷺ વિરુદ્ધ હંમેશા (ગુસ્સાની) ભઠ્ઠીઓ સળગતી રહેતી હતી. ઘરે-ઘર આપને ભાંડવામાં આવી રહ્યા હતા. ગુપ્ત મંત્રણાઓ કરવામાં આવી રહી હતી કે કોઈ વખતે રાત્રે સંતાઈને આપની હત્યા કરી નાખવામાં આવે, જેથી બની હાશિમને હત્યારાની ખબર ન પડી શકે અને તેઓ બદલો લઈ ન શકે. આપના વિરુદ્ધ જાદુટોણાનો ઉપયોગ કરવામાં આવી રહ્યો હતો, જેથી આપનો કાં તો દેહાંત થઈ જાય અથવા આપ સખત બીમાર પડી જાય, અથવા માનસિક રોગી થઈ જાય. જિન્ન અને મનુષ્ય બંને પ્રકારના શૈતાનો ચારે બાજુ ફેલાઈ ગયા હતા, જેથી સામાન્ય લોકોના દિલોમાં આપના વિરુદ્ધ અને આપના દ્વારા લાવવામાં આવેલા દીન (ધર્મ) અને કુર્આન વિરુદ્ધ કોઈને કોઈ વસવસો (ભ્રમ, શંકા-કુશંકા) નાખી દે, જેથી લોકો ભ્રમિત અને શંકાશીલ થઈને

આપથી દૂર ભાગવા લાગે. ઘણાં લોકોના હૃદયોમાં ઈર્ષ્યાની આગ પણ સળગી રહી હતી, કારણ કે તેઓ પોતાના સિવાય કે પોતાના કબીલાના કોઈ માણસ સિવાય બીજા કોઈ માણસનો દીપક સળગતો જોઈ શકતા ન હતા. જેમ કે - અબૂ જહલ, જે કારણસર રસૂલુલ્લાહ ﷺ ના વિરોધમાં હદથી આગળ વધતો જઈ રહ્યો હતો, તેનું કારણ તે પોતે એ બતાવે છે કે, “અમારા અને બની અબ્દે મનાફ (અર્થાત્ રસૂલુલ્લાહ ﷺ ના પરિવાર)ની પરસ્પર હરીફાઈ હતી. તેમણે ભોજન કરાવ્યું તો અમે પણ ભોજન કરાવ્યું, તેમણે લોકોને સવારીઓ આપી તો અમે પણ આપી, તેમણે ભેટસોગાદો આપી તો અમે પણ આપી; ત્યાં સુધી કે તેઓ અને અમે જ્યારે ઈજ્જત અને પ્રતિષ્ઠામાં બરાબરની ટક્કરના થઈ ગયા, તો હવે તેઓ કહે છે કે અમારામાં એક નબી (પયગંબર) છે, જેના પર આકાશમાંથી વહી (દિવ્ય પ્રકાશના) ઉતરે છે. હવે આ ક્ષેત્રમાં અમે કેવી રીતે તેમનો મુકાબલો કરી શકીએ છીએ? ખુદાના સોગંદ ! અમે કદાપિ તેને નહીં માનીએ અને ન તેનું સમર્થન કરીશું.” (ઈબ્ને હિશામ, ભા-૧, પૃ. ૩૩૭-૩૩૮)

આ સંજોગોમાં રસૂલુલ્લાહ ﷺ ને કહેવામાં આવ્યું કે આ લોકોને કહી દો કે હું શરણ માગું છું પરોઢના રબનું, તમામ સર્જનોની બૂરાઈથી, રાત્રિના અંધકારથી અને જાદુગરો અને જાદુગરણીઓની બૂરાઈથી, અને ઈર્ષ્યાળુઓની બૂરાઈથી, અને તેમને કહી દો કે હું શરણ માગું છું મનુષ્યોના રબનું, મનુષ્યોના સમ્રાટનું અને મનુષ્યોના ઉપાસ્યનું, દરેક એ વસ્તુઓ (શંકાકુશંકા) નાખનારની બૂરાઈથી, જે વારંવાર પાછો ફરીને આવે છે અને લોકોના હૃદયોમાં વસ્તુઓ નાખે છે, ચાહે જિન્ન-શૈતાનોમાંથી હોય કે મનુષ્ય-શૈતાનોમાંથી. આ એ જ પ્રકારની વાત છે જેવી હઝરત મૂસા ﷺ એ તે વખતે કહી હતી જ્યારે ફિરઓને ભર દરબારમાં તેમના કતલનો ઈરાદો જાહેર કર્યો હતો કે—

إِنِّي عُدْتُ بِرَبِّي وَرَبِّكُمْ مِنْ كُلِّ مُتَكَبِّرٍ لَا يُؤْمِنُ بِيَوْمِ الْحِسَابِ ۝

“મેં તો દરેક તે અહંકારીથી જે હિસાબના દિવસ પર ઈમાન ધરાવતો નથી પોતાના રબ અને તમારા રબનું શરણ મેળવી લીધું છે.” (અલ-મોમિન, આ. ૨૭)

وَإِنِّي عُدْتُ بِرَبِّي وَرَبِّكُمْ أَنْ تَرْجُمُونِ ۝

“અને મેં મારા રબ અને તમારા રબનું શરણ મેળવી લીધું છે કે તમે મારા પર હુમલો કરો.”

(અદ્-દુખાન, આ. ૨૦)

બંને પ્રસંગોએ અલ્લાહના આ મહાન પયગંબરોનો મુકાબલો તદ્દન નિઃસહાય સ્થિતિમાં પુષ્કળ સર-સામાન અને સાધન-સામગ્રી અને તાકાત અને વૈભવ ધરાવનારાઓ સાથે હતો. બંને પ્રસંગોએ તેઓ શક્તિશાળી દુશ્મનો સામે પોતાના સત્ય-સંદેશ પર અડગ બની ગયા, એ સ્થિતિમાં કે તેમના પાસે કોઈ ભૌતિક શક્તિ એવી નહોતી કે જેના જોરે તેઓ તેમનો મુકાબલો કરી શકે, અને બંને પ્રસંગોએ તેમણે શત્રુઓની ધમકીઓ, ખતરનાક યુક્તિઓ અને વૈમનસ્યભરી ચાલબાજીઓને એમ કહીને અવગણી દીધી કે તમારા મુકાબલા માટે અમે સૃષ્ટિના રબનું શરણ મેળવી લીધું છે. દેખીતું છે કે આ દૃઢ ઈરાદો અને મક્કમતા એ જ માણસ બતાવી શકે છે, જેને એ વિશ્વાસ હોય કે એ રબની શક્તિ સૌથી મોટી શક્તિ છે, તેના સામે દુનિયાની તમામ શક્તિઓ તુચ્છ છે, અને તેનું શરણ જેને પ્રાપ્ત હોય, તેનું કોઈ કંઈ જ બગાડી શકતું

નથી; એ જ એ કહી શકે છે કે હું કલ્મએ-હક્ક (સત્ય-વચન) ના એલાનથી કદાપિ ડગીશ નહીં, તમે ચાહે તે કરી લો, મને તેની કોઈ પરવા નથી, કેમ કે હું તમારા અને મારા અને સમગ્ર સૃષ્ટિના રબનું શરણ લઈ ચૂક્યો છું.

મુઅવ્વિઝતૈનની કુર્આનિયત :

આ બંને સૂર:ઓના વિષયને સમજવા માટે તો એટલી ચર્ચા પૂરતી છે, જે ઉપર કરવામાં આવી છે. પરંતુ હદીસ અને તફસીર (કુર્આનની સમજૂતી)ના પુસ્તકોમાં આમના વિશે ત્રણ એવી ચર્ચાઓ આવી ગઈ છે, જે હદયોમાં શંકાઓ ઊભી કરે છે, તેથી અમે તેમનું પણ સ્પષ્ટીકરણ કરી દેવું જરૂરી સમજીએ છીએ.

તેમાંથી એક ધ્યાન માંગી લેવો મામલો એ છે કે શું આ બંને સૂર:ઓનું કુર્આનની સૂર: હોવું ચોક્કસ રૂપે સાબિત છે, અથવા આમાં કોઈ સંદેહને અવકાશ છે ? આ પ્રશ્ન એટલા માટે ઊભો થયો કે હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન મસ્જીદ   જેવા ઉચ્ચ દરજ્જાના સહાબીથી જુદી-જુદી રિવાયતોમાં એ વાત નોંધવામાં આવી છે કે તેઓ આ બંને સૂર:ઓને કુર્આનની સૂર: માનતા નહોતા અને પોતાની કુર્આનની નકલમાંથી તેમણે આ બંનેને કાઢી નાખી હતી. ઈમામ અહમદ, બઝઝાર, તબરાની, ઇબ્ને મરદૂયા, અબૂ યઅ્લા, અબ્દુલ્લાહ બિન અહમદ બિન હમ્બલ, હુમૈદી, અબૂ નઈમ, ઇબ્ને હબ્બાન વગેરે હદીસવેત્તાઓએ વિભિન્ન સનદોથી અને મોટાભાગની સાચી સનદોથી આ વાત હઝરત ઇબ્ને મસ્જીદ   થી નોંધી છે. આ રિવાયતોમાં ન કેવળ એ કહેવામાં આવ્યું છે કે તેમણે આ સૂર:ઓને પોતાની કુર્આનની નકલમાંથી કાઢી નાખી હતી, બલકે એ પણ વર્ણવ્યું છે કે તેઓ કહેતા હતા, “કુર્આનની સાથે તે વસ્તુઓ ન મેળવો, જે કુર્આનનો ભાગ નથી. આ બંને કુર્આનમાં સામેલ નથી. આ તો એક આદેશ હતો, જે નબી   ને આપવામાં આવ્યો હતો કે આપ આ શબ્દોમાં ખુદાથી શરણ માંગો.” કેટલીક રિવાયતોમાં આમાં એ વધારો પણ છે કે તેઓ આ સૂર:ઓને નમાઝમાં પઢતા નહોતા.

આ રિવાયતોના કારણે ઈસ્લામના વિરોધીઓને કુર્આન વિશે એ શંકાઓ ફેલાવવાની તક મળી ગઈ કે, મઆઝ-અલ્લાહ, આ પુસ્તક ફેરફારથી સુરક્ષિત નથી, બલકે આમાં જયારે આ બે સૂર:ઓ ઇબ્ને મસ્જીદ   જેવા સહાબીના નિવેદન અનુસાર પુરવણી છે, તો કોણ જાણે શું-શું વધારો અને ઘટાડો થયો હશે. આ ટીકાથી પીછો છોડાવવા માટે કાઝી અબૂબક અલ-બાકિલ્લાની અને કાઝી અયાઝ વગેરેએ એવું અર્થઘટન કર્યું કે ઇબ્ને મસ્જીદ   મુઅવ્વિઝતૈન કુર્આનનો એક ભાગ હોવાનો ઈન્કાર કરનારા નહોતા, બલકે કેવળ તેમના પાસે જે કુર્આનની નકલ હતી તેમાં નોંધવાનો ઈન્કાર કરતા હતા, કેમ કે તેમની દૃષ્ટિએ આ નકલમાં કેવળ એ જ વસ્તુઓ નોંધવામાં આવવી જોઈતી હતી, જેને અંકિત કરવાની રસૂલુલ્લાહ   એ પરવાનગી આપી હોય, અને ઇબ્ને મસ્જીદ   સુધી એ જાણકારી નહોતી પહોંચી કે હુઝૂર   એ તેની પરવાનગી આપી દીધી છે. પરંતુ આ અર્થઘટન સાચું નથી, કેમ કે સાચી સનદોની સાથે એ વાત સાબિત છે કે ઇબ્ને મસ્જીદ   એ તે સૂર:ઓના કુર્આની સૂર:ઓ હોવાનો ઈન્કાર કર્યો છે. અમુક બીજા મહાનુભાવો, જેમ કે ઈમામ નવવી, ઈમામ ઇબ્ને હઝમ અને ઈમામ ફખરુદ્દીન રાઝીએ મૂળથી એ વાતને જૂઠી અને બાતિલ

(અસત્ય) ઠેરવી દીધી છે કે ઇબ્ને મસ્ઊદ ﷺ એ આવી કોઈ વાત કહી છે. પરંતુ પ્રમાણિત ઐતિહાસિક તથ્યોને સનદ વગર રદ કરી દેવું કોઈ બૌદ્ધિક રીત નથી.

હવે પ્રશ્ન એ છે કે ઇબ્ને મસ્ઊદ ﷺ ની આ રિવાયતોથી કુર્આન પર જે ટીકા કરવામાં આવે છે, તેનો સાચો રદિયો શું છે? આ પ્રશ્નના ઘણા જવાબો છે, જેને અમે ક્રમવાર દર્શાવીએ છીએ :

૧.— હાફિઝ ઇબ્ને બઝઝારે પોતાની ‘મુસ્નદ’માં ઇબ્ને મસ્ઊદ ﷺ ની આ રિવાયતો નોંધ્યા પછી લખ્યું છે કે પોતાના આ અભિપ્રાયમાં તેઓ એકલા છે. સહાબામાંથી કોઈએ પણ તેમના આ કથનનું સમર્થન કર્યું નથી.

૨.— તમામ સહાબાની સર્વસંમતિથી ત્રીજા ખલીફા સૈયદના ઉસ્માન ﷺ એ કુર્આન-મજહદની જે કૃતિઓ સંપાદિત કરાવી હતી અને ઇસ્લામી ખિલાફત તરફથી જેમને ઇસ્લામી દુનિયાના મુખ્ય કેન્દ્રોમાં સરકારી સ્તરે મોકલી હતી, તેમાં આ બંને સૂર:ઓ નોંધેલી હતી.

૩.— રસૂલુલ્લાહ ﷺ ના મુબારક સમયથી આજ સુધી સમગ્ર ઇસ્લામી દુનિયાની કુર્આનની જે કૃતિ પર સહમતિ છે, તેમાં આ બંને સૂર:ઓ નોંધેલી છે. એક માત્ર અબ્દુલ્લાહ બિન મસ્ઊદ ﷺ નો મત, તેમના ઉચ્ચ સ્થાન છતાં, આ વ્યાપક સહમતિની સરખામણીમાં કોઈ મહત્ત્વ ધરાવતો નથી.

૪.— રસૂલુલ્લાહ ﷺ થી અત્યંત વિશ્વસનીય હદીસો અનુસાર એ સાબિત છે કે આપે આ સૂર:ઓને નમાઝમાં પોતે પઢી છે, બીજાઓને પઢવાની શિખામણ આપી છે અને કુર્આનની સૂર:ઓની હેસિયતથી જ લોકોને આ વાતની શિક્ષા આપી છે. ઉદાહરણ રૂપે નીચેની હદીસો જુઓ :

મુસ્લિમ, અહમદ, તિરમિઝી અને નિસાઈના હવાલાથી હઝરત ઉકબા બિન આમિર ﷺ ની એ રિવાયતો અમે નોંધી ચૂક્યા છીએ કે હુઝૂર ﷺ એ સૂર: ફલક અને સૂર: નાસ વિશે તેમને એ ફરમાવ્યું કે આજે રાત્રે આ આયતો મારા પર અવતરિત થઈ છે. નિસાઈની એક રિવાયત ઉકબા બિન આમિર ﷺ થી એ છે કે રસૂલુલ્લાહ ﷺ એ આ બંને સૂર:ઓ સવારની નમાઝમાં પઢી. ઇબ્ને હિબ્બાને આ જ મહાનુભાવ હઝરત ઉકબા ﷺ થી રિવાયત નોંધી છે કે હુઝૂર ﷺ એ તેમને ફરમાવ્યું : “જો સંભવ હોય તો તમારી નમાઝોમાંથી આ બંને સૂર:ઓનું પઠન છૂટવા ન પામે.” સઈદ બિન મન્સૂરે હઝરત મઆઝ બિન જબલ ﷺ થી રિવાયત નોંધી છે કે હુઝૂર ﷺ એ સવારની નમાઝમાં આ બંને સૂર:ઓ પઢી. ઈમામ અહમદે પોતાની ‘મુસ્નદ’માં સનદ સાથે એક અન્ય સહાબીની એ રિવાયત નોંધી છે કે હુઝૂર ﷺ એ તેમને ફરમાવ્યું : જ્યારે તમે નમાઝ પઢો, તો એમાં આ બંને સૂર: પઢવાનું રાખો. મુસ્નદ અહમદ, અબૂ દાઉદ અને નિસાઈમાં ઉકબા બિન આમિર ﷺ ની એ રિવાયત છે કે હુઝૂર ﷺ એ તેમને ફરમાવ્યું : “શું હું બે એવી સૂર:ઓ તમને ન શીખવાડું, જે એ સર્વશ્રેષ્ઠ સૂર:ઓમાંથી છે, જેમને લોકો પઢે છે?” તેમણે અરજ કરી : જરૂર હે રસૂલુલ્લાહ (ﷺ)! આના પર હુઝૂર ﷺ એ તેમને આ જ મુઅવ્વિઝતૈન પઢાવી. પછી નમાઝ ઊભી થઈ, તો હુઝૂર ﷺ એ આ જ બે સૂર:ઓ તેમાં પણ પઢી, અને નમાઝ પછી પલટીને જ્યારે આપ તેમના પાસેથી પસાર થયા તો ફરમાવ્યું : “હે ઉકબા ! શું લાગ્યું તમને ? અને તે પછી તેમને નિર્દેશ કર્યો કે જ્યારે તમે સૂવા લાગો અને જ્યારે સૂઈને

ઉઠો ત્યારે આ સૂર:ઓને પઢવાનું રાખો.” મુસ્નદ અહમદ, અબૂ દાઉદ, તિરમિઝી અને નિસાઈમાં ઉકબા બિન આમિર رضي الله عنه ની એક અન્ય રિવાયત એ છે કે હુઝૂર ﷺ એ તેમને દરેક નમાઝ પછી મુઅવ્વિઝાત (અર્થાત્ કુલ હુવલ્લાહુ અહદ અને મુઅવ્વિઝતૈન) પઢવાની તાકીદ કરી. નિસાઈ, ઇબ્ને મરદૂયા અને હાકિમે ઉકબા બિન આમિર رضي الله عنه ની એ રિવાયત પણ નોંધી છે કે એક વાર હુઝૂર ﷺ સવારી પર જઈ રહ્યા હતા અને હું આપના મુબારક પદચિહ્નો પર હાથ મૂકતાં સાથે-સાથે ચાલી રહ્યો હતો. મેં અરજ કરી : મને સૂર: હૂદ અથવા સૂર: યૂસુફ શીખાવડી દો. ફરમાવ્યું : “અલ્લાહની નજીક બંદા માટે **قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ** થી વધારે લાભપ્રદ કોઈ વસ્તુ નથી.” અબ્દુલ્લાહ બિન આબિસુલ-જહનીની રિવાયત નિસાઈ, બયહકી, બગ્વી અને ઇબ્ને સઅદ નોંધી છે કે હુઝૂર ﷺ એ મને કહ્યું : “ઇબ્ને આબિસ ! શું હું ન બતાવું કે શરણ માગવાવાળાએ જેટલી વસ્તુઓ દ્વારા અલ્લાહનું શરણ માગ્યું છે, તેમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ કઈ વસ્તુઓ છે?” મેં અરજ કરી, જરૂર બતાવો હે અલ્લાહના રસૂલ ! ફરમાવ્યું : “**قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ** અને **قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ اِنْسِ**, આ બંને સૂર:ઓ.” ઇબ્ને મરદૂયાએ હઝરત ઉમ્મે સલ્મા رضي الله عنها ની રિવાયત નોંધી છે કે અલ્લાહને જે સૂર:ઓ સૌથી વધારે પસંદ છે તે **قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ** અને **قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ اِنْسِ** છે.

અહીં એ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન મસૂઊદ رضي الله عنه ને આ ગેરસમજ છેવટે થઈ કેવી રીતે કે આ બંને કુર્આન-મજીદની સૂર:ઓ નથી ? આનો જવાબ આપણને બે રિવાયતોને એકત્ર કરીને જોવાથી મળે છે. એક એ રિવાયત કે હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન મસૂઊદ رضي الله عنه કહેતા હતા કે આ તો એક આદેશ હતો, જે રસૂલુલ્લાહ ﷺ ને આપવામાં આવ્યો હતો કે આપ આવી રીતે શરણ માગ્યા કરે. બીજી એ રિવાયત, જે કેટલીય વિભિન્ન સનદોથી ઇમામ બુખારી રહ.એ સહીહ અલ-બુખારીમાં, ઇમામ અહમદ રહ.એ પોતાની મુસ્નદમાં, હાફિઝ અબૂબક અલ-હુમૈદીએ પોતાની મુસ્નદમાં, અબૂ નઈમે પોતાની ‘અલ-મુસ્તખરજ’માં અને નિસાઈએ પોતાની સુનનમાં ઝિર્ર બિન હુબૈશના હવાલાથી થોડા-થોડા શાબ્દિક ફેરફારો સાથે હઝરત ઉબ્બી બિન કઅબ رضي الله عنه થી, જે કુર્આનના જ્ઞાનની રીતે સહાબાએ-કિરામમાં એક વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવતા હતા, નોંધી છે. ઝિર્ર બિન હુબૈશનું નિવેદન છે કે મેં હઝરત ઉબ્બી رضي الله عنه ને કહ્યું કે તમારા ભાઈ અબ્દુલ્લાહ બિન મસૂઊદ رضي الله عنه આવું-આવું કહેતા હતા. તમે તેમના આ કથન વિશે શું કહો છો ? તેમણે જવાબ આપ્યો કે, “મેં રસૂલુલ્લાહ ﷺ ને આ વિશે પ્રશ્ન કર્યો હતો. હુઝૂર ﷺ એ ફરમાવ્યું કે મને કહેવામાં આવ્યું **قُلْ** (કહો), તો મેં પણ કહ્યું **قُلْ**. તેથી અમે પણ એ જ રીતે કહીએ છીએ, જે રીતે હુઝૂર ﷺ કહેતા હતા.” ઇમામ અહમદની રિવાયતમાં હઝરત ઉબ્બી رضي الله عنه ના શબ્દો આ છે : “હું સાક્ષી આપું છું કે રસૂલુલ્લાહ ﷺ એ મને બતાવ્યું કે જિબ્રઈલ عليه السلام એ આપને **قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ** કહ્યું હતું, તેથી આપે પણ એવું કહ્યું, અને તેમણે **اِنْسِ** **قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ** કહ્યું હતું, તેથી આપે પણ એવું જ કહ્યું. તેથી અમે પણ એ જ રીતે કહીએ છીએ, જે રીતે હુઝૂર ﷺ એ કહ્યું.” આ બંને રિવાયતો પર વિચાર કરો, તો ખ્યાલ આવશે કે હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન મસૂઊદ رضي الله عنه ને બંને સૂર:ઓના શબ્દ **قُلْ** (કહો) જોઈને એ ગેરસમજ થઈ કે રસૂલુલ્લાહ ﷺ ને **قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ** અને **قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ اِنْسِ** કહેવાનો આદેશ આપવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ તેમણે હુઝૂર ﷺ ને આ વિશે પ્રશ્ન કરવાની આવશ્યકતા ન અનુભવી. હઝરત ઉબ્બી બિન કઅબ رضي الله عنه ના મનમાં

આના વિશે પ્રશ્ન ઊભો થયો અને તેમણે હુઝૂર ﷺ ને આના વિશે પ્રશ્ન પૂછી લીધો. હુઝૂર ﷺ એ બતાવ્યું કે જિબ્રઈલ ﷺ એ ﷻ કહ્યું હતું, તેથી હું પણ ﷻ કહું છું. આ વાતને એ રીતે સમજો કે જો કોઈને આદેશ આપવાનો આશય હોય અને તેને કહેવામાં આવે કે ‘કહો, હું શરણ માગું છું’ તો તે આદેશ-પાલનમાં એમ નહીં કહે કે ‘કહો, હું શરણ માગું છું’, બલ્કે તે ‘કહો’ શબ્દ કાઢીને ‘હું શરણ માગું છું’ કહેશે: તેનાથી વિપરીત, જો કોઈને ઉચ્ચ અધિકારીનો સંદેશવાહક આ શબ્દોમાં સંદેશ પહોંચાડે કે ‘કહો, હું શરણ માગું છું’ અને આ સંદેશ તેને પોતાના સુધી સીમિત રાખવા માટે નહીં, બલ્કે બીજા લોકો સુધી પહોંચાડવા માટે આપવામાં આવે, તો તે લોકો સુધી સંદેશના શબ્દોને યથાવત પહોંચાડશે, તેમાંથી કોઈ વસ્તુ કાઢી નાખવાનો તેને અધિકાર નહીં હોય. આમ, આ બંને સૂર:ઓની શરૂઆત ﷻ શબ્દથી થવી એ વાતનો સ્પષ્ટ પુરાવો છે કે આ વાણી વહી (દિવ્ય પ્રકાશના) છે, જેને હુઝૂર ﷺ એ જ શબ્દોમાં પહોંચાડવા બંધાયેલા હતા, જે શબ્દોમાં તે આપને મળી હતી. તેની હેસિયત કેવળ એક આદેશની નહોતી, જે નબી ﷺ ને આપવામાં આવ્યો હોય. કુર્આન-મજીદમાં આ બંને સૂર:ઓ ઉપરાંત ૩૩૦ આયતો એવી છે, જે ﷻ (કહો) શબ્દથી શરૂ થઈ છે. આ બધામાં ﷻ નું હોવું એ વાતની નિશાની છે કે આ અલ્લાહની વાણી છે, જેને એ જ શબ્દોમાં પહોંચાડવી હુઝૂર ﷺ ના શિરે ફર્ઝ (અનિવાર્ય) હતું, જે શબ્દોમાં તે આપના ઉપર અવતરિત કરવામાં આવી હતી. નહિં તો દરેક જગ્યાએ જો એક આદેશ હોત, તો હુઝૂર ﷺ આ શબ્દને કાઢીને એ વાત કહેતા, જેના કહેવાનો આપને આદેશ આપવામાં આવ્યો હતો, અને તેને કુર્આનમાં અંકિત ન કરવામાં આવતો, બલ્કે હુઝૂર ﷺ કેવળ આ આદેશના પાલનમાં એ વાત કહેવા પર સંતોષ માનતા, જેને કહેવાનો આપને આદેશ આપવામાં આવ્યો હતો.

અહીં જો માણસ થોડોક વિચાર કરે, તો તેની સમજમાં એ વાત સારી રીતે આવી શકે છે કે સહાબાએ-કિરામને નિર્દોષ સમજવું અને તેમની કોઈ વાત માટે ‘ખોટું’ શબ્દ સાંભળતાં જ સહાબાના અપમાનની ભુમરાણ મચાવી દેવી કોઈપણ રીતે અનુચિત કૃત્ય છે. અહીં તમે જોઈ રહ્યા છો કે હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન મસૂઉદ ﷺ જેવા મહાન સહાબીથી કુર્આનની બે સૂર:ઓ વિશે કેટલી મોટી ચૂક થઈ ગઈ. આવી ચૂક જો આટલા મહાન દરજ્જાના સહાબીથી થઈ શકે છે, તો બીજાઓથી પણ કોઈ ચૂક થઈ જવી સંભવ છે. આપણે બૌદ્ધિક સંશોધન માટે તેની તપાસ પણ કરી શકીએ છીએ, અને કોઈ સહાબીની કોઈ વાત કે અમુક વાતો ખોટી હોય, તો તેને ખોટી પણ કહી શકીએ છીએ. અલબત્ત, કઠોર અત્યાચારી હશે એ વ્યક્તિ, જે ખોટાને ખોટું કહેવાથી આગળ વધીને તેમના ઉપર ટીકાત્મક અને વ્યંગાત્મક ભાષાનો ઉપયોગ કરે. આ જ મુઅવ્વિઝતૈન વિશે તફ્ફીરવેત્તાઓ અને હદીસવેત્તાઓએ ઈબ્ને મસૂઉદ ﷺ ના મતને ખોટો કહ્યો છે, પરંતુ કોઈએ પણ એ કહેવાનું સાહસ નથી કર્યું કે કુર્આનની આ બે સૂર:ઓનો ઈન્કાર કરીને, મયાઝ-અલ્લાહ, તેઓ કાફિર બની ગયા છે.

હુઝૂર ﷺ ઉપર જાદુની અસર :

બીજી સમસ્યા, જે આ સૂર:ઓના મામલામાં ઊભી થઈ છે, તે એ છે કે રિવાયતો અનુસાર હુઝૂર ﷺ ઉપર જાદુ કરવામાં આવ્યું હતું અને તેની અસરથી આપ બીમાર પડી ગયા હતા અને આ અસર દૂર કરવા

માટે જિબ્રઈલ ﷺ એ આવીને આપને આ સૂર:ઓ પઢવાનો નિર્દેશ કર્યો હતો. આ અંગે પ્રાચીન અને અવચીન યુગના અનેક બુદ્ધિવાદી (Rationalist) લોકોએ વાંધો ઉઠાવ્યો છે કે આ રિવાયતને જો માની લેવામાં આવે તો સમગ્ર શરીઅત શંકાસ્પદ બની જાય છે, કેમ કે જો નબી (પયગંબર) ઉપર જાદુની અસર થઈ શકતી હતી અને આ રિવાયતો પ્રમાણે થઈ ગઈ હતી, તો આપણે એમ કહી શકતા નથી કે વિરોધીઓએ જાદુના બળે નબી પાસે શું-શું કહેવડાવી અને કરાવી લીધું હોય, અને તેમણે આપેલી શિક્ષામાં કેટલી વસ્તુઓ અલ્લાહ તરફથી હશે અને કેટલી જાદુના અસર હેઠળની. એટલું જ નહીં, બલકે તેઓ કહે છે કે આ વાત સાચી માની લીધા પછી તો એ પણ કહી શકાય નહીં કે જાદુથી જ નબીને નબૂવ્વતના દાવા માટે ઉશ્કેરવામાં આવ્યા હોય અને નબીએ ભ્રમમાં પડીને એવું સમજી લીધું હોય કે તેમના પાસે ફરિશતો આવ્યો છે. તેમની દલીલ એવી પણ છે કે આ હદીસો કુર્આન-મજીદ સાથે ટકરાય છે. કુર્આનમાં તો કાફિરોનો એ આરોપ વર્ણવવામાં આવ્યો છે કે નબી એક વશીભૂત, અર્થાત્ જાદુથી કે વશીકરણથી પ્રભાવિત માણસ છે (يَقُولُ الظَّالِمُونَ اِنْ تَتَّبِعُونَ اِلَّا رَجُلًا مَسْحُورًا) - આ અત્યાચારીઓ પરસ્પર કહે છે કે આ તો એક જાદુની અસર પામેલો માણસ છે જેના પાછળ તમે લોકો જઈ રહ્યા છો. - બની ઈસરાઈલ : ૪૭), પરંતુ આ હદીસો કાફિરોના આરોપને સાચો ઠેરવે છે કે હકીકતમાં નબી ઉપર જાદુની અસર થઈ હતી.

આ મામલાની તપાસ માટે જરૂરી છે કે સૌપ્રથમ એ જોવામાં આવે કે શું વાસ્તવમાં પ્રમાણિત ઐતિહાસિક રિવાયતો (કથનો) અનુસાર એ પુરવાર થયેલું છે કે રસૂલુલ્લાહ ﷺ ઉપર જાદુની અસર થઈ હતી? અને જો થઈ હતી તો તે શું હતી અને કેટલી હદ સુધી થઈ હતી? ત્યારબાદ એ જોવામાં આવે કે જે કંઈ ઇતિહાસથી સાબિત છે તે અંગે તે વાંધાઓ લાગુ પણ પડે છે કે નહીં, જે કરવામાં આવ્યા છે?

આરંભિક કાળના મુસ્લિમ આલિમોની એ અત્યંત સત્ય-નિષ્ઠા હતી કે તેમણે પોતાના વિચારો અને અનુમાનો-ધારણાઓ હેઠળ ઇતિહાસને વિકૃત કરવાની કે તથ્યો પર પરદો નાખવાની કોઈ કોશિશ ન કરી, બલકે જે કંઈ ઐતિહાસિક રીતે સાબિત હતું, યથાવત અનુગામી પેઢીઓ સુધી પહોંચાડી દીધું અને એ વાતની કોઈ પરવા ન કરી કે આ તથ્યોથી જો કોઈ માણસ વિપરીત પરિણામો તારવવા પર ઉતરી આવે, તો તેમણે ઉપલબ્ધ કરાવેલ આ સામગ્રી કેવી રીતે તેના કામ આવી શકે છે. હવે જો એક વાત અત્યંત પ્રમાણભૂત અને અનેક ઐતિહાસિક માધ્યમો દ્વારા સાબિત હોય, તો કોઈ પ્રમાણિક બુદ્ધિજીવી અને સમજદાર માટે ન તો એ યોગ્ય છે કે તે એ કારણસર ઇતિહાસનો ઇન્કાર કરી દે કે તેને માની લેવાથી તેના નજીક ફલાણી-ફલાણી ખરાબીઓ અને નુકસાનો ઉદ્ભવે છે, અને ન એ ઉચિત છે કે જેટલી વાતો ઇતિહાસથી સાબિત છે, તેને અંટકળો અને અનુમાનોના ઘોડાઓ ઘોડાવીને તેની વાસ્તવિક હદથી વધારે ફેલાવવાની અને વધારવાની કોશિશ કરે. તેના બદલે તેનું કામ એ છે કે ઇતિહાસને ઇતિહાસની હેસિયતથી માની લે અને પછી જુએ કે તેનાથી વાસ્તવમાં શું સાબિત થાય છે અને શું નથી થતું.

જ્યાં સુધી ઐતિહાસિક હેસિયતનો સંબંધ છે, નબી ﷺ ઉપર જાદુની અસર થવાનો કિસ્સો તદ્દન પ્રમાણિત છે અને બૌદ્ધિક સમાલોચનાથી તેને જો ખોટું સાબિત કરી શકાતું હોય, તો પછી દુનિયાની કોઈ ઐતિહાસિક ઘટના પણ સાચી સાબિત કરી શકાતી નથી. તેને હઝરત આઈશા ﷺ, હઝરત ઝૈદ બિન

અરકમ ﷻ અને હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન અબ્બાસ ﷻએ બુખારી, મુસ્લિમ, નિસાઈ, ઇબને માજા, ઇમામ અહમદ, અબ્દુર-રઝાક, હુમૈદી, બયહકી, તબરાની, ઇબને સઅદ, ઇબને મરદૂયા, ઇબને અબી શૈબા, હાકિમ, અબ્દ.બિન હુમૈદ વગેરે હદીસવેત્તાઓએ એટલી વિભિન્ન અને અસંખ્ય સનદોથી નોંધી છે કે તેનો વિષય 'તવાતુર'^(૧) ની હદે પહોંચી ગયો છે, જો કે એક-એક રિવાયત પોતાનામાં 'ખબરે વાહિદ'^(૨) છે. આની વિગતો જે રિવાયતોમાં આવી છે, તેને અમે એક સાથે તમામ રિવાયતોથી સંકલન કરીને એક સળંગ ઘટનાના રૂપમાં અહીં નોંધીએ છીએ :

હુદૈબિયાની સંધિ પછી જ્યારે નબી ﷺ મદીના પાછા પધાર્યા, તો મુહર્રમ હિ.૭માં ખૈબરથી યહૂદીઓનું એક પ્રતિનિધિ-મંડળ મદીના આવ્યું અને એક પ્રસિદ્ધ જાદુગર લબીદ બિન આ'સમથી મળ્યું, જે અન્સારના બની ઝુરૈક કબીલાનો હતો. ^(૩) આ લોકોએ તેને કહ્યું કે મુહમ્મદ (ﷺ)એ અમારા સાથે જે કંઈ કર્યું છે તે તમને ખબર છે. અમે તેમના પર જાદુ કરવાનો ખૂબ જ પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ કોઈ સફળતા ન મળી. હવે અમે તમારા પાસે આવ્યા છીએ, કેમ કે તમે અમારાથી મોટા જાદુગર છો. લો, આ ત્રણ અશરફીઓ છે, તેનો સ્વીકાર કરો અને મુહમ્મદ (ﷺ) પર એક જોરદાર જાદુ કરી દો. તે જમાનામાં હુઝૂર ﷺ ના ત્યાં એક યહૂદીનો છોકરો સેવક હતો. તેનાથી સાંકળાંઈ કરીને તે લોકોએ હુઝૂર ﷺ ના કાંસકાનો એક ટુકરો મેળવી લીધો, જેમાં આપના વાળ મુબારક હતા. આ જ વાળ અને કાંસકાના દાંતા પર જાદુ કરવામાં આવ્યું. કેટલીક રિવાયતોમાં છે કે લબીદ બિન આ'સમે પોતે જાદુ કર્યું હતું અને કેટલીકમાં એવું છે કે તેની બહેનો તેનાથી વધારે સારી જાદુગરણીઓ હતી, તેમનાથી જાદુ કરાવવામાં આવ્યું હતું. જે હોય તે, આ બંને સ્થિતિઓમાંથી જે સ્થિતિ પણ હોય, આ જાદુને એક નર ખજૂરના ઝુમખાના આવરણ^(૪)માં મૂકીને લબીદે બની ઝુરૈકના ઝરવાન કે ઝી-અઝવાન નામના કૂવાના તળિયે એક પથ્થરના નીચે (વાળ અને કાંસકાના દાંતાને) દબાવી દબાવી દીધા. આ જાદુની અસર નબી ﷺ પર થતાં-થતાં આખું એક વર્ષ થયું, બીજા છ માસમાં તબિયતમાં કંઈક ફેરફાર થવાનું શરૂ થયું, અંતિમ ચાળીસ દિવસ આકરા અને અસહ્ય અને અંતિમ ત્રણ દિવસ વધારે આકરા પસાર થયા. પરંતુ આની વધારેમાં વધારે જે અસર હુઝૂર ﷺ પર થઈ, તે બસ એ હતી કે આપ દુબળા થતા જઈ રહ્યા હતા. કોઈ કામ વિશે વિચારતા કે તે કરી લીધું છે, પણ ખરેખર કર્યું ન હોય. પોતાની પત્નીઓ વિશે વિચારતા કે આપ તેમના પાસે ગયા છો, પણ ખરેખર ગયા ન હોય; અને ક્યારેક આપને પોતાની દૃષ્ટિ પર પણ સંદેહ થતો હતો કે કોઈ વસ્તુને જોઈ છે, પણ ખરેખર જોઈ ન હોય. આ તમામ અસરો આપની જાત સુધી સીમિત છે, ત્યાં સુધી કે લોકોને આની ખબર સુદ્ધા ન પડી કે આપના

૧. એ હદીસ, જેના રિવાયતકર્તાઓ દરેક યુગમાં એટલી મોટી સંખ્યામાં હોય કે તેમનું અસત્ય પર સમંત હોવું શક્ય ન હોય. (અનુ.)

૨. એ હદીસ, જેના રિવાયતકર્તાઓ સંખ્યાની દૃષ્ટિએ 'તવાતુર'ની હદે ન પહોંચતા હોય.

૩. કેટલાક રિવાયતકર્તાઓએ તેને યહૂદી કહ્યો છે અને કેટલાકે મુનાફિક અને યહૂદીઓનો મિત્ર. પરંતુ એ વાત પર સૌ સંમત છે કે તે બની ઝુરૈકમાંથી હતો અને એ વાત સૌને ખબર છે કે બની ઝુરૈક યહૂદીઓનો કબીલો નહોતો, બલકે ખજરઝમાંથી અન્સારનો એક કબીલો હતો. તેથી કાં તો તે એ લોકોમાંથી હતો, જેઓ મદીનાવાસીઓમાંથી યહૂદી બની ગયા હતા, અથવા યહૂદીઓનો મિત્ર હોવાને કારણે કેટલાક લોકોએ તેને પણ યહૂદી ગણ્યો છે. તેમ છતાં તેના માટે મુનાફિક શબ્દ પ્રયુક્ત થવાથી એ જણાય છે કે જાહેરમાં તે મુસલમાન બનેલો હતો.

૪. શરૂઆતમાં ખજૂરનું ઝુમખું એક આવરણની અંદર હોય છે, અને નર ખજૂરના આવરણનો રંગ મનુષ્યના રંગથી મળતો હોય છે અને તેની ગંધ મનુષ્યના વીર્ય જેવી હોય છે.

ઉપર શું વીતી રહ્યું છે. રહી આપના નબી હોવાની હેસિયત, તો તેમાં આપના કર્તવ્યો અને જવાબદારીઓમાં કોઈ ખલેલ ઊભી નથી થઈ. કોઈ રિવાયતમાં એવું નથી કે તે જમાનામાં આપ કુર્આનની કોઈ આયત ભૂલી ગયા હોય, અથવા કોઈ આયત આપે ખોટી પઢી લીધી હોય, અથવા પોતાની સોબતોમાં અને પોતાના વાઅજો (વ્યાખ્યાનો)માં અને ખુત્બાઓ (ધાર્મિક પ્રવચનો)માં આપની શિક્ષાઓમાં કોઈ ફરક આવી ગયો હોય, અથવા કોઈ એવી વાત આપે 'વહી'ની હેસિયતથી પ્રસ્તુત કરી દીધી હોય, જે વાસ્તવમાં આપ પર અવતરિત થઈ ન હોય, અથવા નમાઝ આપથી છૂટી ગઈ હોય અને તેના વિશે પણ કદી આપે એમ સમજી લીધું હોય કે તે પઢી લીધી છે, પરંતુ ખરેખર ન પઢી હોય. આવી કોઈ વાત, મઆઝ-અલ્લાહ, બની હોત તો ધૂમ મચી જતી અને સમગ્ર આરબ પ્રદેશ આનાથી વાકેફ થઈ જતો કે જે નબીને કોઈ શક્તિ હંફાવી-હરાવી ન શકી, તેને એક જાદુગરે હંફાવી-હરાવી નાખ્યો. પરંતુ આપની નબીની હેસિયત આનાથી તદ્દન અપ્રભાવિત રહી અને માત્ર પોતાના અંગત જીવનમાં આપ પોતાની જગ્યાએ તેને અનુભવીને પરેશાન થતા રહ્યા. છેવટે એક દિવસે આપ હઝરત આઈશા   ના ત્યાં હતા કે આપે વારંવાર અલ્લાહત્તઆલાથી દુઆ માંગી. આ જ સ્થિતિમાં ઊંઘ આવી ગઈ અથવા ઘેન છવાઈ ગયું, અને પછી જાગીને આપે હઝરત આઈશા   ને કહ્યું કે મેં જે વાત પોતાના રબને પૂછી હતી, તે તેણે મને બતાવી દીધી છે. હઝરત આઈશા   એ અરજ કરી, એ કઈ વાત છે? આપે ફરમાવ્યું, બે માણસો (અર્થાત્ ફરિશ્તાઓ બે માણસોના રૂપમાં) મારા પાસે આવ્યા. એક માથા તરફ હતો અને બીજો પંગાથી તરફ. એકે પૂછ્યું, આમને શું થયું? બીજાએ જવાબ આપ્યો, આમના ઉપર જાદુ થયું છે. તેણે પૂછ્યું, કોણે કર્યું છે? જવાબ આપ્યો, લબીદ બિન આ'સમે. પૂછ્યું, તે ક્યાં છે? જવાબ આપ્યો, બની ઝુરૈકના ઝી-અઝવાન (અથવા ઝરવાન)ના કૂવાના તળિયાના પથ્થરના નીચે છે. પૂછ્યું, હવે આ માટે શું કરવું જોઈએ? જવાબ આપ્યો કે કૂવામાંથી પાણી બહાર ખેંચી લેવામાં આવે અને પછી પથ્થરના નીચેથી તેને કાઢવામાં આવે. ત્યારબાદ નબી   એ હઝરત અલી  , હઝરત અમ્માર બિન યાસિર   અને હઝરત ઝુબૈર   ને મોકલ્યા. તેમના સાથે જુબૈર બિન ઈયાસ અઝ્-ઝુરકી   અને કેસ બિન મહસન અઝ્-ઝુરકી   (અર્થાત્ બની ઝુરૈકના આ બે માણસો) પણ સામેલ થઈ ગયા. પાછળથી હુઝૂર   સ્વયં પણ અમુક સાથીઓની સાથે ત્યાં પહોંચી ગયા. પાણી બહાર કાઢવામાં આવ્યું અને તે આવરણ કાઢવામાં આવ્યું. તેમાં કાંસકો અને વાળની સાથે એક તાંતમાં અગિયાર ગાંઠો મારેલી હતી અને મીણનું પૂતળું હતું, જેમાં સોયો ભોંકવામાં આવી હતી. જિબ્રીલ   એ આવીને બતાવ્યું કે આપ મુઅવ્વિઝતૈન પઢો. તેથી આપ એક-એક આયત પઢતા જતા અને તેના સાથે એક-એક ગાંઠ ઉકેલવામાં આવતી અને પૂતળામાંથી એક-એક સોય કાઢવામાં આવતી રહી. અંત સુધી પહોંચતા જ બધી ગાંઠો ઉકેલાઈ ગઈ. બધી જ સોયો નીકળી ગઈ અને આપ જાદુની અસરથી નીકળીને બિલકુલ એવા થઈ ગયા, જાણે એક માણસ બંધાયેલો હતો, પછી છૂટો થઈ ગયો. આ પછી આપે લબીદને બોલાવીને પૂછપરછ કરી. તેણે પોતાનો ગુનો કબૂલ કર્યો અને આપે તેને જવા દીધો, કેમ કે પોતાની જાત માટે આપે કદાપિ કોઈથી બદલો લીધો નથી, એટલું જ નહીં, પરંતુ આપે એ બાબતની ચર્ચા કરવાનો પણ એમ કહીને ઈન્કાર કરી દીધો કે “મને અલ્લાહે રોગમુક્ત કરી દીધો છે. હવે હું નથી ઈચ્છતો કે કોઈના વિરુદ્ધ લોકોને ઉરકેરું.”

આ છે સંપૂર્ણ કિસ્સો આ જાદુનો. આમાં કોઈ એવી વસ્તુ નથી, જે આપના નબીના હોદ્દાને ઉતારી પાડતી હોય. વ્યક્તિગત રીતે જો આપને ઘાયલ કરી શકાતા હતા, જેમ કે ઉહદ(ના યુદ્ધ)માં થયું; જો આપ ઘોડા ઉપરથી પડીને ઈજા પામી શકતા હતા, જેમ કે હદીસો દ્વારા પ્રમાણિત છે; જો આપને વીંછી ડંખ મારી શકતો હતો, જેમ કે કેટલીક હદીસોમાં આવ્યું છે, અને આમાંની કોઈ પણ વસ્તુ તે રક્ષણની વિરુદ્ધ નથી, જેનું નબી હોવાની હેસિયતથી અલ્લાહત્તઆલાએ આપને વચન આપ્યું હતું, તો આપ પોતાની વ્યક્તિગત હેસિયતમાં જાદુની અસર હેઠળ બીમાર પણ પડી શકતા હતા. નબી ઉપર જાદુની અસર થઈ શકે છે એ વાત કુર્આન-મજદથી પણ સાબિત છે. સૂર: આ'રાફમાં ફિરઔનના જાદુગરો વિષે વર્ણવવામાં આવ્યું છે કે હઝરત મૂસા عليه السلام ના મુકાબલામાં જ્યારે તે જાદુગરો આવ્યા તો તેમણે તે હજારો માણસોના આખા સમૂહની દૃષ્ટિ ઉપર જાદુ કરી દીધો, જેઓ ત્યાં બંનેનો મુકાબલો જોવા માટે એકઠા થયા હતા (سَكْرُوا وَعَيْنُ النَّاسِ - 'આંખોને જાદુવશ અને હૃદયોને ભયભીત કરી દીધા...' આ. ૧૧૬) અને સૂર: તાહામાં છે કે જે લાઠીઓ અને દોરડા તેમણે ફેંક્યા હતા તેમના વિષે સામાન્ય લોકો જ નહીં, પરંતુ હઝરત મૂસા عليه السلام પણ એમ જ સમજ્યા કે તે તમામ તેમના તરફ સાપની જેમ દોડતાં આવી રહ્યા છે અને તેનાથી હઝરત મૂસા عليه السلام ભયભીત થઈ ગયા; ત્યાં સુધી કે અલ્લાહત્તઆલાએ એમના ઉપર વહી ઉતારી કે ડરો નહીં, તમે જ વિજયી થશો, જરા પોતાની લાઠી ફેંકો.

فَاذْجِبْهُمْ وَعَصِيْبُهُمْ يُجْئِلُ الْيَنْهَ مِنْ سِحْرِهِمْ اِنَّهَا تَسْمٰى ۝ فَاَوْجَسَ فِيْ نَفْسِهٖ خِيْفَةً مُّؤْتِهٖ ۝ قُلْنَا لَا تَخَفْ اِنَّكَ اَنْتَ الْاَعْظٰى ۝ وَاَنْقِ مَا فِيْ يَمِيْنِكَ...

('એકાએક તેમના દોરડાં અને તેમની લાઠીઓ તેમના જાદુના જોરે; મૂસા عليه السلام ને દોડતા લાગવા માંડ્યા, અને મૂસા عليه السلام પોતાના મનમાં ડરી ગયો, અમે કહ્યું, ડર નહીં, તું જ વિજયી રહીશ. ફેંક, જે કંઈ તારા હાથમાં છે.' -આ. ૬૬ થી ૬૯).

રહ્યો એ વાંધો કે આ તો મક્કાના કાફિરોનો એ આરોપ સાચો પુરવાર થઈ ગયો કે નબી عليه السلام ને તેઓ વશીભૂત કહેતા હતા. આનો જવાબ એ છે કે કાફિરો આપને વશીભૂત માનવી એ અર્થમાં કહેતા નહોતા કે આપ કોઈ જાદુગરની અસરથી બીમાર થઈ ગયા છે, પરંતુ એ અર્થમાં કહેતા હતા કે કોઈ જાદુગરે, મઅાઝ-અલ્લાહ, આપને પાગલ બનાવી દીધા છે અને આ પાગલપણા હેઠળ આપ નબૂવ્વતનો દાવો કરી બેઠાં છે અને જન્મત અને દોઝખની વાર્તાઓ સંભળાવી રહ્યાં છે. હવે સ્પષ્ટ છે કે આ વાંધો મૂળથી જ આવી બાબતને લાગુ પડતો જ નથી, જેના વિષે ઈતિહાસ દ્વારા એ પુરવાર થયેલું છે કે જાદુની અસર કેવળ હઝરત મુહમ્મદ عليه السلام ઉપર થઈ હતી, હઝરત મુહમ્મદ عليه السلام ની નુબૂવ્વત તેનાથી બિલકુલ અપ્રભાવિત હતી.

આ સંદર્ભમાં એ વાત પણ નોંધપાત્ર છે કે જે લોકો જાદુને માત્ર અંધશ્રદ્ધા પ્રકારની કોઈ વસ્તુ ઠેરવે છે, તેમનો આ મત માત્ર એ કારણસર છે કે જાદુની અસરોનો કોઈ વૈજ્ઞાનિક ખુલાસો કરી શકાતો નથી. પરંતુ દુનિયામાં ઘણી વસ્તુઓ એવી છે, જે અનુભવ અને નિરીક્ષણમાં આવે છે, પરંતુ વૈજ્ઞાનિક રીતે એ કહી શકાતું નથી કે તે કેવી રીતે ઉદ્ભવી. આ પ્રકારના ખુલાસા પર જો આપણે સમર્થ નથી, તો તેનાથી એ અનિવાર્ય થઈ જતું નથી કે તે વસ્તુનો જ ઈન્કાર કરી દેવામાં આવે, જેનો આપણે ખુલાસો નથી કરી શકતા.

જાદુ વાસ્તવમાં એક મનોવૈજ્ઞાનિક અસર છે, જે મનમાંથી પસાર થઈને શરીરને પણ એ જ રીતે પ્રભાવિત કરે છે, જે રીતે શારીરિક અસરો શરીરમાંથી પસાર થઈને મનને પ્રભાવિત કરે છે. જેમ કે - ભય એક મનોવૈજ્ઞાનિક વસ્તુ છે, પરંતુ તેની અસર શરીર પર થાય છે કે રૂંવાડા ઊભા થઈ જાય છે અને શરીરમાં ધ્રુજારી છૂટે છે. વાસ્તવમાં જાદુથી હકીકત બદલાતી નથી, બલ્કે માનવીનું મન અને તેની ઈન્દ્રિયો તેનાથી પ્રભાવિત થઈને એ અનુભવવા લાગે છે કે હકીકત બદલાઈ ગઈ છે. હઝરત મૂસા عليه السلام તંરફ જાદુગરોએ જે લાઠીઓ અને રસ્સીઓ ફેંકી હતી, તે વાસ્તવમાં સાપ નહોતા બની ગયા, પરંતુ હજારો લોકોના સમૂહની આંખો પર એવો જાદુ થયો કે સૌએ તેને સાપ જ અનુભવ્યા, અને હઝરત મૂસા عليه السلام સુદાંની ઈન્દ્રિયો અને સાનભાન તેની અસરથી સુરક્ષિત ન રહી શક્યા. એ જ રીતે કુર્આન (અલ-બકરહ, આ. ૧૦૨)માં વર્ણવવામાં આવ્યું છે કે બેબિલોનમાં હારૂત અને મારૂતથી લોકો એવો જાદુ શીખ્યા હતા, જે પતિ અને પત્નીમાં જુદાઈ કરાવી દે. આ પણ એક મનોવૈજ્ઞાનિક અસર હતી, અને સ્પષ્ટ છે કે જો અનુભવથી લોકોને આ અમલની સફળતા જણાઈ ન હોત, તો તેઓ તેને ખરીદનારાં ન બની શક્યા હોત. નિ:શંક, એ વાત પોતાની જગ્યાએ તદ્દન દુરસ્ત છે કે બંદૂકની ગોળી અને વિમાનમાંથી પડતાં બૉબની જેમ જાદુનું અસરકારક હોવું પણ અલ્લાહની મરજી અને તેની આજ્ઞા વગર સંભવ નથી, પરંતુ જે વસ્તુ હજારો વર્ષથી માનવીના અનુભવ અને નિરીક્ષણમાં આવી રહી હોય, તેના અસ્તિત્વને ખોટું ઠેરવી દેવું માત્ર એક હકામ્મ છે.

ઈસ્લામમાં મંત્રતંત્રનું સ્થાન :

ત્રીજી સમસ્યા આ સૂર:ઓના મામલામાં એ ઉદ્ભવે છે કે શું મંત્રતંત્ર (દોરાધાગા, માદગિયા, તાવીજ વગેરે)નો ઈસ્લામમાં કોઈ અવકાશ છે? અને એ કે મંત્રતંત્ર સ્વયં અસરકારક છે કે નહીં? આ પ્રશ્ન એટલા માટે ઉદ્ભવે છે કે અસંખ્ય સહીહ હદીસોમાં એ ઉલ્લેખ છે કે રસૂલુલ્લાહ عليه السلام દરેક રાત્રે સૂતી વખતે અને ખાસ કરીને બીમારીની હાલતમાં મુઅવ્વિઝતૈન, અથવા બીજી કેટલીક રિવાયતો અનુસાર મુઅવ્વિઝાત (એટલે કુલહુવલ્લાહ અને મુઅવ્વિઝતૈન) ત્રણ વખત પઢીને પોતાના બંને હાથો ઉપર ફૂંક મારતા અને માથાથી પગ સુધી સમગ્ર શરીર ઉપર જ્યાં સુધી આપના હાથ પહોંચી શકતા હતા, તેમને ફેરવતા હતા. છેલ્લી બીમારીમાં જ્યારે આપના માટે આવું કરવું સંભવ ન રહ્યું, તો હઝરત આઈશા عليها السلام એ આ સૂર:ઓ (સ્વયં અથવા હુઝૂર عليه السلامના કહેવાથી) પઢી અને આપના હાથ-મુબારકની બરકતના વિચારથી આપના જ હાથ લઈને આપના શરીર પર ફેરવ્યા. આ વિશેની રિવાયતો સાચા પ્રમાણોની સાથે બુખારી, મુસ્લિમ, નિસાઈ, ઈબ્ને માજા, અબૂ દાઉદ, મુવત્તા ઈમામ માલિકમાં સ્વયં હઝરત આઈશા عليها السلامથી રિવાયત કરવામાં આવેલ છે, જેનાથી વધીને કોઈપણ હુઝૂર عليه السلامના અંગત જીવનથી વાકેફ કોઈ શકતું નહોતું.

આ સંદર્ભે સૌપ્રથમ શરઈ દરિબિદુને સારી રીતે સમજી લેવો જોઈએ. હદીસોમાં હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન મસૂઉદ عليه السلامની લાંબી રિવાયત છે, જેના અંતમાં હુઝૂર عليه السلام ફરમાવે કે મારી ઉમ્મતના એ લોકો હિસાબ-કિતાબ વગર જન્મતમાં દાખલ થશે, જેઓ ન ડામ આપવાનો ઈલાજ કરાવે છે, ન મંત્રતંત્ર કરે છે, ન જ્યોતિષ જોવાવે છે, બલ્કે પોતાના રબ પર ભરોસો કરે છે. (મુસ્લિમ) હઝરત મુગીરા બિન શોઅબા

❦ની રિવાયત છે કે હુઝૂર ❦એ ફરમાવ્યું : જોણે ડામ આપવાનો ઈલાજ કરાવ્યો અને મંત્ર-તંત્ર કરાવ્યા, તેનો અલ્લાહ પર ભરોસાનો સંબંધ તૂટી ગયો. (તિરમિઝી) હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન મસૂઉદ ❦ની રિવાયત છે કે રસૂલુલ્લાહ ❦ દસ વસ્તુઓને નાપસંદ કરતા હતા, જેમાંથી એક મંત્ર-તંત્ર પણ છે, સિવાય મુઅવ્વિઝતૈન કે મુઅવ્વિઝાતના. (અબૂ દાઉદ, અહમદ, નિસાઈ, ઈબ્ને હિબ્બાન, હાકિમ) કેટલીક હદીસોથી એ પણ જાણકારી મળે છે કે શરૂઆતમાં હુઝૂર ❦એ મંત્ર-તંત્રથી તદ્દન મનાઈ કરી દીધી હતી, પરંતુ પાછળથી એ શરતે તેની પરવાનગી આપી દીધી કે એમાં શિર્ક ન હોય, અલ્લાહના પવિત્ર નામો અથવા તેના કલામ (કુર્આન)થી મંત્રવામાં આવે, કલામ એવો હોય જે સમજમાં આવે અને એ જાણી શકાય કે તેમાં કોઈ ગુનાની વસ્તુ નથી, અને પછી ભરોસો મંત્ર-તંત્ર પર કરવામાં ન આવે કે તે સ્વયં-રોગમુક્ત કરનાર છે, બલ્કે અલ્લાહ પર વિશ્વાસ કરવામાં આવે કે તે ઈચ્છશે તો તેને લાભપ્રદ બનાવી દેશે. આ મામલો શરઈ દૈજિબિદુથી સ્પષ્ટ થઈ ગયા પછી હવે જુઓ કે હદીસો આ અંગે શું કહે છે :

તબરાનીએ 'સગીર'માં હઝરત અલી ❦ની રિવાયત નોંધી છે કે હુઝૂર ❦ને એક વાર નમાઝની હાલતમાં વીંછી કરડ્યો. જ્યારે આપે નમાઝ પઢી લીધી તો ફરમાવ્યું : વીંછી પર અલ્લાહનો ફિટકાર, તે ન કોઈ નમાઝ પઢનારને છોડે છે, ન કોઈ બીજાને. પછી પાણી અને મીઠું મંગાવ્યું અને જ્યાં વીંછી કરડ્યો હતો ત્યાં આપ મીઠાવાળા પાણીની માલીશ કરતા જતા હતા અને **قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ، قُلْ يَكُنِيَ الْكَفَرُوكُ** અને **قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ** પઢતા જતા હતા.

ઈબ્ને અબ્બાસ ❦ની એ રિવાયત પણ હદીસોમાં આવી છે કે નબી ❦ હઝરત હસન ❦ અને હઝરત હુસૈન ❦ પર આ દુઆ પઢતા હતા :

أَعِيذُكُمْ بِكَلِمَاتِ اللَّهِ التَّامَّةِ مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ وَهَامَّةٍ وَمِنْ كُلِّ غَيِّبٍ لَآمِيَةٍ

“હું તમને અલ્લાહના ખામીરહિત વાણીના શરણમાં આપું છું દરેક શૈતાન અને ઉપદ્રવકારીથી અને બદનજરથી.” (બુખારી, મુસ્નદ અહમદ, તિરમિઝી અને ઈબ્ને માજા)

ઉસ્માન બિન અબી અલ-આસ અસ-સકફી ❦ વિશે મુસ્લિમ, મુવત્તા, તબરાની અને હાકિમમાં થોડાક શાબ્દિક ફેરફાર સાથે એ રિવાયત છે કે તેમણે રસૂલુલ્લાહ ❦થી ફરિયાદ કરી કે હું જ્યારથી મુસલમાન થયો છું, હું એક પીડા અનુભવું છું, જે મને મારી નાખે છે. આપે ફરમાવ્યું : પોતાનો જમણો હાથ એ જગ્યાએ મૂકો જ્યાં પીડા થાય છે, પછી ત્રણ વાર બિસ્મિલ્લાહ કહો અને સાત વાર એમ કહેતા હાથ ફેરવો કે - **أَعِذُ بِاللَّهِ وَقُدْرَتِهِ مِنْ شَرِّ مَا أَجَدُ وَأَحَاجِرُ** - “હું અલ્લાહ અને તેની શક્તિનું શરણ માગું છું એ વસ્તુની બૂરાઈથી, જેને હું અનુભવું છું અને જેના લાગુ પડી જવાનો મને ભય છે.” મુવત્તામાં આમાં એ વધારો છે કે ઉસ્માન બિન અબી અલ-આસ ❦એ કહ્યું કે આના પછી મારી પીડા જતી રહી અને આ જ વસ્તુની શિક્ષા હું મારા ઘરવાળાઓને આપું છું.

મુસ્નદ અહમદ અને તહાવીમાં તલ્ક બિન અલી ❦ની રિવાયત છે કે મને રસૂલુલ્લાહ ❦ની હાજરીમાં વીંછી કરડ્યો. હુઝૂર ❦એ મારા પર પઢીને ફૂક્યું અને એ જગ્યાએ હાથ ફેરવ્યો.

મુસ્લિમમાં અબૂ સઈદ ખુદરી رضي الله عنهની રિવાયત છે કે એક વાર નબી صلى الله عليه وسلم બીમાર પડ્યા, તો જિબ્રઈલે આવીને પૂછ્યું : હે મુહમ્મદ صلى الله عليه وسلم ! શું આપ બીમાર પડી ગયા? આપે ફરમાવ્યું, હા. તેમણે કહ્યું :

بِسْمِ اللَّهِ الرَّقِيقِ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ يُؤْذِيكَ مِنْ نَفْسٍ أَوْ عَيْنٍ حَسِيدٍ، اللَّهُ يَشْفِيكَ بِاسْمِ اللَّهِ الرَّقِيقِ،

“હું અલ્લાહના નામ પર આપને મંત્રું છું દરેક એ વસ્તુથી જે આપને તકલીફ પહોંચાડે અને દરેક એ મન અને ઈર્ષ્યાળુની નજરથી, અલ્લાહ આપને રોગમુક્ત કરે, હું તેના નામ પર આપને મંત્રું છું.” આનાથી મળતી રિવાયત મુસ્નદ અહમદમાં હઝરત ઉબાદા બિન સામિત رضي الله عنهથી નોંધવામાં આવી છે કે હુઝૂર صلى الله عليه وسلم બીમાર હતા. હું ખબર પૂછવા માટે ગયો, તો આપને સખત તકલીફમાં જોયા. સાંજે ગયો તો આપ બિલકુલ તંદુરસ્ત હતા. મેં આટલી જલ્દી સાજા થવાનું કારણ પૂછ્યું, તો ફરમાવ્યું કે જિબ્રઈલ આવ્યા હતા અને તેમણે મને અમુક કલ્માઓથી મંત્રી દીધું. પછી આપે મોટાભાગે એવા જ શબ્દો તેમને સંભળાવ્યા, જેનો ઉલ્લેખ ઉપરોક્ત હદીસમાં કરવામાં આવ્યો છે: હઝરત આઈશા رضي الله عنهاથી પણ મુસ્લિમ અને મુસ્નદ અહમદમાં આવી જ રિવાયત નોંધવામાં આવી છે.

ઈમામ અહમદે પોતાની ‘મુસ્નદ’માં હઝરત હફ્સા رضي الله عنها ઉમ્મુલ મુ’મિનીનની રિવાયત નોંધી છે કે એક દિવસે નબી صلى الله عليه وسلم મારા ત્યાં આવ્યા અને મારા પાસે એક શિક્કા^(૧) નામની મહિલા બેસેલી હતી, જે રતવા (કે ખરજવું)ને મંત્રી આપતી હતી. હુઝૂર صلى الله عليه وسلمએ ફરમાવ્યું, હફ્સાને પણ એ અમલ શીખવાડી દો. સ્વયં શિક્કા બિન્તે અબ્દુલ્લાહ رضي الله عنهની આ રિવાયત ઈમામ અહમદ, અબૂ દાઉદ અને નિસાઈએ નોંધી છે કે હુઝૂર صلى الله عليه وسلمએ ફરમાવ્યું કે તમે હફ્સાને જે રીતે લખતા-વાંચતા શીખવાડ્યું, રતવા મંત્રવાનું શીખવાડી દો.

મુસ્લિમમાં ઔફ બિન માલિક અશ્જઈની રિવાયત છે કે અજ્ઞાનતાકાળમાં અમે લોકો મંત્ર-તંત્ર કરતો હતા. અમે રસૂલુલ્લાહ صلى الله عليه وسلمને પૂછ્યું કે આ મામલામાં હુઝૂર صلى الله عليه وسلمનો શું અભિપ્રાય છે. હુઝૂર صلى الله عليه وسلمએ ફરમાવ્યું : જે વસ્તુઓથી તમે મંત્ર-તંત્ર કરો છો, તે મારા સામે રજૂ કરો, મંત્ર-તંત્રમાં વાંધો નથી, જો તેમાં શિક્ક ન હોય.

મુસ્લિમ, મુસ્નદ અહમદ અને ઈબ્ને માજામાં હઝરત જાબિર બિન અબ્દુલ્લાહ رضي الله عنهની રિવાયત છે કે રસૂલુલ્લાહ صلى الله عليه وسلمએ મંત્ર-તંત્રથી રોકી દીધા હતા. પછી હઝરત ઉમરૂ બિન હઝમના પરિવારના લોકો આવ્યા અને કહ્યું કે અમારા પાસે એક અમલ (મંત્ર) હતો, જેનાથી અમે વીંછી (કે સાંપ)ના દંશને મંત્રી આપતા હતા. પરંતુ આપે આ કામથી મનાઈ ફરમાવી દીધી છે. પછી તેમણે આ વસ્તુ તેમને સંભળાવી જે તેઓ પઢતા હતા. આપે ફરમાવ્યું, “આમાં તો હું કોઈ વાંધો જોતો નથી, તમારામાંથી જે કોઈ પોતાના કોઈ ભાઈને લાભ પહોંચાડી શકતો હોય તે અવશ્ય પહોંચાડે.” જાબિર બિન અબ્દુલ્લાહ رضي الله عنهની બીજી હદીસ મુસ્લિમમાં એ છે કે હઝમના વંશની પાસે સર્પ-દંશનો મંત્ર હતો અને હુઝૂર صلى الله عليه وسلمએ તેમને તેની પરવાનગી આપી દીધી. તેની પુષ્ટિ મુસ્લિમ, મુસ્નદ અહમદ અને ઈબ્ને માજામાં આઈશા رضي الله عنهاની એ રિવાયત પણ કરે છે કે હુઝૂર صلى الله عليه وسلمએ અન્સારના એક પરિવારને પ્રત્યેક ઝેરી જાનવરના કરડવા પર મંત્રની પરવાનગી આપી. મુસ્નદ અહમદ અને તિરમિઝી અને મુસ્લિમ અને ઈબ્ને માજામાં હઝરત અનસ رضي الله عنهથી પણ આનાથી મળતી

૧. આ મહિલાનું મૂળ નામ લૈલા હતું, પરંતુ શિક્કા બિન્તે અબ્દુલ્લાહ رضي الله عنهના નામથી પ્રખ્યાત હતા. હિજરતથી પહેલાં ઈમાન લાવ્યા હતા. કુરૈશના પરિવાર બનૂ અદીથી તેમનો સંબંધ હતો. આ એ જ પરિવાર છે, જેમના એક વ્યક્તિ હઝરત ઉમર رضي الله عنه હતા. આમ, તેઓ હઝરત હફ્સા رضي الله عنهاના સગા પણ થતા હતા.

રિવાયતો નોંધવામાં આવી છે, જેમાં હુઝૂર ﷺ એ ઝેરી જાનવરોના કરડવા અને રતવા (એક પ્રકારના ચામડીના રોગ) તથા બદનજરને મંત્રવાની છૂટ આપી.

મુસ્નદ અહમદ, તિરમિઝી, ઇબ્ને માજા અને હાકિમે હઝરત ઉમૈરે ﷺ મૌલા અબીલ્લહમથી એ રિવાયત નોંધી છે કે અજ્ઞાનતાકાળમાં મારા પાસે એક મંત્ર હતો, જેનાથી હું મંત્ર-તંત્ર કરતો હતો. મેં રસૂલુલ્લાહ ﷺ ની સામે તેને પ્રસ્તુત કર્યો. આપે ફરમાવ્યું : ફલાણી-ફલાણી વસ્તુઓ તેમાંથી કાઢી નાખો, બાકીથી તમે મંત્ર-તંત્ર કરી શકો છો.

મુવત્તામાં છે કે હઝરત અબૂબક્ર ﷺ પોતાની સુપુત્રી હઝરત આઈશા ﷺ ના ઘરે પધાર્યા, તો જોયું કે તેઓ બીમાર છે અને એક યહૂદી મહિલા તેમના પર મંત્ર-તંત્ર કરી રહી છે. તેના પર તેમણે ફરમાવ્યું કે કિતાબુલ્લાહ (અલ્લાહનો ગ્રંથ) પઢીને મંત્ર-તંત્ર કરો. આનાથી જણાયું કે ગ્રંથવાળા (યહૂદીઓ, ખ્રિસ્તીઓ) જો તૌરાત કે ઈજ્જલની આયતો પઢીને મંત્ર-તંત્ર કરે તો પણ તે જાયઝ (યોગ્ય) છે.

રહ્મો એ પ્રશ્ન કે શું આ મંત્ર-તંત્ર લાભદાયી પણ છે કે નહીં, તો આનો ઉત્તર એ છે કે રસૂલુલ્લાહ ﷺ એ દવા અને ઈલાજની ન કેવળ એ કે ક્યારેય મનાઈ કરી નથી, બલકે પોતે જ ફરમાવ્યું છે કે દરેક રોગની દવા અલ્લાહે પેદા કરી છે અને તમે લોકો દવા કરવાનું રાખો. હુઝૂર ﷺ એ પોતે લોકોને કેટલાક રોગોનો ઈલાજ બતાવ્યો છે, જે હદીસોમાં 'કિતાબુત્-તિબ્બ' જોવાથી જાણી શકાય છે. પરંતુ દવા પણ અલ્લાહની આજ્ઞા અને મરજીથી જ લાભપ્રદ હોય છે, નહિં તો જો દવા અને મેડિકલ સારવાર દરેક સ્થિતિમાં લાભદાયી હોત તો હોસ્પિટલમાં કોઈ મૃત્યુ ન પામતું. હવે જો દવા અને ઈલાજ કરવાની સાથે અલ્લાહની વાણી અને તેના પવિત્ર નામોથી પણ લાભ લેવામાં આવે, અથવા એવા સ્થળે જ્યાં કોઈ મેડિકલ સહાય ઉપલબ્ધ ન હોય ત્યારે અલ્લાહ સમક્ષ રજૂ થઈને તેની વાણી, નામો અને ગુણોથી પણ સહાયતા પ્રાપ્ત કરવામાં આવે, તો એ ભૌતિકવાદીઓ સિવાય કોઈની પણ બુદ્ધિ વિરુદ્ધ નથી.^(૧) અલબત્ત તે સાચું નથી કે દવા અને ઈલાજ, જ્યાં તે ઉપલબ્ધ હોય, જાણીજોઈને છોડી દેવામાં આવે અને ફક્ત મંત્ર-તંત્રના ઉપયોગથી કામ લેવા પર જ સંતોષ માનવામાં આવે, અને કેટલાક લોકો મંત્ર-તંત્ર અને માદગિયાના દવાખાનાઓ ખોલી બેસી જાય અને તેને જ કમાણીનું સાધન બનાવી લે.

આ સંદર્ભમાં ઘણાખરા લોકો હઝરત અબૂ સઈદ ખુદરી ﷺ ની એ રિવાયતથી દલીલ કરે છે, જે બુખારી, મુસ્લિમ, તિરમિઝી, મુસ્નદ અહમદ, અબૂ દાઉદ અને ઇબ્ને માજામાં નોંધેલ છે અને તેની પુષ્ટિ બુખારીમાં ઇબ્ને અબ્બાસ ﷺ ની પણ એક રિવાયત કરે છે. એમાં એ વર્ણન છે કે હુઝૂર ﷺ એ એક યઢાઈ

૧. ભૌતિકવાદી દુનિયાના પણ ઘણા ડૉક્ટરોએ સ્વીકાર કર્યો છે કે દુઆ અને અલ્લાહ તરફ રજૂ થવું એ રોગીઓના રોગમુક્ત થવા માટે ઘણી અસરકારક વસ્તુ છે, અને આનો મને પોતાને પોતાના જીવનમાં બે વાર અનુભવ થયો છે. ૧૯૪૮માં જ્યારે મને નજરકેદ કરવામાં આવ્યો, તો થોડાક દિવસ પછી એક પથરી મારી કિડનીમાં આવીને અટકી ગઈ અને ૧૬ કલાક સુધી પેશાબ બંધ રહ્યો. મેં અલ્લાહ તુઆલાથી દુઆ કરી કે હું અત્યાચારીઓથી ઈલાજ કરવાની વિનંતી કરવા નથી માગતો, તું જ મારો ઈલાજ કર. તેથી તે પથરી પેશાબના માર્ગથી હટી ગઈ અને ૨૦ વર્ષ સુધી હટેલી રહી, ત્યાં સુધી કે ૧૯૬૮માં તેણે ફરી તકલીફ આપી અને તેને ઓપરેશનથી કાઢવામાં આવી. બીજી વાર જ્યારે ૧૯૫૩માં મારી ધરપકડ કરવામાં આવી, તો મારી બંને પિંડીઓ કેટલાય મહિનાઓથી દાદરની પીડાથી સખત તકલીફ આપતી હતી અને કોઈ ઈલાજથી આરામ નહોતો મળી રહ્યો. ધરપકડ પછી મેં અલ્લાહ તુઆલાથી ફરી એ જ દુઆ કરી, જે ૧૯૪૮માં કરી હતી અને દવા વગર પિંડીઓ દાદરથી તદ્દન સાફ થઈ ગઈ. આજ સુધી પછી તે બીમારી મને થઈ નથી.

માટે પોતાના અમુક સાથીઓને મોકલ્યા, જેમાં હઝરત અબૂ સઈદ ખુદરી   પણ હતા. આ મહાનુભાવો રસ્તામાં એક આરબ કબીલાની વસ્તીમાં જઈને રોકાયા અને તેમણે કબીલાના લોકોને પોતાના યજમાન બનવા કહ્યું. તેમણે તેનો ઈન્કાર કરી દીધો. એટલામાં કબીલાના સરદારને વીંછી કરડ્યો અને તે લોકો આ મુસાફરોની પાસે આવ્યા અને કહ્યું કે તમારા પાસે કોઈ દવા કે મંત્ર છે, જેનાથી તમે અમારા સરદારનો ઈલાજ કરી આપો? હઝરત અબૂ સઈદ ખુદરી  એ કહ્યું, છે તો ખરો, પણ તમે અમારુ આતિથ્ય કરવાનો ઈન્કાર કર્યો છે, તેથી જ્યાં સુધી તમે કંઈક આપવાનું ન સ્વીકારો, અમે એનો ઈલાજ નહીં કરીએ. તેમણે બકરીઓનું એક રેવડ (અમુક રિવાયતોમાં છે ૩૦ બકરીઓ) આપવાનું વચન આપ્યું અને હઝરત અબૂ સઈદ  એ જઈને તેના પર સૂર: ફાતિહા પઢવાનું શરૂ કર્યું અને તેના પર થૂંક લગાડતા ગયા.^(૧) છેવટે વીંછીની અસર દૂર થઈ ગઈ અને કબીલાના લોકોએ જેટલી બકરીઓ આપવાનું વચન આપ્યું હતું, લાવીને આપી દીધી. પરંતુ આ મહાનુભાવોએ પરસ્પર કહ્યું, આ બકરીઓથી કોઈ ફાયદો ન ઉઠાવો, જ્યાં સુધી રસૂલુલ્લાહ  ને પૂછી લેવામાં ન આવે. કોણ જાણે આ કામ પર વળતર લેવું જાયઝ (ઉચિત) છે કે નહીં. તેથી આ લોકો હુઝૂર  ની સેવામાં હાજર થયા અને આખી વિગત બતાવી. હુઝૂર  એ હસતાં-હસતાં ફરમાવ્યું : “તમને કેવી રીતે ખબર પડી કે આ સૂર: મંત્ર-તંત્રના કામ પણ લાગી શકે છે? બકરીઓ લઈ લો અને તેમાં મારો ભાગ પણ રાખો.”

પરંતુ આ હદીસથી તાવીઝ, માદણિયા, મંત્ર-તંત્ર અને દોરાધાગાના દવાખાનાઓ ચલાવવાને યોગ્ય ઠેરવતાં પહેલા આરબ પ્રદેશની એ પરિસ્થિતિને નજર સામે રાખવી જોઈએ, જેમાં હઝરત અબૂ સઈદ ખુદરી  એ આ કામ કર્યું હતું અને હુઝૂર  એ તેને ન કેવળ જાયઝ રાખ્યું હતું, બલકે એ પણ ફરમાવ્યું હતું કે મારો ભાગ પણ રાખો, જેથી તેની યોગ્યતા અને અયોગ્યતાના મામલે આ સાથીઓના હૃદયોમાં કોઈ સંદેહ ન રહે. આરબ પ્રદેશની પરિસ્થિતિ એ જમાનામાં પણ એ હતી અને આજ સુધી એ છે કે પયાસ-પયાસ, સો-સો, દોઢસો-દોઢસો માઈલ સુધી માણસને એક વસ્તી પછી બીજી વસ્તી જોવા નથી મળતી. વસ્તીઓ પણ એ વખતે એવી નહોતી, જેમાં હોટલ, મુસાફરખાનું કે ખાવા-પીવાની દુકાનો હોય અને મુસાફરો કેટલાય દિવસો સુધીનો સફર કરીને જ્યારે ત્યાં પહોંચે તો ખાવા-પીવાનો સામાન ખરીદી શકે. આ પરિસ્થિતિમાં એ વાત આરબોના પ્રચલિત નૈતિક સિદ્ધાંતોમાં સામેલ હતી કે મુસાફર જ્યારે કોઈ વસ્તીમાં પહોંચે તો વસ્તીના લોકો તેમનું આતિથ્ય કરે. આનાથી ઈન્કારનો અર્થ ક્યારેક મુસાફરોની મોત થતો હતો, અને આરબ પ્રદેશમાં આ પ્રકારના વર્તનને ખરાબ સમજવામાં આવતું હતું. તેથી રસૂલુલ્લાહ  એ પોતાના સહાબાના આ કાર્યને જાયઝ રાખ્યું કે જ્યારે કબીલાના લોકોએ યજમાની કરવાનો ઈન્કાર કરી દીધો, તો તેમના સરદારનો ઈલાજ કરવાનો તેમણે પણ ઈન્કાર કરી દીધો, અને એ શરતે તેનો ઈલાજ કરવા તૈયાર થયા કે તેઓ તેમને બદલામાં કંઈક આપે. પછી જ્યારે તેમનામાંથી એક વ્યક્તિએ અલ્લાહના ભરોસે સૂર: ફાતિહા એ સરદાર પર પઢી અને તે તેનાથી સાજો થઈ ગયો, તો નક્કી કરેલ વળતર કબીલાના લોકોએ લાવીને આપી દીધું અને હુઝૂર  એ આ વળતર લેવાને હલાલ (વૈધ) અને શુદ્ધ ઠેરવ્યું. બુખારીમાં

૨. મોટાભાગની રિવાયતોમાં એ સ્પષ્ટતા નથી કે આ મંત્ર કરવાવાળા હઝરત અબૂ સઈદ ખુદરી  હતા, બલકે તેમાં એ પણ સ્પષ્ટતા નથી કે હઝરત અબૂ સઈદ ખુદરી  પોતે આ ચઢાઈમાં સામેલ હતા. પરંતુ તિરમિઝીની રિવાયતમાં બંને વાતોની સ્પષ્ટતા છે.

આ પ્રસંગ વિશે હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન અબ્બાસ રઝીની એ રિવાયત છે, એમાં હુઝૂર રઝીના શબ્દો એ છે કે, **إِنَّ أَحَقَّ مَا أَخَذْتُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا كِتَابَ اللَّهِ** અર્થાત્ કોઈ બીજો મંત્ર કરવાને બદલે તમારા માટે એ વધારે સાચી અને યોગ્ય વાત હતી કે તમે અલ્લાહની કિતાબ પઢીને તેના માટે વળતર લીધું. આવું આપે એટલા માટે ફરમાવ્યું કે બીજા તમામ મંત્રોથી અલ્લાહની વાણી વધારે ઉચ્ચ છે, તદ્દુપરાંત આ રીતે આરબના એ કબીલા પર ઈસ્લામના પ્રચારનો હક્ક પણ અદા થઈ ગયો કે તેમને આ વાણીની બરકતની જાણ થઈ ગઈ, જે અલ્લાહ તરફથી નબી રઝી લાવ્યા છે. આ ઘટનાને એ લોકો માટે દલીલ કે દાખલો બનાવી શકાય તેમ નથી, જેઓ શહેરો અને ગામડાઓમાં બેસીને મંત્ર-તંત્ર (દોરાધાગા, તાવીજ, માદગિયા) વગેરેના દવાખાનાઓ (કે દુકાનો) ચલાવે છે અને તેને જ તેમણે આજીવિકાનું સાધન બનાવી રાખ્યું છે. આવો કોઈ દાખલો નબી કરીમ રઝી કે સહાબા અને તાબેઈન અને પુરોગામી ઈમામો (કે ઈસ્લામી વિદ્વાનો)ના ત્યાં નથી મળતો.

સૂર: ફાતિહા અને આ સૂર: વચ્ચેની સુસંગતતા:

છેલ્લી વસ્તુ જે મુઅવ્વિઝતૈન વિષે ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે, તે કુર્આનના આરંભ અને સમાપનની સુસંગતતા છે. આમ તો કુર્આન-મજીદ તેના અવતરિત થવાના ક્રમ અનુસાર સંપાદિત કરવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ ૨૩ વર્ષ દરમિયાન જુદા-જુદા સંજોગો અને પ્રસંગો અને જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં રાખીને અવતરિત થવાવાળી આયતો અને સૂર:ઓને રસૂલુલ્લાહ રઝીએ સ્વયં પોતે નહીં, બલકે તેને અવતરિત કરવાવાળા અલ્લાહની આજ્ઞાથી એ સ્વરૂપમાં સંપાદિત કર્યું, જેમાં આપણે અત્યારે તેને જોઈએ છીએ. આ ક્રમ અનુસાર કુર્આનનો આરંભ સૂર: ફાતિહાથી થાય છે અને સમાપન મુઅવ્વિઝતૈન પર. હવે જરા બંને પર એક નજર નાખો. આરંભમાં અલ્લાહ રબ્બુલ આલમીન (સમગ્ર સૃષ્ટિઓનો પ્રભુ-પાલનહાર), રહમાન (પરમ્ કૃપાળુ) અને રહીમ (પરમ્ દયાળુ) તથા માલિકિ યવ્મિદીન (ન્યાયના દિવસનો માલિક)નો મહિમાગાન કરીને બંદો પ્રાર્થના કરે છે કે આપની જ હું બંદગી કરું છું અને આપથી જ મદદ ચાહું છું, અને સૌથી મોટી મદદ મને જે જોઈએ તે એ છે કે મને સન્માર્ગ બતાવો. ઉત્તરમાં અલ્લાહત્આલા તરફથી સન્માર્ગ બતાવવા માટે તેને સંપૂર્ણ કુર્આન આપવામાં આવે છે અને તેનું સમાપન એ વાત પર કરવામાં આવે છે કે બંદો અલ્લાહત્આલાથી, જે રબ્બુલ ફલક (પરોઢનો રબ), રબ્બુન્નાસ (મનુષ્યોનો રબ), મલિકિન્નાસ (લોકોનો સમ્રાટ) અને ઈલાહિન્નાસ (લોકોનો ઉપાસ્ય) છે — પ્રાર્થના કરે છે કે હું દરેક મખ્લૂક (સર્જન)ના દરેક ઉપદ્રવ અને બૂરાઈથી બચવા માટે આપનું જ શરણ લઉં છું, અને ખાસ કરીને જિન્નાતોમાંના શૈતાનો અને મનુષ્યોમાંના શૈતાનોના વસવસાઓ (બૂરા વિચારો)થી આપનું શરણ લઉં છું, કેમ કે સન્માર્ગના અનુપાલનમાં તેઓ જ સૌથી વધારે રુકાવટ બને છે. તે આરંભ સાથે આ સમાપન જે સુસંગતતા ધરાવે છે તે કોઈ દષ્ટિવાનથી છૂપી રહી શકતી નથી.

ذِكْرُهَا

(۱۱۳) سُورَةُ الْفَلَقِ مَكِّيَّةٌ (۲۰)

آيَاتُهَا ۵

આ. ૫

સૂર: ૧૧૩. અલ-ફલક (મક્કી)

રુકૂઅ-૧

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ ۝۱ مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ ۝۲ وَمِنْ شَرِّ غَاسِقٍ إِذَا وَقَبَ ۝۳ وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِي الْعُقَدِ ۝۴ وَمِنْ شَرِّ حَاسِدٍ إِذَا حَسَدَ ۝۵

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

કહો, ^(૧) હું શરણ માગું છું, ^(૨) પરોઢના રબનું, ^(૩) દરેક તે વસ્તુની બૂરાઈથી જે તેણે પેદા કરી છે, ^(૪) અને રાત્રિના અંધકારની બૂરાઈથી જ્યારે કે તે છવાઈ જાય, ^(૫) અને ગાંઠોમાં ફૂંકનારાઓ (અથવા ફૂંકનારીઓ)ની બૂરાઈથી, ^(૬) અને ઈર્ષા કરનારની બૂરાઈથી જ્યારે તે ઈર્ષ્યા કરે. ^(૭) (રુકૂઅ-૧)

(૧) **قُلْ** (કહો) શબ્દ એ સંદેશનો એક ભાગ છે, જે રિસાલત (પયગંબરી)ના પ્રચાર માટે નબી (ﷺ) પર વહી દ્વારા અવતરિત થયો છે, તેથી જો કે આ ઈરશાદના સૌપ્રથમ સંબોધિત તો રસૂલુલ્લાહ ﷺ જ છે, પરંતુ આપના પછી દરેક મોમિન આનો સંબોધિત છે.

(૨) શરણ માગવાના કાર્યમાં અનિવાર્યપણે ત્રણ ઘટકો સામેલ છે. એક - સ્વયં શરણ માગવું, બીજું - શરણ માગનાર અને ત્રીજું - જેનું શરણ માગવામાં આવે. શરણ માગવાનો અર્થ કોઈ વસ્તુથી ભય અનુભવીને પોતાને તેનાથી બચાવવા માટે કોઈ અન્યની સુરક્ષામાં જવું, અથવા તેની આડ લેવી, અથવા તેની બાથમાં જવું કે ભેટી જવું, અથવા તેની છત્રછાયામાં ચાલ્યા જવું છે. શરણ માગનાર છેવટે એ જ વ્યક્તિ હોય છે, જે અનુભવે છે કે જે વસ્તુથી તે ડરી રહ્યો છે, તેનો સામનો તે સ્વયં કરી નહીં શકે, બલકે તેની તેને આવશ્યકતા છે કે તેનાથી બચવા માટે બીજાનું શરણ લે. પછી જેનું શરણ માગવામાં આવે છે, તે અનિવાર્યપણે કોઈ એવો વ્યક્તિ કે અસ્તિત્વ (હસ્તી) હોય છે, જેના વિશે શરણ માગનાર એમ સમજે છે કે એ ભયાનક વસ્તુથી એ જ તેને બચાવી શકે છે. હવે શરણનો એક પ્રકાર તો એ હોય છે, જે પ્રાકૃતિક નિયમાનુસાર આ ભૌતિક જગતમાં કોઈ ઈન્દ્રિયગમ્ય કે બુદ્ધિગમ્ય ભૌતિક વસ્તુ કે વ્યક્તિ કે શક્તિથી પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે. જેમ કે દુશ્મનના હુમલાથી બચવા માટે કોઈ કિલ્લામાં શરણ લેવું, અથવા ગોળીઓની રમઝટથી બચવા માટે ખાઈ કે ઊભો કરેલ ટેકરા અથવા દીવાલની આડ લેવી, અથવા કોઈ શક્તિશાળી અત્યાચારીથી બચવા માટે કોઈ માણસ કે જાતિ કે સરકારનું શરણ લેવું, અથવા તડકાથી બચવા માટે કોઈ વૃક્ષ કે ઈમારતના છાંયડામાં શરણ લેવું. તેનાથી વિપરીત, બીજો પ્રકાર એ છે, જેમાં દરેક પ્રકારનાં જોખમો અને દરેક પ્રકારનાં ભૌતિક, નૈતિક કે આધ્યાત્મિક નુકસાનો અને હાનિકારક વસ્તુઓથી કોઈ અલૌકિક હસ્તીનું શરણ એ શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસથી માગવામાં આવે છે કે એ હસ્તી ભૌતિક સંસાર-જગત પર શાસક છે તથા જ્ઞાનેન્દ્રિય અને સમજશક્તિથી પર એવી રીતે તે એ વ્યક્તિની અવશ્ય રક્ષા કરશે, જે તેનું શરણ શોધી રહ્યો છે. શરણનો આ બીજો

પ્રકાર જ ન કેવળ સૂર: ફલક અને સૂર: નાસમાં અભિપ્રેત છે, બલકે કુર્આન અને હદીસમાં જ્યાં પણ અલ્લાહ-ત્આલાનું શરણ માગવાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તેનાથી અભિપ્રેત આ જ વિશિષ્ટ પ્રકારનું શરણ છે; અને તૌહીદની શ્રદ્ધાનો અનિવાર્ય તકાદો એ છે કે આ પ્રકારનું **تَعُوذُ** 'તઅવ્વુઝ' કે **استعاذه** 'ઈસ્તિઆઝા' (શરણ માગવું) અલ્લાહ સિવાય કોઈ અન્યથી ન માગવામાં આવે. મુશ્શરિકો આ પ્રકારની સુરક્ષા અલ્લાહ સિવાય અન્ય હસ્તીઓથી, જેમ કે - જિન્નાતો અથવા દેવીઓ અથવા દેવતાઓથી માગતા હતા અને આજે પણ માગે છે. ભૌતિકવાદી લોકો આના માટે પણ ભૌતિક સાધનો અને માધ્યમોની જ મદદ લે છે, કેમ કે તેઓ કોઈ અલૌકિક શક્તિને માનતા નથી. પરંતુ મોમિન એવી તમામ આફતો અને મુસીબતોની સામે, જેને દૂર કરવા માટે સ્વયં પોતાને સમર્થ નથી સમજતો, કેવળ અલ્લાહ તરફ જ રજૂ થાય છે અને તેનું જ શરણ માગે છે. ઉદાહરણ રૂપે, મુશ્શરિકો વિશે કુર્આનમાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે કે: **وَأَنذَرْتُكَ أَنْ تَكُونَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ** "અને એ કે મનુષ્યોમાંથી કેટલાક લોકો જિન્નાતોમાંથી કેટલાકનું શરણ માગ્યા કરતા હતા." (અલ-જિન્ન: ૬) અને તેની સમજૂતી કરતાં અમે સૂર: જિન્ન, નોંધ ૭માં હઝરત અબ્દુલ્લાહ બિન અબ્બાસ رضي الله عنهની એ રિવાયતની નોંધ કરી ચૂક્યા છીએ કે આરબ મુશ્શરિકોને જ્યારે કોઈ સૂમસામ ખીણમાં રાત પસાર કરવી પડતી તો તેઓ પોકારીને કહેતા, "અમે આ ખીણના રબનું (અર્થાત્ એ જિન્નાતની જે આ વાદીનો શાસક છે અથવા આ વાદીનો માલિક છે, તેનું) શરણ માગીએ છીએ." તેનાથી વિપરીત, ફિરઝોન વિશે ફરમાવવામાં આવ્યું કે હઝરત મૂસા عليه السلامએ પ્રસ્તુત કરેલ મહાન નિશાનીઓને જોઈને **فَوَيْلٌ لِلْمُصَلِّينَ** "તે પોતાની શક્તિ પર અડી ગયો." (સૂર: અઝ્-ઝારિયાત: ૩૯) પરંતુ ખુદાપરસ્તો (ઈશાનિષ્ઠો)નું વર્તન કુર્આનમાં એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે જે વસ્તુનો પણ તેઓ ભય અનુભવે છે, યાહે ભૌતિક હોય કે નૈતિક કે આધ્યાત્મિક, તેની બૂરાઈથી બચવા માટે તેઓ અલ્લાહનું શરણ માગે છે. તેથી હઝરત મરયમ વિશે વર્ણન થયું છે કે જ્યારે અચાનક એકાંતમાં અલ્લાહનો ફરિશ્તો એક પુરુષના રૂપમાં તેમના સામે આવ્યો (જ્યારે કે તે નહોતી જાણતી કે તે ફરિશ્તો છે), તો તેમણે કહ્યું - **أَعُوذُ بِالرَّحْمَنِ مِنْكَ** "જો તું અલ્લાહથી ડરવાવાળો માણસ છે, તો હું તારાથી પરમ્ કૃપાળુ અલ્લાહનું શરણ માગું છું." (મરયમ: ૧૮) હઝરત નૂહ عليه السلامએ જ્યારે અલ્લાહત્આલાને એક અનુચિત દુઆ કરી અને જવાબમાં અલ્લાહ તરફથી તેમને ઠપકો આપવામાં આવ્યો, તો તેમણે તરત જ અરજ કરી - **رَبِّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ أَنْ أَسْأَلَكَ مَا لَيْسَ لِي بِهِ عِلْمٌ** "મારા રબ ! હું તારું શરણ માગું છું એ વાતથી કે હું તારાથી એવી વસ્તુની દરખાસ્ત કરું, જેનું મને જ્ઞાન નથી." (હૂદ: ૪૭) હઝરત મૂસા عليه السلامએ જ્યારે બની ઈસરાઈલને ગાય ઝબેહ કરવાની આજ્ઞા કરી અને તેમણે કહ્યું કે આપ અમારાથી મજાક કરો છો, તો તેમણે જવાબમાં ફરમાવ્યું: **أَعُوذُ بِاللَّهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ** "હું અલ્લાહનું શરણ માગું છું એ વાતથી કે અજ્ઞાનીઓ જેવી વાત કરું." (અલ-બકરહ: ૬૭)

આ જ શાન એ તમામ તઅવ્વુઝાત (કુલહુવલ્લાહ અને મુઅવ્વિઝતૈન)ની છે, જે રસુલુલ્લાહ صلوات الله وسلامه عليهથી હદીસના પુસ્તકોમાં નોંધવામાં આવેલ છે. ઉદાહરણ તરીકે, હુઝૂર صلوات الله وسلامه عليهની નીચે દર્શાવેલ દુઆઓને જુઓ:

عَنْ عَائِشَةَ أَنَّ النَّبِيَّ صلوات الله وسلامه عليه كَانَ يَقُولُ فِي دَعَائِهِ: اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ شَرِّ مَا عَمِلْتُ
وَمِنْ شَرِّ مَا لَمْ أَعْمَلْ (مسلم)

હઝરત આઈશા رضي الله عنهاની રિવાયત છે કે નબી સલ્લ. પોતાની દુઆઓમાં એમ ફરમાવ્યા કરતા હતા કે, "હે અલ્લાહ ! હું તારું શરણ માગું છું એ કાર્યોની બૂરાઈથી જે મેં કર્યાં અને એ કાર્યોની બૂરાઈથી જે મેં નથી કર્યાં."

(અર્થાત્ જો મેં કોઈ ખોટું કાર્ય કર્યું છે, તો તેના ખરાબ પરિણામથી શરણ માગું છું અને જો કોઈ કાર્ય જે મારે કરવું જોઈતું હતું, કર્યું નથી, તો તેના નુકસાનથી પણ શરણ માગું છું, અથવા એ વાતથી શરણ માગું છું કે જે કાર્ય કરવું જોઈતું નહોતું તે હું ક્યારેક કરી નાપું.)

عَنْ ابْنِ عُمَرَ كَانَ مِنْ دَعَاءِ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ: اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ زَوَالِ نِعْمَتِكَ، وَتَحَوُّلِ عَافِيَتِكَ، وَفَجْأَةِ نِقْمَتِكَ وَجَمِيعِ سَخَطِكَ. (مسلم)

ઇબને ઉમર رضي الله عنهની રિવાયત છે કે રસૂલુલ્લાહ ﷺની દુઆઓમાંથી એક એ પણ હતી કે, “હે અલ્લાહ ! હું તારું શરણ માગું છું તેનાથી કે તારી જે ને’મત (કૃપા) મને પ્રાપ્ત છે, તે છીનવી લેવામાં આવે, અને તારાથી જે સલામતી, સ્વાસ્થ્ય અને રાહત મને પ્રાપ્ત છે તે પ્રાપ્ત ન હોય, તારો પ્રકોપ એકાએક તૂટી પડે, અને હું શરણ માગું છું તારી દરેક પ્રકારની નારાજગીથી.”

عن زيد بن ارقم كان رسول الله ﷺ يقول: اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ عِلْمٍ لَا يَنْفَعُ وَمِنْ قَلْبٍ لَا يَخْشَعُ وَمِنْ نَفْسٍ لَا تَشْبَعُ وَمِنْ دَعْوَةٍ لَا يَسْتَجَابُ. (مسلم)

ઝૈદ બિન અરકમ رضي الله عنهની રિવાયત છે કે નબી ﷺ ફરમાવ્યા કરતા હતા : “હે અલ્લાહ ! હું તારું શરણ માગું છું એ જ્ઞાનથી જે લાભપ્રદ ન હોય, એ હૃદયથી જે તારો ડર ન રાખે, એ નફસ (મન)થી જે ક્યારેય સંતૃપ્ત ન થાય અને એ દુઆથી જે કબૂલ કરવામાં ન આવે.”

عن ابي هريره كان رسول الله ﷺ يقول: اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْجُوعِ فَإِنَّهُ بِمَسِّ الصَّجِيعِ، وَأَعُوذُ بِكَ مِنَ الْخِيَانَةِ فَإِنَّهُ بِمَسِّ الْبِطَانَةِ. (ابو داؤد)

હઝરત અબૂ હુરૈરા رضي الله عنهની રિવાયત છે કે રસૂલુલ્લાહ ﷺ ફરમાવતા હતા : “હે અલ્લાહ ! હું તારું શરણ માગું છું ભૂખથી, કેમ કે તે સૌથી ખરાબ વસ્તુ છે, જેના સાથે કોઈ રાત વિતાવે, અને તારું શરણ માગું છું અપ્રમાણિકતાથી, કેમ કે તે દિલની મોટી ભ્રષ્ટતા અને સડો છે.”

عن انس ان النبي ﷺ كان يقول: اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْبَرَصِ وَالْجُنُونِ وَالْجُدَامِ وَسَيِّئِ الْأَسْقَامِ. (ابو داؤد)

હઝરત અનસ رضي الله عنهની રિવાયત છે કે રસૂલુલ્લાહ ﷺ ફરમાવ્યા કરતા હતા : હે અલ્લાહ ! હું તારું શરણ માગું છું કોઈ તેમજ ઝનૂન અને પાગલપણાથી અને રક્તપિત્ત અને તમામ ખરાબ બીમારીઓથી.”

عن عائشة ان النبي ﷺ كان يدعو بهؤلاء الكلمات: اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ فِتْنَةِ النَّارِ وَمِنْ شَرِّ الْغَيْبِيِّ وَالْفُتْرِيِّ. (ترمذی و ابو داؤد)

હઝરત આઈશા رضي الله عنهاની રિવાયત છે કે હુઝૂર ﷺ આ કલેમાઓની સાથે દુઆ માગ્યા કરતા હતા : “હે અલ્લાહ ! હું તારું શરણ માગું છું આગના ઉપદ્રવથી અને માલદારી અને ગરીબીની બૂરાઈથી.”

عن قُطَيْبَةَ بْنِ مَالِكٍ كَانَ النَّبِيُّ ﷺ يَقُولُ: اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ مُنْكَرَاتِ الْأَخْلَاقِ وَالْأَعْمَالِ وَالْأَهْوَاءِ. (ترمذی)

કુત્બા બિન માલિક رضي الله عنه કહે છે કે નબી ﷺ ફરમાવ્યા કરતા હતા : “હે અલ્લાહ ! હું ખરાબ કાર્યો અને ખરાબ ઇચ્છાઓથી તારું શરણ માગું છું.”

શકલ બિન હુઝૈદે હુઝૂર ﷺને અરજ કરી કે મને કોઈ દુઆ બતાવો, ફરમાવ્યું - કહો :

اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ شَرِّ سَمْعِي، وَمِنْ شَرِّ بَصَرِي، وَمِنْ شَرِّ لِسَانِي، وَمِنْ شَرِّ قَلْبِي. وَمِنْ شَرِّ مَنِي. (ترمذی و ابو داؤد)
 “હે અલ્લાહ! હું તારું શરણ માગું છું મારા સાંભળવાની બૂરાઈથી, અને મારા જોવાની બૂરાઈથી, અને મારી
 જીભની બૂરાઈથી, અને મારા હૃદયની બૂરાઈથી, અને મારી કામેચ્છાની બૂરાઈથી.”

عن انس بن مالك كان رسول الله ﷺ يقول: اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْعَجْزِ وَالْكَسَلِ وَالْجُبْنِ وَالْهَرَمِ وَالْبَخْلِ
 وَأَعُوذُ بِكَ مِنْ عَذَابِ الْقَبْرِ وَمِنْ فِتْنَةِ الْمَحْيَا وَالْمَمَاتِ (وفى رواية لمسلم) وَضَلَعِ الدِّينِ وَغَلْبَةِ الرِّجَالِ. (بخارى و مسلم)

અનસ બિન માલિક ેની રિવાયત છે કે રસૂલુલ્લાહ ે ફરમાવ્યા કરતા : “હે અલ્લાહ! હું તારું શરણ માગું છું
 લાચારી અને અક્ષમતાથી તથા સુસ્તી અને આળસથી તથા કાયરતાથી અને ઘડપણથી અને કંજૂસીથી, અને તારું
 શરણ માગું છું કબરના અઝાબ (યાતના)થી અને જીવન અને મૃત્યુના ઉપદ્રવથી (અને મુસ્લિમની એક રિવાયતમાં
 એ પણ છે) અને દેવાના બોજથી અને એ વાતથી કે લોકો મારા પર પ્રભુત્વ મેળવે.”

عَنْ خَوْلَةَ بِنْتِ حُكَيْمِ السُّلَمِيِّتِ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ يَقُولُ: مَنْ تَزَلَّ مَنْزِلًا ثُمَّ قَالَ أَعُوذُ بِكَ كَلِمَاتِ
 اللَّهِ التَّامَّاتِ مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ لَمْ يَضُرَّهُ شَيْءٌ حَتَّى يَرْتَحِلَ مِنْ ذَلِكَ الْمَنْزِلِ (مسلم)

ખૌલા બિન્તે હકીમ સલ્મિયા ે કહે છે કે મેં રસૂલુલ્લાહ ેને એમ ફરમાવતા સાંભળ્યા છે કે જે વ્યક્તિ નવી
 જગ્યાએ પહોંચે અને આ શબ્દો કહે કે, “હું અલ્લાહના દોષરહિત-ખામીરહિત કલમાઓનું શરણ માગું છું મખ્લૂકો
 (સર્જનો)ની બૂરાઈથી, તો તેને કોઈ વસ્તુ નુકસાન નહીં પહોંચાડે, ત્યાં સુધી કે તે એ જગ્યાએથી નીકળી જાય.”

આ હુઝૂર ેના કેટલાક તઅવ્વુઝાત ઉદાહરણ રૂપે અમે હદીસોમાંથી નોંધ કરેલ છે, જેનાથી ખ્યાલ આવે છે કે
 મોમિનનું કામ દરેક પ્રકારના જોખમ અને બૂરાઈથી અલ્લાહનું શરણ માગવું છે, ન કે કોઈ અન્યનું શરણ, અને ન
 તેનું એ કામ છે કે અલ્લાહથી બેનિયાઝ (નિ:સ્પૃહ, નિરપેક્ષ) થઈને તે પોતાના પર ભરોસો કરે.

(૩) મૂળ શબ્દ **فَلَقٌ** પ્રયુક્ત થયો છે. **فَلَقٌ** નો ખરો અર્થ ફાડવાનો થાય છે. તફ્ફીરવેત્તાઓની મોટી
 સંખ્યાએ આનો અર્થ રાત્રિના અંધકારને ફાડીને પરોઢ નીકળવાનો કર્યો છે, કેમ કે અરબી ભાષામાં **فَلَقٌ الصَّح** શબ્દ
 સવાર ઊગવાના અર્થમાં ખૂબ પ્રયુક્ત થયો છે, અને કુર્આનમાં પણ અલ્લાહત્આલા માટે **فَلَقَ الصَّاح** ના શબ્દો
 પ્રયુક્ત કરવામાં આવ્યા છે, અર્થાત્ “એ જે રાત્રિના અંધકારને ફાડીને સવાર કાઢે છે.” (અલ-અનૂઆમ : ૯૬)
فَلَقٌ નો બીજો અર્થ **خَلَقٌ** પણ કરવામાં આવ્યો છે, કેમ કે દુનિયામાં જેટલી પણ વસ્તુઓ પેદા કરવામાં આવી છે, તે
 કોઈને કોઈ વસ્તુને ફાડીને નીકળે છે. તમામ વનસ્પતિઓ બીજ અને જમીનને ફાડીને પોતાની કુંપળો કાઢે છે.
 તમામ પશુઓ કાં તો માતાના ગર્ભથી બહાર નીકળે છે, અથવા ઈંડુ તોડીને પ્રગટ થાય છે, અથવા કોઈ અવરોધરૂપ
 વસ્તુને ચીરીને બહાર આવે છે. તમામ ઝરણાઓ પહાડ કે જમીનને ફાડીને નીકળે છે. દિવસ રાત્રિનો પરદો ચાક
 કરીને પ્રગટ થાય છે. વરસાદના ટીપાઓ વાદળોને ચીરીને જમીન તરફ વરસે છે. ટૂંકમાં, અસ્તિત્વ ધરાવતી તમામ
 વસ્તુઓ કોઈને કોઈ પ્રકારના ‘ઇન્શિકાક’ (ફાટવા)ના પરિણામે અનસ્તિત્વથી અસ્તિત્વમાં આવે છે, ત્યાં સુધી કે
 જમીન અને તમામ આકાશો પણ પહેલાં એક ઢગલો હતા, જેને ફાડીને તેમને અલગ-અલગ કરવામાં આવ્યા :
كَانَتْ رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا (અલ-અંબિયા : ૩૦) આમ, આ અર્થને જોતાં **فَلَقٌ** શબ્દ તમામ સર્જનો માટે સામાન્ય છે.
 હવે જો પહેલા અર્થને લેવામાં આવે, તો આયતનો મતલબ એ થશે કે હું સવાર કે પરોઢના માલિકનું શરણ લઉં છું,
 અને જો બીજો અર્થ લેવામાં આવે તો મતલબ થશે કે હું તમામ સર્જનોના માલિકનું શરણ લઉં છું. અહીં
 અલ્લાહત્આલાનું વ્યક્તિવાચક નામ છોડીને ગુણવાચક નામ ‘રબ’ એટલા માટે પ્રયુક્ત કરવામાં આવેલ છે કે

اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ شَرِّ سَمْعِي، وَمِنْ شَرِّ بَصَرِي، وَمِنْ شَرِّ لِسَانِي، وَمِنْ شَرِّ قَلْبِي، وَمِنْ شَرِّ مَنِي. (ترمذی و ابو داؤد)

“હે અલ્લાહ! હું તારું શરણ માગું છું મારા સાંભળવાની બૂરાઈથી, અને મારા જોવાની બૂરાઈથી, અને મારી જાભની બૂરાઈથી, અને મારા હૃદયની બૂરાઈથી, અને મારી કામેચ્છાની બૂરાઈથી.”

عن انس بن مالك كان رسول الله ﷺ يقول: اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْعَجْزِ وَالْكَسَلِ وَالْجُبْنِ وَالْهَرَمِ وَالْبَخْلِ وَأَعُوذُ بِكَ مِنْ عَذَابِ الْقَبْرِ وَمِنْ فِتْنَةِ الْمَحْيَا وَالْمَمَاتِ (وفي رواية لمسلم) وَضَلَعِ اللَّيْنِ وَعَلْبَةِ الرِّجَالِ. (بخارى و مسلم)

અનસ બિન માલિક ેના રિવાયત છે કે રસૂલુલ્લાહ ે ફરમાવ્યા કરતા: “હે અલ્લાહ! હું તારું શરણ માગું છું લાચારી અને અલમતાથી તથા સુસ્તી અને આળસથી તથા કાયરતાથી અને ઘડપણથી અને કંજૂસીથી, અને તારું શરણ માગું છું કબરના અઝાબ (યાતના)થી અને જીવન અને મૃત્યુના ઉપદ્રવથી (અને મુંસ્લિમની એક રિવાયતમાં એ પણ છે) અને દેવાના બોજથી અને એ વાતથી કે લોકો મારા પર પ્રભુત્વ મેળવે.”

عَنْ خَوْلَةَ بِنْتِ حَكِيمِ السُّلَمِيَّةِ سَمِعَتْ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ يَقُولُ: مَنْ نَزَلَ مِنْزِلًا تَمَّ قَالَ أَعُوذُ بِكَ كَلِمَاتِ اللَّهِ التَّامَاتِ مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ لَمْ يَضُرَّهُ شَيْءٌ حَتَّى يَرْتَحِلَ مِنْ ذَلِكَ الْمَنْزِلِ (مسلم)

ખૌલા બિન્તે હકીમ સલ્મિયા ે કહે છે કે મેં રસૂલુલ્લાહ ેને એમ ફરમાવતા સાંભળ્યા છે કે જે વ્યક્તિ નવી જગ્યાએ પહોંચે અને આ શબ્દો કહે કે, “હે અલ્લાહના દોષરહિત-ખામીરહિત કલમાઓનું શરણ માગું છું મખ્લૂકો (સર્જનો)ની બૂરાઈથી, તો તેને કોઈ વસ્તુ નુકસાન નહીં પહોંચાડે, ત્યાં સુધી કે તે એ જગ્યાએથી નીકળી જાય.”

આ હુજૂર ેના કેટલાક તઅવ્યુઝાત ઉદાહરણ રૂપે અમે હદીસોમાંથી નોંધ કરેલ છે, જેનાથી ખ્યાલ આવે છે કે મોમિનનું કામ દરેક પ્રકારના જોખમ અને બૂરાઈથી અલ્લાહનું શરણ માગવું છે, ન કે કોઈ અન્યનું શરણ, અને ન તેનું એ કામ છે કે અલ્લાહથી બેનિયાઝ (નિ:સ્પૃહ, નિરપેક્ષ) થઈને તે પોતાના પર ભરોસો કરે.

(૩) મૂળ શબ્દ **فَلَقٌ** પ્રયુક્ત થયો છે. **فلق** નો ખરો અર્થ ફાડવાનો થાય છે. તફ્ફીરવેતાઓની મોટી સંખ્યાએ આનો અર્થ રાત્રિના અંધકારને ફાડીને પરોઢ નીકળવાનો કર્યો છે, કેમ કે અરબી ભાષામાં **فلق الصبح** શબ્દ સવાર ઊગવાના અર્થમાં ખૂબ પ્રયુક્ત થયો છે, અને કુર્આનમાં પણ અલ્લાહત્આલા માટે **فَلَقَ الْإِصْبَاحِ** ના શબ્દો પ્રયુક્ત કરવામાં આવ્યા છે, અર્થાત્ “એ જે રાત્રિના અંધકારને ફાડીને સવાર કાઢે છે.” (અલ-અનૂઆમ : ૯૬)

فلق નો બીજો અર્થ **خَلَقَ** પણ કરવામાં આવ્યો છે, કેમ કે હુનિયામાં જેટલી પણ વસ્તુઓ પેદા કરવામાં આવી છે, તે કોઈને કોઈ વસ્તુને ફાડીને નીકળે છે. તમામ વનસ્પતિઓ બીજ અને જમીનને ફાડીને પોતાની કુંપળો કાઢે છે. તમામ પશુઓ કાં તો માતાંના ગર્ભથી બહાર નીકળે છે, અથવા ઈડું તોડીને પ્રગટ થાય છે, અથવા કોઈ અવરોધરૂપ વસ્તુને ચીરીને બહાર આવે છે. તમામ ઝરણાઓ પહાડ કે જમીનને ફાડીને નીકળે છે. દિવસ રાત્રિનો પરદો ચાક કરીને પ્રગટ થાય છે. વરસાદના ટીપાઓ વાદળોને ચીરીને જમીન તરફ વરસે છે. ટૂંકમાં, અસ્તિત્વ ધરાવતી તમામ વસ્તુઓ કોઈને કોઈ પ્રકારના ‘ઈન્શિકાક’ (ફાટવા)ના પરિણામે અનસ્તિત્વથી અસ્તિત્વમાં આવે છે, ત્યાં સુધી કે જમીન અને તમામ આકાશો પણ પહેલાં એક ઢગલો હતા, જેને ફાડીને તેમને અલગ-અલગ કરવામાં આવ્યા : **كَانَتْ رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا** (અલ-અંબિયા : ૩૦) આમ, આ અર્થને જોતાં **فلق** શબ્દ તમામ સર્જનો માટે સામાન્ય છે. હવે જો પહેલા અર્થને લેવામાં આવે, તો આપતનો મતલબ એ થશે કે હું સવાર કે પરોઢના માલિકનું શરણ લઉં છું, અને જો બીજો અર્થ લેવામાં આવે તો મતલબ થશે કે હું તમામ સર્જનોના માલિકનું શરણ લઉં છું. અહીં અલ્લાહત્આલાનું વ્યક્તિવાચક નામ છોડીને ગુણવાચક નામ ‘રબ’ એટલા માટે પ્રયુક્ત કરવામાં આવેલ છે કે

‘શર’ (બૂરાઈ)થી શરણ માગવું આ બંને અર્થનું સમાવેષક છે.

પાંચમું એ કે શર થી શરણ માગવામાં બે અર્થ બીજા પણ સામેલ છે. એક એ કે જેરુ ઘટિત થઈ ચૂક્યું છે, બંદો પોતાના ખુદાથી શરણ માંગી રહ્યો છે કે તે તેને દૂર કરી દે. બીજું એ કે જેરુ ઘટિત નથી થયું, બંદો એ દુઆ માંગી રહ્યો છે કે અલ્લાહ મને તેની બૂરાઈથી સુરક્ષિત રાખે.

(૫) સર્જનો કે વસ્તુઓની બૂરાઈથી સર્વગ્રાહી શરણ માગ્યા પછી હવે અમુક ખાસ સર્જનોની બૂરાઈથી વિશેષ રૂપે શરણ માગવાની તાકીદ કરવામાં આવી રહી છે. આયતમાં **عَاسِقٍ إِذَا وَقَبَ** ના શબ્દોનો પ્રયોગ થયો છે. **عَاسِقٍ** નો શાબ્દિક અર્થ અંધકાર થાય છે. તેથી કુર્આનમાં એક જગ્યાએ ઈરશાદ થયો છે: **لِيَذُنَّ عَنِ النَّاسِ وَالطَّاغُوتِ** (બની ઈસરાઈલ : ૭૮) અને **وَقَب** નો અર્થ દાખલ થવાનો અથવા છવાઈ જવાનો થાય છે. રાત્રિના અંધકારની બૂરાઈથી વિશેષ રૂપે શરણ માગવાનું કારણ એ છે કે મોટાભાગના ગુનાઓ અને અત્યાચારો રાતના સમયે જ થતા હોય છે. અત્યંત હાનિકારક જાનવરો પણ રાત્રે જ નીકળતા હોય છે, અને આરબ પ્રદેશમાં અરાજકતા અને અંધાધૂંધીની જે સ્થિતિ આ આયતના અવતરિત થવાના સમયે હતી, એમાં તો રાત ખૂબ જ ભયાનક વસ્તુ હતી. તેના અંધકારમાં છાપામારો નીકળતા હતા અને વસ્તીઓમાં લૂંટફાટ અને મારધાડ કરવા માટે તૂટી પડતા હતા. જે લોકો રસૂલુલ્લાહ ﷺ ના પ્રાણની પાછળ પડ્યા હતા, તેઓ પણ રાતના જ સમયે આપની હત્યા કરવાની યોજનાનો વિચાર કરતા હતા, જેથી હત્યારાનો પત્તો ન લાગી શકે. તેથી એ તમામ બૂરાઈઓ અને આફતોથી અલ્લાહનું શરણ માગવાનો આદેશ આપવામાં આવ્યો, જે રાત્રે જ આવતી હોય છે. અહીં અંધારી રાત્રિની બૂરાઈથી પરોઢના રબનું શરણ માગવામાં જે સૂક્ષ્મ સુસંગતતા છે, તે કોઈ દૃષ્ટિવાનથી છૂપી રહી શકતી નથી.

આ આયતની સમજૂતીમાં એક મુશ્કેલી એ ઊભી થાય છે કે જુદી-જુદી હદીસોમાં હઝરત આઈશા ﷺ ની એ રિવાયત આવી છે કે રાત્રે ચંદ્ર નીકળેલો હતો. રસૂલુલ્લાહ ﷺ એ મારો હાથ પકડીને તેના તરફ ઈશારો કર્યો અને ફરમાવ્યું કે અલ્લાહનું શરણ માંગો, **إِذَا وَقَبَ** અર્થાત્ આ **إِذَا وَقَبَ** છે. (અહમદ, તિરમિઝી, નિસાઈ, ઈબ્ને જરીર, ઈબ્ને અલ-મુન્જીર, હાકિમ, ઈબ્ને મરદૂયા) આના અર્થઘટનમાં કેટલાક લોકોએ કહ્યું છે કે **إِذَا وَقَبَ** નો અર્થ અહીં **إِذَا خَسَفَ** છે, અર્થાત્ જ્યારે કે તે ગ્રહણ પામે અથવા ચંદ્રગ્રહણ તેને ઢાંકી લે. પરંતુ કોઈ રિવાયતમાં પણ એ નથી આવ્યું કે જે વખતે હુઝૂર ﷺ એ ચંદ્ર તરફ ઈશારો કરીને આ વાત ફરમાવી હતી, ત્યારે તે ગ્રહણમાં હતો, અને આરબ શબ્દકોષમાં પણ **إِذَا وَقَبَ** નો અર્થ **إِذَا خَسَفَ** કોઈપણ રીતે નથી થઈ શકતો. અમારા મતે આ હદીસનું ખરું અર્થઘટન એ છે કે ચંદ્રના નીકળવાનો સમય રાત જ હોય છે, તેથી દિવસે જો ચંદ્ર આકાશમાં હોય પણ છે તો પ્રકાશિત નથી હોતો, તેથી હુઝૂર ﷺ ના ઈરશાદનો મતલબ એ છે કે તેના (અર્થાત્ ચંદ્રના) આવવાના સમયે અર્થાત્ રાતથી અલ્લાહનું શરણ માંગો, કેમ કે ચંદ્રનો પ્રકાશ રક્ષણ કરવાવાળા માટે એટલો સહાયક નથી હોતો, જેટલો હુમલો કરવાવાળા માટે હોય છે, અને ગુનાનો ભોગ બનનાર માટે એટલો મદદગાર નથી હોતો, જેટલો ગુનેગાર માટે હોય છે. આ કારણસર જ હદીસમાં રસૂલુલ્લાહ ﷺ નો ઈરશાદ છે કે -

إِنَّ الشَّمْسَ إِذَا غَرَبَتْ أَتَتْ الشَّيَاطِينَ، فَكَفْتُوا صَبِيَانَكُمْ وَأَمْوَالَكُمْ حَتَّى تَلْهَبَ فَحِمَةَ الْعِشَاءِ.

“જ્યારે સૂર્ય આથમી જાય, તો શૈતાનો દરેક બાજુ ફેલાઈ જાય છે, તેથી પોતાના બાળકોને ઘરોમાં બોલાવી લો અને પોતાના જાનવરોને બાંધી રાખો, જ્યાં સુધી રાતનો અંધકાર સમાપ્ત ન થઈ જાય.”

(૬) મૂળ શબ્દો છે **نَفَّاثَاتٍ فِي الْعُقَدِ** જેનો અર્થ ગાંઠનો છે, જેવી કે દોરામાં કે

રસ્સીમાં મારવામાં આવે છે. نَفْسٌ નો અર્થ ફૂંકવાનો થાય છે. نَفْسَاتٌ બહુવચન છે نَفْسٌ નું, જેને જો, عَلْمٌ (અર્થાત પુસ્તિકા) ની જેમ સમજવામાં આવે તો તેનો આશય ઘણા ફૂંકવાવાળા પુરુષો થશે અને જો તેને સ્ત્રીલિંગ સમજવામાં આવે તો તેનો આશય ઘણી ફૂંકવાવાળી સ્ત્રીઓ પણ હોઈ શકે છે, અને વ્યક્તિઓ કે સમૂહો પણ, કેમ કે અરબીમાં વ્યક્તિ અને સમૂહ બંને સ્ત્રીલિંગ છે. ગાંઠમાં ફૂંકવાનો શબ્દ મોટાભાગે, બલ્કે તમામ તફ્હીરવેત્તાઓના મતે જાદુ માટે વપરાય છે, કેમ કે જાદુગર સામાન્ય રીતે કોઈ તાર કે દોરામાં ગાંઠ મારતા અને તેના પર ફૂંકતા જાય છે. આમ, આયતનો અર્થ એ છે કે હું પરોઢના રબનું શરણ માગું છું જાદુગરો કે જાદુગરણીઓના ઉપદ્રવ કે બૂરાઈથી. આ અર્થની પુષ્ટિ એ રિવાયતો પણ કરે છે, જેમાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે રસૂલુલ્લાહ ﷺ પર જ્યારે જાદુ થયું હતું, તો જિબ્રીલ ﷺ આવીને હુઝૂર ﷺને મુઅવ્વિઝતૈન પઢવાનો નિર્દેશ કર્યો હતો, અને મુઅવ્વિઝતૈનમાં આ જ એક વાક્ય છે, જે પ્રત્યક્ષ રૂપે જાદુથી સંબંધિત છે. અબૂ મુસ્લિમ અસ્ફહાની અને ઝમખશરીએ العقد فی النَفْسَاتِ નો એ બીજો અર્થ પણ વર્ણવ્યો છે, અને તે એ છે કે આનાથી અભિપ્રેત સ્ત્રીઓનું છળકપટ અને તેમનાં જુઠાણા, તથા પુરુષોના ઈરાદાઓ, અભિપ્રાયો અને વિચારો પર તેનો પ્રભાવ છે અને તેને જાદુ સાથે સરખાવવામાં આવ્યું છે, કેમ કે સ્ત્રીઓના પ્રેમમાં પ્રસ્ત થઈને માણસની એ હાલત થઈ જાય છે કે જાણે તેના પર જાદુ કરી દેવામાં આવ્યું હોય. આ સમજૂતી, આમ તો રસિક છે, પરંતુ એ સમજૂતીના વિરુદ્ધ છે, જે પુરોગામી મહાનુભાવોથી સ્વીકૃત ચાલી આવી છે, અને એ પરિસ્થિતિથી પણ તે સુસંગત નથી, જેમાં મુઅવ્વિઝતૈન અવતરિત થઈ હતી, જેમ કે અમે પરિચયમાં જણાવી ચૂક્યા છીએ.

જાદુ વિશે એ જાણી લેવું જોઈએ કે એમાં બીજા માણસ પર ખરાબ અસર કરવા માટે શૈતાનો કે દુષ્ટ આત્માઓ કે નક્ષત્રોની મદદ માગવામાં આવે છે, તેથી કુર્આનમાં તેને ફુફ કહેવામાં આવ્યું છે :

وَمَا كَفَرَ سَكِينٌ وَلَكِنَّ الشَّيْطَانَ كَفُرًا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ
 કર્યું હતું, તેઓ લોકોને જાદુ શીખવાડતા હતા.” (અલ-બકરહ : ૧૦૨)

પરંતુ જો તેમાં ફુફની કોઈ વાત કે શિક્ષુક્ત કોઈ કાર્ય ન હોય, તો પણ તે સર્વસંમતિથી હરામ છે અને નબી ﷺ એ તેને સાત એવા કબીરા (મોટા) ગુનાઓમાં સામેલ કર્યું છે, જે માનવીની આખિરતને બરબાદ કરી દેનારાં છે. બુખારી અને મુસ્લિમમાં હઝરત અબૂ હુરૈરા ﷺની રિવાયત છે કે હુઝૂર ﷺ એ ફરમાવ્યું : સાત નષ્ટ-વિનષ્ટ કરી નાખનારી વસ્તુઓથી બચો. લોકોએ પૂછ્યું કે તે શું છે હે અલ્લાહના રસૂલ ? ફરમાવ્યું : અલ્લાહની સાથે ભાગીદાર બનાવવું, જાદુ, કોઈ એવા જીવને નાહક મારી નાખવું જેને અલ્લાહ હરામ કરેલ છે, વ્યાજ ખાવું, અનાથનો માલ ખાવો, જિહાદમાં દુશ્મનના મુકાબલામાં પીઠ બતાવીને ભાંગી જવું અને ભોળી-નિર્દોષ શીલવાન મોમિન સ્ત્રીઓ પર વ્યભિચારનો આરોપ મૂકવો.

(૭) حسر નો અર્થ એ છે કે કોઈ માણસને અલ્લાહે જે ને'મતો (કૃપાઓ) કે સવલતો અને બક્ષિસો તથા ખૂબીઓ પ્રદાન કરી હોય તેના પર કોઈ બીજો માણસ ઈર્ષ્યા કરે અને એવું ઈચ્છે કે તે તેનાથી પાછી લઈને ઈર્ષ્યાળુને મળી જાય, અથવા ઓછામાં ઓછું તેનાથી જરૂર છીનવાઈ જાય. અલબત્ત حسર ની વ્યાખ્યામાં એ વાત નથી આવતી કે કોઈ માણસ એમ ઈચ્છે કે જે બક્ષિસ બીજાને મળી છે, તે મને પણ મળી જાય. અહીં ઈર્ષ્યાળુની બૂરાઈથી અલ્લાહ - ત્આલાનું શરણ એ સ્થિતિમાં માગવામાં આવ્યું છે, જ્યારે કે તે ઈર્ષ્યા કરે, અર્થાત પોતાના મનની આગ બુઝાવવા માટે વાણી કે વર્તનથી કોઈ પગલું ભરે, કેમ કે જ્યાં સુધી તે કોઈ પગલું નથી ભરતો ત્યાં સુધી તેનું ઈર્ષ્યા કરવું પોતાની જગ્યાએ ભલે ખરાબ હોય, પણ જેની ઈર્ષ્યા કરવામાં આવી રહી છે તેના માટે એવી બૂરાઈ નથી બનતી કે તેનાથી

શરણ માગવામાં આવે. તેના સાથે ઈર્ષ્યાળુની બૂરાઈથી રક્ષણ મેળવવા માટે કેટલીક વસ્તુઓ બીજી પણ સહાયક હોય છે. એક એ કે માણસ અલ્લાહ પર ભરોસો કરે અને વિશ્વાસ રાખે કે જ્યાં સુધી અલ્લાહ નહીં ઈચ્છે કોઈ તેનું કંઈ જ બગાડી શકશે નહીં. બીજું એ કે ઈર્ષ્યાળુની વાતો પર ધૈર્ય રાખે, અધીરો બનીને એવી વાતો કે કાર્યવાહીઓ ન કરવા લાગે જેનાથી તે પોતે પણ નૈતિક રીતે ઈર્ષ્યાળુના જ સ્તર પર આવી જાય. ત્રીજું એ કે ઈર્ષ્યાળુ ચાહે અલ્લાહથી નિર્ભય અને લોકોથી નિર્ભજજ થઈને બેહુદ્ વર્તન કરતો રહે, જેની ઈર્ષ્યા કરવામાં આવી રહી છે તે વ્યક્તિ હુમેશા તકવા પર કાયમ રહે (અર્થાત્ અલ્લાહથી ડરતો રહે અને સંયમ જાળવે). ચોથું એ કે પોતાના હૃદયને તેની ચિંતાથી તદ્દન મુક્ત કરી લે અને તેની એવી રીતે અવગણના કરે કે જાણે તે છે જ નહીં, કેમ કે તેની ચિંતામાં પડવું ઈર્ષ્યાળુના પ્રભુત્વ હેઠળ આવવાની શરૂઆત હોય છે. પાંચમું એ કે ઈર્ષ્યાળુની સાથે ખરાબ વર્તન કરવું તો દૂરની વાત છે, જ્યારે પણ એવો પ્રસંગ આવે કે જેની ઈર્ષ્યા કરવામાં આવી રહી છે તે તેની સાથે ભલાઈ અને ઉપકારનો વ્યવહાર કરી શકતો હોય તો અવશ્ય એવું જ કરે, એ ન જુએ કે ઈર્ષ્યાળુના દિલની આગ જેની ઈર્ષ્યા કરવામાં આવી રહી છે તેના આવા નેક વલણથી ઠરે છે કે નહીં. છઠ્ઠું એ કે જેની ઈર્ષ્યા કરવામાં આવી રહી છે તે તૌહીદની આસ્થાને બરાબર સમજીને તેના પર મક્કમ રહે, કેમ કે જે હૃદયમાં તૌહીદની આસ્થા વસી ગઈ હોય, તેમાં અલ્લાહના ડરની સાથે કોઈ અન્ય ડર જગ્યા બનાવી શકતો નથી.

رُكُوعُهَا ۱

(۱۱۳) سُورَةُ النَّاسِ مَكِّيَّةٌ (۲۱)

آيَاتُهَا ۶

આ. ૬

સૂર: ૧૧૪ અન-નાસ (મક્કી)

રુકૂઅ-૧

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ ۝ مَلِكِ النَّاسِ ۝ إِلَهِ النَّاسِ ۝ مِنْ
شَرِّ الْوَسْوَاسِ ۝ الْخَنَّاسِ ۝ الَّذِي يُوَسْوِسُ فِي صُدُورِ
النَّاسِ ۝ مِنَ الْجَنَّةِ وَالنَّاسِ ۝

અલ્લાહના નામથી, જે અત્યંત કૃપાળુ અને દયાળુ છે.

કહો, હું શરણ માગું છું મનુષ્યોના રબ (પ્રભુ-પાલનહાર)નું, મનુષ્યોના સમ્રાટનું, મનુષ્યોના સાચા ઉપાસ્ય (મઅબૂદ)નું, ^(૧) તે વસૂવસા (ભ્રમણાઓ, શંકા-કુશંકાઓ) નાખનારની બૂરાઈથી જે વારંવાર પાછો ફરીને આવે છે, ^(૨) જે લોકોના હૃદયોમાં વસૂવસા નાખે છે, ચાહે તે જિજ્ઞાસામાંથી હોય કે મનુષ્યોમાંથી. ^(૩) (રુકૂઅ-૧)

(૧) અહીં પણ સૂર: ફલકની જેમ بِسْمِ اللَّهِ કહેવાને બદલે અલ્લાહત્તઆલાને તેના ત્રણ ગુણોથી યાદ કરીને તેનું શરણ માગવાની તાકીદ કરવામાં આવી છે. એક - તેનું رَبِّ النَّاسِ અર્થાત્ તમામ માનવોના પાલનહાર અને સંરક્ષક તથા માલિક, સ્વામી અને શાસક હોવું. બીજું - તેનું الْمَلِكِ النَّاسِ અર્થાત્ તમામ માનવોના સમ્રાટ અને શાસક-સાર્વભૌમ રાજા હોવું. ત્રીજું - તેનું إِلَهِ النَّاسِ અર્થાત્ માનવોના વાસ્તવિક અને સાચા ઉપાસ્ય હોવું. (અહીં એ વાત સ્પષ્ટ રહેવી જોઈએ કે إِلَه શબ્દ કુર્આન-મજીદમાં બે અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે. એક એ વસ્તુ કે વ્યક્તિ જેને ઈબાદત કે ઉપાસનાનો કોઈ હક્ક પ્રાપ્ત ન હોય, તેમ છતાં વ્યવહારિક રૂપે તેની ઈબાદત કરવામાં આવી રહી હોય. બીજો એ જેને ઈબાદતનો હક્ક પ્રાપ્ત હોય અને જે હકીકતમાં મા'બૂદ કે ઉપાસ્ય હોય, ચાહે લોકો તેની ઈબાદત કરી રહ્યા હોય કે ન કરી રહ્યા હોય. અલ્લાહ માટે જ્યાં આ શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે, આ જ બીજા અર્થમાં થયો છે.) આ ત્રણ ગુણોથી શરણ માગવાનો અર્થ એ થયો કે હું એ અલ્લાહથી શરણ માગું છું જે માનવોના રબ, બાદશાહ અને ઉપાસ્ય હોવાની હેસિયતથી તેમના ઉપર પૂર્ણ વચસ્વ ધરાવે છે; જે પોતાના બંદાઓની સુરક્ષા પર સંપૂર્ણપણે સમર્થ છે, અને જે વાસ્તવમાં એ બૂરાઈ અને ઉપદ્રવથી માનવોને બચાવી શકે છે, જેનાથી પોતે બચવા અને બીજા માનવોને બચાવવા માટે હું તેનું શરણ માગી રહ્યો છું. એટલું જ નહિ, બલ્કે એ જ રબ અને સમ્રાટ અને ઉપાસ્ય છે, તેથી તેના સિવાય અન્ય કોઈ છે જ નહીં, જેનાથી હું શરણ માગું અને જે હકીકતમાં શરણ આપી પણ શકતો હોય.

(૨) વાસ્તવમાં وَسْوَاسِ الْخَنَّاسِ ના શબ્દો પ્રયુક્ત થયા છે. وَسْوَاسِ નો અર્થ છે વારંવાર વસૂવસાઓ નાખનાર અથવા શંકા-કુશંકાઓ પેદા કરનાર, અને વસૂવસાનો અર્થ છે લગાતાર એવી રીતે કે રીતોથી કોઈના મનમાં કોઈ ખરાબ નાખવી કે જેના મનમાં તે નાખવામાં આવી રહી હોય તેને એવો ખ્યાલ પણ ન આવી શકે કે વસૂવસો નાખનાર તેના મનમાં એક ખરાબ વાત નાખી રહ્યો છે. 'વસૂવસા' શબ્દમાં સ્વયં પુનરાવર્તનનો અર્થ સામેલ છે,

જેમ કે زلزلة (ધરતીકંપ)માં હાલવાના પુનરાવર્તનનો અર્થ સામેલ છે. માનવી માત્ર એક વાર બહેકાવવાથી નથી બહેકતો, બહેકે તેને બહેકાવવાની લગાતાર કોશિશ કરવી પડતી હોય છે, તેથી આવી કોશિશને سوسوس અને કોશિશ કરનારને سوسواس કહેવામાં આવે છે. રહ્યો શબ્દ خائن, તો તે خائن થી બન્યો છે, જેનો અર્થ પ્રગટ થયા પછી છુપાઈ જવાનો અથવા આવ્યા પછી પાછળ હટી જવાનો થાય છે, અને خائن અતિશયોક્તિનું રૂપ છે તેથી તેનો અર્થ આ કાર્યને વારંવાર કરવાવાળાનો થાય છે. હવે દેખીતી વાત છે કે વસ્વસા નાખનારને વારંવાર વસ્વસો નાખવા માટે વ્યક્તિની પાસે આવવું પડતું હોય છે, અને સાથે-સાથે જ્યારે તેને خائن પણ કહેવામાં આવ્યો હોય, તો બંને શબ્દોના મળવાથી આપોઆપ એ ભાવાર્થ ઉત્પન્ન થઈ ગયો કે વસ્વસો નાખી-નાખીને તે પાછળ હટી જાય છે અને પછી લગાતાર વસ્વસો નાખવા માટે પાછો પલટીને આવે છે. બીજા શબ્દોમાં એક વાર જ્યારે તેની વસ્વસો નાખવાની કોશિશ નિષ્ફળ થઈ જાય છે, તો તે ચાલ્યો જાય છે અને પછી એ જ કોશિશ કરવા માટે ફરીથી વારંવાર આવતો રહે છે.

سوسواس الخائسનો અર્થ સમજી લીધા પછી હવે એ વાતનો વિચાર કરવો જોઈએ કે આની બૂરાઈથી શરણ માગવાનો મતલબ શું છે? આનો એક મતલબ તો એ છે કે શરણ માગનાર સ્વયં તેની બૂરાઈથી અલ્લાહનું શરણ માગે છે, અર્થાત્ એ બૂરાઈથી કે ક્યાંક તેના પોતાના મનમાં કોઈ વસ્વસો ન નાખી દે. બીજો મતલબ એ છે કે અલ્લાહના માર્ગ તરફ આમંત્રણ આપનાર વિરુદ્ધ જે વ્યક્તિ પણ લોકોના મનમાં વસ્વસો નાખતો ફરે, તેની બૂરાઈથી સત્યનો આવાહક અલ્લાહનું શરણ માગે છે. સત્ય તરફ આમંત્રણ આપનારના સામર્થ્યની એ વાત નથી કે તેની જાત વિરુદ્ધ જે-જે લોકોના મનમાં વસ્વસાઓ નાખવામાં આવી રહ્યા હોય, તે તમામ લોકો સુધી સ્વયં પહોંચે અને એક-એક વ્યક્તિની ગેરસમજોને દૂર કરે. તેના માટે એ પણ ઉચિત નથી કે પોતાનું સત્ય તરફ આમંત્રણ આપવાનું કાર્ય પડતું મૂકીને વસ્વસાઓ નાખનારે ઊભી કરેલ ગેરસમજોને દૂર કરવા અને તેમના આક્ષેપોના જવાબો આપવામાં લાગી જાય. તેના સ્થાનથી એ વાત પણ નિમ્ન-સ્તરની છે કે જે સ્તરે તેના વિરોધીઓ ઊતરી આવ્યા છે, તેના પર સ્વયં પણ ઊતરી આવે. તેથી અલ્લાહત્તઆલાએ સત્યના આવહકોને નિર્દેશ કર્યો કે આવા દુષ્ટોની દુષ્ટતાથી બસ અલ્લાહનું શરણ માગી લે અને પછી નિશ્ચિંતાની સાથે પોતાના સંત્ય-સંદેશના કાર્યમાં લાગ્યો રહે. ત્યારબાદ તેમનાથી નિપટવું તારું કામ નથી, બહેકે رب الناس, ملك الناس અને الله الناس નું કામ છે.

અહીં એ પણ સમજી લેવું જોઈએ કે વસ્વસો બૂરાઈના કાર્યનું આરંભબિંદુ છે. તે જ્યારે એક ગાફેલ અથવા જેનું મન કોરું છે એવા માણસમાં પ્રભાવ ઊભો કરી દે છે, તો પહેલા તેનામાં બૂરાઈની ઈચ્છા જન્મ લે છે. પછી વધારે વસ્વસાઓ એ ખરાબ ઈચ્છાને ખરાબ નિયત અને ખરાબ ઈરાદામાં પરિવર્તિત કરી નાખે છે. પછી તેનાથી આગળ જ્યારે વસ્વસાનો પ્રભાવ વધે છે, તો ઈરાદો નિર્ધારિ બની જાય છે અને છેલ્લું પગલું બૂરાઈનું આચરણ છે. તેથી વસ્વસો નાખનારની બૂરાઈથી અલ્લાહનું શરણ માગવાનો અર્થ એ છે કે બૂરાઈનો આરંભ જે જગ્યાએથી થાય છે, અલ્લાહત્તઆલા એ જ જગ્યાએ તેને નષ્ટ-વિનષ્ટ કરી નાખે.

બીજા રીતે જો તેને જોવામાં આવે તો વસ્વસો નાખનારાઓની બૂરાઈની કાર્ય-પદ્ધતિ એ જણાય છે કે પહેલા તેઓ ખુલ્લેઆમ કુફ્ર, શિર્ક, નાસ્તિકતા, અથવા અલ્લાહ અને રસૂલથી વિદ્રોહ અને અલ્લાહવાળાઓની દુશ્મની પર ઉચકેરે છે. આમાં નિષ્ફળ થાય અને વ્યક્તિ અલ્લાહના દીનમાં પ્રવેશી જ જાય, તો તે તેને કોઈને કોઈ બિદ'અત (દીનમાં નવી વાત કે નવી રીતરસમ)નો માર્ગ સુઝાડે છે. એ પણ ન થઈ શકે તો ગુના માટે ઉત્પ્રેરિત કરે છે. એમાં પણ સફળ ન થઈ શકે તો માણસના મનમાં એ વિચાર નાખે છે કે નાના-નાના ગુનાઓ કરી લેવામાં તો કોઈ વાંધો નથી, જેથી જો આવા જ નાના-નાના ગુનાઓ પુષ્કળ પ્રમાણમાં તેનાથી થઈ જાય તો ગુનાઓનો બોજ માણસ પર

લદાઈ જાય. આનાથી પણ માણસ બચી જાય તો છેવટે તેઓ કોશિશ કરે છે કે માણસ સત્ય દીનને કેવળ પોતાની જાત સુધી સીમિત રાખે, તેને પ્રભુત્વ અપાવવાની ચિંતા ન કરે. પરંતુ જો કોઈ વ્યક્તિ આ તમામ ચાલબાજીઓને નિષ્ફળ બનાવી દે, તો પછી મનુષ્ય-શૈતાનો અને જિન્નાત-શૈતાનોની આખી પાર્ટી આવા માણસ પર તૂટી પડે છે, તેના વિરુદ્ધ લોકોને ઉશ્કેરે છે અને ભંડકાવે છે, તેના ઉપર ગાળો-અપશબ્દો અને આક્ષેપોનો મારો કરાવે છે, તેને દરેક બાજુથી બદનામ અને તેની પ્રતિષ્ઠાને કલંકિત કરવાની કોશિશ કરે છે. પછી શૈતાન એ બાહોશ મોમિનને આવીને ગુસ્સો અપાવે છે અને કહે છે કે આ બધું સહન કરી લેવું તો મોટી કાયરતાની વાત છે, ઉઠ અને આ હુમલાખોરોથી ભીડાઈ જા. આ શૈતાનની છેલ્લી યુક્તિ છે, જેનાથી-તે સત્ય-સંદેશના આમંત્રણના કાર્યને વિઘ્નમાં નાખી દેવા અને સત્ય-સંદેશના આવાહકને માર્ગના કાંટાઓમાં ઉલઝાવવાની કોશિશ કરે છે. આનાથી પણ જો સત્ય-સંદેશનો આવાહક બચી જાય, તો શૈતાન તેના સામે વિવશ અને લાચાર બની જાય છે. આ જ એ વસ્તુ છે, જેના વિશે કુર્આન-મજીદમાં ઈરશાદ થયો છે :

وَإِنَّمَا يَنزَعَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْعٌ قَاسِتٌ بِإِذْنِ اللَّهِ

“અને જો શૈતાન તરફથી તમે કોઈ ઉશ્કેરણી અનુભવો તો અલ્લાહનું શરણ માગો.”

(અલ-આ'રાફ : ૨૦૦, હા-મીમ-સજદહ : ૩૬)

وَقُلْ رَبِّ أَعُوذُ بِكَ مِنَ هَمَزَاتِ الشَّيْطَانِ ۝

“કહો, મારા પાલનહાર ! હું શૈતાનની ઉશ્કેરણીઓથી તારું શરણ માગું છું.” (અલ-મુ'મિનૂન : ૯૭)

إِنَّ الدَّيْنَ اتَّقُوا إِذَا مَسَّهُمْ ظِلْفٌ مِّنَ الشَّيْطَانِ تَنَكَّرُوا فَإِذَا هُمْ مُبْصِرُونَ ۝

“જે લોકો અલ્લાહથી ડરે છે અને સંયમી છે, તેમની સ્થિતિ તો એ હોય છે કે ક્યારેક શૈતાનની અસરથી કોઈ ખરાબ વિચાર તેમને સ્પર્શી પણ જાય, તો તેઓ તરત જ સચેત થઈ જાય છે અને પછી તેમને (સાચો માર્ગ) સાફ દેખાય છે.” (અલ-આ'રાફ : ૨૦૧)

અને આ જ કારણસર જે લોકો શૈતાનની આ અંતિમ યુક્તિથી બચી જાય, તેમના વિશે અલ્લાહત્ આલાનો ઈરશાદ છે :

وَمَا يُلْقِيهَا إِلَّا ذُو حَظٍّ عَظِيمٍ ۝

“આ વસ્તુ ખૂબ ભાગ્યશાળી સિવાય કોઈને પ્રાપ્ત થતી નથી.” (હા-મીમ-સજદહ : ૩૫)

આ અનુસંધાનમાં એક વાત એ પણ નજરમાં રહેવી જોઈએ. તે એ છે કે માણસના હૃદયમાં વસૂવસો નાખવાનું કાર્ય ફક્ત બહારથી શૈતાન-મનુષ્યો અને શૈતાન-જિન્નાતો જ નથી કરતા, બલકે અંદરથી સ્વયં માણસનું પોતાનું મન પણ કરે છે. તેના પોતાના ખોટા દષ્ટિકોણો તેની બુદ્ધિને ભ્રષ્ટ કરે છે. તેના પોતાના નાજાયઝ (અનુચિત) સ્વાર્થો અને હિતો તેમજ ઈચ્છાઓ તેની વિવેકશીલતા, સાચા-ખોટામાં ભેદ કરવાની શક્તિ અને ઈચ્છાશક્તિ તેમજ નિર્ણયશક્તિને ગેરમાર્ગે દોરે છે; અને બહારનાં શૈતાનો જ નહીં, માણસના અંદર તેના પોતાના મનનો શૈતાન પણ તેને બહેકાવે છે. આ જ વાત છે, જે કુર્આનમાં એક જગ્યાએ ફરમાવવામાં આવી છે કે,

وَلَعَلَّكُمْ مَا تُوَسَّوَسُ بِهِ نَفْسُكُمُ

“અને અમે તેના પોતાના મનમાંથી ઉત્પન્ન થતાં વસૂવસાઓને જાણીએ છીએ.” (કોફ : ૧૬) આ જ કારણસર

رَسُوْلُهُ لَوْلَا اللَّهُ ۝ એ પોતાના જગપ્રસિદ્ધ ખુતબાએ-મસ્નૂનામાં ફરમાવ્યું છે : نَعُوذُ بِاللَّهِ مِنْ شُرُورِ أَنْفُسِنَا ۝

“અમે અલ્લાહનું શરણ માગીએ છીએ પોતાના નફસ (મન)ની દુષ્ટતાઓથી અને ભૂરાઈઓથી.”

(૩) અમુક ઇસ્લામી વિદ્વાનોના મતે આ શબ્દોનો અર્થ એ છે કે વસ્વસો નાખનારા બે પ્રકારનાં લોકોના મનમાં વસ્વસાઓ નાખે છે, એક-જિન્નાતો અને બીજા-માનવો. આ વાતને જો સ્વીકારી લેવામાં આવે તો **નાસ** શબ્દ માનવો અને જિન્નાતો બંને પર લાગુ થશે. તેઓ કહે છે કે આવું બની શકે છે, કેમ કે કુર્આનમાં જયારે **رِجَالٍ** (પુરુષો) શબ્દ જિન્નાતો માટે પણ પ્રયુક્ત થયો છે, જેમ કે સૂર: જિન્ન, આ.૬માં આપણે જોઈએ છીએ, અને જયારે **نَفَرٍ** નો ઉપયોગ જિન્નાતોના સમૂહ પર થઈ શકે છે, જેમ કે સૂર:અહકાફ આ.૨૯માં થયો છે, તો સ્વાભાવિક જ **નાસ** શબ્દમાં પણ માનવ અને જિન્નાત બંને સામેલ હોઈ શકે છે. પરંતુ આ મત એટલા માટે ખોટો છે કે **નાસ** અને **انس** અને **انسان** શબ્દો શબ્દકોષની રીતે **جن** શબ્દનો વિરોધાર્થી છે. **جن** નો ખરો અર્થ અદૃશ્ય મખ્લૂક (સર્જન, જીવધારી) છે અને જિન્નાતને **جن** (જિન્ન) એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે તેઓ માનવોની આંખોથી કે દૃષ્ટિથી છુપાયેલા છે. તેનાથી વિપરીત, **નાસ** અને **انس** શબ્દો મનુષ્ય માટે એટલા માટે જ બોલવામાં આવે છે કે તેઓ પ્રગટ છે, જોઈ અને અનુભવી શકાય છે. સૂર: કસસ, આ. ૨૯માં છે: **اِنَّسٍ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ كَارًا** અહીં **انس** નો અર્થ છે, અર્થાત્ હઝરત મૂસા **عليه السلام** એ “તૂર પહાડના કિનારે આગ જોઈ.” સૂર: નિસા, આ.૬માં છે: **قَالَ اَنْتُمْ مِّنْكُمْ رُّشْدًا** “જો તમે અનુભવો અથવા જુઓ કે અનાથ બાળકો હવે હોશમંદ (પુષ્ક) થઈ ગયા છે...” અહીં **اَنْتُمْ** નો અર્થ **اَحْسَنْتُمْ** કે **رَأَيْتُمْ** છે. આમ, **નાસ** અરબી શબ્દકોષ અનુસાર જિન્નાતો પર લાગુ થઈ શકતો નથી અને આયતનો ખરો અર્થ એ છે કે, “એ વસ્વસાઓ નાખનારની બૂરાઈથી, જે મનુષ્યોના મનમાં વસ્વસાઓ નાખે છે, ચાહે તે જિન્નાતોમાંથી હોય કે સ્વયં મનુષ્યોમાંથી.” અર્થાત્, બીજા શબ્દોમાં વસ્વસાઓ નાખવાનું કાર્ય શૈતાન-જિન્નાતો પણ કરે છે અને શૈતાન-મનુષ્યો પણ, અને બંનેની બૂરાઈથી શરણ માગવાની આ સૂર:માં તાકીદ કરવામાં આવી છે. આ અર્થની પુષ્ટિ કુર્આનથી પણ થાય છે અને હદીસથી પણ. કુર્આનમાં ફરમાવ્યું:

وَكذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيْطِينِ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ يُوحِي بَعْضُهُمْ إِلَىٰ بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُورًا

“અને એ જ પ્રમાણે અમે દરેક નબી માટે શૈતાન-જિન્નાતો અને શૈતાન-મનુષ્યોને દુશ્મન બનાવી દીધા છે, જેઓ એક-બીજાના મનમાં આકર્ષક વાતો ધોકો આપવા અને છેતરવા માટે નાખે છે.” (અલ-અનુઆમ: ૧૧૨)

અને, હદીસમાં ઈમામ અહમદ, નિસાઈ અને ઈબને હિબ્બાન હઝરત અબૂઝર **رضي الله عنه**ની રિવાયતની નોંધ કરે છે કે હું નબી **ﷺ**ની સેવામાં હાજર થયો. આપ મસ્જિદમાં હતા. ફરમાવ્યું:

يا اباذر! تَعَوَّذْ بِاللَّهِ مِنْ شَرِّ شَيَاطِينِ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ

હે અબૂઝર! તમે નમાઝ પઢી? મેં અરજ કરી, ના. ફરમાવ્યું: ઉઠો અને નમાઝ પઢો. તેથી મેં નમાઝ પઢી અને પછી આવીને બેસી ગયો. હુઝૂર **ﷺ**એ ફરમાવ્યું: “હે અબૂઝર! શૈતાન-મનુષ્યો અને શૈતાન-જિન્નાતોની બૂરાઈથી અલ્લાહનું શરણ માગો.” મેં અરજ કરી, હે અલ્લાહના રસૂલ! શું મનુષ્યોમાં પણ શૈતાન હોય છે? ફરમાવ્યું, હા.